

Редакција

Проф др Бабић Миланка, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф др Бараћ Драган, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф др Билбија Снежана, Универзитет у Сарајеву, БиХ
Проф др Бошковић Драган, Универзитет у Крагујевцу, Србија
Доц. др Кнежевић Саша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф др Ковачевић Милош, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф др Летић Бранко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф др Матејић Предраг, Ohio State University, САД
Проф др Савова Димка, Универзитет „Св. Климент Охридски“ Софија, Бугарска
Проф др Стојановић Јелица, Универзитет Црне Горе
Проф др Татаренко Ала, Универзитет у Љвову, Украјина

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Ашић Тијана
Проф. др Бабић Миланка
Проф. др Бараћ Драган
Проф. др Билбија Снежана
Проф. др Бошковић Драган
Проф. др Брђанин Бранко
Проф. др Брчало Бранка
Проф. др Јоковић Мирољуб
Доц. др Кнежевић Саша
Проф. др Ковачевић Војо
Проф. др Ковачевић Милош
Проф. др Летић Бранко
Проф. др Лопичић Весна
Проф. др Поповић Ранко
Проф. др Росић Тиодор
Проф. др Стакић Милан
Доц. др Шћепановић Михаило

Зборник је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 6
том 1

НАУКА И ИДЕНТИТЕТ

ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 21 - 22. мај 2011.)

Пале, 2012

НАУЧНИ СКУП

НАУКА И ИДЕНТИТЕТ

Књига 6
том 1

ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:

Проф. др Миланка Бабић

Главни уредник:

Проф. др Милош Ковачевић

Секретар редакције:

Доц. др Саша Кнежевић

Технички уредник и компјутерски слог:

Властимир Пантић

Лектура и коректура:

Јадранка Регоје

Штампа:

“DIS COMPANY” д.о.о. Пале

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2012

Секција за лингвистику

ОДНОСИ ЈЕЗИКА У РОМАНУ *МИРИС КИШЕ НА БАЛКАНУ* И ЊЕГОВОМ ЕНГЛЕСКОМ ПРЕВОДУ

1. Предмет рада

Иако би неко из формулације наслова могао закључити да је предмет истраживања овог рада књижевна евалуација романа *Мирис кише на Балкану* (1986), односно успјешност остварења његовог енглеског превода *The Scent of Rain in the Balkans* (2010), потребно је одмах рећи да истраживање овдје представљено није било мотивисано таквом намјером. Такође је на почетку важно истаћи да су споменути роман и његов превод требало да у истраживању послуже као парадигма за посматрање односа језика и идентитета, односно учешћа језика у изградњи идентитета личности.

2. Хипотеза рада

Истраживање почива на хипотези да у обликовању идентитета личности једну од пресудних улога има језик.

3. Корпус

Чињеница да је истраживање обављено на роману *Мирис кише на Балкану* и његовом енглеском преводу, односно да је посматран језик којим међусобно комуницирају фиктивни ликови у роману не долази у конфликт са намјером да се испитује суоднос или интерфејс (енг. interface) више језика у обликовању ликова, тј. личности у стварном животу. Књижевнoумјетнички наратив споменутог романа, као фиктивни дискурс, такође не омета намјеру да се испита колико језик/језици утичу на стварање идентитета неке личности.

4. Лингвистичка анализа корпуса

Под лингвистичком анализом у овом раду не подразумијева се морфолошко-синтаксичко-семантичка анализа језика романа, односно какве структуре користи писац за обликовање како наративних као и дијалoшких диoница у роману. Под лингвистичком анализом подразумијева се уочава-

* snezana.bilbija@gmail.com

ње и образложење употребе разних појавности више језика: српског, енглеског и ладина у роману и његовом преводу.

Једна од многобројних дефиниција превођења је да је превођење чин комуникације о једном другом чину комуникације и нормално подразумијева суоднос два језика. Мање је уобичајено да се између језика оригинала и језика превода интерполира трећи језик који подједнако припада и оригиналу и преводу, а што је случај са романом *Мирис кише на Балкану* ауторке Гордане Куић.

Присуство три језика у оригиналу и преводу споменутог романа изгледа овако:

Мирис кише на Балкану: српски – ладино,

превод *The Scent of Rain in the Balkans*: енглески – ладино,

Из овога је очигледно да је ладино¹ језик константа и у оригиналу и у преводу.

I ДИО

4.1 Појединачни приказ језикā (српски /ладино) у оригиналу

4.1.1 Статус српског језика у оригиналу

4.1.1.1 Српски је основни језик на којим се изражава наратор.

1. *После две недеље Клара се одлучи да побегне из Сплита, не знајући да ли бежи што више не може одолети Ивиној привлачности (значи, из пуког страха) или у жељи да га натера на неки, за њу још нејасан, преломан корак* (стр. 82).

4.1.1.2 Српски је језик на коме у неком тренутку комуницирају готово² сви ликови у роману:

а) Срби са Србима

2. – *Покушаћу некако да јој се приближим после рата, ако преживимо, а сигуран сам да хоћемо. Марко, је л' слушаи радио? Кажу да Руси и Американци напредују? Је л' то истина?*

– *Да. Има наде више него икад – одврати Марко озбиљно* (стр. 411).

б) Срби са Јеврејима

3. – *Ми је безуспјешно убјеђујемо већ два пуна дана да мора бјежати – рече Бланки.*

– *Све што вам кажем је проверена истина – настави Санда* (стр. 358).

¹ Ладино је у роману представљен као матерњи језик сарајевских сефардских Јевреја.

² Мали број ликова у роману говори хрватским, односно кајкавским и икавским дијалектом и пошто у роману имају статус епизодиста њихов говор нисмо анализирали у раду у односу на превалентни српски.

в) Јевреји са Јеврејима

4. *Код настојнице Марице чекала ју је Ерна.*

– *Пријавили ме! узвикну чим угледа Рики која се уморно сруши у фотељу.*

– *Ко те пријавио ? Шта има да те пријави кад си већ пријављена? Шта је овом свијету?* (стр. 353).

Писац користи српски језик у роману *Мирис кише на Балкану* у свим његовим појавностима као:

4.1.1.3 Стандардни српски екавског изговора за:

4.1.1.3.1 Обликовање језика наратора:

5. *Сефарди су саградили прве куће на месту где је сада темпл и где се она и Рикица најрадије играју* (стр. 11).

4.1.1.3.2 Обликовање дијалога ликова који су становници Србије:

6. – *Не смем да се вратим кући, јер ће ме ухватити. Још један дан овде и ја сам мртав човек* (стр. 376).

4.1.1.4 Писац такође користи нестандардни српски екавског изговора.

4.1.1.4.1 У дијалошким дијалогима :

7. – *Мука их притисла, црко им језик, сви ћуте, али поштени су, радени. И од тебе ће тражити да помогнеш, ал' ти ради само кол'ко можеш* (стр. 367).

За представљање говора неких ликова који нису Србијанци аутор бира:

4.1.1.5 Српски ијекавски изговор који неки ликови користе као:

4.1.1.5.1 стандардни идиом српског ијекавског изговора:

8. – *Гледам како киша престаје и цвијеће у маминој башчи буја. Ја ти више немам шта казати* (стр. 219).

Али, знатном броју ликова који су становници Босне, ауторка је додијелила:

4.1.1.5.2 нестандардни српски ијекавског изговора којим говоре:

4.1.1.5.2.1 Срби из Босне:

9. *Ја, Шкоро Игњатић, да се борим против мојих Срба! Е радије би' црко'. Морао сам се накако извућ* (стр. 48).

4.1.1.5.2.2 Сарајевски сефардски Јевреји:

10. – *Београд ми је личио на воал, баш као воал. Ал' је умрио пригрлит дошљака ко ниједан град!* (стр. 346).

4.1.2 Статус ладино језика у оригиналу

Сама ауторка у фусноти свог романа читаоцу даје дефиницију ладино језика и каже: „Ладино је језик Сефарда, шпанских Јевреја, настао на основама преткласичног шпанског“ (*Мирис Кише на Балкану*: стр. 10).

Иако је, због чињенице да је ладино историјска верзија шпанског, читалац могао очекивати да ријечи ладина у српском роману буду написане етимолошки (како се шпански и представља у писаној верзији), ауторка их је у интегрални текст романа уградила и у изговорном облику латиничним писмом и у разним техничким распоредима у комбинацији са српским језиком.

4.1.2.1 Ладино у фонетској транскрипцији који се појављује у:

4.1.2.1.1 дијалозима као

4.1.2.1.1.1 цијела реченица на ладину иза кога непосредно слиједи српски превод (аутора):

11. – *Mama pur luke joras.*³ – Мама, зашто плачеш? упита Бланки кроз јецаје (стр. 19).

4.1.2.1.1.2 Дио реченице на *ладину* иза којег слиједи превод на српски, а затим иза овог сегмента, аутор исписује остатак реченице на српском ијекавског изговора:⁴

12. *Fižikja mija linda*, лијепа моја кћеркице, већ сам ти објаснила много пута да немам од чега (стр. 14).

4.1.2.1.2 Ладино у сефардским пословицама у курзиву са астериском а у фусноти превод на српски такође са *астериском:

13. *Kun ti sinjora, kun ti kavrona.**

*С тобом госпођа, с тобом слушкиња (стр. 138).

Када се посматрају ликови који у међусобној комуникацији користе ладино, може се уочити да на ладину комуницирају:

4.1.2.2 Мушки и женски чланови сарајевске сефардске породице Салом:

³ Да би се разликовао превод ладина на српски од ладина, у примјерима у раду смо курзивом само приказивали дијелове текста на ладину.

⁴ Како би се у примјеру у коме у распореду: *ладино + српски превод ладина + дио реченице само на српском језику* разликовао од претходних дијелова, одлучили смо да у раду само тај посљедњи дио на српском подвучемо са намјером да га учинимо физички различитим од претходних дијелова.

14. – *Ondi stuvitis? Gđe си била?* – ипак је упита мама.

– *Mi đogi un poku i mi kaji* (стр. 72).

4.1.2.3 Мушки и женски чланови сарајевске сефардске породице Салом са другим сарајевским сефардским Јеврејима:

15. – *Sinjora Levi – Sinjora Levi* – рече дрхтавим гласом.

Jo... jo... li aruvi... ја сам је покрала.

– *Va ti repuzada, иди с миром* – одврати Бука старој праљи (стр. 243).

4.1.2.4 Мушки и женски чланови сарајевске сефардске породице Салом у интеракцији са нејеврејима када:

4.1.2.4.1 цитирају јеврејске пословице:

16. *Ken avla ,el Dio lu oji!** мрмљала је озбиљно (стр. 58).

* Ко говори и Бог га чује (стр. 58).

4.1.2.4.2 У афективним стањима – љутина:

17. Пољубио их је, *tuarti il venga!* Црко дабогда! (стр. 179).

II ДИО

4.2 Појединачни приказ језикā (енглески /ладино)у енглеском преводу

Лепеза појавности српског језика (које смо претходно навели) а које су ауторки у оригиналу романа послужили за обликовање етничког и за-вичајног идентитета личности у преводу на енглески губи те насlage информација о личностима.

4.2.1 Присуство енглеског језика у преводу са српског указује на :

4.2.1.1 Немогућност употребе енглеског да у преводу оствари разлику између

4.2.1.1.1 ијекавског изговора

18. – *Why is it called Grbavce? Not the prettiest name, right?* (стр. 352).

– Зашто се зове Грбавче? није баш најљепше име⁵ (стр. 366) /Рики Салом/;

4.2.1.1.2 екавског изговора

⁵ Због учачавања контраста између оригинала и енглеског превода, преводне еквиваленте смо наводили прве а иза њих примјере из оригиналног романа.

19. – *The land is rugged, bumpy, craggy and we've got hampbacked ourselves, farming it down through the centuries* (стр. 323).

– Ваљда зато што нам грбава земља коју вучемо на грбачи вековима (стр. 366) / Владимир/;

4.2.1.1.3 стандардног српског:

20. – *Rik, you were as celestial as ever, more divine than ever, and enticing asusual – Miloš told Riki* (стр. 87).

– Била си дивна Рикице. Дивна као и увек (стр. 95);

4.2.1.1.4 нестандардног српског

21. – *Don't forget „Under the Oaks,, coffee house, though I doubt whe could get as far as that* (стр. 21).

– Не заборави кафану „Под храстови“, иако сумњам да је донлен стигла (стр. 19);

4.2.2 Статус ладино језика у енглеском преводу у односу на српски оригинал

4.2.2.1 Потпун пренос ладина у енглеском преводу који уважава етимолошки начин писања ладино ријечи:

22. – *Clara, por amor de Dio, que lingua stoy ablando?*⁶

– For God's sake what language am I speaking? (стр. 39).

4.2.2.2 Одсуство ладина у енглеском преводу:

23. Рики: *Siguru, ma ja supi ki va ser ansina.* Свакако, ал' ја сам знала да ће тако бити.

Рики: [није цитиран ладино] Of course, but I knew it would go well.

5. О језику и идентитету

Ако се у Вујаклијном *Лексикону страних речи и израза* потражи значење ријечи *идентитет*, добије се слједеће објашњење: идентитет (нлат. *identitas*) истоветност; *закон идентитета* (лат. *Principium identitas*); лог. сваки појам, сваки предмет јесте оно што јесте, значи оно што значи (А = А, чита се: А је А) (Вујаклија 1980: 320).

Кад се у свакодном говору употребљава ријеч идентитет у синтагми *идентитет личности*, под тим се најчешће мисли да је нека особа таква

⁶ У оригиналу романа *Мирис кише на Балкану* примјери на ладино језику али и на српском су представљени латиничним писмом. У овом раду примјери из ладина су такође представљени латиничниом писмом.

каква је захваљујући чињеници да са неком друштвеном групом дијели неке значајне особине, а међу такве свакако спада и језик и то првенствено први или родитељски или матерњи језик. Када треба да дефинишу идентитет личности, као појам, психолози говоре о идентитету као друштвеном конструкту који се стално обликује и у себи одражава прилике у којима се обликује. Признање да ладино доживљава најнормалније и једино као свој матерњи језик изговара један од чланова породице Салом тј. Рики Салом кад каже:

„Шетаћу Толедом и Барселоном, одакле смо потекли сви ми, гдје је нека наша пра-пра-пра-прабаба можда исто овако брбљала са својом сестром, истим овим нашим матерњим језиком“ (*Мирис кише на Балкану*: 106).

Уочава се да се у савременој англосаксонској социлингвистици истраживање идентитета своди на тражење језичких средстава да би се утврдило колико је неко идентичан са неким другим са којим нешто има исто, односно дијели то исто било по основу религије, етничке припадности, родне, класне, генерацијске или географске припадности.

У прилогу под насловом „Идентитет и језик“ за *Енциклопедију језика и лингвистике* (2006), Џ. Џозеф (J. Joseph) даје дефиницију идентитета и каже:

„Ваш идентитет је, једноставно, оно што ви јесте. Он има два основна аспекта: ваше име, које служи да вас на првом мјесту издвоји од других (деиктичка функција); други аспект представља оно нешто дубље, недодирљиво, нешто што ви стварно јесте, што изгледа као да је значење вашег имена (семантичка функција). Имена су очигледно дијелови језика, али је мање очигледна улога језика који говорите, и како га говорите када конструишете тај други, дубљи аспект вашег идентитета, како за себе тако и за друге“ (Joseph 2006: 486)⁷ (в. п.).⁸

Баш због тога што у роману *Мирис кише на Балкану* постоје паралелно два језика – српски и ладино – могуће је посматрати како сваки од њих служи да обликује идентитет оном појединцу коме је један од ова два језика матерњи, односно први језик. Тај први језик најчешће бива и природни медиј за изражавање једне личности.

Видјели смо из наведених примјера у раду да ликове у роману, а који су етнички Срби, врста српског којим говоре чини да их идентификујемо регионално као Србе из Босне и Србе из Србије; нестандартни изрази

⁷ Your identity is, very simply, who you are. It has two basic aspects: your name, which serves first of all to single you out from others (the deictic function), and then that deeper, intangible, something that constitutes who you really are, which we might think of as the meaning of your name (the semantic function). Names are obviously pieces of language, but less obvious is the role played by the language you speak, and how you speak it, in constructing that other, deeper aspect of your identity, both for yourself and others (Joseph 2006: 486).

⁸ в. п. је скраћеница за „властити превод“.

српског код неких ликова (без обзира да ли су ијекавци или екавци) на фонетском и морфолошком плану, помажу нам да те појединце идентификујемо, према класном критеријуму, као особе које нису имали прилику да кроз образовање освоје за себе бољу друштвену позицију. Обратно, стандардни језик којим неки други појединци у роману говоре одаје их да припадају средњој класи.

У роману наилазимо на немали број ликова које лингвистички посматрамо као говорнике чији је први или матерњи језик ладино. Статус ладина у контексту споменутог романа је статус који је ладино језик имао у стварном друштвеном и политичком контексту у Сарајеву с почетка 20. вијека а посебно између два свјетска рата. Примјењујући социолингвистичке стандарде на статус ладино језика у односу на већински језик (српски), у терминима модерне социолингвистике, он би се могао сматрати *језиком мањине* али истовремено *мањинским језиком*, што у науци, представља два дистинктна термина. У литератури се под термином *језик мањине* мисли на језик којим говори одређена друштвена група/заједница и који према мишљењу Гортера (2006) задовољава сљедеће критеријуме:

(1) самоодређење, (2) заједничко поријекло (3) изражене лингвистичке, културне и историјске карактеристике и (4) облик друштвене организације која смјешта одређену језичку групу у мањинску позицију (Gorter 2006: 157)⁹ (в.п.).

Гортер такође каже да је од ова четири критеријума најважнији први наведени или критеријум самоодређења који подразумијева да појединац себе осјећа да припада нечему. У контексту романа *Мирис кише на Балкану* ладино говорници, а то су највећим дијелом чланови двије генерације сефардске породице Салом, имају ладино као матерњи језик. Ладино, каквог видимо да функционише као основни језик за комуникацију у приватном и породичном контексту у заједници сарајевских Сефарда је и *мањински језик* јер му као пандан стоји већински језик (српски) или, како Гортар каже, језик већине за који важи да је „доминантан, национални или државни“ (исто).

Свака мањинска етничка заједница се сматра мањинском када у одређеном друштвеном контексту наспрам ње стоји већинска етничка супина и њен већински језик. Уобичајено је да мањинска група поред свог мањинског (матерњег) језика у таквим друштвеним условима настоји да научи и језик већине. Уколико имају могућности да се школује на језику већине, мањински изворни говорници науче и стандардни идиом језика већине тако да се најчешће не разликују у говору од језика већине. Ако су, пак, својим материјалним положајем ускраћени за неко дуже и заокружено образовање, они у свом говору одражавају језик средине и већинских су-

⁹ (1) self-categorization, (2) common ancestry, (3) distinctive linguistic, cultural or historical traits, and (4) a form of social organization that places the language group in a minority position (Gorter 2006: 157).

грађана свог економског и друштвеног положаја. То се све уочава у језичком идентитету чланова породице Салом који као свој други језик у интеракцији са већинском групом говоре као њихови сарајевски суграђани из већинске *Мирис кише на Балкану* скупине. Тако их њихова употреба српског у свим контекстима (који излазе изван јеврејске сефардске заједнице) било да су приватне или пословне нарави чини истовремено и билингвалним. За језичку способност појединаца која се може сматрати билингвалном. Веј каже:

„Важно разликовно обиљежје билингвалности подразумева да такав говорник може да прави изборе. Билингвални говорници бирају који ће језик употребити у зависности од многих фактора који укључују тип особе којој се обраћају (напр: чланови породице, преко школских другова, колега, надређених, продавача, службеника, особља у превозу до комшија) преко предмета разговора, мјеста догађаја до односа са саговорником¹⁰ (Wei 2006: 5) (в. п.).

Занимљиво је да се у роману може примјетити да матерњи говорници ладина приликом комуницирања са властитом дјецом (Клара Салом са својом дјецом) или брачним партнерима (Бланки Салом и Марко Кораћ) а који нису сефардски Јевреји не употребљавају ладино. На основу употребе српског од стране сарајевских сефардских Јевреја не може се рећи да је њихова употреба сарајевског идиома српског по било чему различита са лингвистичког становишта од српског њихових српских суграђана.

Зашто је у раду за разматрање о интерфејсу идентитета и језика изабран превод романа на енглески? Дефиниција превода као комуникације о некој другој комуникацији, а коју ћемо поновити ина овом мјесту, помаже нам да схватимо да самопредстављање (идентитет) појединаца у једном језику не мора бити пресликано у други језик тј. у преводу.

6. Закључак

Као што се видјело у раду из раније наведених примјера, било је могуће да помоћу говорног представљања идентификујемо Србе екавце и Србе ијекавце, односно образоване Србе који говоре стандардним језиком и оне чији говор указује на њихов мање привилегован живот на селу. Ове идентификационе линије међу говорницима Србима у роману енглески превод не може да пренесе. Они који употребљавају ладино у роману, су представљени како употребљавају и српски језик који је, у њиховом случају, други језик. Али, двојезични идентитет чланова породице Салом, који они дијеле између матерњег ладина и ијекавског српског са нестандартним

¹⁰ An important distinctive feature of being bilingual is being able to make appropriate language choices. Bilingual speakers choose to use their different languages depending on a variety of factors, including the type of person addressed (e.g., members of the family, schoolmates, colleagues, superiors, friends, shopkeepers, official, transport personnel, neighbors) (Wei 2006: 5).

граматичким структурама, није могао бити пренесен у потпуности у преводу романа на енглески *The Scent of Rain in the Balkans*.

Закључујући овај текст, можемо рећи да је потврђена хипотеза: не само језик којим говоре личности у роману *Мирис кише на Балкану*, него и како себе у њему осјећају, представља прву и најважнију легитимацију њиховог идентитета и самоидентитета.

Литература

- Бејкер 1998: Baker M (ред.) ,*The Routledge Encyclopaedia of Translation Studies*, London and New York: Routledge.
- Браун 2006 : K. Brown (ред), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam: Elsevier.
- Бугарски 2005: Р. Бугарски, *Jezik i kultura*, Београд: XX век.
- Веј 2006: Li Wei, Bilingualism, у *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam: Elsevier, 1–12 .
- Гортер 2006: D. Gorter, Minorities and Language, у *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam: Elsevier, 156–159.
- Гринберг 2004: R. D. Greenberg, *Language and Identity in the Balkans*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Коултард, Коултард 1998: C. R. Caldas Coulthard and M. Coulthard (ред), *Texts and Practices*, London and New York: Routledge.
- Крес 1998 : G. Kress, Representational Resources and the Production of Subjectivity: Questions for the Theoretical Development of Critical Discourse Analysis in a Multicultural society, у C. R. C. Coulthard and M. Coulthard (ред), *Texts and Practices*, London and New York: Routledge. 15–31.
- Меј 2009: J. L. Mey (ред.), *Concise Encyclopedia of Pragmatics*, 2.ed., Amsterdam and New York: Elsevier.
- Џозеф 2006: J. Joseph, Identity and Language, у *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam: Elsevier, 486–491.

ИДЕНТИТЕТ ВРЕМЕНА У ЈЕЗИКУ (Просто прошло и просто садашње време у енглеском језику)

Увод: време и језик

Време и простор представљају две димензије реалности у којој живимо. И једна и друга димензија биле су већ много пута предмет истраживања лингвиста, али због сложености изражавања времена и простора у језику појављују се нова питања и врше нова истраживања. Овај рад замишљен је као мали допринос истраживањима о времену око нас и времену у језику.

Време извесно представља један од најзанимљивијих појмова у разним студијама у филозофији, логици и (мета)физици, где се намећу питања попут брзине протока времена или повезаности времена и простора. Иако се ми овде нећемо бавити таквим карактеристикама времена, потребно је констатовати да је време једна од две основне димензије објективне реалности око нас. Уколико поредимо те две димензије објективне реалности међусобно, намеће се утисак да је простор „ближи“, „опипљивији“, док је време неизоставно присутно, али и „невидљиво“. Представе о метафизичким карактеристикама времена извесно утичу на изражавање времена у језику, али то постаје очигледно тек поређењем са језицима цивилизација које не припадају нашем времену и филозофској традицији уопште.¹

У јудео-хришћанској филозофској мисли и традицији време се посматра као линеарна димензија објективне реалности која тече са леве стране на десну страну, при том се крећући истом брзином (в. Новаков 2008: 8). Због тога се графички најчешће представља као права линија без граничних тачака, јер нема краја ни у прошлости (тј. на левој страни) ни у будућности (тј. на десној страни).

Слика 1.

Наглашавајући смер кретања из прошлости у будућност, користимо стрелицу на десној страни, јер време тече даље и даље. Одмах постаје јасно да у таквом представљању времена око нас користимо заправо другу ди-

* jelenam52@gmail.com

¹ Познат је пример језика племена Хопи, који је проучавао Бенцамин Ли Ворф у првој половини двадесетог века (Новаков 2008: 9).

мензију реалности - простор, при том „позајмљујући“ графичке представе димензије простора (нпр. праву линију, стрелицу, тачке). Разлог је извесно разлика у „близини“ времена и простора о којој смо већ говорили, а која иде у корист простора. Та разлика је још очигледнија уколико поменемо само неке најучесталије изразе који се користе у описивању времена дешавања одређене глаголске ситуације²: „враћање у прошлост“, „протезање глаголске ситуације“ или „кретање ка будућности“ (в. Михаелис 2006: 222)³. Желећи да „лоцирамо глаголску ситуацију“, ми је заправо смештамо на „временској линији“ (енг. time-line), која представља „линеарни проток времена“. Заиста, аналогија простор - време изузетно снажно се осликава у представљању времена у језику, између осталог, а целокупан живот изједначава се са кретањем.

У графичком представљању протока времена на временској линији, моменат у којем смо тренутно сада представља се тачком, обично на средишњој линије. Иако се време само по себи не дели на такве сегменте, човек из свог субјективног угла сагледава га као целину која се састоји од прошлости, садашњости и будућности. Стога тако представљамо и графички: део временске линије на левој страни представља прошлост, а део линије на десној страни будућност. Садашњи моменат представља прву тачку оријентације (деиктички центар) на временској оси.

Проблеми изражавања времена у језику и правилног разумевања појма и значења глаголског времена много пута били су главна тема радова и монографија.⁴ Рајхенбахов теоријски модел (Рајхенбах 1947: 287- 298) један је од најуспешнијих и највише цитираних модела времена у језику (Михаелис 2006: 223, Новаков 2008: 10). Најважнија карактеристика Рајхенбаховог модела заснива се на прецизирању броја неопходних временских одредница, односно тачака. Извесно је да садашњи временски моменат представља полазну деиктичку тачку, јер представља тачку оријентације говорника, односно *време говора* (енг. speech time). Време дешавања глаголске ситуације представља другу неопходну тачку (*време догађаја*, енг. event time). Овим двома тачкама Рајхенбах је додао још једну, а то је *референцијално време*, односно онај сегмент времена који има важност из

² Под термином глаголска ситуација подразумевамо и глаголска стања (енг. states) и глаголске догађаје (енг. events). Разликовање стања и догађаја у енглеском језику заснива се на разликовању две основне употребе глагола: стативној (енг. stative) и динамичној (енг. dynamic). Раздвајање стативних и динамичних употреба глагола у савременом енглеском језику има велику важност (грађење прогресивних облика, значење глагола у стативној и динамичној употреби). Ова разлика такође је веома важна у нашем раду.

³ Термини под наводницима су властити преводи (в.п.) из наведеног извора. Иста скраћеница ће се користити у свим таквим случајевима у раду.

⁴ Глаголско време није једини начин изражавања објективног времена у језику, јер објективно време изражавамо и временским адвербијалима. Однос адвербијала и објективног времена није тема овог рада.

угла говорника (енг. reference time). Тумачећи његов модел, Михаелис управо наглашава важност појма референцијалног времена и каже да „глаголско време изражава однос између времена говора и неког другог периода који је важан, а који Рајхенбах (1947) назива **референцијално време**” (Михаелис 2006: 223)⁵. Наиме, уколико у следећим примерима:

(1) I took a cab back to the hotel.

(2) The cab driver was Latvian.

анализирамо време дешавања глаголских ситуација у реченицама, констатујемо да је форма глагола иста - просто прошло време глагола. Међу њима, ипак, постоји значајна разлика: глагол у реченици (1) указује да се референцијално време заправо поклапа са временом дешавања глаголске ситуације, док глагол у реченици (2) јесте глаголска ситуација представљена у оквиру референцијалног времена, као временског периода који нас занима. Не знамо да ли се глаголска ситуација наставила или није, али нас то и не занима, јер је референцијално време управо један сегмент времена у прошлости.

Време и проста глаголска времена у енглеском језику

У излагању о идентитету времена у језику, одабрали смо питање односа садашњег и прошлог простог времена⁶ у изражавању одговарајућих сегмената времена, садашњости и прошлости.⁷

Прошло глаголско време изражава неки сегмент или неку тачку на временској оси која представља прошлост. Различити облици који се користе за изражавање будућности у савременом енглеском језику означавају различите степене вероватноће да ће се десити представљене глаголске ситуације, али увек на делу временске линије која изражава будућност. Остaje питање садашњости у објективном протоку времена и садашњости у гла-

⁵ Михаелис 2006: 223: “...tenses express the relationship between speech time and another interval of interest, which Reichenbach (1947) referred to as REFERENCE TIME.”

⁶ Напомена: не узимамо у обзир релативна значења глаголских времена у овом раду.

⁷ Детаљнија анализа сложених глаголских облика извесно би обогатила резултате истраживања. Ипак, у овом раду ограничили смо обим истраживања на два поменути глаголска времена због предвиђеног обима рада.

Историјски посматрано, треба напоменути још да су у староенглеском периоду била у употреби управо ова два глаголска времена (уз још неке механизме изражавања унутрашње структуре саме глаголске ситуације). Током средњеенглеског и раног модерног периода нови глаголски облици усталили су се у енглеском језику, најпре перфекатски, а потом и прогресивни. Ови сложени облици постали су изузетно продуктивни начини изражавања одређених глаголских ситуација, добијајући одговарајуће семантичке вредности у складу са својим формалним карактеристикама.

голском времену. На слици која следи покушали смо да прикажемо релативну једнозначност или вишезначност поменутих односа⁸.

ГЛАГОЛСКО ВРЕМЕ	:	ВРЕМЕ
ПРОШЛОСТ	=	ПРОШЛОСТ
САДАШЊОСТ	>=	САДАШЊОСТ
БУДУЋНОСТ (?)	=	БУДУЋНОСТ

Слика 2.

Иако има примера када садашњи тренутак представља и период одвијања глаголске ситуације изражене простим садашњим временом (као и референцијално време), много је више примера када се глаголска ситуација одвија у референцијалном времену које обухвата садашњи моменат, али исто тако и део прошлости и део будућности. Лич (2004: 4) наводи да садашње глаголско време изражава период који обухвата садашњи тренутак, али се протеже без ограничења у прошлост и у будућност (>), тако да можемо сматрати да је садашње време свеобухватно. Са друге стране, прошлост и будућност никада не могу бити свеобухватни, јер су ограничени трајањем, редом, до садашњег тренутка и од садашњег тренутка. Такво мишљење је полазна основа изучавања односа времена и глаголског времена и у осталим изворима (Гринбаум и Кверк 1990: 47). Тако, закључујемо да термин „садашњост“, када је у питању глаголско време, може да се разуме на два начина: у ужем смислу - као садашњи моменат, а у ширем смислу - као период који обухвата и садашњи моменат и делове прошлости и будућности. Максимално протезање значења садашњости у ширем смислу постаје свеобухватност.

Можемо закључити да је однос прошлог простог глаголског времена и прошлости релативно једнозначан и једноставан, док је однос садашњег глаголског времена и садашњег тренутка сложенији и умногом зависи од тога како дефинишемо садашњост. Анализом појединачних употреба ова два проста глаголска времена покушаћемо да јасније представимо однос глаголског времена и објективног времена. У излагању ћемо користити примере из одабране приповетке Роалда Дала.⁹

⁸ Симбол > (као веће од) коришћен је у описивању односа садашњег глаголског времена и садашњости као временске одреднице, јер садашње глаголско време најчешће обухвата период који је дужи од садашњег тренутка.

⁹ Одабрана приповетка је „Укус“ (“Taste”), а издање које смо користили је збирка приповедака под називом *Someone Like You*. У раду користимо почетно слово наслова приповетке (Т) да означимо извор примера. Примери преузети из приповетке су илустративни – коришћени су одабрани примери основних употреба два проста глаголска времена.

Просто прошло време

Расправе о глаголским временима и представљању времена у језику најчешће почињу излагањима о садашњим глаголским временима. Ми овде полазимо од прошлог времена (простог прошлог времена)¹⁰, јер смо раније у раду пошли од тврђења да између прошлости и прошлог глаголског времена можемо утврдити једнозначност.

У свом прегледу значења глаголских времена, Лич (³2004: 13) наводи да постоје две основне компоненте уобичајеног значења прошлог времена. Прва компонента јесте да се глаголска ситуација смешта у прошлост, односно у период који се десио пре садашњег тренутка, искључујући садашњи тренутак, као у примерима:

(3) We **finished** our fish.¹¹ (T 11)

(4) She **put** the spectacles down on the table beside him. (T 22)

Друга уобичајена карактеристика најчешће употребе овог глаголског времена јесте да се подразумева да је време дешавања глаголске ситуације одређено. Одређивање може бити неким прилогом, прилошком фразом, али и контекстом:

(5) At that point I **saw** Mike pause. (T 15)

Обе компоненте карактеришу најучесталију употребу простог прошлог времена коју Гринбаум и Кверк (1990: 50) зову *прошли догађај*¹² (в. п.). Подразумева се да је глагол у својој динамичној употреби, односно да изражава догађај, а не стање.

Гринбаум и Кверк као потпуно различиту употребу издвајају и *уобичајену прошлост*¹³ (в. п.), што илуструје следећи пример:

(6) He **organized** dinners where sumptuous dishes and rare wines **were served**. (T 9)

Измена именице у множини (*dinners*) у именицу у једнини, изменила би и значење глаголске фразе (He organized a dinner...), јер би се онда подразумевало да је у питању *прошли догађај*, а не *уобичајена прошлост*. До наведене измене довела би само промена граматичке категорије броја именице, без икакве промене глаголске фразе. Може се закључити да се *уобичајена прошлост* састоји од више реализованих примера *прошних догађаја* исте глаголске ситуације, а глаголи који се користе у обе употребе јесу исти – динамични.

Просто прошло време у енглеском језику користи се у наравици, тако да се догађаји представљају оним редом којим су се и одвијали:

(7) When she **came** to Pratt, she **saw** that he had not yet touched his food, so she **hesitated**, and Pratt **noticed** that. (T 11)

¹⁰ енг. Simple Past

¹¹ Коришћење масних слова у примерима је ауторово. Глаголске фразе означене масним словима јесу глаголске фразе које служе као примери.

¹² енг. *event past*

¹³ енг. *habitual past*

Уколико замислимо ове глаголске фразе на временској линији, оне би имале исти редослед дешавања у прошлости какав имају у самој реченици (came – saw – hesitated – noticed). У наведеном примеру јасно је да се наратив састоји од неколико појединачно реализованих *догађаја* различите глаголске радње, не подразумевајући при том правилну временску „удаљеност“ догађаја.

Осим две наведене употребе, Гринбаум и Кверк (1990: 50) издвајају још и употребу коју зову *прошло стање*¹⁴ (в. п.).

(8) Richard Pratt **was** a famous gourmet. (Т 9)

(9) In his heart he **knew** that he **was** not really much more than a book-maker... (Т 10)

Оно што карактерише ову употребу јесте стативна употреба глагола - глагол изражава неко стање, а не неку радњу, попут *догађаја*.

Једно од занимљивих поређења за које илустрација могу бити и наведени примери јесте поређење глагола стативне и динамичне употребе у простом прошлом времену: у примерима (3) и (4) са једне стране и примерима (8) и (9) са друге стране различито је трајање глаголске радње – прва два примера подразумевају врло кратак временски период, док друга два примера обухватају дуже сегменте на делу временске линије који означава прошлост. Управо ову разлику у својој анализи наглашавају Гринбаум и Кверк, објашњавајући је разликама између стативних и динамичних употреба глагола.

Однос *прошлых стања* и *прошлых догађаја* могуће је сагледати на још један начин. Свако *прошло стање*, пошто је трајало изван период у прошлости, али се и завршило, на временској оси заузима одређени сегмент осе. Уколико осу замишљамо тако да се шири на обе стране, ма колико дуго трајало неко стање, назначени сегмент почиње да се претвара у тачку, односно да подсећа више на *прошли догађај* него на *прошло стање*. О томе говори Лич (2004: 13) и каже да се просто прошло време користи само за глаголске ситуације које су у потпуности завршене, тако да се могу посматрати као потпуне целине. Он даље наводи да је стога разлика између стативних и динамичних глагола у простом прошлом времену много мање изражена и суштински мање важна него у садашњем времену.

Закључујући овај део рада, можемо рећи да је најчешћа употреба простог прошлог времена употреба коју зовемо *прошли догађај*, као и да употребе стативних и динамичних глагола у простом прошлом времену имају заједничку карактеристику – свршености.

Просто садашње време

Просто садашње време у досадашњој литератури (Гринбаум и Кверк 1990: 48-49) углавном се представља као глаголско време која има

¹⁴ енг. *state past*

три основне употребе,¹⁵ од којих се најчешће као прво наводи *садашње стање*¹⁶ (в.п.). Следе примери ове употребе:

- (10) A charming little wine, **don't** you **think**? (T 10)
- (11) This one **is** really rather difficult. (T 13)
- (12) But I **don't want** two large houses, Daddy. (T 16)
- (13) Now, from which commune in Medoc **does it come**? (T 19)
- (14) And also, to me, a Pauillac **contains** just a little pith, a curious, dusty flavour that the grape acquires from the soil of the district. (T 19)

Примери илуструју различитост трајања глаголског стања – тврђење у примеру (14) извесно изражава глаголско стање које траје дуже од примера (10). Некада реченица ван контекста није довољна да бисмо поредили дужину трајања глаголског стања (нпр. реченица 11), али важно је да уочимо да глаголска стања изражена садашњим временом изражавају некада краћи временски период, а некада могу бити – тзв. „вечите истине“. Пример (14) сличан је примеру који наводи Лич:

- (15) Basmati rice **has** a sweet flavour. (Лич 2004: 6)
- Још сликовијти пример следи, такође преузет од Лича:
- (16) Hydrogen **is** the lightest element.

Садашње просто време често се користи у пословицама управо због ове своје употребе, која се у у литератури још назива неограничена садашњост. Референцијално време у свим наведеним примерима (10-14) извесно јесте садашњост у ширем смислу.

Као другу употребу, Гринбаум и Кверк (1990: 48-49) наводе *уобичајену садашњост*¹⁷ (в. п.), који захтева употребу динамичних значења глагола:

- (17) A lot of people **serve** a Rhine wine instead, but that's because they don't know any better. (T 10)

Покушај прецизног раздвајања *садашњег стања* од *уобичајене садашњости* почива на образложењу да су *стања* оне глаголске ситуације које се одвијају и у тренутку говора, док се *уобичајена садашњост* најчешће не одвија у садашњем тренутку. Иако се на први поглед чини да су ове две употребе садашњег простог времена у потпуности различите, детаљнија анализа примера упућује на закључак да, иако примери *уобичајене садашњости* јесу понављање одређене радње у правилним размацима, некада се чине веома сличним примерима *садашњег стања*. Као илустрацију наводимо пример *уобичајене садашњости* који наводи Лич:

- (18) Actions **speak** louder than words. (a proverb). (Лич 2004: 10)

Гринбаум и Кверк (1990) додају да и *уобичајена садашњост* означава неограниченост, наводећи следећи пример:

¹⁵ Овде не говоримо о посебним употребама садашњег простог времена, нпр. за изражавање будућности у зависним клаузама.

¹⁶ енг. *state present*

¹⁷ енг. *habitual present*

(18) Water **boils** at 100 C. (Гринбаум и Кверк 1990: 48-49)

Постаје јасно да две поменуте употребе садашњег простог времена, *уобичајена садашњост* и *садашње стање*, имају и заједничке елементе, првенствено појам (релативне) неограничености референцијалног времена које означавају. Бавећи се овом проблематиком, Михаелис (2002: 228) наводи да је садашњем простом времену готово инхерентно изражавање стања:

Садашње време, као форма изражавања стања, може да наметне стативно разумевање било ком динамичном глаголу са којим се користи, тако решавајући неусаглашеност значења самог глагола и глаголске флексије.¹⁸ (в. п.).

Цитирајући неколико извора у којима се садашње просто време првенствено повезује са стативним разумевањем, односно са изражавањем стања, Михаелис наводи још сликовитији опис садашњег времена - садашње време не носи никакво посебно значење, већ представља *основну* глаголску ситуацију (2006: 233). Можемо закључити да поређење прве две употребе садашњег простог времена показује да, и поред евидентних разлика, постоји и снажна заједничка карактеристика која је заправо у томе што садашње време, које често подразумева глаголске ситуације са одликама стања, „учитава“ трајност чак и динамичним значењима глагола.

Трећа употреба садашњег простог времена назива се *тренутна садашњост*¹⁹ (в. п.) код Гринбаума и Кверка, док је Новаков назива *права садашњост*²⁰ (в. п.). Примери који следе илуструју ову употребу:

(19) I **assume**, then, that it's from one of the smaller vineyards.

(T 12)

(20) Yes, I **guarantee** that. (T 12)

(21) So you **say** I can name the bet? (T 14)

(22) I **refuse** to be betted on like this. (T 15)

Ови примери подразумевају специфичну употребу садашњег простог времена, будући да се појављују у посебним околностима. У горе наведеним примерима јављају се перформативни глаголи, тј. они глаголи који врше своју комуникативну функцију самим изговарањем.²¹ Оно што карактерише ову употребу јесте динамично значење глагола. Глаголска ситуација одвија се једном, и то у садашњем моменту. Стога се термин који наводи Новаков, *права садашњост*, у потпуности може оправдати – јер он наглашава однос времена одвијања глаголске ситуације, референцијалног

¹⁸ Михаелис 2002: 228: “The present tense, as a state selector, can impose stative readings on any dynamic verb with which it combines, thereby resolving semantic conflict between the verb and the inflection that is attached to it.”

¹⁹ енг. *instantaneous present*

²⁰ енг. *real present*

²¹ Осим наведених примера употребе перформативних глагола, ова употреба простог садашњег времена појављује се у спортском коментарисању или у разним упутствима (нпр. упутства за коришћење апарата или припремања јела).

времена и времена (у ужем смислу) као категорије објективне реалности, који се овде поклапају. Ово је и једини пример где се може између садашњег простог времена и објективног времена у ужем смислу ставити знак једнакости (Слика 2)²².

Закључак

У класификовању употреба простог прошлог и простог садашњег времена у литератури, углавном се говори о три основне употребе оба ова глаголска времена. Просто прошло време изражава *прошли догађај*, *прошло стање* и *уобичајену прошлост*. Просто садашње време изражава *садашње стање*, *уобичајену садашњост* и *тренутну садашњост*. Паралеле међу наведеним употребама су јасне: *прошлом догађају* одговара *тренутна садашњост*, *прошлом стању* одговара *садашње стање*, а *уобичајеној прошлости* одговара *уобичајена садашњост*. Битне разлике уочавају се у редоследу наведених употреба, који одговара заступљености појединих употреба. Најчешћа употреба простог прошлог времена јесте *прошли догађај*. Најчешћа употреба садашњег простог времена јесте *садашње стање*, с тим што подразумевамо да садашња стања обухватају садашњост у ширем смислу, односно много више од самог садашњег момента. Другим речима, типична глаголска ситуација изражена простим прошлим временом јесте завршена глаголска ситуација, која и поред свог евентуалног трајања има свој почетак и дефинитиван свршетак, те се може условно сматрати једним завршеним догађајем. Са друге стране, типична глаголска ситуација изражена садашњим простим временом јесте глаголска ситуација која подразумева трајност и протезање „лево“ и „десно“ од обележеног садашњег момента, односно садашње глаголско стање. Стога и уобичајене глаголске ситуације, и поред своје периодичности, подразумевају трајност макар у свом понављању у (релативно) неограниченом временском периоду.

Појам референцијалног времена који је увео Рајхенбах изузетно је значајан и допринео је многим истраживањима природе глаголске категорије времена. Уколико се појам *садашњост* јасније раздвоји на два значења (садашњост у ужем смислу и садашњост у ширем смислу), имали бисмо прецизније и јасније описе глаголских времена у његовом моделу. Изузетно различите употребе садашњег времена не би имале исти опис и јасно би се разликовали примери употребе термина *садашњост* у ужем смислу и термина *садашњост* у ширем смислу.

Завршавајући овај кратки покушај да из још једног угла осветлимо битну различитост садашњег простог и прошлог простог глаголског времена у савременом енглеском језику, наводимо још једном да је очигледно да

²² Термин *тренутна садашњост* представља поглед из другог угла – прихватање става да садашњост и садашње глаголско време увек подразумевају много више од садашњег момента.

се термин *садашњост* у језику, односно у глаголским временима, може разумети на два начина. Један од та два начина је да означи управо објективно значење субјективног поимања категорије времена (*садашњост* у ужем смислу, *права садашњост*). Други начин јесте да се под овим појмом у језику означи много више - сегмент прошлости, садашњи тренутак и сегмент будућности, односно означи садашњост у ширем смислу. Овај други начин изгледа раширенији у језику, првенствено због своје функционалности – чешће су глаголске ситуације које обухватају управо наведени временски период од ситуација које се смештају само у садашњи тренутак.

На самом крају можемо рећи да се свака конвенција у људском језику јавља са своја два лица или две природе. Са једне стране, конвенције служе да нам најпре омогуће комуникацију, а затим да је учине ефикаснијом. Са друге стране, конвенције стварају простор за нејасноћу која се огледа у недоречености језика, јер никада не допуштају да језик постане апсолутно прецизан. Исто важи и за неопходне конвенције у изражавању објективног времена у језику.

Литература

- Гринбаум и Кверк 1990: S. Greenbaum and R. Quirk, *A Student's Grammar of the English Language*, London: Longman.
- Дал 1953: R. Dahl, Taste, in *Someone Like You*, New York: Alfred A. Knopf, 9-23.
- Лич³ 2004: G. Leech, *Meaning and the English Verb* (3rd ed.), London: Longman.
- Михаелис 2006: L. Michaelis, Tense in English, in: B. Arts and A. McMahon (editors), *The Handbook of English Linguistics*, Oxford: Blackwell Publishing, 222-243.
- Новаков 2008: P. Novakov, *A Guide to Time and Tense in English and Serbian*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Рајхенбах 1947: H. Reichenbach, The Tenses of Verbs, in: *Elements of Symbolic Logic*, New York: Free Press.

ЛИНГВИСТИЧКИ ПРЕОКРЕТ У САГЛЕДАВАЊУ ИСТОРИЈЕ

У једном занимљивом есеју под насловом *Велика прекретница*, познати руски писац Александар Зиновјев приметио је да је у социјалној еволуцији човечанства највећа прекретница направљена после Другог светског рата која се у основним обрисима завршила крајем 20. века. По мишљењу овог великог физичара и писца, који је више од пола живота провео у изгнанству на Западу, *човечанство је ступило у нови социјални поредак и његов живот већ тече у квалитативно новом еволуционом правцу. Суштина ове прекретнице још није схваћена на неком објективном научном нивоу. Такво разумевање још није ни почело* (Зиновјев 1999: 7). Уобичајене друштвене концепције, бескрајне предрасуде, моћна мрежа дезинформација све то онемогућава да се схвати суштина прекретнице која је постала један од највећих табуа савременог света. *Развој мас-медија омогућава манипулације о којима ни Хитлер ни Стаљин нису могли ни да сањају.*

О страховитим променама у свету у коме живимо, из сасвим друге перспективе, проговорио је Жан Франсоа Лиотари, то се већ узима као опште место савремене културе. Пишући књигу *Постмодерно стање: извештај о знању* (Lyotard 1979), овај познати француски филозоф уочио је да су у протеклих четрдесетак година све науке и технологије морале да решавају проблеме језика. Без обзира да ли је реч о фонологији или теоријској лингвистици, проблемима комуникације и кибернетике, компатибилности компјутерских језика, складиштењу информационих података, интелигентним терминалима, јасно је да се променила и природа знања у контексту свеопште трансформације света и јасно је да је лингвистика томе дала кључни допринос. Знање је постало главна снага производње на крају 20. века, знање се производи како би се продало и биће конзумирано како би се вредновали нови производи, у сваком случају циљ је размена, комерцијализација знања, или да будемо још прецизнији, меркантилизација. Невоља овакве производње и дистрибуције знања јесте у томе што се оно више не може легитимисати у пољу прагматичних аспеката језика или у пољу језичких игара. Ко није схватио да је агонистика темељни принцип друштвених веза и уговора, институција, делова и целине, ко није схватио да наративно знање почива на језичким играма, ко није схватио да више нема трансцендеталног идентитета, тај у савременом свету тешко може функционисати. Шта је истинито а шта није, о томе се одлучује унутар дијалога

* mirjokovic@yahoo.com

који се на крају преводи у консензус, ако се до њега уопште може доћи. Велике спекулативне и еманципаторне приче изгубиле су свој кредибилитет, класичне линије разграничења међу наукама доведене су у питање, дисциплине нестају као што су нестали и неки наративи, преклапања се дешавају на границама наука, све је у неком страшном врењу и грчу, или како то Лиотар каже – делегитимацији. Друштвени субјекат се раствара у дисеминацији језичких игара, губи творачку снагу, преплављен је меланхолијом, а о било каквом облику побуне тешко да више уопште може бити речи.

Агонистичку слику света субјекат не прихвата лако па ма из ког дискурзивног поља долазио. Ако се уз помоћ лингвистике или теорије дискурса пољуљају темељи неких традиционалних наука, које прати глас објективних или реалистичких духовних делатности, онда је реч о правом духовним земљотресом. Продор лингвистике, реторике, теорије књижевности, стилистике, културне антропологије у историографију, раван је удару цунамија. Нико тако озбиљно није пољуљао темеље историографије, чак ни идеологија, којој историографија, у оном вулгарном облику, понекад зна служити, као што је то урадила наратологија и лингвистика, што је у савременој науци познато под синтагмом лингвистички преокрет. За овај продор у историографску архитектуру са теоријске тачке гледишта, најзаслужнији је Хејден Вајт, за кога се, без претеривања, може рећи да је написао две капиталне књиге на измаку 20. века: *Метаисторију: историјска имагинација у централној Европи 18. века* и *Дискурзивне тропе – есеје о културном критицизму*. Ако неко жели ближе упознати природу историјског писања или однос између историје и књижевних форми, ако неко жели видети како се преплићу филозофија историје, књижевне теорије или семиотика, онда се ове књиге не могу заобићи.

Критикујући историографију, Вајт признаје оно што сваки ревностан истраживач уочава: да се подаци увек опиру кохерентној слици коју о њима покушавамо створити, а то значи језику. Дискурс је тај који се мора побринути да се обезбеди језичка адекватност, а он то чини префигуративним кретњама које су више тропичне него што су логичне. Тропи праве сенку од које бежи сваки реалистички оријентисан дискурс. Најзанимљивије је да је то бекство узалудно, зато што је процес тропизације стратегија уз помоћ које дискурси конституишу објекте које настоје описати реалистички и анализирати објективно. Реторичари, теоретичари, језички зналци, на тропе гледају као на једну врсту отклона од дословног, конвенционалног или чистог језика. Тропизација је душа дискурса, механизам без кога дискурс не може обављати посао нити доспети до краја. Ко год има посла са језиком, тај зна да се у наративним структурама ствари никада не могу представити онаквим какве оне јесу, односно да је свака тропизација искривљивање, а то значи да је из сваког текста понешто изостављено, односно да је у њега нешто унесено. Силогизам типа: *сви људи су смртни, Сократ је човек*, јасно показује тропизацију, а то значи да дискурс не може почивати искључиво на начелу логике, него и на начелу тропизације, зато

се не треба чудити што се дискурс стално пита да ли је логика оно адекватно средство уз помоћ кога је могуће стварно ухватити реалност, истину. Дискурс се понекад креће према метадискурзивној рефлексивности, а то значи да теоријски размишља о сопственим темељима: дискурс је могуће проучавати на нивоу мимесиса, на нивоу дијегезиса, али и на једном другом нивоу, на нивоу дијатаксиста, а то је управо оно што Вајт чини и то је главни отклон његовог теоријског писма. Разумевање је процес превођења ствари из стања нефамилијарности или егзотичности у стање фамилијарности или свакодневног искуства, а тај процес је по природи тропичан, односно фигуративан. Главни начини фигурације још од ренесансе па наовамо јесу метафора, метонимија, синегдоха и иронија, које су ренесансне реторике називале и главним или основним тропима. Без обзира да ли смо усмерени према чистом научном знању, без обзира да ли нас привлачи знање о историји, култури или друштву, треба знати да наука и уметност нису раздвојене делатности. У пракси оваква искључивост није дозвољена баш зато што се тропологија томе опире.

Кад се историчари суоче са критикама које долазе из поља друштвених наука, а које се најчешће односе на грубост у организовању метафора или методолошку лакоћу и неодговорност према језику, они најчешће прибегавају фабијанској тактици извлачења, а то значи тврде да историја није чиста наука, да много зависи од интуитивног као и од аналитичког метода и да историја не може бити просуђивана математичким стандардима или стандардима експерименталних дисциплина зато што је она нека врста уметности, али кад су са друге стране озбиљно уздрмани критикама које долазе из поља оних који се баве начинима репрезентовања, онда се прибегава одговорима по којима је историја пола наука а пола уметност. Ниједна наука, па ни историја, не може заузимати, посматрано са епистемолошке тачке, неутралан терен, зато што историјски наративи нису ствар избора него произлазе из природе самог материјала. Најзначајнији савремени мислиоци не прихватају претпоставку 18. века по којој су уметност и наука два есенцијално различита начина презентовања света, као што не прихватају претпоставку класично настројених историчара да постоји са мо један начин организовања података који се проучавају. Анализирајући начине представљања стварности код Мишлеа, Ранкеа, Токвила, Буркхарда, Маркса, Фројда, Пијажеа, Фукоа, да поменемо само неке мислиоце који су пресудно обликовали наш однос према стварности у 20. веку, Вајт ауторитавно закључује да постоји мноштво коректних погледа и начина организовања података у покушају да се проникне природа прошлости, а сви они имају адекватну стилску презентацију што се најбоље огледа у избору метафора које организују свет прошлости, садашњости и будућности, а традиционална историографија о томе не да нема појма, него о томе не жели чак ни расправљати.

Однос према историјским подацима је нужно интерпретативан. Хегел је сматрао да постоје четири типа интерпретације: универзални, праг-

матични, критични и концептуални облик. Велики немачки историчар Дројзен такође је уочио да постоје четири типа историјског писања: узрочно, кондиционално, психолошко и етичко. Филозоф који је алфа и омега сваког превредновања у 20. веку, Ниче, сматрао је да се може говорити о монументалном, антикварном, критичном и надисторијском начину презентовања стварности, док је Кроче правио разлику између романтичног, идеалистичног, позитивистичког и критичког начина историјског промишљања. Историјска епистемологија углавном се може решити на два начина. По позитивистичком мишљењу које и даље доминира у историографији, потребно је трагати за законима који узрокују процесе и стварају догађаје. По њима историја може добити статус науке само ако открије законе који детерминишу актуелни историјске процесе. По другом мишљењу, које је блиско литератури и наратологији, историчар објашњава догађаје уз помоћ наратива и наративних начина енкодирања које свако од нас може разумети, а то значи проналазећи приче које се налазе сакривене испод догађаја. Нама интерпретације нису дате, до њих се долази кроз процес конститутисања, односно регресије. У фактичком хаосу историчар мора, са једне стране, прибећи селекцији како би нешто објаснио, односно пренети информације, са друге стране. Историја је, тако, у неку руку методологија, са другог становишта се указује као наратологија.

Догађаји који су се десили у Француској од 1789. до 1790. године нису никаква тајна, а ипак сви историчари који су писали о Француској буржоаској револуцији чинили су то на потпуно различит трополошки начин: Бурк их посматра као националну катастрофу, Мишле их осветљава из перспективе епифаније, Токвил их пакује у наратив терета и могућности које се отварају пред учесницима са очигледном инклинацијом према трагичном модусу, док Маркс пад старог режима посматра у трагичном модусу и контрастира их са комичним настојањима да се задржи феудализам. Из овога је јасно да историчари интерпретирају мрежу догађаја на два начина: уз помоћ структуре приче наративу се даје препознатљива форма, уз помоћ парадигме објашњења аргументима се даје облик, поверење и начин артикулације. Без обзира да ли је реч о романси, комедији, трагедији или сатири, када се ради о структури приче, без обзира да ли је реч о идеографском, органицистичком, механицистичком или контекстуалном начину објашњења, без обзира да ли се ради о анархистичком, конзервативном, радикалном или либералном типу идеолошких артикулација, постоје четири начина трополошког односа према појавама у свету, а то су метафорични, метонимични, синекдохични и иронични однос.

Историјски догађаји су вредносно неутрални. Оно што се једном актеру указује као трагично, другом се указује као комично. Историјска ситуација није нужно трагична или комична, али то што ми мислимо да је одређена ситуација трагична или комична, то је део наше опште културе и специфичног књижевног наслеђа. Историјски наративи нису само модели прошлих догађаја или њихове репродукције, они су симболички комплекси

који нас упућују према догађајима, са једне стране, односно према типу приче, са друге стране. Историјски наративи су проширене метафоре. Као симболичке структуре, историјски наративи не репродукују догађаје, они попут метафора указују на ствари. Историчари не воле ову преводилачку функцију, ово превођење факата у фикцију, овај уплив семиотике, реторике, стилистике и наратологије у њене воде, али кад схвате да се подаци који се анализирају фундаментално не разликују у различитим историјским структурама, али да су модалитети њихових односа оно што их чини посебним и заштитним знаком, онда ће схватити да се историјским наративима не може манипулисати како су то све до недавно идеологије и пропаганде чиниле.

Литература

- Зиновјев 1999: Зиновјев А., *Велика прекретница*, Наш дом, Београ, стр. 7.
- Lyotard 1979: Lyotard, J. F., *La Condition Postmoderne: rapport sur le savoir*, Les Edition de Minuit, Paris.
- White 1973: White, H., *Metahistori: The Historical Imagination in Nineteenth Central Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- White 1978: White, H., *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

ПОВЕЉА БАНА КУЛИНА У ИДЕНТИТЕТУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Навршене су 822 године од августовског дана 1189. године када је дијак Радоје, а по налогу босанског бана Кулина – свога господара – на парчету пергаментa исписао најстарији сачувани, датирани, јужнословенски трговински уговор од двадесет редака, и ако се не узме у обзир партикула *ре*, која долази у прилозима *какоре*, *коликоре* и замјенице *кире* – дакле, на самом крају два прилога и једна замјеница, само 94 ријечи,¹ на народном језику. У питању је средњовјековни текст који је исписан по правилима строге стереотипне византијске и латинске дипломатике (вербална инвокација, интитулација, заклетва и слично).

Поводом 800-те годишњице постојања ове повеље, Академија наука и умјетности БиХ је обиљежила њен јубилеј и приредила критичко издање овог значајног историјско-језичког споменика. Иако је ова *Повеља* изазвала велико интересовање шире научне јавности и била предмет како лингвистичких, тако и дипломатичких и палеографских студија, овај значајни споменик није до 1989. године приређен у комплетном критичком издању. Такође, након одвајања појединих варијанти српског језика у неке засебне језике, и *Повеља бана Кулина* је добила нове димензије и почела градити нове историјске токове. У том смислу овај рад ће показати, управо, *Повељу бана Кулина* у свјетлости српског идентитета. У новије вријеме је овај споменик постао примарни докуменат у стварању историје тзв. бошњачког /босанског/ језика.

Рад ће обухватати два приступа. Први је синтетички преглед, у којем ћемо показати поглед на досадашње интересовање за ову *Повељу*, тј. поглед на библиографске радове. Други приступ јесте аналитички, а то значи да ћемо издвојити језичке црте према датим језичким нивоима које осликавају почетке српске писмености и српског језика.

Проучавање средњовјековне српске писмености (књижевности) у БиХ је сиромашно коначним, научно верификованим резултатима. Драгољуб Драгојловић у *Историји српске књижевности у средњовековној босанској држави* као разлоге таквом стању наводи:

* bvuletic@paleol.net

¹ Занимљив је податак да се чак осам ријечи из *Повеље* налазе међу двадесет најфреквентнијих ријечи *Дечјег фреквенцијског речника* Вере Лукић (Лукић 1983), преузето: Вукомановић 1989: 79.

1. бројне методолошке приступе који су засновани на недовољном познавању црквених и других прилика у средњовјековној босанској држави;

2. чињеницу да ова књижевност није у већој мјери привлачила пажњу историчара књижевности, који су је чак и ниподаштавали – с једне стране – или, пак, безразложно прецјењивали – са друге стране (Драгојловић 1997: 7).

Издавање дипломатичке грађе² започето је послје аустроугарске окупације БиХ и покретања Гласника Земаљског музеја у Сарајеву. Примарно мјесто међу дипломатичким споменицима босанске провенијенције, који су писани српском ћирилицом (уставном или брзописном) говорним народним српским језиком, обухватају повеље босанских владара, а хронолошки најстарија међу њима јесте *Повеља бана Кулина*.

Овим уговором, написаним у облику заклетве, босански бан Кулин даје дубровачким трговцима пуну слободу кретања и трговања „безъ вьсакоје зледи“. У питању је двојезични документ – латински и српски. Српски текст је писан ћирилицом и није дословни превод са латинског, него је у питању слободно препричана садржина датог текста. За нас је посебно значајан, управо, српски текст *Повеље* „јер се ту могу уочити све особине већ формираног српскохрватског језика, различитог од тзв. прасловенског – заједничког језика из којег су се постепено развили посебни данашњи словенски језици“ (Гошић 1989: 46). У науци је позната чињеница да постоје три верзије текста. „Утврђено је да је само прва, најстарија верзија овога документа, и то само њен ћирилски текст, настала у Босни. Та верзија се сматра и оригиналом *Повеље*, а данас се налази похрањена у рукописним збиркама Библиотеке Академије наука СССР-а у Лењинграду. Друге двије верзије су преписи, настали у Дубровнику – старији на прелазу XII у XIII вијек, а млађи у првој четвртини XIII вијека. Оба ова преписа се чувају у Хисторијском архиву у Дубровнику...“ (Гошић 1989: 47). Н. Гошић је сачинила и библиографију; тј. списак збирки, публикација и радова у којима је *Повеља бана Кулина* била предмет научних истраживаља (Гошић 1989: 57–59), а која је била од велике помоћи за израду овога рада.

Фотографију оригинала први пут је публикувао Г. А. Иљински и то 1906. године, у оквиру своје студије о *Повељи бана Кулина*. Снимци сва три примјерка су ријетко објављивани. Први пут је то урадио Јосип Врана (1955), а затим и Невенка Гошић (1989). Снимци нису истог квалитета, тј. нека мјеста су тешко читљива. У новије вријеме је изашла књига професора Б. Ћорића *Повеља бана Кулина* (2011), у којој је Б. Ћорић објавио снимке сва три примјерка и дао опсежне расправе о издањима *Повеље*, језичкој структури, анализи грешака, издањима преписа и слично.

² Дипломатичка грађа обухвата више врста писаних споменика; од повеља, пословних писама, до тестамената, разних признаница и потврда.

Писани споменици представљају најважније изворе за проучавање историје једног језика. Међутим, приликом реконструкције народног језика на основу писане грађе наилазимо на више проблематичних момената. Један од таквих момената, како наглашава и С. Вукомановић, јесте и то „што у тим текстовима никада немамо живи народни говор, који можемо чути, већ један систем графије (писмо) и ортографије (правопис) који обично не одражава адекватно народни језик, нарочито изговор. Осим тога, сваки је писани, књижевни језик, донекле вештачка, наддијалекатска или интердијалекатска творевина. Чак и онда када је тај језик у почетку врло близак живоме говору, он у каснијим фазама постаје конзервативан и све више се удаљава од дијалекатске основе“ (Вукомановић 2006: 193).

Од времена формирања тзв. босанског /бошњачког/ језика, *Повеља бана Кулина* је од српског језичког корпуса постала босански /бошњачки/ језички корпус и шире. Дакле, бошњачки лингвисти у историјске споменике тзв. босанског језика убрајају и српске црквене рукописе, записе и натписе на стећцима, као и документе свјетовне природе (*Мирослављево јеванђеље*, *Чајничко јеванђеље*, *Повељу бана Кулина*...); ипак се у новије вријеме одричу ћирилице, писма на којима им почива велики дио средњовјековне књижевности и историје – лијепих ћириличких слова из српске језичке историје (црквене и владарске), тј. како аутори *Граматики босанског језика* пишу „слабо се употребљава у савременом смислу“ (Јахић и други 2000: 77). Дакле, споменике као што су *Повеља бана Кулина*, повеље хумских кнезова 13. вијека упућених Дубровчанима, повеље Матије Нинослава, повеље Стјепана II Котроманића из прве половине 14. вијека, повеље краља Твртка I Котроманића из 14. вијека, повеље и писма Павловића, Косача, Хрватинића и слично, препознају бошњачки лингвисти као *споменике босанског језика и његове старе писарске школе*. У питању је злоупотреба историјских факата да би се доказала теза о бошњачкој језичкој аутономности. Ц. Јахић у *Školskom rječniku bosanskog jezika* пише: „Bosanski jezik je, dakle, centralno jezičko područje na kojem se historijski vežu slavenska (zapadnoštokavska) i orijentalna leksika (riječi iz turskog, arapskog i perzijskog jezika) i tom svojom vezanošću tvore autentičan vokabular kakvog nema nigdje u slavenskom svijetu. I upravo taj autentičan spoj bosanskog jezika kao cjelinu čini prepoznatljivim i daje mu ona njegova realna lingvistička svojstva na osnovu kojih se on smatra jezikom, lingvistički evolutivno formirani“ (Јахић 1999: 67). Међутим: „Језик јесте динамичан феномен, али законитостима његових промјена политика не може да влада. Границе језика могу да се шире, али не могу да се измијене тако што ће један народ одлучити да од одређеног тренутка не говори више тим језиком“ – наглашава М. Бабић (2007: 307).

Најстарији сачувани српски документи су са краја 12. вијека и они су потврда да је у српској писмености средњег вијека владала диглосија. *Повеља бана Кулина* одсликава све промјене које су до 12. вијека ушле из народног језика у српскословенски, као и промјене које су обухватиле народни језик а које га одвајају од књижевног, српскословенског. Познато је

да су средњовјековне српске повеље, писма, тестаменти, и уопште разне исправе, писане народним српским језиком. Друкчије и није могло, јер је само примаоцима тих порука могло бити јасно на народном језику шта се датим документом и хтјело рећи.

Период када је настала *Повеља*, А. Белић ставља у четврту етапу периодизације српскохрватског језика (Белић 1958). Дакле, то је вријеме када су се вршиле и извршиле многе промјене у српском језику, посебно у фонетици и морфологији, а то је уочено и у датом споменику. Из фонетике: **Ж** > **У** (**ПРИСЕЗАЮ**, **СИЮ**, **ВЪРЪ**, **БЪДЪ**, али и: **ПРАВОВЪ ВЪРОВЪ**, **СВОЕВЪ ВОЛОВЪ**); **А** > **Е** (**ИМЕ**, **КНЕЖЕ**, **МЪСЕЦА**); **Ы** > **И** (**ТИСОУКА**, **БОСЪНЪСКИ**), тј. промјена **Ы** у **И** само иза задњонепчаних сугласника **К**, **Г**, (**Х**); свођење два полугласника на један (**БАНЪ**, **СЪ**, **ДЪБРОВЪЧАМЪ**; али и **КТО**: стел. **КЪТО** - испадање полугласника у тзв. слабом положају); **ВЪ** > **У** на почетку ријечи (**Ъ** **ИМЕ** : **ВЪ** **ИМА** > **ВЪ** **ИМЕ**). Потврђени су и ови примјери: **ВЪСИ**, **ВЪСЪМЪ**, **ВЪСЕГА** и слично. *Јат* се чува добро: **ВЪСЪМЪ**, **ЛЪТЪ**, **ДОКОЛЪ**, **ЪСЪЧЕНИЕ**; али је уочен и примјер **ЗЛЕДИ** > у ијекавици *озлиједити*, *озљеда*. П. Скок претпоставља да је овдје у питању секунадарно *јат* (Скок 1973: 643).

Какав је био изговор полугласника у иницијалној групи **-ВЪС** (**ВЪСЪМЪ** **ГРАЂАМЪ** **ДЪБРОВЪЧАМЪ**, **ВЪСИ** **ДЪБРОВЪЧАНЕ**, **ВЕЗЪ** **ВЪСАКОЕ** **ЗЛЕДИ**, **ВЕЗЪ** **ВЪСЕГА** **ЗЪЛОГА** **ПРИМЫСЛА**), односно како се ова група изговарала је кључно питање, а рјешење овог питања је, како пише А. Младеновић, важно не само за овај већ и за друге српске средњовјековне споменике на народном језику (Младеновић 1989: 99–103). Ова група се могла изговарати на два начина: а) без гласовне вриједности танкога *јера* (вс-), дакле овај полугласник би имао само ортографску вриједност; б) са гласовном вриједношћу полугласника (**ВЪС-**), како пише Младеновић „без обзира на то што се ради, по пореклу, о слабом положају овога полувокала“ (Младеновић 1989: 99).

Замјенички коријен **ВЪС-** се у *Повељи* појављује са **ь**. У *Псалтиру* из 1521. године (штампарија у Горажду) имамо исто **ь** који је имао гласовну вриједност и примјер **ВАСЪ** (*Псалтир*, 97) то и доказује (*васа* > *вьса*). Ово је типична особина српскословенског језика после 14. вијека. То значи да су примјерима *дънь*, *сънь* из старословенског писаног језика одговарали су *дън*, *сън* у српском народном изговору; писаном старословенском **ВЪСа**, **ВЪНОУКЪ** и слично одговарало је српско народно изговорно без полугласника *вса*, *унук*. Српскословенски језик није дозвољавао упливе из народног језика које би нарушили, у било којој мјери, фонолошки систем. Писана норма српске редакције старословенског језика захтијевала је традиционално писање. Полугласник се у овом и сличним примјерима почео и изговарати у текстовима, не само писати, аналогично према примјерима *дънь*, *сънь* који су у српскословенском и српском народном језику били исти у изговору: *дън*, *сън*. На тај начин се од некадашњег слабог полугласника

развио у српској редакцији старословенског јак полугласник који је захватио и случајеве типа **ВЬСа**, **ВЬСаКа** и слично. Будући да је српскословенски језик прихватао паралелизам употребе ових случајева (*вса*, *всака* и **ВЬСа**, **ВЬСаКа**), ова особина је представљала одлику појединих текстова српске редакције старословенског језика. П. Ђорђевић даје примјер да се у *Немањиној повељи* пише и **ВЬСа** и **ВСа**, али би се у првом примјеру требало читати *васа*, по српскословенском, а у другом – *вса*, по тадашњем народном изговору. Отуда и српскословенско **ВЬСаКѦ** читамо *васак*, **ВЬСаКа** – *васака*; тако исто и **ВЬСѦ**, **ВЬСа**, **ВЬСѦ** = *вас*, *васа*, *васе* и слично (Ђорђевић 1990: 208). Да резимирамо на конкретном материјалу, група *вс-* без изговорног полугласника настала је од старије **ВЬС-** у српским народним говорима.³ Група са изговорним полугласником слабир по поријеклу типична је одлика старог књижевног и црквеног језика, тј. настала је касније. Међутим, та група „није у српскословенском језику одмах широко уопштавана, тако да се паралелно с њом употребљавала, свакако чешће, и група *вс-* која је у овом језику могла потицати од оног типа старословенског језика преко којег смо примили словенско богослужје“ (Младеновић 1989: 100). Група *вс-* ће касније, негдје од половине 13. вијека, прећи у штокавским говорима у *св-* (*свак*, *свака*, *свако*). Тешко је одредити гласовну вриједност ове групе; можемо само претпостављати. Наиме, сви наведени примјери су у саставу синтагми које су народног српског карактера (са замјеничко-придјевским завршетком *-га*, чување старог датива множине и слично), не српскословенског.

У науци се узима да су Срби најкасније до друге деценије 11. вијека имали у своме народном језику само један полугласник мјесто некадашња два. Најстарији српски сачувани споменици (*Мирослављево јеванђеље*, *Повеља бана Кулина* и слично) показују означавање полугласника са *танким јером*. Ирена Грицкат узима српско-македонско подручје као терен настанка српскословенског, док Александар Белић употребу *танког јера* у српској писмености доводи у везу са зетском говорном ситуацијом, одакле је, по њему, писање само *танког јера* усвојено у цјелокупној српској писмености (Белић 1936: 213–276). Б. Цонев (1940), И. Галабов (1986), П. Ђорђевић (1971) – сматрају да би се употреба само *ѣ* код Срба могла примити из Кратовско-злетовског писарског средишта у Македонији. „Полазећи од хипотезе И. Галабова о извесној измени језика словенских богослужбених књига и других текстова у време цара Симеона (893–927) – и то, поред осталог, уношењем једног јединог полугласника (место ранијих *Ѣ*, *Ѥ*) или његовог рефлекса (*ѣ* / *а*) из народног говора околине Преслава поменутог времена, што се означавало словом *Ѣ* – може се даље претпоставити да су

³ Према Младеновићу, то се извршило још у вријеме губљења слабих полугласника, према новијим испитивањима, то се одиграло у нашем језику у епоси док смо још разликовали оба полугласника.

и Срби, примивши словенско богослужење (најкасније до друге деценије XI века), примили и ову 'преславску' ћирилицу са знаком Ъ“ (Младеновић 2008: 46). У бугарском црквеном и књижевном језику *дебелим јером* се још у вријеме патријарха Јевтимија (1375–1393) означавао изговорни полугласник у одређеним позицијама у ријечи. И у српским споменицима у 14. и 15. вијеку огледа се слично ова особина. Дакле, ријеч је о једном лингвистичком фонолошком тренутку заједничким за српски и бугарски књижевни, црквени и народни језик – а то је један полугласник изговорни. Начин биљежења овог изговорног једног полугласника могао је у датом моменту код ових народа представљати граfiјски проблем чије је рјешење било неопходно. Рјешење је било у *дебелом јеру*, односно требало је *дебелом јеру* оставити само једну функцију – а то је означавање изговорног полугласника. Тај се полугласник и данас чува у источним бугарским дијалектима.

Изједначавање двају полугласника у један је стара западнојужно-словенска особина. Чињеница да се претежно употребљавао облик *танког јера* може упућивати на то да је еволуција тог полугласника ишла према предњем изговору. Јован Вуковић у *Историји српскохрватског језика* даје потврде да је изговор изједначеног полугласника, полазећи од сјеверозапада према истоку, кретао више према предњем реду него према задњем изговору, и то:

„а) slovenačkoj i srpskohrvatskoj kajkavskoj zamjeni u vidu vokala *e* (maček < mačџk – uporedi stih: Ja senjal sem večerno nebo. . . . – sanjao sam večernje nebo) i sl.

б) у чињеници што се наш poluglas u stranim tekstovima (latinskom i грџком), kad se koja naša riječ (kao što su vlastita lična imena i toponimi) piše ili знаком *i* ili *e*: Obrovizo ili Obrovezo (= Obrovџь), Budic ili Budec (= Budџь), setenic, sitnic, setinic (= sџtnиџ > sџtnиџ > satnik, 10. i 11. vijek“ (Vuković 1974: 28). Вуковић из тога закључује да је ријеч о изговорној вриједности коју и данас налазимо у зетским и васојевићким говорима, с тим у вези да су периферијски јужни говори могли мало више еволуирати према боји вокала *e*.

Тај изједначени полугласник, и то у корист *танког јера*, забиљежен је у нашем најстаријем споменику – *Повељи Кулина бана*.

Сада ћемо навести неколико запажања у вези са фонетским промјенама.

1. ДЕНАЗАЛИЗАЦИЈА

У *Повељи Кулина бана* деназализација је извршена у потпуности, без и једног изузетка.

2. Прелаз Ы (високи вокал средњег реда) у И (високи вокал предњег реда)

Ова промјена је извршена послије настанка *Повеље*; те у тексту имамо сачуване облике: **БЫТИ**, **ПРАВЫМЪ** и слично. Међутим, природа овог високог вокала средњег реда је већ била нарушена, што нам показују

примјери његове замјене са И иза задњонепчаних сугласника, као и у ријечи *тисућа*. На основу тога Р. Бошковић сматра да је природа вокала Ы зависила од позиције, тј. од сусједних сугласника (Бошковић 2000: 63).

3. УПРОШЋАВАЊЕ СУГЛАСНИКА И СКУПИНЕ ЖД

У *Повељи бана Кулина* постоји и неколико примјера за упрошћавање сугласника унутар једне ријечи (*у име оца, срдъцемъ* и слично).

У *Повељи* је посвједочен облик *одъ рожьства*, односно у питању је упрошћен облик преузет из црквених споменика који није типичан за народни и не припада фонетским обиљежјима штокавских говора. Ријеч је о скупини жд- < *dj. Љ. Стојановић је указао да у млађој копији *Повеље* стоји облик *рошьства*, дакле са безвучним сугласником ш. „Све то говори да су полугласници одавно ишчезли из говорне ријечи и да су се почели јављати различити резултати гласовних промјена које су уследили послје њиховог губљења“ (Пецо 1989: 72), што показује претпоставку о чисто ортографском маниру писања *танког јера* без гласовне вриједности.

4. ПОЈАВА СЕКУНДАРНОГ ПОЛУГЛАСНИКА

Секундарни полугласник се у српском језику јавио послје губљења слабог полугласника и то у финалној сугласничкој групи испред сонаната. Ријечи као *Петар, јесам, седам* и слично у старословенском су гласиле **ПЕТРЪ, ЈЕСМЪ, СЕДМЪ**. Оне су прије једначења полугласника имале гласовни склоп *Petrъ, jesmъ, sedmъ*. Дакле, ријеч је о примјерима који су се након губљења полугласника у слабом положају завршавали на сонант пред којим је био неки други сугласник. То А је у овим позицијама добијено од полугласника. Тај је полугласник „био у јаким положају и он се ту чувао све док није у XIV и XV веку дошло до његове вокализације, замене вокалом а, у највећем делу српскохрватских дијалеката“ (Вукомановић 2006: 60).

Јован Вуковић сам процес добијања секундарног *полугласника* тумачи на овај начин: *dobrъ > *dob r̥ > dob̥r̥ > dobъr > dobar*. Исти процес важи и за глаголски облик *jesmъ > jesam*. Вуковић се не слаже са лингвистима који овдје траже геминате: *dobrъ > dobr̥r̥ > dobъr̥*. Према њему, секундарни полугласник могао се диференцирати у фонетском процесу (*dobъr̥, jesъm̥*) и аналогички (*glasъk, mozъk*). „Tek u kasnijem vremenu, putem pisanih tekstova, u riječima koje nisu prolazile kroz filter narodnog jezika, mogli smo dobiti i glasovne strukture, kakve danas sporadično imamo, sa raznolikim kombinacijama od dva suglasnika na kraju riječi: *takt, kontakt, disk, obelisk* – i slično“ (Vuković 1974: 40). У примјеру *съмъ* имамо појаву секундарног полугласника; али и *осмъ*, без тог полугласника. А. Пецо одсуство полугласника у броју осам у *Повељи бана Кулина* тумачи на овај начин: „прво, то је писарска грешка, што је мало вјероватно, с обзиром на природу писаног документа; и друго, ту се још тај вокалски елеменат није јасно ис-

пољавао, није се осјећао као засебни глас, што би могло бити прихватљивије“ (Пецо 1989: 68).

У *Повељи бана Кулина* идентификоване су и неке морфолошке црте које указују на то да је српски народни језик еволуирао и удаљио се од старословенског, односно његове српске редакције. Ово се најбоље огледа у деклинацији.

У деклинацији именица смо запазили карактер српског језика, тј. нове облике који нису заступљени у црквеним текстовима и уопште у српскословенском језику. На тај начин ова *Повеља* још једном наглашава свој народни карактер. Нови облици се јављају у генитиву једнине именица женског рода *а* основа: *силе, главе*: стсл. *силы, главы*. У питању је утицај *ја* основа типа *душа, душа*. Нови облици се јављају и у генитиву једнине именица типа *син* (*ѣ* основе), српски *сина*: стсл. *сыну*. У *Повељи* стоји облик *сина* (као *град, града*); тј. у питању је исти деклинациони тип као и у савременом српском језику. С друге стране, споменици писани српскословенским језиком добро чувају старе деклинационе обрасце. Посебно је интересантан облик инструменатала једнине именица женског рода типа *својеѣвъ volovъ, вѣговъ, povelovъ*. Наставак овъ се у штокавским споменицима јавља већ од првих времена писмености закључује Ђ. Даничић у *Историји облика српскога или хрватскога језика* (Даничић 1874: 37). Паралелно са овим наставком употребљава се и -ом, чак код штокаваца и преовлађује послје 13. вијека „ширећи се постепено и код чакаваца и остављајући *ов* само још у усамљеним местима код њих“ (Белић 1999: 182). Облици типа *главомъ* и слично настали су под утицајем личних замјеница: упореди стсл. **МЪНОУЖ**, **ТОБОУЖ**, **СОБОУЖ**, стари српски језик *мновъ, тобовъ, собовъ*. Личне замјенице се односе и на мушка и на женска лица, те се код мушког рода могао добити облик *мноъмъ* аналогијом према наставку -м за именице мушког рода, поред облика *мновъ, тобомъ : тобовъ, собомъ : собовъ*. У *Повељи бана Кулина* имамо забиљежен тај прелазни степен између старијег инструменатала на -**ОУЖ/ОЖ** и новијег на -ом.

За датив множине у *Повељи* је карактеристичан облик *грађамъ* (са ђервом). Наставак -мъ наводи се код свих основа. Код сугласничких основа, као и инструменатал једнине, између основе и наставка се јавља полугласник. „Али овде налазимо и нешто што не налазимо у инструменталу једнине: остатке од старог, старијега стања, архаизме, облике без ѣ. Налазимо, наиме, код основа на п, и једино код основа на п, облике типа грађамъ, дубровѣчамъ словеначко *goričam...*“ (Бошковић 2000: 153). Ове облике Р. Бошковић објашњава на овај начин: „старо, рецимо, **poľ ap-тѣ*, без полугласника између основе и наставка мѣ, дало је *poľ атѣ*, изгубивши, гласовним путем, п испред т“ (Бошковић 2000: 153). Каснијим развитком овај облик се уклопио у форму једначења датива, инструменатала и локатива множине -ма/-има у новоштокавским говорима.

Закључне напомене

У средњовјековној српској и босанској држави, народним српским језиком писани су текстови свјетовног карактера, тј. текстови пословне, правне или трговачке намјене. Српски народни језик се, дакле, употребљавао не само у усменој комуникацији, већ су тим језиком написана бројна значајна дјела. Наравно, то није био чисти народни језик од почетка до краја текста. Некада су се у тексту знали користити и народни и књижевни језик, посебно у манастирским повељама, као у *Дечанској хрисовуљи краља Стефана Уроша Трећег*, *Призренској хрисовуљи цара Душана*, *Бањској хрисовуљи краља Милутина* и слично. Дарови који дародавци односно наручиоци повеље поклањају манастирима написани су народним језиком или тзв. нижим стилом, док су религиозни документи исписани тзв. вишим стилом.

Повеља бана Кулина је значајни културно-историјски докуменат српског језичког корпуса који указује на употребу народног српског језика већ од првих дана српске писмености. Недопустиво је средњовјековне ћирилске споменике, и оне свјетовног и оне црквеног карактера, препустити заборава. *Повеља бана Кулина* је српски средњовјековни споменик непротјериве историјско-језичке важности, који свједочи о српском народном језику 12. вијека.

Литература

- Бабић 2007: М. Бабић, *ЈЕЗИК И НАЦИОНАЛИЗАМ У БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИМ РЕЛАЦИЈАМА*, у: *Српски језик и друштвена кретања*, ФИЛУМ, књига I, Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет Крагујевац: Скупштина града Крагујевца, 299–307.
- Белић 1936: А. Белић, Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика, *Светосавски зборник*, књига 1, Расправе, посебна издања, књига 114, друштвени и историјски списи књига 47, Београд: Српска краљевска академија, 213–276.
- Белић 1958: А. Белић, *Периодизација српскохрватског језика*, ЈФ XXIII, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Белић 1999: А. Белић, *Историја српског језика: Речи са деklinацијом* (Избрана дела Александра Белића, т. 4), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бошковић 2000: Р. Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика*, Београд: Требник.
- Vuković 1974: J. J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, prvi dio (UVOD I FONETIKA), Београд: Naučna knjiga.
- Вукомановић 1989: С. Вукомановић, *Лексичка и граматичка значења у повељи Кулина бана*, ОСАМСТО ГОДИНА ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ

- БАНА КУЛИНА, посебна издања, књига 23, Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Вукомановић 2006: С. Вукомановић, *Извори за проучавање историје језика*, Српски језик и његов развој, Београд: Завод за уџбенике.
- Гошић 1989: Н. Гошић, *Сто педесет година публиковања и проучавања Повеље бана Кулина*, ОСАМСТО ГОДИНА ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ БАНА КУЛИНА, посебна издања, књига 23, Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Гъљбов 1986: И. Гъљбов, *Избрани трудове по езикознание*, София: Наука и изкуство.
- Даничић 1874: Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика: до свршетакa XVIII вијека*, Биоград: ИЗДАЊЕ И ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Ђорђић 1971: П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд, и друго издање 1990, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Jahić 1999: Dž. Jahić, *Školski rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo: Ljiljan, Zenica: ZE-COMPANY.
- Jahić, Halilović, Palić 2000: Dž. Jahić, S. Halilović, I. Palić, *Gramatika bosanskog jezika*, Zenica: Dom štampe.
- Лукић 1983: В. Лукић, *Дечји фреквенцијски речник*, Београд: Институт за педагошка истраживања и Просвета.
- Младеновић 1989: А. Младеновић, *Претпоставка о једној гласовној особини у Повељи бана Кулина*, ОСАМСТО ГОДИНА ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ БАНА КУЛИНА, посебна издања, књига 23, Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Младеновић, 2008: А. Младеновић, *Слово танко јер (Ъ) у текстовима српске редакције старословенског језика*, Историја српског језика, Београд: Чигоја штампа.
- Пецо 1989: А. Пецо, *Повеља Кулина бана у свјетлости штокавских говора XII и XIII вијека*, ОСАМСТО ГОДИНА ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ БАНА КУЛИНА, посебна издања, књига 23, Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Скок 1973: П. Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, III, Загреб: Југословенска академија знаности и умјетности.
- Ђорић 2011: Б. Ђорић, *Повеља бана Кулина* (графемика, фонемика, морфемика), Београд: Чигоја штампа.
- Цонев 1940: Б. Цонев, *История на българския език*, Том први, София: Наука и изкуство, фототипско издање.

ЈЕЗИЧКА (НЕ)КУЛТУРА У БЕОГРАДСКИМ КУЛТУРНИМ ВОДИЧИМА**

1.0. Предмет нашег истраживања представљају језик и стил у београдским штампаним бесплатним културним водичима. Циљ нам је да истражимо и откријемо на који начин се реализује језик јавне комуникације у овој врсти писаног медија, односно у каквом је односу тај језик према језичкој норми. С тим у вези, указујемо на ниво језичке културе овог вида штампе која, бесплатна и широко доступна, има велики утицај на језичку свест својих читалаца.

1.1. Будући да изворе за наше истраживање чине културни водичи *City Magazine*, *Singidunum Weekly* и *Noć muzeja*¹, било би очекивано да се језичко-стилске карактеристике ових писаних медија у великој мери подударају са карактеристикама *публицистичког функционалног стила*. Међутим, анализа дискурса у наведеним водичима показује да њихови аутори заправо не теже уобичајеном новинарском начину изражавања, већ да махом употребљавају специфичну мешавину колоквијално-разговорног и жаргонског српског језика, желећи да културне водиче учине ближим својим читаоцима. При том одступају од књижевнојезичке норме на свим нивоима – морфолошком, лексичком, творбеном, синтаксичком, стилистичком и правописном.²

2. Најбројнија одступања од морфолошке норме јесу она на која се најчешће указује у нашим језичким приручницима.³ Међу типичним грешкама издваја се облик генитива множине именица типа *nomina agentis* на

* Ana.Randjelovic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 Лингвистичка истраживања савременог српског стандардног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Грађа из водича *City Magazine* (у даљем тексту CM) и *Singidunum Weekly* (у даљем тексту SW), који излазе два пута месечно, прикупљана је у периоду од децембра 2010. до маја 2011. године. Водич *Noć muzeja* (у даљем тексту NM) објављује се једном годишње поводом истоимене културне манифестације, те су у раду екскерпирани бројеви за 2008, 2009. и 2010. годину.

² На овај проблем указао је Александар Милановић у раду *Језичка култура у штампаним медијима*, објављеном у календару *Даница* за 2011. годину (Милановић 2010: 126).

³ Исп. Правопис²2010, Шипка 2010, Ивић и др. ⁴2007, Клајн ⁴2002.

-лац⁴. Тако нас ови водичи обавештавају о *акцији филмских ствараоца* (SW 2011, 153, 20) уместо *о акцији филмских стваралаца*. Иако страна мушка имена испред презимена не треба остављати непромењена (Клајн ⁴2002: 65), неретко их управо таквим срећемо, на пример: *о концерту Benjamin Izmajlova* (SW 2011, 153, 32). Примећена је облички неправилна употреба збирних бројева уз именице које немају једину уместо облика тзв. бројних придева⁵: *petoro vrata* (SW 2011, 153, 28), *troje vrata* (SW 2011, 153, 31), а треба *петора врата, троја врата*. Често се за припадност субјекту реченице уместо присвојне заменице за свако лице *свој* користе други облици присвојних заменица *мој, твој, његов* итд. (Шипка 2010: 1017): *Tobi kreće na „road-trip“ da bi ispunio svoju najveću želju, da upозна Moniku Velur, njegovu omiljenu zvezdu* (SW 2011, 154, 22) уместо *своју омиљену звезду*; *Martin zapada u smrtonosnu misteriju koja će ga naterati da dovede u pitanje njegov zdrav razum i njegov identitet* (SW 150, 24) уместо *свој разум и свој идентитет*. Готово редовно се потенцијал за 1. и 2. л. мн. формира од облика *би ум. бисмо*, одн. *бисте*: *kako bi videli što više, kako bi vi stigli da vidite, ne bi li mi spremno dočekali* (NM 2008, 4). У примеру *Aladin će biti otklizan sedam puta u Areni* (SW 2011, 150, 6) употребљен је облик трпног придева од непрелазног глагола, што није у складу са морфолошком нормом⁶. С друге стране, употреба обезличене пасивне конструкције вероватно је резултат помодног посезања аутора за бирократским стилем (Кликовац 2008: 47–101).

3.0. На лексичком нивоу уочава се изразито учестала употреба страних речи и израза, пре свега англицизама. Јасно је да је у великом броју примера немогуће заменити енглеску реч одговарајућом домаћом речју, будући да су у питању различити неологизми из области технике, информатике и телекомуникација, за које српска реч уопште не постоји. У појединим случајевима, међутим, аутори водича посежу за неодомаћеним и морфолошки неадаптираним англицизмима. У свим бројевима часописа *City Magazine* постоји рубрика *Art* (CM 2011, 45–54), а чини се да би за културне водиче на српском језику далеко прикладнији био назив *Уметност*. Англицизам би требало избећи и у следећим примерима: *koliko se oni razlikuju po navikama na setu* уместо *по навикама на снимању*; затим, реч *машта* изостаје тамо где бисмо је очекивали: *razvijanjem imaginacije kod dece* (SW 2011, 153, 32); *обожавалац* је искључиво *фан* – нпр. *Fan sam kratkih pića* (SW 2011, 154, 47); *privući 20.000 fanova* (CM 2011, 49, 12). Премда аутори београдских водича најчешће не примењују правила транскрипције, у појединим примерима су транскрибоване, деклиниране, те уклопљене у

⁴ О промени овог типа именица в. Стевановић ⁵1986: 208, Ивић и др. ⁴2007: 127, Шипка 2010: 1366.

⁵ О придевским облицима уз именице које немају једину в. Станојчић, Поповић ¹¹2008: 105.

⁶ Непрелазни глаголи немају облик трпног придева. Овај облик гради већина прелазних и неки повратни глаголи (Стевановић ⁵1986: 325).

контекст поједине енглеске речи које нису широко распрострањене или су фонетски неадаптиране и проблематичне у погледу изговора: *Na 17. među-narodnom kongresu i sajmu kozmetike, estetike, antiejdžinga, solarijuma, opreme, velnesa, spa i nege kose* (SW 152, 6); *sa dva uzastopna anplagd koncerta* (SW 150, 15). У следећим случајевима морала би се употребити домаћа реч или описна конструкција: *Crvene i narandžaste pantalone potpuni su „must have“ među svetskim trendseterima* (SW 152, 8); *odmah se stvorio „vajb“* (SW 2011, 152, 49); *ako se nešto može okarakterisati kao „out“ ove sezone* (SW 2011, 153, 9). Неприлагођеност ових конструкција осећају очигледно и аутори водича, те их обично стављају под знаке навода.

3.1. Творбено-лексичка анализа показала је да аутори београдских културних водича, тежећи да постигну сажетост израза, образују полусложенице тамо где се очекује описна конструкција. Тако наилазимо на *već upakovane srce-bombonjere* (CM 2011, 45) уместо *бомбоњере у облику срца*. Често је први, непроменљиви део полусложенице заправо англицизам који би требало употребити у предлошко-падежној конструкцији: *Facebook profil* и *Facebook stranica* (SW 2011, 150, 30), уместо *профил на Фејсбуку* и *страница на Фејсбуку*. Име поменуте друштвене мреже среће се такође у нашем корпусу и у својој краћој, разговорној форми – *фејс*. Оригинална је са творбеног становишта и полусложеница у примеру *front-žena grupe Svi* на род (SW 2011, 154, 19), образована према енглеској речи *фронтмен*, коју такође налазимо у корпусу – нпр. *frontmen benda* (SW 2011, 152, 14). Аутор текста узима енглески формант *front* као први део домаће полусложенице и тако добијамо хибридни оказионализам *фронт-жена*. У творбено-лексичкој анализи грађе издвојили су се необични деривати типа *filмовање* (SW 2011, 152, 23) и *саунирање* (SW 2011, 152, 41), који имају форму глаголске именице, а образовани су од именичке основе (*филмовање* < *филм*, *саунирање* < *сауна*), што није у складу са уобичајеним творбеним моделима српског језика. Данас посебно популарне деривате настале помоћу енглеског суфикса *-инг*⁷ у нашој грађи илуструје пример: *na beogradskoj ženskoj didžejing sceni* (SW 2011, 153, 47).

4.0. Одступања од синтаксичких правила српског језика такође су бројна. Најфреквентнији у нашем корпусу јесу они примери у којима наилазимо на погрешно употребљен падеж, односно на погрешну рекцију глагола: *ne primećuje da sa njim svi manipulišu* (SW 2011, 150, 33) уместо *да њиме сви манипулишу*; *dvojica zaludenika za naučnom fantastikom* (SW 2011, 153, 22) уместо *двојица залуђеника за научну фантастику* / *двојица залуђеника научном фантастиком*. Испред инфинитива неретко наилазимо на предлог *за*: *klopa za neverovati* (SW 2011, 153, 44), *moda za poneti* (CM 2011, 49, 12). Чести су у реченичним конструкцијама и примери за силепсу, ко-

⁷ Мноштво оваквих примера налазимо у речнику новијих англицизама *Du you speak anglosrpski* групе аутора (Прћић и др. 2001).

јом се обесмишљава реченични садржај: *da li nastupa u klubu ili velikim festivalima* (SW 2011, 154, 16).

4.1. Језичку некомпетенцију и оглушење о синтаксичко-стилистичку норму представљају и следећа два примера: *Osmo i četvorokrevetna sobe su spavaonice* (SW 2011, 154, 49); *dok su četvoro i dvokrevetne sobe još komfornije* (SW 2011, 154, 49). По правилу погрешно се употребљавају конструкције *с обзиром на то да* и *без обзира на то да*⁸: *без обзира да ли nastupa u klubu* (SW 2011, 154, 16); *a zanimalo nas je s obzirom da je mnogo* (SW 2011, 150, 26).

5.0. Анализа стилских карактеристика показала је да аутори културних водича често посежу за језиком и стилем који представља неприродну мешавину жаргона и стандардног језика⁹. Жаргонизме у анализираном корпусу проналазимо у великом броју примера: *tako da sam njoj prepustio kreativno zezanje* (SW 2011, 150, 26); *meni je kod kuće vrh* (CM 2011, 46, 11); *nov automobil za zujanje po gradu* (SW 2011, 153, 28); *gradske face* (SW 2011, 153, 49); *večernja bleja* (SW 2011, 154, 49); *moja gospođža keva* (CM 2011, 46, 18); *moj ćale* (SW 2011, 153, 5).

5.1. Велики утицај енглеског језика примећује се не само на нивоу лексике већ и у синтаксичким конструкцијама, што са становишта науке о језику далеко више угрожава језички систем. Наиме, српски лингвисти ову варијанту дискурса обично називају англосрпским језиком¹⁰ – у питању је термин за спонтану језичку творевину, која настаје последњих деценија интензивном англизацијом српског језика. То је заправо подврста српског језика у којој се све више одступа од његове норме и употребљава норма енглеског језика.

6.0. Стил ових писаних медија трпи сасвим сигурно последице бирократизације језика, на коју српски лингвисти такође скрећу пажњу последњих година (Кликовац 2008: 47–101). Доказ за то су у нашем корпусу и бројни примери за конструкције у којима уочавамо номинализацију¹¹: *umetnici mogu da se bave svojim stvaralaštvom* (SW 2011, 150, 6) уместо

⁸ Исп. Стевановић 1950: 63–65, Ковачевић 1986: 101–113, Клајн ⁴2002: 118, Ивић и др. ⁴2007: 159.

⁹ А. Милановић је запазио да у београдским штампаним бесплатним културним водичима „имамо специфичну мешавину жаргонског и колоквијалног енглеског и истог таквог српског језика, а такав језички хибрид све више продира и у електронске медије“ (Милановић 2010: 126).

¹⁰ Према ауторима речника новијих англицизама *Du you speak anglosrpski*, англосрпски језик је „nasumična i proizvoljna mešavina [...] čija je glasovna struktura srpska, čiji su oblici uglavnom srpski, čije su reči često nepotrebno pozajmljene iz engleskog i najčešće loše prilagođene sistemu srpskog jezika, tako da se koriste bez ustaljenih pravopisnih, gramatičkih ili izgovornih oblika, a ponekad i bez ustaljenog značenja“ (Прћић и др. 2001: 7).

¹¹ О номинализацији текста и декомпоновању предиката в. у Радовановић 1981: 251–260 и Радовановић 1977: 53–78.

уметници могу да стварају; *Gitar art festival održava se ove godine u trajanju od šest dana* (CM 2011, 46, 6) уместо *траје шест дана*.

6.1. Различити облици плеонастичких и аграматичких конструкција појављују се у корпусу у следећим примерима: *u poslednjoj deceniji za nama* (CM 2011, 49, 16); *tom prilikom, publika će biti u prilici* (SW 2011, 150, 30); *priprema nešto bar približno isto tako posebno* (CM 2011, 46, 9); *ukoliko je vaš izbor romantična večera, restoran Nišava je pravi izbor za vas* (SW 2011, 150, 44). Огрешење о стилистичку норму и сиромаштво лексичког фонда аутора водича очигледни су и на основу конструкција у којима примећујемо учесталу употребу исте односне заменице: *za dve čitateljke koje budu odgovorile na pitanje koje ćemo objaviti* (SW 2011, 150, 30); *sve to je u rijalitetu koji gleda narod koji možda jednom nedeljno ima para da kupi malo jeftine junetine i koji pravi zalihe jestivog ulja, i koga pogađa poskupljenje mleka od 2 dinara i kome je parizer gozba* (CM 2011, 46, 18).

7. Будући да текстови ових новина обилују страном лексиком и да су писани латиницом, најчешће су те речи преузимане у изворном ортографском лику, односно нетранскрибоване су.¹² Стиче се утисак да је због прекомерности англицизама (у изворној ортографији или прилагођених), као и због других поменутих средстава деформисања и ружења, овај медијски језик заиста еволуирао у некакав англосрпски хибрид. Стране речи из енглеског језика написане оригиналним писмом (ређе транскрибоване) срећемо у следећим случајевима:

а) у спојевима са домаћим (одомаћеним) именицама, у којима англицизам као прва реч споја одређује другу, главну реч, па је тако *ulaz u workshop centar slobodan* (SW 2011, 153, 6), посете *spa & wellness centru* (SW 2011, 154, 28) веома су популарне, као и *house, dubstep i funk izvođači* (SW 2011, 154, 19), а препоручују се *Flex-Flix integrisani sistemi prevoza stvari* (SW 2011, 153, 29) и *bluetooth dodaci* (SW 2011, 153, 31);

б) у спојевима у којима је енглески потпуно потиснуо српски, нпр.: *animal print* (SW 2011, 153, 8);

в) уместо постојећих домаћих лексема или синтагми за одређене појмове; дакле, у пролеће нам је битан *dress up* (SW 2011, 153, 3), тада бирамо одговарајући *clutch* (SW 2011, 153, 8), а како *beauty trendovi* „у стопу прате моду“ (SW 2011, 153, 9), потпуни је *out* (SW 2011, 153, 28) ако на неки *event* (SW 2011, 154, 17) или *road-trip* (SW 2011, 154, 22) кренете без *must have* „црвених или наранџастих панталона“ (SW 2011, 153, 8); наравно, у пролеће се подразумевају и *stretching* (SW 2011, 154, 27), *downsizing* (CM 2011, 49, 8), *technogym* (SW 2011, 154, 40) и часови *yoge* (SW 2011, 154, 27), а да бисте били у току, морате стално бити *online* (SW 2011, 154,

¹² Наш Правопис (2010: т. 195–197) прописује да се имена из страних језика прилагођавају у ћириличком окружењу. Међутим, у текстовима писаним латиницом, остављен је избор да се стране речи пишу изворно или прилагођено. Дакле, тачни критеријуми за избор између транскрипције и изворног писања нису утврђени.

39) и користити *Google* (SW 2011, 153, 6) и *Facebook* (SW 2011, 154, 17), док је на телевизији *rijaliti overloud* (CM 2011, 46, 18);

г) у називима музичких догађаја: *Becksperience* (SW 2011, 153, 6), манифестација: *Festival Exchange Program* (SW 2011, 155, 23), *Frash Film Fest* (SW 2011, 153, 20), *Fashion Week* (SW 2011, 153, 12), *Wedding Weekend* (CM 2011, 46, 7), удружења: *State of Exit Fondacija* (SW 2011, 153, 6), клубова: *Plastic* (SW 2011, 153, 7), тржних центара: *Delta City* (SW 2011, 156, 31), *Belexpo centar* (SW 2011, 153, 12), *UŠĆE Shopping Centar* (SW 2011, 153, 39), награда: *BBC World Music Award* (SW 2011, 153, 15); називи разних серијских производа: *Doncafe Instant* (SW 2011, 153, 6), *Fiat Punto Classic* (SW 2011, 153, 30), *Mercedes Benz* (SW 2011, 154, 6), *Motorola Xoom* (CM 2011, 46, 14);

д) у антропонимима: *Becksperience u Beograd dovodi Švedanina Erica Prydza* (SW 2011, 153, 6), *u goste nam dolazi Boy George* (SW 2011, 153, 7) итд.

Ексерцирани примери показују недоследну ортографску адаптацију страних имена, а највећи део је ипак дат оригиналном ортографијом. Такође, неуједначена је и употреба наших флективних наставака уз стране речи – са цртицом или без ње, на окрњену или пуну реч и сл.¹³: *u Tuckwoodu* (SW 2011, 153, 22), *Singidunum Weekly-ja* (SW 2011, 153, 26), *look-a* (SW 2011, 153, 26), *Karl Sander-ov* (SW 2011, 154, 15), *za MC_Geeja* (SW 2011, 154, 16), *VIP deck-ovi* (SW 2011, 154, 16), *wellness-a* (SW 2011, 154, 39), *sony play station-om* (SW 2011, 154, 49) и сл.

8.0. У београдским бесплатним културним водичима најчешћа су оглушења о правописну норму.

8.1. Највише се греша у интерпункцији, и то у следећим случајевима:

а) не разликују се црта и цртица као два посебна интерпункцијска знака и неретко долази до њиховог мешања, па тако наилазимо на црту место цртице: *disk-džokeji* (SW 2011, 153, 6), *auto-oprema* (SW 2011, 153, 7), *mini-zološkom vrtu* (SW 2011, 153, 44), али и на цртицу тамо где би требало да стоји црта: *svitac - malo stvorenje* (SW 2011, 154, 32), *više od 300 delegata - studenata tehnike* (SW 2011, 154, 37);

б) апозиција и вокатив се често не одвајају запетама: *Beograđani ljubitelji ultimata fajta ponovo imaju razloga za veselje* (SW 2011, 154, 42), *gostu iznenađenja Ani Sofrenović koja je izvela numeru* (SW 2011, 152, 14), *da, da, drage moje dobro ste pročitale* (SW 2011, 152, 8); запетама се не одвајају ни модалне речи и речце које се осећају као посебна интонациона целина или као коментар садржаја реченице у којој се налазе: *raspolaze svlačionica-*

¹³ Док је Правопис (²2010: т. 1956) недовољно прецизан у прописивању правила за промену стране нетранскрибоване речи кроз падеже, М. Шипка предлаже да се у латиничним текстовима страна имена или транскрибују или преузимају у изворном ортографском лику, а да се наши флективни наставци не одвајају цртицом (Шипка 1996: 65–70).

ma, klubom i naravno restoranom (SW 2011, 153, 40), tu je dakle jedan glomazniji (SW 2011, 154, 8), naravno sve zavisi od garderobe (SW 2011, 154, 9);

в) запету налазимо тамо где јој никако није место, нпр. између субјекта и предиката: *najveći broj revija, održaće se u Belexpo centru* (SW 2011, 153, 12), *na povratničkom putu, alternativni rok sastav, svratiće* (SW 2011, 154, 14), *takve redovne šetnje, pozitivno deluju* (SW 2011, 154, 6); између објекта и предиката: *novu kolekciju za jesen/zimu 2011, predstaviće i srpska dizajnerka* (SW 2011, 153, 12);

г) под утицајем енглеског језика, отворени наводници пишу се горе: „*VIS životinje*“ (SW 2011, 153, 32), „*Šumadija*“ (SW 2011, 153, 34), „*stari drugari*“ (SW 2011, 154, 22);

д) греша се и у писању појединих помоћних знакова – ситне бројке не пишу се као експонентне (подигнуте) када означавају разне симболе и стручне граfiје¹⁴: *600m2* (SW 2011, 154, 40), *25.000 m2* (SW 2011, 154, 45).

8.2. Веома често наилазимо и на пропусте у спојеном и одвојеном писању речи. Тако ћемо запазити спојено писање футура I код глагола чији се инфинитив завршава на -*ћу*: *zaobićićemo* (SW 2011, 154, 8), а одвојено ће се писати појмовно обједињени спојеви, код којих бисмо очекивали цртицу: *remek delo* (SW 2011, 154, 44), *u čast remek dela* (SW 2011, 154, 49), *dan danas* (SW 2011, 154, 19). Занимљиво је да је у наслову чланка о Технолошко-металуршком факултету име ове установе написано трима одвојеним речима: *TEHNOLOŠKO METALURŠKI FAKULTET* (SW 2011, 153, 36), а у самом тексту стоји исправни облик, са цртицом између придева: *Tehnološko-metalurški fakultet* (SW 2011, 153, 36).

До колебања нарочито долази у писању саставница са префиксоидима. Тако ћемо, уместо састављеног писања, наићи на облике са цртицом: *anti-ratna himna* (SW 2011, 152, 14), али и на одвојено писање: *pet mega piksela* (SW 2011, 154, 17). У писању почетних скраћеница често изостају тачке: *70 min za uzrast* (SW 2011, 153, 32), *7. milenijum pne* (HM 2008, 56).

8.3. Чини се да новинари и лектори бесплатних културних водича не прате правописну литературу јер налазимо приличан број примера неправилне употребе великог слова. Најчешће су грешке у писању вишечланих имена институција, установа, организација и манифестација, у којима би само прво почетно слово требало да буде велико¹⁵: *150 godina postojanja Srpskog Narodnog pozorišta* (SW 2011, 153, 34), *u Sava Centru* (SW 2011, 153, 34), *u prostorijama Fakulteta za Medije i Komunikacije* (SW 2011, 153, 37), *sa Crvenim Krstom* (SW 2011, 153, 38), *u renoviranom prostoru Doma Omladine* (SW 2011, 153, 38), *na Frankfurtskom Salonu Automobila 2001*. (CM

¹⁴ Термини којима се именују помоћни знакови преузети су из Правописа (2010: т. 177).

¹⁵ Јасно је да се аутори ових текстова заправо поводе за правописном нормом енглеског језика, те учестало писање великог слова у вишечланим називима институција, установа, организација и манифестација представља још једну карактеристику англосрпског језика.

2011, 49, 16). Неправилну употребу великог почетног слова запажамо и у називима марки аутомобила: *novi Polo* (SW 2011, 152, 29), *novi Chevrolet Spark* (SW 2011, 152, 28), затим у писању присвојних придева: *sa Evropskim standardima* (SW 2011, 152, 37) и писању помоћне речи која се налази између властитих имена: *Miguela Di Denove* (SW 2011, 154, 7).

8.4. Запажају се и облици у којима се не поштују гласовне промене: не врши се асимилација сугласника по звучности у примеру *predpostavio* (CM 2011, 49, 12), али је извршена сибиларизација у примеру *na žurci* (SW 2011, 154, 37).

8.5. Мноштво је примера у којима се погрешно деле речи на крају реда, а најзанимљивији су они у којима се раздвајају латиничка двојна слова у значењу једног гласа: *osvajanj-a* (SW 2011, 153, 22), *prikrivan-ju* (SW 2011, 153, 26), *nedelj-a* (SW 2011, 154, 15).

9. Да ли због немара или из незнања, тек аутори ових текстова пишу латиничко Ћ као диграма: *pronadji* (SW 2011, 152, 1), *dogadjaj* (SW 2011, 153, 23) или сугласнике Ш, Ч, Ћ без дијакритичких знакова: *grupa mladih ljudi koja pokušava da artikulise svoj stvaralacki nagon* (SW 2011, 153, 32), изостављају слова или погрешно пишу речи и читаве реченице: *majca* (SW 2011, 153, 5), *orijentacija* (NM 2009, 32), *sagovornica* (SW 2011, 152, 26), *zološki* (SW 2011, 153, 44), *dimenzje* (SW 2011, 153, 30), *drmasko pozorište* (SW 2011, 153, 33), *publika će gledaћи, Crnogosrko narodno pozorište, urđana je po motivima* (SW 2011, 155, 12), *Izaddavač* (SW 2011, 153, 33), *MI, najveći, izložn n Blknu nlzi se* (SW 2011, 152, 7), *na severnoj strni, ulz 106^a* (SW 2011, 153, 7), *svi koji pravu i autentičnu tuču može že da uživaju u majstorijama najčvršćih iljudi* (SW 2011, 154, 42). Посебну пажњу привлаче они примери у којима запажамо мало слово на почетку реченице: *scenario za ovaj film* (SW 2011, 154, 22), *borbe su u kategorijama* (SW 2011, 154, 42), *kar-te možete kupiti* (SW 2011, 154, 42).

10. Будући да се говорни модел реципијента потенцијално формира према прочитаном тексту, у раду је дат критички осврт на језичке карактеристике текстова у овим водичима. Анализа грађе показује неусклађеност овог дискурса са језичком нормом. Уочена одступања резултат су двају процеса који прожимају све подсистеме нашег језика. Један је бирократизација, која настаје из помодне тежње за стручним и званичним изражавањем. Други је процес англизације текста, која је, као што је показано, веома често неоправдана. Ова два процеса заступљена су и у другим реализацијама јавног језика и представљају општу тенденцију савременог језика, коју је тешко зауставити, али је треба контролисати.

Да би се часописи сматрали културним водичима, није довољно само да информишу о културним дешавањима. Најчешће се пренебрегава чињеница да, осим информативне функције, језик медија мора бити усклађен са нормом стандардног језика, чиме показује компетенцију кода и комуникације оних који га користе као средство информисања. Очигледно је да

часописима ове врсте недостају компетентни језички стручњаци који би све језичке, стилске и друге омашке препознали и ускладили са нормом.

После свега наведеног, усуђујемо се да закључимо да овакви часописи неоправдано носе назив културни водичи.

Литература

- Ивић и др. ⁴2007: П. Ивић и др., *Српски језички приручник*, Београд: Београдска књига.
- Клајн ⁴2002: I. Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*, Beograd: Čigoja štampa.
- Кликовац 2008: D. Klikovac, *Jezik i moć*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ковачевић 1986: М. Ковачевић, Спорни везник *с обзиром да*, Београд: *Наш језик XXVII/1–2*, Београд, 101–113.
- Милановић 2010: А. Милановић, Језичка култура у штампаним медијима, Београд: *Даница 2011*, Београд, 116–127.
- Правопис ²2010: Пешикан и др., *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Прћић и др. 2001: Т. Prčić i dr., *Du you speak anglosrpski*, Novi Sad: Zmaj.
- Радовановић 1977: М. Радовановић, Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика), Београд: *Јужнословенски филолог XXXIII*, Београд, 53–78.
- Радовановић 1981: М. Радовановић, Номинализације у српскохрватском језику, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане 7*, Београд, 251–260.
- Станојчић, Поповић ¹¹2008: Ж. Станојчић, Ј. Поповић, *Граматика српског језика, уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1950: М. Стевановић, *Обзиром на или с обзиром на*, Београд: *Наш језик I/1–2*, Београд: 63–65.
- Стевановић ⁵1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Шипка 1996: М. Шипка, Неке правописне дилеме (Питања и одговори), Београд: *Наш језик XXXI/1–5*, Београд, 65–70.
- Шипка 2010: М. Шипка, *Правописни речник српског језика*, Нови Сад: Прометеј.

Извори

CM: *City Magazine*, у периоду децембар 2010 – мај 2011.

SW: *Singidunum Weekly*, у периоду децембар 2010 – мај 2011.

NM: *Noć muzeja*, бројеви за 2008, 2009. и 2010. годину.

ОЧУВАЊЕ ЈЕЗИКА У СФЕРИ МАС-МЕДИЈА

У сваком тренутку свог постојања ми смо окружени језиком. Узимајући језик као нешто што се само по себи разуме, како то истиче Ранко Бугарски, ми често нисмо свесни његовог значаја, бар док функционише онако како смо навикли (као дисање, варење, ходање), све док не наиђемо на непознату реч, доброг говорника и слично. Нераздвојни пратилац људског бића, језик човека одређује на општем, посебном и појединачном плану. Језик, у општем смислу, јесте моћ говора, способност свих људи да међусобно комуницирају представља биолошко наслеђе људске врсте. Језичка способност је урођена: дете је наследно обдарено апстрактном шемом граматике, па му је излагање језику средине потребно да би усвојило посебна граматичка правила, карактеристична за матерњи језик.

Језик је спона међу људима и његова основна функција је општење, комуникација. Комуникација путем језика има два главна вида – изражавање и саопштавање. Језик нам омогућава да изразимо своје мисли, осећања, жеље, страхове, доживљаје – и то саопштимо другима. Човеков свет се језичким путем не само изражава него и ствара. Језиком се може изразити и оно што у стварности не постоји, што је плод човекове маште. Језиком су условљена наша бројна сазнања о свету. Ако за неки предмет или појаву немамо посебну реч, ми их тешко уочавамо као посебност у низу сличних.

То се, можда најбоље, може илустровати истим стварима које се у различитим језицима различито кодирају. (У мађарском језику постоје посебне речи за млађу и старију сестру или брата; у шведском постоје посебне речи за очеве или мајчине родитеље, наш језик прави разлику између ујака и стрица, енглески језик не, али зато наша реч снаха и реч зет имају у енглеском језику различите облике – када их употребљавају сестра и брат или отац и мајка.) У сваком језику постоји, поред домаћих, одређен број страних речи које су примљене из других језика (земаља). Утицају страних речи изложени су посебно мањи језици, отворени према доминантним језицима, док се то великим, светским језицима ређе дешава. Наш језик је у прошлости примио многе стране речи, а прима их и данас. У прошлости су то претежно биле речи турског и немачког порекла, јер су те државе (Турска, Немачка) држале примат на овом простору.

Данас живимо у доба информатике и мас-медија, где енглески језик држи примат. То је други језик по броју корисника у свету, а матерњи је језик за око 340 милиона становника широм света. У нашем језику се све чешће могу чути речи које потичу из енглеског језика тј. англизми. Претежно

* milena028@gmail.com

су то информатички изрази као компјутер (computer), hardver, softver, image, gool, weekend, menager, stage, face итд. Уношење страних речи значи у неку руку и обогаћивање речника једног језика, али само у случају где још увек не постоји прикладан првод неке речи страног порекла.

Осим историје, традиције, у неким државама и вера учествује у одређивању националног идентитета, односно припадању одређеној нацији, језик игра једну од најбитнијих улога. Етничко порекло је стабилна категорија, непроменљива. Национално осећање је супротно: нестабилно и променљиво. Етничко порекло се може сакрити, заборавити, прећутати, али се не може променити. Национално осећање се изграђује, разграђује и мења. Милосављевић даје прихватљиво тумачење за интерпретацију српског идентитета и што је најбитније, она се уклапа онда у тумачење српског језика и књижевности. Историјски се српски књижевни језик изградио на две његове изворне варијанте, ијекавској и екавској. Обе ове варијанте темеље се на српском народном језику. Сва ова деинисања данас су политичке природе и врло су осетљива. Зато што су такве природе, она у посебан положај стављају научнике. Научник је доведен у дилему да ли да буде лојалан тренутној језичкој политици у Србији, од које ће можда боље да живи, или да буде лојалан науци.

Ако би комуникација била савршена, прималац би увек схватио поруку на начин на који пошљалац намерава. Не можемо претпоставити да је порука која је послата иста као и порука која је примљена, због баријере које нарушавају сваку везу у ланцу комуникације. Микробаријере се везују за непосредну ситуацију комуницирања и обухватају поруку пошљалоца, садржај поруке и начин на који је пошљалац преноси, чине велики део процеса комуницирања као и сама порука.

Посредством деловања медија се, дакле, идентитет, као идентитет (људске) појаве, трансформише у *тржишну вредност*, а ова је, у реалном свету, како је познато, посве нестабилно заснована, а неретко је и виртуелна по свом квалитету и пореклу. Овим се коначно, отвара и питање *идентитета*, традиционално везано за појмове човека, субјекта и мишљења, као и њихове релације према објективном свету. Емпиријска стварност новог доба, како је познато, појам *идентитета* радикално доводи у питање технолошким средствима, односом примене естетске и *реконструктивне хирургије* као и *клонирањем*, виртуелизацијом *ега*, што се остварује путем мас-медија и интернетске технологије, која сваком потенцијалном кориснику омогућава преузимање идентитета одговарајуће *персоне*. Не треба посебно наглашавати да идентитет целине, као што је људски организам, на пример, зависи од делова који се интегришу као елементи управо те, одређене целине, и да свака промена делова битно мења *идентитет* целине у којој ти измењени елементи партиципирају. Дакле, поставља се питање: шта је човек, с обзиром на питање идентитета које је претрпело не само проширења него и битне измене у самом појму, што даље имплицира могу-

ћу застарелост самог питања као питања, сагледаног у контексту убрзаног, готово *патолошког* развоја нових медија и технологија.

Мноштво позиција и улога које на себе преузима савремени човек, у етничком, социјалном, политичком, као и осталим доменима свог испољавања, често га своде на функцију великог броја интеракција које треба да обавља интегришући своје деловање у нечему што, чини се, сеже изван граница тих функција.

Медијска рефлексивност човека са становишта тржишта јесте бренд-процесом *брендирани* човек, он изнова, али у отуђеном облику, задобија свој идентитет, чувајући, при том, везу *с доменом трансценденције*. Бренд је, наиме, она аура у нестајању оригинала, коју све више замењују реплике у свом бесконачном технолошко-медијском поретку кретања. Тако савремени човек постепено ишчезава као *суштина* и идентитет, претварају се, с једне стране, у пуку игру функција или појаву, дакле у слику (*image*), а с друге стране, у тржишно интегрисану и стратешки осмишљену појавност, тј. бренд. То су, заправо, сва она мишљења, опажања, вредности, као и остали предикати који су се традиционално везивали за идеју субјекта.

Изгледа да је све теже у савременим условима живота, како каже Владета Јеротић у својој књизи *Човек и идентитет*, нарочито после преживљених револуција, али и пред претећим новим, да се осећање идентитета света у човеку одржи усправним и стабилним. Све жешће доживљавање дисконтинуитета света и живота, сталан је извор претње и страха у човеку. Његове одбрамбене снаге које мирно можемо назвати конзервативним (и у позитивном и у негативном смислу те речи) теже да опет успоставе континуитет збивања не само на личном плану, већ и на друштвеном и историјском.

Сувишно је рећи да су народ, нација и језик једно и неодвојиво, и да народи једноставно и не постоје ако нема културе. Постоје народи који деле исти језик, али оно што народе одваја и чини их јединственим је њихова култура, традиција, етнос. Да би култура, традиција, народ живели и опстали, мора да постоји језик који је душа народа, који као и у бајци крије неку магијску моћ.

Данило Киш сликовито објашњава магијску моћ језика у литерарном изразу сваког појединца, а тиме и значај језика за традицију, идентитет народа. (*Јер*) *се не пише језиком, него целим бићем, митосом, традицијом, свешћу и подсвешћу, утробом, сећањем, свим оним што се кроз замах руке претвара у аутоматизам, у случајну метафору, у асоцијацију, у књижевну алузију, у несвесни или намерни цитат... Јер он... вуче за собом ужасан терет мелодија језичких и музичких; вуче за собом клавир и мртвог коња, и све оно што је на том клавиру свирано... Јер он не може да дозволи себи као Рус, као Француз, као Немац, као Енглез да не учи и не зна ниједан други језик. Идиоме, узречице, пословице, загонетке, гатке, синоними, међу којима треба да бираш, јер синоними нису исте речи, исти звук, иста боја, јер КАРА-ТАМНА НОЋ са свим звучним турцизмом, није исто што и ЦР-*

НА НОЋ, ТАМНА НОЋ, јер то КАРА изазива неке историјске асоцијације, подразумева неку етнографску, етнологику, таму пуну крикова и јаука, тама црна као крв, као гавран као два врана гаврана. И он зна да се све то, сви звуци, сав тај инструментариј његовог језика губи у преводу, он зна да black није исто што и кара, вран, таман или таван...

И зна да ниједан превод, ни најбољи, неће пренети сва значења, све инстанције његовог језика, све историјске, књижевне, националне, верске, етнографске, песничке асоцијације оригинала“ (Киш 2003: 179).

Ваља споменути чињеницу да интернет представља изузетну могућност да народи представе свету свој језик, културу, наслеђе и да покажу по чему се они разликују од остатка света. Оно што остаје народима, нарочито *малим* је да осмисле стратегију спашавања сопственог језика, културе и нација, јер, чини се да је једино тако могуће да сачувају душу и не одумру.

Извори

- Бањанин 2003: М. Бањанин, *Динамика комуникације*, Београд: Мегатренд Универзитет примењених наука.
- Brigs, Burke 2005: *A Social History of the Media*, From Gutenberg to the Internet (second Edition by Asa Brigs and Peter Burke), UK/USA, Cambridge/Malden: Polity Press.
- Борхес 1999: Л. Борхес, *Кратке приче*, Београд: Издавачко предузеће РАД, Библиотека Реч и мисао, Јубиларно коло.
- Илић 2003: П. Илић, *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, Нови Сад: Змај.
- Јеротић 2005: В. Јеротић, *Човек и идентитет*, Београд: Београдска књига.
- Kelner 2004: D. Kelner, *Medijska kultura*, Beograd: Clio.
- Киш 2003: Д. Киш, *Најлепши есеји Данила Киша*, Београд: Просвета.
- Микић 2005: Р. Микић, *Енциклопедија британика*, 5-1-м, Београд: Народна књига, Политика.
- Стојковић 2003: П. Стојковић, *Психологија за наставнике*, Бања Лука: Медија центар.
- Campbell 2002: R. Campbell, Culture as a Map, in: *Media & Culture*, An Introduction to Mass Communication, Third Edition, Boston – New York: Bedford/St. Martin's.

Интернет извори

- <<http://www.aainsects.com.au>>;
- <<http://www.wikipedia.org>>;
- <<http://www.flashmob.com>>.

ЕТНИЧКИ МАРКИРАНЕ ЈЕЗИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ У РОМАНУ *СИЛА - ПУТ У ЗАВИЧАЈ* БРАНКА БРЂАНИНА**

1. О Брђаниновом роману

Књига Бранка Брђанина отвара низ тема погодних за анализу, а за њено схватање неопходно је разгнати више смисаоних слојева. Томе доприноси интенција аутора да у маниру детективских романа Агате Кристи пробуди и задржи радозналост читаоца, увлачећи га у интриге серијских убистава која се одвијају по психопатском шаблону – поред сарајевских богомоља различитих конфесија убијају се проститутке такође различитих националности и при том им се са чела исијеца комад коже у облику петоугаоног латиничног слова U. Убиства су расута по роману, по принципу ребуса – скривалице, уткана су у животне приче јунака који су у њих укључени као извршилац Ђамил Џемал или Самсон Поаро, инспектор Русмир Петровић Рус или Порфирије и осумњичени, а у ствари ни крив – ни дужан, Родољуб Јосимовић Романовац. Цијела структура усложњена је и концентричним наративним токовима прича у причи јер су инспектор Русмир Петровић и осумњичени Родољуб Роћко Јосимовић такође писци који пишу своје романе. Рус пише роман S T R A N, о свом претку Ахму Поздеру, кафеџији који се патолошки бојао Руса, а Јосимовић *Рукопис у настајању* – чији је наслов на самом крају романа најприје претворен у латинични натпис SARAJEVO, па потом верзалном ћирилицом у назив ЗЛОЧИН У САРАЈЕВУ, са поднасловом *кратки љубавни роман*, исписаним у загради. У њему се прва реченица, како каже аутор, „сама од себе исписивала“ и гласи *Ovdje mraka ne fali* (204). На тај начин је структура Брђаниновог романа затворена у круг. Наиме, ЗЛОЧИН У САРАЈЕВУ (КРАТКИ ЉУБАВНИ РОМАН), назив је и последњег кратког поглавља Брђаниновог романа „СИЛА Пут у Завичај“, а то поглавље је фактички епилог, „који ромаше да се и potpunosti shvati ukupan plan dela“ (Принс 2011: 48), у коме се свде сви рачуни. Иста реченица *Ovdje mraka ne fali* јесте и прва отварачка реченица у роману (7). Она већ открива одређену интертекстуалну перспективу (подсјећа на Андрићеву причу *Мрак над Сарајевом*, објављену 1931. године у божићном издању *Политике*), укључује и нека предзнања о историји и традицији средине у којој се одвија радња романа, те асоцијативно отвара про-

* rasovaca@yahoo.com

** Овај рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

стор Сарајева као тзв. *тамног вилајета*. Тим поступком се везује пажња читаоца који се мора активирати јер се ставља у позицију онога који трага за разрјешењем заплета и одгонета по тексту расуте знакове тог разрјешења. Ту спада и врло прикривена, неуочљиво дата још на почетку текста, најава тих догађаја, односно узрока који генерише злочине. Каузалност између узрока и догађаја у основи је наративности, појачава је (Абот 2009: 81), а мимикрирани узрок предодређује поступак трагања, што је „трополошка операција“ (Абот 2009: 83). Дата је у тексту као ауторска напомена формално смјештена у парентези, а упућује на то да Самсон робује страстима које не може да савлада:

(1) „(Самсон робује *само* трима страстима – иако се добро зна да докле имаш једну страст, имаш их све – курве не може на очи, ко што не трпи цркву и џамију, *haman kol’ko policiju, daleko im lijera kuća!*)“ (9).

Та три елемента – курве, богомоље и полиција укомпоновани су у узрочно-последичном односу у структуру свих злочина које роман описује јер убиства проститутки која се дешавају поред богомоља полиција безуспјешно покушава да разријеша, а тиме се тзв. серијски убица и поиграва и исмијава са њом. Радња се дешава у Сарајеву, три године прије почетка посљедњег рата, у друштвеном оквиру узаврелих националних страсти.

2. Доминантни стилски поступци

Тематика предратног хаоса предодређује стваралачки поступак као деструкцију уобичајеног, а огледа се нарочито у помјерању система вриједности не само у друштву и у култури него и у језику, у разградњи његове и писане и говорне норме. Зато је у Брђаниновом роману, између осталог, јако наглашено онеобичавање израза са циљем етничке идентификације и карактеризације ликова и уопште етичких вриједности национално поларизованог друштва у том времену и таквим срединама, као што је Сарајево пред почетак рата. У његовом тексту, у тој функцији, уочава се мноштво јединица изразите стилематичности на скоро свим плановима језичке анализе и оне упућују на специфичан стваралачки поступак који би се уопштено могао окарактерисати као доминација форме над саржајем. Толико су наглашени ти елементи ауторског израза да роман дјелује као стилистички практикум у коме се читалац који је обучен да стилски маркиране јединице уочава не може без тешкоћа усредсредити на садржај. Показују то и прве реченице романа:

(2) „Ovdje mraka ne fali. Murija, garibi od svakak’e fele: fukse i kurave, baška crkve, obaška džamije. Jebo zemlju koja Bosne nema, a jebo i Bosnu koja zemlje nejma; stoјећи на Долац малти, скривен у сјенци дрвореда липа и кестенова уздуж Војводе Радомира Путника улице... чангризава се у себи пресабира малешни проћелави Белгијанац нашег поријекла, Samson Poarot, рођени Сарајлија (7).

У датом примјеру уочљива је најприје графичка диференцијација ауторског текста, писаног ћирилицом, и унутрашњег монолога лика, писаног латиницом – као писмом које муслимани – Бошњаци и Хрвати сматрају својим језичким спецификумом. Латиница као графостилем одређује једну од карактеристика лика, наглашену у ауторском тексту, а то је метафорична преноминација или замјена имена (*Samson Roarot* умјесто рођењем стеченог *Ћамил Џемал*), а тиме и идентитета – од Сарајлије до Белгијанца. У језичкој карактеризацији лика доминира експресивна лексика која одређује махалски говорни тип, у коме се преплићу жаргонизми (*murija, fukse, kurave*), архаизми (*garibi, baška, obaška*) и провинцијализми (*svakak'e*). Таутолошком синонимијом (*fukse i kurave*) наглашава се једна од наведених страсти Самсонових, при чему је у необичавање израза удјенута и епентеза која је реализована уметањем слова у средини ријечи *курва* (*kurave*), што додатно појачава значење већ наглашеног простаклука. Епентеза је досемантизовала и хијастичку конструкцију „*Jebo zemlju koja Bosne nema, a jebo i Bosnu koja zemlje pejma*“, па се она схвата и као епанортоза или корекција. Примарно значењу хијастичке структуре (која подразумева обрнут поредак синтаксичких компонената у поновљеној конструкцији – в. Ковачевић 2000: 109), замјеном синтаксичких позиција ријечи *земља* и *Босна*, парадоксално наглашава комплекс државе која (грунтовно) не посједује своју територију. Епентезом се том значењу додаје и оно које упућује на етничку поларизованост као на процес. Наиме, фразеологизирани израз (*Jebo zemlju koja Bosne nema*), уобичајен у времену када је Босна била само регија у којој етничко-језичка диференцијација њених житеља није била приоритетна, епентезом је наглашен као етнички маркран (а *jebo i Bosnu koja zemlje pejma*), јер уводи опозицију говорних варијаната *нема* – *нејма*, при чему је ова друга типична за рурално-махалски говор босанских муслимана. У функцији такве поларизације јесте и етимолошка фигура (*baška – obaška*) којом се уводе конфесионални симболи етничке посебности и подијељености житеља Босне и Херцеговине (*baška crkve, obaška džamije*).

Анализирани примјер показује да се у доминантне поступке у уобличавању Брђаниновог текста убрајају:

- графостилемски, који се прије свега односе на употребу ћирилице и латинице, однос нормалног писма и курзива, употребу великог слова, и сл.,

- поступци говорне, фоносимболичке карактеризације лика, те
- етноваријантношћу маркирана експресивна лексика, у коју укључујемо и фразеолошке конструкције и мотивисаност имена ликов.

Сви ти поступци реализују се у говору ликов, а неки од њих и у ауторском говору.

3. Однос ауторског и говора ликова

Ауторски говор у Брђаниновом роману, будући да – као што је то и уобичајено – тежи објективности, односно фактографско-дескриптивној наративности, графостилемски је претежно немаркиран. Маркиран је када садржи неку интензивiranу језичку јединицу, евокативне семантике, а она је тада истакнута или латиницом или ћириличним курзивом.

Латиницом је наведена лексема коју аутор сматра национално маркираном, тј. када се ради о варијантној лексици која се у актуелном стању српског језика својата као бошњачко-кроатистичка нијанса:

(3) „Лани се на једвите јаде докопо *nakve* одштете за повреду на послу и *inozemne* девизне пензијице, па се *naturalizirao* у родном граду“ (7); „...захтјев је поднесен: пуко је питање часа када ће градске власти ударити *tuhiu* и оштамбиљати званични упис у регистар *udruge za čudorednu skrb – Petouga*“ (9); „...нељубљене комшијске кћеркице су безбрижно трчкарале по собама, из угла у угао, из *kutova* у *čoškove*“ (76).

Курзивом је истакнута и нека од интертекстуалних асоцијација:

(4) „...читаву ваздугу ноћ гризла је узнојене чаршаве и грлила ужарене јастуке.. *Као срна; На постељи од снџега...*“ (87 – евоцирање популарне пјесме Бијелог дугмета); „...нагло скочи из постеље – *попут кревета из пространог чиче у изокренутој причи* – ко у ладну воду“ (75 – конструкција упућује на *Изокренуту причу* Бранка Ћопића).

Кузривним писмом наглашени су и фразеолошки еуфемизмим или клишеирани изрази:

(5) „Горди конобар – пословно намрштен – хладно прође мимо *вруће муштерије...*“ (91); „...одврати Геца, мрзовољно – ко преко *неке ствари* – бацивши још један чезнутљиви поглед...“ (70); „...прогураше се на *мишиће...*“ (58).

Оваква употреба истакнуте графичке реализације текста углавном нема националну конотацију.

Наведени поступци не подразумевају строги шаблон иако су доминантни, а да је то тако, показују и други графостилемски поступци наглашавања у ауторском изразу. С тим циљем Брђанин користи и капитална, велика слова, означавајући њима истакнуте ријечи или их комбинујући у (алонжманском) поступку повезивања приједлошко-падежне комбинације у полусложеничку цјелину:

(6) „...не диже главу од посла, дан за даном ... *Ko-U-kontinuitetu* ... ни вечере ни маренде...“ (43); Клен је прогуту мрмка: *Ko-U-mjesto da ko čo'ek uzme slobodne dane...*“ (43); „...да кришом попије бадем два-три пива, кол'ко-било, *U-z-inat!*“ (43); „*Iz kabineta ... već tri puta naniže zvali, šefa mu – Rusa – na službeni razgovor, u ge-U-pe... Policije!!!*“ (85 - *ge-U-pe* – скраћеница за „градску управу“)

Овај вид истицања појачан је и латиницом, а с циљем да се истакне велико латинично U, које се може наћи у иницијалном положају у ријечи

која се у реченици пише малим словом (U-z-inat) или у медијалном положају гдје иначе не може да стоји велико слово (Ко-U-kontinuitetu), при чему се таква конструкција, с циљем наглашеног истицања латиничног U, намјерно претвара у сложеничку ријеч. Тиме се асоцијативно, ребусним поступком разоткрива симбол усташтва, коме је одан убица Самсон или Ђамил Џемал (који, присјетимо се, жртвама исјеца тај знак – „Petougaoni izgez ... U ... na čelu!“ – 72), а преко њега се као типичног представника асоцијативно успоставља и историјска веза босанских муслимана са том политиком.

Колико и каквих све националних конотација Брђанин уграђује у свој текст показује и сљедећи примјер у коме са геминацијом вокала комбинује више графостилема – цртица, капитална слова и мијешање писама (латинице и ћирилице) у истој ријечи:

(7) „’Су-у-трашње О-СЛОБО-ЏЕНЈЕ!’ , заглами“ (105).

Цртица графички сегментује ријеч у изговорне цјелине, а то је потребно да би се издвојила цјелина СЛОБО као посебна ријеч. Контрастирањем те ћирилицом исписане ријечи са латиничним остатком, та јединица добија евокативну вриједност аналепсе (= подсјећање, в. Принс 2011: 139), јер упућује на Слободана Милошевића и оживљава том времену одговарајући националнополитички контекст, који се код Бошњака и Хрвата интерпретира као националистичко српски.

У функцији етнички маркираног семантичког нијансирања јесте и поступак хиперперсонализације – односно давања више имена за једну особу, а та имена су по правилу семантички прозирна (као Џебо Клепо, Дерво Крпеж, Џемо Прдњава) и развијају дискурзивне везе. Тако је право име Самсона Поароа у ствари Ђамил Џемал, који је у младости у родном Сарајеву, носио и надимак Султан. У ауторском појашњењу тих релација именовања у Сарајеву, гдје је рођен, и самоименовања у Белгији, гдје је живио до повратка у Сарајево, разоткрива се читав сплет асоцијативних интретекстуалних веза. Једна од тих веза, речено је већ, укључује контекст романа Агате Кристи и најављује серију убистава. Друга ситуира убиства у непревазиђени бивши и, како ће се показати, будући тамни вилајет шехер-Сарајева, схваћеног као *проклета авлија*. Ђамил Џемал, звани Султан, именом и надимком води нас у тај амбијент велике казнионице у којој је робијао Андрићев ефенди-Ђамил или Џем Султан. Та веза није успостављена на основу карактеристика та два лика, него на основу симболичке представе о духу града као духу *проклете авлије*, у којој се страшна *сила* насилног кажњавања развија и остаје трајно отворена. Неоткривеношћу вршиоца једног од убистава отвара се вјечна сумња, садржана у питању на крају романа „Ко је, заиста, убио ЖЕЛИМИРКУ“. Модализација садржаја питања ријечју *заиста* сугерише ниво уопштавања убице или силе зла, а посљедња реченица симболично сугерише одговор. А и одговор *Das ist Walter!* интертекстуално је укључен јер је то, у ствари, позната реченица из Крвавчевог филма *Валтер брани Сарајево*, којом се илегалца Валтер као бранилаца града

идентификује са градом самим. Идентификација у Брђаниновом роману носи сасвим друкчију семантику, одређује Сарајево као град-убицу.

Ауторски и унутрашњи монолог јунака, као варијанта управног говора, код Брђанина се неријетко преплићу тако што се латинични текст унутрашњег говора јунака укључује у оквиру исте реченичне цјелине у ауторски. Такође се и парафразирани дијелови говора јунака на исти начин умећу у говор аутора. Тај модел аутор користи када је потребно евокативно – специфичношћу језичког израза и примарног писма – нагласити етнички статус лика, нпр.:

(8) „Sejfudin je Asafa Bojičić Romanovčev ispisnik, vršњak и пар-њак: ишли су у исти разред, свих осам година, до средње (Отас му *uć'telj*, zato ima sve pet'ce, рондо је дијет Сејфица; а кад му то није пролазило – пошто Романовац заиста заслужно бијаше одликаш... – додатно је сипао дрвље и камење на *Vlašće-pašće*: poklanjaju му, оcjene... makar из О-Т-О... Pojma nejma на те'n'čkom, ko да dvije ljevake ima!“ (150).

Аутентични управни говор којим се „*prezentuju iskazi lika*, а не *mi-sli*“ (Принс 2011: 218), наводи се као у драмском тексту, са цртом на почетку, и углавном без дидаскалијских ауторских појашњења која укључују идентификацију говорника. То је доминантан начин реализације дијалога посебно у говорним ситуацијама када су саговорници етнички поларизовани па се смјењивањем латинице и ћирилице региструје измјена говорних улога и врши идентификација говорника. Тај дијалог је непосредан, сведен на рематски информативне садржаје, без сувишка описа и појашњења, а тиме се постиже ефекат позоришне динамичности, као нпр. у дијелу дијалога који се води између Родољуба Јосимовића, осумњиченог за вишеструка убиства, и његовог школског друга, полицајца Сејфудина Бојичића:

(9) – Kasno t' je sad majku dozivat. Priznaj; biće ti lakše!

– Ништа... нисам... урадио. Нисам крив!

– Dokazalo se да jesi; hafifno је то што palamudiš! Ne volimo ba ni mi za-đaba да bijemo, al' šta'š, jeb'ga, mora se; tak'a nam *služba*.

– Немам шта признати! (154).

Један од начина језичко-етничког обиљежавања израза показује и сљедећи примјер у коме, у присјећању на дјетињство и дјечије болести од којих је једну једва преживио, Родољуб оживљава дијалог између својих родитеља и комшинице Фехре:

(10) „Шта ћеш, умријеће“, прорече Фехра-воденичарка (жена *rah-metli* Млинара Дерва). „Како, умријети?“, завапила је Кнежуша и зајецала. „Мени, тако, троје замаче, *halalosum*“, истисну загонентан *Mlinarka* u *dimi-jama*, подвизајући ноге *podase* на сеџији. (Налила је *fildžan*, задувала и гледала *кроз колијевку*, у којој се оно *Ućino Maksumće* копрцало. „Лако је... друкчије је... теби. Ти си их, ко Мајка Југовића, деветијеро рађала“, отхукнуће Роћков тата – Спасоје – излетјевши из куће, пометен“) (121).

Етничка диференцијација остварена је не само истицањем говорних карактеристика комшинице Фехре (оријентализми *halalosum*, *fildžan*, *dimi-*

је; неутралисање опозиције *ч* : *ћ* у корист *ћ*) него и разликама у етичко-етничком коду, у коме се систем вриједности код муслимана – Бошњака и Срба друкчије успоставља. То се код муслимана огледа у мирном прихватању несреће, по принципу „бог дао – бог узео“. Фехра о смрти своје дјеце каже: „Мени, тако, троје замаче, *halalosum*“, а ријеч *halalosum* значи *neka ti je halal! Prosto mi od mene bilo!* (Шкаљић 1979: 303). С друге стране, суочен са могућом смрћу свога сина, Роћков отац Спасоје отхукује, „излетјевши из куће, пометен“, након што комшиници узврати, спонтано је подсјетивши на српски вриједносни домен – „Лако је... друкчије је... теби. Ти си их, ко Мајка Југовића, деветеро рађала“. У контакту са смрћу дјетета Фехра и Спасоје супротно реагују, Фехра простодушним мирењем са судбином, а Спасоје дубоком, историјском тугом.

Поступком етнолингвистичке маркираности претежно су обиљежени ликови бошњачке националности, и то ликови – негативци као што су Самсон Поаро и полицајац Сејфудин Бојчић, док тај вид карактеризације лика сасвим изостаје када је у питању инспектор Русмир, потомак Ахма Поздера и писац романа *Страх*. Његов језик је прилагођен неутралном стандардном језику.

Етнолингвистичком квалификацијом обиљежени су и говорници Срби – Србијанци, као нпр. Милоје, који је на сарајевској тржници продавао кајмак, и његова жена:

(11) „Па ја овог знам, бре!“, повика Милоје; !То је, бре, тамо све лудо; убивају се ко усташе... Ко те теро у Мораву, кад н’умеш да пливаш. Немо, Мико, више ни д’идеш, тамо“, шмрцну (147).

Екавицу и поштапалицу *бре* у Милојевом изразу Брђанин супроставља ијекавици и бошњачко-чаршијској поштапалици *ба*, у дијалогу који одаје нетрпељивост и нетолеранцију:

(12) „Ма, бежи бре!, отпљуну Шајкача... цвикераш... проблиједи у фаци... истисну на једвите јаде: „Šta ti meni tu, bre?! Kakvo bre, bolan ne bio; ovo je Bosna! (70).

Да Брђанин стално преплиће више поступака за дочаравање националне поларизованости, показује и то што је бошњачки говорник представник обиљежен и латиницом, док је Србијанац именован метонимијски – Шајкача.

Етнолингвистички Брђанин маркира и Србијанске Цигане, наводећи преписку једног војника, једва нешто описмењеног, и његовог оца. Писмом се наглашава неписменост као једно од обиљежја ромске популације. У тексту исписаном без реченичних цјелина мијешају се слова латинице и ћирилице, и не само то – обиљежено је тоталним одсуством било каквих правила:

(13) „Zdravo sine, Vojane, evo davam pišem dasmo xvala bogu svi živi i zdravi i koje mlogo želimo i za vaše zdravlje Vojane baš danas sam kupio ribu za slavu i ja i Ljilja uredili smo ribu pasam se setio kod tebe dasmo ti i ja svake godine čistili ribu ja sam plako ija i ljilja i Dobrica...“ (138).

Игром са етничким одредницама ликова у роману, Брђанин дисперзивно обухвата разне историјске конфликте, парадоксално у истом имену повезујући жртву са убицом, као што је то учињено у именовању особе са јеврејским именом и њемачким презименом:

(14) „Hana Oblak-Shvartzenfēlder живи на Ступу, а ради у ’Зраку’“ (94).

Неке од језичких асоцијација надилазе тај поларизовани национално-језички контекст и носталгично упућују на вријеме југословенства и културних веза, изражених посебно у Сарајеву прије рата, као мултиетничком центру. Такви су бројни цитати пјесама М. Црњанског, Ћопића, Ујевића, Мака Диздара и других писаца, не само југословенских него и свјетских, затим из популарних рокенрол пјесама Бијелог дугмета и других музичара тог времена.

4. Закључак

У Брђаниновом роману „СИЛА Пут у Завичај“ уочљиви су бројни поступци етничке маркираности ликова разних националних групација у амбијенту узаврелих националних сукоба пред почетак најновијег рата на подручју Босне и Херцеговине, односно Сарајева. Посебно је доминантна и наглашена, па тиме за структуру романа и најбитнија, говорна карактеризација ликова бошњачке националности, коју Брђанин вјешто пресликава и у писаној форми разним видовима графичке стилематизације – латиницом, употребом великог слова, цртице – којом сегментује ријечи или ствара нове структуре и сл. Говорне карактеристике Бошњака огледају се и у стандарднојезичком и у супстандарном изразу. У стандарднојезичком смислу бошњачки израз подразумева доминацију кроатизама (*poglavito, naturalizirati, unatoč, и svezi, zorno, lipanjska gibanja, tramvajaska postaja, prisegnuće*) и оријентализама-оживљеница у савременом језику тих говорних представника (*hasta, sunet, mejt, rahmetli, kabuliti, šućur, čapraz-divan, hila, meleć*). Говорне варијанте Брђанин неријетко исписује напоредо, са металингвистичком функцијом (*dženaza – pokop – sahrana*). Диференцијација бошњачког израза према српском наглашена је и употребом гласа Х (*lahko, polahko, kahva, propuh*), као и супинском варијантом у футуру првом и сложеном глаголском предикату (*potrajat će, kani postat*). Тај начин језичке диференцијације етничких говорних представника српског језика Брђанин понекад и експлицитно појашњава, као примјеру „Па није ти ово кřižалjка-укрштеница... Како се каже, а да није национално диференцирано... ispunjaljka?“ (100), при чему је *крижаљка* и *испуњаљка* писано латиницом. Тиме се у ствари експлицира и стална недоумица која је у виду лаичког пуризма присутна код говорника – шта је правилно, а шта није у одређеном националном стандарду. Понекад се аутор у томе мноштву таквих конструкција заплете и заборави како је распоредио компоненте варијантних парова (нпр.:

„није познавано ни комшије ни сусједи“ (67) : „што почесто њен комшилук доводи до лудила, а *susjedstvo izbacuje iz takta*“ – 84).

У супстандарду употребљава бројне дијалектализме и регионализме који се реализују кроз замјену парова африката или њиховом неутрализацијом (ч : ћ; ц : ђ – *čoјek, učitelj, pašće-Vlašće, između, sinoč*). Врло су заступљене и разне фоноредукције, као што су апокопа (*kamol, nemo* – уместо *немој*), синкопа (*uč'telj, nav'se*), афереза (*šta'sh*, гдје је *ћеш* редукцијом на почетку ријечи сведено на *ш*, затим *nako, vamo*). Реализују се и конструкције фонододавања – као што су простеза (*him*) параплерома (или парагога) (*daklem, tude, njiha*), епентеза (*kurava, nejma*) итд.

Фоностилемским онеобичавањем текста појачава се изражајност, говор постаје сликовитији, увјерљивији, а аутор показује да је у српском језичком изразу разлика која се успоставља на етничкој подјели његових говорника најоучљивија у несистемској, говорној равни, у чаршијском супстандарду, док је у стандардном језику муслимана Бошњака, којим претежно говори и Русмир Петровић, нема ни у говору, као што је нема у језику као систему знакова за споразумијевање, а они су исти за све кориснике тога језика. Један значењски слој романа посвећен је управо статусу језика, о коме аутор изражава свој став кроз иронично убацивање лексема и конструкција на основу којих се од стране књижевнојезичких политика које српски језик дијеле, дајући му посебна имена, настоји и стварно успоставити разлика у преименованом корпусу. Та лексема је увијек графостилемски наглашена, а њена вриједност је евокативне природе – да подсјети на стање у српском језику.

Извор

Брђанин Бајовић 2010: Б. Брђанин Бајовић, *Сила, Пут у завичај*, Београд: ИП Филип Вишњић, 230

Литература

Абот 2009: Н. Р. Abot, *Uvod u teoriju proze*, Београд: Službeni glasnik.

Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Београд: Кантакузин.

Лешић 2005: Z. Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.

Принс 2011: Dž. Prins, *Naratološki rečnik*, Београд: Službeni glasnik.

Škaljić 1979: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

СИНТАКСА И СТИЛИСТИКА УПИТНИХ ИСКАЗА У РОМАНУ *ГОСПОДСКА УЛИЦА* РАНКА РИСОЈЕВИЋА**

1. О роману „Господска улица“ и предмету анализе

1.0. Роман *Господска улица* Ранка Рисојевића има прстенасту композицију. Започиње невјерицом главног јунака и приповједача да хоће да сруше хотел *Балкан* у Бањалуци (Да сруше хотел *Балкан*!), а завршава се саучешћем што га због смрти мајке јунаку – приповједачу изражава онај који је срушио хотел *Балкан*, главни предузимач Јаракуле. Роман, дакле, има ретроспективно испричану причу. А главни јунак те ретроспективне приче је Ђорђије Малеш, који свој и живот властите породице приповиједа тако што „једну половину“ приче евокативно (пре)узима од мајке, „другу половину“ од оца, додајући причи и трећу, своју половину – „да би било три половине, као у народној пјесми“ (9)¹. Евоцирајући живот властите трговачке породице Ђорђије Малеш заправо евоцира живот Бањалучке из времена аустроугарске владавине (продужен за још само десет година после њеног одласка), на што синегдохално, па и метафорично, упућује име главне бањалучке улице у називу самога романа.

Будући да је Ђорђије Малеш не само приповједач него и лик у ситуацијама и догађајима које казује, логично је да је у овоме роману Рисојевић примијенио наративни поступак аутодијегестичког приповиједања,² а то је за језичко-стилске особине самога романа доста битна чињеница.

1.1. У овоме раду нећемо се, међутим, бавити свим, па чак ни свим најбитнијим, језичко-стилским особинама романа *Господска улица* Ранка Рисојевића. Анализираћемо само интерогативне конструкције, у којима се, како ћемо видјети, без сумње препознају неке од најзначајнијих језичко-стилских карактеристика овога Рисојевићевог романа. А упитни (интерога-

* mkovacevic31@gmail.com

** Овај рад урађен је у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Број у загради у цијелом тексту рада означава број странице романа *Господска улица* Ранка Рисојевића, за који се библиографски подаци дају на крају, у корпусу.

² Аутодијегестичко приповедање. Приповедање у првом лицу у коме је приповедач истовремено и протагонист или јунак; варијанта хомодијегестичког приповедања у коме је приповедач уједно и главни лик (Принс 2011: 25).

тивни) искази у роману *Господска улица* биће анализирани из синтаксичко-семантичког и стилистичког аспекта.

2. Синтаксичко-семантички аспекти питања

2.0. У разматрању семантике свакога питања чини се да је најпримјереније поћи од *логичке* суштине самога питања. А логичка је суштина питања у томе што је оно *индиферентно* на критеријум истинитосног модалитета. „Питање није суд, није пропозиција, није тврдња и стога не може бити истинито или неистинито. Што питање заправо денотира? Већина се сувремених логичара слаже да питање денотира скуп пропозиција које су његови могући одговори. Неки то сузују само на истините одговоре. Тиме се сударамо с првом важном разликом између питања и одговора. Ваља напоменути да није свака реакција на питање (вербална или невербална) одговор на питање. То значи да се мора разлучити одговор и отповијед [енг. *response*]. Одговор на питање није важан само за логичаре већ и за лингвистички опис и класификацију питања“ (Михаљевић 1995: 18–19).

2.1. Према типу одговора, сва се питања могу подијелити у три значењске категорије: 1) питања са *да/не-одговорима*, тј. питања на која се може одговорити са *да* или *не*, 2) питања са *посебним одговорима*, тј. питања на која се не може одговорити са *да* или *не*, 2) питања са *ехо-одговорима*, тј. питања која подразумевају избор између претпостављених одговора. Наведеним трима типовима питања посматраним из перспективе одговора, одговарају три типа питања посматрана из перспективе самог питања. Тако су питањима са *да/не* одговорима еквивалентна *тотална питања*, тј. питања којима се пита за садржај цијелог исказа, док су питања са *посебним одговорима* еквивалентна *парцијална питања*, тј. питања којима се пита за дио садржаја исказа, а питањима са *ехо-одговорима* еквивалентна су *дисјунктивна и/или алтернативна питања*, тј. питања којима се пита за истинитост једне од двије или више понуђених могућности.

Сваком од наведених семантичких типова питања одговара одређени структурни тип синтаксичке конструкције. Друкчије речено, сваком семантичком типу питања одговара једна или више реченичних форми изражавања, тј. одговарајућа форма упитне реченице. Упитне реченице могу се сматрати све све оне реченице које имају обиљежја упитности, тј. које имају формалне показатеље упитности. И управо се према типу форме све упитне реченице могу подијелити на граматикализоване и неграматикализоване упитне реченице. Граматикалованим се сматрају оне које имају лексичке показатеље упитности, а неграматикалованим оне код којих се упитност темељи искључиво на интонационим или ортографским маркерима упитности. Граматикаловане упитне реченице имају, дакле, и лексичке и интонационо-ортографске маркере упитности, док неграматикаловане имају само интонационо-ортографске маркере упитности. У анализи синтаксичких (структурних) типова полазиште ће нам бити семантичка ка-

тегорија упитности. Тако ћемо најприје издвојити реченица којима се изражава тотално питање, односно форме реченица на које слиједи *да/не-одговор*³, потом типове реченица којима се изражавају парцијална питања, и на крају форме реченица којима се изражавају дисјунктивна питања.

2.1.1. *Тотална* или *општа* питања, тј. питања која захватају цијелу пропозицију, изражавају се реченицама твореним помоћу упитних ријечци *ли, да ли, зар* (*зар да*) и *да* као верификатора (маркера) упитности. У роману *Господска улица* Ранка Рисојевића сусрећу се сви наведени формални типови тоталних или општих питања:

(1) *Да ли* је његово сјећање уопште поуздано? (9); *Да ли* је то уопште била музика? (13) *Да ли* је баш тако мислио? (48); *Да ли* треба тако да остане? (121); „*Да ли* уз виолину иде пиво?“, питао је наивно Војкан. (51); *Јесмо ли* их жалили? (104); *Је ли* то мој друг Пуцо испричао? (209); *Није ли* то незгодно? (71); *Није ли* то бит трговине? (205); *Смијеш ли* их ишта питати? (184); *Хоће ли* се уопште вратити? (209); *Знаш ли* ко је дошао са мном? (113); *Зар* је то забрањено? (95); „*Зар* ниси могао да нађеш нешто за себе?“ (121); *Зар* није боље саградити цркву него дати сиротињи? (134); *Да* није, јадна, можда скренула памету? (151); *Да* не тргујем? *Да* не послујем са својима? (148); „*Зар да* Србија ратује са Нијемцима због нас?“ (122) и сл.

Рисојевић, како се види, употребљава све системске форме тоталних питања српског језика. Најчешће су то оне са партикулама *ли* и *да ли*. И употребљавају се се према системскограматичким правилима српског језика (уп. Стевановић 1991: 7–21): а) ако упитна реченица садржи прости глаголски облик у предикату, ријечца *ли* долази непосредно после тог облика употријебљеног у иницијалној реченичној позицији, с тим да је као синонимна тада могућа и иницијално-реченична употреба сложене ријечце *да ли*, б) упитне реченице са сложеним глаголским обликом у предикату, као и оне са именским или прилошким предикатом почињу или обликом помоћног глагола *јесте* (*бити*) са партикулом *ли* после њега, или сложеном партикулом *да ли*, в) обликом помоћног глагола иза кога слиједи партикула *ли*, или пак сложеном партикулом *да ли* почињу и упитне реченице чији предикат садржи сложени глаголски облик с помоћним глаголом *бити* или с неенклитичким обликом глагола *хтјети*.

И док се *ли* и *да ли* код Рисојевића јављају као синонимски конкуренти, дотле им иницијално-реченична партикула *зар* није синонимна јер увијек носи и семантичку компоненту *чуђења*, неприсутну код упитних реченица формираних партикулама *ли* или *да ли*. Код Рисојевића су најрјеђе упитне реченице с ријечцом *да* у иницијалној позицији, и то реализоване искључиво с негираним предикатом⁴. Оваквих упитних реченица с потврд-

³ Зато се у англистици, и под њеним утицајем, овакав питања неријетко називају *да/не питања* (engl. *yes/no questions*) – в. нпр.: Перваз (1973:111–115).

⁴ Што одговара мишљењу да „упитне реченице с честицом *да* долазе само уз негацију, и то у питањима у којима се изражава сумња (с обавезном упитном интонацијом): *Да ти ниси гладан? Да га ниси увриједио?*“ (Рагуж 1997: 367).

ним презентским предикатом, које су „настале процесом редукције сложене синтаксичке структуре у којој је *да*+презент конструкција примарно представљала допуну глаголском облику безличног, модалног или модализованог значења“ (Бабић 2010: 27–28) нема код Рисојевића⁵. Познато је, међутим, да су упитне „афирмативне *да*-конструкције специфичне и по томе што могу у свом саставу имати у иницијалној позицији, испред форманта *да*, и неку другу упитну ријеч“ (Бабић 2010: 21), а управо је такав посљедњи од наведених Рисојевићевих примјера, који ствара привид о сложеној партикули *зар да*, а заправо је ријеч – што и у загради са стрелицом реконструисана нередуктована структура питања показује – само о *зар*-упитној реченици са редуктованим модалним глаголом из сложеног глаголског предиката⁶ тако да су унутарпредикатско *да* и упитана партикула *зар* дошли у контактни положај, уп.: „*Зар да Србија ратује са Нијемцима због нас?*“ [← *Зар треба/мора да Србија ратује са Нијемцима због нас?*].

2.1.1.1. Тотална се питања изражавају и у реченичној форми *допунских питања* [енг. *tag questions*] (Михаљевић 1995:23), чије су основне карактеристике да упитни маркер не долази на почетку исказа него је интонационо издвојен на крају исказа, тако да се на таква питања „очекује само један одговор, потврда онога што је речено у првом дијелу (потврда тврдње)“ (Михаљевић 1995: 23), због чега се оваква питања називају и „наводећим питањима“ (Пипер 2005: 678). Код Рисојевића нису *разуђене* форме допунских тоталних питања, сусрећу се само допунска питања са финалним упитним маркером *је ли* (*тако*):

(2) „Зато си и дошао овамо нама, да донесеш бољитак, *је ли?*“ (72); „А та помоћ ће коштати толико круна и толико форинти, *је ли?*“ (73); Поред њега други нису ни потребни. Само да буду на броју, *је ли?* (250); Селјаку је најгоре, а трговци су гуликоже било који били. *Је ли тако?* (133); Криминалци и фукара нападају војску, *је ли?* (190) и сл.

У свим наведеним примјерима упитни маркер долази на крају по форми обавјештајне (изјавне) реченице. Међутим, допунско тотално питање може се формирати и додавањем упитног маркера на крај упитне форме тоталног питања. Такве упитне реченице имају, дакле, и у иницијалној и у финалној позицији упитне лексеме. Код Рисојевића смо пронашли само један примјер такве реченице са муклим назалом *а* у финалној позицији:

(2а) „*Јеси ли* ти био у нашој школи, основној, да видиш гдје наша дјеца живе, *а?*“ (73).

⁵ Нема међу тоталним питањима, али има међу алтернативним: *Да се сагради град, или нешто друго?* (16).

⁶ Што посредно потврђују и сљедећи примјери парцијалног питања у којима иза замјеничке упитне ријечи слиједи *да*-презентска конструкција: „Али *зашто да* помажем сваку пропалицу?“ (66); „*Шта да* памти?“, питала је Симеуна, мајчина рођака... (50); „*Како да* им помогнем?“ (66); и сл.

Употребом назалног муклог *a* питање постаје емоционално маркирано; њиме бива истакнута импресивна компонента значења, тј. наглашава се говорникова тежња за јачим емоционалним укључењем саговорника у садржај питања.

РISOJEVIЋу су у оквиру језичког система на располагању биле различите форме додатних питања, као нпр.: Биће и њему суђено једног дана, зар не? / је ли (тако)? / што да не? / је л' да? / зашто да не? / а? Између различитих могућности обликовања тоталних додатних питања, он је изабрао само једну, ону најубичајенију, и то из најмање два разлога. Прво зато што те различитост форми додатног питања не подразумејева и њихову макар и минималну семантички диференцијацију, и друго, што значење *сугестивности* није одлика само додатних питања, него чак и прије негираних питања с партикулом *ли*, која су код РISOJEVIЋа врло честа:

(2б) *Није ли* се сам професор Моцнај, вјероватно род старом пекару Моцнају, томе успротивио, као да је он глава породице а не Аделин отац. (235)⁷. *Није ли* се ипак и она определијелила између нас двојице за млађег, наизглед мање способног и интелигентног? (14); *Нису ли* сада против Кочића чак и они који нису „владиновци“ него „аутономаши“? (99); „*Није ли* то прејака ријеч?“, питао је отац. (121); *Није ли* и то по Божијој вољи? (129); *Није ли* Малер сав такав? (134); *Није ли* она сама кума свему томе? (150); *Нису ли* баш били другови? (232); *Није ли* то незгодно? (71) и сл.

2.1.1.2. Неграматикализованим формама питања, тј. питањима без формалних обиљежја упитности (без упитних ријечи на почетку или крају исказа), искључиво се обиљежавају тотална питања. Познато је, наиме, да су „реченицама које садрже партикулу *ли* по значењу еквивалентне реченице са интерогативном интонацијом“ (Кончаревић 1976: 90). Неграматикализованим формама упитних реченица упитну комуникативну вриједност у говору, дакле, даје упитна интонација, коју у писаној реализацији препознајемо по упитником обиљеженом крају исказа. Неграматикализоване, односно само интонацијом условљене упитне реченице нису ни ријетке ни честе у овом РISOJEVIЋевом роману. Оне су свакако чешће од форми додатних питања, али неупоредиво рјеђе од општих форми тоталних питања:

(3) Ваљда зловоља и иде са страхом? (53); „Ви размишљате о њеном даљем школовању, у Пешти, можда, да се бави музиком?“ (59); ЦНИје ти мајка рекла?“ (103); Можда ће баш „Јединство“ бити та карика битна за моје окретање од боемског живота ка грађанском и нормалном? (248); Нама диплому? (250); „Нешто није у реду?“, питао сам га. (178); „Ви канда нешто знате о трговини?“ (185); и сл.

Неграматикализоване форме питања РISOJEVIЋ користи углавном у два случаја. Прво, у репликама дијалога или полилога, у којим је контек-

⁷ Колико је питањем *сугерисан* потврдни одговор, можда најбоље свједочи чињеница да је оно завршено тачком, а не упитником, дакле дато у писаној форми изјавне, а не упитне реченице.

стуално задата упитна вриједност формално потврдног исказа, и друго у случајевима када је упитност *проистиче* из значења *неизвјесности* епистемичког модалног прилога, код Рисојевића по правилу или прилога *можда* или прилога *ваљда* као конституента упитног неграматикализованог исказа.

2.1.2. *Парцијална питања* односе се само на дио пропозиције. Зато и јесу парцијална. Она су увијек граматикализована питања. Реченица којом се изражава парцијално питање у немаркираном реду ријечи на почетку као формални верификатор (маркер) упитности исказа увијек има неку замјеницу или замјенички прилог, односно прилошки израз (нпр.: *ко, који, какав, шта, зашто, откад, када, због чега, ради чега, у ком случају* и сл.). Због тога су парцијална питања формално и семантички врло разноообразна: њима се може питати за садржај било ког реченичног члана, али никад реченице у цјелини. Зато одговор на та питања и не може бити *да* или *не* него мора бити *посебан* категоријално задат семантичком вриједношћу упитне замјеничке ријечи. Таква су питања врло честа и бројна и у овом Рисојевићевом роману:

(4) *Одакле* су књиге стизале? *Ко* их је доносио? (68); *Зашто* се бојати Аустријанаца? *Ко* су они? *Колико* их је? (99); *Ко*ме се Војкан највише дивио? (38); *Од кога* је то научила? (118); *Чиме* се тај човјек бавио тамо у својој Русији? *Одакле* је родом? *Шта* ће с њим бити? (169); *Колико* је требало времена да све то постане прошлост? (188); *Шта* овдје срећу квари? (207); *Гдје* је стао? (209); *Шта* тамо ради? (209); *Чиме* сам ја то заслужила? (209); *Кад* је то било? (7); *Шта* још каже баба Савка? (12); „*Шта* кажеш, Милице?“ (49); *Чему* онда толико муке? (51); *Како* то да он противник сваког оружја, страда? *Како* је страдао? (52); *Чиме* сам ја то заслужила? (209) и сл.

2.1.2.1. Упитне реченице са замјеничким лексемама представљају најубочијанији граматикализовани начин изражавања парцијалних питања не само код Рисојевића него и у српском стандардном језику у цјелини. Код Рисојевића се, међутим, парцијална питања не изражавају само наведеним формама упитних реченица, тј. формама само са иницијалном замјеничком упитном ријечју. Рисојевић се за изражавање парцијалних питања служи и формама *парцијално-допунских питања*. То су заправо питања у форми реченице *уоквирених* упитним лексемама: у иницијалној позицији долази нека упитна замјеница или замјенички прилог као верификатор парцијалне упитности, док у финалној позицији долазе или *је ли* или назално мукло *а* као упитни форманти, што потврђују и сљедећи примјери из романа *Господска улица*:

(4а) *Шта* ти мислиш, *шта* ми овдје радимо, *а?* (66); Да је тако, *ко* би био богат, *а?* (233); *Откад* њега познајеш, *је ли?* (260); *Кад* ће то њихова црква одобрити? На примјер, да буде брак истовремено и католички и православни, *а?»* (47); *Ко*ме је, мој Ђорђије, ође до игре? *А?* (12) и сл.

За разлику од правих (тоталних) допунских питања, које као и сва питања карактерише присуство само једног упитног форманта (маркера), али у финалној позицији, с тим да је улога тог форманта упитна, у овим парцијално-допунским питањима оба форманта немају упитну вриједност. Упитност конструкцији задаје замјеничка лексема у иницијалној реченичној позицији, док формално упитни финални маркер (*је ли*, односно *а*) нема упитну него модалну вриједност. Наиме, упитна јединица у финалној позицији даје исказу (и то најчешће пресупозицијској пропозицији исказа) модално значење невјерице, чуђења, неријетко чак и иронијског става према саговорнику.

2.1.3. Према синтаксичко-семантичким критеријумима, уз тотална и парцијална питања у посебну се групу издвајају и *алтернативна и/или дисјунктивна питања* (уп. нпр.: Мусић 1910: 130, 164, Кончаревић 1986: 74, 95–96, Мразовић, Вукадиновић 1990: 623, 625, Пипер 2005: 673, Михаљевић 1995: 29–31). Алтернативна и/или дисјунктивна питања јесу форме тоталних или парцијалних питања с дисјунктивном конструкцијом у свом саставу, најчешће с дисјунктивним координатором у свом саставу, тако да је одговор на та питања по правилу једна од у дисјунктивној конструкцији понуђених могућности. Иако ова питања по типу упитне лексеме (маркера) увијек потпадају или под тотална питања (упитни маркер је нека упитна ријечца) или под парцијална (упитни маркер је нека замјеничка лексема), ова се питања како од тоталних тако и од парцијалних разликују и структурно и семантички. Структурно јер у свом саставу имају дисјунктивни везник, чије присуство искључује могућност типа одговора који подразумева како тотално питање (*да/не-одговор*) тако и парцијално питање (*посебни одговор*). Одговор на такво питање по правилу је својеврсни *ехо-одговор* јер се своди на једну од могућности датих у дисјунктивној конструкцији у саставу упитног исказа, што недвосмислено показују и следећи примери из РISOJEVIЋЕВОГ романа:

(5) „*Је ли тако или није?*“ (66); *Је ли* то неко рекао да личи на пауницу, *или* сам то ја смислио? (18); *Је ли* то зависило од њега *или* од мајке? (116); Нису *ли* и они били предмет оговарања, *или* објективног извјештавања? (222); *Је ли* то кајање, *или* само признање? (253); Хоће *ли* имати напад падавице, *или* га је Бог поштедио тога? (263); *Да ли* [се бунимо] против тешког градива, *или* је то нешто политички? (145); *Да* се сагради град, *или* нешто друго? (16); «*Треба ли* да ратујемо *или* да се клонимо сваког сукоба?» (122); Има *ли* ту помирења, *или* ће подјела расти, *ширити се*? (99); Онда не знам чему се у ствари смијем – *себи, друштву, времену*? (245) и сл.

Наведени примјери показују да РISOJEVIЋ у оквиру дисјунктивних по правилу употребљава алтернативна питања, тј. питања која подразумевају избор између двију могућности (само два посљедња примјера представљају дисјунктивна неалтернативна питања). Осим тога, дисјунктивност РISOJEVIЋ изражава или везнички, по правилу употребом везника *или*, или невезнички (какав је посљедњи примјер), или пак комбинацијом везничке

и невезничке координације (што потврђује претпоследњи од наведених примјера).

2.1.4. Проведена синтаксичко-семантичка анализа употребе упитних исказа у роману *Господска улица* Ранка РISOJEVIЋА показује да се РISOJEVIЋ у изражавању питања служио свим општим упитним моделима српскога језика: а) моделима тоталног питања, б) моделима парцијалног и в) моделима дисјунктивног питања. У оквиру модале тоталног питања, РISOJEVIЋ се користио двама типовима граматикализованих модела: а) моделима с упитним ријечцама на почетку исказа, и б) моделима с упитним маркерима на крају исказа (допунским питањима), при чему је, због семантичке или стилске разнообразности, у оквиру модела с иницијацијом упитне ријечи искористио све могућности које су му стајале на располагању у оквиру система, док је у оквиру модела допунских тоталних питања између више системских, по правилу, синонимних могућности изабрао само једну, управо због синонимног карактера осталих. Парцијална питања у РISOJEVIЋА само су потврда системских могућности српскога књижевног језика, а унутар њих свакако су и семантички и стилистички најзанимљивије и *најоригиналније* реализације РISOJEVIЋЕВИХ парцијално-допунских питања, у којима допунски упитни маркер губи статус *упитне* и добија статус *емоционалне* јединице.

2.1.4.1. Цијела синтаксичко-семантичка анализа питања у роману *Господска улица* Ранка РISOJEVIЋА не одсликавају толико специфичност питања у наведеном тексту, колико потврду датим текстом могућности изражавања питања у српском језику. У односу на српски стандардни језик тако се синтаксичко-семантичка анализа питања у датом роману показује диференцијалном тек у дијелу разлога извршеног, односно неизвршеног избора из могућности што их у изражавању питања пружа српски књижевни језик у цјелини. А разлози одабира или неодабира одређених упитних форми које писцу стоје на располагању по правилу су или семантички, или стилистички. Семантички почивају на семантичким неподударностима појединих форми, тако да потреба за одређеним упитним (под)значењем нужно намеће и избор форме којом се то (под)значење изражава. Стилистички пак разлози упитне форме стављају у систем варијантних форми којима за изражава исто значења, али с различитим стилистичким *вриједностима*. Због тога свака језичка чињеница у било ком појединачном тексту, посебно оном који припада књижевноумјетничком стилу, своју контекстуалну, друкчије речено стилистичку, *вриједност* добија тек захваљујући том тексту. Та контекстуална специфичност препознаје се као својеврстан отклон од општеупотребне реализације, што датој јединици нужно прибавља статус стилистички маркиране.

3. Стилистички аспекти питања

3.0. Стилистика питања прије свега подразумејева анализу отклона, одступања како у сфери семантике тако и у погледу форме самога питања, с тим да се та два аспекта неријетко морају удружено посматрати.

3.1. Отклони у оквиру семантике питања по правилу подразумејевају изневјеравање основног комуникативног циља питања. А основни циљ постављања питања јесте потреба говорника да информацију коју не зна добије од саговорника. Друкчије речено, „питање је реченица којом говорник жели с помоћу интонације, особитога реда ријечи, или посебних упитних ријечи (честица) сазнати нешто од слушатеља“ (Михаљевић 1995: 19). Отклон од тог циља врши се при потискивању комуникативне поетском функцијом језика, односно у случајевима када стилистички у други план потискује синтаксичко-семантички аспект питања. А то се догађа увијек када у упитној конструкцији долази до асиметрије форме и значења.

3.1.1. У оквиру упитних конструкција асиметрија између форме и значења најоучљивија је код *реторичког питања*, стилске фигуре коју је изњедрила још античка реторика. На синтаксичком (формалном) плану реченица реторичког као и сваког питања увијек је упитна, формирана је по правилима тоталних или парцијалних питања, а у писању се завршава упитником као показатељем њене упитне интонације. На комуникативном плану, међутим, реченицом реторичког питања говорник не тражи од саговорника информацију него му је даје, тако да реторичко питање нема упитну него обавјештајну функцију. Оно комуникативно није питање него тврдња. Реторичко питање је, дакле, тврдња изречена у облику питања. И управо из „конflikта“ форма и значења и проистиче стилска вриједност реторичког питања. (О структурно-семантичким особинама реторичког питања в. исцрпно у: Ковачевић 2007: 71–94; Бабић 2010: 33–100). Реторичко питање као стилски изразито обиљежену форму Ранко Рисојевић врло често употребљава у роману *Господска улица*. Ево за потврду само дијела забиљежених примјера:

(6) „Па имамо стан, шта ће нам други?“, одговорила је. (255); Чему киша ако не покиснеш? (61); Ко ме је, мој Ђорђије, ође до игре? (12); Шта Бога брига ко су владиновци, ко аутономаши, ко трговци, ко сељаци? (133); Исте вечери у кафани „Балкан“ одиграна је позоришна представа *Ја-завац пред судом*. Ко све ту није играо? (188); Зар то није било толико јасно да се просто подразумејевало? Зар ова Крајина то није заслужила? (197); Зар би мајка била за њега да није у праву? (197); Ко ће им дати боље? Ко ће боље да их разумије од тебе? (233); Ко још шије, ако има готових одијела? (220); Има ли идеалнијег професора за Учитељску школу? (250); Зар је диплома важна када су Руси у питању? (250); И шта ће један прото у политици? (196); „Ко ме треба школа?“ (27); „Шта ми ту можемо?“ (122); „Бог с тобом. Шта ја имам с тим мртвацем?“ (247); „Која корист од

тога? Чему све то знање“, говорила је она, „кад је то једва нешто више од онога што је знала Симана?“ (256); и сл.

Реторичко питање оваплоћује принцип асиметрије форме и значења, јер „упитна потврдна форма даје изјавно одрично значење, а упитна одрична форма – изјавно потврдно значење“ (Бабић 2010: 95). Из тога проистиче да фигуративност реторичког питања лежи у својеврсном антонимијском односу између форме исказа и њим израженог значења: потврдна форма исказа подразумева одрично обавјештење, док одрична форма носи потврдно обавјештење, уп. нпр.: *Ко ће им дати боље?* [→ *Нико им неће дати боље.*]; *Зар ова Крајина то није заслужила?* [→ *Ова Крајина је то заслужила.*].

3.1.1.1. Будући да реторичко питање комуникативно и није питање него тврдња, у случајевима када писац значење надреди форми, односно дијелу форме, реторичко питање може изгубити ортографски карактер питања и усагласити се са својом комуникативном функцијом. Друкчије речено, реторичко питање може обликом (присуством упитних ријечи) остати питање, али се не мора завршити упитником (тј. не мора имати упитну интонацију), него то може бити и тачка (као показатељ изјавне интонације), какав је случај у сљедећим примјерима из Рисојевићевог романа:

(6а) „Е, мој Коста, *гдје ће се кус с рогатим бости.*“ (95); „Бог се брине о мени, да ја заслужим, *шта се мене тичу други који нису заслужили.*“ (65); *Каква Марта, јеси ли ти крштена.* (235); *Дај, шта се одмах палиш.* *Каква сад анзихтскарта?* (7) и сл.

Овакво рјешење на најбољи начин одсликава ортографски *компромис* форме и значења реторичког питања, пошто је конструкција задржала синтаксички облик питања (на што упућују присуство упитних ријечи), али је завршетак конструкције тачком а не упитником индикатор изневјеравања упитне за рачун обавјештајене комуникативне функције дате форме.

3.1.2. Тврдње изречене изјавном реченицом и реченицом у форми питања разликују се према критеријуму афективности. Тврдње одјенуте у форму питања увијек су врло афективне. Јер „питање је фигуративно када се не употребљава ради обавјештења, него ради истицања нашег става“ (Квинтилијан 1967: 293). А стављање „нашег става“ у приви план доводи до тога да се упитној функцији надређује екскламативна. Друкчије речено, упитне форме добијају *екскламативну (узвичну) комуникативну вриједност*. Између упитних конструкција *конверзији* интерогативног у екскламативно значење по правилу су подложне форме парцијалних питања, тј. питања са замјеничким ријечима као операторима (маркерима) упитности. „Ако прономинална питања – писао је још Мусић – изгубе карактер питања, а могу га изгубити по том, што им и онако није сврха да онога, коме су управљена, потакну на одговор, него да се њима очитује неки афект онога, који их изриче, и да се онај, коме су управљена упозори на нешто, чим се речени афект мотивира – постају од њих усклици, који се више не изговарају с упитним него са сродним му ускличним тоном“ (Мусић 1910: 131).

Разлика између лексички и линеарно (тј. према реду ријечи) подударних упитних и узвичних конструкција у писању се огледа само у томе што се упитне завршавају упитником, а узвичне узвичником. Таквих узвичних конструкција насталих семантичком *конверзијом* упитних форми има и у овом РISOJEVIЋЕВОМ роману, а међу њима и оних које се могу подвести под реторичка питања:

(7) Сигурно би рекла: *Шта* ти гладови има да жале мог дјевера! (230); *Ко* све тада није пјевао! (87); *Која* несрећа, *која* пропаст! (237); Проклете и ноћи, *ко* их измисли! (239); *Како* се усуђујеш, биједо једна, јутрос да ми дођеш! (153); „*Гдје* ти је гроб, туго моја!“, плакала је мајка, сричући само ове ријечи. (164); „*Бе* ће му само бити крај!“ (13); „*Ко* се томе надо!“ (11); *Ко* ће га знати! (17); *Да* сруше хотел „Балкан“! (7); „Е, Милице, *куда* ти оде!“ (66); Види ти њега, *како* се само досјетио! (13) и сл.

3.1.3. Да су упитност и узвичност не само формално него и семантички сродне категорије, показују примјери *упитно-узвичних конструкција*. То су конструкције у којима подједнако *партиципирају* и упитно и узвично значење, тако да се у њима преплићу функције комуникативног питања и наглашеног емоционалног става. А интерференција тих двију функција ортографски се препознаје по томе што се на крају конструкције истовремено пишу и упитник и узвичник (пише упитно-узвична ортографска комбинација). Јер, „узвичник и упитник заједно пишу се иза упитно-узвичних реченица и исказа када се њима пита о нечему што изазива чуђење, неверицу, неслагање, запрепашћење и сл.“ (Правопис 2010: 138). У таквим упитно-узвичним конструкцијама, зависно од контекста, у први план може доћи или афективно-обавјештајно значење (тада ове конструкције имају вриједност реторичког питања), или афективно-упитно значење (тада оне имају наглашеном *емоционалношћу прожету* упитну вриједност). У РISOJEVIЋЕВИМ прије ријетким неголи честим примјерима упитно-узвичних реченица могу се препознати оба наведена значењска подтипа:

(8) *Гдје* то има?! (133); „*Јеси ли* ти нормалан?!“ (179); *Зар* пропаде турско, а дође швапско?! (11); Наоколо се ратује, руши и убија, *је ли* могуће да ће овдје све, Боже помози, проћи мирно?! (12); *Зар* њој неко да приговара због помањкања српства, свети Јоване, заштитниче, *како* да се то истрпи?! (219); „*Зашто* би то било најбоље?!“ (47); „*Коме* они то намећу?!“ (47).

3.1.4. У случајеве асиметрије форме и значења треба убројати и конверзије сложених зависно-упитних изјавних реченица у ортографски упитне реченице. Дата конверзија заправо подразумева ортографско превођење изјавних зависно-упитних сложених реченица у праве упитне реченице, што у ствари значи употребу упитника на мјесту нормативно и стандарднојезички *предодређене* тачке. А сложене зависно-упитне реченице јесу конструкције неуправног говора, у којима се уз уводне глаголе најчешће типа *verba dicendi* у главној клаузи упитна реченица из управног говора преобликује у зависно-упитну изричну клаузу са неком упитном ријечју

као везивним елементом, будући да „зависно-упитне реченице јесу врста неуправнога говора са обликом упитних реченица“ (Симић, Јовановић 2007: 205). Основна разлика између упитних реченица и зависно-упитних клауза јесте у њиховом комуникативном статусу: упитне реченице су и комуникативно упитне, док су зависно-упитне клаузе дио зависносложених обавјештајних (изјавних) реченица. Зато се упитне реченице у писању завршавају упитником, док се крај зависносложених реченица са зависно-упитним клаузама обиљежава тачком. „У књижевноумјетничком и публицистичком стилу, међутим, неријетко се у писању зависносложених реченица са зависно-упитним клаузама изневјерава то правило, па се, умјесто нормативно једино исправног изјавног облика реализује интерогативни облик, тј. умјесто да се у писању заврши тачком неуправни говор изражен сложенom реченица са зависно-упитном клаузом окончава се упитником. И то из експресивно-стилистичких разлога. Стављајући нормативно проскирибовани упитник умјесто тачке, писац као да евоцира примарни контекст питања, као да актуелизује његову комуникативну функцију. Због тога овом синтаксичко-ортографском подмоделу неуправног говора израженом ортографски маркираном интерогативном [...] зависносложеном реченицом најбоље одговара назив *експресивни неуправни говор*“ (Ковачевић 2012). У роману *Господска улица* Ранка РISOјевић врло често употребљава реченице експресивног неуправног говора:

(9) Кад се све слегло, не тог дана, питао сам је *зашто* не напише пјесму о Врбасу, који бурно тече, нарочито када падну велике кише? (131); Сви су се питали *каква* ће и *колика* бити одмазда и *ко* ће се све укључити у њу? (143); Увијек сам се питао, да је било прилике, *да ли* би она постала видар, љекар, Косовка дјевојка? (28); Питао сам се, *како* он осјети да и ја тако мислим? (52); Па се питаш *како* си уопште остао у животу? (228); Питао се *да ли* је умро Мориц Салом или је мртав трговачки морал? (127); Питао сам се *да ли* он заиста све то осјећа? (157); Питао сам се касније, много касније, *ко* је од њих био коловођа? (82); Питао сам се *на шта* су ударили и *како* то одједном обоје? (26); Никако нисам схватао Војкана, *зашто* је хтио да буде кројач? (116) и сл.

Модел експресивног неуправног говора чисто је стилистички модел, будући да настаје разградњом нормативног модела, негацијом неких његових суштинских нормативних карактеристика. Везан је по правилу за писани језик; у говорном језику могућност њихове реализације условљена је могућношћу остварења упитне интонације овакве сложене реченице.

3.1.5. Тако се упитне реченице јављају и у управном и у неуправном говору. У управном су оне – како се из напријед наведених примјера што се на основу наводника препознају као примјери управног говора и комуникативно упитне или у функцији реторичког питања. У неуправном говору су – као експресивни неуправни говор – искључиво стилистичка категорија.

Упитне реченице не јављају се, међутим, само у управном и експресивном неуправном говору, него су у овом РISOJEVIЋЕВОМ роману врло честе у *слободном неуправном говору*. А „слободни неуправни говор није одредив строго и искључиво граматичким критеријима“ (Принс 2011: 185). Слободни неуправни говор је „синтактичкостилистичко средство којим се нијансно преплетене туђе ријечи преносе не с искључивог стајалишта извјештача (приповједача – свезналице), већ са стајалишта лика“ (ПРАЊИЋ 1985: 218). У њему се, дакле, уједињује тачка гледишта наратора и лика, јер наратор граматички говори у име лика, а стилистички говори *кроз лик*. Зато овај говор има особина и управног и неуправног говора. Са неуправним говором подударан је у погледу употребу облика глаголског и замјеничког лица, али га од неуправног говора диференцира непостојање уводног глагола, тј. управне клаузе с глаголом *verba dicendi* у предикату и зависног везника (због чега се и зове слободни). Са управним говором подудара се прије свега у томе што може бити изражен свим трима типовима комуникативних реченица (и изјавним, и упитним, и узвичним), уз слободну употребу експресивних јединица (узвика, питања, елиптичних исказа и сл.). Док управни говор представља дослован пренос нечијих ријечи, и док нам у неуправном говору приповједач или извјештач нуде само препричану верзију нечијег говора, слободни неуправни говор је најкомплекснији, јер је на неки начин истовремено и управни и неуправни. У овом типу говора нема, наиме, одијељених граница између ауторског говора и говора јунака. Код РISOJEVIЋА се упитне реченице у саставу слободног неуправног говора по правилу сусрећу у контекстима у којима је том говору подлога управни говор у првоме лицу, тако да *ја*-форма из управног говора увијек подразумијева превођење и глагола и замјеница из првога у треће лице, што потврђују и трансформације које дајемо у загради са стрелицом:

(9) А мајка је питала Војкана да ли је био тамо, јер су га видјели да излази из радње баш по избијању свађе. Да ли *је био* [← *сам био*], као да је то сад важно? Боље да није, овако, био је, али ништа није видио. Био је заузет гледајући Јосипа Винцетића како саставља кожни прслук. (39); Коста је долазио свакодневно, разговарао са мајком, јадао јој се. Зашто да *му* [← *ми*] краљ тако окрене леђа? Зар *није он* [← *нисам ја*] заслужнији за уједињење од проте Кецмановића? И шта ће један прото у политици? (196); Наравно да се мајка наљутила. Зар *њој* [← *мени*] неко да приговара због помањкања српства, свети Јоване, заштитниче, како да се то истрпи?! Али то су још биле ситнице према ономе што ће да дође, јер лоша времена и послови доносе неспоразуме са људима. (219); Коста Мајкић је мислио другу мисао, настављајући да једе самога себе. Као што га нико није позвао да буде на проглашењу нове државе којој је био дао своју душу, тако га ни сада нико није питао о новом територијалном организовању државе. Зар *и он сам не би могао да буде* [← *и ја сам не бих могао да будем*] бан, ништа слабији од овога војника? Све те краљеве одлуке доживљавао је лично, као неповјерење у оне Крајишнике који су му били најближи. (263); Једва је

[отац] прихватио позив да учествује у дочеку српске Нове године. Сматрао је то непотребним новотаријама. Ако ћеш баш Нову годину, коју у Вијени зову Силвестрово, онда узми по новом календару. Али чему уопште то? Имамо Божић, који је сасвим довољан хришћанима. Мајка је била за дочек, јер је на њему очекивала све чланице Добротворне задруге. Како да то прође *без ње* [← *без мене*], председнице бањалучких Српкиња? Гдје да се покаже [← *покажем*] ако не ту? (90); и сл.

Као што и наведени примери показују, слободни неуправни говор представља стилско двогласје, јер он „у себи меша ознаке два дискурзивна догађаја (приповедачевог и дискурзивног чина лика), два стила, два језика, два гласа, два семантичка и аксиолошка система“ (Принс 2011: 185). А упитна форма реченице, несвојствена неуправном говору, може бити један од значајних конститутивних елемената слободног неуправног говора, посебно у ситуацијама у којима се тим реченицама одсликавају различита емоционална стања говорника, али не у његовој него у граматичкој форми наратора. Због тога је и сфера његове употребе по правилу везана само за прозне књижевне текстове. Он је једна од најзначајнијих диференцијалних карактеристика прозне књижевне умјетности.

3.1.6. Стилистички аспект упитних исказа није у овоме Рисојевићевом роману надређен комуникативном само у појединим типовима туђег говора, него неријетко и у самом *ауторском говору*. У ауторском говору, будући да је роман писан у ја-форми, питања врло често имају текстуалнио-развијачку улогу. Наиме, врло, врло често наратор поставља питања само њиме *потака* даљи развој текста. тако питање добија катафорско-отварачку улогу. Иако солилоквијумско, постављено питање заправо призива читаоца, оно успоставља привид комуникације између наратора и читаоца. Питањем се имплицира постојање читаоца, али на питање одговара сам наратор, тако да питање има искључиво улогу текстуалне кохезионе јединице. Ево неколико карактеристичних примјера за питања отварачко-катафорског типа, која су и постављена да да би се успоставила кохезиона *конекторска* улога између дијелова текста:

(10) *Шта ја у ствари описујем?* Оно што видим, оно што знам, оно што мислим да знам, као дијете које црта кућу тек што је научило да држи оловку! (64); *Ко говори а ко слуша, ко одговара?* Говори Коста Мајкић, слуша и одговара мој отац, сасвим мирно, уз кафу. Обојица пуше. (99); *На шта се свело наше познанство?* На то да смо два-три пута прошетали около, од Кастела до Траписта, гдје смо отишли пјешнице и добро се натабанали. (176); Нико није желио да стане, да се одмара, као да је грозница животи ушла у народ. *Шта су то људи славили?* Искрено речено, о томе нисам ни размишљао. (192); *На шта смо трошили?* На пиће. Није то био велики новац, с тим се није могло баш све што би се хтјело. Али пити се, без сумње могло се. (193); *А ја, шта сам ја радио док је Војкан преграђивао, дорађивао и фарбао?* Мислим да сам већ написао да сам напokon завршио гимназију. (224); *Гдје сам тада био?* Ни на небу ни на земљи. Размишљају-

ћи куда да кренем, изабрао сам Праг, па Беч, па Загреб, па опет Беч, да бих на крају, те јесени отишао ипак у Праг. Али о томе ћу послѣје. (226); и сл.

Ни у наведеним примјерима питање нема комуникативну улогу питања. Није, наиме, постављено ради добијања одговора од саговорника. Питање поставља наратор, али он сам на њега и одговара. Код говорника не постоји *информативна празнина* коју би попунио саговорников одговор на питање, тако да такво питање губи своју основну комуникативну функцију. Оно служи као текстуални конектор, као кохезиона језичка јединица. Што се, пак, његове информативне вриједности тиче, она се огледа у подразумијевајућем читаоцу, и његовој бољој информисаности, којом циљу су подређени и све друге језичке јединице унутар романа.

3.2. У свим досада навођеним случајевима стилистичког отклона у употреби упитне форме, тај отклон је по правилу подразумијевао изневјеравање основног комуникативног циља питања. Употреба питања није била везана за добијање одговора од саговорника него прије свега за својеврсно исказивање говорника: његове емоционално обиљежене тврдње, његовог емоционалног става према садржају упитног исказа, или пак наметању питању кохезионе, *текстуално-конекторске* улоге. У свим тим функцијама одступање од комуникативног циља питања извор је стилистичке обиљежености упитне форме. Стилистичка маркираност упитних исказа, међутим, може почивати само на језичком онеобичајењу њихове форме. Друкчије речено, може проиштицати само из стилематичности питања. А стилематичност било које језичке јединице, упитна ту није никакав изузетак, подразумијева отклон од уобичајене форме те јединице, тј. специфично структурно *ткање* те јединице. У РISOJEVIЋЕВОМ роману *Господска улица* стилематичност упитних форми по правилу се постиже трима стилско-језичким поступцима: а) поступом пролептичког структурисања питања, б) поступом контекстуалног укључења питања, и в) поступком парцелације.

3.2.1. Пролепса као антиципација неког реченичног члана може бити или граматичко-стилистичка или чисто стилистичка (КОВАЧЕВИЋ 2000: 337–339). Граматичко стилистичка је граматикализована пролепса јер подразумијева превођење граматичког номинативног субјекта зависне клаузе у прави акузативни објекат основне клаузе, уп.: Видим *птицу* како лети [← Видим како *птица* лети]. Граматичко-стилистичка пролепса реализује се, дакле, само у оквиру зависносложене реченице. *Чисто стилистичка пролепса* реализује и у оквиру просте и у оквиру зависносложене реченице и подразумијева „измјештање било ког члана зависне клаузе у структуру основне ради његовог стилског истицања“ (КОВАЧЕВИЋ 2000: 338), али и *смјештање* неког члана на почетка просте реченице испред њеног упитног оператора (маркера).

„Пролептичко структурисање није могуће у простим обавјештајним реченицама, јер оне не посједују граматички елемент (какав је везник у зависној реченици) који би био показатељ антиципације. Али је зато пролепса могућа [...] у простим упитним (интерогативним) реченицама. Разлог је

једноставан: упитне реченице имају позиционо везане маркере (операторе) упитности, баш као што су то код зависнослужених реченица субјунктори. Ти маркери упитности су упитне ријечи или конструкције које, у стилистички необилеженом реду ријечи, долазе на почетку реченице“ (Ковачевић 2011:49). У пролептички структурисаној простој упитној реченици неки реченични члан (без обзира да ли је изражен синтаксемом или синтагмом) позиционо је смјештен испред упитног оператора као показатеља упитне комуникативне вриједности реченице. У Рисојевићевом роману *Господска улица* сусрећу се три типа чисто пролептичких упитних исказа: а) пролептичке упитне реченице са издвојеним реченичним чланом испред упитног оператора, б) упитне реченице са антиципираним граматичким субјектом са кореферентном анафорском замјеницом у позицији иза упитног оператора, и в) упитне реченице с редупликацијом (и испред и иза упитног оператора) кореферентне замјенице.

Забиљежили смо само два примјера са предикатом и прилошком одредбом времена у позицији испред упитног оператора:

(11а) *Хранимо колико* људи у овој авлији? [← *Колико* људи *хранимо* у овој авлији?] (66); Али *на Божић, прије положајника, зар* неко смије да дође на наша врата? [← Али *зар на Божић, прије положајника* неко смије да дође на наша врата?] (153).

Сусрећу се и примјери с антиципацијом најчешће именичког граматичког субјекта, с тим што се реализација субјекта у структури која слиједи након упитног оператора не укида него се умјесто именице реализује кореферентна именичка замјеница. У таквих пролепси, које су у наведеном Рисојевићевом роману потврђење четирима примјерима, посебно се стилистички истиче антиципирани именички елемент већ самом именичко-замјеничком редупликацијом његове синтаксичке функције:

(11б) А *мајка, шта* је она била у кући? [← А *шта* је *мајка* била у кући??] (15); А *мајка, на шта* је она мирисала? [← А *на шта* је *мајка* мирисала?] (56); А *стриц Јово*, кога сам у овој причи оставио у Трсту, *шта* је с њим било свих тих година? [← А *шта* је *са стрицем Јовом*, кога сам у овој причи оставио у Трсту, било свих тих година] (233); А *мајка, шта* је она очекивала да види у Француској? [← А *шта* је *мајка* очекивала да види у Француској?] (258).

У два примјера забиљежили смо пролептичке упитне реченице с редупликацијом кореферентне замјенице, тј. са реализацијом исте именичке замјенице и у препозицији и у постпозицији у однос на маркер упитности (упитну лексему):

(11в) А *ти, јеси ли ти* задовољан својим послом? [← А *јеси ли ти* задовољан својим послом?] (259); Што се мене тиче, ту није могло бити грешке, али *он, шта* је с њим? [← али *шта* је с њим?] (157).

И у овакво структурисаним упитним пролептичким конструкцијама врло је наглашен пролептички замјенички елемент, не само својом антиципацијом него ништа мање и својом редупликацијом.

3.2.2. У роману *Господска улица* неријетко се реализују контекстуално укључени упитни искази. Њихова контекстуална укљученост може бити двоврсна. Најприје по томе што су ти упитни искази искључиво искази јер немају статус предикативних јединица; у питању су, дакле, непредикативне јединице које из контекста добијају предикативну вриједност. Друкчије речено, дати искази имају комуникативну вриједност питања, али немају статус упитних (граматичких) реченица. Њихова контекстуална укљученост најчешће се почива само на контекстуално предодређеном предикату, него и још више на контекстуално подразумевајућем а у исказу неексплицираном упитном оператору. Посматрани изоловано (сами за себе) имају статус интонационих упитних исказа, а заправо су у питању искази са изостављеним у претходном контексту наведеним упитним оператором, чему су недвосмислена потврда сљедећи примјери:

(12) Могу да га чекају још неко вријеме, онда долазе и они. *Гдје?* (125); Требало би тамо слати све вишкове хране, било које врсте. *Али како?* (190); Требало је нешто учинити. *Само, шта?* (243); На кога је он ударио? *На мајку или на њене радикале?* (201); „Шта ти хоћеш? *Свирка или инајде-рај?*“ (210); Ко је то? *Ђаво или Бог?* (215); Шта је онда добро дјело? Умјесто да нахраним гладног, можда да саградим цркву? (134); Оде аустроугарска власт, на примјер, и дође наша. *Која наша? Ових који не прихватају ни црквено-школску аутономију него хоће сву власт? Аутономашија који хоће мало власти за себе? Кочића који хоће власт сељацима? Некога из Србије?* (105); Газда је газда, а радник је радник. Ко ту коме даје посао? *Радник газди, или обрнуто?* (72–73); На што то сада личи? *Само то гледање?* (216); Да ли је то уопште била музика? *Она што се звала блех музик?* (13); Док је свирала, ја сам је обожавао. *Ану Молнар или музику?* (57) итд.

Као што се из наведених, структурно и комуникативно неједнообразних примјера види, претходним контекстом могу бити предодређени различити елиптирани дијелови упитних исказа: или цијели предикативни дио, или упитни оператор са предикативним дијелом, или пак сам упитни оператор (што је наведен или се подразумева у претходном контексту). Осим тога, сви наведени искази су стилистички маркирани управо својом контекстуалном укљученошћу. А та контекстуална укљученост неријетко подразумева да се у елиптираном упитном исказу наглашава или тема из претходног контекста или пак ново као дио теме дате у контексту што претходи контекстуално укљученом упитном исказу. Томе су више него добра потврда два посљедњи наведена примјера, у гдје у посљедњем упитни исказ (*Ану Молнар или музику?*) представља експликацију катафорски употребљене замјенице из претходне реченице (... ја сам је обожавао), а у претпоследњем актуелизацију, референцијалност (*блех музик*) само денотирано одређеног појма (*музика*).

3.2.3. Ранко РISOJEVIЋ врло често стилску онеобичајеност упитних форми постиже парцелацијом, као интонационим и позиционим осамостаљењем неког реченичног конституента (Ковачевић 2000: 348). Тако се не-

ријетко интерјунктурно осамостаљују (тачком издвајају) упитни искази или реченице из састава дисјунктивног или алтернативног питања, и то тако што се у интерјунктурну позицију издвоји један или више исказа, односно клауза из састава дисјунктивног или алтернативног питања, а тај парцелисани дио по правилу дисјунктивним везником *или*, као на примјер:

(13) А ту, дакле, на другом крају града, сама са мајком, живјела је дјевојка која је сањарила о мени, патила због мене, на крају се убила због мене. *Или због себе?* (227); Ништа горе за мене није могла да учини. *Или боље?* (255); Да ли је то неко упозорење, опомена, или наставак истог понижења? *Или само свједочанство о мојој природи? Или предсказање мајчиног утицаја, који ће од таквих искустава стварати ослонац Божије промисли?* (81); Као да се у самој Гимназији нешто било промијенило у међувремену. *Или им је оваквих као што сам ја било преко главе? Или је сам директор био одлучио да ме пусти?* (224); Све је тако кратко, сведено, да дјелује готово невјероватно. Да мајка, рођени приповједач нема о томе шта да говори. *Или јој се не говори?* (259); Мајка није знала гдје се код ње изгубио онај дио крви што га је наслиједила од Цинцара и Херцеговаца. *Или ни они нису имали осјећаја за пјесму?* (22) и сл.

Повратно дати парцелисани искази или клаузе по правилу и формално неупитном претходећем контексту дају статус експлицираног или подразумеваног првог дијела алтернативног или дисјунктивног питања.

Парцелацији у оквиру упитних конструкција код Рисојевића нису подложна само дисјунктивна питања. Рисојевић тачком одваја, мада рјеђе, и различите зависне клаузе које су или структурни елементи упитне вишеклаузалне реченице, или који на себе преузимају контекстуалну вриједност упитних исказа, као нпр.:

(13а) Говорило се да Беч гладује и да то слиједи и нама. *Као да до тада није било глади?* (183); Али, ако је нешто сан, може ли икада да се оствари? *Да буде нечији стварни живот?* (88); Основно питање било је: чиме даље да се бави фирма? *Ако фирме још има?* (220); „Онда нам реци. *Ко је он? Чији је?*“ (260) и сл.

Стилски су веома упечатљиви случајеви парцелације упитних оператора из допунских или парцијално-допунских питања, што потврђују и слједећа два примјера:

(14) Селјаку је најгоре, а трговци су гуликоже било који били. *Је ли тако?* (133); Ко ме је, мој Ђорђије, ође до игре? *А?* (12) и сл.

4. И да сумирамо. У роману Ранка Рисојевића *Господска улица* употребљени су сви синтаксичко-семантички типови питања српскога језика: и тотално питање, и парцијално питање, и дисјунктивно или алтернативно питање. Тотално питање изражава творено је, као и у српском језику, готово свим типовима упитних партикула, затим двама моделима допунског питања, и интонационим (неграматикализованим) формама реченица. Унутар различитих подмодела писац се користио готово свима онима који су семантички диференцирани, док је између оних синонимних, какви су

нпр. допунски, правио избор. Парцијална и алтернатива питања немају неких специфичности у односу на њихову општу употребу у српском стандардном језику.

4.1. Највеће број специфичности упитни искази у овом роману остварују на стилистичком плану. А те се специфичности тичу двају типова изневјеравања: изневјеравања комуникативног циља питања, и изневјеравања нормативе форме питања.

4.1.1. Тако на семантичком плану код РISOJEVIЋА питање може имати и обавјештајну и узвичну и упитно-узвичну комуникативну вриједност, с тим да РISOJEVIЋ прави и стилистичко *прожимање* праве упитне и зависно-упитне форме питања, тако да често остварује наративни модел тзв. експресивног неуправног говора.

4.1.2. Стилематичност питања, тј. формално онеобичајење упитних форми, код РISOJEVIЋА се остварује трима врстама стилистичких поступака: творбом стилистичке пролепсе, поступком контекстуалног укључења питања и парцелацијом.

4.2. У односу на српски стандардни језик тако се синтаксичко-семантичка анализа питања у роману *Господска улица* показује диференцијалном тек у дијелу разлога извршеног, односно неизвршеног избора из могућности што их у изражавању питања пружа српски књижевни језик у цјелини. А разлози одабира или неодабира одређених упитних форми које писцу стоје на располагању по правилу су или семантички, или стилистички. Семантички почивају на семантичким неподударностима појединих форми, тако да је потреба за одређеним упитним (под)значењем нужно наметала и избор форме којом се то (под)значење изражава. Стилистички, пак, разлози упитне форме стављају у систем варијантних форми којима за изражава исто значења, али с различитим стилистичким *вриједностима*. Због тога свака језичка чињеница у било ком појединачном тексту, посебно оном који припада књижевноумјетничком стилу, своју контекстуалну, друкчије речено стилистичку, *вриједност* добија тек захваљујући том тексту. Та контекстуална специфичност препознаје се као својеврстан отклон од општеупотребне реализације, што датој јединици нужно прибавља статус стилистички маркиране.

Корпус

Рисојевић 2010: Р. Рисојевић, *Господска улица*, Нови Сад: Матица српска.

Литература

- Бабић 2010: М. Бабић, *Огледи из прагматичке синтаксе*, Источно Сарајево: Филозофски факултет.
- Катић 1986: R. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb: JAZU, Globus.
- Квинтилијан 1967: М. F. Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ковачевић 2004: М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.
- Ковачевић 2007: М. Ковачевић, *Србистичке теме*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Ковачевић 2011: М. Ковачевић, Пролептичка фигуративност у Ракитићевој поезији, у: *Пламен и роса*: зборник радова о књижевном делу Слободана Ракитића, уредник Јован Делић, Нови Сад, Orpheus, Плужине, Центар за културу, 35–58.
- Ковачевић 2012: М. Ковачевић, О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, *Српски језик*, XVII, Београд.
- Кончаревић 1986: К. Кончаревић, Интерогативне реченице у руском и српскохрватском језику, *Прилози проучавању језика*, 22, Нови Сад, 71–99.
- Михаљевић 1995: М. Mihaljević, Upitne rečenice u hrvatskom jeziku, *Suvremena lingvistika*, br. 39, Zagreb, 17–38.
- Мразовић, Вукадиновић 1990: Р. Mrazović, Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest.
- Мусић 1910: А. Musić, Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku, *Rad JAZU* 184, Zagreb, 96–235.
- Перваз 1973: D. Pervaz, O sintaksi pitanja u engleskom i srpskohrvatskom jeziku, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XVI/2; Novi Sad, 109–132.
- Пипер 2005: П. Пипер, Интерогативност, у: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: Проста реченица*, у редакцији Милке Ивић, Београд, Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 670–679.
- Правопис 2010: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правопис српског језика*, измењено и допуњено издање, редакција измењеног и допуњеног издања Мато Пижурица, Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић, Нови Сад: Матица српска.

- Прањић 1985: К. Pranjić, *Jezik i književno djelo (Ogledi za lingvostilističku analizu književnih tekstova)*, Beograd: Nova Prosveta.
- Принс 2011: Dž. Prins, *Naratološki rečnik*, Beograd: Službeni glasnik.
- Рагуж 1997: D. Raguž, *Praktična hrvatska gramatika*, Zagreb: Medicinska naklada.
- Симић, Јовановић 2007: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска граматика*, Београд: Јасен.
- Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнojeзичка норма) II Синтакса*, пето издање, Београд: Научна књига.
- Худечек, Вукојевић 2007: L. Hudeček, L. Vukojević, Da li, Je li i Li – normativni status i raspodjela, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 33, Zagreb, 217–234.

ПОПРИДЕВЉАВАЊЕ РАДНОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРИДЕВА ГЛАГОЛА ТИПА (-)ВЕНУТИ И (-)МРЗНУТИ**

1. Добро је познато у науци да се радни глаголски придев одређених глагола јавља у две функције: глаголској и придевској. Сваки радни глаголски придев не може бити придевски употребљен и добити особине придевских речи. „Могу само радни придеви оних глагола који означавају стање, и то стално стање. А такво стање означавају медијални глаголи свршеног вида јер само свршени медијални глаголи означавају стално стање“ (Стевановић 2007: 415).

Радни глаголски придев прелазних глагола уопште се не употребљава у функцији придева. „То је утврдио А. Белић констатујући да радни глаголски придев само непрелазних глагола, и то искључиво оних што означавају стање може имати придевску службу, додајући још да ти глаголи по виду, осим у неколика изузета случаја, морају још бити свршеног гл. вида [...] није тешко закључити да по правилу радни гл. придев сваког свршеног непрелазног глагола медијалног по роду, без разлике да ли се уза њ употребљава повратна речца *се* или је он без те речце, може да се употреби у функцији обичног придева и са свим, или скоро свим, одликама које придеви као посебна врста речи имају“ (Стевановић 1991: 722–723).

Попридевљавање радног гл. придева од несвршених глагола није могућно. „Оно је везано за основна својства глагола, с једне, и придева, с друге стране. Глаголи углавном означавају привремено, а придеви, по правилу, стално својство, сталну особину. Имперфективни медијални глаголи означавају стање у процесу, особину која се мења, која није стална, а перфективни завршетак процеса, стање које се више не мења, које дакле постаје сталном особином“ (Стевановић 1991: 725). Од радног придева несвршених глагола с функцијама и одликама простих придева М. Стевановић наводи следеће примере: *труо* (према глаголу *трнути*) и *гњио* (према *гњити*) и *мрзао* (према *мрзнати се*) (Стевановић 1991: 724).

У *Граматичи српскога језика* Станојчић-Поповић (2008) истакнуто је да „само радни глаголски придев непрелазних (интранзитивних) глагола који означавају стања, и то само свршених (перфективних) глагола могу постати прави придеви. Од несвршених таквих глагола (са значењем ста-

* bebisaki@eunet.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика*, број 178014 који финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

ња) – у нашем језику има неколико правих придева: *врео, врела, врело; зрео, зрела, зрело; кључао, кључала, кључало; неваљао, неваљала, неваљало*“.

2. У раду су анализирани облици радног глаголског придева два несвршена, непрелазна глагола III Стевановићеве врсте и њихових префиксалних твореница које су свршеног вида, а код којих се у радном глаголском придеву јавља дублет по III и по I врсти. Анализирани глаголи су медијални, несвршеног/свршеног вида и означавају стање, тако да морфолошки испуњавају услове за могућност попридевљавања. Циљ је да се утврди да ли је код анализираних глагола завршен процес попридевљавања једног од облика радног глаголског придева и да ли је на тај начин укинут дублетизам у радном глаголском придеву или тај процес још траје. Циљ је био да се на примеру анализе ова два глагола покаже општа тенденција код морфолошки истих глагола код којих је попридевљавање могуће и који у радном гл. придеву имају дублете.

Полазни циљ био је преиспитивање дублетизма у радном глаголском придеву глагола (-)венути и (-)мрзнути, док су облици глагола (-)трунути већ јасно диференцирани у језику, али у овом истраживању гл. (-)трунути послужио је као модел за прераспodelу дублета у радном гл. придеву. Попридевљавање радног глаголског придева код глагола *трунути* извршено је још у 18. веку и још је у РЈАЗУ² засведочен придев *труо, -ла, -ло*. Полазна претпоставка је да ће се по истом моделу као код глагола (-)трунути тежити укидању дублетизма у радном гл. придеву тако што ће системски облик по III врсти бити у глаголској, а облик по I врсти само у придевској функцији.

Према нормативним речницима српског језика констатовали смо да се и даље бележи дублетизам у радном гл. придеву код истакнутих глагола. Од несвршеног глагола *мрзнути* засведочен је у речницима облик радног гл. придева и као прави придев (*мрзао, -ла, -ло*). Попридевљене облике од гл. свршеног вида бележе и речници и граматике (*увео, -ела, -ело, смрзао, -зла, -зло*).

3. Радни глаголски придев глагола (-)венути, (-)мрзнути и (-)трунути анализиран је на основу етикетираног Електронског корпуса Д. Витаса и на основу примера из књижевности 20. века.³ Корпус је допуњен и примерима који су обележени ИК (интернет корпус).

Примере смо одвојили према глаголској врсти и према глаголима (посебно основни глагол, па префиксални), а затим се даје анализа примера. У закључку су дати обједињени резултати.

² РЈАЗУ – Рјечник хрватског или српског језика, Загреб, ЈАЗУ, 1880–1976.

³ Извори су наведени на крају рада.

3. 1. Глагол (-)в е н у т и, према РМС и РСАНУ, има у облику радног глаголског придева облике и по III и по I врсти *венуо/вео*⁴. Тако и композите *свенути*, *увенути*.

По трећој врсти:

[...] да би *венуо* за њом (*Магазин*, ЕК); Док сам ја **венуо** над књигама [...] (*Магазин*, ЕК); А он је кроз жућкасте облачиће пиљио у гломазне венце што су *венули* на њеној глави (Булатовић 1984: 42); *Венули* су на њој венци од цвећа и трава (Булатовић 1984: 139); *Венуо* је лагано, лагано (Весел., РСАНУ); *Венула* ми дуња у фиоци (*Илустрована политика*, ЕК); Цео сутрашњи дан заставе су узалуд лепршале, цвеће *венуло* испуњавајући ваздух својим горко-слатким мирисом (Б. Ћосић, ЕК); [...] *венули* и падали најбољи разлози (Андрић, РСАНУ); На њеном црном сламнотом шеширу широког обода, све време је *венуло* жуто цвеће које је убрала на Косову пољу (*Политика*, ЕК); *Свенуо* сам због вас (ЕК); Самиздат је *свенуо* [...] (*НИН*, ЕК); А онда је *свенуо*, откинута биљка (А. Исаковић, ЕК); Цвет, додуше, мало *свенуо* у јектичав [...] (*Политика*, ЕК); Онда је под његовим смрдљивим дахом *свенула* папрат (Киш, *Псалам* 44); Сунце сија мутно, кроз лишће, одједном *свенуло* и отежало од мраза, с бледим сјајем опала (*Политика*, ЕК); [...] да би сутрадан нашла то дрвеће *свенуло* и поцрнело (Киш, *Башта*, *пепео*); *Свенула* биљка, сасушен живот (А. Исаковић, ЕК); Ако су се та осећања једном или више пута зачињала – убрзо су *увенула* под ударима једног или другог вјетра (Лалић 1983: 145); Нагло је *увенуо* не показавши ни једну своју латицу (Селимовић² 1979: 18); Али разговор је одмах *увенуо* (ЕК); Љубав према коњима је *увенула* (ЕК).

По првој врсти:

Мој пуполче прерумени, зар ти нисам доста *вео*? (Л. Костић, РСАНУ); [...] који није знао да три ноћи није очи *свео* [...] (Давичо 1952: 240); Колубарска је црнина давно *свела* и побелела (Марковић 2004: 190); И кад је једном Радоњин отац негде из прикрајка видео Анку како је *свела* [...] (Николић 2006: 220); Радост зблажи *свело* лице Христа (Уј. РМС); фиг. Унијели [су] животног сока у *свели* организам њемачке лирике (РМС); У реверу *увео* цвет (Киш, *Ноћ и магла*); *Увела* ружа (Станковић, ЕК); [...] пропао сјај кожног канабеа, *увела* лица [...] (М. Капор, ЕК); *Увело* лишће шушти под ногама (ЕК); Стигавши на брежуљак, где је *увела* трава била нарочито густа [...] (Црњански 1996: 248); Његова младост већ је била *увела* (*Политика*, ЕК).

Радни глаголски придев несвршеног, непрелазног глагола *венути* чешћи је по III врсти. У корпусу је забележен само један пример за облик *вео*, по I врсти, а и наведени пример је стилски маркиран (песнички језик).

⁴ Двојаке облике радног гл. придева од *венути* (*венуо/вео*) бележи само РСАНУ. У РМС само се уз облик *свенути* – *свенем* наводе и двојаки облици радног глаголског придева (*свенуо/свео*).

Творенице свршеног вида од глагола *венути* – *свенути*, *увенути* имају облике радног гл. придева и по III и по I врсти. Код оба префиксална глагола фреквентнији су облици по III врсти у глаголској употреби, док се код глагола *увенути* облици по I врсти јављају скоро увек у придевској функцији (забележен је само један пример глаголске употребе). Попридевљени облик *увео*, *-ла*, *-ло* бележе и речници. Тај облик постао је прави придев (нпр. *увела* ружа, *увело* лишће итд.), а у функцији радног гл. придева убедљиво фреквентније јавља се облик по III врсти, тако да се само условно може говорити о дублетизму у радном гл. придеву и може се очекивати потпуно испадање несиситемског облика по I врсти у глаголској функцији.

Код глагола *свенути* у глаголској употреби јављају се и облик *свенуо* и *свео*, према овом корпусу нешто фреквентније по III врсти, што је и очекивано. Констатовано је и попридевљавање облика *свео*, *-ла*, *-ло*, по I врсти, и РМС као посебну одредницу наводи облик *свео*, *-ла*, *-ло* р. гл. пр. у придевској употреби.

3. 2. Медијални глагол (-)м р з н у т и (се), према РМС, РСАНУ и РСЈ, има у облику радног гл. придева облике и по III и по I врсти *мрзнуо*, *-ула*, *-уло* / *мрзао*, *-зла*, *-зло*. Редослед навођења облика у речнику требало би да указује на фреквенцију у употреби, па тако у РМС стоји *мрзнуо/мрзао*, у РСАНУ *мрзао/мрзнуо*, у РСЈ *мрзао/мрзнуо*. Тако и композите *замрзнути*⁵(се), *промрзнути*, *смрзнути* (се) и сл.

По трећој врсти:

Мрзнуо је Дунав низводно од Бездана, а у нашем крају лепих сека изнад просека (Ђ. Балашевић, ИК); Можда се гума негде пржила или *мрзнула*, па сада лако пуца (ИК); Гашење је било веома отежано због ниске температуре која је *мрзнула* воду у цревима (*Политика*, ЕК); У почетку ми се слика није *мрзнула* на компу (ИК); То што су се *мрзнули* на срамотно празном стадиону [...] (ИК); Ја обукла хаљиницу по овом грозном ветру, цаба се *мрзнула* цео дан, а њега нигде нема (ИК); Како се вода не би задржавала у теглама и *мрзнула* се мора се омогућити дренажа (ИК); [...] када су се због серије хаварија на дотрајалом водоводу *мрзнули* крај хладних радијатора (*Курир*, ЕК); *Мрзнули* су се у оним капутићима на минус 40 степени (ЕК); [...] а негдје на Јадрану туристи се *мрзнули* у собама испод влажних фротира (ЕК); Разлози за моју оставку су и што је Извршни одбор *замрзнуо* изборе (*Политика*, ЕК); Швајцарски савезни савет *замрзнуо* је сву хрватску имовину у тој земљи (*Политика*, ЕК); Крагујевачки „Отпор“ *замрзнуо* рад у знак протеста (*Политика*, ЕК); Токио је био *замрзнуо* своју финансијску помоћ и забранио инвестирање у СРЈ (*Политика*, ЕК); [...] када се повукао с положаја главног уредника и привремено *замрзнуо* своју научну каријеру (*Политика*, ЕК); Седамнаести квартал се *замрзнуо* у својој минулој раскоши [...] (ЕК); Тај закон је иначе словеначка левица док је би-

⁵ Дублет у радном гл. придеву констатује РСАНУ, а РМС не.

ла на власти *замрзнула* [...] (ЕК); [...] која је затворена када је Русија *замрзнула* односе са НАТО (ЕК); Оно врабац, *смрзнуо* се врабац [...] (ЕК); [...] увију у хартију и оставе на сувом али не превише хладном месту, да се не би *смрзнула* (ЕК); [...] шта сам *се* толико *смрзнуо*? (Културни додатак, ЕК); Снег се *смрзнуо* [...] (ЕК); Отац и син се *смрзнули* у стану у Загребу (ЕК).

По првој врсти:

Раширио сам се, правио луд, *мрзла* киша је тукла по нама [...] (А. Исаковић, ЕК); [...] као да гори и праска *мрзла* церовина (Д. Ћосић, РСАНУ); Осети по вруштању *мрзлог* снега [...] (Степановић, К., РСАНУ); По двору *мрзла* стока вречи (РСАНУ); Сад је и сам осјећао ту ту непријатну *мрзлу* одбојност као леден дах промаје која му [...] кочи [...] тијело (Ћопић, РСАНУ); [...] и све више растао свеобухватни *мрзли* страх од непознате опасности (Ћопић, РСАНУ); [...] од кога му се крв *мрзла* у жилама (Вас. Д. РСАНУ); И поред тога *су се мрзли* од зиме (Балт. РСАНУ); Дуго *би се* пред кућом *мрзла*, полажући наду у наредни дан (Каш. РСАНУ); При светлу *мрзла* окна, мати ми шије кошуљу [...] (Културни додатак, ЕК)⁶; Она му причаше [...] све своје зебње које су јој *мрзле* душу (Мил. В., РСАНУ); Оно чега се одрекао јесу функције у Демократској странци, где је *замрзао* чланство (*Политика*, ЕК); *Замрзао* је нафтни сектор [...] (ЕК); Поново се *замрзао* пошто је човек покопан [...] (ЕК); ДОС привремено *замрзао* пријем нових чланова (*Политика*, ЕК); РТС је *замрзао* рад [...] (*Политика*, ЕК); Он је *замрзао* свој рад у СПС и истовремено поднео оставке (*Политика*, ЕК); Како је млади Енглец, стручњак за компјутере *замрзао* своју успешну каријеру и дошао у Србију да волонтира (*Политика*, ЕК); Швајцарска већ *замрзла* 57 милиона долара са рачуна (*Политика*, ЕК); [...] које је *замрзла* Агенција за контролу иностраних рачуна (ОФАК) [...] (*Политика*, ЕК); ЕУ је својевремено увела забрану издавања виза и *замрзла* финансијска средства [...] (*Политика*, ЕК); [...] које су настале након што је Москва *замрзла* контакте са Бриселом због кризе око СРЈ (*Политика*, ЕК); *Замрзла* ми се машина за прање веша (НИН, ЕК); Швајцарска је објавила да је *замрзла* око сто банковних рачуна [...] (*Политика*, ЕК); [...] због тога што је Црна Гора *замрзла* своје чланство у националном савезу (*Политика*, ЕК); [...] у тренутку када му је савезна влада првобитно продужила рок за напуштање земље, а потом његов статус *замрзла* (НИН, ЕК); Хрватска *замрзла* Туђманове архиве (*Политика*, ЕК); ММФ и Светска банка *замрзли* даљу помоћ економској реформи (*Политика*, ЕК); Лидери других синдиката привремено су *замрзли* питање синдикалне имовине (*Политика*, ЕК); Новинари запослени у *Вестима* и *Радио Ужицу* тренутно су *замрзли* штрајк (*Политика*, ЕК); Радници поштанског саобраћаја *замрзли* штрајк (*Политика*, ЕК); Нису га сместили у вечити лед, нити су га *замрзли* (ЕК); Пошто су

⁶ У РСЈ и примери: *мрзла* церовина, *мрзли* ветар, *мрзла* вода; фиг. *мрзла* страва, *мрзли* страх (стр. 737).

власти *замрзле* одлуку о протеривању [...] (ЕК); Иако су власти у Швајцарској, Аустрији и САД *замрзле* рачуне Милошевићевих сарадника [...] (*Политика*, ЕК); Тако ће се створити могућности за поновно регистровање предузећа и могућности за оживљавање *замрзле* производње (*Политика*, ЕК); Пред *замрзлим* кућама [...] одисало горко на увеле руже (Б. Ћосић, ЕК); Отишла си плачна, *замрзла* и нема (Дуч. Ј. РСАНУ); На *замрзла* окна пали модри зраци (Милош М. РСАНУ); *Замрзли* кредити ... (РСАНУ); Сав *промрзао* од зиме, одвуче се Кандид [...] (*Културни додатак*, ЕК); За сваки случај сандук треба покрити сламом, да кромпир не би *промрзао* (ЕК); Нађен је на степеништу Брентвуда, наг и *промрзао*, после изгубљене борбе са Ђаволом (*Политика*, ЕК); Измалтретиран, осрамоћен и *промрзао* препешачио сам тих пар километара [...] (*Политика*, ЕК); *Промрзао сам* (РСЈ); Снег је био *промрзао* (РСЈ); Ако је кромпир *промрзао*, спустите га у хладну воду на пола сата (ЕК); Сви су имали тешко *промрзла* стопала (ЕК); Покушавам да боље умотам прегладнело и *промрзло* дете (ЕК); Личи на *промрзло* псето (ЕК); *Промрзли* полицајци трче од једног до другог готово молећи да не паркирају ту и да се некуд склоне (*Илустрована политика*, ЕК); *Промрзли* новинари који су чекали епилог драме [...] (*НИН*, ЕК); *Промрзли* малишани нису у стању да оловку држе у руци (*Политика*, ЕК); *Промрзли* француски војници, окупљени око лименог бурета [...] (*Политика*, ЕК); Дошао ми је тада са групом другова који су *промрзли* на Сињајевини (ЕК); [...] када су Норвежани жртвујући животе хранили и облачили наше *промрзле* логораше (*Политика*, ЕК); [...] масирао јој *промрзле* ноге и руке и био њен заштитник од арнаутских банди (*Политика*, ЕК); Прилазили су слободно ватри, као да су желели да огреју своја ледена срца и *промрзле* шапе (М. Савић, ЕК); Тако се описује спасавање *промрзлих* пролетера Игманаца (РМС);⁷ Гледао је *промрзле* руке (ЕК); Зато уведоше коња међу стијене и привезаше за једну *промрзлу* смреку (Андр., И., РМС); И бајка се *смрзла* као леденица под стрехом (Ненадић 2005: 178); Немојте га никад чувати у фрижидеру да се не би *смрзло* (*Вива*, ЕК); [...] а још 11 особа се *смрзло* или погинуло у несрећама (*Политика*, ЕК); Тако ћемо поступити и са другим поврћем, уколико вам је *смрзло* (ЕК); Да сам стао, сео или легао, *смрзао* бих се (Стевановић 1986: 173); Важно је да се нису *смрзли*, а остало ће се средити (Исаковић 1996: 54); *Смрзао сам се* (ЕК); [...] падао кроз облаке, *смрзао сам се* [...] (*НИН*, ЕК); [...] од којих се један *смрзао* и доживео катастрофу [...] (*Политика*, ЕК); Скоро се био *смрзао* кад [...] (ЕК); Онда се наједном све *смрзло* (Б. Ћосић, ЕК); Дороти се већ *смрзла* у ауто-

⁷ Пример уз гл. промрзнати у РМС *промрзнати*, -нем (аор. 2. и 3. л. промрзну и промрзе; р. прид. промрзнуо, -ула и промрзао, -зла, -ло; трп. прид. промрзнут) сврш. 1. *смрзнати се, озеисти, укочити се од хладноће*. – Ето промрзао сам – и показа ми своје отечене руке. *Чол*. Тако се описује спасавање промрзлих пролетера Игманаца. *Ч-М*. 2. *следити се, постати као лед*. – Зато уведоше коња међу стијене и привезаше за једну промрзлу смреку. *Андр., И*. Снеж је био промрзао. *Лал*.

мобилу (ЕК); Александар га саветова да уђе негде у топли улаз, да се не би *смрзао* (ЕК); Скоро се био *смрзао* кад наиђе на [...] (ЕК); Не смем заборавити да се, овако одевен, не бих лако *смрзао* ни на клупи испред солитера у којем станујем (ЕК); Дуго сам падао кроз облаке, *смрзао* сам се, сав побелео (НИН, ЕК); Хладно је, *смрзла* река (РСЈ); *Смрзла* се од чуда, ни реч не проговора (РСЈ); Подругљиви осмех ми раскриви *смрзло* лице чим таквог дана приспем на станицу у Бранковој улици (ЕК); Кад лисица хоће преко *смрзле* воде [...] (Вук, РМС).

Код несвршеног глагола *мрзнути* у радном гл. придеву јавља се дублет *мрзао*, *-зла*, *-зло* и *мрзнуо*, *-ула*, *-уло* у глаголској употреби. У овом корпусу облик по III врсти чешћи је у глаголској употреби, а облик по I врсти чешће се јавља у придевској употреби. Мора се констатовати да у радном гл. придеву још постоји дублетизам иако је дошло до попривдевљавања једног облика. Речници бележе *мрзао*, *-зла*, *-зло*, што потврђује попривдевљавање радног гл. придева по I врсти.

Медијални, свршени глагол *замрзнути* има двојаке облике у радном гл. придеву (*замрзнуо/замрзао*) и према овом корпусу облик по I врсти је фреквентнији. Морфолошки посматрано, глагол *замрзнути* је прелазни глагол, а може бити и повратни глагол (*замрзнути се*). По правилу код прелазних глагола не долази до попривдевљавања радног глаголског придева, па се само код повратног медијалног глагола *замрзнути се* може очекивати попривдевљавање. Попривдевљавање облика *замрзао*, *-зла*, *-зло* потврђено је у неколико примера (*замрзла производња*, *замрзлим кућама*, *замрзла рука* и сл.). Важно је уочити да се и у овом случају попривдевљавање јавља код несистемског облика по I врсти, иако је тај облик фреквентнији и у глаголској употреби. РСАНУ бележи као посебну одредницу *замрзао*, *-зла*, *-зло* – р. пр. од *замрзнути* у придевској служби. Ипак је придевска употреба трпног глаголског придева овог глагола много фреквентнија – *замрзнут*, *-та*, *-то*.

Свршени, непрелазни глагол *промрзнути* иако према речницима има дублет у радном гл. придеву (*промрзао/промрзнуо*), у овом корпусу забележени су само примери радног гл. придева по I врсти. Облик *промрзао*, *-зла*, *-зло* јавља се и у глаголској и у придевској употреби, али је у придевској употреби фреквентнији односно чини се да је придевско значење превагнуло над глаголским. Речници не бележе придев *промрзао*, *-зла*, *-зло*.

Свршени, непрелазни глагол *смрзнути* у радном гл. придеву има дублет *смрзнуо/смрзао* с тим што је облик по I врсти убедљиво чешћи. Морфолошки испуњава све услове да оствари и придевску функцију, јер је медијални, свршени, непрелазни глагол, али попривдевљавање радног гл. придева овог глагола није фреквентно и забележена су само два примера. У придевској употреби јавља се облик по првој врсти, као и код осталих глагола.

У атрибутој функцији радни гл. придев ових глагола (-)мрзнути јавља се само по I врсти, а у функцији радног гл. придева могу се јавити

оба облика, и по I и по III врсти, али су и у глаголској употреби облици по I врсти чешћи.

3. 3. Глагол (-)т р у н у т и, према РМС и РСЈ, семантички је исти са глаголом *трулити*, па стоји одредница в. *трулити*. Некада је имао двојаке облике радног глаголског придева *трунуо/труо*, али је рано дошло до потпуног разједначавања облика (18. век), па је један облик само за радни гл. придев, а други за прави придев, тако да овај дублетизам речници не бележе. Према облицима типа *отрулио*, *сатрулио* јавио се и инфинитив *отрулити*, *сатрулити*, па и само *трулити* (*трулио*), тако да је глагол *трунути* код многих говорника нашега језика у потпуности измењен и прешао је у шесту врсту.

У РМС и РСЈ издвојен је придев *труо*, *-ла*, *-ло* што потврђују и бројни примери (у РСЈ: *труло лииће*, *труло стабло*; фиг. *труо човек*, *трула власт*, *трула критика*, *трули богаташ*, *трули газда*, *трула кобила*).

Циљ истраживања и анализе облика глагола *трунути* био је да се утврди да ли се евентуално негде још среће дублет у глаголској употреби или не и да се покаже завршен процес попридевљавања радног придева, који је довео до укидања дублетизма у радном глаголском придеву.

По трећој врсти:

[...] који је десет година *трунуо* у тамницама само зато што је богаташима кресао у очи живу истину (М. Савић, ЕК); [...] *трунуо* је и чамео сам, удаљен од света (ЕК); [...] окружен бокорима јоргована, *трунуо* је и падао у црвоточну прашину (Б. Ћосић, ЕК); Уместо хода по сунцу, *трунули* по казаматима [...] (ЕК); Многи од њих деценијама су трпели репресију окрутних власти, *трунули* по затворима и тајно штампали књиге [...] (*Културни додатак*, ЕК); У њему **су** *трунули* у великим гомилама сандуци од лимунова и поморанци [...] (Б. Ћосић, ЕК); [...] хаос набацаних облакодера у чијим су подножјима, скљокане од старости, *трунуле* и тавориле ниске зграде (М. Капор, ЕК); Није му било жао ње [куће] толико је *сатрунула* (Лал., РМС); [...] и кад је неко откопа, последије хиљаду година, она *није сатрунула* (*Политика*, ЕК); [...] и када је неко откопа, последије хиљаду година, она *није сатрунула* (*Културни додатак*, ЕК).

По првој врсти:

Мирисао је на *труо* лист (Б. Ћосић, ЕК); Можда конач и није толико *труо* [...] (*Политика*, ЕК); Ја знам један долап, поцрнео *труо* долап [...] (*Политика*, ЕК); Ваздух, тежак од влаге, мирисао је на *трули* лист, на дим, на карбол (Б. Ћосић, ЕК); [...] која је ширила *труо* мирис (А. Тишма, ЕК); Мало даље, уз *труо* пањ обрастао маховином, црвене бубе, са црним пегам по леђима (Б. Ћосић, ЕК); Човек без жене је као *труо* пањ поред пута (Д. Михаиловић, ЕК); [...] као што је опасно и болно одсећи згњечену ногу или *труо* прст (Б. Ћосић, ЕК); Са реке се дизао влажан и *труо* воњ обалског биља (Б. Ћосић, ЕК); На средини поклопца једна *трула* даска се сломила, пукла је и он се стрмоглавио у бунар (*Политика*, ЕК); Дакле, насупрот онима који се не могу чудом начудити како једна тако *трула* грађевин-

на још увек одолева пропасти [...] (*Културни додатак*, ЕК); Миришу море и *трула* морска трава [...] (А. Исаковић, ЕК); Животиње које су угинуле од болести, *трула* сланина, прегажено псето [...] (ЕК); [...] бледе ларве од којих врве нека *трула* стабла (ЕК); [...] избегао ону нијансу црвене коју зову *трула* вишња (ЕК); [...] и *трула* влакна су стално на зубима (А. Исаковић, ЕК); Тишину разбија једно ритмичко тик-так, тик-так, које набија ексеру у полу-*труло* дрво (ЕК); Наталожи се као неко *труло*, мртво ђубре (Д. Михаиловић, ЕК); [...] као што коњ кија када наиђе на *труло* сено (ЕК); Мирисало је на *труло* сено и на шумску смолу (Киш, ЕК); Његово *труло* трупло још је ширило свој смрад и загађивало атмосферу града (ЕК); Најзад се искобелаше некеко и сместише под гомилом сухог лишћа уз једно *труло* врбово стабло, које их сасвим заклони (Б. Ћосић, ЕК); Руже су заударале као *труле*, цркнуте рибе (Киш, ЕК); Оне који им западну за око односе кући, суше, уклањају *труле* делове [...] (*Магазин*, ЕК); Волео је да се пребацује са архипелага на архипелаг, као у игри *труле* кобиле (ЕК); [...] укључујући и играње *труле* кобиле на клупици за резервне чекаче (*НИН*, ЕК); Наши лидери су се заглавили у *труле* компромисе и полурешења [...] (*НИН*, ЕК); Чудна ветрина, изненада оде од нас у сремску равницу да успут пообара шашу и *труле* ограде (А. Исаковић, ЕК); [...] *труле* јабуке и крушке [...] (ЕК); *Трула* јабука НАТО пакта [...] (*Политика*, ЕК); Нешто је *труло* у држави Данској (РСЈ); [...] умало није пропао кроз пристаниште чији је под био *труо* (ЕК).

Може се констатовати да се облик радног глаголског придева по првој врсти *труо*, *-ла*, *-ло* у корпусу јавља само у атрибутској функцији (*труо* лист, *труле* јабуке), а у функцији радног гл. придева јавља се само облик по трећој врсти.

Судбина и развој облика код гл. *тринути* јасно указује на тенденцију да се код глагола који имају могућност остваривања обе функције (глаголске и придевске) системски облик радног гл. придева по III врсти усталио за глаголску, а несистемски облик по I врсти за придевску функцију. На основу овог примера несвршеног глагола и прерасподеле облика радног гл. придева може се очекивати да ће се и остали, морфолошки сродни глаголи, понашати исто.

4. Код глагола (-)в е н у т и јасно се направила прерасподела облика и дошло је скоро до потпуног укидања дублетизма у радном гл. придеву. Кажемо скоро, јер се још увек ретко срећу алтернативни облици, али јасно је да је системски облик по III врсти фреквентнији у глаголској, а облик радног гл. придева по I врсти јавља се у придевској употреби и засведочен је и у речницима као придев (*увео*, *-ла*, *-ло*).

Треба указати и на облике глагола *свести* – *сведем* (радни гл. пр. *свео*, *-ла*, *-ло*), који је правилни глагол I врсте, у значењу *довести на одређени ниво* и на глагол *увести-уведем* (радни гл. пр. *увео*, *-ла*, *-ло*). Управо због ових глагола, претпостављамо да је облик радног глаголског придева

код глагола (-)венути чешћи по III врсти, и то превасходно због семантике тј. због могуће хомоформије.

Код глагола (-)м р з н у т и у радном гл. придеву најчешће се и даље јављају двојаки облици, али је облик по I врсти знатно фреквентнији. Интересантно је да је облик по I врсти увек у придевској употреби, али да је тај облик фреквентнији и у глаголској употреби, што значи да не долази до прерасподеле облика, већ до укидања једног облика из система.

Анализирани глаголи нису усамљени, таквих глагола има још, као на пример

(-)киснути (дублет у радном гл. пр. *киснуо/кисао*) где је дошло до попридевљавања облика *покисао*, -сла, -сло; гл. *нагнути (се)* (*нагнуо/нагао*), облик *нагао* користи се чешће у атрибутој функцији (*нагао* човек), а у функцији радног гл. придева чешће је *нагнуо* (*нагнуо* се преко стола); глагол *огрезнути* (радни гл. пр. *огрезнуо/огрезао*), у РСАНУ постоји одредница *огрезао*, -ла, -ло у прид. служби: р. пр. од *огрезнути*. Пошто је радни гл. придев издвојен у речнику као посебна одредница, то указује да је на граници посебне лексеме и глаголског облика. Сви ови примери показују исте тенденције.

Код медијалних глагола који означавају стања, а који имају двојаке облике у радном гл. придеву, системски облик, а то је облик по III врсти, јавља се само у функцији радног гл. придева, а несистемски облик, облик по I врсти, јавља се као једини у придевској функцији и најчешће алтернативно као радни придев, али некада и као фреквентнији у глаголској употреби. Где је могуће попридеваљавање увек се јавља само облик по I врсти (*увео*, *мрзао*, *промрзао*, *замрзао*, *смрзао*).

Нормативне граматике треба да допуне листу правих придева од несвршених глагола (до сада навођени: *вreo*, *зreo*, *кључао*), придевом *мрзао*, -зла, -зло, а од свршених глагола придевима: *замрзао*, -зла, -зло, *промрзао*, -зла, -зло, *смрзао*, -зла, -зло. Нормативни речници, још једном потврђују, да нам пружају много више информација него нормативне граматике.

Почетне претпоставке показале су се оправданим и код свих глагола овог типа, медијалних, свршених, који означавају стања, могу се очекивати исте тенденције, односно да долази до попридевљавања облика по I врсти и до потпуног или делимичног укидања дублета у радном гл. придеву.

Прилог 1.

<i>глагол</i>	<i>1. врста</i>	<i>3. врста</i>	<i>Глаголска употреба</i>	<i>Придевска употреба</i>
ВЕНУТИ	вео, -ла, -ло	венуо, -ла, -ло	венуо, -ла, -ло вео, -ла, -ло (ретко)	/
СВЕНУТИ	свео, -ла, -ло	свенуо, -ла, -ло	свенуо, -ла, -ло свео, -ла, -ло (ретко)	свео, -ла, -ло
УВЕНУТИ	увео, -ла, -ло	увенуо, -ла, -ло	увенуо, -ла, -ло увео, -ла, -ло	увео, -ла, -ло
МРЗНУ-ТИ(СЕ)	мрзао, -ла, -ло	мрзнуо, -ла, -ло	мрзао, -ла, -ло мрзнуо, -ла, -ло	мрзао, -ла, -ло
ЗАМРЗНУТИ(СЕ)	замрзао, -ла, -ло	замрзнуо, -ла, -ло	замрзао, -ла, -ло замрзнуо, -ла, -ло	замрзао, -ла, -ло
ПРОМРЗНУТИ	промрзао, -ла, -ло	промрзнуо, -ла, -ло	промрзао, -ла, -ло	промрзао, -ла, -ло
СМРЗНУТИ(СЕ)	смрзао, -ла, -ло	смрзнуо, -ла, -ло	смрзао, -ла, -ло смрзнуо, -ла, -ло (ретко)	смрзао, -ла, -ло
ТРУНУТИ	труо, -ла, -ло	трунуо, -ла, -ло	трунуо, -ла, -ло	труо, -ла, -ло

Извори

- Булатовић 1982: М. Булатовић, *Црвени петао лети према небу*, Београд: Просвета.
- Давичо 1952: О. Давичо, *Песма*, Београд: Просвета.
- ЕК (Електронски корпус, Д. Витас; <www.korpus.matf.bg.ac.rs>).
- ИК (Интернет корпус, Google Србија; <www.google.rs>).
- Исаковић 1996: А. Исаковић, *Господар и слуге*, Београд: Просвета.
- Киш 1992: Д. Киш, *Рани јади*, Београд: БИГЗ.
- Киш: Данило Киш, *Сабрана дела Данила Киша*, (у редакцији Вере Миочиновић, електронска верзија).
- Лалић 1983: М. Лалић, *Докле гора зазелени*, Београд: Нолит.
- Марковић 2004: Р. Б. Марковић, *Лајковачка пруга*, Београд: Народна књига.
- Ненадић 2005: Д. Ненадић, *Доротеј*, Београд: Политика: Народна књига, (Бисери српске књижевности, књ. бр. 32).
- Николић 2006: В. Николић, *Уклети извори*, Чачак: Легенда.
- Селимовић 1979: М. Селимовић, *Дервиш и смрт*, Сабрана дела, јубиларно издање поводом тридесетогодишњице стваралаштва, Београд: ИО Слобода.

- Селимовић² 1979: М. Селимовић, *Острво*, Сабрана дела, јубиларно издање поводом тридесетогодишњице стваралаштва, Београд: ИО Слобода.
- Стевановић 1986: В. Стевановић, *Тестамент*, Београд: СКЗ.
- Ћосић 1969: Б. Ћосић, *Покошено поље I*, Београд: Рад.
- Црњански 1996: М. Црњански, *Сеобе*, Београд: Прозаик: Моно.

Литература

- Белић 1999: А. Белић, *Историја српског језика: фонетика, речи са деклинацијом, речи са конјугацијом*, (предавања Александра Белића: приређивач Александар Младеновић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства (Изабрана дела Александра Белића; т. 4).
- Правопис 1960: *Правопис српскохрватског књижевног језика*, израдила Правописна комисија, Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска.
- РМС 1967–1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (I–III и Загреб: Матица хрватска).
- РСАНУ 1959: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српск(охрватск)и језик.
- РСЈ 2007: *Речник српског језика*, (израдили М. Вујанић и др.; редиговао и уредио Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.
- Станојчић, Поповић 2008: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 11. прерађено издање.
- Стевановић 1940: М. Стевановић, Рефлексивни глаголи и променљивост радног гл. придева, у: *Наш језик*, књ. VII, Београд: Институт за српски језик САНУ 190–205.
- Стевановић 1987: М. Стевановић, Још нешто о функцији радног глаголског придева, у: *Наш језик*, књ. IX н. с, Београд: Институт за српски језик САНУ, 86–92.
- Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, књ. I и књ. II, Београд: Научна књига.

ОСВРТ НА ЛЕКСИКУ У ПРИПОВЈЕДАЧКОМ ДЈЕЛУ Ћ. ДАМЈАНОВИЋА

У прилично обимној литератури о приповједачком раду Ћуре Дамјановића безмало сва пажња до сада била је посвећена питањима која углавном сападају у домен књижевне критике. Мало ко се освртао на језичке особености његовог прозног дјела, а ако и јесте, то се сводило на штуро запажање о „језичкој свјежини прознога израза“. О каквој *свјежини* је ријеч и којим се језичким средствима она дочарава, остало нам је потпуно непознато. А како језичка свјежина стоји у чврстој вези с избором локализација, ријетких и заборављених ријечи, с творбом нових ријечи (изведеница и сложеница), с вјештином њиховог уткивања у књижевно дјело – овај рад износи на видјело управо ону лексику за којом је Ћ. Дамјановић посезао као језички иноватор.

Индивидуални језички елементи у дјелу прозног писца или pjesника су широк и прилично уопштен појам који може да обухвата различите елементе језичке структуре. Знатан број писаца српске књижевности (различитих раздобља и књижевних праваца) испољавао је стваралачки однос према појединим елементима, махом према иновацијама у лексици и творби ријечи, а поједини (као нпр. Лаза Костић, М. Настасијевић или М. Црњански) и према другим доменима у структури умјетничког текста, као што су нпр. синтаксичка структура реченице или склопови шире прозне или поетске цјелине – утичући на тај начин и на размицање и ширење граница устаљене језичке правилности.

Скерлићеве и Белићеве тежње у језичкој политици биле су усмјерене на начело: *писати што бољим књижевним језиком*. Отуда није чудо што су се и један и други критички освртали на језик појединих писаца, указивали на његове слабости или недостатке. Скерлић нпр. на општу језичку слику у дјелу Б. Станковића: „Он тешко, каткада и неправилно пише“ (Skerlić 1950: 272); Белић осуђујући језичке експерименте и комбинаторику у структури реченице у дјелу М. Настасијевића (Белић 1933: 257–262). И заиста, Настасијевићев језик и стил одликује сажет, лапидаран израз, у синтаксичкој структури реченице пуно је крњих глагола, ивнерзних облика, пуно испуштених реченичких чланова. Међутим, у новијим круговима критичара Настасијевићево дјело оцијењено је као дјело највиших умјетничких домета, а савремени степен развитка српског језика данас, по-

* nedjo.josic@isj.sanu.ac.rs

десан је оквир за такав језик у умјетничком дјелу, за тако самосвојан и, рекло би се, непоновљив стил (Радовић-Тешић 2008: 402).

Индивидуализми (као посебан лексички слој у лексичком фонду) махом се јављају код оних писаца који имају наглашен однос према језчком стваралаштву, који употребом нових ријечи постижу изразиту сугестивност у стварању поетских слика, дочаравању ритма и музичког угођаја стиха, у сликању спољњег, ванјезичког свијета (Ивановић 2011: 79).

Стваралачки однос према грађењу нових ријечи, према индивидуализмима или индивидуалној лексици, поодавно су испољили романтичари: Ђ. Марковић Кодер (једина до краја уобличена Кодерова збирка и у наслову носи посве загонетну кованицу: *Роморанка*), С. М. Сарајлија, Л. Костић; модернисти: С. Винавер или пјесник и преводилац Р. Кошутић, а испољавају га и савремени аутори, поглавито пјесници.

Ако је смрћу Ђуре Дамјановићева „затворена ковачница најљепших ријечи које један писац може исковати“ – како се сликовито изразио књижевник Слободан Јанковић опраштајући се од овог угледног и даровитог пјесника и приповједача у фебруару 2009. године – национална ковачница нових ријечи дјелотворна је и активна и данас, као што је била дјелотворна и на самом почетку стварања данашњег језика вуковског типа.

Стваралачки однос према језику као средству уобличавања умјетничке истине карактеристичан је, како за најранији период његовог књижевног стварања, како за поезију и прозу, тако и за позне радове есејистичке природе. О овом посљедњем, поводом Дамјановићеве књиге *Поезија и језик поезије Милоша Црњанског*, лијепо се изразила Зорица Турјачанин: „Ђуро Дамјановић није успио да [...] потисне свој темперамент, разбарушеност, склоност ка стилским експериментима и творачким потезима преобликовања ријечи“ (Турјачанин 2006). У Дамјановићевој збирци кратких прича или записа *Моји земљаци* осјећа се посебно брижан однос према језику на различитим нивоима језичке структуре. Поред посебног односа према лексици и реченица је оно што плијени: лака, гипка и растеређена сувишних реченичких чланова, каткад с уобичајеним поретком реченичких чланова, каткад с инверзним поретком, каткад с поновљеним реченичким дијеловима – обично у оним прозним пасажима гдје писац посеже за понављањем као средством за сугестивно сликање својих јунака.

У овом осврту нешто усредсређеније се посматра само лексика записа *Моји земљаци*.

Један лексички слој Дамјановићевог прозног дјела чине *локализми* или *завичајна лексика*. Махом су то именице као што су:

упатија ж: Ту има сваке упатије (стр. 24);

дујда ж (=свињче): Немам ни дујде ни прасета (стр. 20);

сутурма ж: И сва остала друга небеска сутурма (стр. 42);

трбулесница: Пустило то трбулеснице ко доктуре (стр. 47);

асолт м: И ћеста између шора асолт (стр. 51);

чечавка ж: Алекса је оставио [...] своју крушку чечавку (стр. 111);

подумент м: Кућа сарајевског месара [...] што је почивала на подументу од говеђих бутова (стр. 132).

То је жива народна лексика карактеристична за шири крај између Врбаса, планине Мањаче и ријеке Гомјенице (нешто од ове лексике већ се нашло у дјелу Дамјановићевог земљака, великог приповједача Петра Кочића). У дјелу Ђ. Дамјановића ова лексика није набацана тек тако, већ је с изузетним осјећањем за ријеч, за њену улогу и боју, вјешто уткивана у приповједачке токове посебно у оним дијеловима прознога текста гдје се приповиједање у првом лицу намеће као приповједачка техника. Тад ликови Дамјановићевих прича говоре довитљиво, живо и непосредно о себи, а ријечи локалног карактера оплемењују и оно што они казују и цио прозни текст.

Завичајног су поријекла и бројни изрази. Произашли из какве локалне згоде, догађаја или анегдоте, увијек су брижно бирани и вјешто уклопљени у прозни текст, нпр. *вуцати се ко Јарића погача* (= вући се, потуцати се): И ја сам се свукуда вуцо ко Јарића погача (стр. 115).

Сличну улогу имају и Дамјановићеве *кованице*, ријечи које у лексичком фонду српског језика имају свој континуитет, а на основу континуитета могуће је пратити творбене обрасце, мотивисаност и значење таквих ријечи.

Неке су се кованице одомаћиле у књижевним дјелима (као нпр. лексема *зуј*). Она се провлачи кроз повелик број извора, од народних пословица до дјела Д. Киша (исп. Речник САНУ). Овакав творбени образац (глаголска основа и нулити именички суфикс)¹ засигурно је био познат и аутору записа *Моји земљаци*, али изненађујуће је изналажење нових глагола погодних за грађење именица по већ препознатљивом творбеном моделу, нпр.:

чуј м: Кад ме ноћу пробуди пјевање пјетлова или неки други чуј (стр. 99);

наћ м: То [лисица] је мој први и последњи наћ (стр. 114);

раскућ, -и ж: У овој раскући ничијој (стр. 20) (лексема *раскућ* посвједочена је и у дјелу М. Лалића; исп. *Речник МС*).

Овај творбени модел карактеристичан је углавном за поетски језик, а у поетском језику такве су изведенице условљене поетским законима, тј. метром и сликом – како их је одредила Олга Ристић.¹

Већ постојећи творбени обрасци Дамјановићу су служили као подстрек за стварање нових ријечи. Свједочанство за ово су топоними са суфиксом *-ово* (*Речник САНУ*: Каменово, Дреново), за којег И. Клајн тврди да је „скоро искључиво топономастички суфикс“ (Клајн 2003: 176). Такав

¹ Образлажући глаголске именице *бег*, *брст*, *вез* итд., О. Ристић је своја запажања свела на овај начин: „Печат оваквог стварања носе глаголске именице, са значењем резултата вршења (извршења) какве галголске радње, процеса, добивене не додавањем неког суфикса, већ обратно, сужавањем, свођењем на саму глаголску основу, али функционално опредељене као именице“ (Ристић 1970: 445).

суфикс везује се за именичке основе, а изведеницама с овим суфиксом имају се мјесто с изобиљем оног што означава именица у основи. У Дамјановићевим записима то су *глогово* и *бујадово*:

Кроз [...] глогово и бујадово, избио сам на Друм (стр. 25).

У оваквим случајевима постоји могућност да се нешто што у народу постоји као жива ријеч одреди као индивидуализам, а не као локализам. Па ако би се и то десило², то не би представљало велико огрешење према лексичком систему као цјелини.

Остале изведене именице:

раколица ж: Тачно дванаест онијех главрати раколица (стр. 8);

дишњача ж: Нек ме [дувански дим] уије по сувијем дишњачама (стр. 9) (иста лексема потврђена је у Цариградском гласнику из 1895, исп. *Речник САНУ*);

неукица ж: Да би заштитио мене грешну, младу неукицу (стр. 18);

дивљача ж (= дивљина): У оној тамо дивљачи (стр. 20);

трубље с: Данас у том трубљу, љубичастом и чујном, ја видим почетак и крај (стр. 111);

близија ж: Јесу ли у Бачкој куће у близини, ил су, вако, подаље (стр. 51);

трећинар м: Она је надживјела [...] десетаре и трећинаре (стр. 144);

брукалица ж (: друкати, према њем. drucken): И све младо женско на послу, грешна дјеца, а брукају на брукалицу (стр. 31);

тугомента м зб. (: документа): Тугомента се погубила, а на ријеч ти данас [...] нико не вјерује (стр. 40).

Има и оних што се у великим описним рјечницима сврставају међу шалјиву лексику, као нпр. *чауш* м (: кауч): А шта је чауш чудан кревет (стр. 40); *свенгели* м мн.: Тако ти *свенгела*, баба би требала (стр. 41).

Посебно мјесто у збирци *Моји земљаци* чине сложенице. Уз лексику локалног значаја оне су и најбројније, а ако би биле уврштене у општи лексикон српског језика, испоставило би се да оне чине индивидуалне и посве оригиналне лексичке креације, иако и међу њима има већ познатих, успјелих и у лексикографској пракси прихваћених сложеница, нпр.

рукотвор м (= рукотворина): Лик ... радозналих очију које при депању милују рукотвор (стр. 129) (с истим значењем лексему *рукотвор* налазимо и у дјелу Ж. Жујовић, *Речник МС*);

кметодер м: Она је надживјела [...] и разне друге кметодере (стр. 144) (иста лексема и код М. Карановића, *Речник МС*).

Да би сложеница стекла свој легитимитет у лексичком фонду неопходно је јединство функције њених саставница, значења и облика (Белић 1958: 271, Стевановић 1981: 415). Као језички иноватор, Ђ. Дамјановић је

² Речник САНУ обухватио је 16 лексема с основом *бујад-*, међу њима и већи број локализама, а с основом *глог-* знатно већи број.

радо прибијегавао стварању сложеница. У његовој прози то су редовно креације проистекле из пера свевидећег приповједача (техника приповиједања у 3. лицу), а посве је ријетко да дотад непознату сложеницу или изведеницу употреби и когод од његових литерарних јунака, као нпр. Станко Драгојевић: *сверадник* м: Код Лазара сам био [...] водониша, дрвноша, сверадник (стр. 12).

Приповједач Ђуро Дамјановић испољио је мајсторство у стварању сложеница скројених махом на већ постојећим творбеним обрасцима, мада има и оних чији се чланови опирају успостављању сложене лексичке форме, нпр.

заградпут м: Има већ дуго како се [сепетар Мирко Божић, коментар аутора] са сепетима не виђа на заградпуту (стр. 62).

Новосковане сложеницама схватао је као одређено стилско средство, као приповједачки манир који га је каткад подстицао на стварање читавих сплетова чији би чланови били у истом духу, у значењском и функционалном погледу ослањени један на други, нпр.

гулиглоба ж: Једна царска сорта жита, по имену гулиглоба (стр. 135);

гулидоба с: Она је [родна кућа Кочићева, коментар аутора] надживјела аге и бегове, десетаре и трећинаре [...] који су се, у прошла гулидоба, јатили око ње (стр. 144).

Остале сложене именице:

мудокеса ж: Из овнонске мудокесе (стр. 59);

причобачка ж: Још ћемо [...] слушати Грујину причобачку (стр. 46);

клинозубље с: Урезао је неку врсту шара, у облику клинозубља (стр. 129);

лулопуш м: Испразни један лулопуш (стр. 60);

плоскостој м: Постоље плоске (или плоскостој) (стр. 128);

граноњих м: Без шума и граноњиха (стр. 133);

теглимарва ж: Зашта је ова гриваста теглимарва ождријебљена (стр. 61);

падолист м: Без прољећа и падолиста (стр. 133);

немаништник м: Душан Ћуткови немаништник (стр. 54);

Упоредо са сложеним именицама као оригиналним лексичким јединицама, у збирци приповиједака *Моји земљаци* егзистирају и придјевске сложене, нпр.

бљутоморан, -рна, -рно: Све ми [...] било бетли, бљутоморно (стр. 19);

крпиципелни, -а, -о: Код Авдулиног крпиципелног дућана (стр. 60);

гуликожни, -а, -о: Пред диктаторском пушком и гуликожним параграфом (стр. 138).

Свакако да би се у овој невеликој збирци могао да нађе још повећи број сложених ријечи (именица и придјева), али голо изналагање сложеница не представља наш циљ.

Литература

- Бабић 1986: S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Globus.
- Белић 1933: А. Белић, Насиље над језиком, Београд: *Наш језик*, година I, св. 9, Лингвистичко друштво у Београду, 257–262.
- Белић 1958: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, књ. I, Београд: Нолит.
- Ивановић 2011: Н. Ивановић, Индивидуална лексика у српском језику: творбено-семантичке одлике класе именица (на материјалу из Речника САНУ), Крагујевац: *Савремена проучавања језика и књижевности* (зборник радова), књ. I, 79–94.
- Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*. Део 2. (*суфиксација и конверзија*), Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Београд – Нови Сад: Матица српска.
- Радовић-Тешић 2008: М. Радовић-Тешић, Уклопљеност ауторске и индивидуалне лексике писца у општекњижевни лексички фонд, Крагујевац: *Српски језик у контексту* (зборник радова), књ. I, 399–405.
- Речник МС 1967–1973: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Речник САНУ 1959–2006: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 1—17, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ристић 1969/1970: О. Ристић, Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника, Београд: *Јужнословенски филолог*, књ. XXIII, св. 1–2, 219–320, св. 3–4, 387–451.
- Скрелић 1950: J. Skerlić, *Odabrane kritike*, Biblioteka „Jugoslovenski pisci“, Zagreb: Zora.
- Станојчић 1967: Ž. Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića (funkcije sinonimskih odnosa)*, Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Monografije, пј. XI.
- Стевановић 1981: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, књ. I, Београд: Научна књига.
- Турјачанин 2006: З. Турјачанин, Ђуро Дамјановић: Поезија и језик поезије Милоша Црњанског (приказ), Мостар: *Мост*, часопис за образовање, науку и културу, бр. 195.

Милка В. Николић*

Универзитет у Крагујевцу

Учитељски факултет у Ужицу

Катедра за српски језик, књижевност и стране језике

Оригинални научни рад

АУТОРСКО МАРКИРАЊЕ ФИГУРАТИВНОГ ЗНАЧЕЊА У ДЕЛУ *АНАТЕМА* ВОЈИСЛАВА ЛУБАРДЕ**

1. О књизи *Анатема* Војислава Лубарде

Од часа када је изашла из штампе, крајем новембра 1981. године, књига *Анатема* Војислава Лубарде нашла се у центру пажње југословенске културне и политичке јавности.¹ Ово дело литерарне публицистике – документовано и аналитички – приказује све нападе догматско-бироградског режима којима је био изложен претходни Лубардин роман *Гордо посртање*, и то од штампања једног његовог одломка у сарајевском часопису *Живот* (маја 1969) до изласка романа (октобра 1970).² При том и само дело *Анатема* пролази кроз сличну судбину – постајући тако *случај једног слушаја, роман једног романа*, како је речено у штампи након објављивања. Наиме, познато је да је рукопис ове Лубардине књиге стајао у ладници десет година, колико је и аутор провео изван јавног живота, без могућности да се као писац огласи. Кад се, коначно, појавило дело *Анатема*, од стране једног дела јавности оцењено је као *прљави мамутски памфлет натопљен*

* milanikl@ptt.rs

** Овај рад урађен је у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика* (број 178014), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Војислав Лубарда (1930), новинар и писац, познат је по романима: *Ближњи свој* (1962), *Љубашка* (1963), *Гордо посртање* (1970), *Преображење* (1979), *Покајање* (1987). Значајну пажњу јавности привукла су и Лубардина дела литерарне публицистике: *Живе легенде* (1967), *Знамење Сутјеске* (1967), *Анатема* (1981). Већина ових дела доживела је више издања.

² Објављивање одломка из романа *Гордо посртање*, узбуркало је политичке врхове у Босни и Херцеговини, али и саме становнике пишчевог родног места Рогатице, јер су приказани аутентични догађаји који су се одиграли у рогатичком крају током Другог светског рата. У одломку су наведена аутентична имена актера, од којих су неки још били живи, и то међу чувеним херојима револуције, као и међу утицајним учесницима у тадашњем политичком животу. Касније, приликом објављивања романа (у издању Издавачког подuzeћа „Отокар Кершовани“ из Ријеке), аутор ће изменити аутентична имена. Лубарда је приказао комунистичку револуцију у новом светлу, настојећи да, како сам каже, „код својих јунака (партизана) открије право лице заноса и (моралног) посртаја“, јер, „споља гледано, они још увијек гордо стоје пред историјом, тајанствени у моћи, али далеко слабији у људским дамарима“ (*Анатема*: 11). Тиме је делу дат универзални смисао, иако је његова веза с истинитим догађајима неизбрисива.

мржњом према Босни и Херцеговини, са деструктивним намерама, сумњивим садржајем и реакционарним порукама.

У одзивима оног дела интелектуалне јавности који је почетком 80-их година Лубардиној књизи *Анатема* признавао вредност – указано је да је ово књига трајног и непоколебљивог хуманистичког ангажмана, која показује до каквог насиља над слободом мисли и духа доводи „сваки догматизам, ждановски или националистички, свеједно“ (*Анатема*, „Поговор“: 292). На тај начин књига је потврдила „разоткривајућу улогу уметности помоћу које препознајемо сопствене скривене сумње, слутње и страхове“ (*Анатема*, „Поговор“: 292).

2. О жанровским и стилским карактеристикама књиге

Лубардино дело *Анатема* тешко је „жанровски прецизно одредити“ јер је „уједно и дневник, и хроника, и полемика, и памфлет, и исповест, и аутобиографија, и мој обрачун са њима на крлежијански начин“ (*Анатема*, „Поговор“: 290). Показујући како заступници владајуће друштвене идеологије из часа у час стежу обруч око писца – „Лубардина књига нараста до граница узбудљивог романа и трилера“ (*Анатема*, „Поговор“: 290).

И у стилском погледу, *Анатема* се одликује се изразитом сложеношћу. Писац је ово своје дело сврстао у *литерарну публицистику*, дакле, у комплексни публицистички жанр у коме су заступљени елементи књижевноуметничког функционалног стила. Ова књига садржи: (а) бројне документе – административне, судске, политичке, али и анализу докумената; (б) новинске чланке; (в) приватна и службена писма; (г) пишчеве разговоре са људима из јавног живота. Насупрот документарном (и документованом) хроничарском низању података о југословенској послератној стварности, дело *Анатема* прожето је: (а) романистичким сликама људи и догађаја из прошлости и садашњости; (б) есејистичким промишљањима о слободи стваралаштва и аутономији уметности.

Као пишчев манир уочава се изразито фреквентна употреба наводника и курзива не само на уобичајен него и на сасвим неочекиван начин. Стандардна употреба наводника у Лубардиној књизи обухвата следеће случајеве: (а) цитирање; (б) навођење назива књига, часописа, чланака, докумената; (в) у изрицању ироничне дистанце према ономе што означава израз који је под наводницима.³ Курзив се у *Анатем*и јавља у уобичајеним функцијама: (а) код термина и уопште назива за одређене појмове; (б) за истицање појединих делова текста на које писац скреће пажњу. Међутим, Лубарда се служи наводницима и у случајевима које *Правопис* не нормира, као што и курзив користи на оригиналан начин.

³ У *Правопису* се за овакву употребу наводи (т. 129с): „Када се писац оглађује или дистанцира од израза (узетог у у иронији, неправом значењу, у стилу који није пишчев и сл.)“.

3. Предмет рада, приступ и циљ

Предмет овог рада су поступци којима аутор маркира синтаксичке јединице чије је значење померено, тј. мање или више удаљено од семантичке реализације која се јавља као стилски неутрална варијанта у датом контексту. Очекујемо да осим што представљају манир у књизи *Анатема* Војислава Лубарде, овакви стилематички поступци омогућавају постизање одређених стилогених ефеката.

Потребно је прецизирати шта се у овом раду подразумева под *фигуративним значењем*. Држимо се дистинкције између фигуративног значења у *језику* и у *стилу*, односно у *систему* и у *тексту*, на чему инсистирају и лексиколози и стилистичари. Дакле, разликујемо померање значења које представља један од механизма *полисемије* – од померања значења на коме се заснива *фигуративност* као стилистичка категорија (Гортан-Премк 1997: 109–116, Ковачевић 2000: 30–31).

Овде се појам *фигуративног значења* посматра из стилистичке перспективе. Фигуративним значењем сматрамо померање значења (примарног или секундарног, ако је лексема полисемантична) које се остварује на фону одређеног контекста, а које може бити различитог степена удаљености од полазног значења. При том, појмом *фигуративног значења* не обухватамо она значења која већ постоје у полисемантичкој структури лексеме, а која су настала метафором као механизмом полисемије – њих сматрамо стандардним секундарним значењима дате лексеме.

Приступ разматрању ауторских поступака маркирања фигуративног значења у Лубардином делу *Анатема* јесте лингвостилистички.⁴ То подразумева: (1) да поступке маркирања фигуративног значења треба анализирати као стилематичко средство; (2) да треба испитати њихову стилогену страну, тј. стилску функцију у конкретном контексту. Посебан проблем који се овде појављује пред стилистичарем јесте: колико је оправдана изразито фреквентна употреба поменутих поступака.

У решавању овог проблема може се поћи од чињенице да се *Анатема* може сврстати у литерарну публицистику. Тежња да се читалац изведе из аутоматизма перцепције представља заједничку карактеристику оба функционална стила која међусобно интерферирају у овој књизи – и публицистичког и књижевноуметничког стила. Како би се деловало на читаоца, потребно је употребити што ефектнија и што економичнија средства, која не само да привлаче читаочеву пажњу и усмеравају његово мишљење, него и постају саставни део информације. „Стандарднојезичка средства и стилски обојена употреба вербалног кода“, како указују проучаваоци публицистичких жанрова, „комбинују се са средствима семиотичког и визуелног кода, а тим кодним преплитањем постиже се одређени ефекат на

⁴ О употреби наводника у новинским текстовима са становишта социолингвистике и когнитивне лингвистике, в. Радовановић 2007.

примаоца информације“ (Максимовић 2011: 350). Разматрајући средства стилског активирања новинског текста (експресивност, тропичност, фигуративност и сл.), Јелена Јовановић указује да их је могуће схватити као „факат настао у резултату посебне интенционално вођене изградње језичког израза“ (Јовановић 2010: 146). Ауторско маркирање фигуративног значења у Лубардином делу *Анатема* може се посматрати из тог угла.

Циљ овог рада је да се испитају различити начини употребе наводника и курзива као „механизма стилског оживљавања текста“, да се послужио изразом Јелене Јовановић. У ширем смислу, циљ је да се из перспективе једног стилистичког средства испитају ефекти укрштања публицистичког и уметничког стила.

3. Стилистичка анализа

Типови стилематичких поступака маркирања фигуративног значења у Лубардиној књизи *Анатема* могу се разврстати према формалном критеријуму, тј. према начину обележавања у тексту на четири групе, а начини обележавања су: (1) наводници, (2) курзив, (3) комбинација курзива и наводника, (4) комбинацијом наводника или курзива са знацима интерпункције којима се обележавају стилематичка средства усмерена на интонацију синтаксичког низа – осамостаљивање и унутарреченична екскламација.

Разматрали смо оне случајеве у којима се курзивом или наводницима маркира синтаксичка јединица реализована једном речју. При том, показало се да степен измене, тј. удаљености од полазног значења може бити примењен као критеријум за анализу значењских померања остварених у одређеном контексту. Дакле, на другом кораку класификације стилематичких поступака маркирања фигуративног значења уводимо семантички критеријум.

3.1. Употреба наводника

(1) Употреба наводника најфреквентнији је тип ауторског маркирања фигуративног значења у Лубардиној књизи. На прво место стављамо семантички подтип у коме нема изразитог померања значења, као што је у следећем исказу:⁵

Изгледало је да се, као и сви четрдесетогодишњаци, окрећем миром – „зрелом“ – раздобљу живота у којем се, због прибраног искуства, указују неке шире истине, разрешавају дилеме, језик омекшава, навике устаљују, а пут бива јасније омеђен, без истрачавања и странпутица (*Анатема*: 7).

⁵ За анализу лексичког значења реализованог у одређеном контексту коришћен је једнотомник *Речник српскога језика* 2007.

Лексема *зрео* употребљена је у једној од својих секундарних семантичких реализација: „који је достигао потпуни умни и физички развитак“ (*Речник српског језика*, одредница *зрео*, тачка 3.а.). Дакле, наводницима је обележена лексема која се реализује у семантичком окружењу уобичајеном за дато секундарно значење. Осим тога, аутор употребљава и синтаксичко средство интонационог издвајања помоћу пауза обележених цртама, што на стилистичком плану представља осамостаљивање синтагматског члана реализованог придевом *зрео*. На први поглед овде готово да нема промене значења. Међутим, синтагматски члан реализован придевом *зрео* двоструко је истакнут и тиме доведен у центар читаочево пажње. У низу релативних зависних клауза у другом делу исказа, експлицира се нека врста описа животног доба које се одликује зрелошћу, тј. мирноћом, духовном стабилношћу.

До стилске функције примењених поступака можемо доћи ако исказ посматрамо на фону контекста књиге у целини. Семантичка реализација лексеме *зрео* у контрасту је према изненађујућим и неочекиваним догађајима који прате живот аутора и о којима говори Лубардино дело *Анатема*. Овај исказ налази се на првим страницама књиге и у одређеном смислу најављује њену узбудљиву садржину.

(2) Ако се и даље држимо семантичког критеријума, други подтип за нијансу се разликује од претходног:

У Рогатици, дакле, није било ништа ни јасно ни сигурно, а најмање је сигурно да је она била партизанско гнијездо, како нас то покушавају увјерити рогатички „шминкери“ (*Анатема*: 107).

За лексему *шминкер* у *Речнику српског језика* дато је само једно значење: „позоришни или филмски радник који шминка глумце“. Међутим, за лексему *шминка* у оквиру основног значења посебно је издвојена семантичка реализација уз коју стоји лексикографски квалификатор *фигуративно*, за коју се наводи следећа лексикографска дефиниција: „спољашњи лажни изглед који скрива право значење“. У нашем примеру, лексема *шминкер* односи се на историчаре који су нереално улепшавали догађаје који су се одиграли у рогатичком крају током Другог светског рата. Дакле, и овде аутор наводницима обележава лексему у значењу које као такво већ постоји у нашем језичком знању о тој лексеми, с тим што се реализује фигуративна употреба тог значења, која је такође позната говорним представницима нашег језика и очекивана у контексту какав је дат у Лубардином исказу.

(3) Сасвим другачији семантички подтип ауторског маркирања фигуративног значења појављује се у примеру:

Нисмо се зачудили што смо и тог октобарског јутра 1943. године затекли штаб нових „ослободилаца“, четника, па и оног најважнијег међу њима, команданта бригаде, Драгослава Рачића (*Анатема*: 106).

Речничко значење лексеме *ослободилац* овде се помера до потпуне супротности. Нови ослободиоци су заправо злочинци, једна од војних фор-

мација које су се бориле за превласт у рогатичком крају, а ослобађање је било убијање дојучерашњих суграђана, суседа, школских другова.

(4) Виши ступањ одступања од значења које се очекује у одређеном контексту налазимо у следећем одломку:

Осјећао сам се глупо као и увијек кад би ми поручили да дођем на „разговор“. Иако сам из властитог искуства знао у шта се, све, ти разговори могу изокренути и како „другови“ могу опаучити, нисам вјеровао да ће комунисти оптужити – и казнити – свога друга само зато што је писао о усташама, људима који су спаљивали живу дјецу (*Анатема*: 16).

Лексема *разговор* у првом исказу маркирана је наводницима, а налази се у „свом појмовном амбијенту“, како би рекли лексиколози, у изразу: *поручити неке да дође на разговор*. Међутим, за аутора она не означава разговор, него својеврсну тортуру кроз коју је пролазио у ондашњем политичком режиму – опомене, претње, уцене. У другом исказу лексема *разговор* није маркирана, мада се у овом контексту задржава њено фигуративно значење које је успостављено у претходном исказу.

Стилски је веома ефектно маркирање лексеме *друг* у другом исказу, у коме се она реализује два пута. У првом случају ова лексема јавља се у употреби која је била карактеристична за послератну комунистичку Југославију, при чему је обележена наводницима, а налази се у недоличном, да тако кажемо, и потпуно неочекиваном семантичком окружењу – уз глагол *опаучити*. На тај начин смисао лексеме *друг* нијансиран је веома оштром иронијом. У другој реализацији исте лексеме нема наводника, а контекст сугерише да се она овде заправо појављује у свом основном (примарном) значењу. Стиче се утисак да аутор посебно настоји да ове две семантичке реализације – иронично нијансирану и примарну – прокаже као супротстављене. Тиме исказује став према друштвеној стварности у којој је живео.

(5) На крају, у оквиру употребе наводника, наводимо пример:

Били су спремни (новинари) да објаве све што кажем: политички квасац је, видео сам, почео да расте и људи су, свога хљеба ради, журили да одрже „температуру“ (*Анатема*: 24).

Маркирана лексема представља саставни део фразеологизма, у коме је њено значење померено. Додатним померањем њеног значења у контексту у који је уклопљена – употпуњује се смисао успостављен претходним двама фигуративним изразима који нису маркирани неким формалним средством: *политички квасац* и *свога хљеба ради*.

3.2. Употреба курзива

(1) Друга група стилематичких типова издвојених према формалном критеријуму одликује се курзивом као средством ауторског маркирања. Увођење семантичког критеријума у анализу показује да лексеме обележене курзивом одступају од својих регуларних речничких значења у раз-

личитим степенима. На првом су месту примери у којима нема промене значења:

Чињеница да наше друштво изграђује другачије националне и друштвене односе не може бити разлог да се заборави прошлост, да се она префарба или избрише (*Анатема*: 277).

Глагол *заборавити* овде се употребљава у свом основном (примарном) значењу. Курзив овде пре свега служи за истицање конституента који је за аутора најзначајнији у овом исказу, чиме се индиректно подвлачи пишчев став о недопустивом односу према прошлости.

(2) Као посебан тип треба издвојити случајеве где се лексеми даје сасвим супротно значења од онога које се очекује у датом контексту, при чему читалац сасвим лако (ослањајући се на контекст датог поглавља) уочава такве семантичке промене. У примерима овог типа запажа се не само ироничан него и саркастичан став аутора према ономе на шта се односи дати исказ:

Од 6. до 14. јуна новине су објавиле још десетак једнообразних погрда и поука међу којима се издваја репортажа *Литература или шовинизам* раширена преко цијеле стране тадашњег (великог) формата загребачког листа „ВУС“ (*Анатема*: 180).

Овде је маркиран само један члану синтагме. При том, готово да се значење речи *поука* приближава значењу речи *погрда* – читалац стиче утисак да се бришу семантичке границе између ове две речи, чему доприноси њихово повезивање у координативни низ.

(3) Висок ступањ удаљавања од полазног значења остварује се уколико је глагол употребљен с одредбама које нису карактеристичне за његову стилски неутралну семантичку реализацију:

Очекивао је да ћу галамити, или насрнути, као што је обичај у Рогатици, гдје се, у сличним ситуацијама, дискутује шакама и ножем (*Анатема*: 179).

(4) У следећем примеру појављују се две лексеме маркиране курзивом, и то у иницијалној и финалној позицији исказа, дакле, на местима која су посебно истакнута у линеарној реченичној структури. У првом случају обележена је допуна глагола, а у другом центар именичке синтагме:

Добивши бомбу он је, као и сваки жути новинар, истог часа упалио детонатор, срећан што први открива књижевни злочин (*Анатема*: 23).

Лексема *бомба* реализује се у секундарном значењу које је у *Речнику српског језика* означено лексикографским квалификатором *фигуративно* и за које је наведено да се употребљава у сленгу: „кад се хоће рећи да је нешто изврсно, одлично, сензационално“. Лексема *злочин* помера своју семантичку реализацију унутар ужег и ширег контекста. Називајући своје дело књижевним злочином, аутор индиректно исказује ироничну дистанцу и осуду јавности која је његову књигу прогласила „тешким кривичним делом“, како се ово значење дефинише у *Речнику*.

(5) У следећем исказу постигнута је стилски успела и ефектна синтаксичка конструкција која је у целини фигуративна:

Нађен је, дакле, прави шараф за машину (*Анатема*: 257).

Овај исказ приближава се стилској фигури која се назива *хипотипоза*, а представља метафору чија је минимална форма једна реченица.⁶ Осим тога, израз *наћи први шараф за машину* може се посматрати као идиоматизована језичка јединица која се приближава фразеологизму.

3.3. Комбиновање наводника и курзива

(1) У посебну групу издвајају се случајеви комбиновања наводника и курзива, као средстава маркирања, у оквиру једног исказа. У Лубардиној књизи постоје малобројни случајеви употребе и наводника и курзива за маркирање исте речи:

Морао сам се, прво, ослободити Андрићева утицаја – „*заразе*“ која је укључивала цијелу једну школу од Петра Кочића и Марка Марковића до раног Меше Селимовића (*Анатема*: 8).

Лексема *зараза* овде се јавља у секундарној семантичкој реализацији, уз коју у *Речнику* стоји лексикографски квалификатор *фигуративно*. Двоструким маркирањем, аутор истиче снагу Андрићевог утицаја, а индиректно и свој став о неопходности оригиналног стваралачког пута.

(2) Посебан стилистички подтип представља синтагма чији је један конституент под наводницима, а други у курзиву. Такав је израз *ућуткати дрзника*:

Лакше је „ућуткати“ дрзника него одговорати на питања: [...] (*Анатема*: 62).

Обе маркиране лексеме у овом контексту појављују се у основној семантичкој реализацији. Међутим, ауторским маркирањем оне постају изразито експресивне.

3.4. Комбиновање наводника или курзива са синтаксичким средствима

Код свих наведених стилистичких подтипова, издвојених на основу формалног критеријума, у Лубардиној књизи *Анатема* може се уочити употреба посебних синтаксичких средстава у функцији мењања стилски неутралне варијанте исказа, што може имати стилогену вредност у одговарајућем контексту.

(1) Најчешће се употребљава интонационо издвајање реченичних конституената, које представља стилематичку базу стилистичког поступка осамостаљивања:

⁶ О метафори и хипотипози, в. Ковачевић 2000: 19–39.

Пажњу Сарајлија изазвало је и писање листа Удружења исламске вјерске заједнице „Препород“ чији уредник Рефик Вејзалајбеговић – човјек који је прије тога дуго, у затвору, окајавао идејно-ушашке назоре – у тексту „Гордо посртање“ без увијања шири мржњу и отров под плаштом – „забринутости“ за социјалистичко друштво: [...] (*Анатема*: 23).

(2) Још једно синтаксичко-стилистичко средство које Лубарда употребљава при маркирању јесте другостепена унутарреченична екскламација. Реч је о уметнутим (парентетичким) јединицама, које су накнадно унете у „семантичко ткиво текста“, а које се синтаксички „третирају као аутономне структуре, дислоциране из синтаксичке структуре у коју су уметнуте“ (Бабић 2008: 197).

Хасечић је, чинило се Војиновићу, потпуно заборавио (опет те ријечи!) да је без икаквог повода и разлога убијао најближе комшије, чак и пријатеље из школске клупе (*Анатема*: 93).

(3) У следећем примеру комбинују се три средства маркирања: наводници, курзив и израз у загради. Употреба заграде представља „посебан вид синтаксичког осамостаљивања“ (Бабић 2002: 303). „Бројне су смисаоно-семантичке варијације којима исказ у загради нијансира текст у који је уметнут“ (Бабић 2002: 320):

Божовић је прецизан и аналитичан кад се ради о „нормалним“ (устаљеним) неспоразумима који извиру из супротности стваралачког поступка и догматске политике, али и он заобилази конфликте који „искачу“ из уобичајених мјерила (*Анатема*: 145).

У наведеним стилематичким подтипovima семантичка реализација маркираних лексема усмерава се према супротном значењу. При чему се посебан стилски ефекат постиже у сучељавању примарног значења лексема и оног које се сугерише у конкретном исказу. Осим тога, уочава се изразито ироничан став аутора према предмету о коме говори и према друштвеној стварности свога времена.

4. Закључак

У литерарно-публицистичком делу *Анатема* Војислава Лубарде употреба наводника и курзива за маркирање речи у помереном значењу својеврсни је стилски манир, путем кога аутор посредно исказује свој став о ономе о чему говори, што пред читаоца поставља захтев да непрестано трага за тим што није директно исказано.

(1) Велики је број примера у којима се маркира лексема употребљена у једном од регуларних значења, постојећих у њеној полисемантичкој структури. Анализа је показала да се померање значења може вршити и у основном и у секундарном значењу лексема.

(2) Маркирање не само лексема у фигуративном значењу, него и оних које на први поглед немају значењских померања – омогућава да се

постигне ефекат превареног очекивања – што је карактеристика књижевно-уметничког функционалног стила.

(3) С друге стране, оваква маркирања представљају ефектна и економична језичка средства којим се усмерава мишљење читалаца – а тиме се одликује публицистички функционални стил.

(4) За одређивање стилске функције маркирања није довољно познавати контекст исказа, него и контекст пасуса, поглавља, књиге у целини, али и контекст вантекстовне стварности.

Поступци маркирања постају саставни део информације чији је носилац стилистички структурирана јединица. То је вишак информације, који представља суштину стила, а то је и поље преклапања двају функционалних стилова унутар којих се конституише литерарно-публицистичком делу *Анатема* Војислава Лубарде.

Извори

Lubarda 1982: V. Lubarda, *Anatema*, Beograd: „Zapis“.

Литература

Бабић 2002: М. Бабић, О исказу у загради, Београд: *Српски језик*, бр. VII/1–2, 303–320.

Бабић 2008: М. Бабић, Унутарреченична екскламативност, Београд: *Српски језик*, бр. XIII/1–2, 189–201.

Гортан-Премк 1997: Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд: Институт за српски језик.

Јовановић 2010: Ј. Јовановић, *Лингвистика и стилистика новинског умећа*, Београд: Јасен.

Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.

Максимовић 2011: Ј. Максимовић, Средства семиотичког и визуелног кода у новинској вест, *Зборник радова са другог научног скупа младих филолога Србије „Савремена проучавања језика и књижевности“*, год. II, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 349–358.

Правопис српског језика 2010, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица, школско издање, десето издање, Нови Сад: Матица Српска, Београд: Завод за уџбенике.

Радовановић 2007: М. Радовановић, *Метафоризација 'уживо'*, *Стари и нови списи. Огледи о језику и уму*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 200–217.

Речник српског језика 2007, израдили Милица Вујанић и др., редиговао и уредио Мирослав Николић, Нови Сад: Матица српска.

О ЈЕДНОМ ТИПУ ИСПОЉАВАЊА ВИШЕСТРУКЕ НЕГАЦИЈЕ У ЗАВИСНОСЛОЖЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА**

0. У раду ћемо, на примерима ексцерпираним углавном из дневне и периодичне штампе, покушати да одредимо неке од типова испољавања вишеструке негације у зависносложеним реченицама. Циљ нам је да на основу већ спроведених истраживања проблема функционисања вишеструке негације у монопредикатским структурама, како сопствених тако и истраживања других аутора, покушамо да осветлимо принципе функционисања вишеструке негације у зависносложеним реченицама, тј. у полипредикатским реченичним структурама. Овом приликом пажњу ћемо посветити само једном специфичном типу зависносложених реченица, зависносложеним реченицама са временском клаузом уведеном везником *док* у значењу anteriornosti радње зависне у односу на надређену клаузу.

Будући да је о сложеним реченицама са временском зависном клаузом до сада у србистичкој/сербокроатистичкој литератури већ доста писано, а да су се и у новије време појавиле студије и чланци рецентних аутора о овом питању, ми се овом приликом готово нећемо дотицати основних и већ добро објашњених типова ових реченица, као ни њихових структурних и семантичких карактеристика.¹ Теоријска разматрања изнећемо само у оној мери која нам буде била неопходна за објашњење проблема којим се ми намеравамо у овом раду бавити.

У литератури се по правилу значење временских реченица посматра на равни временских односа у које ступа зависна према надређеној клаузи, а то су: *симултаност*, *антериорност* и *постериорност*, а да би структурно-семантичка анализа зависне реченице била свеобухватна, у анализу се морају укључити следећи критеријуми: „везничко средство, аспектско значење сваког од корелативних предиката, глаголски облик, тј. његово значење, истиносни модалитет корелативних клауза, разни лексички сигнали квантификације“ (Милошевић 1982: 51).

Нашој анализи овом приликом биће подвргнуте само сложене реченице са временском зависном клаузом уведеном везником *док*. Посебна па-

* jelenapetkovic@eunet.rs

** Овај рад урађен је у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура са-временог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Комплетан списак литературе коришћене у сврхе овог истраживања наведен је на крају рада.

жња биће посвећена оном типу ових реченица којима се изражава антериорност радње зависне клаузе у односу на надређену клаузу, а у којима се и у зависној и у надређеној клаузи јавља негација предиката.

1. Но, пођимо редом, везник *док* се у највећем броју граматика наводи као један од два типична везника за изражавање симултаности радње (поред везника *кад*), на пример *Док сам незаинтересовано гледала у даљину, он је причао као да се бори за живот*. Њиме се такође може изразити и значење постериорности радње зависне у односу на радњу надређене клаузе и то у три структурна подтипа: први тип илуструје пример *Док сам позавршавала све кућне послове, деца су већ била заспала*, у коме се везник *док* јавља под истим условима под којима значење постериорности изражава експресивно немаркирани везник *кад*,² те је стога тенденција у језику да се везник *док* у оваквом значењу повлачи, што у својој студији о временској реченици потврђује и И. Антонић „везник *док* је у комбинацији са перфективном предикацијом у савременом језику готово потпуно испао из значењског поља темпоралне идентификације, тачније налази се на самој периферији са тенденцијом потпуног повлачења“ (Антонић 2001: 146).

2. Поред овога, М. Ковачевић наводи да у неким контекстима за изражавање постериорности везнику *док* није синониман везник *кад*, али му је зато потпуни синоним везник *пре него што* (Ковачевић 2011). То подразумева „да су обе предикације перфективне, с тим да је предикат надређене клаузе изражен футуром првим, а предикат зависне – перфективним презентом или футуром другим“ (Ковачевић 2011: 147). У нашем корпусу потврда за то су примери: *Док стари попије кафу са чашом хладне изворске воде, завршићу све неопходне јутарње послове по кући* (= *пре него што стари попије кафу*); *Док ме будеш погледала, све ће ти већ бити јасно* (= *пре него што ме будеш погледала*).

3. Још један случај употребе везника *док* за обележавање постериорности, јавља се у временским реченицама са перфективним предикатима у обе клаузе, и са потврдним садржајем надређене, а негираним зависне клаузе, и у тим случајевима везник *док* није синониман нити везнику *кад*, нити везнику *пре него што*, већ је у таквим околностима везник *док* једина могућност за изражавање постериорности радње зависне клаузе³. На пример:

Сместила ме код учитељице да лежим док не прездравим (СБ 1984⁴); *Затим црева ставити у суд с врућом водом и добро их испрати док*

² „[...] а) оба предиката су перфективна, б) предикат надређене клаузе је у плусквамперфекту, в) садржаји обију клауза су потврдни“ (Ковачевић 2011: 146).

³ М. Ковачевић наводи да се зависна клауза са везником *кад* у значењу постериорности никада не остварује у одричној форми, а логичкосемантички услови ту форму искључују и код клауза са везником *пре него што*.

⁴ Иза сваког примера даје се скраћеница која се односи на назив дела из кога је пример ексерпиран. Комплетан списак дела из којих су примери ексерпирани налази се на крају рада.

не постану потпуно чиста (СМ 1956); *Председник Савезног уставног суда др Милутин Срдић је напоменуо да ће се данас размотрити захтев да суд, док не донесе одлуку о уредби, нареди да се обустави извршење аката и свих радњи које су предузете* (Политика).

У литератури је већ примећена чињеница да у оваквим примерима негација уз везник *док* има специфичан статус, наиме на временском плану зависна клауза уведена везником *док* са негираним предикатом означава радњу која ће се догодити после радње надређене клаузе, тј. има значење постериорности, а негацијом се заправо не одриче реализација предикатског садржаја, већ она има статус *псеудонегације*, суплетивне негације, јер она, заправо, клаузи не даје одрични него потврдни садржај. Овим питањем у раду се нећемо бавити, будући да су услови употребе обавезне или суплетивне негације у временским *док* клаузама детаљно обрађени у већ помињаном раду К. Милошевић (Милошевић 1982).

4. У посебну категорију, различиту од претходних, сврставају се примери сложених реченица са временском негираном *док* клаузом са примарним значењем временске квантификације, у којима је предикат надређене клаузе у несвршеном виду, а зависне у свршеном, „јер се тада наглашава да се радња надређене клаузе реализовала до почетка реализације радње зависне клаузе“ (Антонић 2001: 158). На пример:

Држаћемо је док не пропева (ДМ 1984); *Ставите је у велики лонац на ватру, да се кува док не постане густа као густ мед* (СМ 1956); *Бићу у бифеу док не потрошим паре, а ви се изгубите пре него што се вратим* (ЖЛ 1965).

Треба обратити пажњу на чињеницу да временско хронолошко значење постериорности временске реченице са негираном *док* клаузом имају само ако су предикати обеју клауза перфективног вида. Уколико је предикат надређене клаузе имперфективног вида, а зависне перфективног, зависна клауза има временско квантификативно значење.

5. Тако смо поступно дошли до сложених реченица са негираном временском *док* клаузом које и у надређеној клаузи морају да садрже негацију⁵. На пример:

„Ништа не може ући у производњу док не добијемо одобрење наше контроле квалитета“, каже Славица Радовић (НИН); *Нажалост, овај покушај није успео, пошто се једном захуктала машинерија није могла зауставити док не оствари свој циљ* (НИН)

Овакве сложене реченице, како је то у литератури већ примећено, јесу временске *док* клаузе за изражавање антериорности (Ковачевић 2011: 151). Наиме, без обзира на све остале синтаксичко-семантичке услове, као и на нијансе значења, сложене реченице са негираном временском *док* клаузом и негацијом и у надређеној реченици увек ће обележавати хроноло-

⁵ [...] „ако се и у надређеној реченици јави негација, онда је и у подређеној негација обавезна“ (Мразовић 2009: 595).

шку антериорност реализације радње зависне у односу на радњу надређене клаузе, тј. радња зависне клаузе врши се увек пре радње главне клаузе, као што и наш корпус недвосмислено показује. Појава негације у надређеној клаузи нужно имплицира и појаву негације у временској *док* клаузи, док импликација у обрнутом смеру, као што смо из горе навођених примера већ видели, није апсолутна.

5.1. Намера нам је сада да на основу корпуса од 250 примера оваквих реченица, ексцерпираних углавном из дневне и периодичне штампе и једним делом из књижевноуметничких текстова, покажемо како у њима функционише употреба негације и у надређеној и у зависној клаузи и какве последице по временско значење оваквих реченица има превођење таквих реченица у њихове афирмативне пандане, као и да ли је такво превођење увек могуће и од чега оно зависи.

Све примере поделили смо у четири категорије на основу критеријума (не)перфективности предиката у надређеној и зависној клаузи и њихових међусобних комбинација.

5.1.1. Најбројнију групу, као што је и очекивано, чине примери у којима је и у надређеној и у зависној клаузи употребљен перфективни предикат. На временском плану овакве клаузе реченичну предикацију детерминишу у погледу временске квантификације (одмеравање дужине трајања у времену). У литератури се тај тип временске квантификације назива терминативношћу⁶ и подразумева временску квантификацију пунктуално-линеарног типа, тј. временску квантификацију која је комбинована са темпоралном идентификацијом, а реализује значење *до када?* предикација (према ингресивности која реализује значење *од када?* предикација).⁷ У начелу, зависном клаузом није могуће исказати значење временске идентификације линеарног типа, а да истовремено није имплицирано и значење или ингресивности (идентификација леве граничне тачке) или терминативности (идентификација десне граничне тачке).

У овом типу реченица реченична предикација је такве природе да дозвољава само интерпретацију *до када?/докле?* (будући да је у зависној клаузи предикација по својој природи пунктална, моментална, реализује се у једном тренутку и не изазива представу о било каквом трајању), тј. док не V, дотле не X и будући да је у првом плану значења идентификација десне граничне тачке временског одсека, онда овакве реченице имају свој пандан

⁶ „Значење терминативности подразумева идентификацију десне граничне тачке одсека на временској оси схваћеног као период, која представља оријентирну тачку у односу на коју се смешта реченична предикација у времену, и у односу на коју се одмерава трајање реченичне предикације у времену“ (Антонић 2001: 156).

⁷ Ови термини се појављују још у радовима К. Милошевић, док ће други аутори користити термине постериорност : антериорност и за временску идентификацију и за временску квантификацију (уп. Радовановић 1978: 99–127) или термине аблативност : адлативност (Пипер 1983: 99).

у реченицама са обе афирмативне предикације, тј. без негације у надређеној и зависној реченици, при чему је зависна реченица уведена везником *кад(а)*, а верификација временског пунктуалног значења постиже се употребом прилога *тек*, који је могуће употребити испред зависне клаузе у свим реченицама овог типа. Заправо, између надређене и зависне клаузе долази до појаве множења негација, које ће на семантичком плану дати афирмацију. Ово је могуће и због чињенице што је, чини нам се, семантичка вредност негације у оваквим примерима донекле специфична, наиме без обзира на то што је негација употребљена уз предикат, ипак се не ради о тоталној негацији, дакле не негира се предикација апсолутно, већ се негира само унутар временског одсека у који је смештена реченична предикација, док је са друге стране дужина трајања тог одсека одређена тренутком у коме зависна предикација престаје да буде негирана.

Иако то Балзак не каже изричито, јасно нам је да Серафитус – Серафита не може напустити земљу док не упозна љубав (МЕ 1996) → може напустити земљу тек кад упозна љубав; Ништа се код нас неће променити док не почнемо сами да се мењамо изнутра (Политика КД) → нешто ће се променити тек кад почнемо сами да се мењамо; Нећете разумети снагу и лепоту своје младости док не буду ишчилеле (Политика М) → разумећете снагу и лепоту тек кад буду ишчилеле; Палестинци, усвајајући традиционални ционистички аргумент, инсистирају да се неће смирити док не поврате своја историјска права (Мостови) → смириће се тек кад поврате своја историјска права; [...] те им саветовао да се не одазову позиву сплитског суд, док не добијемо за њих све потребне гаранције хрватске стране (НИН) → да се одазову позиву сплитског суда, тек кад добијемо за њих све потребне гаранције.

Треба напоменути и да је у свим примерима из ове групе приметно и значење услова, будући да реализовање предикације у зависној клаузи представља иманентни услов за реализацију предикације у надређеној клаузи.

5.2. Другу групу чине примери у којима је у надређеној клаузи предикација имперфективног типа, а у зависној клаузи предикација перфективног типа и то је, као и претходна, бројна група примера. Ова група примера такође подразумева значење терминативности, тј. идентификацију десне граничне тачке временског одсека, али поред интерпретације *до када?/докле?* предикација, ова група примера дозвољава и интерпретацију *колико дуго?* предикација. Дужина трајања нереализовања реченичне предикације одређује се према дужини трајања нереализовања субординиране предикације. За овај тип интерпретације значења терминативности, имперфективност предикације јесте нужан услов, будући да у првом плану ипак мора бити свест о извесном трајању предикације. Најтипичније ово значење имају примери у којима је перфективна предикација исказана непункту-

алним перфективним глаголима⁸, који упркос свом перфективном аспект, подразумевају да је потребно извесно време да би се реализовали. С друге стране, пунктуална перфективна предикација „се догоди у једном тренутку и као таква природно не може квантификовати другу предикацију“ (Антонић 2001: 179). Зато је у оваквим примерима од пресудног значаја употреба негације, јер се, према нашем мишљењу, дужина нерализовања реченичне предикације може одредити једино трајањем временског одсека у којем се не реализује ни зависна предикација. Ова могућност интерпретације је подржана и чињеницом да у нашој свести идентификација десне граничне тачке временског одсека изазива и извесну представу о дужини трајања предикације пре те тачке⁹. Но, да би оваква интерпретација била могућа, имперфективна предикација у надређеној реченици није и довољан услов, поред тога у зависној клаузи мора бити перфективна предикација или се, пак, у зависној клаузи морају јавити везници *док год/докле/докле год* или прилог *све* испред везника *док*, будући да везник *док* сам по себи не упућује на значење терминативности. И у овом типу реченица долази до множења негација између главне и зависне реченице, те оне имају своје пандане у реченицама с афирмативним предикатима у главној и зависној *кад* клаузи, са временским значењем антериорности радње зависне клаузе у односу на радњу надређене клаузе.

Нећемо знати све док не стигнемо тамо (Политика КД) → *знаћемо кад стигнемо тамо*; *Можда ми одатле долази чврсто уверење да ликови у мојим романима не ходају на својим ногама, док год не добију име које личи на њихов карактер* (Политика КД) → *ходају на својим ногама тек кад добију име*; [...] *молио папу да не долази против воље већинске и једине канонске цркве све док не престане „агресија“ унијата на православце у западној Украјини* (Политика КД) → *нека долази кад престане агресија*; *Међутим, докле год не прикупимо комплетну документацију о томе, нећемо излазити у јавност са тим подацима* (НИН) → *кад прикупимо комплетну документацију, изаћи ћемо у јавност*; *Међутим, јединства Европе не може бити све док не дође до јединства Источне и Западне цркве* (НИН) → *биће јединства Европе, кад дође до јединства источне и западне цркве*; *Све остало у вези новог СФ-а је велика тајна и не желим о томе причати док не завршим снимање* (Свет) → *желим о томе причати кад завршим снимање*.

5.3. Оно што је посебно интересантно јесте чињеница да поред тога што је сасвим логично да се може одмеравати дужина трајања једне предикације само ако се на њу гледа као на предикацију чија је реализација у то-

⁸ У раду смо користили поделу глагола према аспект и типу ситуације коју је у својој студији о временској реченици дала Ивана Антонић, а према подели Предрага Новакова.

⁹ И. Антонић, у вези са другим проблемом, примећује да „у случају терминативности, одмеравање иде у истом смеру у којем се природно одвија проток времена“ (Антонић 2001: 157).

ку, значење терминативности може бити реализовано и ако је реченична предикација перфективна, под условом да предикација у зависној клаузи буде имперфективна, као и да негирана перфективна предикација у надређеној клаузи за собом повлачи негирану имперфективну предикацију у зависној клаузи. У оваквим случајевима, временске *док* клаузе имаће значење временске квантификације, типа терминативност и једину могућу интерпретацију *до када?* траје предикација. Наиме, теоријски неће бити могуће комбинације у којима се у зависној клаузи појављује афирмативна предикација, уколико је у надређеној негирана, будући да одмеравање у времену мора подразумевати или трајање предикације V1 док траје V2, или нетрајање V1 док не траје ни V2. Још један семантички услов за реализацију овог значења јесте употреба непунктуалних перфективних предикација у надређеној клаузи. Број примера овог типа у нашем корпусу је сразмерно мали, што је и очекивано будући да значење терминативности, како смо напред већ истакли, у свести изазива представу о извесном трајању предикације пре десне граничне тачке временског одсека (што је у логикосемантичкој супротности са основном природом перфективних глагола).

У примерима овог типа поред временског значења доминатно је значење услова, будући да је реализација предикације у зависној клаузи услов за извршење предикације у главној клаузи. Овакве реченице могу имати своје афирмативне пандане у условним реченицама са везником *кад* и потенцијалом у зависној клаузи (или везником *да* и несвршеним презентом у зависној клаузи) и потенцијалом у надређеној клаузи, које изражавају иреални садашњи услов.

Док не будемо више читали, нећемо моћи да разумемо све убрзанији развој људског друштва → кад бисмо више читали/да више читамо, могли бисмо да разумемо; Док не буде сам, неће никако моћи да саживаће овај нови догађај → кад би био сам/да је сам, могао би да саживаће овај нови догађај (Орвел 1977).

У неким примерима из ове класе може се реконструисати значење (не)реализованости једне фазе целокупног тока имперфективне предикације у зависној клаузи и у таквим случајевима ове реченице имају своје афирмативне пандане у временским *кад* клаузама са фазним предикатима и временским значењем антериорности радње зависне клаузе у односу на радњу надређене клаузе.

Незадовољни радници нису хтели да се разиђу са улице док не разговарају са садашњим в. д. генералним директором Зораном Марковићем (Политика); → нису хтели да се разиђу, док не почну да разговарају са директором → разићи ће се, кад почну да разговарају са директором.

И да закључимо. Сложене реченице са временском клаузом уведеном везником *док* са негираним предикатима и надређене и зависне клаузе у свим синтаксичко-семантичким условима имају значење антериорности радње зависне клаузе у односу на надређену. Анализом примера оваквих реченица дошли смо до закључка да оне реченичну предикацију детерми-

нишу у погледу временске квантификације са значењем терминативности. Оне од њих, које и у надређеној и у зависној клаузи имају перфективне предикације, реализују само значење *до када?* предикација, а свој семантички пандан имају у реченицама са оба афирмативна предиката и временском клаузом уведеном везником *кад*, будући да без обзира на то што је негација употребљена уз предикат, ипак се не ради о тоталној негацији, дакле не негира се предикација апсолутно, већ се негира само унутар временског одсека у који је смештена реченична предикација, док је са друге стране дужина трајања тог одсека одређена тренутком у коме зависна предикација престаје да буде негирана. Реченице у којима је у надређеној клаузи предикација имперфективног типа, а у зависној перфективног дозвољавају и интерпретацију *колико дуго?* предикација, јер се дужина трајања нерализовања предикације одређује према дужини трајања нерализовања зависне предикације. У оваквим примерима од пресудног значаја јесте употреба негације, јер се, према нашем мишљењу, дужина нерализовања реченичне предикације може одредити једино трајањем временског одсека у којем се не реализује ни зависна предикација. Теоријски су могуће и комбинације са перфективном предикацијом у надређеној клаузи, која је негирана и негираним имперфективном предикацијом у зависној клаузи. Да би ова комбинација могла да буде релизована са значењем терминативности и једино могућом интерпретацијом *до када?* предикација, у надређеној клаузи мора бити непунктуална перфективна предикација.

Извори

- ДМ 1984: Драгослав Михаиловић, *Треће пролеће Свете Петронијевића*. у: *Ухвати звезду падалицу*, Београд: Просвета.
- ЖЛ 1965: Жика Лазић, *Непозната свитања*, у: Сувремена југославенска новела Загреб: Знање, 192–207.
- МЕ 1996: Мирча Елиаде. *Мефистофелес и Андрогин*, Чачак: Градац.
- Мостови: *Мостови: часопис за преводну књижевност Удружења књижевних преводаца Србије*, број 109.
- НИН: *НИН, Недељне информативне новине*, Београд.
- Орвел 1977: Џорџ Орвел, 1984, Београд: Jugoslavija.
- Политика: *Политика*, дневне новине, Београд.
- Политика КД: *Политика*, Политикин културни додатак, Београд.
- Политика М: *Политика*, Политикин магазин, Београд.
- СБ 1984: Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*, Београд: Четврти јул.
- Свет: *Svet*, број 216, Novi Sad.
- СМ 1956: Спасенија Пата Марковић. *Велики народни кувар*, Београд: Народна књига.

Литература

- Антонић 2001: И. Антонић, *Временска реченица*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ковачевић 1998: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд, Србиње: Рашка школа, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.
- Ковачевић 2002: М. Ковачевић, *Синтаксичка негација у српском језику*, Ниш: Издавачка јединица Универзитета у Нишу.
- Ковачевић 2011: М. Ковачевић, *Сложена реченица са временском зависном клаузом у значењу постериорности*, у: *Граматичка питања српског језика*, Београд: Јасен, 127–158.
- Милошевић 1982: К. Милошевић, *Улога аспекатског значења у представљању хронолошке детерминације у сложеној реченици са темпоралном клаузом у српскохрватском језику*, Сарајево: *Књижевни језик*, 11/2, Сарајево, 49–61.
- Мразовић 2009: Р. Mrazović (u saradnji sa Zorom Vukadinović), *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Пипер 1983: П. Пипер, *Заменички прилози, Граматички статус и семантички типови*, (Језичке студије, Радови Института за стране језике и књижевности, св. 5), Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Институт за стране језике и књижевности.

- Станојчић, Поповић 2008: Ж. Станојчић, Л. Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Танасић 2005: С. Танасић, Синтакса глагола, у: П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, Београд, Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 345–476.

О ПЕЈОРАТИВНОЈ УПОТРЕБИ ЕТНИКА И ЕТНОНИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Због ограниченог простора концентрисаћемо се на анализу само неколико етника, схваћених шире, не само као име становника неког насељеног мјеста него, према дефиницији у *Enciklopedijskom leksikon „Mozaik znanja“* (ур. Пецо-Станојчић 1972: 86), „i nekog kraja ili zemlje“, као што су *Власи* (у јединици: *Влах*, ж. р. *Влахиња*), што у множини може бити и етноним, затим *Шокци* (*Шокац*, *Шокица*) и *Швабе* (*Швабо*/*Шваба*, *Швабица*) и сл., а потом и етнонине *Цигани*, *Турци*, *Арнаути*/*Шиптари*, *Чифути*.

1.1. Мада ту нема неке битне разлике у трансемантизацији, она ипак постоји, бар у неким случајевима, па стога треба посебно обрадити етнике, а потом етнонине.

1.1.1. Етник *Влах*, који, како је већ речено, у множини може имати и значење етнонима, а као апелатив и више других различитих значења, неутралних, или с мањом или већом пејоративности, зависно од краја у коме се с тим значењима употребљавају, као и сам етник *Влах*. Сва су та значења забиљежена у нашим рјечницима, најпотпуније у РМС и РСАНУ. Тако су у РСАНУ II 1962: 716 под одредницом Влах дата ова значења, с одговарајућим примјерима:

Влах м ...вар. Вла 1.а. становник Влашке (румунске покрајине); онај који је пореклом из Влашке, б. нар. назив за припадника румунске националне мањине или уопште човека румунске народности. 2. нар. назив често погрдан за припадника друге вере, човека из другог краја и сл. а. припадник православне вере, обично Србин (за католике и мислимане на територији бивше Аусто-Угарске)..., б. хришћанин (за муслимане)..., в. католик (за травничке муслимане)..., г. католик који говори као Србин, тј. новоштокавски (за подравске старинце)..., Херцеговац (за Дубровчане)..., ђ. сељак са копна (за далматинске варошане и острвљане) – У Далмацији зову Влахом свакога сељака са сухе земље... Ријеч онамо Влах није никаква поруга (Вук, Рј.).

Уз ово, дато је још једно значење, необично на ширем простору, а и неважно за предмет ове расправе. То је: 3. *Човек из Влашије (крај у југозападној Истри)*.

Од свих овде наведених значења лексеме *Влах*, нас, с обзиром на тему и циљеве рада, занима углавном оно које се односи на етничку припадност, а посебно питање зашто се она у том значењу употребљава и као пејоратив, те зашто је њена пејоративна употреба, и то с јаким погрдним призвукотом, ограничена само на одређена подручја.

Као погрда, етник *Влах* употребљава се углавном, како видимо по датим дефиницијама и примјерима у цитираном извору, прво, и најчешће, за Србе на подручју бивше АустроУгарске, а посебно у Босни и Херцеговини (у говору муслимана и католика), друго, много рјеђе (према Ивану Стојановићу, у Дубровнику), „за свакога хришћанина источне цркве, био Грк, Рус и ост.“ и, треће за хришћане, православце и католике (у говору муслимана у БиХ).

Пејоративна употреба овог етника може се објаснити тиме што је то „погрдан назив за човека друге вере или из другог краја“ (Речник МС 2007: 158), јер постоји ниподаштавање, због предрасуда о мањој вредности *других и друкчијих*, који не припадају *нама* (вјерски или територијално). Пошто су на подручју бивше Аустроугарске, који су уз то и из другог краја, за разлику од већине осталих, католика, Срби били православци као и Власи, то се презирање *других* пренијело на њих, а, како смо видјели, понегдје и на све православце (Грке, Русе и остале). Исти разлози условили су да је етник *Влах* (ж. *Влахиња*) као погрда сведен само на Србе, који су друге вјере (за разлику од муслимана и католика, или само католика, на другој страни). Муслимани у Босни и Херцеговини, опет, не осјећајући разлику између православца и католика и схватајући хришћанство као једну, и то другу и друкчију вјеру од њихове, мухамеданске, називају често и једне и друге *Власима*. Веома ријетко, пејоративни етних *Влах* односи се само на католике. У РСАНУ II 1962: 716 забележено је да је то в. *католик (за травничке муслимане)*, с потврдом из Бранковог Кола: гдје је речено да је „– у Босни у травничком округу 'Влах'... мухамеданцима католик, а православни 'Ришћанин' (БК 1904, 1214)“. И друкчији језик у неким је случајевима био разлог што се *Влах* у пејоративном значењу пренио на Хрвате католике. Тако се у РСАНУ (ib.) констатује да је то „*католик који говори као Србин тј. новоштокавски (за подравске старинце)*“, опет с потврдом из Бранковог Кола, гдје се тврди да „у Подравини хрватски 'муџи' зову 'Власима' оне католике, који српски говоре“ (БК 1904, 1214).

Влах се, дакле, у пејоративном значењу употребљава као ознака за припаднике различитих наших народа (једног или више њих), али ипак најчешће за Србе у Босни и Херцеговини. Изван Босне и Херцеговине и још неких крајева на територији бивше Аустроугарске тај је етник лишен пејоративности. У Србији се за *Влахе* као националну мањину употребљава пејоратив *Влауца* (РСАНУ, ib.).

1.1.2. Етник *Шокац* (ж. *Шокица*, мн. *Шокци*), према РМС 1976: 990, означава припадника дијела *Хрвата староседелаца, икаваца католичке вере, који су настањени у Славонији, Барањи, Бачкој и северној Босни, а пореклом су од досељеника из западне Босне у току 16–18 ст.*

Сам тај етник, *Шокац*, употребљавају неутрално, без икакве пејоративности, а, могло би се рећи, чак и са извјесним поносом, сви они који припадају тој етничкој скупини. О томе свједоче игре које играју, а још више пјесме које пјевају: „Весела је Шокадија...“, „Шокица сам, говор ме из-

даје, по говору свак ме припознаје...” и сл. РМС 1976: 990 цитира Вука, који је у *Ковчежићу за историју, језик и обичаје* I још 1849. написао: „Данас и они сами реку: ...’Ја сам Шокац’, ’ја сам Шокица”“ А и главно дјело хрватског писца Илије Округлића (1827–1897), иначе католичког жупника у Петроварадину, драма *Шокица* имала је тај наслов. У Босни и Херцеговини, међутим, *Шокац* (ж. *Шокица* и у мн, *Шокци*) има снажан пејоративни призвук. Тако овдашњи Срби православци погрдно називају католике и уопште Хрвате. С тим у вези, приликом отварања Народног позоришта Врбаске бановине, 18. октобра 1930, избио је и скандал. О томе, у књизи Лазаревић 2005 пише:

„У складу с југословенском идејом, коју је бан Милосављевић нагласио у свом говору на отварању Позоришта, прва представа састојала се од три једночинке – Б. Нушић: *Хаџи Лоја*, Р. Одавић: *Хеј Словени!* и Б. Швабић: *Повратак*. Водећи рачуна о верским и националним осећањима друга два народа Врбаске бановине, Позориште је отворено Нушићевим драмолетом, чија је тема отпор муслиманског живља аустроугарској окупацији 1878. године. Иако је о свему вођено рачуна, према бановом казивању, због речи *Шокац* у првој једночинки, католички клер је, по њеном завршетку, демонстративно напустио свечаност. Бан се у својим мемоарима чуди што им је та реч засметала и наводи да је католички свештеник, Илија Округлић, написао позоришни комад под насловом *Шокица* (1884)” (Лазаревић 2005: 268–269).

Бан Милосављевић, иначе Србијанац, као вјероватно, ни Нушић, није ни могао знати да је етник *Шокац* (за ж. род јд. *Шокица* и у множини *Шокци*) овдје увредљива за Хрвате, јер се у том смислу на ширим просторима, изван Босне и Херцеговине, не употребљава. Отуда и његово чуђење. А и да су знали, разлога за реаговање није било, јер у тексту Нушићевог *Хаџи Лоје* ријеч *Шокац* није употријебљена у погрдном значењу. Сам Хаџи Лоја каже сасвим нормално, без имало подругљивости, да „под кубетима ове џамије има довољно мјеста и за Србе и за Шокце, само када је у нашем срцима довољно мјеста за њих“. А кад је у џамију ушао Хрват Грго Шишић, на Лојино питање: „Јеси ли сам?“, он одговара: „Не, имадем собом двојицу-тројицу шокаца, колико ми је заостало иза моје чете“ (Нушић 1931: 50). Ту бар не може бити дилеме је ли тај етник употријебљен неутрално, без пејоративног призвука, јер тако га, сигурно, не би употријебио један Хрват за припаднике своје етничке групе.

/Узгред буди речено, тај етник у пејоративном смислу РМС VI 1976: 990, а за њим и Речник МС 2007: 1549, неоправдано биљеже малим почетним словима (као и *шокица*), па су у првом извору дате двије посебне одреднице: на једној страни шокац и шокица као пејоративи, а на другој Шокци; као назив „за део Хрвата [...] католичке вере, који су настањени у Славонији, Барањи, Бачкој и северној Босни“, а у другом су та два значења раздвојена малим и великим словом у оквиру једне одреднице. Пошто се, према нашем правопису и етници пишу великим почетним словима (а и они

имају облик множине), за то није било никаквог разлога. Насупрот томе, у Б-И II 1901: 536, под одредницом Šokac употребљава се само велико слово, без обзира на значење, с напоменом: *Šokac je pravoslavnomu Srbinu Hrvat katolik, a Hrvatu je pravoslavni Srbin Vlah.* augm. *Šokčina hyp. Šoko.* Ту није речено да ли је у пејоративном или у неутралном смислу. Исто је и под одредницом Šokica: *Šokica je pravoslavnomu Srbinu Hrvatica katolkinja, kao što je katoliku Hrvatu Srpkinja Vlahinja.* dem. *Šokčica* (н. д., ibidem). Ту нема ни ријечи о томе употребљавају ли се ти етници у пејоративном значењу или не. Тешко је рећи кад је етник *Шокац* (као и ж. р. *Шокица* и мн. *Шокци*) постао пејоратив. Једино уз Šokadija стављена је напомена: Rj. *kaže se za Šokce s porugom* (ib.), а и ту је велико почетно слово, мада се, како смо видјели, и Шокадија употребљава у неутралном значењу. И сами Шокци, именујући себе употребљавају ту ријеч без икакве поруге./

Без обзира на овакво или онакво означавање у нашим рјечницима, може се рећи да етник *Шокац*, као и све изведенице: *Шокица*, *Шокчица*, *Шокци*, *шокачки*, *шокчити* (се) и др. могу, зависно од друштвеног контекста и значења основне ријечи, имати и неутрално и пејоративно значење. Пејоративно значење могло је настати на три начина: 1) презирањем мањине (а Шокци су у Босни заиста били мањина), што се касније пренијело на све католике, 2) као опозитит етнику и етнониму *Влах* који су Хрвати (и други) употребљавали за Србе православце у Босни и Херцеговини, а могуће је и, и највјероватније, 3) зато што апелатив *шокац*, као и *влах*, имају погрдно значење. У РМС VI 1976, тачки 2. под одредницом шокац (РМС VI 1976: 990) забиљежено је да је то „подр. покр. сељак, земљорадник, прост човек. – То је господин! Господин богме, а не истом какигод шокац. *Ивак*“.

Под одредницом Влах у истом том рјечнику (РМС I 1967: 399) стоји: „(влах) нар. 3. а. *сељак као човек нижег социјалног положаја према грађанину...*“

И то је, у оба случаја, такође могло утицати на пејоративизацију тих етника.

1.1.3. Етник *Швабо/Шваба* (ж. *Швабица*, мн. *Швабе*) има у нашем језику, посебно код Срба, искључиво пејоративно значење. Историјски гледано, Швабе су биле старогерманско племе, које су стари Римљани у првом стољећу н. е. називали *Suebi* или *Suevi*. Као велики племенски савез заузимајући су широк простор од Балтика до Рајне. Ширећи се и даље стапали су се с келтско-римским становницима, али се ипак нису претопили, па су, након пропасти Каролинчке династије у десетом стољећу основали војводство под називом *Швапска* (њем. Schwabe). И данас под племенским именом *Schwaben* живе у Њемачкој, највише на подручју покрајине Баден-Виренберг и у Баварској Швапској (*Schwabe*). Кад су Турци послје неуспјелих покушаја да освоје Беч, коначно потиснути из Панпоније, тај празан простор населило је њемачко становништво, које су и Срби у Војводини звали *Швабе*. Због лоших односа с њима, то је постало пејоративно, проширивши се у том значењу на све Нијемце. То потврђује да се уже име

или, тачније, име за мањи дио неког народа, као стилска резерва, користи као пејоратив. Тако је и у другом, овдје већ споменути етницима (*Влах* пеј. – *православац*, *шокац* пеј. – *католик* и сл.). Пејоритивизацији су могле допринијети и друге околности, социјале и политичке прије свих, али сам избор етника узиман је као пејоратив ако је означавао дио неке цјелине и преносио се као поруга на цјелину.

У РМС VI 1976: 935 о етнику шваба, управо под том одредницом, док се под Швабо дају само потврде без дефиниције, стоји следеће:

„Шваба м. нар. (често презр.) – Швабо 1. *припадник немачког народа; Аустријанац (из доба Аустро-Угарске монархије); Немац*. Неће бити лако Шваби у земљи Србији! *Чол*. 2. *Србин, пречанин*. – Речи 'шојке', 'швабе' [...] служе да обележе [...] Србе пречане БК 1906“.

Уз ова и оваква објашњења треба дати неколико примједба.: 1) ознака „често презр.“ сувише је уопштена, па је тешко разлучити кад се тај етник, овдје уз то приказан као етноним (Немац и Аустријанац) употребљава, а кад не, у пејоративном значењу; 2) требало је објаснити шта су то *Швабе* у њемачком језику, гдје се та ријеч употребљава неутрално, уз податак гдје данас живе – отприлике онако како је то објашњено овдје у цитираном тексту из ЕЛЗ VII 1964: 328, или неком другом лексикографском извору, на интернету (у Википедији) и сл.; 3) посебно је, уз одговарајуће потврде, требало навести гдје се и кад тај етник употребљава погрдно за етноним Нијемац или Аустријанац. Онда би било све јасно, па и то да ли се назив *Шваба*, који се раније, док је Војводина била у саставу Аустроугарске, односио и на Србина пречанина, дакле, становника Војводине, гдје су као насељеници живјели и Нијемци (тзв. „подунавске Швабе“) употребљавао неутрално или подругљиво.

Све нам то показује да у нашим рјечницима треба давати прецизније информације и избјежавати уопштеност (као у примјеру „често презр.“) и сл. Осим тога, раздвајање етника и етнонима правописним средствима (малим и великим словима) није у складу с нашим правописним правилима, ни оним ранијим, ни садашњим, па би требало посветити већу пажњу и том виду, избору и обради одредница

1.2. За разлику од етника, којима се означавају становници неког мјеста и (у ширем смислу), локалитета, мањих дијелова територијалне цјелине, покрајина и сл., етноними су имена појединих народа (етноса) до највишег ранга, нације, као и њихови припадници. И етноними, као и етници, о којима је било досад ријечи, употребљавају се неутрално (као ознака одређених појмова), а често и у пејоративном значењу. Овдје ћемо анализирати само неколико репрезентативних примјера пејоративних етнонима, и то оних који се употребљавају у српском језику: *Турци* (м. јд. *Турчин*, ж. *Туркиња*), *Шиптари* (*Шиптар*, *Шиптарка*), *Чифути* (*Чифутин*, *Чифуткиња*), *Цигани* (*Циганин*, *Циганка*).

1.2.1. У РМС VI 1976: 36, под одредницом Турци, стоји само општи податак да су то *припадници народа турско-татарског порекла који чине*

основно становништво Турске. О пејоративној употреби тога етнонима нема ни ријечи, иако се у говорној пракси, па и књижевности, данас често употребљава као пејоратив за наше муслимане, најчешће за Бошњаке, као што Бошњаци муслимани и Хрвати католици Србе православце називају *Власима*, а муслимани и православци Хрвате католике *Шокцима*. Тако се у Босни и Херцеговини употребљавају три пејоративна етника и етнонима: *Власи*, *Шокци* и *Турци*, којима припадници овдашња три народа једни друге погрдно називају, нарочито у временима затегнутих међунационалних односа.

Према употреби у књижевности (у Његошевом *Горском вијенцу* и др.), као и у говорној пракси, етноним *Турци* за вријеме Османске империје био је неутралан синоним за наше муслимане (тада чешће називане *мухамеданци*). Тек након одласка Турака из наших крајева, то постаје пејоратив. Разлог томе биле су историјске околности, што свједочи о друштвеним условљеностима и временској ограничености пејоративизације етника и етнонима.

1.2.2. Етноним *Шиптари* (м. јд. *Шиптар*, ж. *Шиптарка*) обрађен је у ЕЛЗ VII 1964: 293 управо под том одредницом, мада у српском језику постоје још два синонимна етнонима, којима се именује већински народ у држави што се у нас стандардно назива *Албанија*, а у обичном говору, углавном у прошлости, називала се, и још се понегдје назива, *Арбанија* и *Арнауцка*. То су Арбанаси (м. јд. *Арбанас*, ж. *Арбанаскиња*, *Арбанашкиња* или *Арбанашка*) и *Арнаути* (м. јд. *Арнаут*, *Арнаутин*, ж. *Арнауткиња*, или *Арнаутка*). Овај посљедњи назив, *Арнаут*, грчког је поријекла, а примили смо га преко турског.

Етноним *Шиптар* доживљава се у нас, па и међу нашим Албанцима на Косову и Метохији као пејоратив, мада то у рјечницима нигдје није забиљежено. Звучи увредљиво кад неком Албанцу кажете *Шиптар* умјесто *Албнац*, а тако се осјећају и изведенице *Шиптарка*, *Шиптари*, *шиптарски* и сл. По томе се овај етноним издваја од осталих етнонима, јер и Шиптари тако сами себе неутрално, као име припадника свога народа, називају (*Shqiptar*).

1.2.3. И наши Сефарди, прогнаници из Шпаније, као и Ашкенази, који су у ове крајеве дошли с њемачког говорног простора и служе се тзв. јидишом (њемачко-хебрејским језиком) имају у српском језику три етнонима: *Јевреји*, *Жидови* и *Чифути*, а по вјерској припадности неки их називају и *мојсијевици*. Прва два етнонима прихватају као име свога народа и сами његови припадници у обје ове групе, само што су ти етноними варијантски поларизовани: у српском се стандарду називају *Јевреји*, а у хрватском *Жидови*. Сами припадници те наше националне мањине и на једној и на другој страни прихватају онај назив који се употребљава у средини у којој живе. Тако постоји *Јеврејска заједница Сбије* и *Жидовска заједница Хрватске*. У Босни и Херцеговини и Црној Гори припадници Сефарда и Ашкеназа називају се као и у Србији – *Јевреји*.

Пејоративни назив за Јевреје/Жидове заједнички је и гласи *Чифут* (*Чивут*) или *Чифутин* (*Чивутин*). То је забиљежено, и у РМС VI 1978: 888 уз још неколико изведеница:

„*Чифут* м тур. погрд. = Чивут.

Чифутарија ж зб. погрд. = Чивутарија.

Чифутин м (мн. –ути) погрд. = Чивутин.

Чифутка и *Чифуткиња* ж погрд. = Чивутка и Чивуткиња.

чифутски, -а, -о = чивутски.

Чифучад ж = Чивучад.

Чифуче, -ета с (супл. мн. *Чифучад*) погрд. = Чивуче“.

И Речник српскога језика МС 2007: 1515 укључио је у свој садржај све ове етнониме, са ознаком да имају погрдно значење, само што, за разлику од РМС, с упутом на облике са *в*, *нпр.* *Чифут* м. тур.. *в.* *Чивут*, (н. д.: 151, а изведеницу *чиво* упућује на облик *Чива*, гдје се даје објашњење да је то *хип. од чивутин* (ib.), и то без дублетног лика са *ф* и ознаке погрд., мада се управо тај облик најчешће употребљава у пејоративном значењу. (Не знам да ли облик *Чиво*, са *в*, умј. *ф*, уопште и постоји у српском језику, а ако постоји, сасвим је риједак и не може имати предност у стандардном језику пред обликом *Чифо*, а поготово не може бити изостављен као што је то овдје начињено, јер лика *Чифо* уопште нема). У неком будућем другом издању овога рјечника, ако га буде, то би требало, свакако, исправити.

1.2.3.4. Етноним *Цигани* (м. јд. *Циганин*, ж. *Циганка*) има, као и етноним *Јевреји/Жидови*, више различитих синонима, али се разликују по томе што је у првом случају пејоративно значење најчешће има онај основни (*Цигани*), због чега се у званичној комуникацији избјегава и замјењује с новим етнонимом *Ром*, док *Јевреји* и *Жидови* такво значење ни у ком контексту немају.

Уз *Цигани* и официјелнога *Роми*, народ пореклом из Индије који у номадским и полуномадским групама живи у Европи, и Африци (РМС VI 1976: 7919), а данас и по цијелом свијету, на свим континентима, називају још и *Фирауни*, према *фараон*, јер се претпоставља да су наше крајеве дошли преко Египта, па онда *Каравласи*, како се овдје називају румунски Цигани, затим *Чергари*, што је, у ствари, назив за оне Цигане који путују и живе у чергама итд. У обичном говору, барем у Босни и Херцеговини, најснажнију ноту пејоративности има *Фираун* = превртљивац, крадљивац, лош човјек. Пејоративно је и *Циганин*, у обраћању људима који не припадају томе народу, а имају њихове стварне, или тек стереотипне особине: несталност, непоштење, крадљивост, драмчење и сл. Све су те и друге негативне особине изражене у бројним изведеницама, које такође имају пејоративно значење: *цигански* (на цигански начин), *циганија*, *циганлук*, *циганчење*, *циганити*, *циганчитити*, а посебно аугментативи *Цигнчура*, *Циганчурина* итд. Стога се у званичној неутралној употреби, као име ове етничке скупине преферира етноним *Роми*.

Занимљиво је да је, упркос широкој употреби (*циганска музика, циганске пјесме, цигански плес* и сл), па и отпору неких Рома да се етноним *Циганин* одбаци, тај назив осјећао погрдним од давнина. Тако је у Кочићевој *Суданији* кад су Омеши Мустифу, који је тамо *глуmio* једног од чланова суда из редова грађана (поротника) и побунио се што је објашњено да су они ту само формално („Ајд’, Алија, нек је више војске!“), рекли: „Нека, Омеша, не мути, не циганчи!“, љутито одговорио: „Молим, ја сам Муслиманац, ја нисам Циганин. Отац ми је био Циганин“ (Кочић 1986: 47). То значи да је још тада, кад је Кочић писао *Суданију*, почетком двадесетог вијека (дакле, прије стотину година), *Циганин* било погрдно и за саме припаднике тога народа.

2. Након анализе, може се, укратко, закључити сљедеће:

2.1. Будући да се у свим анализираним примјерима ради о етницима и етнонимима, јасно је да је узрок пејоративизације тих лексема друштвене нарави и да је резултат одговарајућих међуетничких односа. Отуда и настојања да се формално, у званичној комуникацији употребљавају искључиво неутралне лексеме те врсте, без икакве увредљивости за оне који припадају другом народу. То, међутим, не искључује њихову пејоративну употребу у свакодневном говору, што значи да они ипак постоје и да им треба посветити већу пажњу, тиме што ће им се разјаснити узроци и начини пејоративизације, а потом у већем броју унијети у наше рјечнике с одговарајућим потврдама из књижевности и говорне праксе.

2.2. Етници се у процесу пејоративизације разликују од етнонима утолико што се исте лексеме употребљавају и као неутралне ознаке припадника појединих крајева, покрајина, или дијелова народа, што и они сами тако прихватају (у неким случајевима чак и с поносом, као *Шокци*, нпр.), али и као пејоративи кад их тако називају припадници других народа, док се код етнонима издвајају они који нису и који јесу пејоративни (нпр. *Јевреји/Жидови : Чифути*). Стога су етници и етноними посебно и обрађени.

2.3. Пејоративи ове врсте, зависно од друштвене ситуације (прије свега међуетничких односа) су у појединим земљама или покрајинама, просторно ограничени (као нпр. *Влах* за Србина, *Шокац* за Хрвата и *Турчин* за Муслимана/Бошњака).

2.4. У неким случајевима ти су пејоративи и временски ограничени. Тако нпр. за вријеме Османске империје *Турци*, како су се звали наши људи исламске вјероисповијести (или *турске вјере*) то није било пејоративно, а од 1878. и данас јесте.

2.5. Циљ овога рада био је да скрене пажњу на сва та питања, која заслужују даља и дубља испитивања.

Извори и литература

- Б-И 1901: *Rječnik hrvatskoga jezika, svezak II*, sakupili i obradili D^R. F. Iveković i D^R, Ivan Broz, Zagreb: štamparija Karla Albrechta (JOS. WITTA-SEK).
- ЕЛЗ VII 1964: *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, knj. 7. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- ЕЛЗ I 1972: *Enciklopedijski leksikon – „Mozaik znanja“*, 1: Srpskohrvatski jezik, redaktori i urednici dr Asim Peco i dr Živojin Stanojčić, Beograd: Novinsko grafičko preduzeće „Proleter“.
- Кочић 1986: П. Кочић, Суданија, у: *Сабрана дјела Петра Кочића*, књ. II. Бањалука: „Глас“ – Сарајево: „Свјетлост“
- Лазаревић 2005: П. Лазаревић, *Позориште у служби националне духовности (с освртом на бањалучко Народно позориште)*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Нушић 1931: Б. Нушић, Хаџи Лоја, у: *Сабрана дела Бранислава Нушића VII Мали комади*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Речник МС 2007: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РМС I 1967: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска.
- РМС VI 1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ II 1962: Српска академија наука и уметности, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига II, Београд: Институт за српскохрватски језик.

ЕКСПЛИЦИТНИ И НЕЕКСПЛИЦИТНИ АГЕНС У ПАСИВНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА У ЈЕЗИКУ МЕДИЈА

Одавно већ се говори да језик медија има значајну улогу у развоју језика, утиче на лик стандардног језика. Данас се на основу овога функционалног стила у доброј мјери изграђује језички израз појединаца, али и језичког колектива – стандардни језик. Књижевноумјетнички стил у томе има мању улогу управо зато што у савременом животу нема доста простора за читање књижевних дјела, посебно дјела која имају квалитет на плану умјетничком, па и у погледу језичког израза. Речено другачије, језик средстава иноформисања одражава збивања у савременом језику, утиче на језичке промјене у стандардном језику. Све ово упућује на то да је потребно описивати језик медија с једне стране како би се могла изграђивати језичка норма и, с друге стране, како би се овај функционални стил што боље упознао, наравно и како би се могло утицати на ствараоце језика медија у циљу очувања језичке културе.

Језик медија има и своје специфичности, а једна од њих је и присуство пасивних конструкција (Тошовић 2002: 327). Наравно, пасивне конструкције су карактеристичне данас и за друге функционален стилове: већ је на основу досадашњих увида у језик медија уочено да је једна специфичност савременог српског језика и „раст продуктивности пасивних структура, анонимизовање и имперсонализовање глаголских образовања и одговарајућих реченичних формација“ (Радовановић 2007: 245). Међутим, овај стил се одликује и њиховим већим присуством у односу на пресјек језичког стандарда. Зато је интересантно описати употребу ових конструкција у језику медија, на довољно реперезентативном корпусу, видјети има ли каквих карактеристика према којим се овај функционални стил разликује од других. У овоме раду не може се одговорити квалификовано на та питања, за то нема ни довољно припреме а ни простор није предвиђен за тако обимно истраживање. Тек као прилог овоме послу ја ћу обратити пажњу на то како се у језику медија исказује агенс у пасивним конструкцијама. То је занимљиво питање кад се ради о реченицма којим се исказује пасивна дијатеза уопште (не само у овом стилу) зато што српски језик има у том погледу занимљиву ситуацију – он је изгубио стару форму за ту функцију (облик инструментала) и додијелио је другој форми.

На почетку излагања је потребно у виду подсјећања рећи какве су то пасивне конструкције, односно реченице, шта је њихова синтаксичка одлика. Пасивне реченице представљају посебан тип дијатезе, а дијатеза

* sretotanasic@yahoo.com

представља однос између елемената семантичког и синтаксичког плана; на један начин се успоставља тај однос кад је у питању активна дијатеза, на други – кад је у питању пасивна дијатеза итд. Пасивна дијатеза се директно супротставља активној дијатези. За пасивну дијатезу је карактеристично да се у позицији субјекта налази именица која се на семантичком плану појављује као пацијенс и да се у тој синтаксичкој позицији никад не може наћи именица која би на семантичком плану била агенс. Трећу карактеристику – својство динамичности, важно је имати у виду првенствено кад се ради о пасиву образованом конструкцијама са трпним придјевом. Мора се дати још једна напомена у виду подсјећања: да пасивну дијатезу могу исказивати само реченице с прелазним глаголом у предикату. Такође, на почетку треба истаћи чињеницу да се у српском језику пасивна дијатеза исказује на два начина: у реченицама гдје се у предикату јавља трпни придјев и у реченицама без трпног придјева а са елементом СЕ које није саставни дио глагола, ни безличне реченице, него је показатељ да се ради о пасивној дијатези. А у вези с овим треба још рећи да су обје конструкције хомонимичне, њима се не исказује само пасив. Хомонимија се разрешава најчешће у оквиру реченице, понекад и у оквиру ширег контекста. Смисао идентификације пасивне дијатезе састоји се на препознавање оних поменутих елемената дефиниције пасива као врсте дијатезе. Важно је препознати синтаксичке јединице у реченици којим се именује пацијенс (и агенс). Наравно, због овако комплексне ситуације са српским пасивом сложени су и путеви идентификације пасивне дијатезе у овим, хомонимичним, конструкцијама, у једној и другој, али о томе се овдје неће говорити, будући да је о томе писано у српској литератури о пасиву (Танасић 1980; Танасић 2005а; Танасић 2005б и др.)¹.

Кад је посриједи пацијенс, у пасивним конструкцијама он је обавезно присутан у реченици или је исказив. Међутим, код препознавања агенса ситуација се додатно компликује чињеницом да се у савременом српском језику агенс не исказује обавезно. Овдје треба имати у виду и чињеницу да се појам агенса јавља са различитим тумачењем. Зато је потребно рећи шта је за нас агенс, шта подразумејем под тим појмом. Кад се он прецизно одреди, тада можемо говорити како се исказује.

Ако погледамо ове парове реченица

1. Јелена је написала рад на вријеме – Рад је написан на вријеме;
2. Лопта је разбила прозор јуче – Прозор је разбијен јуче –

видимо прво да су на првом мјесту реченице организоване према закону активне дијатезе, а на другом мјесту су реченице трансформисане према закону пасивне дијатезе. Наравно, видимо да ни у једној реченици агенс није исказан. Али у другој пасивној реченици се он не би могао ни

¹ У овим радовима се наводи и релевантна литература о пасиву; скренуо бих посебно пажњу на заслуге сарајевског професора Ксеније Милошевић у изучавању пасивне дијатезе, која ће се у овом раду још помињати.

исказати јер га не видимо као посебан актант у ситуацији коју описују реченица. У првој пасивној реченици агенс није исказан, али је исказив: Рад је написан на вријеме од (стране) Јелене. Није у нашој литератури довољно истакнута чињеница да у свакој овако формираној реченици нема агенса, што није никакава посебност пасивних реченица: нема га ни одговарајућа акативна реченица, у овим примјерима она у другом пару. Све ово нам говори да се агенсом не сматра сваки онај појам од кога потиче вршење радње. Тако у другом пару радњу не изазива актант агенс, већ каузатор. Зато се ове реченице не сматрају за отјелотворење пасивне дијатезе, већ представљају посебну дијатезу – декаузатив, која се синтаксички у потпуности подудара са пасивном². Разлика је у језику у погледу средства за исказивање агенса односно каузатора.

Пасив као врсту дијатезе добро су дефинисали седамдесетих година руски лингвисти из тзв. лењинградске групе и одредили и однос између семантичких улога или актаната агенса и пацијенса, као и то шта може бити агенс у пасивној реченици. Код нас је у складу с том школом изучавала пасив Ксенија Милошевић, која је и формулисала дефиницију која је на почетку овог рада исказана. Она је увела у ту дефиницију компоненту динамичности³. Што се тиче агенса, он је у томе учењу сведен на појам који значи живо, конкретније – на човјека и његове асоцијације⁴. Тако ће се он третирати и у овоме раду.

У новије вријеме, од седамдесетих година прошлог вијека, и лингвистика на западу се бавила проблемом дефинисања агенса: Џорџ Лекоф, Д. А. Кресе, И. Шлезингер (према Ивић 2000: 465). Ови аутори су дошли до мишљења да се агенсом може сматрати само појам који може да изазове, изводи и контролише радњу, што практично значи да то може бити људско биће, односно човјек и његове асоцијације.

Сад се може прећи на питање исказивања агенса у пасивним реченицама у језику медија. На основу онога како се описује језик медија, могло би се уз повећану продуктивност пасивних реченица очекивати и повећано исказивање агенса у њима. Анализа која слиједи рећи ће нам да ли је тако, односно како је у српском језику, тачније у језику медија.

Као што знамо, српски језик је током свог развоја, а давно – свакако до крај петнаестог вијека (Ивић 2005: 61), изгубио инструментал у функцији исказивања агенса. Одавно се у српском језику неће рећи⁵ и написати Рад је написан Јеленом на вријеме, или Кошуља је извезена њеном мајком. У ову позицију долази конструкција од + *генитив*, или проширена од стране + *генитив*. Чињеница да се она не јавља често у пасивним конструкцијама стоји, али не стоји чврсто оцјена да је посриједи књишка кон-

² Падучева 2004: 62.

³ В. Милошевић 1972.

⁴ То учење није изгубило на својој увјерљивости, о чему се говори у раду Храковски 2000, то учење примјењује и Е.В. Падучева 2004.

⁵ В. о томе питању у раду Танасић 1993.

струкција. Прије би било да је фреквенција те конструкције у вези с чињеницом да је глаголска валенција за агенс у пасивној реченици слаба. Иако је на семантичком плану агенс обавезан учесник, без кога нема пасивне дијатезе, на синтаксичком плану пацијенс се као реченични субјекат доводи у први план, а агенс је помјерен на периферију, почесто и потпуно поиснут. Наведена генитивна конструкција је данас синтаксичко средство којим се агенс у пасивним реченицама исказује експлицитно. А о агенсу често имамо информације и на други начин, без навођења ове конструкције у реченици.

Сад ћемо навести неке примјере пасивних реченица у којима је агенс у овој форми исказан. Прије тога само напомена да наша норма не дозвољава експлицитно исказивање пасива у рефлексивним реченицама које исказују пасивну дијатезу (Милошевић 1972; Станојчић и Поповић 2005).

[1]

1. Он наводи да је поштовање закона који регулише рад Агенције *верификовано од независних државних органа ...* (НИН 13. 5. 2010, 20).

2. Проблем у заштити корисника пред похлепом банака први пут је уочен и *од НБС* на лето 2009 године... (НИН 12. 05. 2011, 11).

3. Вучица је иначе поражена *од Катаније* с 2 : 1 (П., 16. 05. 2011, 34).

4. Уписује се у Регистар привредних субјеката да је дана 15. 11. 2007. године *од стране тужилаца ...поднета тужба...* (НИН 23. 5. 2005, 23).

5. Први архијерејски сабор СПЦ који је водио патријарх Иринеј очекиван је *од многих* (НИН 13. 15. 2010, 39).

6. Није тајна да ће следећа мера владе бити усмерена на полигамију ... а до сада је била *толерисана од власти* (НИН 13. 5. 2010, 70).

7. Састав првог као и садашњег Одбора за припрему кандидатуре за овај пројекат *именован је од исте те Скупштине* (НИН 12. 05. 2011, 58).

8. Пројекат Београд 2020 *инициран је од ЛДП-а* у Скупштини града Београда ... (НИН 12. 05. 2011, 58)

9. Са друге стране, председник Нове српске демократије Андрија Мандић сматра да су резултати пописа *исфабриковани од стране владајуће коалиције* и да ни у ком случају не представљају реално стање ствари (НИН 21 7 2011, 19).

10. Његов план је био *подржан и од ЕУ* ... (НИН 22 9 2011, 65).

Треба рећи да овакве експлицитне агентивне конструкције нису много честе у језику штампе, али се ипак запажа њихово присуство. Агенс се овом конструкцијом исказује када комуникативни циљ то захтијева, када је потребно да се он из неког разлога објелодани. Тако је у првом примјеру агенс у реченици исказан директно да би се тачно знало ко између могућих учинилаца је учинио радњу именовану у предикату, у другом случају партикула *и* испред агентивне конструкције служи да се његово

учешће истакне, између других, и НБС (Народна банка Србије) је нешто учинила. Слична ситуација с агенсом је и у десетом примјеру. У трећем примјеру агентивна допуна је важан елеменат реченице – без њега, тако започета, реченица не би била заокружена формално ни мисаоно. У петом примјеру увођење агентивне синтаксеме у реченицу значајно је, служи као модификатор значења. Без њега не бисмо знали колико је оних који су очекивали архијерејски сабор – сви, ријетки, врло ријетки; са исказаним агенсом знамо да су то *многи*. Или у примјеру број осам реченица би лијепо функционисала и без исказаног агенса: пројекат је инициран у скупштини града, дакле од одборника који тамо вијећају. Међутим, било је потребно да се између њих издвоје они који припадају ЛДП, јер су они покретачи реченог пројекта. Дакле, увијек се жели посебно нешто рећи кад се агенс исказује синтаксемом која је за ту реченичну позицију резервисана.

Кад погледамо ове реченице у којима је експлицитно исказан агенс, уочава се да је позиција агенса најчешће на крају, тј. пацијенс најчешће долази у позицију субјекта и на прво мјесто у реченици. Ипак то није апсолутно правило.

Чешће се дешава да се на агенс у пасивним конструкцијама, овим с трпним придјевом као и оним у рефлексивним конструкцијама, указује без употребе поменуте сгентивне синтаксеме. Илустроваћемо такве случајеве одређеним бројем примјера.

[2]

1. ... у ове две општине 30. маја биће одржани поновљени избори за органе власти ... (Пол. 15. 5. 2010, 6).

2. У Француском културном центру прошле недеље промовисан је зборник радова... (П. 16. 05. 2011, 1).

3. После шест година, она је одлуком суда враћена на посао... (П, 16. 05. 2011, 6).

4. Ви сте одлуком суда враћени на посао (П 16. 05. 2011, 6).

5. О томе шта све обухвата воја пројекат ... разговарамо са директором привредног друштва ХЕ Ђердап ... У ревитализацију свих агрегата биће уложено 168 милиона долара (НИН 12. 05. 2011, 73)

6. Процењује се да ће сви радови на четвртом агрегату бити завршени за 10 месеци (НИН 12. 05. 2011, 73).

7. Повећан је могући проток на ХЕ кроз све агрегате за пет посто (НИН 12. 05. 2011, 73).

9. НАТОјаћемо да потрошено време буде надокнађено током ревитализације наредних агрегата ... (НИН 12. 05. 2011, 74).

10. На пример, опрема са шестог агрегата ће после витализације у Русији бити уграђена у наредни агрегат и тако даље (НИН 12. 05. 2011, 74).

11. Европска централна банка подигла је своју референтну камату да би се заштитила од инфлације која расте па самим тим и подиже цену

новца. Еурибор, али и либор, сигурно *ће бити повећани* (ВН 16. 05. 2011, 6).

12. У Шведској, на пример, власти склапају договоре с лажним ази-лантима који, у замену за пристанак да се добровољно врате, добијају одређену пристојну своту новца и обећање да се одбијање азила неће унети у електронску базу података (ВН 16. 05. 2011, 3).

13. Разнородна и неорганизована опозиција је прошле недеље први пут формулисала своје захтеве Али, *не тражи се* и повлачење Асада, што иначе гласно захтевају окупљени на улицама бројних градова (НИН 12. 05. 2011, 68)

14. Да *би се* повећани потенцијали *искористили* у потпуности, потребно је и да буде повољан доток воде на Дунаву (НИН 12. 05. 2011, 73).

15. Када *се* 2015. године *заврши* ревитализација, највећој српској електрани обезбеђен је нови радни век ... (НИН 12. 05. 2011, 75).

16. Солидност његове позиције се види по томе што *се* нигде, чак ни у опозиционим саопштењима, лидер социјалиста *не позива* на одговорност... (НИН 12. 05. 2011, 26).

У свим наведеним примјерима у реченици постоји неки елеменат који директно упућује на то гдје се може тражити агенс, али се он не исказује синтаксемом резервисаном за то: *од + генитив*. Овакав начин указивања на агенс једнак је код пасивних реченица с трпним придјевом и код оних са елементом СЕ. У прва два примјера, локативном конструкцијом се указује гдје се налази агенс⁶, у следећа два примјера помиње се институција која је и агенс радње пасивне реченице, то је генитив уз девербативну именицу. У петом примјеру текст почиње именовањем представника радне организације која врши одређене радње. Затим слиједи пасивна конструкција и јасно је ко је агенс. Слиједи реченице организоване према принципима пасивне дијатезе и у свима њима (6–10) је исти агенс, речена радна организација, то је и у примјерима 14 и 15, гдје је посриједи рефлексивна пасивна реченица. Слична ситуација је и у примјеру дванаест, па и у примјеру тринаест. У примјеру шеснаест у реченици се наводи нечије *саопштење*, у коме се говори нечиму, а аутор саопштења је и вршилац радње исказане предикатом пасивне реченице. Овдје је већ агенс у извјесној мјери анонимизован⁷, али се на њега указује у реченици. Ово је само један број могућности да се у реченици на неки начин нешто каже и о агенсу, а да он није директно уведен у реченицу преко јединице за то резервисане у савременом српском језику.

⁶ Локатив се у нашој литератури већ помиње као средство за идентификацију агенса пасивних конструкција, в. Батистић 1972. Локатив с предлогом *по* није одговоран за агенс у српском језику – в. Ивић – 1952–1951.

⁷ О анонимизацији агенса, па и на овај начин, у рефлексивним пасивним и у обезличеним реченицама говори Милиорад Радовановић у раду Радовановић 1990. В. и рад Ивић 1961–1962.

Често се у пасивним реченицама ни на који начин не идентификује агенс. За илустрацију ће послужити следећи примјери.

[3]

1. Овај порез *се уводи* невиђеном брзином за нашу пословично спору политократију (НИН 12. 05. 2011, 28).

2. Више људи скаче, али се и више живота *спаси* испод Бранковог моста (ВН 16. 05. 2011, 17).

3. Једна посланица, која није желела да јој *се објави* име, сматра ... (П., 16. 05. 2011, 6).

4. Лекови *се одређују* за сваког пацијента посебно (НИН 26. 4. 2012, 70).

5. Многима *ће* порез *бити увећан* до 60 одсто ... (ВН 16. 05. 2011, 6).

6. За колико *ће* рачуни *бити тачно увећани* зависи и од пореске стопе ... (ВН 16. 05. 2011, 6).

7. Добро је што *је* цена млека *повећана*, а имамо и пет динара премије (ВН 16. 05. 2011, 9).

Може се рећи да су овакве пасивне реченице и најчешће у језику медија – на агенс се у реченици ни на који начин не указује. Он је анонимизован и уопштен, тј. ако би се реченица трансформисала у активну, агенс се не би исказивао именицом која означава неки конкретан појам. Биле би то именице које означавају уопштен појам: човјек уопште, људи, неко ко је за нешто одговоран, задужен, неко ко се подразумева као вршилац дате радње. Такво уопштавање и анонимизовање агенса ниуколико не доводи у питање информативност реченице – тако се у у њој концептуализује стварност о којој се саопштава⁸.

Речено се може свести на следеће. У савременом српском језику пасивне реченице се често јављају, што је посебно карактеристично за језик медија. У тим реченицама пацијенс долази у позицију синтаксичког субјекта и заузима примарно мјесто. Агенс се на семантичком плану, па и у реченици, потискује на периферију. У пасивним реченицама с трпним придјевом данас се агенс исказује конструкцијама *од + генитив* и *од стране + генитив*, док рефлексивне пасивне конструкције не могу исказати агенс. У пасивним реченицама с трпним придјевом агенс се у језику медија релативно често исказује – онда кад то комуникативни циљ тражи. У пасивним реченицама оба типа агенс се на неки начин, неким реченичним чланом, идентификује доста често. Тај начин идентификације агенса је, дакле, заједнички пасивним реченицама оба модела и у језику медија се често користи. То је опет у складу са комуникативним циљем с којим се образује дата реченица. Тако се у већој или мањој мјери на агенс баца свјетло, а пацијенс остаје у централној позицији. И треба поменути трећи случај – кад је у па-

⁸ О оваквом анонимизовању и уопштавању агенса у рефлексивној пасивној реченици говори се у раду Радовановић 1990.

сивној реченици агенс анонимизован, кад се он ни на који начин не открива. Ни такве реченице никако нису информативно непотпуне јер оне служе да изражавање одређеног вида језичке концептуализације стварности.

Извори

ВН – *Вечерње новине*, дневне новине, Београд.

НИН – *НИН*, недељне новине, Београд.

П. – *Политика*, дневне новине, Београд.

Литература

Батистић 1972: Т. Батистић, *Локатив у савременом српскохрватском језику*, Београд.

Ивић 1951–1952: М. Ивић, О предлогу **по** у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* XVIII, Београд, 173–212.

Ивић 1962–1963: М. Ивић, Категорија „Man-Sätze“ у словенским језицима, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* VII, Нови Сад, 93–98.

Ивић 2000: М. Ивић, О модификатору „улоге“ АГЕНС, *Јужнословенски филолог* LVI/1–2, Београд, 463–467.

Ивић 2005: М. Ивић, *Значења и развој српскохрватског инструментала* (¹1954), Београд.

Милошевић 1972: К. Милошевић, Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивне (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику, *Књижевни језик* I/3–4, Сарајево, 63–86.

Падучева 2004: Е. В. Падучева, *Динамические модели в семантике лексики*, Москва.

Радовановић 1990: М. Радовановић, О „беезличној реченици“, *Списи из семантике и синтаксе*, Сремски Карловци – Нови Сад, 209–219.

Радовановић 2007: М. Радовановић, *Стари и нови списи*, Сремски Карловци – Нови Сад.

Станојчић – Поповић 2005: Ж. Станојчић и Љубомир Поповић, *Граматика савременог српског језика*, Београд.

Танасић 1980: Срето Танасић, Пасивне конструкције у савременом српскохрватском језику, *Радови Института за језик и књижевност* IX, Сарајево, 65–124.

Танасић 1993: Срето Танасић, Инструментал за живо у пасивним конструкцијама, *Наш језик* XXIX/3–4, Београд, 173–181.

Танасић 2005а: С. Танасић, Опозиција референцијалност/нереференцијалност и пасивна дијатеза, *Синтаксичке теме*, Београд, 95–101.

Танасић 2005б: Срето Танасић, Глагол између реченице и рјечника, *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига, 110–127.

Тошовић 2002 – Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.

Храковски 2000: В. С. Храковский, Диатези и залоги (тридцать лет спустя), Слово в тексте, *Сборник статей к семидесятию академика Ю. Д. Апресяна*, Москва, 466–474.

ЈЕЗИЧКА КУЛТУРА У ЈЕЗИКУ МЕДИЈА НА ИЗРАЗИТО ДИЈАЛЕКАТСКОМ ПОДРУЧЈУ

1. *Језичка култура у језику медија*, уопште, условљена је, најпре, одговарајућим стилем изражавања. Због чињенице да је информација, која се пласира, намењена врло широком кругу прималаца, стил треба да, у доступној и за већину разумљивој форми, презентује садржај. Зато, публицистички стил није монолитан нити се његов аутор може свести на једну димензију: новинар је и политичар и истраживач и уметник...

Овај стил заузима сасвим посебно место у систему функционалних стилова. На овом месту подсећамо да специфичност публицистичког функционалног стила карактерише:

- усмена и писмена форма изражавања,
- жанровска разноврсност,
- укрштање семантичке, стилистичке, стандарднојезичке, социјалне и географске информације,
- знаковна и кодна сложеност,
- екстралингвистичка обојеност,
- ауторска означеност и
- комуникацијска поливалентност.

Међутим, ако бисмо издвојили најосновније функције публицистичког стила треба навести следеће: информативност, актуелност и специфични канал за преношење информација. Проток информација кроз канал може да буде нормалан, али и да његов ток прате и одређене сметње као што су бука, временска оскудица и слично.

2. *Говорна култура* коју треба да поседују спикери и новинари има врло важну улогу, јер, управо, од начина на који ће се исказати одговарајућа порука зависи и њена ефикасност. Овај говор постаје пример за углед милионима слушалаца и гледалаца. Зато, не треба посебно истицати да треба да буде у сваком погледу примеран, непрекоран; што значи да има све одлике стандардног и лепог комуницирања.

Основа публицистичког стила је стандардни језик, а његову реализацију, према Бранку Тошовићу (2002) карактеришу усмени за радио, писмени за штампу и усмено-писмени облици изражавања за телевизију. У овом стилу је заступљена монолошка и дијалошка форма, односно двосмерна комуникација. Будући да медији и имају широк аудиторијум, различите стручне и професионалне оријентације, публицистички стил се, неминовно, често преплиће са стручним језицима, док за потребе појединих,

* gagamar@ptt.rs

специјализованих програма може да користи елементе научног, књижевно-уметничког, административног функционалног стила.

Језик медија чини специфичним и *кодно преплитање*. У њему се укршта природни језички код и невербални код (нелингвистички систем знакова). Бинарна кодна комбинација је нарочито карактеристична за информативне, документарне и забавне телевизијске жанрове. Притом, нејезичка средства медији користе за појачавање информације.

2.1. *Лексичка структура*. Новинарски текстови су најчешће кратки, са јасним и прецизним изразом – без двосмислености. Ове текстове карактерише унификација и шаблонизација са минималним могућностима за полисемију, хомонимију, синонимију. Генерално, избор лексичких средстава у публицистичком стилу је, у односу на књижевноуметнички, доста ограничен и мање разнолик.

2.2. *Морфолошка структура* у језику медија је такође специфична; најмногобројнију групу чине именице, друго место заузимају глаголи, а тек на трећем месту су придеви (Тошовић: 2002). Краће информације поређане у мањим рубрикама готово искључиво захтевају треће лице. Њихов монолошки карактер готово елиминише могућност употребе првог и другог лица, па се чак може говорити и о обезличавању као битној карактеристици стила. Од овог општег става, по правилу се изузимају репортаже, фелтони и чланци. С обзиром на то, да је информисање, у највећој мери окренуто догађајима у најближој прошлости, разумљива је појачана употреба прошлог времена: *стигао је, говорио је, председавао је...*

2.3. *Синтаксичка структура*. У информативним жанровима доминира проста реченица, а ако се појави сложена, она је са релативно мањим бројем зависних реченица. Новинарски стил карактерише логичка сукцесивност изражавања, појачана употреба пасивних конструкција, нарочито у информативним жанровима, употреба појмовних синтагми (*извештај генералног секретара*), логичка апозиција, декомпоновани предикат (*узети учешће*)...

3. *Каква је говорна култура коју негују наша средства информисања?* Да би се одговорило на ово питање мора се имати у виду њихова бројност и разноврсност. Поред, такозване, *централне штампе, покрајинских радио и телевизијских станица* постоји и читава мрежа коју чине на десетине *локалних станица* које покривају сваки кутак наше земље. Пред микрофонима и камерама непрекидно протичу колоне лица која се врло разликују по говорној култури. Најчешће замерке које се упућују на рачун културе говора у медијима, уопште, јесу:

- преовладава читање текстова у односу на усмени говор;
- бројне говорне девијације, од лошег дисања до нестандардног изговарања гласова;
- употреба фразеолошког речника, устаљених синтагми које се усвајају на различитим седницама и што је најгоре, новинари и спикери таква језик усвајају и негују као *посвећени језик*. Овако *заробљен* језик пре-

стаје да делује својом животношћу и свежином јер живи уоквирен шабло-
нима.

3.1. *На територији призренско-тимочког говорног простора* по-
стоји на десетине медијских кућа чија се *говорна култура*, поред свега до-
сад реченог, одликује и другим специфичностима, на шта овде нарочито
желимо да укажемо.

На структурисање језика као и свих, тако и ових медија утицај ис-
пољавају и *фактори језичког статуса средина* као што су:

- идиом урбане средине у којој делује одређено средство масовне
комуникације и
- дијалекатско језичко окружење.

Јер, самостално живљење стандардног језика није само лингвистич-
ко питање. Језичка заједница којој дати језик припада увек, на неки начин,
одређује свој однос према томе језику и, неретко, интервенише у његовом
функционисању па и развоју и зато тема овог рада, поред основног лингви-
стичког, добија, у извесним аспектима, и социолингвистички карактер.

Култура говора и језички идиом медија од Тимока на северу до
Призрена на југу, поред стандардних носе и одлике призренско-тимочког
дијалекта уопште, специфичних локалних поддијалекатских система непо-
средног окружења и нарочито одлике идиома сваког од урбаних центара:
Књажевца, Ниша, Врања, Лесковца. Уосталом, и језик књижевних дела ко-
ја настају на овом простору у у извесној мери, стање језика у одговарајућој
урбаној средини. Стеван Сремац је у своја дела, поред стандарда унео и ве-
лики број карактеристика говора Ниша, а Борисав Станковић говора Врања
и околине почетком 19. века.

Поред градова чије је становништво, углавном, из непосредне око-
лине, на територији призренско-тимочког говорног простора треба помену-
ти и многојезичне урбане средине као што су Призрен, Прешево, Гњилане
и Бујановац у којима су у истој медијској кући организовани програми на
српском, албанском, ромском и турском језику. То, међутим, може да буде
посебна тема, за неку другу прилику.

3.2. Општа друштвена тенденција усвајања и ширења стандардног
језика преко медија Врања, Лесковца и Ниша још ни издалека не даје оче-
киване резултате. У овим урбаним срединама, где се дијалекатско још увек
чува, запрепашћујућа је чињеница да средње, а нарочито млађе генерације,
чак ученици и студенти, данас нарочито инсистирају на дијалекатском. За-
то у овим урбаним срединама знатан проценат становништва и данас има
најмање две језичке компетенције.

На чување дијалекатских особина на призренско-тимочком говор-
ном простору делује више фактора, међу којима треба, као најзначајније,
издвојити следеће:

- Постојање великих центара, као што су Ниш, Лесковац и Врање
чија је већина становништва са призренско-тимочког дијалекат-
ског подручја. У мањој или већој мери дијалекатске особине су и

данас присутне у говору градског становништва па и у култури говора на медијима.

- И данас у овом региону постоје сеоска, неурбанизована насеља у планинским пределима која су удаљена и прометно неповезана са градовима и због тога боље чувају дијалекатско него други.
- Вероватно, најбитнији чинилац који утиче на чување дијалекатског у комуникацијама на призренско-тимочком простору јесте суштинска разлика у неким категоријама у односу на друге штокавске дијалекте (чување старог словенског полугласника њ (cân), чување вокалног л □ (сл □ унце), незамењено л на крају речи (видел), само један – експираторни акценат који се може наћи на сваком слогу у речи, укључујући и последњи (дете), упрошћена промена именица и именских речи са номинативом и акузативом и непостојање сугласника х (леб), нестајање инфинитива; балканистичка конструкција за будућу радњу ће+презент (ће идем)...

Због свега тога се, у овим областима, поједине дијалекатске особине урбаних идиома данас чак и учвршћују.

3.3. Овај рад се заснива на аутентичном језичком материјалу који је прикупљан од јануара до маја 2011. године из програма различитих жанрова, који су емитовани на електронским медијима Врања, Лесковца и Ниша. Поред професионалних спикера и новинара (који су најчешће без филолошког образовања) снимани су и остали учесници комуникације – гости различитих програма, од информативних до забавних. Дуге колоне говорника од неписмених сељака до интелектуалаца са дипломама универзитета, од најмлађих предшколаца до представника трећег доба, пролазиле су пред нама са индивидуалним реализацијама српског језика, или што би велики лингвиста Фердинанд де Сосир рекао са својим *la parole* (говором).

Први утисак који истичемо, након овог истраживања, је да је актуелна језичка ситуација на призренско-тимочком говорном простору комплексна зато што се овде, пред нашим очима, сударају две различите граматике: савремене стандардизоване новоштокавског карактера и дијалекатске балканистичког типа.

У електронским медијима ових градова, данас се говорне одлике крећу од структурално чистог дијалекатског типа са аналитичком деклинацијом, аналитичком компарацијом, слободним експираторним акцентом, до стандардизованог језичког израза у сваком погледу, изузимајући прозодију која, у највећем броју случајева остаје без квалитативно-квантитативних опозиција, изговара се као експираторна и делимично је пренесена.

На основу материјала којим располажемо може се рећи да се савремена култура говора урбаних средина Ниша, Лесковца и Врања огледа и у култури говора језика електронских медија у овим местима.

Прво можемо рећи да има најмање изразито дијалекатских говорника: *Дете, поубаву баичу и поубаво цвеће неће видиш у цел овџ комшиљк. Моје комшике сетив се да садив цвеће, кџд видив куде мене да почне да*

цвѣти. Кој оће да работи, Господ не му брани (РТВ – „Отворена врата“, 15. 4. 2011).

(Пинувала сѣм си гу, сине, али сѣг ми гу ич не више не треба. Лебац и водица за старога човека дѣньс доста, ич му више ништа не треба (РТВ – „Долином Ветернице“, 1. 4. 2011).

Друго, прелазни варијетети, настали у судару стандардног и дијалекатског најбројнији су најразличитији, често врло необични, а за теорију језика занимљиви, јер су жива слика укрштања два различита идиома, новоштокавског и староштокавског – балканистичког типа. Ево, најпре, неколико примера напола усвојеног књижевног типа српског језика: *Наши ђаци су увек ишли на тим камповима, На конкурс су се јавила двадесет шест рада* (РТВ – „Дан пред нама“, 5. 5. 2011). *Да вратимо котлове у првобитном стању [...] радници у котларницу дају све од себе. Они ће доћи код нас у Новом дому. За задњих две године урадили смо много. Сутра ће се температура кретати од 20 до 22 степени* (РТВ – „Дан пред нама“, 6. 5. 2011). Говорници у овој емисији су били професори, млади пословни људи из привреде, метеоролог...

Мешање староштокавског и новоштокавског, мешање дијалекта и стандарда на овим медијима ствара врло необичне језичке конструкције, међу којима издвајамо употребу полугласника, несигурну употребу нове деклинације, мешање локатива и инструментала уз глаголе мировања и акузатива уз глаголе кретања (типа *идем у Врање* и *живим у Врање*), неслагања реченичних делова у роду и броју и друго.

Међутим, оно што је најкарактеристичније обележје културе *говора језика медија на изразито дијалекатском призренско-тимочком подручју*, оно што најпре привлачи пажњу јесте *прозодија*.

Проблема у области прозодије, када је жива реч у питању, на овом подручју, најпре су постали свесни новинари и политичари и они су ти који овде чине почетничке кораке у медијима и, наравно, неминовно и грешке. Слободни, експираторни акценат у извесној мери је *укроћен*; помера се са последњег слога тако да се у идиомима урбаних средина као и у говору на медијима данас више не може чути нити на отвореној нити на затвореној ултими. Али, на сцени је следећа ситуација: очигледна потреба за преношење акцента према почетку речи се остварује на специфичан начин. Акценат се помера за један слог унапред, притом задржавајући дијалекатске експираторне карактеристике. Ево како то звучи у говору новинара Радио телевизије Врање: *награђивани*¹ (филмови), *инструмѐнти* (политике), *заборáвим* (гајде), *сачивамо* (славе), *конкурísале* (тамо), у *Радóвници*, *Новосáђана*, *Београђана*, *Радио телевѝзије Врање*, (поред) *Васуљице*, да *испóштујемо* (конкурс), да се *надовѣжемо*, *столицá*, *продавница*, *голуби́ца*, *радѝја*, *гледáја*, *видѣја*, *убрáја*, *посејáја*, *догледáја*, *донѣја*, *узѣја* ... (РТВ – „Дан пред нама“, 5. и 6. 5. 2011).

¹ Ово није знак за дугоузлазни акценат, већ за експираторни.

Употреба инфинитива у језику медија на крајњем југоистоку Србије је толико ретка да се може сматрати занемарљивом. Дужа, балканистичка форма *ће (да) + презент*, и даље је незамењива: *Сутра ће да гледам да дођем. Добро ће да му дође и најмања помоћ.*

За исказивање будуће радње често се користи презент: *Сутра идем на пијацу.*

Није тешко закључити из ових карактеристичних примера да је прозодија у процесу превирања, када је померање акцента са краја према почетку речи у питању, али њен квалитативно-квантитативни карактер и даље остаје дијалекатски. И даље се на овом, изразито дијалекатском подручју, користи експираторни акценат и, у суштини, то је само јаче изговорен слог у речи.

Померени, али не и промењени акценат даје обележје говора не само ових урбаних средина, него и језика медија у њима.

Закључак

1. На важном задатку заштите идентитета свако друштво улаже велике напоре на неговању стандардног језика и језичке културе уопште. Највећи утицај на том плану имају школа, позориште, а у последње време, нарочито, медији. Њихов стални задатак је да реч коју шире буде на завидној висини не само у погледу општег стандардног израза, него и у погледу изговора.

Језик медија, због њиховог статуса и функције, није монолитан и зато заузима, са свим својим карактеристикама, посебно место у систему функционалних стилова

2. Интензивни развој комуникација, последњих деценија, доводи до снажног ширења и развоја стандардног језика. Може се слободно рећи, захваљујући електронским медијима, да нема ниједног места, ма колико оно удаљено било, у коме стандардни језик није, на неки начин, присутан.

Јачина утицаја и ширења стандардног језика зависи, поред осталог, и од културе говора на медијима, али евидентан је и супротан процес: култура говора у језику медија зависи од идиома урбане средине у којој медиј делује и од природе дијалекатског окружења. У којој мери ће стандардни језик утицати на савремени идиом урбане средине, зависи колико је локални говор различит од дијалеката који су ушли у основицу стандардног језика.

3. Културу говора језика медија на изразито дијалекатском призренско-тимочком говорном простору данас обележавају говорне карактеристике које се крећу од структурално чистог дијалекатског типа са аналитичком деклинацијом, аналитичком компарацијом и слободним експираторним акцентом, преко различитих прелазних облика који су у суштини мешавина дијалекатских и стандардних карактеристика (типа стандардни

облик – експираторни акценат...) до стандардно језичког израза у сваком погледу.

Литература

- Бугарски 1983: Р. Бугарски, Град и језик, у: *Лингвистика о човеку*, Београд: Просвета, 210–223.
- Бугарски 1996: Р. Бугарски, *Језик у друштву*, Београд: Чигоја штампа – XX век.
- Говор Новог Сада. Свеска 1: *Фонетске особине* 2009, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.
- Dell 1962: H. Dell, *The Ethnography of Speaking*, Washington.
- Дешић 1979: М. Дешић, *Савремени српскохрватски језик са акцентологијом*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђуровић 1996: Р. Ђуровић, *Дијалекти, језик, норма*, Ужице: Културнопросветна заједница.
- Живковић 1987: Н. Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот: Музеј Понишавља.
- Ивић 1986: П. Ивић, Наши дијалекти и модерно доба, у: *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга, 91–106.
- Ивић 1997: М. Ивић, *О Вуковом и вуковском језику*, Београд: Библиотека XX век – Чигоја штампа, 158–169.
- Јакобсон 1966: R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Beograd: Nolit.
- Јовић 1976: D. Jović, Jezik urbanih sredina, Zagreb: *Gledišta*, 17/7–8 (jul–avgust): 732–744.
- Јовић 1978: D. Jović, Jezičke i društvene osnove nekih promena u govoru urbanih sredina, Zagreb: *Gledišta*, 6 (jun): 492–504.
- Јовић 1983: D. Jović, Književni jezik i urbani idiom, u: *Jezik u savremenoj komunikaciji: tribina*, Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 34–52.
- Јовић 1982: Д. Јовић, Ми и наш језик, *Наше теме*, 5, 823–829.
- Јутронић-Тихомировић 1986a: D. Jutronic-Tihomirovic, Jedna moguća sociolingvistička univerzalija, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti*, Zadar, 15: 17–28.
- Љубиш 1981–1982: В. Љубиш, Суштината на градската дијалектологија, *Македонски јазик*, Скопје, 32/33: 417–431.
- Михајловић 1977: Ј. Михајловић, *Лесковачки говор*, Лесковац: Библиотека народног музеја.
- Пол-Луј 1988: Т. Пол-Луј, Говори Ниша и околних села, *Српски дијалектолошки зборник* 45.
- Радовановић 1982: М. Radovanović, Naše glavne jezičke teme, *Naše teme*, Zagreb, 5: 813–822.
- Радовановић 1986: М. Radovanović, *Sociolingvistika*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada – Dnevnik.

- Реметић 1996: С. Реметић, Српски призренски говор, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, 42: 319–614.
- Реметић 1997: С. Реметић, Српски призренски говор у светлу језичке интерференције, у: *О српским народним говорима*, Дани духовног преображења IV (Научни скуп, Деспотовац, 21 – 22. 8. 1996, 155–165.
- Стевановић 1950: М. Стевановић, Ђаковачки говор, *Српски дијалектолошки зборник* XI.
- Станковић 1997: С. Станковић, Градски власотиначки говор(и) – социолингвистички процеси (опште карактеристике), у: *О српским народним говорима*, Дани духовног преображења IV (Научни скуп, Деспотовац, 21 – 21. 8. 1996), 167–179.
- Тошовић 2002: Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Београдска књига, Београд.
- Ћупић 1983: Д. Ћупић, Urbanizacija i dijalekat, у: *Jezik u savremenoj komunikaciji: tribina*, Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 53–61.
- Чашуле 1981: И. Чашуле, Некој аспекти на социјална дијалектологија, Скопје: *Литературен збор*, 28/2.
- Швејцер 1970: А. Д. Швејцер, *О mikrosociologii i makrosociologii jazyka*, Moskva.
- Шкиљан 1980: Д. Škiljan, Od horizontalne k vertikalnoj stratifikaciji jezika, *Naše teme* 6.

Илијана Р. Чутура*
Универзитет у Крагујевцу
Педагошки факултет Јагодина
Катедра за филолошке науке
Јелена М. Стевановић
Институт за педагошка истраживања
Београд

Оригинални научни рад

О НЕКИМ ОСОБИНАМА ЈЕЗИЧКЕ КУЛТУРЕ У ТЕКСТОВИМА ДНЕВНИХ ЛИСТОВА У СРБИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

1. Уводне напомене

У раду¹ се издвајају и анализирају оне особине језичке културе у новинским текстовима које почивају на устаљености или међусобној идентичности (и сличности) употребљених лексема, израза и синтаксичких конструкција. Анализирани су текстови из дневних новина у Републици Србији и Републици Српској. Корпус обухвата вести и извештаје економске, спољнополитичке и страначкополитичке тематике, па можемо рећи да је дефинисан у тематском и жанровском смислу.

1.1. Појам *језичка култура* најчешће се поистовећује са идеалима правилности (потпуно поштовање норми књижевног језика) и чистоте (избегавање дијалектизама, жаргонизама и сличне нестандартне лексике и фразеологије) у употреби матерњег језика (Бугарски 1986). Језичку културу можемо посматрати и преко скупа одређених језичких јединица и скупа правила за њихову употребу који заједно чине књижевнојезичку норму, те према овом схватању језичка култура представља „неговање језика“ усаглашавањем сопственог израза са одредбама норме (Симић 1983). Дакле, језичка култура се темељи на: граматички (поштовање принципа прескриптивне граматике), ортографији и стилистици (Симић 1983).

Поред тога, „[...] критериј системности као основни потребно је комбиновати још и с критеријем сврсисходности (који подразумева комуникативностилску вриједност системске језичке чињенице). Тако би се метод *нормативности*, ван ортографске норме [...] *могао темељити на комбинацији критерија системности и критерија сврсисходности*. Први уважава језичке а други комуникативне и стилистичке законитости“ (Ковачевић 1996: 127).

* ilijanacut@yahoo.com

¹ Чланак представља резултат рада на пројектима: 178014 *Динамика структура савременог српског језика* и 179034, *Од подстицања иницијативе, сарадње и стваралаштва до нових улога и идентитета у друштву*, чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1.2. Одступања од норме не могу се увек сматрати језичком некултуром. Свесно одступање представља намерно нарушавање језичких норми ради стварања посебних стилских ефеката и уздизања ефицијентности језика што је посебно изражено у појединим функционалним стиловима. Стога, можемо говорити о особинама публицистичког функционалног стила – коме језик новинара припада, о природи језичких јединица које најчешће везујемо за овај стил и о њиховом месту у систему функционалних стилова.

1.3. Основни проблем којим ћемо се у раду бавити јесу типови понављања јединица различитих нивоа и појава аутоматизације језичких средстава у дневној штампи. Указаћемо и на више или мање стилски успешне покушаје иновирања, разбијања монотоније језичког израза и избегавања понављања. Узроке овог проблема Ј. Јовановић сумира на следећи начин:

„У новинама као средству масовне комуникације писаног типа запажена је на једној страни тежња да се удовољи принципу опште комуникативности, а то значи да се порука учини доступном масовном адресату, како би се остварио што непосреднији контакт са свима којима је упућена. Новинари се држе добро познатих, уобичајених, стандардних облика и конструкција [...] На другој страни, долази до изражаја њихово настојање да разбију монотонију укалупљених, шаблонизираних израза, па у ту сврху траже нов, свеж израз“ (Јовановић 2010: 25–26).

1.4. Бројношћу примера издвајају се две области: (а) понављање лексема и синтаксичких склопова и (б) област устаљености израза, фразеологизама и метонимије. Условно бисмо их могли одредити као: (а) лексичку и синтаксичку и (б) семантичку и стилистичку. Прва обухвата случајеве понављања – на веома малој удаљености у тексту – одређених лексема и конструкција, те би се могла означити као синтагматска, тј. као однос у тексту присутних јединица. Друга укључује парадигматске односе, јер почиња на селекцији доступних варијаната. Ова разлика представља и општи класификациони критеријум у раду.

Корпус чине вести и извештаји из сфера економске, спољне и страначке политике, из следећих дневних новина: *Вечерње новости*, *Политика*, *Прес*, *Данас*, *Блиц*, *Глас Српске*, *Независне новине*.

Основни критеријум, примењен већ у селекцији грађе, био је искључивање стилогених понављања, односно искључивање стилских фигура понављања: полиптотона, парегменона, етимолошке фигуре, параномазије и сл. – оних фигура које, како Квинтилијан каже о параномазији, привлаче „уши слушаца и подстиче њихову пажњу сличношћу гласова, сличношћу и супротношћу значења ријечи“ (Квинтилијан 1985: 325).²

² Овај проблем – „(само)очигледни суоднос фигура понављања и кохезије текста рекурнцијом поновљених јединица“ (Ковачевић 2000: 290) – детаљно анализира М. Ковачевић у тексту *Стилске фигуре понављања и лингвистика текста* (у: Ковачевић 2000: 287–318).

Први део рада тиче се понављања лексема и синтаксичких склопова. Други део рада посвећен је анализи устаљених клишираних израза, а трећи метонимији.

2. Типови понављања

Понављања лексема и синтаксичких склопова у анализираном корпусу су умногоме функционалностилски и жанровски условљена, будући да представљају и карактеристику публицистичког стила и последицу композиционе структуре вести и извештаја. О понављању као одлици информативног и аналитичког публицистичког подстила Тошовић каже:

„По употреби синонима издваја се књижевнопублицистички подстил (репортаже, фељтони и сл.). У осталим подстиловима (информативним и аналитичким) синонимизација је доста ограничена [...], прије свега због тога што ови подстилови имају основну функцију да информишу, а не да дјелују (ако и постоји перлокуција, она је у форми агитације и пропаганде). Због такве ограничености и новинарске пасивности у естетизацији израза понављања су честа“ (Тошовић 2002: 255).

С друге стране, сама композиција текстова укључује капител (лид, главу) који „најчешће представља део који се појављује и у главнини текста, у истом или проширеном облику. Капител би по томе био поновљени елеменат текста који се сматра носиоцем ударних чињеница“ (Јовановић 2010: 119). Стога је природно да лексеме, конструкције, синтагме, па и читави искази у лиду буду дословно или делимично поновљени у телу вести.

Класификацију директних понављања на малом растојању у тексту (на плану микроструктуре³) извршили смо према два критеријума: а) критеријуму нивоа језичке јединице и б) критеријуму идентичности/неидентичности језичке јединице. Укрштање ових критеријума резултира тиме да се региструју понављања исте лексеме у истим или различитим облицима, потом појава различитих лексема у истом облику (што доводи до понављања обличког наставка и, код глагола, помоћног глагола), исте лексеме у различитим синтагматским спојевима, лексеме са истом творбеном основом и декомпоноване јединице и њихове једнолексемске варијанте. Често се ови видови понављања комбинују у истом тексту.

³ „У текстној се лингвистици појам микроструктуре увријежио за означавање односа унутар реченице и међу сусједним реченицама; појмом макроструктура разумијева се надређено установљавање односа у цијелом тексту. Тако би, на примјер, прономинално везивање у слиједу реченица било микросинтактички феномен, док се аргументацијски односи који служе као основа текста одређују као макросинтактички“ (Гловацки-Бернарди 2004: 48).

2.1. Минимална варирања поновљених јединица

Потпуна понављања и минимална варирања поновљених јединица имају и функцију сигнала контекстуалне укључености реченице, односно сигнала кохезивности елемената текста. Уколико су поновљене јединице лексеме, оне представљају лексичке конекторе, који су „више-мање, супститутивни конектори. Њихова је наиме улога да замјењујући, на овај или онај начин, какав лексем, скупину лексема, исказ, скупину исказа или чак цијели претходни текст повежу сљедећи исказ (текст) са претходним исказом (текстом). Из њих се као несупститутивни издвајају репризни и неки адвербијални. Репризни конектори не замјењују, него понављају, обично какав лексем из претходног исказа, те њиме, као и супститутивни лексички конектори, повезују сљедећи исказ с претходним“ (Силић 1984: 115).

Из грађе издвајамо примере понављања, делимичног понављања и паралелизма.⁴

Минимално варирање поновљене јединице у нашој се грађи остварује као делимично понављање и као паралелизам. Такво варирање може се, у свом најограниченијем виду (када је комбиновано са потпунм понављањем) остварити и као промена редоследа глагола и помоћног глагола у оквиру сложеног глаголског облика. Наредни пример показује такво варирање јединице која гласи „казао је Мас“. Очигледно је да је новинар своју „уводницу“, ауторску дидаскалију, минимално варирао, сматрајући је информативно маргиналном у односу на туђи говор, и то тако што је она у првом и трећем случају у постпозицији, а у другом у препозицији, што је омогућило пермутацију помоћног глагола и радног глаголског придева. Два пута је субјекат означен презименом (*казао је Мас / Мас је казао*), док је у трећем случају употребљена заменица *он*:

(1) – Postoji širok konsenzus političkih stranaka o prioritetima zemlje. Izbori su neophodni svake četvrte godine, ali nije interes zemlje da izbori budu svake godine ili svakog meseca – казао је Мас novinarima u Medija centru, gde

⁴ Типове кохезивних елемената прегледно систематизује В. Половина: „Међу врсте кохезије које познају природни људски језици наводи се: *повнављање (recurrence)* као једноставно понављање елемента неког обрасца, па *делимично понављање*, рецимо померање већ употребљеног елемента једне класе у другу класу речи, на пример, именице у глагол. Структура која се понавља, али са другачијим лексичким елементима, јесте *паралелизам*. Понављање садржаја другим изражајним средствима представља *парафразу*. Замењивање елемената који носе садржај кратким изразима који сами нису носиоци садржаја представља употребу *проформ*. Понављање једне структуре и њеног садржаја, али уз изостављање неких површинских изрази представља *елипсу*. Затим је ту могуће уврстити и *граматичке категорије*, нпр. глаголска времена и аспект као још једну врсту везе између догађаја и ситуације у свету текста. Такође и *редослед* елемената у исказу којима се изражава важност новог исказа као информације и која се тумачи методом функционалне реченичне перспективе“ (Половина 1999: 150).

su predstavljeni rezultati šeste ankete nemačkih kompanija o poslovnom okruženju u Srbiji.

Mas je kazao da interesovanje nemačkih investitora za ulaganja u Srbiji neprestano raste u poslednjih osam meseci.

„Nema sedmice u kojoj neka od nemačkih kompanija ne dođe u ambasadu da se raspita o uslovima investiranja u Srbiji, da potpiše sporazum o ulaganju ili otvori novi pogon“, *kazao je on*. (PRESS 15. 4. 2011, Nemci žele da ulože novac u našu privredu).

У другом примеру, у веома кратком сегменту текста (од укупно 47 речи – две реченице), два пута је поновљена конструкција *како* + *перфекат*: „како је навео“, „како је објаснио“, док се као трећи сличан члан јавља *како+потенцијал*: „како би Београд имао приходе“. У трећем члану поново се, дакле, јавља и радни глаголски придев.

(2) Prema njegovim rečima, premijer Mirko Cvetković zatražio je da gasovod uđe ispod Zaječara, jer je, *kako je naveo* Ilić, on iz toga kraja. Cilj je bio, *kako je objasnio*, da se pokrene jugoistočna Srbija, a sada će tu stanicu praviti u Batajnici, *kako bi Beograd imao prihode* (Blic 16. 1. 2011, Velimir Ilić: Zaustaviti migracije u Beograd).

Понављање идентичних лексема и синтагми не мора имати само кохезивну улогу, већ може преузети – исто као и синонимски начин повезивања следећег исказа с претходним – „појачавајућу улогу“ (Силић 1984: 116), коју углавном има у белетристичким текстовима (исто: 116). У следећем примеру показује се начин на који небелетристички текст посеже за овим средством у сврху „појачавања“, која за информативну и аналитичку публицистику није карактеристична:

(3) Ukoliko Viši sud u Beogradu overi ovaj ugovor – osim ostatka od dve trećine onog nelegalno isposlovanog novca, šta još dobija *osuđenica*? [...] Dakle, *osuđenica* neće biti smeštena u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, jedinoj ustanovi ovog tipa u Srbiji.

Dakle, *osuđenici Ražnatović* neće biti uskraćeno prostora i intime. [...] Pritvorena u svojoj kući („kod sebe“), uz slobodan dotok svežeg vazduha i prirodnog svetla, *osuđenica Ražnatović* neće biti prinuđena da, poput *koleginica iz Zavoda*, ručno pere svoj veš ... U vreme posta, ukoliko posti, *osuđenica Ražnatović* moći će sebi da priušti odgovarajući režim ishrane, što je uskraćeno onima u Zavodu [...] (Danas 14. 4. 2011, Intelktualac u tranziciji).

Иронични призив укорењене именице „осуђеница“ додатно је подвучен контрастирањем предности кућног притвора у односу на затворске услове. Вишеструко понављање лексеме „осуђеница“ – два пута самостално, а три пута у склопу синтагме „осуђеница Ражнатовић“ – у функцији је истицања ироније која је додатно пооштрена семантиком лексеме *колегинице* („колегинице из Завода“).

2.2. Комбинована понављања

Као комбинована понављања одредили смо понављање више од једне лексема у истом делу текста, с тим што укључујемо и појаву истих лексема у различитим облицима, али и појаву лексема код којих се, као у парегменону, „редуплицирана јединица изразно подудара само у дијелу лексичких морфема. Изразна подударност обавезно подразумева коријенски морфем, али се може протезати и на још неки деривацијски морфем, с тим да никад не може захватити све деривацијске морфеме редуплициране лексема“ (Ковачевић 1998: 146).

У наредном примеру, који представља фрагмент од укупно 92 речи, лексема *закон* понавља се 4 пута у различитим падежним облицима (номинативу једнине, генитиву множине, генитиву једнине и акузативу множине), а једном се јавља и лексема *законодавство*.⁵ У истом тексту налазимо глагол *критиковати*, једном у перфекту, а једном у облику трпног глаголског придева, као и именицу *критике*. Ова именица је део декомпонованог предиката који је вероватно употребљен да би се избегло комплетно понављање субјекатско-предикатског споја *Венецијанска комисија је критиковала*, те модификација гласи *Венецијанска комисија упутила је оштре критике*.

(4) Закон о народним посланицима спада у групу такозваних европских закона и његово усвајање један је од услова за добијање статуса кандидата. Значи, спада у приоритетне законе који морају бити усвојени до јуна. *Венецијанска комисија га је оштро критиковала* и навела да садржи одредбе које су у супротности са демократским начелима и европским стандардима. Мање је *критикован* део закона око blanko оставки јер је за њихово потпуно брисање из законодавства потребна измена Устава што сада није могуће, *али је зато Венецијанска комисија упутила оштре критике* на део који се односи на изборне листе (Блиц 6. 4. 2011, Лош закон гурати ДС и СПС, корист имају сви).

Парафраза предиката подразумева и делимично понављање лексема, односно појаву дериватних конектора, и потпуно понављање субјекта исказаног синтагмом *Венецијанска комисија*.

На основу анализиране грађе можемо закључити да понављања у публицистичким текстовима имају различите узроке – од немара и инертности, преко употребе понављања као механизма текстуалне кохеренције и карактеристика саме структуре текста, па до постизања стилских ефеката.

2.3. Избегавање понављања

Супротно претходно наведеним примерима, у наредном типу понављања су избегнута употребом синонима. Према увидима у грађу, најфре-

⁵ Ову врсту поновљених јединица Силић сврстава у дериватне конекторе, које дефинише као „рјечопромјенске и рјечотворне деривате“ (Силић 1984: 109).

квентнији проблем је, чини се, изналажење значењских еквивалената глагола говорења (*verba dicendi*). У једном од примера, за разлику од примера (1), новинар употребљава глаголе: *оцењује* (2 пута), *примећује* (једном), *сматра* (једном),⁶ а лице чије се речи преносе означено је једном именом и презименом и апозицијом (која садржи информацију о позицији субјекта), други пут именом и презименом, а трећи и четврти пут само презименом. Овакав поступак је комуникативно оправдан, јер се у првој реченици дају потпуне информације о саговорнику, али се у секвенци (4а) понавља, једна за другом, иста синтаксичка схема, градећи паралелизам типа „глагол говорења/мишљења у презенту + (име) презиме“:

(4) *Cvijetin Milivojević, direktor PR agencije Pragma, ocenjuje za DW da će taj miting svakako razrešiti neke dileme (Danas 14. 4. 2011, Opada podrška DS-u, pritisak raste).*

(4а) SNS prema ispitivanjima javnog mnjenja trenutno ima podršku skoro kao čitava vladajuća koalicija, *primećuje Cvijetin Milivojević*. To u svakom slučaju nije prijatna situacija za DS, *smatra Milivojević*. Dodatni problem za DS je pritisak malih koalicionih partnera, zbog kojih je demokratama i opala podrška u biračkom telu Srbije, *ocenjuje Milivojević (Danas 14. 4. 2011, Opada podrška DS-u, pritisak raste).*

Слично овоме примеру, у тексту чија је тема финансирање странака у Босни и Херцеговини, новинар употребљава различите глаголе:

(5) Финансијски извештаји странака, које је објавила ЦИК, показују да су последице поменутих странака највише буџетског новца *добили СНСД – 1,21 милион, ХДЗ БиХ 841.000 и СДС 579.000 марака. ХДЗ 1990. инкасирао је* прошле године из буџета 376.000 марака. Највише новца странке *су добиле* из општинских буџета, а у појединим општинама лани *им је уплаћено* мање него што је планирано. Последице општина странкама је највише новца *исплаћено* из ентитетских буџета, а слиједи кантони и ниво БиХ (*Глас Српске 17. 4. 2011, Странке прогутале 22 милиона из буџета и завршиле у минусу).*

Коалиција око Српске напредне странке у једном тексту названа је на четири различита начина:

Na mitingu *naprednjačke koalicije* 16. aprila moglo bi da dođe do pojedinačnih incidenata (*Danas 12. 4. 2011, Opasnost od ogorčenih „usamljenih strelaca“, podnaslov).*

Nadležni u Ministarstvu unutrašnjih poslova juče su aktivno procenjivali moguće bezbednosne rizike mitinga *koalicije oko Srpske napredne stranke...* (*Danas 12. 4. 2011, Opasnost od ogorčenih „usamljenih strelaca“).*

⁶ Веома сличан пример наводи и Тошовић: „Међутим, у доста случајева настоји се избјећи непотребно понављање. Рецимо, у једном чланку констатује се да је председник *изјавио*, затим да је *истакао*, потом *оцијенио*, да би на крају *рекао...*“ (Тошовић 2002: 256).

[...] podseća da je februarski miting SNS i stranaka koje je podržavaju prošao bez incidenata, „čak su ljudi nakon toga očistili ceo prostor“ (Danas 12. 4. 2011, Opasnost od ogorčenih „usamljenih strelaca“).

Na ocenu DS da *opozicija okupljena oko naprednjaka* ugrožava pravni poredak Srbije, Nova Srbija je juče saopštila da je to „izraz nemoći i histerije“ režima [...] (Danas 12. 4. 2011, Opasnost od ogorčenih „usamljenih strelaca“).

И лексички и синтаксички гледано, средства варирања и исказивања истог садржаја су разноврсна. Први пут то је именичка синтагма *напредњачка коалиција*, у којој је употребљен фамилијарни назив странке: *напредњаци*. У другом примеру исти садржај исказан је нешто разубеђенијом синтагмом „коалиција око Српске напредне странке“, у трећем напоредном синтагмом и релативном клаузом „СНС и странке које је подржавају“, а у четвртм се јавља лексема *опозиција* као управни члан синтагме.

3. Устаљени изрази

Основу публицистичких текстова представља стандардни језик, али су честа свесна одступања од књижевнојезичке норме, јер највећи део прилога има референцијалну функцију (Тошовић 2002: 303). Међутим, веома су изражене и различите врсте несвесног нарушавања језичког стандарда које могу бити последица или недовољне бриге новинара о језичком изразу или непознавања стандарднојезичке норме. С тим у вези, можемо говорити о језичким и стилским одступањима.

Устаљени изрази представљају језичка средства која су публицистима омиљена и за којима лако посежу. У литератури наилазимо на различите приступе појави устаљених клишираних изрази у новинским текстовима. Јовановић констатује да „сам појам клишеа у конотативном корпусу садржи негативни предзнак“, али и да „једнообразно преношење информације и пропагандне поруке доводи до максималног степена аутоматизације“ (Јовановић 2010: 265). Она додаје да ће новинар, бирајући начин излагања који највише одговара сврси споразумевања, користити разне изражајне могућности језика, комбиноваће архаичне и устаљене форме с новијим језичким јединицама (Јовановић 2010: 267). Животић наводи да су клишеи „укалупљени, излизани изрази од честе употребе, обично настали по утврђеном обрасцу“ (Животић 1981: 105), док Тошовић мисли да „једнообразно преношење информације доводи до максималног степена аутоматизма“ па се они „стога не могу сматрати недостатком и баластом публицистичког функционалног стила, иако који пут добијају екстремне димензије“ (Тошовић 2002: 307).

Готови језички обрасци могу настати процесом номинализације⁷ (*изразити уверење, обавити разговоре/пеговоре*), као у следећим примерима:

Aleksandar Vučić, zamenik predsednika SNS, *izrazio je juče uverenje* da će posle mitinga te stranke u subotu vlast saopštiti datum održavanja parlamentarnih izbora [...] (*Данас* 12. 4. 2011, Опасност од огорчених „usamljenih strelaca“).

Угљанин је новинарима, поводом тих критика, рекао да је у парламенту *дао осврт* на измене закона који може да да као члан владе, а да ће на критике опозиције своје мишљење дати експерти (*Политика* 9. 6. 2011, Влада подваљује веће акције).

Момо Чолаковић износи свој став да је требало *да се обаве разговори* у оквиру владајуће коалиције [...] (*Политика* 5. 5. 2011, Марковић: Обавестио сам Дачића да ћу потписати петицију).

У првом примеру је употребљен глагол *изразити* уз именицу која означава лични став. Декомпоновањем предиката истакнут је субјекат и дата му је важност. Овакве конструкције се често употребљавају када се говори о личностима из политике. У другом примеру уместо пунозначног глагола *осврнуо се* употребљен је израз који чини глагол *дати* и апстрактна именица и чија је функција да се саопшти податак о претходном процесу који се на овај начин истиче. Трећи пример декомпоновања показује да је уместо конструкције *да се разговара* употребљена конструкција *да се обаве разговори*, што упућује на још једну особину текстова који се односе на садржаје из политике – на општост. Пошто је глагол *разговарати* непрелазан, исправна је једино употреба уопштеног агенса који се обележава речцом *се*. Међутим, номинализацијом се не појашњава ко је због неблаговременог заказивања разговора одговоран, нити се прецизира о чему је требало да разговарају странке владајуће коалиције.

Устаљени изрази се могу комбиновати и са глаголским/придевским именицама, а такав је и израз у *циљу* који налазимо у следећем примеру.

Pošto je održala sastanak sa predstavnicima opština Bujanovac i Medvedja o podsticanju poslovanja preduzeća u tom delu Srbije u *cilju ravnomernijeg regionalnog razvoja*, ona je postavila i pitanje zbog čega je zemljište koje se ekspropriše na trasi Koridora 10 na teritoriji opštine Bujanovac četiri puta skuplje nego u Subotici (*Blic* 7. 4. 2011, Kalanović: Rešiti životna pitanja nevezana za nacionalnost).

Да је уместо поменутог израза употребљен глагол, он би био предикат намерне реченице и указивао би јасно на циљ, односно сврху изреченог у независној реченици, што се употребом израза у *циљу* жели избећи. Новинари преносе речи политичара, па и језичка средства, за којима посежу у

⁷ Радовановић констатује да је номинализација посебно одлика оних функционалних стилова који су „инструмент интелектуализованих, а по тематици, релативно уопштених и апстрактних домена језичке употребе (Радовановић 1977: 58).

достизању веродостојности интерпретације њихових саопштења, морају припадати политичком дискурсу.

Примере појединих клишираних израза, које новинари често користе, налазимо у разговорном, односно колоквијалном стилу. Такав је пример антиципативног истицања који је постао део језичке моде у свакодневној говорној комуникацији, нпр.:

Оно што је тачно јесте чињеница да Radna grupa не само што га није писала већ већи део не зна ни које су измене и допуне закона – каже *Blic*ов саговорник (*Blic* 6. 4. 2011, Loš zakon gurali DS i SPS, корист имају сви).

Уместо координирања независних синтаксичких конструкција и успостављања градационог односа исказаног везничким спојем *не само што* и везником *већ*, налазимо на почетку реченице клиширани израз *оно што је тачно јесте* који нема оправдану синтаксичку функцију. Међутим, ова конструкција показује сужену изражајну моћ говорника и док је изговара, помаже му да формулише и изрази своју мисао до краја.

Пошто пишу текстове намењене широком кругу читалаца различитог узраста и образовне структуре, новинари користе оне језичке обрасце који доприносе да њихови текстови буду јаснији већини читалаца, без обзира на то што такви изрази често неповољно утичу на језичку културу.

3.1. Фразеологизми

Фразеологизми се од осталих лексичких израза разликују експресивношћу преносиве поруке, па су и због тог својства веома заступљени у публицистичком стилу. Веома су фреквентни у публицистици, како примећује и Ј. Јовановић: „У нашој штампи бројни су примери фразеологизама, а новинари се њима служе како би остварили блискост са читаоцима. Могу се посматрати као још један вид аутоматизације језичких средстава“ (Јовановић 2010: 297). Фразеологизми које налазимо у анализираној грађи припадају разговорној фразеологији, на пример:

– Посланици Српске радикалне странке (СРС) навели су да је поновна измена закона *слика и прилика владе*, промоција политичке и економске неодговорности али и политички безобразлук (*Политика* 9. 6. 2011, Влада подваљује веће акције).

– У Radној групи кажу: „Nije nam *palo na pamet* da mogu da pošalju zakon bez konsultacija [...] „Kako saznajemo, iz Vlade je parlamentu sugerisano da *takve odredbe ne piju vodu*“ (*Blic* 6. 4. 2011, Loš zakon gurali DS i SPS, корист имају сви).

– „Сматрамо да је за то потребно време и један нијансиран приступ тим процесима, и да *нико нема тапију* над том легитимном идејом“, навео је Ружић (*Политика* 5. 5. 2011, Марковић: Обавестио сам Дачића да ћу потписати петицију).

– Председник Тадић се, оцењује Галучи, није одрекао ниједне од недавно изнесених идеја, већ је рекао да ништа не сме да буде *уклесано у*

камену и да „неконвенционални потези“ могу отворити „могућност проналажења новог решења“ (Политика 8. 6. 2011, Београд понудио Приштини „шведски сто могућности“).

У првом примеру, синтагма *слика и прилика* указује на занимљив лексички спој у коме компонента *прилика* означава оно што је некеме једнако, односно реч је о повезивању по сличности. Међутим, осим примарне функције, фразеолошка јединица употребљена у овом контексту има и ирониан призвук, јер закон одржава сличност са својим „творцем“ и пошто постаје „његова слика“, мора бити критикован и оспораван. Фразеологизми *пасти на памет, не пију воду и имати тапију (на нешто)*, које често можемо чути у разговорном стилу, овде значе да чланови радне групе нису могли ни да помисле да ће закон бити послат без консултација, односно да одредбе Влада неће усвојити, као и да нико нема искључиво право да изнесе такву идеју. Њихова употреба у публицистичком стилу доприноси да се текст приближи широј публици која у свакодневном говору посеже за лексичким средствима оваквог типа. С обзиром на то да је фразеологија из колоквијалног стила одлика недовољно изграђене језичке културе, јасно је да новинари који их уносе у своје текстове доприносе снижавању нивоа језичке културе. С друге стране, разговорна фразеологија представља и део функционалностилске поливалентности новинских текстова, и може се тумачити и као тежња за постизањем фамилијарности, интимности, неусиљености, спонтаности, што региструје Ј. Јовановић у вези са избором језичких средстава условљених модом (Јовановић 2010: 286).

„Освежавање“ новинског текста употребом устаљених израза и фразеологизма из разговорног стила лако губи смисао уколико је фразеолошка јединица поновљена на малом растојању у тексту толико пута да више не представља новину. Навешћемо пример који је погодан као илустрација с обзиром на дужину текста. Већ у наслову је садржан израз који припада разговорној фразеологији – *бити у минусу*, употребљен у варијанти *завршити у минусу*. Поред наслова, потпуно исти израз јавља се још три пута и, додатно, једном са глаголом *бити* у склопу копулативног предиката:

Због великих трошкова изборне кампање све веће странке изузев ХДЗ-а БиХ *завршиле су у минусу*. У финансијском извјештају СДП-а наведено је да су им укупни приходи износили 2,52 милиона марака, а расходи чак 3,5 милиона од чега је 1,36 милиона потрошено на пропаганду па су *завршили у минусу* 978.000 марака.

СДА је имала 2,98 милиона марака прихода и 3,14 милиона расхода, па је *била у минусу* нешто више од 15.000 марака. Ова странка потрошила је за предизборну пропаганду 977.000 марака. [...] *У минусу је завршила* и СДС са приходима од 780.000 и расходима од 1,12 милиона марака (Глас Српске 17. 4. 2011, Странке прогутале 22 милиона из буџета и *завршиле у минусу*).

У истом тексту *минус* је једном одређен као *мањак* и једном као *дефицит* – оба пута у оквиру цитирања изјава представника странака. Једном се појављује и синтагма *недостатак новца* која се у датом контексту може посматрати као парафраза лексема *дефицит/мањак/минус*:

– Ми смо раније имали одређених уштеда тако да смо из тих извора покрили *мањак* који се појавио – рекао је извршни секретар СНСД-а Рајко Васић.

– *Недостатак новца* је карактеристика већине странака у РС. Све странке су мање-више у *финансијском дефициту* када је у питању финансирање изборне кампање. Због тога је СДС имала скромну изборну кампању која је коштала око 350.000 марака – рекао је Ђузулан (*Глас Српске* 17. 4. 2011, Странке прогутале 22 милиона из буџета и завршиле у минусу).

4. Метонимија

Још једно од устаљених језичких средстава у информативном подстилу јесте употреба метонимије, која подразумева „супституцију једнога знака другим, с тим да између тих знакова нема значењске повезаности, него ту супституцију омогућава логичка веза њихових денотата“ (Ковачевић 2000: 45). У односу на врсту логичке везе између метонимијског и денотата лексеме коју замењује, Ковачевић издваја пет општих типова метонимије: локалну, темпоралну, каузалну, посесивну, партитивну (Ковачевић 2000: 48).

Младенов запажа да се овај троп посебно користи у текстовима о политичко-дипломатским збивањима, јер се „смањују изгледи евентуалног информационог промашаја тиме што се не помиње конкретан фактор, субјект“ (Младенов 1980: 266). Такође, разматрајући функцију метафоре и метонимије, Јакобсон констатује да метафора обезбеђује конкретно присуство субјекта, а да метонимија уместо субјекта обезбеђује његову радњу, односно да метонимија носи пасивност (Јакобсон 1966: 61–65).

Имајући у виду природу грађе коју смо анализирали, није неочекивано што смо уочили више примера метонимије него метафоре. Како примери показују, најчешће се појављује просторна метонимија, која је и најфреквентнији тип поетске и језичке метонимије уопште (Ковачевић 2000: 48). Њену појаву илустроваћемо следећим примерима:

Cilj je bio, kako je objasnio, da se pokrene *jugoistočna Srbija*, a sada će tu stanicu praviti u Batajnici, kako bi *Beograd* imao prihode (*Blic* 16. 1. 2011, Zaustaviti migracije u Beograd). *Vlada Srbije* smatra da su ispunjeni brojni ključni ciljevi utvrđeni na početku stend-baj aranžmana naše zemlje sa Međunarodnim monetarnim fondom (*Press* 15. 4. 2011, Vlada će istrajati u vođenju čvrste ekonomske politike). Sa druge strane, iznenađuje tvrd stav i nespremnost *Demokratske stranke* (DS) da o tome razgovara, smatra Milivojević (*Danas* 14. 4. 2011, Opada podrška DS-u, pritisak raste). Na ocenu DS da opozicija okupljena oko naprednjaka ugrožava pravni poredak Srbije, *Nova Srbija* je juče saopštila

да је то „израз nemoći i histerije režima pred narastajućim nezadovoljstvom građana“ (*Danas* 12. 4. 2011, Опасност од огорчених „усамљених стрелача“). Па већ у домаћем праву имамо прецизно образложено негативно мишљење о таквим одредбама и овај закон пао би и пред *Ustavnim sudom* – каже сговорник *Blica* из Владе (*Blic* 6. 4. 2011, Лош закон гурати ДС и СПС, корист имају сви). Политичким странкама у БиХ прошле године је из буџета на свим нивоима власти исплаћено 22,25 милиона марака, а највише новца добиле су три водеће бошњачке странке СДА, СДП и Странка за БиХ, показују подаци које су политичке партије доставиле *Централној изборној комисији (ЦИК) БиХ* (*Глас Српске* 17. 4. 2011, Странке прогутале 22 милиона из буџета и завршиле у минусу).

Последњи пример садржи два подтипа просторне метонимије. Путем назива насељеног места/краја, *Југоисточна Србија*, именују се његови житељи чије су економске прилике знатно лошије него што је то случај у другим деловима Србије. Други подтип, *назив насељеног места → житељи тог места*, налазимо у изразу *како би Београд имао приходе*. Овај подтип може се тумачити и као „назив града → институције које се налазе у том граду / институције града“, ⁸ али се у оба случаја метонимијом сугерише да ће добит од прихода имати искључиво Београђани.

Примери који следе: *Влада Србије, Међународним монетарним фондом, Демократске странке, Нова Србија, Уставним судом и Централној изборној комисији*. Сви су засновани на просторној метонимији – у којој је садржај, скуп људи и сл. представљен називом простора на коме се налазе, и то њеном подтипу у коме назив установе/организације представља људе који чине дату установу/организацију.

Оваква језичка средства фреквентна су у публицистици јер су погодна са више аспеката – примарно с обзиром на то да су политичке теме у фокусу и да се избегава експлицитно представљање субјекта, често и ради елиминације „информационог промашаја“. С друге стране, информација о субјекту није увек релевантна за разумевање информације (нпр. *доставити податке Централној изборној комисији : доставити податке члановима Централне изборне комисије*). На крају, употреба назива институције наместо синтагме „члан(ови) Х_(назив институције)“ често обезбеђује подразумевање институционализованости одређене радње (или изјаве, саопштења и сл.), што се може илустровати поређењем следећих могућих исказа:

Доставили су податке члановима Централне изборне комисије (који су злоупотребили свој службени положај и на основу тих података прибавили себи корист... => ти чланови не раде у складу са прописима институције којој припадају) и:

Доставили су податке Централној изборној комисији (=> званично, као институцији/институционализованом телу).

⁸ То јест: „како би Београд имао приходе“ → „како би институције града Београда имале приходе“.

5. Закључак

Анализа новинских вести и извештаја у дневним новинама у Србији и Републици Српској показала је да се међу особинама језичке културе у новинским текстовима издваја неколико типова оних особина које почињају на устаљености или међусобној идентичности (и сличности) употребљених лексема, израза и синтаксичких конструкција.

Као језичка средства која показују висок степен аутоматизације издвојили смо понављања, употребу устаљених израза и метонимије, доводећи их у везу са карактеристикама функционалног стила, подстила и жанра.

Типови понављања на микроструктурном плану издвајају се према критеријуму нивоа језичке јединице и критеријуму идентичности/неидентичности језичке јединице. Сви ови типови (а међу њима су најфреквентнији понављање, делимично понављање и паралелизам) могу имати функцију сигнала кохезивности елемената текста. Међутим, понављање може имати и експресивну, „појачавајућу улогу“. Сви ови типови понављања комбинују се међусобно; тако, на пример, употреба недекомпонованог и декомпонованог предиката (парафраза) подразумева и делимично понављање лексема (тј. појаву лексема истог деривационог гнезда).

Устаљени изрази, готови језички обрасци и фразеологизми представљају други тип аутоматизације језичких средстава, који почиња на функционалностилској поливалентности публицистичког стила, док је висока фреквентност метонимије (нарочито просторне типа „назив установе/органа управљања → људи који чине дату установу“ [Ковачевић 2000: 50]) условљена првенствено семантичким и прагматичким разлозима.

Литература

- Бугарски 1986: Ранко Бугарски, *Језик у друштву*, Београд: Просвета.
- Гловацки-Бернарди 2004²: Zrinjka Glovacki-Bernardi, *O tekstu*, Zagreb: Školska knjiga.
- Животић 1981: Радомир Животић, *Изражавање новинара*, Београд: Савремена администрација.
- Јакобсон 1966: Роман Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Београд: Нолит.
- Јовановић 2010: Јелена Јовановић, *Лингвистика и стилистика новинског умећа: језичке и стилске особине новинарства*, Београд: Јасен.
- Квинтилијан 1985: Marko Fabije Kvintilijan, *Obrazovanje govornika – odabrane strane*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ковачевић 1996: М. Ковачевић, *Суштаствено и мимогредно у лингвистичи*, Никшић: Унирекс.
- Ковачевић 1998: Милош Ковачевић, *Стилске фигуре и књижевни текст*, Београд: Требник.
- Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.

- Младенов 1980: Marin Mladenov, *Novinarska stilistika*, Beograd: Naučna knjiga.
- Половина 1999: Vesna Polovina, *Semantika i tekstlingvistika*, Beograd: Čigoja štampa.
- Радовановић 1977: Милорад Радовановић, Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика), *Јужнословенски филолог*, XXXIII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 53–78.
- Силић 1984: Josip Silić, *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Симић 1983: Радоје Симић, Књижевнојезичка норма и језичка култура, у: *Актуелна питања наше језичке културе*, Београд: Просветни преглед, 77–80.
- Тошовић 2002: Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.

Савка Н.Благојевић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Сандра Д. Стефановић
Универзитет у Крагујевцу
Машински факултет

Оригинални научни рад

САВРЕМЕНИ ПРИСТУП У АНАЛИЗИ ЈЕЗИКА МЕДИЈА: ПРИМЕР МУЛТИМОДАЛНОГ ПРИКАЗА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У СРПСКИМ МЕДИЈИМА**

1. Увод

Језик медија представља непресушан и занимљив извор различитих врста анализа, при чему лингвистичке анализе, поготову оне из перспективе критичке анализе дискурса (КАД), као релативно нове лингвистике грање, настоје да осветле и прикажу оне сегменте тог специфичног језика који би, иначе, без овакве врсте анализе, остали непримећени и скривени, те тиме и невидљиви за обичног читаоца или слушаоца. Како, међутим, језик медија нису само изговорене или написане речи, већ и бројни визуелни елементи (симболи, слике, карикатуре и др.), то би свака детаљнија анализа језика медија неизоставно морала да укључи и ове елементе, јер само један холистички приступ овом феномену може код корисника медијских услуга да на адекватан начин активира њихову менталну слику и пружи им значења која често нису препознатљива и уочљива.

Полазећи од претпоставке, базиране на исцрпним истраживањима Нормана Ферклафа (1995, 2001), да је медијски дискурс идеолошки обојен дискурс и да утиче на стварање одређене слике о стварности, ми смо покушали да на конкретном примеру, путем анализе мултимодалног приказа Европске уније у српским медијима, испитамо начин на који реторички елементи у комбинацији са мултимодалним средствима постају носиоци одређених идеолошких импликација у медијском дискурсу. Критичка анализа дискурса, на начин на који је овај истраживач види, представља и теоријски оквир нашег истраживања, јер једино ова анализа, по његовим речима, истражује дискурс са циљем да укаже „на везе које су можда сакривене од људи – на пример, везе између језика, моћи и идеологије какве моћне елите намећу путем судова, закона, медија, итд.“¹ (Fairclough 1989:

* savkab@ptt.rs

** Овај рад је део пројекта бр. 178014 који финансира Министарство просвете и образовања Републике Србије.

¹ Текст под наводницима превеле су ауторке овог рада, што је означено скраћеницом в.п (тј властити превод) и сви слични случајеви у раду тако ће бити обележени.

5). Управо овакав став Н.Ферклофа био је позиција са које смо пошли у нашем истраживању.

2. Предмет истраживања

Анализа приказа Европске уније (у даљем тексту ЕУ) обухватила је како писане текстове, тако и ексцерпирани делове говора и коментара јавних личности са српске политичке сцене, односно различите модалитете медијског дискурса, а посебан акценат истраживања стављен је на употребу *мултимодалне метафоре*, стратегије, за коју смо, на основу нашег истраживања, закључили да је вема често заступљена у приказима Европске уније у нашим медијима.

Пре него што прикажемо конкретне примере наше анализе, као и спецификујемо корпус из кога су они ексцерпирани, укратко ћемо се осврнути на два основна појма у овом раду: први је *медијски дискурс* који представља врсту изабраног језика на коме смо вршили анализу, док је други – *мултимодална метафора* који представља предмет нашег истраживања.

2.1. Медијски дискурс

За потребе наше анализе, медијски дискурс ћемо посматрати као дискурс персуазивног карактера који има задатак да код циљне групе (читаоца /слушаоца) изазове било когнитивну, емотивну или естетску реакцију, или чак све три заједно (Forceville *et al.* 2009:3). То је дискурс који често носи скривено, другачије значење од оног које ми перцепирамо на „прво слушање или гледање“² (Bell, 1991:66), те носи и својеврсне начине приказивања и креирања стварности, друштвеног идентитета и друштвених односа, будући да “и не постоји медијски дискурс који није идеолошки обојен” (Ферклаф, 1995:12).

Медијски дискурс је веома моћно средство за пласирање многих идеја и ставова, не само употребом брижљиво одабраних језичких средстава, већ исто тако и коришћењем мултимодалних средстава. То, практично, значи да се вербалне поруке и текстови у (масовној) комуникацији све чешће допуњују или чак и потпуно замењују информацијама других модалних, знаковних система. Тако, штампани материјали (огласи, приручници, вести) обично комбинују вербалне и сликовне информације, док се у филмовима и ТВ програмима додају музика и невербални звукови. Јасно је да је основна функција ових средстава да појачају и да на упечатљив начин подспеше пласирање жељене поруке и да код атиципиране публике постигну жељени ефект. Стога, модерна истраживања медијског дискурса морају, поред вербалног дела поруке, да укључе и његову комбинацију са другим модалитетима поруке, као што су: а) слика, б) говор, в) гест, г) звук, д) му-

² В.П.

зика, ђ) мирис, е) укус и ж) додир, итд. Сви ови модалитети доприносе значењу поруке или то значење потпуно мењају (Forceville *et al.* 2009:23).

Наведена комбинација вербалног дела поруке са другим невербалним средствима остварује се употребом мултимодалних метафора.

2.2. Мултимодална метафора³

Термин 'мултимодална метафора' (Forceville, 2009:24) данас се све више користи у анализи како књижевног, тако и друштвеног дискурса и за разлику од метафоре, односно, 'монометафоре' која представља литералну стилску фигуру коју су, као језичку јединицу која преноси скраћено поређење, користили још антички књижевници и филозофи, 'мултимодална метафора' представља сложену концептуалну јединицу чији извори потичу из најмање две форме једне поруке, од којих је једна најчешће вербалне природе, а друга визуелне, аудитивне, и сл. Други извор или извори поруке условљени су намером која се датом поруком жели постићи; они зависе од типа реакције који се жели изазвати код публике, односно да ли се жели утицати на њене емоције, на њено дубље поимање смисла поруке, на остварење естетског доживљаја, итд, а у зависности од овога, потенцираће се одређени модалитет поруке, као што су, реч, звук, гест, слика или боја.

Истичући да је метафора више израз мисли и емоција него чисто језички концепт, Блек (Black, 1979) се залаже за холистички приступ овом феномену. Он препоручује да сваку метафору треба анализирати са аспеката свих особености које чине њено комплетно значење.

Јасно је да су мултимодалне метафоре у предности над мономодалним метафорама јер оне појачавају значење и доживљај поруке, убедљивије су и дуже се задржавају у памћењу јер делују на више наших чула. Тако нпр., карактеристике као што су висина, величина и просторност, приказују се ефектније визуелним средствима, док се чисто језичко представљање поменутих карактеристика често своди на приближно или непотпуно дочавање значења. У прилог томе, Крес и Ван Лиувен (Kress and Van Leeuwen, 1996:17) сматрају да свако значење, као и модалитет метафоре, има својих предности и ограничења и да је зато најбоље посматрати модалитете комуникације у контексту свих осталих модалитета и облика комуникације, као и њихових функција. Стога, да би се извршила ваљана интерпретација дате метафоре, неопходно је интегрисати визуелне, вербалне и остале модалитете (звук, гест и сл.) и утврдити на који начин они формирају значење које се преноси публици. Међу овим модалитетима, интерпретација гестова представља једно веома занимљиво подручје коме се у савременој критичкој анализи дискурса све више придаје важности.

2.2.1. Гест, односно "говора тела" чест је предмет анализе визуелне семиотике, односно анализе визуелних метафора. Мултимодални метафо-

³ В.П.

рички гест се може дефинисати као видљиви покрет делова тела чија основна сврха није само подешавање или манипулација предметима, већ упућивање одређене поруке посматрачу (Müller 2008:110). Гестови у комбинацији са речима дају идеалан пример мултимодалних метафора: унутар сваког појединог модалитета постоје различити облици који се користе у експресивне сврхе (различити покрети руком, главом, очима, итд.). Дубљом анализом овог типа метафоре можемо се фокусирати на поједине делове тела (да ли су дланови окренути ка или од тела, какав је положај рамена, положај обрва и слично), а референтни гестови визуализују одређену поруку намењену циљној групи, па се управо из тог разлога и сматрају метафоричким.

У језику медија, гестови и вербално изражавање често формирају јединствену појаву (Kendon 2004), и мада су гестови и говор динамичке природе базирани на различитим формама мисли, оне заједно чине један интегрисани систем, који управо тако треба и анализирати.

3. Мултимодална метафора у приказима ЕУ у српским медијима

Најчешћи циљ употребе мултимодалних метафора у медијском дискурсу јесте да се жељена идеологија „безболно“ наметне просечној публици, и да се, с друге стране, тај дискурс учини што пријемчивијим широком аудиторијуму, а што се може постићи захваљујући самој природи ових метафора, које, како је речено, утичу на сва људска чула. Како је анализом медијског дискурса Србије уочено да он обилује мултимодалним метафорама, наша идеја је била да се испита њихова присутност у говорним и писаним формама дискурса који се односи на једну веома актуелну друштвено-политичку тему у Србији: прикључивање Србије Европској унији, односно начин на који се ова тема приказује у српским медијима.

Корпус овог истраживања садржао је четрдесет говорних и писаних текстова који су преузети из месечника *Европски форум*, недељника *НИН*, дневних новина *Блиц*, *Политика*, тромесечника *Двери српске*, политичких емисија са телевизијских станица РТС и Б92 и *Internet страница* www.balkanmagazin.rs.⁴, који су прикупљени у периоду од 2005. 2011. године.

Фокус нашег истраживања био је искључиво на текстовима са мултимодалним семиотичким елементима (слика, карикатура, гест, боја), и оно се састојало из неколико фаза:

1. Прегледани су сви прикупљени текстови и идентификовани мултимодални елементи у њима.

⁴. Европски форум (ЕФ), НИН (Н), Блиц (Б), Политика(П), Двери српске(ДС), РТС и Б92 и www.balkanmagazin.rs

2. Извршена је квантитативна анализа да би утврдили бројчану присутности мултимодалних елемената у анализираном корпусу и одредили однос заступљених типова ових метафора.

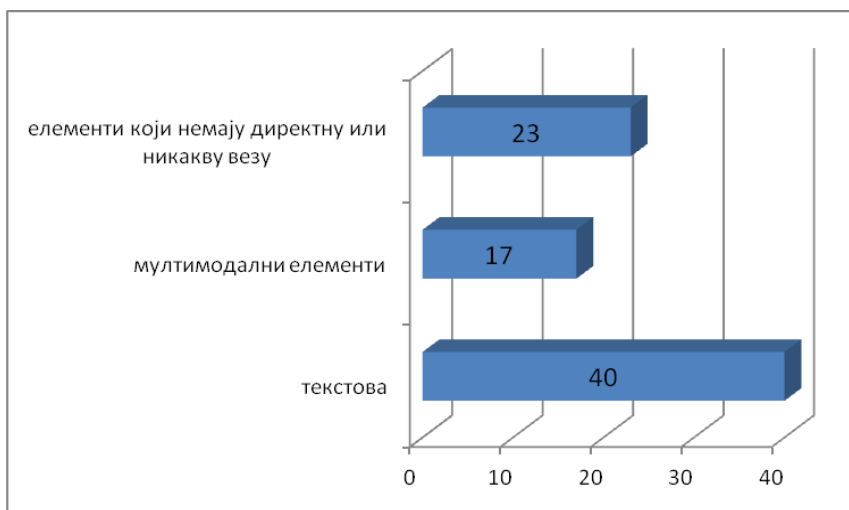
3. Извршена је квалитативна анализа утврђених мултимодалних елемената у смислу интерпретирања поруке која се њима жели пренети.

Како је интерпретација предмета и појава које се посматрају централно место у критичкој анализи дискурса, то ћемо, у делу рада који следи, најпре укратко дати податке који се тичу присутности мултимодалних метафора у анализираном материјалу, а затим ћемо интерпретирати неке од најочучљивијих примера употребе оваквих метафора, да би на тај начин демонстрирали метод примене критичке анализе дискурса на језику медија.

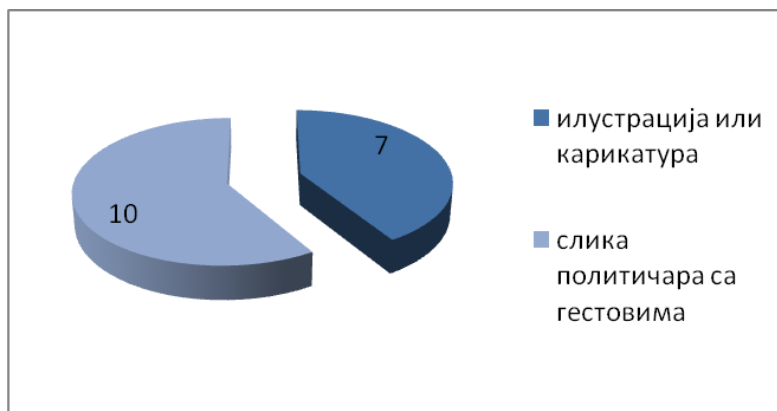
3.1. Присутност мултимодалних метафора у анализираном материјалу: квантитативна анализа

И поред малог истраживачког корпуса (40 прегледаних текстова са темом придруживања Србије ЕУ) утврђено је да готово половина од њих (17 текстова) садржи мултимодалне елементе (слике, гестове, боје) од којих у 9 случајева мултимодални елементи кореспондирају језичким коментарима, односно служе као илустрација језичког саопштења. Остали текстови садрже мултимодалне елементе који немају директну или никакву упућивачку везу са језичким саопштењем. Даљом анализом утврђено је да од 17 текстова са мултимодалним елементима, 10 текстова има као фокалне мултимодалне елементе слику неког од наших или страних политичара и њихове гестове. Остали текстови представљају разнолике илустрације или карикатуре које експлицитно асоцирају на Европску унију.

Наведени подаци најбоље се могу представити на следећи начин:

Слика 1 – Мултимодални елементи у анализираном корпусу

Слика 2 - Расподела мултимодалних елемената

3.2. Примери и интерпретација мултимодалних метафора из анализираног материјала: квалитативна анализа

Мултимодалне метафоре у анализираном материјалу реализоване су на следеће начине: 1) вербално, 2) помоћу слике, 3) геста и 4) употребом одређене боје и то комбинацијом једног елемента са другим, (нпр. исказ и слика, исказ и гест, и сл), а често комбинацијом и три елемента (нпр. исказ, слика и одређена боја).

3.2.1. Да бисмо приказали неке од ових комбинација, најпре ћемо навести најчешћи тип метафора који се могу наћи у насловима прегледаних чланака. Запазили смо, нпр. да наслови чланака у *Европском форуму*, мај-јун 2007. (бр. 05-06), који је посвећен преговорима између Београда и Брисела, посебно издвајају концептуализују Европске уније као пут-кретање-путовање

Европски пут Србије, Србија ближа Европској унији, Ка Европи на "два фронта".

Ова концептуализација и приказ Европске уније кроз дату метафору у потпуности је у складу са Мазолфљевом (Musolff, 2000) концептуализацијом домена Европске уније од којих су најчешћи:

- 1) љубав-брак-породица,
- 2) путања-кретање-путовање,
- 3) живот-дело-здравље,
- 4) грађење-становање-кућа.

Тако, наслов из наведеног часописа: *Београд и Брисел-наставак преговора*, ствара осећај постојања односа између ова два ентитета и у њима препознајемо метафору љубав-брак-породица. Међутим, наслов *Европски пут Србије*, који поред тога што садржи већ поменути домен кретања и путовања, у својој импликацији иде још један корак даље и сугерише постојање и другог, не-европског пута.

Слично овоме, наслов чланка *Ка Европи на "два фронта"* поред метафоре пута која је реализована предлогом *ка*, садржи и фразу *на два*

фронта којом се сугерише нека врста борбе, (будући да фронт подразумева бојно поље), те, као у претходном случају, надграђује почетну идеју путовања, тиме што увођењем дуалности фронта алудира на постојање паралелне алтернативе. Ову исту метафору “два фронта” користи и министар Божидар Ђелић у свом интервјуу на тему придруживања Србије Европској унији:

Слика 3

*„Због тога се борба за “убрзану интеграцију” мора водити паралелно на **два фронта**. Један је домаћи, где морамо конкретизовати **причу** о ЕУ-у и приближити је нашим грађанима, тј. показати сву предност и сврсисходност нових “европских” закона које усвајамо. Други фронт су преговори са Бриселом и свим државама чланицама, где се морамо представити као поуздани и способни партнери који испуњавају преузете обавезе, како бисмо искористили њихову подршку за помоћ домаћим реформама.”*

**(наше болдирање) (ЕФ)*

Наведени одломак из интервјуа може се сматрати плодним тлом за примену метода критичке анализе дискурса, односно за интерпретацију у светлу ове анализе. Менистрова употреба термина *прича* (конкретизовање приче о ЕУ) асоцира на бајковити приказ нечег мање достижног, јер га *треба приближити грађанима*, а са друге стране, пресупозиција овог исказа је недвосмислена: неко, у конкретном примеру, то је Влада Србије, зна (или треба да зна) о каквој је причи реч, па ће то своје знање несебично поделити са грађанством да и оно схвати у чему је реч. Дакле, овде се намеће дуализам “ми” (појачан употребом глагола *морамо* (тј. првог лица множине) где се очигледно мисли на Владу Србије којој је позната прича о Европској унији, а којој министар припада, и “они” – грађани Србије којима је потребно “причу приближити”).

Слика која прати овај текст (слика 3) представља министра Ђелића на којој он држи склопљене дланове окренуте навише, може се интерпретирати на два начина: 1) да моли грађанство Србије да схвати значај убрзане интеграције Србије са Европском унијом, 2) да усмерава пут ка Европској унији који иде ка горе, значи ка просперитету.

Очигледно је да слика која прати текст интервјуа министра Ђелића појачава његове речи, поготову положај његових руку на тој слици оставља упечатљив визуелни доживљај на читалачки публику.

Следећа два примера такође су илустрација за мултимодалне метафоре које у себи садрже гест удружен са вербалном поруком:

Слика 4 – Председник Србије Борис Тадић на Бриселском форуму „Приближавање Балкана Европској Унији“, Преузето са http://www.balkan-magazin.rs/kolumna/danasnje_novine/status_kandidata_do_kraja_godine.xhtml 28.03.2011

На слици 4. видимо председника Тадића како прави гест рукама, отворених дланова, који се приближавају у кружном покрету. Коментар новинара је „Приближавање Балкана“, а то приближавање је дочарано гестом рукама. Даљи коментар је преузет из изјаве Штефана Филеа, *Лопта је на српској страни*, али под одређеним условима које је Европска унија навела у свом извештају, а за који се претпоставља (те овде имамо пример пресупозиције) да су свима познати: *Филе је додао да се нада да ЕУ „неће видети потребу да прави разлику између статуса кандидата и почетка приступних преговора“*. *Лопта је на српској страни, додао је Филе, односно власти у Београду морају до краја године да испуне нужне услове наведене у годишњем извештају Европске комисије*.

На слици која следи (слика бр. 5) приказана су двојица високих функционера од којих је један председник Србије, Борис Тадић насмејан, у блиском контакту са партнером који испруженом левом руком, са дланом окренутим на горе, показује пут напред. Наслов овог чланка је *Србија у партнерству за мир* садржи метафору пријатељство-брак-љубав, јер садржи именицу партнерство која подразумева близак однос који се темељи на поверењу. Србија је персонификована и она се налази У партнерству За мир, при чему ова два предлога означавају путања кретања, односно имају метафорично значење пута којем Србија треба да крене.

Слика 5

3.2.2. У примерима који следе, а који су преузети из месечника *Европски форум* (слика бр.6, март 2008., бр.03) и тромесечника *Двери српске* (слика бр.7. Васкрс 2008, бр.37) можемо да видимо убедљив пример постизања јаке визуелне експресије када су слике које прате текстове маштовито осмишљене.

Слика 6 (ЕФ)

Слика 7 (ДС)

Слика број 6. прати наслов текста *Придруживање Европској унији: шта од тога има Србија?* Употреба реторичког питања (*Шта од тога*

има Србија) у наслову уз дату слику додатно појачава дилему о сврси придруживања Србије Европској унији: симбол Европске уније рефлектује се на стаклу, а младић посеже за звездом, док стоји на нестабилним мердевинама. Слика помало подсећа на сан, разливеним бојама и одсјајем које стакло ствара. *Приступање* у наслову оставља недоумицу да ли је тај чин већ у процесу или је то тек идеја која ће се реализовати у будућности.

У примеру приказаном на слици 7 видимо шприц са црном течносту који држи рука у црној рукавици. Из шприца излазе звезде које симболизују Европску унију. црна боја течности је симбол смрти, потпуне пасивности (Шевалије *et al.*, 2009:109). Наслов овог броја *Двери српских* (бр.37) је *ЕУТАНАЗИЈА*, где су почетна два слова написана латиницом алудирајући на Европску унију. Дакле, улазак Србије у ЕУ је својеврсна еутаназија. Овде имамо пример мултимодалне метафоре у којој и језички и визуелни елементи кореспондирају са основним значењем поруке.

4. Закључак

Анализа медијског дискурса чије смо резултате презентовали у овом раду, и поред тога што је истраживачки узорак био релативно мали (40 текстова), показала је да су мултимодални елементи итекако присутни у нашим медијима и да модерна истраживања медијског дискурса да би била потпуна и валидна, поред вербалног текста, обавезно морају да укључе и његову комбинацију са другим модалитетима поруке. Наше истраживање је потврдило и мишљење Крес и Ван Лиувена (Kress and Van Leeuwen, 1996:17) да ако желимо да суштински продремо у медијски дискурс, онда је неопходно интегрисати визуелне, вербалне и остале модалитете и утврдити на који начин они формирају значење које се преноси корисницима медијских услуга.

Утврђивање и интерпретација мултимодалних метфора, често присутних у језику медија, може бити први корак у настојању да се медијски дискурс сагледа на један нов начин, јер употреба мултимодалних метафора у њему не само да доприноси појачавању значења поруке и њеном потпунијем доживљају, већ је често и разјашњавају: карактеристике као што су висина, величина и просторност, приказују се ефектније визуелним средствима. (Black, 1979; Lakoff and Johnson, 1980, 2003), те оне лакше и убедљивије налазе пут до циљног аудиторијума и изазивају код њега дубљи и дуготрајнији утисак.

Литература

- Bell 1991: A. Bell, *The Language of news media*, Oxford, UK: Blackwell.
Black 1979: M. Black, More About Metaphor, in: *Metaphor and Thought*, Andrew Ortony, 19–43, Cambridge: Cambridge University Press.
Fairclough 2001: N. Fairclough, *Language and Power*, 2nd edition, Longman.

- Fairclough 1995: N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical study of Language*, Longman.
- Forceville, Aparisi-Urios 2009: J. C. Forceville, E. Aparisi-Urios, *Multimodal metaphor*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kendon 2004: A. Kendon, *Gesture: Visible Actions as Utterance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kress, Van Leeuwen 1996: G. Kress, T. V. Leeuwen, *Reading Images: The Grammar of Visual Design*, London/New York: Routledge.
- Lakoff, Johnson 1980: G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors we live By*, Chicago: University of Chicago Press.
- Musolff 2000: A. Musolff, Political Imagery of Europe: a „house“ without exit doors? *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 21:3, 216–229.
- Müller 2008: C. Müller, *Metaphors-Dead and Alive, Sleeping and Waking: A Dynamic View*, Chicago: Chicago University Press.
- Благојевић, Стефановић 2011: С. Благојевић, С. Стефановић, Елементи енефатичности у приказима Европске уније у српским медијима у светлу критичке анализе дискурса, *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, Зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (29 – 30. 10. 2010), Крагујевац, 245–258.
- Шевалије, Гербран 2009: Ж. Шевалије, А. Гербран, *Речник симбола*, Нови Сад: Стилос.
- Корпус

Писани и говорни текстови прикупљени у периоду од 2005. до 2011. године,

Европски форум, мај–јун 2007, (бр. 05–06),

Европски форум, март 2008, (бр. 03),

Двери српске, Васкрс 2008, (бр. 37),

<<http://www.balkanmagazin.rs/kolumna/>> <danasnje-novine/status_kandidata_do_kraja_godine.xhtml> 28.03.2011>.

ПОЗНАВАЊЕ ФУНКЦИОНАЛНИХ СТИЛОВА СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА КАО ЕЛЕМЕНАТ КУЛТУРЕ ГОВОРА

1. У писменој и усменој кореспонденцији сваки корисник стандардног језика, без обзира на професију, односно, занимање којим се бави, долази у прилику да из ових или из оних разлога употребљава и друге функционалне стилове стандардног језика, највише административни, а по природи ствари најмање књижевноумјетнички којим се, углавном, служе књижевници при писању књижевноумјетничких дјела, а који је најудаљенији од језичког стандарда. Одступања од стандарднојезичке норме су ту из умјетничких разлога честа (*licentia poetica*), а могу бити писана чак и у дијалекту. Насупрот оваквој ситуацији и потребама у пракси, у нашим школама, нарочито средњим, у писменом изразу највише се пажње посвећује управо ономе стилу који, као што смо рекли, осим књижевника, ријетко ко користи. Тако у току школске године имамо четири писмена задатка по правилу са литерарним темама, док се форме и особености административног стила запостављају, а он је онима који писмено комуницирају и најпотребнији.

1.1. Познато је да по подручјима употребе и одговарајућим стилским особеностима стандардни језик није јединствен, него функционално-стилски разуђен. Обично се сматра да сваки стандардни језик има пет основних функционалних стилова: књижевноумјетнички, публицистички, научни, административни и разговорни (Тошовић 2002, Шипка 2006). Сваки од тих стилова карактерише посебна форма и карактеристичан избор језичких изражајних средстава. И у односу према нормама језичког стандарда, ти се стилови међусобно разликују, тако да је, као што је већ речено, књижевноумјетнички стил најудаљенији од тих норми, а у одређеној мјери и публицистички, док се научни, административни, па и разговорни чврсто држе прописаних норматива: правописних, граматичких, лексичких и терминолошких.

1.2. У погледу форме књижевноумјетнички стил има највиши степен структурне усложњености која је издиференцирана у два подстила. Публицистички стил је мање у том смислу разуђен, али се и он употребљава у различитим ситуацијама и за различите сврхе, па се, према начину обраде и презентовања материјала издваја пет подстилова: *информативни, аналитички, књижевнопублицистички, стриповни* (Тошовић 2002: 310). Научни стил дијели се према различитим научним дисциплинама, а заједничка им

* aida_krso@yahoo.com

је особина прецизност изражена јасно дефинисаним терминима, рационалност и одсуство емоционалог приступа. Према формама у којима се јавља, најразумљивији је административни стил. Ту се, према предмету и сврси, јављају различити облици. Административни функционални стил обухвата правну област и комуникацију у различитим релацијама између правних и физичких лица, односно, интерперсоналну комуникацију, када је ријеч о пословној комуникацији, о комуникацијским стиливима и обрасцима, што подразумева велику стилску разумљеност административног функционалног стила у неколико (под)стилова: „1. законодавно-правни (језички израз законских прописа, одлука, указа, директива, резолуција, статута итд.), 2. пословни (стил договора, споразума, уговора, фактура, спецификација, сертификата, полиса осигурања, наруџбеница и сл.), 3. дипломатски (језик међународних уговора, конвенција, нота, меморандума, акредитива, коминикеа и др.), 4. индивидуално-потврдни (стил диплома, свједочанстава, увјерења, потврда, карактеристика и сл.), 5. кореспонденцијски (језик писама, телеграма, молби, жалби, извјештаја, захтјева, позива, пуномоћи...) и др.“ (Тошовић 2002: 355).

Разговорни стил такође подразумева различите форме изражавања, али не говори се о жанровима него о различитим врстама разговора: „[...] приватни круг, продавница, ресторан, хотел, кино, посао, пијаца, железничка станица, аеродром, пошта“ (Тошовић 2002: 384), што подразумева различите специјалности, различито мјесто, вријеме, временску ограниченост, а тиме и различит интензитет као и одређени степен интимности. Разговорни стил, сматра Тошовић: „долази као природни (*сирови*) и као стилизовани (рефлектовани, одсликани, обрађени). Природни је сваки облик независног усменог комуницирања. Стилизовани се појављује као сегмент, елеменат других стилова“ (Тошовић 2002: 384–385).

1.3. Стилска изражајна средстава посебна су и карактеришу сваки од набројаних стилова стандардног језика, па се ни у ком случају не смију мијешати. Оно што је у једном стилу правилно, у другом може бити сасвим неправилно, као на примјер глагол *запримити*, који у административном стилу има специфично значење: „званично примити и регистровати неку представку и сл.“, док у разговорном стилу или научном стилу тај глагол не би био правилан, јер је ту нормалан глаголски облик *примити*: „Јучер сам примио писмо од свога старог пријатеља.“, никако: Јучер сам *запримио* писмо. У извјештајима МУП-а каже се „да је било ометања јавног реда и мира“, те да су забиљежена два „нарочито дрска понашања“, с тим да се одређено понашање које није у складу са законом дефинише као *нарочито дрско понашање*, али ако због непознавања функционалних стилова наведену формулацију употребијемо у разговорном стилу, добије се друго значење, што не мора ни случајно да буде у сукобу са законом. Наведени примјери су уобичајени законодавно-правном подстилу административног функционалног стила, али се због непознавања функционалних стилова свакодневно дешава мијешање различитих стилова и неприкладна употре-

ба изражајних средстава. Закон дефинише да је *јавни ред и мир* „усклађено стање међустобних односа гређана настало њиховим понашањем на јавном месту...” (Сл. гласник РС)¹. Појам *дрског понашања* дефинише се као: „радња или више радњи које чине cjelinu којима се на дрзак начин vrijeдају shvatanja određene sredine i remete ustaljeni međuljudski odnosi (npr. pljuvanje, psovanje, nazivanje pogrđnim imenima i sl.)“, а „Naročito drsko ponašanje je grubo vrijeđanje druge osobe ili drugo bezobzirno ponašanje kojim se ugrožava sigurnost građana, ili kojim se može izazvati osjećanje tjelesne ugroženosti...”² Изводи из закона потврђују да у административном стилу, тачније у законодавно-правном подстилу, нема произвољност, ненормативност, и других одлика разговорног стила. У разговорном функционалном стилу одређени облици који се употребљавају у законодавно-правном подстилу, замијењени су неким прикладним обликом који осликава основне особине разговорног функционалног стила: неусиљеност, ненормативност, нешаблонизираност, спонтаност, као и приватност, фамилијарност, интимност, итд.

2. Будући да се, како је већ речено, сваки писмен човјек у различитим приликама служи стандардним језиком, он мора познавати добро особености сваког функционалног стила како их не би неумјесно мијешао. Мијешање функционалних стилова такође је знак неписмености, и то вишега ранга. Неписменост, наиме, није само непознавање стандарднојезичких норми, него и нефункционална употреба одговарајућих форми функционалних стилова према области у којима се употребљавају.

2.1. Да би се ова врста језичке некултуре искључила, потребно је да сваки корисник стандардног језика добро познаје све функционалне стилове и њихове особености, а не само онај стил у области којом се професионално бави.

2.2. Овај проблем мора се рјешавати, прије свега, у школској настави и другим формама рада на развијању језичке културе, а наше су школе далеко од такве концепције, па стога и имамо просјечно веома низак ниво језичке културе.

2.3. Наведена констатација потврђена је анализом Оквирног наставног плана и програма за седми разред деветогодишње школе. Планирани су часови за:

„1. Jezik (gramatika, pravopis, pravogovor, rječnik, razvoj standardnog jezika);

2. Književnost (interpretacija književnih tekstova, čitanačkih i lektirskih);

3. Kultura izražavanja (oblici izražavanja u nastavi i vježbe usmenog i pismenog izražavanja, te dvije školske pismene zadaće);

4. Film (historija i osnove filmske umjetnosti);

¹ Закон о јавном реду и миру (РС) „Службени гласник РС“, бр. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94), чл. 2.

² Закон о јавном реду и миру, Чл. 2. <<http://www.vlada-hnz-k.ba/>>, преузето 1. 11. 2011.

5. Scenske umjetnosti (dramski igrokazi, poetske recitacije i dramatizacije tekstova);

6. Medijska kultura (strip, periodika, radio, televizija, internet, biblioteka)“ (ННП 2009: 17).

У наведеном примјеру, једино гдје има простора и прилике да се ученици упознају и да усвоје знање о функционалним стиливима је култура усменог и писменог изражавања. Међутим, у оквиру тога је планирано: „Причање догађаја или доживљаја retrospectivnim slijedom izlaganja; Причање догађаја/ доживљаја уз употребу описа (пейзажа или лика); Опис портрета; Опис динамичних дешавања у природи; Interpretativno čitanje lirskih, pripovjednih i dramskih tekstova, ostale vrste čitanja: u sebi, usmjereno čitanje; Pisanje dnevnika; Pisanje autobiografije; Pisanje diktata: kontrolni, diktat, stvaralački diktat, diktat sa sprečavanjem, grešaka; Pisanje školskih pismenih zadaća: dvije u toku školske godine“ (ННП 2009). Наведене области дају, али недовољно, информација о разичитим функционалним стиливима, и нема правила како их правилно употребљавати.

2.4. У наставним плановима и програмима за средњу школу, узимајући у обзир и стручне школе и гимназије, има простора, иако недовољно, за упознавање и усвајање знања о функционалним стиливима. Од укупног броја часова наставе језика и књижевности, 36% часова је планирано за наставу језика и часове језика у употреби. Ученици из стручних школа раде по скоро истом програму, са 50% смањеним фондом часова. Ученици из техничких и стучних школа требају, за два часа седмично у току године, усвојити термине: фонетика, фонологија, алофона, дистрибуција фонема, графија, ортографија, прозодија, везани текст, дијалог, монолог, интерпретативно читање, импресија... и то све само из језика. А гдје су часови из књижевности, лектире, теорија књижевности...!?

У основуј школи, као што се види из анализираних НПП-а углавном се своди на пусто граматизирање, а у средњој школи на неинвентивну наставу књижевности, док се култура говора, у овдје описаном смислу, потпуно заборавља.

2.5. Да би се стање у том погледу мијењало, потребно је да настави планови и програми планирају часове за савладавање функционалних стилова. Један дио, административни функционални стил, учи се у оквиру стручног предмета Дактилографија са пословним дописивањем, у економској школи³. Ту ученици добијају више информација о административном функционалном стилу који и највише користе: науче елементе писања поднесака, званичну комуникацију са којом се сусрећу сваки пут кад треба да напишу молбу, жалбу, пријаву на конкурс, итд. За потребе тог предмета користе литературу Пословна комуникација (udžbenik za 1. razred ekonomske škole). Да би стекли знања о различитим функционалним стиливима и да би их правилно употребљавали, што је елеменат културе говора, треба

³ СЕШ 2009, < <http://www.ses.edu.ba/> >.

да су упућени у стилове савременог језика, јер им у понуђеној литератури за наведени предмет напомињу: „Dobra pismena komunikacija dogodit će se onda kada budete govorili upravo ono što želite reći, a da pri tome koristite i odgovorajući stil“ (Poslovna pisma 2009). У оквиру предмета Дактилографија са пословним дописивањем ученици добијају знања само из административног стила, и притом само са економског, а не лингвистичког становишта. Дају се напомене да се приватна електронска пошта разликује од пословне, што подразумева елементе разговорног, односно административног стила, али о томе немају више информација, осим наравно, ускостручних, о чему је већ било говора.

2.6. Грешке у мијешању стилова и неприхватљивих конструкција могу се наћи и чути свакодневно. Под снажним утицајем административног стила који је, како је већ речено, највише у употреби и који је од практичног значаја, у разговорном стилу или његовим подстиловима настају реченичне конструкције које су елементи административног језика: *Задовољство ми је да Вас могу обавијестити – Драго ми је да Вам могу јавити, Бићемо у позицију да, умјесто: Моћи ћемо; водили смо разговоре, умјесто: разговарали смо, ступићу у контакт, умјесто: контактираћу или разговараћу с неким, дошао сам по питању мог дјетета, умјесто: дошао сам да разговарам о свом дјетету* и много таквих примјера.

Примјери непознавања и мијешања функционалних стилова стандардног језика могу се наћи и у студентским тестовима. На испиту из предмета Култура комуницирања студенти су добили задатак да напишу пријаву на конкурс објављен у дневним новинама. Ево неколико издвојених примјера као егземплификација непознавања функционалних стилова, недопустивих мијешања облика карактеристичних за различите стилове, као и погрешне употребе административног стила: *Надам се да ћете испунити моје циљеве и жеље, како би што боље успјела; надам се да ћете ми уступити мјесто једног Вешег запосленика; Нисам брачно заузета тако да бих своје обавезе могла испунити у пуном капацитету, па размислите!; Завршио сам курс енглеског језика и радио сам на пракси у Лондону два мјесеца, гдје сам интензивно причао истим; Сматрам да бих био најбољи радник због ху разлога; Јављам се поводом конкурса... у сврху запошљавања; Надам се да ће моја велика жеља и амбиције бити препознате као интересантне, те да ћете ме позвати на особно представљање мојих квалитета и способности, итд.* Наведени примјери показују висок степен непознавања стилске норме, али и правописне, као и граматичке норме (превописне грешке су овом приликом изостављене). Поред очигледног непознавања карактеристика различитих функционалних стилова стандардног језика, у издвојеним радовима примијећен је низак степен елементарне писмености. Ту су биле грешке у писању гласа *x* у аористу, погрешно написани ијекавски облици, примјери са преласком *л > о* су написани онако како не треба (*руководиоц* умјесто *руководилац*), глаголски придјев трпни *донесен* је ско-

ро редовно *донешен*, грешке у писању великих слова, писање полусложеница, итд.

Као што је назначено на почетку овог кратког осврта, непознавање функционалних стилова заиста јесте елеменат културе говора, али, нажалост, то обично није једино што треба исправљати и на чему треба да се ради. Култура говора подразумијева учење, усвајање, познавање и његовање свих нивоа писмености.

2.6. Предмет култура говора је, као што смо видјели, само дјелимично заступљен и то у оквиру неколико наставних јединки, у основним и средњим школама, због чега се значајније побољшање нивоа језичке културе не може ни очекивати и поред упорности наставника да досљено спроведу у настави све што је планирано, јер су у неприхватљиво малом проценту планирани часови културе говора.

3. Циљ овога кратког осврта био је да се укаже на сам проблем и да се предложи рјешења како подићи културу говора на виши ниво, обраћајући пажњу на све стилове стандардног језика.

Литература

Сл. гласник РС: Законом о јавном реду и миру (РС) „Службени гласник РС“, бр. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94), чл. 2.

ННП 2009: *Okvirni nastavni plan i program za 7. razred devetogodišnje osnovne škole*, FBiH 2009: 17.

СЕШ 2009: *Srednja ekonomska škola, Nastavni plan i program 2009/2010*. <<http://www.ses.edu.ba/>>.

Тошовић 2002: Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.

Шипка 2008: М. Шипка, *Култура говора*, Нови Сад: Прометеј.

О РАЗВИТКУ ОПОЗИЦИЈЕ *МИ:ОНИ* ПРЕМА ОПОЗИЦИЈИ *МИ:ДРУГИ* У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ СРБИЈЕ**

1.0. У овом раду бавимо се референцијом заменица *ми* и *они* и редног броја *други*, те из перспективе њихове специфичне употребе у политичким говорима, као и на основу њихове референције и конструкција у којима се јављају, разматрамо има ли елемената говора мржње, да ли је он манифестан или латентан, какав је међусобни однос ових заменица и до каквих је промена дошло у том односу од деведесетих година до данас.

1.1. Под говором мржње подразумевамо сваки начин изражавања који шири или подстиче насиље, нетрпељивост, дискриминацију, сваки говор који вређа људско достојанство и пропагира нетолеранцију. Говор мржње најчешће подразумева расну, верску и националну мржњу, а према новијим схватањима њима се прикључују још и полна и сексуална дискриминација.

1.2. У вези с говором мржње важна је и следећа чињеница: не само да се сматра непожељним, већ је његово ширење кажњиво у правном смислу те речи. Међутим, тиме је слобода говора, коју пропагира савремено демократско друштво, свуда у свету, па тако и на нашим просторима, на неки начин, ограничена. Захваљујући овој контроверзи, могуће је наћи и правне и етничке начине да се, позивањем на слободу говора, елементи говора мржње у њему оправдају. Овако растегљиви критеријуми допуштају појединцима да говоре језиком нетрпељивости, а да за то не буду ни друштвено обележени ни правно кажњени.

1.3. Под латентним говором мржње подразумевамо онај вид говора мржње који се служи суптилним језичким средствима како би испунио своје основне функције: ширење нетрпељивости и дискредитовање одређених група.

1.4. Корпус за ово истраживање јесу транскрипти емисија, интервјуи у штампаним медијима и др., чији су главни актери представници политичких странака.² На основу такве грађе сачињене су листе најфреквент-

* svetlana.slijepcevic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског стандардног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

Корпус је временски ограничен на период од 1. маја 2009. године до 1. децембра 2009. године. Свака од шест странака (ДС, ДСС, ЛДП, СПС, СНС, СРС) у материјалу је једнако заступљена: са око десет хиљада речи. Када су обрађивани

нијих речи. Резултати квантитативног истраживања о најчешћим речима наметнули су се као полазна основа за темељније изучавање природе политичког говора, мишљења и разумевања стварности.

1.5. С обзиром на то да је неодређеност у циљу манипулације и за-
ташкавања истине једна од најнегативнијих карактеристика политичких го-
вора (Клајн 2007: 185), што је у складу са полазним основама критичке
анализе дискурса (о томе в. више Силашки 2009: 13–34), циљ рада био је
открити на који начин се употребом заменица, пре свега личних заменица
за прво лице јединине и множине, постиже та неодређеност, али и шта нам
значе спорадична исклизнућа у њихову конкретну (и коректну) употребу.
Још један важан циљ био је показати на које све аспекте стварности те за-

интервјуи, ради што прецизнијих података, одстрањена су питања новинара и свих
других лица која не припадају одређеној политичкој странци. Дакле, узети су у об-
зир само говори политичара, тзв. примарни политички дискурс (Силашки 2009:
22). Сви извори стоје у архиви следећих страна на интернету:

– сајт Б92 телевизије са које су преузети транскрипти следећих емисија:
Утисак недеље, 13. септембар 2009, 28. септембар 2009, 18. октобар 2009. године
(УН 13. 9; 28. 9; 18. 10); *Интервју са Југославом Ђосићем*, 30. септембар 2009. г.
(ИЈЋ 30. 9); *Кажипрст*, 14. септембар 2009. г. (К 14. 9);

– официјелни сајт Социјалистичке партије Србије – *Правична одлука суда
темељ дугорочне стабилности*, 19. октобар 2009. г. (СПС 1), *Нећу свађу, али не
пристајем на притиске*, 5. август 2009. године (СПС2), *На КиМ се крше људска
права*, 29. мај 2009. г. (СПС 3), *Одлука о белом шенгену ове, примена идуће године*,
29. мај 2009. г. (СПС 4), *СПС ће бити уздржан*, 24. август 2009. г. (СПС 5), *Отка-
зи и отпуштања нису добродошли у Народној скупштини*, 1. октобар 2009. г.
(СПС 6), *Интервју Жарка Обрадовића Новостима*, 8. мај 2009. године (СПС 7),
Ниш – центар руских летећих ватрогасаца, 22. октобар 2009. г. (СПС 8), *Неопхо-
дан закон о лобирању*, 4. мај 2009. г. (СПС 9);

– официјелни сајт Демократске странке Србије;

– официјелни сајт Демократске странке – *Интервју Милорада Екмечића
Вечерњим новостима* (ДС 1), *Интервју магазину Печат*, 2. октобар 2009. г. (ДС 2);

– официјелни сајт Либерално-демократске странке – *Интервју Чедомира Јованови-
ћа магазину Објектив*, 28. октобар 2009. г. (ЛДП 1);

– официјелни сајт Српске напредне странке – *Конференције за новинаре*
(део који се односи на одговоре на новинарска питања): 3. јул 2009. г. (СНС 1), 28.
август 2009. г. (СНС 2), 1. септембар 2009. г. (СНС 3), 16. септембар 2009. г. (СНС
4), 4. октобар 2009. г. (СНС 5), 23. октобар 2009. г. (СНС 6), 25. октобар 2009. г.
(СНС 7);

– официјелни сајт Српске радикалне странке – *Злоупотреба посете Ме-
дведева*, 22. октобар 2009. г. (СРС 1); *Власт изазива општу опасност*, 1. октобар
2009. г. (СРС 2); *16 година од злочина*, 10. септембар 2009. г. (СРС 3); *Србија ма-
тирана држава*, 3. септембар 2009. г. (СРС 4); *Србија помаже у спровођењу Ах-
тисаријевог плана*, 27. август 2009. г. (СРС 5); *Криминал и корупција највећи про-
блеми*, 8. октобар 2009. г. (СРС 6); *Шта доноси ребаланс буџета*, 6. октобар 2009.
г. (СРС 7); *Брига за грађане, не монополисти*, 13. август 2009. г. (СРС 8); *Стање у
ЈКП Пут*, 29. октобар 2009. г. (СРС 9).

менице упућују, и како се, захваљујући њиховој растегљивој референцији, код реципијената обликују заблуде. Такође, бавимо се развојним путем опозиције *ми* (добри, пуни разумевања, цивилизовани) наспрам *они* (лоши, рушилачки настројени, дивљи), која се током времена променила и постала *ми* наспрам *други*, те како ове опозиције подривају нова струјања у политичким говорима.

1.6. Говорећи о бирократском језику, који можемо сматрати врло блиским политичком говору, Душка Кликовац каже: „Језик поседује средства помоћу којих оно што није релевантно може да се остави неизреченим. Као и у досадашњим случајевима, та легитимна језичка средства у бирократском језику се злоупотребљавају. Неодређени, најпре, могу да остану учесници у ситуацији. Средства постизања такве неодређености могу бити лексичка и граматичка. У прве спадају *поједини, разни, и други, један од* итд., као и неодређене заменице *неки, некакав* итд. Треба, такође, приметити да се и значење општих заменица (*сви, све, сваки*) граничи с неодређеношћу, јер тиме што се именују сви заједно (или све заједно) не именује се нико (ништа) појединачно. Неодређен може бити онај ко треба нешто да предузме, одн. агенс: (31) Позивамо *све* научне, културно-школске и *друге* институције, као и *разне* организације младих да се организовано супротставе свим девијантним променама“ (Кликовац 2008: 63). Овим једним примером ауторка отвара питања која се тичу референције заменица у политичком дискурсу, али и она која се тичу (не)исказивања одређених идеја и ставова.

2.0. Наше истраживање показује да су најфреквентније заменице у политичким говорима следеће: *тај, ми, ја, овај, наш, све, сав, неко, нешто, свој*.³

2.1. Није случајно да су управо личне заменице за прво лице једнине и множине, поред показне заменице *тај*, најфреквентније заменице. То нам говори о чињеници да политичари много чешће говоре оно што сами виде, дакле, из своје личне перспективе. Чини се да се на тај начин избегава објективна истина, односно оно што би реципијенти могли да потврде. Поред наметљивог *ја-стила*, који се читава и на морфолошком плану (најчешћа је употреба презента у првом лицу једнине), јавља се и тзв. *ми-стил*. Употребом личне заменице за прво лице множине постиже се нешто јачи

³ Најфреквентнија од свих заменица је придевска односна заменица *који*. Међутим, она има облике косих падежа исте облицима именичке упитне заменице за бића *ко*, те зато није сврстана у овај речник, јер није било могућности да јој се установи тачан број. Проблематичан је и број личних заменица за прво лице једнине и множине, јер се енклитички облик датива једнине личне заменице за прво лице поклапа са пуним обликом номинатива множине личне заменице за прво лице. Међутим, ове заменице су узете у обзир, јер је број поклапања мали, те је вероватноћа да се редослед фреквентности мења незнатна.

ефекат на реципијенте, јер подразумева да и поменуто *ја* и још неки *други*, свакако више људи, сматра и мисли исто што и говорник.

2.2.0. Овде се вреди осврнути на некадашњу ситуацију у погледу значења заменице *ми*: групу *ми* је пре распада СФРЈ обично чинио целокупан српски народ у односу на групу *они* (други југословенски народи), затим је у периоду од 1991. године, па до 2000. године *ми* категорија припадала искључиво режиму СРЈ, па Србије, а групу *они* чинили су *унутрашњи непријатељи* подстакнути *страним фактором*. У овом праволинијском путу, заменица *ми* имала је један расцеп у свом значењу 1999. године, када је примарно означавала државне непријатеље у виду страних држава, а секундарно и контекстуално унутрашње непријатеље (Бугарски 2002: 120). У историјату ове заменице читава се растегљивост њене референције. Данас ова заменица има много више референтних вредности и оне су распршене на различите стране: она значи и *одређену партију*, и *стране и домаће државне непријатеље*, и *режим*, и *опозицију*. Општи је утисак да се непостојање конкретног значења ове заменице максимално користи на рачун реципијената, али и даље постоје две јасно профилисане групе о којим Бугарски говори: „МИ – добри, профилисани, мирољубиви, угрожени, предмет зависти и завере итд., ОНИ – зли, нападни, агресивни, извор претњи, сплеткарски“ (Бугарски 2002: 118).

2.2.1. Ранко Бугарски говори о томе да су заменице опасно оружје када се њима манипулише, тако да заменица *ми* значи увек *владајућу класу*, *одређену партију*, те тиме подразумева да заменица *они* увек има негативну конотацију и значи *неодређену супротстављену групу*. Он констатује да би употреба заменице *ја* уместо *ми* уклонила нежељену двосмисленост (Бугарски 2002: 135). Ово не мора бити тачно, јер заменица *ја* некада механизмом синегдохе доводи до тога да лице које говори и које употребљава заменицу *ја* не даје свој лични суд, већ говори *у име одређене партије*, што значи да говори у некаквом латентном *ми-стилу*. Друга мана *ја-стила* је и та неодређеност: говори ли то Петар Петровић као Петар Петровић или као члан одређене партије. И трећа велика мана: претерана употреба *ја-стила* често води утиску о егоцентризму говорника, с тим да чак и кад је објективно евидентан, такав утисак је непожељан из перспективе говорника, јер не доводи до остварења његове намере да делује објективно и уверљиво.

2.3. Забрињавајућа је чињеница да се и у оваквом политичком говору на нивоу дихотомије заменица *ми* : *они* (*они* се појављују некада и преглутно, подразумевано), очитују она два обележја ратног дискурса која наводи Ранко Бугарски: агресија усмерена ка неком перципираном непријатељу и евазија која се односи на делатност сопствене снаге (Бугарски 2002: 117).

3.0. Сада треба показати и референтне вредности тог *ми* у сакупљеном материјалу. Ево неколико навода који сведоче о томе шта је *ми* данас:

1. Странка која је добра, поштена, странка у опозицији, дакле, без много утицаја, она која ради у интересу грађана: „Ми смо и до сада врло јасно подржавали све оно што сматрамо корисним за наше друштво.“ // „Дакле, ми смо пре годину дана рекли да ћемо учинити све како би се осигурала европска будућност земље.“

2. Странка у парламенту, али која исто ради у интересу грађана, али нема равноправно учешће у одлучивању као странка на власти: „Не може тражити од других да разумеју њену неспособност и немоћ, а наравно да смо ми са друге стране, као странка у парламенту, као представници грађана који су за нас гласали, дужни да тој Влади кажемо да греши и да покушавамо у овој ситуацији да је усмеримо у оном правцу у ком то налажу не неки наши страначки интереси, него интереси овог друштва.“

3. Србија, држава: „Па ако пођете од чињенице да је данас 2009. година, нормално је да се поставља питање да ли нам то треба данас, али је такође чињеница да ми као држава, увек каснимо и да нешто што је требало радити вероватно 50-их година и о чему је требало јасно причати 50-их година, нас је сачекало данас, односно сачекао нас је још један ружни братоубилачки рат 90-их година.“

4. Влада, владајућа странка: „Ми смо, као Влада, прво донели једну одлуку, која мислим да је изузетно важна, а то је да се скине ознака поверљивости са свих архива тог периода.“ // „Ми смо Влада, а Влада је учинила све да не дође до новог окршаја...“

5. Племенити народ наспрам другог злочиначког народа: „Питање је доношење Закона о реституцији, а то јесте услов без кога ми нећемо ући у Европску унију, а ова прича управо долази до тога, зашто ми данас треба да причамо о реституцији. Оно што је такође чињеница да су други чинили злочине и мислим да ако на тај начин кренемо да причамо, да можемо да дођемо до Другог светског рата.“

3.1. Ноам Чомски на једном месту каже: „Заједнички интереси су они *наши*, интереси бизнисмена, радника, домаћице. Све смо то *ми*. *Ми* желимо да будемо заједно и имамо такве ствари као што су хармонија и заједнички рад. Директор корпорације и онај који чисти подове имају исте интересе“ (Чомски 2008: 19). Дакле, последња референтна вредност заменице *ми* обједињује говорника и реципијенте, изједначава их. Том идентификацијом политичара и народа којем се говори подстичу се две емоције: прва је она племенита, која се односи на осећање заједништва, а друга ја она која се осећа према рушилачком фактору у тој заједници, а то је непријатељски, други народ.

4.0. Значење заменице *они* у нашем корпусу поклапа се са референцијом конструкција типа *неки други, који нису ми, који нису владајући, који нису у опозицији, који мисле и поступају другачије од нас* и сл. Употребом ове заменице обично се изражава супротност у односу на говорника и онога што говорник заступа, те тако имамо следеће примере: „Можда они сматрају да су у праву, али мислим да је мотив доброг дела њих, а ради се о мини странкама, само новац“// „Иако из дана у дан оптужују Владу Србије да недовољно брани интегритет, суверенитет и српски народ на КиМ, у ствари све то раде управо они, користећи муку Срба за своје ситностраначке интересе.“// „Они који очекују да ће у Србији 21. века моћи да живе онако како се више нигде не живи, мислим да ће и даље бити разочарани, да ми сви заједно морамо учинити све како би те људе променили, и њих и земљу у којој живимо“ // „Ми не причамо да ли су они били злочинци или нису, него да се то десило без суђења.“

4.1. Чињеница да се заменица *они*, за разлику од заменице *ми*, не појављује на листи најфреквентнијих речи, може нас навести на погрешан закључак да је однос између ове две заменице престао да се развија у правцу у ком је текао, као што смо видели, деведесетих година. Међутим, испоставило се да се на место заменице *они*, појављује редни број *други*.

5.0. Изгледа да је опозиција *ми* : *они* прерасла у опозицију *ми* : *други*, па је тиме и контраст постао израженији, јер се употребом редног броја *други* жели истаћи и то да *ми* није истог ранга ни у ком смислу у односу на *други*, у односу на све оно што није *ми*. Редни број *други* је једини редни број који се појављује на листи најфреквентнијих речи. *Други* поприма конотације лоших наспрам *нас* добрих и племенитих: „Морамо прво себи сами, па онда и оним другима да покажемо да је Србија својом културом и својим националним идентитетом стара европска држава.“// „За нас је приоритет чињеница да је Влада саму себе довела у безизлазну ситуацију и да сада неки други у томе виде своју шансу, у којој нема никакве шансе за нормалан свет који живи у овој земљи.“// „Немојте очекивати од нас да се понашамо како се понашају други који своју политичку будућност граде на штети коју би могли да направе актуелној власти.“// „Иначе проблематика и једних и других је потпуно различита и чак састав тих људи је потпуно различит.“// „Свесни смо да је, чим са нама нико није разговарао, већина обезбеђена договором неких других.“// „Мислим да Влада мора напустити политику која почива на идеји да је свако други дужан да плати цену промена у друштву.“// „Други нека свој интерес траже у непопуларности мера које се морају спровести у земљи, ми желимо свој интерес да градимо резултатима који ће те мере пратити“.

5.1. Можемо приметити и да се веома често употребљава конструкција *неки други*. То се вероватно чини како би се истакла разлика у односу на *ми*, али и како би се постигла дистанца: употребом овог *неки* као да се они толико желе удаљити од говорника да му постају *непознати, неодређени, страни*.

6.0. Као што се из наших примера види, не можемо говорити о говору мржње као о доминантом типу говора, нити је мржња, ако је и има, експлицирана. Међутим, у нашим примерима могуће је препознати вешто замаскиран механизам делегитимизације, односно негативно представљање другог, дискредитовање његових особина, а с друге стране истовремено и механизам легитимизације, самопромоција, национална глорификација, позивање на свој суд као на једини ауторитативни и разумни (Чајлтон 2004: 47). Оваква спрега није увек очигледна и упадљива, већ је често, као што смо видели, маскирана употребом уопштених израза и речи неутралног емотивног статуса, дакле, неекспресивног карактера, те смо стога овакав говор окарактерисали као латентни говор мржње. На овај начин се, између осталог, говор мржње маскира, поприма облике слободног и прихватаљивог говора. Тако и говорници успевају њиме да утичу на реципијенте, да делују убедљиво, уверљиво, искрено, и на крају, да усмеравају мишљење реципијентата.

Литература

- Баћевић 1994: Љ. Баћевић, Медији и избори, у: *Гледишта* 35/1–6, 95–110.
- Бугарски 1995: Р. Бугарски, *Језик од мира до рата*, Београд: XX век.
- Бугарски 2002: Р. Бугарски, *Лица језика*, Београд: XX век.
- Бугарски 2009: Р. Бугарски, *Нова лица језика*, Београд: XX век.
- Група аутора 2006: Б. Брборић, Ј. Вуксановић, Р. Гачевић, *Српски језик у нормативном огледалу*, Београд: Београдска књига.
- Илић 1982: С. Илић, Ријечи политике, у: *Актуелна питања наше језичке политике*, Београд: Просветни преглед, 119–124.
- Кликовац 2004: Д. Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Београд: XX век.
- Кликовац 2008: Д. Кликовац, *Језик и моћ*, Београд: XX век.
- Радовановић 2003: М. Радовановић, *Социолингвистика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зоран Стојановић.
- Силашки 2009: Н. Силашки, Т. Ђуровић, Б. Радић-Бојанић, *Јавни дискурс Србије*, Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета.
- Симић 1996: Р. Симић, *Политички дискурс*, Земун: МК Актуел.
- Чајлтон 2004: Р. Chilton, *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*, Psychology Press, London and New York: Routledge.
- Чомски 2008: Н. Чомски, *Контрола медија*, Нови Сад: Рубикон.
- Чомски 2006: Н. Чомски, *Пропаганда и јавно мњење*, Нови Сад: Рубикон.
- Шкиљан 1998: Д. Шкиљан, *Јавни језик*, Београд: XX век.

ПРЕНОШЕЊЕ ТУЂЕГ ГОВОРА У НОВИНСКОМ ИЗВЕШТАЈУ

I. Сликарски стил преношења туђег говора у новинском извештају

Новински извештај припада информативном подстилу публицистичког стила, најближи је вести, али се за разлику од ње бави током и интерпретацијом догађаја, разрађујући његове детаље. Структурно-композициске особености новинског извештаја условљене су тематиком и врстом медија. Предмет нашег интересовања у овом раду је новински извештај са цитатима, који почиње кључном изјавом са објашњењима, а потом комбинује директни и индиректни говор.

Михаил Бахтин издваја две главне модификације неуправног говора: а) предметно-аналитичку, која не чува толико структуру пренетог говора колико његов смисао и честа је у научном, филозофском и политичком дискурсу, где се туђа гледишта о нечему морају прецизно излагати и употребљивати међу собом; б) вербално-аналитичку, која чува експресију туђег исказа, јер у индиректни говор уводи речи и обрте туђег говора који карактеришу стилистичку страну туђег исказа, чиме туђи говор остаје индивидуализован, задржава своје језичке специфичности, иако није дат у виду компактног, целовитог исказа, већ је у ауторски текст ушао фрагментарно, најчешће под наводницима (Бахтин 1980: 145–150). Вербално-аналитичка модификација преношења туђег говора се код Бахтина назива још и *сликарски стил преношења туђег говора* (Бахтин 1980: 134). Сигнали вербално-аналитичке модификације су уочљивији када је туђи говор стилски маркиран, када језички специфичним цртама одудара од говора новинара, који би требало да буде неутралан и да поштује норме српског језика. У случају вербално-аналитичке модификације индиректног говора долази до разбијања монолошког комплекса новинског извештаја и сударања двају контекста.

II. Корпус рада и класификациони критеријуми

У овоме раду анализа неуправног говора вршиће се на основу употребе у новинском извештају као информативном жанру публицистичког стила. Колико нам је познато, оваква истраживања нису вршена на овоме типу корпуса. Корпус овог рада чине новински извештаји из дневних нови-

* elentsche@yahoo.com

на *Политика*, *Блиц*, *Данас*, *Курир* и *Вечерње новости*. Класификациони критеријуми одабрани су на основу корпуса. Општи критеријуми издвојени су на основу литературе, тј. на основу типа преношења туђег говора, а даље су формиран на основу грађе.

III. Типови вербално-аналитичке модификације у новинском извештају

Вербално-аналитичка модификација шаблона индиректног говора у новинском извештају представља новинарску селекцију делова говорничког исказа, појединачних речи или реченичних структура, који ће бити директно унети у извештај, чиме се уједно врши и хијерархизација и истицање информација које ће читаоцу бити представљене. Будући да се у анализираном типу извештаја наводе изјаве о неком важном догађају, под наводницима би се могла јавити и језичка средства изражавања субјективности, као што су „аксиолошки маркиран, мелиоративан или пејоративан вокабулар (којим говорних изражава позитиван или негативан став према ономе о чему говори)“ (Шимунић 2008: 381).

Анализом грађе ексцерпираних из новинских извештаја издвојили смо четири типа вербално-аналитичке модификације у новинском извештају:

I тип: Језичка средства изражавања субјективности

1. језичка средства за изражавање негативне субјективне оцено,
2. језичка средства за изражавање позитивне субјективне оцено;

II тип: Елементи других стилова

1. елементи разговорног стила,
2. елементи административног стила;

III тип: Истицање језичких особености туђег говора;

IV тип: Фрагментарно преношење мѣстā неодређености из говорничког исказа.

Првом типу преношења туђег говора, који се издваја по броју забележених примера, у овом раду ћемо посветити више пажње. Осврнућемо се само укратко на остале типове преношења туђег говора у новинском извештају. Другом типу придадају примери у којима су вербално-аналитичком модификацијом истакнути елементи разговорног или административног стила. Елементи разговорног стила, као што су фамилијарни изрази, нису очекивани у званичним изјавама високих званичника, политичара и осталих јавних личности чије изјаве новинар може фрагментарно унети у текст новинског извештаја, па је њихово преношење под наводницима стилски маркирано. Иако у већини изјава политичара преовлађује званичан тон, има и оних који се издвајају својом незваничношћу, а новинар има потребу да то и нагласи вербално-аналитичком модификацијом индиректног говора политичара. Елементи административног стила су чести у политичком дискурсу, па их и новинари чешће уносе под наводницима него елементе раз-

говорног стила. Уопште, номинализацијски процеси су чести и у језику политике и у језику администрације, па су чести и у језику штампе, било да је реч о преношењу туђег говора или о новинаревим речима. Они говорником исказу дају ноту озбиљности, позивања на ауторитативност законских одредби, али и могућност да вишком језичких средстава манипулише замагљујући прецизност информације. Што се тиче III типа, у извештајима се под наводницима понекад јављају иронијски употребљене лексеме, необични изрази или необични спојеви речи, као у примеру „опрезан оптимизам“ забележеном у извештају о изјави главног тужиоца Хашког трибунала (*Данас*, 11. 9. 2008, 1). Под наводницима се може пренети и понеки ијекавизам у говору политичара или нека друга језичка особеност, која има улогу карактеризације говорне личности, али се ово дешава знатно ређе него у новинској репортажи. Фрагментарно преношење мѐста неодређености из говорниковог исказа, које смо означили као IV тип, најчешће се јавља када говорник не наводи свој извор информација, већ нешто тврди „на основу свих до сада прикупљених информација“ (*Политика*, 10. 9. 2008, A12).

1. Језичка средства изражавања субјективности

Средства изражавања субјективности фрагментарно унета у новинарски говор представљају најзаступљенији тип сликарског стила преношења туђег говора у новинском извештају, па ћемо се у овом раду задржати само на њима. У оквиру овог типа преношења туђег говора издвајају се два подтипа. Први подтип чине језичка средства за изражавање негативне субјективне оцене, а други подтип чине језичка средства за изражавање позитивне субјективне оцене. У жанру новинског извештаја друштвено-политичке тематике преносе се претежно изјаве политичара и званичника, чији је главни циљ најчешће нападање неистомишљеника и изношење става странке или институције у чије име говоре, па је отуда у нашем корпусу други подтип заступљен већим бројем примера. Даља класификација засниваће се на критеријуму типа језичких јединица, тако да се издвајају лексеме, синтагме и предлошко-падежне конструкције дословно пренете у новинарски текст.

1.1. Негативна субјективна оцена у туђем исказу

Аутор текста новинског извештаја издваја лексеме, предлошко-падежне конструкције, именичке синтагме или конструктивно разгранате делове исказа којима се говорников субјективни став најјасније исказује. Ти делови су издвојени употребом наводника. На тај начин новинар у оквиру овог информативног жанра публицистичког стила, који се одликује сувопарним, неутралним и објективним преношењем информације, добија простор за манипулацију туђим исказом. Следећи корак у медијској интерпретацији догађаја био би уношење ових субјективних оцена у сам говор новинара, без употребе наводника, што илуструје појаву да језичка средства манипулације „у језик новинара улазе претежно из говора политичара“

(Рус-Мол 2005: 85). Међутим, у новинском извештају би се на тај начин тачка гледишта померила са особе чија се изјава преноси на новинара, па овакав тип преношења туђег говора у нашем корпусу изостаје. Употребом вербално-аналитичког шаблона индиректног говора новинар даје позитивну или негативну оцену догађаја или друштвене појаве саопштеноу са тачке гледишта цитиране особе и тиме формално задржава позицију неутралног извештача.

1.1.1. *Наводницима истакнуте пејоративне лексеме из туђег говора*

Новинар најчешће из читавог говорниковог излагања директно преноси само једну реч, најчешће ону која има крајње негативан призив. Тако додатно истиче појединачне лексеме из туђег говора, којима је исказана оцена неког догађаја, појаве или стања у некој области. Овај подтип преношења туђег говора илуструју следећи примери ексцерпирани из нашег корпуса:

Поводом информације која се појавила у *Блицу* о томе да је „загуљен отисак Младићевог прста из евиденције БИА“, Расим Љајић, председник Националног савета за сарадњу са Хашким трибуналом, гостујући у *Кажипрсту* радија Б92, рекао је да је она „полутачна“ (*Политика*, 12. 9. 2008, А7). Истичући да стање у овој области није „катастрофално“, [...] рекао је Хамарберг и додао да власти мало чине и на заштити активиста невладиних организација који су често „жигосани“ у медијима и тако постају мета напада екстремиста (*Политика*, 17. 10. 2008, А8). Тужилаштво не дозвољава да он сазна шта је написано. Он је примијетио да је „бесмислено“ писати одговор на захтјев чија садржина није позната (*Данас*, 10. 9. 2008, 13).

У наведеним примерима истакнуте су пејоративне лексеме или лексеме негативне оцене. Новински извештај друштвено-политичке тематике „СРБИЈА НИЈЕ УЧИНИЛА ДОВОЉНО ЗА РОМЕ“ преноси изјаву комесара Савета Европе користећи сликарски стил преношења туђег говора. Под наводницима су пејоративне лексеме *катастрофалан*, *жигосан*. Новинар наводницима истиче актерову оцену да је нека информација „полутачна“, субјективну процену да је „бесмислено“ одговарати на одређени захтев и сл. Посебан случај је истицање две блискозначне лексеме у напоредном саставном односу, при чему редуплицирање заједничке семе ствара плеонастичку конструкцију која је стилотворна, па стога и улази у индиректни говор под наводницима: „[...] све што спречава напредак аријевске расе мора бити истребљено и уништено“ (*Блиц*, 17. 10. 2008, 14).

Сликарски стил којим су наглашене експресивне лексеме из туђег исказа понекад припрема директно навођење туђег говора, на пример: „Аутор спорне књиге, услед страха од наводне ’најезде’ Јевреја у Србију, позива на ’устајање’ и ’ударање’“ (*Данас*, 23. 10. 2008, 5), након које следи директан говор. У нашем корпусу ови примери су веома ретки, а од општег

подтипа (1.1.1.) разликују се само по улози лексема пренетих вербално-аналитичком модификацијом индиректног говора у структурисању текста.

1.1.1.а Наводницима истакнути неологизам из туђег исказа

Неологизми су веома ретки у информативним новинским текстовима, па је њихова употреба у извештајима стилски маркирана. У оквиру вербално-аналитичке модификације неологизми су присутни само ако је њихова етимологија прозирна, тако да не замагљују јасност пренете информације, на пример:

Према оцени Николе Самарџића, професора Филозофског факултета у Београду српска политичка сцена и друштво су у великој мери „шешелизовани“ (Данас, 12. 9. 2008, 3).

Нове речи настају „због потребе или да се изразе нови појмови или да се означе нове ствари, послови, институције или напросто из хира оних који говоре“ (Симеон 1969: под „неологизам“). У наведеној реченици екцерпираној из новинског извештаја неологизам није настао из потребе говорне личности да означи нов појам, већ пре из онога што Рикард Симеон назива хиром. У наведеном примеру тај *хир* је заправо производ тежње ка оригиналном изразу и давању субјективне оцене српске политичке сцене и друштва и представља идиолекатску црту, условљену образовањем говорне личности. Неологизам добијен морфолошким путем, тј. извођењем од личног имена политичара, пренет је из изјаве професора Филозофског факултета. Овакве језичке творевине везују се за затворени круг науке, књижевности и уметности уопште (Симеон 1969: под „неологизам“). Њихово преношење из туђег говора у новинским извештајима друштвено-политичке тематике веома је ретко.

1.1.2. Предлошко-падежне конструкције из говора актера

Предлошко-падежне конструкције из говора актера истакнуте вербално-аналитичком модификацијом индиректног говора нису бројне као појединачне пејоративне лексеме пренете директно из говора актера или синтагме са пејоративним призвуком. Један од разлога смањене фреквенције разгранатих конструкција у фрагментарном преношењу туђег говора под наводницима јесте то што је предлошко-падежне конструкције теже уклопити у новинареву реченицу него што је то случај са појединачним лексемама или именичким синтагмама. Ако су у питању устаљени изрази, мора се пренети и предлог, јер их новинар укључује као целину, на пример:

Он подсећа да је споменик постављен „на брзину“ (Данас, 21. 10. 2008, 5).

Други тип предлошко-падежних конструкција су целовите конструкције пренете из званичних докумената, на пример:

У писму се подсећа да Плавишћева, као члан најужег ратног руководства босанских Срба, у шведском затвору Хинсеберг од јуна 2003. годи-

не издржава затворску казну, коју је изрекао Хашки трибунал „за најгоре почињене злочине против човечности“ (Данас, 9. 9. 2008, 13).

1.1.3. *Негативна субјективна оцена изречена именичком синтагмом*

Поред пејоративних лексема вербално-аналитичком модификацијом индиректног говора често су у текстовима новинских извештаја истакнуте именичке синтагме којима говорник изражава негативну субјективну оцену, на пример:

Комесар је рекао и да је забринут због напада на активисте невладиних организација у „десничарским медијима“ (Данас, 17. 10. 2008, 5). Та правила прописују, између осталог, „сурову и бескомпромисну борбу против инфериорне расе“ и да све што спречава напредак аријевске расе мора бити „истребљено и уништено“. Иначе, да се ради о насилним организацијама говори и позивање на „револуцију за расу и нацију“ (Блиц, 17. 10. 2008, 14). Трећи захтев је да се по хитном поступку заустави „катастрофална реформа Војске Србије под контролом НАТО“ и да се канцеларије НАТО измeste из Министарства одбране, као и да се прекину сви процеси усмерени ка интеграцији Војске Србије у НАТО (Курир, 1. 9. 2008, 2).

Наведене именичке синтагме имају за свој центар апстрактне именице, као што су „борба“ и „револуција“, које припадају семантичком пољу именице „рат“ или именица која је центар синтагме означава неки појам који је битан за функционисање савременог друштвеног система, нпр. „медији“ и „реформа“. Жанровска одређеност ове језичке појаве лежи управо у чињеници да су новински текстови поприште медијског рата који воде сучељене политичке стране, обасипајући једни друге описним придевима за изрицање негативне субјективне оцене („десничарски“, „суров“, „бескомпромисан“, „катастрофалан“), које у примерима ексцерпираним из нашег корпуса налазимо у синтаксичкој позицији конгруентног атрибута именичких синтагми наведених под наводницима. Новинар мора задржати неутралну позицију приликом свог извештавања, али наводећи туђе речи под наводницима он понекад документује тежину негативног става говорне личности, истичући да актери позивају на „сурову и бескомпромисну борбу против инфериорне расе“ и на „револуцију за расу и нацију“ или да актер тражи да се заустави „катастрофална реформа Војске Србије под контролом НАТО“.

1.1.4. *Конструкције које у свом саставу садрже партицип*

Употреба партиципског пасива у новинским извештајима веома је честа, јер он омогућава неискривање агенса и обезбеђује неутралност као једну од главних особина овог жанра. Овај подтип ћемо илустровати деловима извештаја у ком је пренета изјава званичника вербално-аналитичком модификацијом шаблона индиректног говора. Новинар истиче онај део исказа званичника у коме он имплицитно обавештава о непознатости агенса:

Поводом информације која се појавила у *Блицу* о томе да је „загу-
бљен отисак Младићевог прста из евиденције БИА“, Расим Љајић, пред-
седник Националног савета за сарадњу са Хашким трибуналом, гостујући у
Кажипрсту радија Б92, рекао је да је она „полутачна“. [...] Он је додао да
је једна од могућности да је та документација „склоњена изнутра“ (*Поли-
тика*, 12. 9. 2008, А7).

Конструкције које у свом саставу садрже партицип у оквиру ове
модификације, погодне су за преношење дела изјаве актера којом се нагла-
шава неутралност постигнута граматичким средствима као што су пасив и
треће лице, чиме се уједно преноси оригинални језички израз актера, који
каже да је документација вероватно „склоњена изнутра“.

1.1.5. Субјекатско-предикатске везе из туђег исказа

Што се тиче уношења читавих делова туђе реченице у монолошки
комплекс новинаревог говора, треба напоменути да се он мора разликовати
од непосредног прелаза индиректног говора у директни, пре свега по висо-
ком степену индивидуализације туђег исказа. Новинар директно преноси
оне делове туђег исказа у којима је наглашена иронија или јак негативан
став говорне личности према теми говора, а уједно је често наглашен и
особен лексички избор, дијалекатска обојеност или призвук разговорног
стила. У нашем корпусу налазимо следеће примере оваквог преношења ту-
ђег говора:

На више места на сајту се понављају поруке за припаднике „Крви и
части“ да се „издаја и компромитација кажњава без милости“. У једном од
текстова се наводи како „више није довољно штампати плакате и пребити
обојене, већ мора да се води рат“ (*Блиц*, 17. 10. 2008, 14). Историчар Пре-
драг Марковић потврђује да Јаша Томић „јесте био антисемита“, али додаје
да то „није било ништа неуобичајено за то време, односно за тадашње по-
литичаре у Угарској“. Он подсећа да је споменик постављен „на брзину“ и
да је ту реч „о старим комунистичким штосовима – скини, постави, скини,
постави споменик“ (*Данас*, 21. 10. 2008, 5). Он је рекао да су власти у Ср-
бији учиниле мало на побољшању положаја Рома и остваривању њихових
права на образовање, здравствену заштиту, боље услове становања и запо-
слење, оценивши да напретка има, али да „резултати нису импресивни“
(*Политика*, 17. 10. 2008, А8).

Овим видом вербално-аналитичке модификације неуправног говора
истакнута је иронија у исказу актера, који каже да „резултати нису импре-
сивни“, или је у први план стављена експресија актеровог исказа у ком из-
ражава негативни став „о старим комунистичким штосовима – скини, по-
стави, скини, постави споменик“.

1.2. Позитивна субјективна оцена у сликарском стилу преношења туђег говора

Изражавање позитивне субјективне оцене у сликарском стилу преношења туђег говора, знатно се ређе јавља у анализираном корпусу. Најчешће је реч о истицању појединачних мелиоративних лексема или именичких синтагми позитивне конотације стављањем под наводнике. Разлоге тога што афирмативни говор представника јавне сцене није тако често предмет вербално-аналитичке модификације туђег говора у новинском извештају треба тражити између осталог и у чињеници да се овом модификацијом иначе преносе делови исказа који имају веома јак емотивни набој или је реч о изразито идиолокатским цртама туђег говора, а језичка средства за исказивање позитивне субјективне оцене нису у говору политичара довољно честа и експресивна да би их новинар додатно истакао.

1.2.1. Мелиоративне лексеме из туђег исказа

Истицање мелиоративних лексема из туђег говора употребом наводника пронашли смо у новинском извештају друштвено-политичке тематике у којима се фрагментарно преносе чињенице из званичних извештаја, одлука и изјава представника власти. У поменутиим контекстима мелиоративне лексеме нису честе и новинар сматра да је важно истакнути их, као што видимо из ексцерпираних примера:

Надлежне службе данског затвора назначиле су у извештају да се Јокић добро понашао током издржавања казне. Описан је као „тиха“ и „мирна“ особа, која није правила проблеме у затвору (*Вечерње новости*, 2. 9. 2008, 5). У одлуци, судија Покар наводи да је и пре него што је осуђен Јокић показао да жели да се „рехабилитује“ тиме што је признао кривицу и изразио кајање и жаљење (*Курир*, 2. 9. 2008, 3). Истичући да стање у овој области није „катастрофално“, Хамарберг је оценио да је Србија установила „битне“ институције за праћење стања и кршења људских права (*Политика*, 17. 10. 2008, А8).

1.2.2. Позитивна субјективна оцена исказана именичким синтагмама

Истицање из туђег говора употребом наводника налазимо у извештајима који преносе речи патријарха, надлежних служби и сл. Дакле, из тих речи стоји високи црквени или световни ауторитет и новинар истиче његову оцену неке особе или догађаја вербално-аналитичком модификацијом:

У присуству неколико стотина грађана патријарх Иринеј је у беседи након освећења крста рекао да му је велика част и радост што има прилику да учествује у том, како је навео, „знаменитом дану“. [...] Он је додао да се радује што је крст „чудесни божански знак“ подигнут у срцу Шумадије (*Курир*, 21. 7. 2010, 7). Радио је, како се додаје, у текстилном центру, у коме се показао као „веома стабилан радник са смислом за трговину“ (*Вечер-*

ње новости, 2. 9. 2008, 5). Између осталог, данске власти су навеле да је вицеадмирал Јокић био „очинска фигура“ другим затвореницима и да је вредно радио у текстилној радионици (*Курир*, 2. 9. 2008, 3).

Новинар истиче, на пример, похвалне речи патријарха Иринеја о постављању крста у Крагујевцу, који је „чудесни божански знак“, чиме се наглашава његова радост што учествује у том „знаменитом дану“. У наведеном примеру поред аксиолошки маркираног става патријарха наглашена је и колоритност језичког израза актера. Описни придеви *чудесни*, *божански*, *знаменити* одударају од тона примарног текста, те су као субјективни туђи говор контрастирани објективном новинарском извештавању. Јасно чујемо два различита гласа која су доведена у интеракцију, стварајући тако оно што се код Бахтина назива полифонијом (Бал 2000: 39–40).

IV. Полифонијска структура текста новинског извештаја

Сликарски стил преношења туђег говора, тј. вербално-аналитичка модификација индиректног говора омогућава истицање социолекатских, дијалекатских и сл. језичких црта и тиме доприноси карактеризацији *говорне личности*. Анализа примера је показала да у извештају, чија је телеолошка усмереност битно другачија него у неким другим жанровима публицистичког стила, репортажи на пример, постоји јасна граница туђег говора, а социјално-хијерархијски положај туђе речи чини је мање подложном модификацији.¹ Будући да говор новинара у објективном извештавању одликује неутрални избор лексике, уношењем трагова субјективности из говорничког исказа у виду вербално-аналитичке модификације долази до стварања полифонијске структуре новинског текста. У анализираном корпусу вербално-аналитичком модификацијом индиректног говора најчешће су захваћени елементи туђег исказа којима се изриче субјективна оцена актера о предмету говорења. Знатно чешће је реч о негативној субјективној оцени израженој различитим типовима језичких јединица, него о позитивној оцени.

¹ У новинској репортажи јавља се говор репортера који је добио језичке црте својствене говору актера или се тачка гледишта репортера приближава његовој тачки гледишта, док у новинском извештају ови видови модификације индиректног говора не постоје. За ова два новинска жанра заједничко је фрагментарно преношење туђег говора којим су истакнути елементи разговорног стила, док се у извештају јавља још и уношење елемената административног стила из говорничког исказа. Док се овом модификацијом неуправног говора у репортажи често истиче нестандартни идиом којим се говорник служи, у извештају тога углавном нема, јер фактографско-информативни жанрови преносе изјаве политичара, судија, тужилаца, чији говор не би требало да одступа од стандарднојезичких норми, али се често истиче колоритност и оригиналност туђег исказа.

Литература

- Бал 2000: М. Бал, *Наратологија*, Београд: Народна књига, Алфа.
- Бахтин 1980: М. Бахтин, *Марксизам и филозофија језика*, Београд: Полит.
- Шимунић 2008: З. Шимунић, Деиктичка референција и генеричко структурирање дискурса, *Расправе института за хрватски језик и језикословље*, 34, Загреб. <http://www.ihjj.hr/images/Izdanja/Rasprave/34_20_simunic.pdf>.

АНГЛОГЛОБАЛИЗАЦИЈА МЕДИЈА

1. Увод

Технолошки напредак модерног друштва произвео је нове видове комуницирања који су традиционалне облике претворили у виртуелне. Сматра се да је револуција у начину комуницирања тек започета и да нови комуникациони медији мијењају друштвену, економску и политичку структуру друштава широм свијета (Graddol 2006). Да би се ишло у корак с временим и токовима дешавања, брзина преношења информација је увећана развојем глобалне мреже, односно интернета, чиме су медији заузели централно мјесто у животу сваког појединца. Развој рачунарске технологије је промијенио начин споразумијевања људи, како на локалном тако и на глобалном нивоу. С обзиром на чињеницу да су највећи допринос развоју система дале Сједињене Државе, које су у том процесу практично постале руководилац *информационог картела* (Kaplan 2001: 12), питање језика носиоца свих тих промјена је било готово излишно постављати. Нашавши се у центру процеса глобализације, енглески није постао само језик пословања, економије, дипломатије, науке и технологије, него и језик управљања информацијама. Сама потреба за једним језиком, лингвом франком, који би олакшао међународну комуникацију је одувјек постојала, а нарочито се појачала педесетих година двадесетог вијека оснивањем бројних међународних организација.

Додатно убрзање ширењу енглеског језика дао је феномен глобализације који се појавио деведесетих година претходног вијека. Уз рачунар и интернет, енглески је постао неозабиљни фактор у образовању, посебно младих, без чијег познавања, приступ глобалним токовима је умногоме отежан. Премда има лингвиста који вјерују да је енглески због своје географске распрострањености и раширености по подручјима употребе великим дијелом постао „денационализован и емоционално неутралан“ (Bugarski 2005: 125), други упозоравају да он ипак ствара нову свијест и нови морал, који се доста разликује од нашег традиционалног морала (Ћупић 2005). Брига о језику је брига свих оних који га говоре, а непостојање званичног стручног тијела које би се бавило језичким питањима и креирањем језичке политике, отежава ионако озбиљну ситуацију.

* milica.bogdanovic@efbl.org

2. Разлози експанзије енглеског језика и лингвистичке импликације

Иако се само једна четвртина свјетске популације служи енглеским језиком, за њега се каже да је свјетски, глобални језик.¹ Ниједан језик до сада није био толико распрострањен, чак ни кинески са 1,1 милијардом говорника.² Оно што је јединствено код енглеског језика јесу брзина и начин на који је дошао у водећу позицију, као и географска распрострањеност, односно дубина продирања. Његова водећа позиција у међународној комуникацији данас, резултат је успјешног освајања, колонизације и трговине Велике Британије у 17, 18. и 19. вијеку и појаве Сједињених Америчких Држава као главне војне силе и предводника технолошког развоја након Другог свјетског рата. Сви ови фактори, као и исход Другог свјетског рата, настанак Уједињених нација, оснивање бројних међународних организација, изум рачунара и развој науке и технологије, који су се временски поклопили, створили су услове да енглески постане доминантни језик у свим сферама друштвеног живота. Тренутно више људи у свијету говори енглеским као првим или другим страним језиком, него што се говорило неким другим језиком у историји. Многи се боје да ће енглески у својој експанзији постепено елиминисати остале језике на њиховом властитом тлу (Phillipson 1992).

Ширење енглеског језика је изазвало бурне реакције појединих земаља, нарочито оних чији је језик претходно уживао посебан статус и довео до појаве језичке политике. Државе настоје да преко разних организација и агенција прошире свој језик и одрже његов положај у свијету. Французи то чине преко *Alliance Française*, Нијемци преко *Goethe Institute*, Шпанци преко *Instituto Cervantes*, Кинези преко Кофучијевог института и сл. У историјском контексту ове агенције дјелују уназад тек педесетак година. Најнезадовољнија држава је свакако Француска, која је радикалним мјерама настојала да заштити свој језик од промјена неминовно изазваних контактом француског и енглеског. Власт је донијела одлуку по којој је против закона употребијети енглеску ријеч тамо гдје постоји ријеч на француском језику (Crystal 2003). Путем француске пуристичке политике кренула је и Кина, чије су власти недавно забраниле произвољну употребу страних ријечи у медијима, посебно англицизама.³ Највећу опасност виде у тзв. чинглишу, мјешавини енглеског и кинеског.

¹ Ову фазу *глобалног енглеског језика (Global English)* неки сматрају четвртим периодом развоја енглеског језика, који се традиционално дијели на староенглески, средњоенглески и савремени енглески језик (Graddol 2006: 58).

² Број се односи на свих осам различитих говорних језика који имају јединствено писмо (Crystal 2003).

³ Mićković, P. *Odbrana kineskog jezika*.

<<http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Odbrana-kineskog-jezika.lt.html>>. 5. 5. 2011.

Енглеском језику се данас приписују разни називи као што су интернационални или свјетски језик (International English, World English), глобални енглески (Global English) и чак шаливи назив Globalish, Globish и Globalese (Bugarski 2009). Енглески се састоји од неколико националних варијетета и много више оних у којима енглески представља други језик (тзв. World Englishes). Појавио се и назив додатни језик (additional language), јер се сматра да се само додаје другим језицима, а не замјењује их. Предвиђања садашњег и будућег броја говорника енглеског језика говоре да ће се енглески говорити у цијелом свијету и у догледној будућности. Међутим, оно што интересује ширу лингвистичку јавност јесте којом врстом енглеског ће се говорити. У уводном дијелу свог другог извјештаја за Британско вијеће Гредол (2006) наводи да ће то бити енглески језик у новом глобалном облику, којег Дејвид Кристал условно назива *World Standard Spoken English* или WSSE (Crystal 2003: 185).

Међутим, у свијету постоји тренд опадања броја матерњих говорника енглеског језика, док број говорника који га уче као други језик расте. Процјењује се да би за педесет година тај број могао да буде за 50% већи. Неизбјежна посљедица овог демографског развоја и повећаног интереса за учење енглеског језика отворила је могућност за лингвистичке промјене у језику на потпуно непредвидив начин. Промјена која је ухватила коријена шездесетих година прошлог вијека довела је до појаве нових варијетета енглеског познатих под називом *New Englishes*, односно енглески језици (Crystal 2003: 142, Graddol 1997: 11). Ови нови варијетети су се углавном појавили у земљама у којима се енглески говори као други језик, односно у бившим колонијама, у јужној и југоисточној Азији, Африци и на Карипским острвима. Иако нови локални облици енглеског имају своју виталност и динамику промјене, и често их прате националне граматике и рјечници, као модел исправности узима се варијетет енглеског који користи бивша колонија. У већини случајева је то британски, осим на Филипинима⁴ и у Либерiji, гдје преовладава амерички стандард (Graddol 1997).

Управо на овим чињеницама заснивају се предвиђања да ће се енглески језик развити у неколико стандарда који ће се међусобно такмичити на свјетском лингвистичком тржишту. Један од могућих сценарија развоја енглеског језика предвиђа настанак вишејезичности из садашње вишедијалекатске ситуације у којој ће се из енглеског језика развити више међусобно неразумљивих језика, који ће, затим, чинити енглеску *породицу језика* (McArthur 1998, према: Crystal 2003: 177). Што се тиче Европе, а посебно Европске уније у којој преовладава енглески језик, његова различита употреба са примјесама матерњих језика довела је до настанка новог идиома, који се обично назива европским енглеским (European English), скраћено

⁴ На Филипинима су се развила два говорна варијетета, један за разумевање, стандардни амерички енглески, а други због идентитета, тзв. Taglish. Слична ситуација постоји и у Сингапуру гдје се упоредо користе двије варијанте, британски енглески и Singlish (Crystal 2003: 189).

евроенглески (Euro-English), или иронично *евроговор* (Eurospeak) (Crystal 2003).⁵ Посебни облици енглеског језика нису непознаница у свијету. Наиме, још од раније постоје упрошћени облици употребе енглеског, на примјер у области међународне сигурности спомињу се Seaspeak, Police Speak и Airspeak (ibid.), док су неке свјетске инжењерске компаније конструисале такозвани *контролисани говор* ради лакшег аутоматског превођења. Настајак нових облика језичког контакта може се очекивати и од употребе *релејног језика* за превођење са једног језика на други преко енглеског (Graddol 1997).

3. Додире енглеског језика и српског

Због повећане међународне комуникације и брзог технолошког и економског развоја, присутност енглеског језика у српском је све већа, и готово да је немогуће зауставити продор нових ријечи, не само у стручној терминологији, него и у сфери јавне и личне комуникације. Савремени утицај енглеског језика на лексику српског је најчешће условљен потребом да се именују нови предмети, појмови или идеје преузети из америчке и британске културе. Позајмљивање ријечи из других језика, као најједноставнији поступак попуњавања празнине у вокабулару неког језика, јесте честа појава, јер се увођењем предмета или идеја неке културе у другу преузимају и њихови називи.⁶ Једна од одлика језика су свакодневне промјене које су заправо основа за развој језика. Понекад промјене могу бити и негативне за језички развој, а од свих промјена кроз које пролази српски језик најкарактеристичније су лексичке. Англицизми који посљедњих година улазе у српски језик неријетко задржавају обиљежја енглеског модела, те повећавају корпус страних ријечи. Све је мање правих позајмљеница, односно ријечи страног поријекла које су се, у већој или мањој мјери, прилагодиле нормама и ограничењима српског стандардног језика. Велики дио тог лексичког корпуса чине ријечи које нису чак ни ортографски прилагођене, затим паралелни облици домаће ријечи и позајмљенице, и бројна колебања између етимолошких и фонетски прилагођених облика.

Страна лексика најчешће улази у језик са новим цивилизацијским тековинама, када у домаћем језику не постоји одговарајућа замјена, творбени материјал или да би се избјегло описно казивање. Њена употреба се сматра оправданом, па чак и корисном у два случаја: када се желе постићи

⁵ Да би се стандардизовала употреба енглеског језика у Европској унији, лингвистички стручњаци су промовисали пројекат под називом English as a lingua franca for Europe (ELFE). Циљ је био да се олакша учење енглеског наглашавањем оних његових елемената које дијели са другим европским језицима. Тако ELFE интегрише међународне стручне терминологије, користи фразе разумљиве саме по себи, а избјегава енглеске изразе који доводе до неразумијевања у комуникацији међу људима из различитих дијелова Европе (Bajić 2010).

⁶ Види: Filipović 1990.

одређени стилски ефекти (избором маркиране стране ријечи, варирањем синонима и сл.) и када не постоји домаћа ријеч за неку ствар или појам (Бугарски 1996). Понекад, међутим, домаћа ријеч не врши одређену разликовну функцију, односно не долази до поклапања семантичких и асоцијативних поља, као што је случај са домаћом ријечи *марка* у односу на англицизам *бренд*, јер сваки бренд јесте марка, али свака марка није бренд. Друга, веома битна разлика када су у питању интернационални термини јесте њихов богатији деривациони потенцијал који им даје предност над домаћом терминологијом (нпр. *инвестициони пројекти*, *маркетиншке агенције*).

Велику улогу у недоследном преузимању англицизама свакако имају медији. Из тог разлога смо своју анализу утицаја енглеског језика на српски ограничили на језик медија, првенствено на дневну штампу. Због жеље за што бржим информисањем јавности и саме важности брзине преношења вијести, а ослањајући се на текстове из страних публикација, новинари често преузимају изворне енглеске називе и на тај начин рјешавају своје дилеме превођења. На примјер, прелазак на тржишну привреду проузроковао је појаву нових појмова из области економије и пословања, које се сад искључиво назива *бизнис*⁷. Одавно се у новинама објављују искључиво *тендери*, односно *тендер са 127 лотова*, затим ту је и *тренд рејтинга*, *сестринска компанија*, *хеџирање промјене девизног курса*, *котација обвезница*, *мултитаскинг*, *билборд* и сл. У области културе и музике појављује се *инклузивна представа*, долазе *лајв бендови са фронтменима*, главна атракција су *хедлајнери*, а све додатне информације можете пронаћи на одређеним *сајтовима*. На страницама посвећеним рекламама, нуди се одређени модел мобилног телефона који има напредни *web browser*, а који омогућава до *10 push e-mail налога*. Одређени број англицизама у штампаним медијима је дословно преузет без неопходне ортографско-фонолошке адаптације, док је извјестан број преузет уз минимално прилагођавање. Затим, врло мали број англицизама је у процесу секундарне адаптације⁸ енглески суфикс замијенио домаћим, српским суфиксом.

Докора се сматрало да страни језици утичу једни на друге искључиво на лексичком нивоу. Међутим, новија истраживања утицаја енглеског језика на остале језике показала су да до позајмљивања долази и на осталим нивоима – фололошком, морфолошком, синтаксичком, семантичком, прагматичком, па чак и на стилској равни, што указује на потребу ревидирања подјеле на посредно и непосредно позајмљивање.⁹ Иновације у српском језику настале под утицајем енглеског такође излазе из лексичког ни-

⁷ Сви дати и цитирани примјери у чланку узети су из дневних новина *Глас Српске* и *Независне новине* у периоду јануар - мај 2011. године, уколико није другачије назначено.

⁸ Види: Filipović 1986.

⁹ На потребу модификовања погледа на подјелу између посредног и непосредног позајмљивања указала је Радмила Шевић у свом раду *Srpski i engleski – jezici u kontaktu?* (1996).

воа и задиру у друге домене. Најуочљивије су свакако оне које се тичу именске синтагме, гдје се именица јавља као премодификатор без морфолошке адаптације или као постмодификатор, односно као именица у генитиву, на примјер: *рејтинг агенција, интернет гигант, бикини кампања, авион ресторан, Кастел рок фест*. Оправдање за употребу морфолошки необиљежених именица унутар номиналне синтагме поједини лингвисти проналазе у активирању латентних конструкција у српском језику (Šević 1996). С друге стране, оправдање за употребу клауза у улози премодификатора на које наилазимо у новинским чланцима, ове врсте не постоји:

Одржане су и неке јавне дебате, са *ко-је-ко званицама...*

Разишли се људи кућама, чак и ови који су онако *преко-ентитетски а истомишљенички* говорили...

У погледу новина све је чешћа употреба попридјевљених партиципа, што представља пуко пресликавање енглеских конструкција, нпр. *растући страх, најбрже растућа категорија, дестабилизирајуће активности*. Велики је и прилив сложеница и полусложеница, па се врло често у штампи спомињу *евроскептицизам, евроинтеграције и евроатланске интеграције*.

Семантички ниво такође није прошао без утицаја енглеског језика, гдје се значење енглеског модела пресликава, проширује, сужава или се чак ријечима придаје значење које немају у енглеском језику (нпр. *акција* у смислу попушта):

[...] те милијарде марака, које дијаспора сваке године *упумтава* у матицу... (од енглеског *pumps in*).

До сада најмање истражен ниво када је у питању позајмљивање јесте прагматички ниво. Употреба дискурских формула преузетих из енглеског језика иако за њих постоје одговарајуће формуле у српском језику, довела је до појаве тзв. прагматичких англицизама.¹⁰ Њихова употреба се сматра оправданом када постоји дискурсна празнина у српском језику, настала услед нове ситуације која до тада није постојала. Међутим, у језику штампаних медија разлог за употребу увезених дискурских формула најчешће је немар новинара који директно преносе или калкирају синтагму или реченицу из енглеског језика.

Можете заборавити било какве санкције. (Од енглеског *You can forget about any sanctions.*)

¹⁰ О прагматичким англицизмима види више у: В. Мишић-Илић, В. Лопић, *Pragmatički anglicizmi u srpskom jeziku*, Београд: Зборник Матиче српске за филологију и лингвистику, 54(1), 261–273.

Оно о чему разговарамо је начин да... (Од енглеског *What we are talking about is how to...*)

Сви ови примјери новина у лексици и морфо-синтаксичкој структури језика медија представљају директан утицај енглеског језика до којег је дошло из више разлога. Наиме, често се ради о преводима чланака са енглеског говорног подручја, о текстовима дописника из иностранства, небрижљиво урађеним и нелекторисаним текстовима домаћих новинара, или је у питању облик помодарства новинара и стручњака и увјерење да енглеска ријеч боље звучи, има већу тежину, привлачи публику, док у случају рекламирања боље продаје производ. Оно што ипак треба издвојити јесу стручни текстови из разних области који се такође појављују у штампи и обилују не само англицизмима, него и другим ријечима страног поријекла. Језик струке је општеприхваћена конвенција, пуна грецизама, латинизама, интернационализама, и треба да се разликује од обичног, природног језика. Наравно да и овдје долази до прекомјерне и непотребне употребе англицизама, мотивисане неутемељеним вјеровањем стручњака да једино термини из енглеског језика дају тежину стручном значењу,¹¹ док се домаћа лексика игнорише или често и не зна.¹²

4. Закључна разматрања

Укључивањем у европске и свјетске токове развоја, српски језик покушава да прати све промјене и дешавања. Нови предмети и појмови морају да добију одговарајући назив. Позајмљивањем се језик развија, богати и модернизује, постаје изражајнији и интересантнији, уколико се не ради о некритичком прихватању и прекомјерној употреби позајмљеница. За разлику од хрватских лингвиста, чији пуристички став није донио најадекватнија рјешења у погледу позајмљеница, став српске језичке заједнице није никада био чисто пуристички. Још давне 1818. године, у *Предговору* свог *Српског рјечника*, Вук Караџић је тврдио да не брани туђу ријеч али да ју је боље узети „него ли наопако нову градити“ (према Ћупић, 2005: 275). Већина лингвиста је свјесна да се без позајмљеница не може, и да српски језик не би данас био то што јесте да није вијековима позајмљивао од других језика. Дакле, проблем не лежи у њиховом постојању, него у некритичком односу према њима, неумјереној употреби без основног језичког знања и познавања језичке културе (Bugarski 1996). Уколико не постоји одговарајућа замјена у српском језику, страну ријеч треба прихватити, фонолошко-морфолошки уобличити и пронаћи јој мјесто у граматичком систему српског језика. Проблем се јавља када се српски деривациони потенцијал не иско-

¹¹ Недавно је на Економском факултет у Бањалуци одбрањена магистарска теза под насловом *Функционисање currency board-a и могућност укључивање Босне и Херцеговине у Европску монетарну унију*.

¹² Види: Prčić 2005.

ристи у довољној мјери, те позајмљеница уведе иновацију, која звучи страшно и изазива отпор. Због огромног прилива англицизама у посљедњих десетак година, тај отпор више није емоционално обојен, већ реална посљедица ћутања српске језичке заједнице. Чињеница је да постоји много радова на тему позајмљеница у српском језику и да се организују научни скупови на којима се расправља о сличној тематици. Међутим, организована активност лингвиста и стручњака на пољу језичког планирања којом би се стандардизовала употреба туђих ријечи и на тај начин помогло свим људима српског говорног подручја да их употребљавају са мјером, нажалост, још увијек не постоји. Брига о језику није искључиво брига лингвиста, већ и стручњака, друштва, појединаца и државе, изнад свега. За грешке у језику нико не одговара, а јавност их прима незаинтересовано. Као један од главних криваца за тренд дестандардизације српског језика, медији би управо могли помоћи у разбуђивању јавности. На недовољну искориштеност медија од стране стручњака упозорила је Свенка Савић још 2000. године у свом реферату *Традиционално и модерно у српској лингвистици*. Одговорност је на свима који се баве науком, а нису се довољно распоредили у медијима, чији број из дана у дан све више расте. Када су у питању медији у Републици Српској, у дневној штампи се не могу свакодневно пронаћи чланци који се баве језичким питањима, на државној телевизији не постоје редовне емисије овог типа, само се на државном радију, искључиво радним даном, може чути петоминутна ријеч лектора. У Србији је ситуација нешто боља, јер се бар спорадично води брига о језику серијом чланака у *Политици* (Егон Фекете 1995, Владимир Недељковић 1991–1997), *Борби* (Владимир Недељковић), *НИН*-у (Иван Клајн и Јован Ћирилов), и у емисијама на радију (Свенка Савић, Радио 021 НС).

На крају можемо још само да додамо да језичко питање за собом неминовано повлачи питање очувања националног идентитета, који се у великој мјери темељи на очувању сопственог језика. Једина пријетња очувању језика долази заправо од његових говорника, односно од става и незаинтересованости оних који га говоре за његово очување. Језик није само средство комуникације и носилац садржаја, он сам и јесте садржај. Ако нам језик омогућава тумачење и поимање свијета у којем живимо, онда морамо да водимо рачуна на који начин, односно којим средствима градимо ту представу.

Литература

- Бајић 2010: S. Bajić, *Anglicizmi u srpskom jeziku*, Banjaluka: Besjeda.
- Бугарски 1996: Р. Бугарски, Стране речи данас: појам, употреба, ставови, у: Ј. Планкош (ур.), *О лексичким позајмљеницама*, Суботица–Београд: Градска библиотека – Институт за српски језик, 17–25.
- Бугарски 2005: R. Bugarski, *Jezik i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Бугарски 2009: R. Bugarski, *Evropa u jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Гредол 1997: D. Graddol, *The Future of English? A guide to forecasting the popularity of the English language in the 21st century*, London: The British Council.
- Гредол 2006: D. Graddol, *English Next: Why global English may mean the end of 'English as a Foreign Language'*, London: The British Council.
- Каплан 2001: R. B. Kaplan, English – the Accidental Language of Science?, у: U. Ammon (ур.), *The Dominance of English as a language of Science: Effects on Other Languages and Language Communities*, Berlin: Mouton de Gruyter, 3–26.
- Мишић-Илић, Лопичић 2011: B. Mišić-Ilić, V. Lopičić, *Pragmatski anglicizmi u srpskom jeziku*, Novi Sad: Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, 54(1), 261–273.
- Филипсон 1992: R. Phillipson, *Linguistic Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- Прћић 2005: Т. Прћић, *Engleski u srpskom*, Novi Sad: Zmaj.
- Савић 2000: С. Савић, Традиционално и модерно у српској лингвистици, у: С. Ристић и др., *Лингвистичке актуелности 1/3*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 86–94.
- Чупић 2005: Д. Чупић, Српски језик и његово писмо, у: Е. Фекете и др., *Српски језички саветник*, Службени лист Србије и Црне Горе, Београд: Српска школска књига, 11–19.
- Филиповић 1986: R. Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Školska knjiga.
- Филиповић 1990: R. Filipović, *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo – razvoj – značenje*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Školska knjiga.
- Кристал 2003: D. Crystal, *English as a global language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Шевић 1996: R. Šević, Српски i engleski – jezici u kontaktu? у: Ј. Планкош (ур.), *О лексичким позајмљеницама*, Суботица–Београд: Градска библиотека – Институт за српски језик, 81–88.

ПРАВОПИСНЕ НЕДОУМИЦЕ НА ДРУШТВЕНОЈ МРЕЖИ ФЕЈСБУК**

1. Уводна разматрања

1.1. Према истраживању *Републичког завода за статистику* из 2010. године у Србији је 39 посто домаћинстава имало интернет прикључак, од чега је Београд предњачио са око 51 посто.¹ Подаци о све већој доступности интернета и повећању броја његових корисника у последњих неколико година, поготово међу младима, говоре у прилог и порасту популарности тзв. друштвених мрежа као места виртуелног окупљања и организовања људи.

1.2. Друштвени сајтови тог типа пружају различите форме комуникације, од четовања (енг. chat – ћаскати), где корисници у реалном времену размењују поруке које имитирају разговор уживо, до слања порука у тзв. инбоксове. Такође, друштвени сајтови омогућавају креирање корисничких профила, постављање фотографија, блогова, коментара, питања, савета, огласа, те прављење различитих виртуелних група чији се чланови могу окупљати око одређене теме. Постојање таквих сајтова дефинише присуство једног новог језичког варијетета који има карактеристике разговорног језичког стила. Те карактеристике се на интернету изражавају искључиво кроз писмену комуникацију.² Активно учествовање у таквој врсти комуникације подразумева владање *компјутерском писменошћу* тј. познавање нових скраћеница енглеских израза (нпр. BTW, LOL)³, термина из информационе технологије (атачмент, манки, онлајн, даунлоад итд.), као и употребу смајлија или емотикона који служе као интензификатори језичког исказа (☺, ☹). Заједно са тим лексичко-графолошким особеностима долази и од-

* slobodan.novokmet@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског стандардног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ *Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2010*, Републички завод за статистику, стр. 3 (линк: <<http://webrzs.stat.gov.rs/axd/dokumenti/ict/2010/Saop2010.pdf>>).

² „Карактеристике језика електронских ћаскаоница умногоме личе на језик свакодневних разговора, тако да је говорење везано за контекст у коме настаје“ (Радић-Бојанић 2006: 6).

³ BTW – by the way (популарни сленг на интернету у значењу „у ствари“); LOL – Laughing Out Loud (смех на сав глас).

ступање од стандарднојезичке норме која је прописана у уџбеницима, приручницима и речницима.⁴ У одступања спадају непоштовање правописних правила, честе словне и граматичке грешке, коришћење нестандартних латиничних знакова⁵ и англицизама у изворном графолошком облику. Одступања овог типа чине овакав начин комуникације за њене кориснике карактеристичним, бржим и ефикаснијим. „То значи да је комуникација у новим медијима обиљежена парадоксом истовременог успостављања и неуспостављања кохезивне језичке норме“⁶ (Шкиљан 1998: 185).

1.3. Доминација такве комуникације, манифестоване искључиво кроз писану форму, наводи кориснике друштвених мрежа да све учесталије проверавају граматичку и правописну исправност језика који користе на друштвеним мрежама (о чему нам говори и велики број група и форума на интернету посвећених српском језику).⁷ Неупућеност на референтну језичку литературу, чињеница да је настава правописа и граматике у средњим школама ретка и несистематска, као и спорадични језички прилози у медијима, утичу на оне који желе да реше неку своју језичку недоумицу да се окрену интернету. На тај начин друштвене мреже постају слободан интерактивни виртуелни простор за бављење различитим питањима језичке норме и културе.

2. Предмет рада

2.1. Предмет овог рада је утврђивање најчешћих правописних недоумице чланова језичких група, основаних на друштвеној мрежи *Фејсбук*, за које су од оснивача тражили савете и решења.⁸ Проверили смо и како су те недоумице решене у референтној правописној литератури те да ли су корисници *Фејсбука* могли, сем у језичким групама посвећеним српском језику, одговоре да пронађу и на местима која су релевантнија за њихово решавање. Такође, важно питање је да ли су на основу формулисаних правила могли да нађу адекватна решења за примере који нису конкретно наведени у

⁴ Стиче се утисак да корисници интернета и друштвених група на интернету, поготово млади људи, често намерно колоквијализују свој језички израз, грешећи у граматичким и правописним правилима и убацујући нестандартне и не-транскрибоване англицизме у реченице на српском језику не би ли њихов језик што више попримио особине разговорног стила.

⁵ Често смо сведоци да корисници на интернету употребљавају нестандартне латиничне графеме као што су W, SH, ZH итд.

⁶ „Уместо низа конвенционалних кодова у живом разговору, интернет порука је сведена, краћа, прати принцип економичности, конкретности“.

⁷ Осим на *Фејсбуку* постоји још неколико сајтова и форума на којима се расправља о проблемима српског језика као што су „Језички ателе“, „Српски језик – Вокабулар форум“ итд.

⁸ Иако су питања бројна из свих граматичких области, задржали смо се на правопису пошто смо већ установили да је писмена/писана форма основна манифестација језичког изражавања на друштвеним групама.

приручницима. Правопис схватамо као скуп језичких правила, али истовремено и као конвенцију за писање, јер су поједина правописна правила чешће конвенционалног него чисто лингвистичког карактера (Брборић 2004: 43).⁹

2.2. За потребе рада, задржали смо се на решењима понуђеним у три приручника: *Правопис српског језика*¹⁰ (2010); *Речник језичких недоумица* Ивана Клајна (2010) – (усаглашаван са Правописом из 1993. године); *Правописни речник српског језика* Милана Шипке (2010) – (усаглашаван са Правописом из 1993. године)¹¹.

3. Групе за српски језик на друштвеној мрежи „Фејсбук“

3.1. У овом раду концентрисали смо се на *Фејсбук*¹², због његове велике популарности међу корисницима у Србији, и на језичке групе формиране на тој друштвеној мрежи. Србија, са око 43 посто, заузима 12. место на европској листи укупног броја корисника *Фејсбука* међу онима који користе интернет, а са скоро 1,5 милиона налога на *Фејсбуку* на 18. је месту у Европи.¹³ То су подаци који Србију сврставају у средине са доста ак-

⁹ Треба нагласити и да је настава правописа осим у средњим школама често занемарена и на друштвеним факултетима, као што су филолошки или учитељски, где би требало да буде део редовног наставног програма. Имајући ово у виду не изненађују честе правописне недоумице људи који нису из ужих образовних струка. Иако се настава правописа прожима кроз друге предмете, ипак као самостални предмет на Катедри за српски језик Филолошког факултета уведена је по новом наставном плану и програму тек 2007. под називом *Правопис српског језика*.

¹⁰ Нови, измењени и допуњени, *Правопис српског језика* изашао је у септембру 2010. године и његова пуна примена у настави очекује се од школске године 2011/2012.

¹¹ Иако приручници Ивана Клајна и Милана Шипке нису одобрени од Министарства просвете за званичну употребу у образовним установама, они уживају велику популарност међу корисницима оваквог типа стручне литературе, поготово међу лекторима. Зато сматрамо да је важно уврстити их у проучавање правописних недоумица. Такође, треба напоменути да су та два приручника усаглашавана са правописним решењима *Правописа* из 1993. године тако да су могућа извесна неподударања са *Правописом* из 2010. године.

¹² *Фејсбук* (енг. Facebook) је интернет страница која служи као сервис за социјалну мрежу. Његови корисници се могу придруживати у мреже које су организоване по градовима, радним местима, школама и регионима, како би се повезали и комуницирали са другим људима. Такође, људи могу додавати пријатеље, слати им поруке, а могу и убацивати нове податке у своје профиле како би обавестили пријатеље о себи. (дефиниција и подаци са сајта „Википедија“ линк: <http://sr.wikipedia.org.sr/Fejsbuk>).

¹³ Подаци са сајта <<http://www.adriatalk.com/broj-korisnika-facebook-evropa>>, с краја 2009. године.

тивним корисницима ове мреже у Европи (више него у нпр. Хрватској, Бугарској, Словенији, Мађарској или Русији).

3.2. Циљеви група на *Фејсбуку* посвећених српском језику су: а) његова популаризација; б) бављење одређеном језичком тематиком или в) решавање језичких проблема својих корисника. У овом раду одлучили смо се да пратимо активности група у којима је карактеристична нека од кључних речи као што су *правопис, језик, недоумице*:

1) НАУЧИМО ПРАВОПИС! БЕСПЛАТНО РЕШИТЕ СВЕ СВОЈЕ НЕДОУМИЦЕ; 2) ПРАВОПИС И ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА; 3) ПРАВОПИС, ОРТОГРАФИЈА; 4) ПРАВОПИСНИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА; 5) СВАКОГ ДАНА ПО ЈЕДНО ПРАВИЛО ИЗ ОБЛАСТИ ЈЕЗИЧКЕ КУЛТУРЕ; 6) ПРАВОПИС, ПРАВОПИСНЕ ГРЕШКЕ И ЈЕЗИЧКЕ НЕДОУМИЦЕ; 7) БОРБА ПРОТИВ НЕПИСМЕНОСТИ. НЕ ХВАЛИ ТИ НИШТА... ФАЛИ ТИ; 8) ЈЕЗИЧКЕ НЕДОУМИЦЕ¹⁴

3.4. На основу сакупљених примера, по бројности се наметнуло неколико карактеристичних група питања у зависности од типа правописне недоумице. У питању су недоумице које се односе на писање *великог слова*, правилну употребу *интерпункције* и *помоћних правописних знакова*, *спојено* и *одвојено писање речи* и писање *скраћеница*.

4. Писање великог слова

4.1. Иако се правила о писању великог слова уче још у нижим редима основне школе (од првог до петог разреда), она ипак представљају значајан део недоумица у језичким групама на *Фејсбуку*. То је вероватно последица несистематичног знања корисника, које се није обнављало и проширивало кроз даље образовање, али и уских правописних правила подељених на више области.¹⁵ Она се не могу ослањати на изговор већ искључиво на конвенцију. Најучесталија су питања која се тичу писања почетног слова код *насељених места, улица, имена народа, титула, светаца, божанстава, црквених установа, вишечланих назива држава, факултетских предмета, појмова везаних за информациону технологију* итд. Међутим, забрињавају и она питања која се тичу познавања елементарне писмености:

¹⁴ У проучавању језичких група на *Фејсбуку* (примери су сакупљани од новембра 2010. до фебруара 2011. године) дошли смо до сазнања о постојању преко 35 различитих група са око 40.000 чланова. Од око 1.000 постављених питања у 8 издвојених група, нашли смо око 150 оних које се односе конкретно на правопис. Морамо напоменути да нису све групе једнако активне и да немају све исти број чланова. Понеке престају са активностима неколико дана по оснивању, а друге су ажурне па свакодневно објављују нове садржаје. Уобичајено се на почетној страни сваке групе налази њен назив, као и кратак опис садржаја те групе и њене сврхе.

¹⁵ Правила о писању великог слова дата су у *Правопису 2010* у 38 тачака.

1) Нови Сад или Нови сад?¹⁶ 2) Стара планина или Стара Планина? 3) Булевар деспота Стефана или Булевар Деспота Стефана? 4) Да ли се пише Јевреји или јевреји? 5) Свети Сава – „свети“ великим или малим словом? 6) Када се интернет пише малим а када великим словом? 7) [...] Иван Грозни или Иван грозни? 8) Храм Светог Саве на Врачару? 9) Да ли се БОГ правописе великим или малим словом? 10) [...] Кинеска Нова година? 11) Уједињено Краљевство Велике Британије или Уједињено краљевство Велике Британије [...]? 12) Европска унија или Европска Унија? 13) Када се обраћамо скупу људи [...] заменица ВАМ се пише великим или малим словом? 14) Фејсбук или фејсбук? 15) Како написати назив друштвене игре у реченици: „Са дедом волим да играм таблица“; 16) [...] Источна Европа или источна Европа? 17) [...] Да ли име предмета и факултета треба великим словима?

- *Правопис 2010* уводи новину у односу на претходни из 1993. прописујући „свети“ увек великим словом, чак и као део имена светаца. Друга два приручника разликују писање великог слова у оквиру имена празника или цркве и онда када је у питању име свеца (Шипка 2010: 1011, Клајн 2010: 172). Писање имена храма није разјашњено. Тумачећи правила о писању имена верских установа, закључујемо да треба писати храм „Светог Саве“. Међутим, остаје недоумица да ли је реч храм нераздвојиви део имена ове верске установе.
- Интернет треба писати малим почетним словом (*Правопис 2010*: т 63б, 66). Иако је Клајн био неодлучан у време писања приручника (Клајн 2010: 71), усагласило се да је реч постала превише општа као име медија да би се писала великим словом.
- Ниједан приручник не бележи начин писања „кинеске нове године“. Тумачења правила о писању празника говоре нам да је исправно „кинеска Нова година“, где је „кинеска“ присвојни придев у синтагми. Међутим остаје недоумица да ли може да уђе у састав имена празника („Кинеска нова година“).
- Ниједан приручник не бележи пример писања државе Уједињено Краљевство Велике Британије. Тумачећи правило о писању географских имена, конкретно вишечлана имена земаља (Сједињене Америчке Државе), закључујемо да је оправдано писање сваког члана синтагме великим словом.
- Нигде није забележено како се пишу називи друштвених игара. Долази у обзир писање под знацима навода и великим словом, нпр. „Човече, не љути се“, или малим словом (нпр. таблица) ако је назив игре довољно уопштен.

¹⁶ Питања ће бити навођена у аутентичном облику, онако како су написана и на сајту, уз минимална скраћивања тамо где, због дужине рада, буде неопходно.

- Писање имена сајта *Фејсбук* нигде се не прописује, као и других назива везаних за појаве на интернету, али на основу правила о писању великог слова треба да се пише великим почетним словом као званично име компаније и сајта.

5. Интерпункција и помоћни правописни знаци

5.1. Правила о коришћењу интерпункције и помоћних правописних знакова на синтаксичком и лексичком нивоу једна су од оних која се најслободније тумаче и селективно примењују на интернет сајтовима и друштвеним групама. Отуд и питања у вези са правилним писањем *датума, коришћењем црте и цртице, тачке у скраћеницама* итд. Посебно су присутне и недоумице у вези са писањем *бројних сложеница*. Већина корисника не доживљава број са тачком као редни (нпр. 50. итд.), па осећа потребу да то искаже наставком иза цифре (нпр. 50-ти или 50-и). Од интерпункцијских знакова кориснике интересују правила везана за *тачку са запетом, три тачке* итд. Међутим изостају питања у вези са правилним коришћењем *запета*, што можда упућује и на одсуство свести о постојању правила.

1) Како се пише: школска 2010/11. или 2010/11 или 2010/'11 или 2010/'11.? 2) Занима ме да ли се пише 90тих или 90их? 3) Да ли се после године ставља тачка [...] ? 4) ТВ-пренос или ТВ пренос? 5) После знака; шта иде, мало или велико слово? 6) Када се ставља цртица између два презимена једне особе, а када не? 7) Пише ли се после римских бројева тачка? 8) Ако је реченица у загради, тачка на крају иде испред или иза заграде? 9) Шта је правилно: 15 (28) јуна 1389. г. или 15. (28.) јуна 1389. г. ? 10) Колико узвичника или упитника правопис дозвољава на крају једне реченице? 11) Нек' или нек 12) Има ли неко правило када после три тачке треба наставити малим, а кад великим? 13) Ако имамо скраћеницу год. да ли после ње може да стоји зарез? 14) Да ли након две тачке иде велико слово?

- *ТВ пренос* се не налази ни у једном приручнику, али на основу правила у вези са писањем полусложеница, од којих је први део скраћеница написана почетним великим словима (ТВ дневник итд.), можемо закључити да је исправно писање без цртице.
- Правило о писању цртице између двојних женских презимена у међувремену је, по *Правопису 2010*, промењено и постало необавезно (*Правопис 2010*: т. 161а, 127). У Клајновом приручнику стоји правило о обавезном писању (*Клајн 2010*: 43) тако да недоумице у вези са овим правилом нису необичне.
- Писање тачке после римских бројева дозвољено је само у случајевима када они означавају почетак поглавља или неке целине у тексту (*Правопис 2010*: т. 143в, 99). Приручници И. Клајна и М. Шипке то не бележе.
- Објашњење употребе тачке са запетом у *Правопису 2010* каже да се њоме завршава пасус само ако је цео низ, упркос разломљено-

сти у пасусе, задржао карактер једне реченице, у којој на почетку чланова низа стоји мало слово (Правопис 2010: 162а, 128). Овакво објашњење може изазвати недоумицу код просечног говорника у вези са тим шта представља карактер једне реченице.

6. Састављено и растављено писање речи

6.1. Кориснике језичких група на друштвеној мрежи Фејсбук највише су интересовала правила која се односе на састављено и растављено писање речи.¹⁷ Недоумице се најчешће односе на писање *сложених прилога* (прилошких сложеница), односно писање предлошко-падежних конструкција које чине предлог и неке именица, придев или прилог. Корисници осећају да постоји разлика у значењу предлошко-падежне конструкције у односу на прилог који добијамо спојеним писањем предлога и именице (нпр. учити *напамет* и пало ми *на памет*), али нису увек сигурни у правила писања ових облика:

1) Успут или ус пут? 2) За редом или заредом? 3) И онако или ионако? 4) Једанпут или један пут? 5) Напамет или на памет? 6) Од сада па даље или на даље? 7) Од прилике или отприлике? 8) Засигурно или за сигурно? 9) По мало или помало? 10) Накратко или на кратко? 11) Од вајкада или одвајкад?

6.2. Учестала су и питања у вези са писањем речце „не“ уз глаголе, као и друге врсте речи попут придева и именица:

1) Не дам или недам? 2) Непажљив или не пажљив? 3) Може ли ми неко рећи правила писања речце „не“ уз придеве? 4) Не извршење или неизвршење? 5) У реченици „Ја не ваљам“ (мисли се на особину, а не да нпр. ваљам неку робу) да ли се речца не пише одвојено или састављено? 5) Не везано или неvezано за тему, разговор? 6) Не битно или небитно? 7) Како се пише негација од глаголског придева радног [...] ? 8) Недраги или не драги?

6.3. Такође, показало се проблематичним грађење футурског глаголског облика, поготово од глагола чији се инфинитив завршава на -ћи:

1) Да ли се пише ићићу или ићи ћу? 2) Да ли је правилно написати обућићу или обући ћу? 3) Пронаћи ћете или пронаћићете? 4) Ћемо или ће мо? 5) Радиће или ради ће?

6.4. Даље недоумице тичу се између осталог израза са именицом „бог“¹⁸, везника, именичких и придевских заменица, писања помоћног глагола *јесам/бити* и упитне речце „ли“ итд:

¹⁷ Од сакупљеног корпуса правописних недоумица готово половина била је повезана с овом облашћу.

¹⁸ Ова питања су доследно решена у приручницима (нпр. „Дабогда“, „Ако-богда“ итд.). Корисници интернета и говорници српског језика их не осећају као

1) Ни од куда или ниодкуда? 2) Горепоменуто или горе поменуто? 3) Нисаким или ни са ким? 4) Са мнош или самном?¹⁹ 5) И сувише или исувише? 6) „Добродошли“ или „добро дошли“? [...]; 7) Да ли се пише Дабог-да или Да бог да? 8) Како да напишемо: један ипо или један и по? 9) Како год или какогод? [...] 10) У праву си или управу си? 11) Молим вас, како се правилно пише: јел, јел’ или је л’? 18) Лаптоп или лап топ? 19) Довиђења или до виђења, у смислу поздрава? 21) Додуше или до душе? 22) Поподне или по подне? 23) Упомоћ или у помоћ? 24) При том или притом? 25) Да ли је полуаутопут или полу-аутопут? [...]; 26) Би смо, би сте или бисмо, бисте?

- Док *Правопис 2010* и Шипкин приручник прописују писање предлога *исувише* спојено (Правопис 2010: т. 141, 97, Шипка 2010: 395), Клајн предлаже одвојено писање (Клајн 2010: 73). Очигледно се везник овде доживљава као интензификатор значења предлога *сувише*.
- У *Правопису 2010* и Шипкином приручнику (макар не у речнику) нисмо нашли правило о скраћеном писању прилога *пола* уз бројеве и везник *и* (нпр. један и по).
- *Правопис 2010* допушта писање енклитичког облика помоћног глагола *јесам/бити* са упитном речцом *ли* у разговорном стилу – јел’ (Правопис 2010: т. 133, 94), док код Клајна стоји одвојено – је л’ (Клајн 2010: 79). Употреба овог упитног облика није разјашњена ни доследно још увек нормирана, поготово зато што и код самих лингвиста постоје размимоилажења у погледу њене употребе.
- Сем у *Правопису 2010*, ни у једном приручнику није посвећена пажња писању и изговору релативно новијег англицизма у српском језику – *лаптоп*, као ни писању лексичког споја *ноутбук рачунар* (*Правопис 2010* помиње *лаптоп* у поглављу које се односи на спојено и одвојено писање речи, у т. 88, али изоставља га из речника). На основу тога што не можемо тврдити да је формант *лап* осамостаљен у српском језику, можемо очекивати да би правилно писање ове речи било спојено.
- Новина у *Правопису 2010* је и писање поздрава *довиђења* као једне речи (Правопис 2010: т. 140б, 96), док у остала два приручника стоји писање одвојено (Шипка 2010: 96; Клајн 2010: 41). С обзиром на карактер поздрава, можемо да закључимо да је оправданије спојено писање.

изразе већ као синтаксички независне речнице, отуд недоумица у вези са њиховим писањем.

¹⁹ Недоумице овог типа, које су врло учестале, говоре нам о слабом доживљају заменица као аутомоних речи што треба да буде један од основних задатака на часовима који су посвећени морфологији односно врстама речи и деклинацијама именица, придева и заменица.

- Иако се очекује растављено писање израза у *праву си/сте*, у реду је итд., ипак ниједан од приручника то не констатује.
- *Правопис 2010* прописује писање узвика у *помоћ* спојено – *упомоћ* (*Правопис 2010*: т. 135, 94), док Клајн предлаже одвојено писање (Клајн 2010: 187). У Шипкином приручнику нема овог узвика.
- *Правопис 2010* прописује писање предлошког израза *притом* спојено, разликујући *при томе*, где предлог *при* не улази у конструкцију израза (*Правопис 2010*: т. 1396, 96). Клајн обе варијанте прописује одвојено (Клајн 2010: 147).
- Није решено ни питање писање сложенице *полуауто-пут/полуаутопут* пошто је у међувремену реч *ауто-пут* прописана са цртицом (*Правопис 2010*: т. 84, 78).

7. Писање скраћеница

7.1 Брзина и непосредност комуникације на интернету одговарају тенденцији скраћивања речи, па зато нису необичне недоумице које се тичу писања *скраћеница*. Поред уобичајених питања која се односе на скраћивање појединих речи и израза, појављују се и она која се тичу скраћивања речи из информационах технологија, као и изговор појединих скраћеница:

1) Зашто се „ВМА“ чита ве-ме-а? 2) ДВД, ДеВеДе или ДиВиДи? 3) Тзв или тзв.? 4) И тд. или Итд.? 5) Како се скраћују „вршилац дужности“ и „без броја“? 6) Да ли је исправно: Г-дин или само г. ? 7) Да ли је УНДП у генитиву УНДП-а или УНДП-ија [...] ? 8) Да ли се скраћеница за доктора медицине пише без тачке? 9) Да ли иза П. С. могу да иду две тачке и да ли иза П. С. иде велико слово? 10) Компјутеризована томографија: ЦТ или КТ?

- Скраћеница б. б. (без броја) није забележена у Клајновом и Шипкином приручнику, а у *Правопису 2010* изостаје из речника.
- Приручници И. Клајна и М. Шипке не бележе писање и изговор скраћенице ДВД, док *Правопис 2010* каже: ДВД – „ди-ви-ди“ и „де-ве-де“ (*Правопис 2010*: т. 181, 148). Проблем у вези са скраћеницама овог типа је што је изговор могућ по енглеском алфабету и српској абецеди. За већину примера у приручницима нису дати предлози о томе који би изговор био прихватљивији.
- Занимљиво је да ниједан од приручника не нуди решење за писање скраћенице *пре нове ере*. Тумачећи правила о писању скраћеница, можемо закључити да је исправан облик *пре н. е.* пошто *п. н. е.* може значити и после нове ере, иако је ово *после* редувантно.

8. Закључна разматрања

8.1. Правописне недоумице на групама посвећеним српском језику на *Фејсбуку* бројне су и разноврсне. Оне представљају један репрезентативан узорак недоумица, поготово ако узмемо у обзир да су сакупљене на друштвеној мрежи и језичким групама чији чланови углавном нису из филолошких струка и, самим тим, представљају просечне говорнике српског језика. Ти проблеми не чине се неуобичајеним ако имамо у виду две чињенице: прва је да су доминантне карактеристике интернет комуникације њена брзина, непосредност, наметање нестандартне стране лексике, неформалан начин изражавања, а друга да чланови друштвених мрежа имају свест о одсуству ауторитета који би такав језик подвргао озбиљној граматичкој и правописној анализи. Отуда честа (намерна или случајна) одступања од стандарднојезичке норме за која можемо да окривимо јак утицај језика медија, приручнике који не прате савремена дешавања у језику, као и редовну наставу граматике и правописа само у основној школи.

8.2. Прегледана правописна литература изоставља један део ових правописних недоумица и на неким примерима није међусобно усаглашена. Понекад је потребно применити тумачења одређених правила на конкретне примере, пошто приручници технички нису у стању да забележе све проблематичне случајеве. Неопходно је постојање јасних и недвосмислених правила која ће приручници, у зависности од своје концепције, применити и образложити одговарајућим актуелним и свежим примерима. С тим у вези, најпотпунија објашњења можемо наћи у *Правопису 2010*, и поред изостајања понеких примера и објашњења. Приручници И. Клајна и М. Шипке првенствено су речничког карактера и не нуде тумачења свих спорних питања. Захваљујући прегледнијој форми њихова предност треба да буде у праћењу савременог стања у језику, бележењу и тумачењу нових појава, поготово оних које се тичу уласка нове лексике у језик.

8.3. Охрабрујућа је чињеница да на најпопуларнијој друштвеној мрежи постоје језичке групе са завидним бројем чланова који се интересују за правопис, граматику и језичку културу. С једне стране, број постављених питања и број основаних група говори нам да у јавности постоји озбиљна потреба за бављењем језичком културом. Међутим, с друге стране поразно делују питања која спадају у елементарна правописна знања која се усвајају још у нижим разредима основне школе. Такође, одговори који се добијају у групама стварају једно краткотрајно и несистематско знање пошто нису проширени на друге области, а често нису ни образложени. Поменуте језичке групе не могу и не смеју да замене улогу школа, наставника и, на крају, приручника и граматика.

Литература

- Брборић 2004: В. Брборић, *Правопис српског језика у наставној пракси*, Београд: Филолошки факултет.
- Јерковић и др. 2010: Ј. Јерковић и др., *Правопис српског језика*, Београд: Завод за уџбенике. Нови Сад: Матица српска.
- Клајн 2010: И. Клајн, *Речник језичких недоумица*, Београд: Чигоја штампа.
- Радић-Бојањић 2005: Б. Радић-Бојанић, Граматичке особине дискурса електронских ћаскаоница, Београд: *Наш језик*, 36, 1/4, 6–15.
- Шипка 2010: М. Шипка, *Правописни речник српског језика: са правописно-граматичким саветником*, Нови Сад: Прометеј.
- Шкиљан 1998: Д. Шкиљан, *Јавни језик: Приступ лингвистиви јавне комуникације*, Београд: Библиотека 20. век.

УПОТРЕБА ПРЕДЛОШКОПАДЕЖНИХ КОНСТРУКЦИЈА СА АКУЗАТИВОМ – ЛОКАТИВОМ И ИНСТРУМЕНТАЛОМ У ЗНАЧЕЊУ ПРОСТОРНИХ ОДНОСА У ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА (16-19. ВИЈЕК)

1. *Паштровске исправе* пружају изузетно занимљив материјал за језичка истраживања, представљају значајну карику за употпуњавање историјске и територијалне слике српског језика, те развоја и распрострањавања одређених језичких изоглоса. Подручје Паштровића је приморска област, која се простире између Будве и Спича. На овом подручју настао је у прошлости велики број докумената која данас представљају драгоцену рукописну грађу за бројна лингвистичка проучавања. У двије књиге (*Паштровске исправе*, Књига 2 и Књига 3)¹ сабрано је и издато преко 200 докумената, најстарије су из тридесетих година 16. вијека, најмлађе из средине 19. вијека. Настале су на подручју језички занимљивим, подручју које је било дуго одвојено од околних простора, историјски под управом или утицајем различитих држава: Млетачке републике (најдуже, од 1423. до 1797. године), Аустрије, Француске, Русије. Највише докумената писано је и чувано у познатим паштровским манастирима (Прасквица, Режевићи, Градиште и Дуљево), али је доста тога сачувано и у породичним збиркама (*Паштровске исправе* 1990).

Предмет овог рада јесте употреба предлошко-падежних конструкција са акузативом, односно локативом и инструменталом у значењу просторних односа, уз глаголе кретања и мировања – са предлозима *у*, *на* (гдје се примарно уз глаголе кретања употребљава акузатив, а уз глаголе мировања локатив), односно са предлозима *под*, *пред*, *над*, *међу*, *за* (гдје се примарно уз глаголе кретања употребљава акузатив, а уз глаголе мировања инструментал).

Сфера разграничења употребе предлошко-падежних конструкција условљена је прије свега управним глаголом: уз глаголе мировања употребљава се локатив/инструментал, уз глаголе кретања акузатив. Тиме је употреба конструкција са акузативом (на једној) и са локативом/инструменталом (на другој страни) диференцирана природом управног глагола (тј. зависно од тога да ли је присутно или доминантно значење динамичности

* jelicast@yahoo.com

¹ *Паштровске исправе*, Књига 2, Будва 1990; *Паштровске исправе*, Књига 3, Петровац на Мору 1999.

или статичности). Ове конструкције су представљале између себе унутар-структурне супротности које су често разрјешаване у историји словенских језика повлачењем једне. Уз то, често се значење (динамичност/статичност или прелазне семантичке вриједности) прецизира и добија тек употребом предлошко-падежне конструкције или на основу контекста (али ово само уз неке глаголе, који се често дефинишу као глаголи мале интензивности [нпр. *положити, пасти, сјести, прићи...*]), дакле – постоји извјестан број глагола који омогућавају и „проходни су“ за обје конструкције (могу укључивати оба значења). Управо су ови типови могли бити подручје које је доприносило слабљењу строге дистинкције (у употреби ових предлошко-падежних конструкција) и преношење обје синтаксичко-семантичке вриједности на један падеж.

И у историји српског језика, а и што се савременог стања тиче, нарочито у појединим дијалектима, чести су случајеви колебања у употреби између ових предлошко-падежних конструкција, или изостајања предлошко-падежне конструкције са Л и И и употреба (са мање или више досљедности) у обје синтаксичко-семантичке вриједности конструкције са акузативом. Рјеђе се срећу обрнути случајеви (нарочито када је у питању употреба конструкција у,на+А/Л), мада су и они присутни.

Паштровићи (подручје на којем су настале *Паштровске исправе*) припадају подручју зетско-рашког дијалекта, дакле дијалекта за који је карактеристично губљење рекције уз глаголе овог типа и ширење акузатива у обје синтаксичко-семантичке сфере.

2. Конструкција у,на+А/Л

Односи везани за употребу ових конструкција често су поремећени, мијењали су кроз историју српског језика, што се рефлектовало и на стање у савременом српском језику. У старословенском (а такво стање се констатује и за прасловенски, с обзиром на стање у словенским језицима²) постојао је извјестан број глагола са значењем динамичности уз које се употребљавао локатив, а не акузатив (или се акузатив ријетко и секундарно употребљавао, и резултат је каснијег стања). То су глаголи типа: *положити, полагати, пасти, падати, поставити, вѣселити са, сѣкрыти, потопити, леци, прикти, затворити, посылати, омочити, вѣнести, принти, стати, вѣпасти, вѣврѣци, поврѣци, сѣсти, поставити, поставлати, сѣкрыти, погрѣсти, оуправити...*³ „Статическую пропорцию сочетаний с вѣ+вин. к типу

² Топоров, В. Н., *Локатив в славянских языках*, Москва 1968, 247. Бернштайн, С. Б., *Творительный падеж в славянских языках*, Академия наук ССР, Москва, 1958.

³ *зръно пшечъно не оумьретъ падъ вѣ земли* Јо 12/24, и *положи е вѣ новѣмъ своемъ гробѣ* Мат 27/60. *положи и вѣ ѿсѣхъ* Лк 2/7. и *поврѣгъ ... вѣ црѣкѣвѣ отиде* Мт 27/5; и *сѣдъ на сѣ дилици* Супр. 152/20, да не *вѣлѣзъ тѣ на позорици* Супр. 131/2; и *оулианиж повелѣ поставити на блѣ дилици* Супр. 131/2; *положъ дхъ мои на немъ* Мт 12/18; *врънье положи мьнѣ на очию* Јо 9/15; *положи на*

въ+лок. при указанных глаголах во всем материяле можно выразить сче- том 35 : 121. Из этого видно что преобладают сочетания со статическим восприятием которые встречаются даже при глаголах с префиксом **въ**.⁴ Конструкција са локативом, према Топорову, овдје представља старије ста- ње.

Како истиче Бауер, код глагола сличног типа у почетку је акценат био на резултативности радње из које исходи стање, а затим сама радња као процес усмјерен ка нечему. Као очигледно свједочанство промјене смисла јавља се, према Бауеру, измјена у изражавању одредбе мјеста при перфективним глаголима кретања: умјесто предлошког локатива јавља се предлошки акузатив, нпр. **падъшеи в трнии** Лк 8/14 (Мар., Ас., Сав.) : **въ трънѣ** (Зогр.).⁵ У старословенским текстовима већ се сретају примјери за- мјене локативних конструкција акузативним, односно на истим мјестима у различитим старословенским споменицима употреба и једне и друге кон- струкције (то би говорило о њиховој напоредности у употреби и лабавој се- мантичкој диференцијацији).⁶ Ријетки су примјери у старословенском су- протни од ових, тј. да се јавља форма *на+А* тамо гдје се очекује форма *на+Л*.⁷

У српском језику, како налазимо код Топорова (Топоров 1968: 245), уз глаголе типа *положити, поставити, пасти (падати)* и сл., релативно рано налазимо потврде са акузативом, али се и конструкције са локативом сретају нарочито у црквенословенском⁸. Дакле, према Топорову, српски (и

крѣтѣ Јо 19/19; **положиша ... на срѣдцихъ своихъ** Лк 1/16; **положиъ еси на главѣ** его **вѣнѣцъ** Син. 23/19; **положъ главоу своѣ на колѣноу** Супр. 38/15; **не падетъ на земли** Мт 10/29; **въземъши сна** своего **на ramoу** крѣпѣко Супр. 80/19, К. И. Ходова, *Падежи с прелогами в старославянском языке*. Опыт семантической системы, Издательство „Наука“, Москва 1971, 67-69.

⁴ Геродос, Станислав, *Старославянские предлоги*, Исследование по син- таксису старославянского языка, Сборник статей, Прага 1963, 321.

⁵ Бауер, Ярослав: *Беспредложный локатив в старославянском языке*. Ис- следования по синтаксису старославянского языка. Прага 1963, 273.

⁶ и **пришшедъ въсели сѧ въ градъ нарицаемъи назаретъ** Мат 2/23 (Мар., Ас.) : **въ градѣ** (Сав.); **ѣко приде въврѣци мира на землѣ** Мат 10/34, Мар. : **на зе- ми** (Зогр.)...

⁷ **въ же пещера· и камень належаше на н□** Јо 11/ 38 (Сав., Мар., Зогр.) : **Ас - на ней· се отрокъ мой егоже изволихъ възлюбены мой· на нъже благоизволи дша моя** Мт 12/18 Мар., Зогр., Ас., : Сав. **на немъже·**

⁸ Нпр.: **оврѣла... гнѣздо· на нкъже положитъ ...пѣтище свое** (Мон. S., 65/1302); и **на немъ вѣлѣ положисмо** (Мон. S., 222/1392). Мање су убједљиви случа- јеви код којих је веза између глагола и предлошко-падежне конструкције слабија, или када је један од чланова цијеле конструкције употријебљен у апстрактнијем (а понекад и у преносном) значењу: **посаде на том мѣсте** (Мон. S., 18/1233); и **па по- ставляю мою печать на сики книзѣ** (Мон. S., 70/1273-1314); **да га постави на све-**

хрватски) у овим односима дијеле судбину заједничку већини словенских језика. Хронологију истискивања локативних конструкција вјероватно је немогуће пратити јер се акузативне конструкције не мјесту ових локативних могу пратити (и потврђивати) у току многих вјекова писане историје.⁹ Уз неке од ових глагола у свим старијим споменицима српског језика срећемо напоре, без неког правила обје конструкције, али се у каснијим споменицима запажа фреквентнија употреба акузатива.¹⁰

тои трапезе Закон. Стеф. Душ. 86; *положень бысть въ митрополони ахилскои* Копр. лет., 52; *поставляетъ се въ нки царемъ*. У конструкцијама овог типа карактеристични су и случајеви колебања између А и Л: и на главѣ *кго писанъ вѣнѣць златъ положише* Алекс. 5, но и на *златомъ одрѣ положише* Алекс. 72; *sede* на *miesto* његово Let. Dukl. 9; *sede* на *pristolje* Let. Duklj. 2. Потврде за употребу конструкција са локативом налазимо у свим анализираним српкословенском споменацима (што је, свакако, условљено одржавањем старословенске, књишке традиције), нпр., Јелица Стојановић, *Ортографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља (13/14. вијек)*, Универзитет Црне Горе, 2002, 299-306; Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира“ из штампарије Црнојевића*, ЦАНУ Подгорица 1993, 111-114.

⁹ Специфичнији су у српском језику случајеви замјене локативних конструкција уз глаголе мировања са прелозима у и на (са значењем динамичности) – акузативним конструкцијама са истим тим предлозима. Овакви случајеви објашњавају се – губљењем разлике у означавању мјеста и усмјерености, управљености кретања. Најстарије примјере, према Топорову (исто), налазимо у три дубровачке повеље (1235, 1254): *ѣко сѣ жили въ правѣѣ и љубѣѣ и въ истинѣ* (Моп. S., 35); *сѣди въ правѣѣ* (Моп. S., 38); *вѣдѣ дрѣжанъ ѣ клетѣѣ и ѣ мирѣ* (Моп. S., 44 : и *царѣ стои ѣ клетѣѣ и ѣ мирѣ* – исто); и и да *стоѣтъ въ Дѣбровникѣ* (Моп. S., 37); и да *вѣдѣ спасени и стрѣжени въ телѣѣ и въ добитѣѣ ихѣ* (Моп. S., 37); и да ти *морѣш оу Дѣбровникѣ* коуповати (Моп. S., 40); да спасемо и стрѣземо... *вѣсе люди... ѣ тѣлѣ ихѣ и ѣ добитѣѣ ихѣ* (Моп. S., 43).

¹⁰ Колебања у употреби уз глагол *поставити* и *положити* налазимо у споменицима из историје српског језика са различитих подручја, али је доминантна употреба конструкције са акузативом: (положити) Александар... Македонам рече *на златна кола положити* га (Старине 3, 273); *Обрѣла грица себе гнѣздо на немѣже положит* пѣтице своѣ (исп. краља Милутина, МС 65); *Камень... на нѣмѣ вѣлѣ положити* МС 131); *Тко донесе листѣ... деспота Гюрга с печатю ш нѣговемъ белѣгомъ кои полжи на свѣм записѣ* (15. вијек, МС 409); Босна – не вѣде нигдѣре *поставленъ* нови трѣгъ *развѣ на мѣсто* гдѣ кѣтъ былѣ *посталенъ*... (1378| 85); да се *море поставити* нигдѣ *ѣ приморие* |нигдиѣ *ѣ прѣморью* негди *ѣ приморию* | трѣгъ соли *развѣ на свѣчна мѣста*... (1378| 85); този *вѣсе постави ѣ покладѣ* и да стои *ѣ нашѣ* опкини *ѣ комѣнѣ* (1423|331); *встави ѣ нашемъ комѣнѣ* (дрѣги лист подѣ *нѣгошвомъ печѣтию и вѣста ѣ насѣ ѣ комѣнѣ* (1423|374); ...више реѣени *покладѣ прѣда се ѣ ѣдномъ малѣ ковѣсѣѣ ѣ комѣнѣ* ... |лист| *поставише ѣ нашѣ комѣнѣ ѣ покладѣ* (1438|390 - 392); Дубровник: да ти ми *примамо да ѣ посталѣно ѣ нашѣ комѣнѣ* (1409|158); *кнезь... постави ѣ нашѣ комѣнѣ ѣ покладѣ* двѣ кѣне злата (2|1435,45); *поставѣ*... *коѣ к био поставио ... годѣнѣ сандалѣ ѣ нашѣ комѣнѣ ѣ дѣбровникѣ* (2|1438,47);

На одређеном говорном простору српског језика (најчешће се наводе и најрепрезентативнији су говори зетског типа) долази до потпуног (или дјелимичног) губљења глаголске рекције везане за опозицију кретање/мировање, што је углавном резултирало потискивањем локатива акузативом.¹¹ Дијахронијски овај процес није сасвим описан и испраћен, нити представљен однос ових конструкција у дијахронији на различитим говорним подручјима српског језика. Савремено стање у дијалектима је донекле боље представљено. Процес изједначавања падежа за означавање кретања и мировања у корист првог (акузатива) рано је захватио српски језик, примјере овог типа налазимо почев од најстаријих српских споемника, нашао одраза у језику писаца, а карактеристичан је и за дијалекте.¹² Мање је фреквентан у језику писаца него у говорима (засигурно као посљедица утицаја књижевног/стандардног језика). Продор акузатива уз глаголе мировања првенствено својствен споменицима који су настали на југозападу српске је-

како годе комор⁸ хотела поставит⁸ **8 наш комѡн** (2/1442,114); Хум: **ѡо е била положила речена госпогѡа Ђана комѡнѡ дѡбровѡчки 8 сѡдѡвнѡхъ сребрѡннѡхъ** (2/1443,58); **на шѡѡмѡ листѡ постависмо нашѡ печатѡ верованѡ** (2/1443,59); **Дѡкатѡ естѡ поставиѡ гѡнѡ воевода сандалѡ 8 комѡнѡ дѡбровачки** (2/1450,64); **ѡѡѡ биешѡ поставиѡ 8 дѡбровачки комѡнѡ 8 покладаѡ** (2/1438,96); **када хотѡтѡѡдѡ поставитѡ 8 нашем комѡнѡ** (2/1442,176). Босна: **ти речени дѡкати да се поставѡ на поставѡ 8 нашемѡ комѡнѡ на мѡесто биешѡ реченогѡ сѡѡбра ...** (1442| 519).

¹¹ Говорећи о овој црти Михаило Стевановић (*Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ 14, 177-178) и Радослав Бошковић (у говору Озринића) тумаче је на различите начине: Белић као утицај страног језика, Бошковић даје синтаксичко објашњење. За говоре Црне Горе углавном се наводи да се ови предлози не употребљавају са оба падежа: у и на долазе увијек уз акузатив, а о иде само са локативом (М. Стевановић: *Источноцрногорски дијалекат*, Београд 1935, 103. и 104; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 485; Митар Пешикан, *Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори*, СДЗб, књ. XV, Београд 1965, 189, Лука Вујовић: *Историјски пресјек губљења глаголске рекције у црногорским говорима*; Јужнословенски филолог XX, 1953-1954, 130).

¹² Мато Пижурица, *Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ Титоград 1989, 347. Примјера са А умјесто Л има доста у језику овог писца (обрнути примјери су рјеђи), (347-350). У језику Петра I Петровића „ова два предлога нијесу непозната ни у конструкцијама са локативом, гдје је, према проф. Остојићу, могућ књижевни утицај (Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ Титоград 1976, 226-227). Примјера са Л има и у Његошевом језику (Данило Вушовић, *Прилози проучавања Његошева језика*, ЈФ београд 1930, 61; Михаило Стевановић, *Речник језика Петра Петровића Његоша*, Вук Караџић, Народна књига – Обод, Просвета, СКЗ, Београд 1983, 409-411), код Љубише и Поповића (Мато Пижурица, *Употреба падежа у језику Стефана Митрова Љубише и Вука Поповића*, Прилози проучавању језику, књ. 5, Нови Сад 1967, 225). „За језик Николе I карактеристична је напоредна употреба ових предлога с акузативом и локативом и уз глаголе мировања и уз глаголе кретања, што је најприближније стању у Његошевом језику, Соња Ненеџић, *Језик Николе I Петровића*, ЦАНУ Подгорица 2010, 331.

зичке територије (Дубровник, у списима Паскаловим), потом се шири источније, те током 14. вијека почиње продирати у старосрпска пословно-правна акта источне провенијенције (макар у појединачним примјерима).¹³

У великом броју дијалеката српског језика изгубљена је разлика између падежа за означавање циља и мјеста, углавном на истоку и југу: у неким сасвим и употребљава се само акузатив¹⁴ док други знају и за употребу и локатива (поред акузатива) – за означавање мјеста (и употреба је најчешће несистемска и факултативна)¹⁵. Акузатив је, дакле, могао преузима-

¹³ „Упркос доминантној употреби локатива с предлозима *у* и *на* у својству граматикализатора локационе индирективности, већ се од најстаријих сачуваних споменика у том својству јавља и акузатив с истим предлозима. Продор акузатива у субпоље индирективности својствен је првенствено актима насталим на југозападу српске језичке територије. У актима из XIII века ова се појава практично своди на језик два писара и то (а) дубровачког нотара Паскала, и (б) анониманог писара познатог дубровачког уговора с бугарским царем Михаилом Асеном из 1253. године... Будући да се за Паскала зна да је радио као нотар у латинској дубровачкој канцеларији, те да се писању на српском језику обучио у позним годинама свог живота, сасвим је јасно да је употреба индирективног акузатива у његовим актима последица романско-српске интерференције. По свој прилици, исти је утицај претрпио и анонимни писар дубровачко-бугарског уговора из 1253. године...

Током XIV и у првој половини XV века трагови индирективног акузатива с предлозима *у* и *на* срећу се и у актима насталим изван Дубровника. У југозападним и западним српским канцеларијама – сем у списима дубровачких нотара – појединачни случајеви потврђени су и у списима Котроманића, Балшића, Павловића, Косача...

У актима са истока српске језичке територије индирективни акузатив је изузетно редак... Присуство појединачних илустрација индирективног акузатива системски представља сасвим маргиналну појаву, али се показује да 'реализовање виојатива од падежа места' током XIV века, ипак, почиње продирати у старосрпска пословноправна акта источне провенијенције“, Слободан Павловић, *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Матица српска, Нови Сад 2006, 29-34.

¹⁴ Видјети: Стевановић 1935; Милетић 1940: 499 (Овдје су забиљежени и дјелимични остаци локатива); М. Пешикан 1965: 189 (уз предлоге *у* и *на* редовно иде акузатив); Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ, Посебна издања, књ. 12, Одјељења умјетности, књ. 2, Титоград 1985 185; Данило Вушовић, *Дијалекат источне Херцеговине*, СДЗБ III, Београд 1927, 68; Јован Вуковић: *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд 1938-1939, 83; Данило Барјактарев: *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗБ XVI, Београд 1966, 16, 120; Лука Вујовић: *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ 18, Београд 1969, 310 (Скоро доследно се употребљава акузатив, али се „каткад употребљава и локатив уз глаголе мировања“).

¹⁵ Косовскоресавски дијалекат (Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Књижевна заједница Зоран Стојановић, Нови Сад – Сремски Карловци 1994, 224); Слободан Павловић: *Детерминативни падежи у говору северо-западне Боке*, Београд 2000, 21; Милија Станић: *Ускочки говор*, СДЗБ, Београд XX, 62-63; Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗБ XXIII, Београд 1977, 130-132; Мирослав Николић: *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXII, Београд 1991, 423-

ти оба синтаксичко-семантичка поља (као предлошко-падежна конструкцијама са значењем мјеста, односно кретања) зато што глаголски, односно неки други рекцијски дио (рекцијски дио у предикату – глагол или нека друга врста ријечи у управном дијелу) својом семантиком одређује (тј. носи значење) кретање – мировање и због тога предлошко-падежна конструкција (за одређивање и прецизирање значења) ту постаје донекле редундантна. То је и омогућавло губљење (или слабљење) глаголске рекције кад је у питању опозиција кретање-мировање.

Ситуација у *Паштровским исправама* је сљедећа:

2.1.а) Уз глаголе кретања употребљава се акузатив, примјера је много, тако да наводимо мали дио корпуса:

и уз горъ до врхъ врха и преко врха до потока на Боботовъ бриегъ куфина („граничи“) поток (2/15/1606), изнесе на пуно..., ево санъ био оста сиракъ иза оца и видим га данасъ на трпезу оћу га униет у мою кућу, (2/29,1716), бѣше хранио... у ногу, поставише мећо собу два властелина по име Вукца Раданова ии Шепца Бошка Иованова (2/39,1745).

2.1.б) Уз глаголе који подразумевају донекле оба значења (мировање/кретање) такође се употребљава акузатив:

тко доће статъ на негово старо кућиште (3/45,1589), даие у Милобордо дио (2/15,1606), дочека га у своју кућу, у седанъ десетъ и шестъ луди..., (2/29,1716), ѣк битъ уписато у иструменатъ на данашни данъ (2/40,1745), нѣговиема синовима по куштића кои е поставленъ на Кастио у Паштровиће... (2/113,1820).

2.1.в) У нашој грађи доминантно се и уз глаголе мировања употребљава акузатив. Уз то се број примјера са акузативом уз глаголе мировања, у односу на локатив, од 17. до 19. вијека знатно повећава: до краја 17. вијека број примјера А/Л у овом значењу је 19:3, у 18. вијеку преко 40:3, а у 19. вијеку 70:3. Дакле, као што се из ексцерпираних грађе види, процес губљења рекције уз глаголе мировања/кретања је већ од 17. вијека сасвим поремећен, док је у 19. вијеку говотово доведен до краја и то у корист употребе конструкције *у,на+А*. Дајемо дио корпуса:

от коие ти год ие сорте у баштину царковну под луг у жито али виноградъ... (2/34,1584), да у замиену землу на бриегъ гће тарнице у Новоселе

424 („У непосредној околини Пријепоља и низводно од овог града, с обе стране Лима, одн. на северу и северозападу, владају, по правилу, стандардни односи ... У селима јужно и југоисточно од Пријепоља дошло је, пре свега у говору Муслимана и говору новијих досељеника [Срба] из Црне Горе до неутрализације разлике у употреби падежа места [лок. одн. инстр.] и падежа циља [ак.], и то тако што се и у првом случају употребљава ак. с одговарајућим предлозима [најчешће на и у].) У говорима гдје се је форма акузатива уопштила као општи падеж, такође се чешће употребљава акузатив: Радоје Симић: *Синтакса левачког гоовра* СДЗб XXVI, Београд 1972, 126 (Чашћи је облик акузатива уз глаголе мировања, али има не мало и примјера са обликом локатива); Љубисав Ћирић, *Говор Понишавља* СДЗб XLVI, 156.

... и земљу на Расохатцѣ... (3/36,1585), продахъ.. иедну дионицу (земле) на сиенокосе (3/41,1591), нађе у писмо (2/15,1606), чине крстѣ... у Паштровиће на Катио од Ластве (2/16,1606), що се налажи верх велиега камена... на перво у Мало бердо... (2/16,1606), (нађе житаѣ) баштине по име една на Штрабину и друга на Кућишта на Ораше (3/62,1629), кѣсмо продати онои неколико одъ наше баштине у Кнеже село на врата обора на Ника Лучичина (3/80,1638), чинимъ знати на писмо предъ сѣдоцима (3/91,1600), да има дати у манастирь Градишта 1 грошъ предъ душу мртвиех... да стою на олтар светога Николе (3/94,1677), ево санъ био оста сираѣ иза оца и видим га данасъ на трпезу оѹ га униет у мою кућу (2/29,1716), писахъ у кућу Анѣдрие Махине (2/30,1726), да живлю у слогу и мирѣ (2/39,1745), у Паштровиће на Кастии у Светога Вида (2/51,1775), паде подъ ноге своиози пасторки да е причека..., еле о се синъ налазаше луту боланъ у постелу... (2/51,1775), него ни га држе на срамоту (2/56,1780), питате и тога Митра..., да смо то кућиште у Будву оставили Тодорици... (2/57,1780), и за више вере би у се-дожбу Митарѣ Тодорица и Ово Марка Пашића ка се е пензало на више речене мобе и вражбе (2/69,1797), даровахъ кућиште мое у Свети Степанъ узъ кућу Степца Франа Никчева ..., узо ми е стриѣ за неговъ дио кућу на Приеговѣцѣ... (3/98,1771), находим се у кућу мою у село Дробниће..., а све остало што имамъ у Паштровиће... (3/106,1734), копиа от збора у Голубовце на Зету (3/162,1786), находим се у арѣавъ животь а у паметѣ чистѣ (2/94,1801), синови и унуци родише се у Паштровиће, да се не може сеѣет на два стоца..., Бог ви веселио и у здравлу држа (2/114,1822), прода на Биелу смокву и на Почминѣ суме талиера седам, и либре осам (2/128,1824), прода башту на Бурине... (2/134,18269), Радо даде мене едну маслину у корну зграду... сикраућу парта парту... (2/166,1836), а за ову помѣну даде Радо..., кои се зове на Вели виноградѣ (3/192,1841).

2.1.г) Локатив уз глаголе мировања није фреквентан:

а на миесто Мара Кикоивѣа би Боико Николић на збору Паштровић сапреше 3/49,1601), от истока куфина Руцовић а в запади Петар и Андрия (2/15,1606), а тои није у путу, (него како даю житу да даю и од лана) 3/87,1649), – 3 до краја 17. вијека, чем се у тиелу бона, а у памети Богу хвала здрава... (2/58,1784), Судисмо да глава Давидова поѣ за главу Гомилића да има у кући Радановића платитѣ Станко Маинић... како иеднаки ортаци у бои (2/70,1798), – 3 у 18. вијеку, чиним ову чисту и закониту ноту што иманъ у Зети од Черногораца, што су ми дужни (2/194,1852), Бог ви веселио и у здравлу држа (2/114,1822), Да се зна... колико е учинѣно у пу-пликози канзалѣрии... (2/117,1825), – 3 у 19. вијеку.

2.1.д) Локатив уз глаголе кретања је риједак, само су два примјера (један из 17, други из 18. вијека):

не могући међу нима суда учинити, делибеарсмо на минути зборѣ да имамо поћи на миесту (у Попово село) (видети тие диференције (3/49,1601), И стависмо парте у миру (3/138,1774).

Дакле, број примјера са акузативом уз глаголе мировања, у односу на локатив, од 17. до 19. вијека знатно се повећава: до краја 17. вијека број примјера А/Л у овом значењу је 19:3, у 18. вијеку преко са акузативом 40 : 3 (са ликативом), а у 19. вијеку 70:3. Само су два примјера са локативом у значењу динамичности (један из 17, други из 18. вијека). Као што се из ексерциране грађе види, процес губљења рекције уз глаголе мировања/кретања већ од 17. вијека сасвим је поремећен, док је у 19. вијеку готово доведен до краја и то у корист употребе конструкције у,на+А.

3. Конструкције са акузативом и инструменталом

Предлози *над*, *под*, *пред*, *међу* (*за*) у старословенском и у већини словенских језика слажу се са два падежа: са акузативом у значењу кретања и усмјерености (динамичности), а са инструменталом у значењу мјеста (статичности).¹⁶ Ова унутрашња супротност између падежа одстрањивала се често устаљивањем једног падежа (у руском језику се ова напоредна употреба углавном уклањала на тај начин што се један падеж повлачио из употребе уз ове предлоге: уз *под*, *над* устаљује се И).¹⁷ Овим конструкцијама се у старосрпској писмености „углавном идентификује позиција непокретности у односу на именовани оријентир, тако да се егзистенцијални глагол, будући подразумеван, сасвим ретко експлицира“ (Павловић 2006: 41). Уплив акузатива у семантичко поље инструментала мање је присутна и у старосрпској писмености у односу на употребу А/Л (са у и на). „У црногорским говорима ови предлози иду као и у књижевном језику уз облике акузатива и инструментала, али распоред облика не одговара стању у књижевном језику.“¹⁸ У дијалектима је рекција такође поремећена,¹⁹ али се

¹⁶ „В некоторых яз. они связываются только с одним из указанных падежей, напр. в рус., где *над* (*надо*) сочетается только с твор., замещая таким образом и сочетания с вин., или последние отношения выражаются совсем иначе... В схр. яз., из-за формальной близости лок. и твор., в сочетаниях с этими предлогами встречается и лок.“, Геродос, Станислав: *Старославянские предлоги*; Исследование по синтаксису старославянского языка. Сборник статей, Прага 1963, 359.

¹⁷ И у старосруском се конструкција *под*+И употребљавала да означити радње или положај предмета под другим предметом, а предлог *над* да радња или предмет имају мјесто над другим предметом. У овом значењу *над* се употребљава са И и А... Појављује се унутарструктурна противурјечност међу формама са А и И, што се одражава устаљивањем у употреби једног или другог падежа. Ова супротност је уклоњена повлачењем А уз *над* и везивањем за њега инструментала, Т.П.Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису русского языка*, Издательство Московского университета, Москва 1956, 306-307.

¹⁸ Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, Подгорица 1976. Употреба је неразграничена (такође и: Стевановић 1933, 1934: 106, Милетић 1940: 488, 489; Пешикан 1965: 190, Вујовић 1969:312). Имена живих бића не употребљавају се с обликом акузатива у источноцрногорским и СК-Ль (М. Стевановић 1933: 105-108, Пешикан 1965: 199)

имена живих бића не употребљавају с обликом акузатива у источноцрногорским и СК-Јб говорима (Пешикан 1965: 199; Стевановић 1933: 105-106).

Што се тиче *Паитровских исправа*, конструкцијама *пред, под, међу* (са за нема релевантних примјера овог типа) инструментал се одржао у знатној мјери напореда са акузативом, а нешто рјеђе и са предлозима *под, над*.²⁰

3.1.а) Конструкција *под+А* уз глаголе кретања забиљежена је у 2 примјера:

пихь стари кои *греде* к згради и к винограду подь кућу Ника Алексина (3/49,1601), и да *упутите* с вашиемъ банкомъ на баштину под Биелишъ на Хорубе... (2/192,1846), – 2 примјера.

2.1.б) За конструкцију *под+А* уз глаголе мировања налазимо 7 примјера:

да се зна на данашни данъ.. *продасмо* нашу баштину подь магацинъ на Блелиш... и у Глушице и у подкутницу дан орана: (о истока...)... *наће* житакъ от коие ти год ие сорте у баштину царковну под луг у жито али виноградъ... (2/34,1584), *чинимъ знати на писмо* предь сѣдоцима (3/91,1600), што су замиенили с попомъ Крстићемъ и што *е било* подь магацинъ Никоцевъ, а потпут за магацинъ што им е попъ дао у замиену..., а *даде* Андро Шепцу под поле..., *купио* под Братешъ конавлић землеъ (3/92,1672), *продахъ*... баштину мою *под Тешину кућу* (3/172,1812), даде... едну печицу баштине, *зове се* под Веле поле *кога* куфина отъ истока Радоићихъ са дна Нико Тура Андрина, а са свие странах церком (3/171,1807), кћесмо *продат*... наиприће зграду под кућу покоинога Никца Зизера с лозићемъ и с воћемъ наоколо куфина (3/194,1843), *допаде*... виноградъ на Трешню и виноград подь Светиенъ Илирионъ нашъ дио и долацъ за мостъ и забио връ доца (3/180,1829), кћесмо продати ни на силу, ни по ничесову наговору него от нихъ слободне волѣ, а за нихъ велике преше и потребе *продаше* едну печицу баштине именов подь Рабикъ... (2/117,1825).

3.1.в) *Под+И* уз глаголе мировања јавља се у 17 примјера:

говорим... под светом заклетвом (3/98,1771), ако би га ико молешта али судомъ сагна..., *се нашла* подь законитиємъ разлогомъ (2/104,1807), ...*продадох* иеденъ бокуннъ земле су двие маслине и два бокуна земле у Ла-

¹⁹ Пешикан 1965: 192; Милетић 1940: 486; Стевановић 1933: 105-106, Ћупић 1977: 137. Таква је ситуација и у косовско-ресавским говорима (Ивић 1994: 104).

²⁰ „Будући да је семантичка опозиција сублокализација – супралокализација релативно ниске прагматичке валентности у старосрпској пословноправној писмености, продор акузатива у семантичко субпоље индирективности није толико уочљиво као када је у питању инклузивна концепција специјалности“ (Павловић 2006: 42).

зарицу доину и горну и у старе куће зграду и по старом кућомъ бокунићъ земле (2/110,1815), имаше две печице баштине под Добромъ водомъ (2/130,1824), То е све подъ фабрикомъ потраплено лоза и смокве (2/133,1825), продасмо... и половицу подъ Добромъ водомъ (2/141,1828), то естъ зграда предъ истомъ кућомъ Ививомъ даде Иво одну печицу земле у поле именовъ Под добромъ водомъ (2/163,1834), кѣкъ продати нешто моие земле подъ Домромъ водомъ (2/165,1834), да се зна како па Иово Вуковъ Перазића договорно своиемъ синомъ Маркомъ... продати нешто баштине под старом кућомъ. (2/170,1837), продахъ Алекси Бранковићу и неговви деци долацъ и краи и окраици међу стариемъ кућиштемъ и подъ Бабачиемъ уциеном за .s. дукать по .m. асприхъ дукать (3/37,1586), право на дионицу... под Колачком главицомъ (3/114,1745), ге животомъ коституи се при мене Марка Вучче (3/118,1787), и три зградице с ђднимъ кућиштемъ подъ кућомъ истога Шепца (3/120,1762), похаро виноградъ на печине и(з) одну зграду под Упаницомъ (оѣаше да хлу е врати) (3/138,1774), допаде... виноградъ на Трешню и виноград подъ Светиенъ Илирионъ нашъ дио и долацъ за мостъ и забио врѣ доца, (и на врѣ лазахъ до Станка), (3/180,1829), која е добро куплена и под законима плаћена (2/164,1834), колико да естъ учинѣно у пуплику канцеларию... продадох два бокунића земле под моиомъ кућомъ (И) (2/119,1823), у Будву продае и цедива (иедан бокун вертаче) на место звано Кастио, која е на главицу подъ кућомъ старомъ у Паштровиће (2/134,1826).

3.1.г) Са предлогом *над* забиљежили смо само један примјер и то акузатив уз глагол мировања: у Паштровиће, *над Лугъ* (почетак писма, мјесто), (3/176,1818).

Као што се из ексцерпираног материјала види, инструментал је доминантно остао у сфери своје употребе, али има и примјера употреба акузатива уз глаголе мировања (или неинтензивног кретања).

3.2. Конструкција *пред*+А/И²¹

Предлог *пред* у почетку се употребљавао и са А и са И у свим словенским језицима: акузатив у значењу кретања, инструментал у значењу

²¹ За овај предлог мање је карактеристичан поремећај рекције, односно уплив акузатива у семантичко поље инструментала: „Примери с акузативом место инструментала регистровани су још само с предлогом *пред*. Запазио сам неколико случајева обрнуте замене, типичне за говоре ове зоне... Лична замјеница с *пред* стоји увијек у инструменталу. Из прегледа се види да је поремећај код Змајевића свеобухватнији и што се тиче захваћености броја предлога и у погледу благог поремећаја у корист инструментала као локационог падежа“ (Пижурица 1985: 349). „У језику Петра I имамо сличну ситуацију. Независно од глаголске рекције јављају се наизмјенично оба ова падежа са свим овим предлозима“ (Остојић 227). Исту појаву имамо и код других писаца (Љубише и Поповића, Пижурица 1967: 204, Николе Петровића, Ненезић 2010: 335).

мировања те су представљали између себе унутарструктурне супротности које су често разрешаване у историји словенских језика повлачењем једне.²² У старосрпској писмености продор акузатива у сферу употребе конструкције *пред+И* потврђен је само у изузецима.²³

У Паиштровским исправама уз предлог *пред* употребљава се готово искључиво инструментал, како у значењу статичности тако и у значењу динамичности, само су три примјера са акузативом (сва три везана за број два). Ријетки су примјери у којима конструкција са *пред* не подразумијеве присуство другог лица (односно категорију живог), а то је категорија која је била „проходнија“ за И.

3.2.а) Уз глаголе мировања доминантно се употребљава конструкција *пред+нструментал*:

ви давамъ предъ ове два седоки (2/15,1606), писахъ... предъ свиємъ пукомъ (2/16, 1606), да не ведение, како предъ сведоци судиомъ Николомъ Жинтелицомъ... дозва (3/39,1590), и би сила говорена предъ властелима (от парьтъ) (3/90,1655), веровато сие писание пред свакиєм судом или ти господаром пред ким (2/71,1798), приказа се предъ овиємъ судомъ Михатъ Марковићъ чинећи истанце (2/77,1799), приказанъ и опетъ Миатъ Станковъ предъ банкадомъ (2/81,1800), облегаю предъ сѣдоцима ниже потписатиема (2/113,1820), да естъ вѣровано предъ свакиємъ судомъ али ти господаромъ... (2/119,2823), С овиємъ приватниємъ писмомъ кое иматиће сваку пакостъ предъ судомъ и осталомъ власћу... за суму међу собо добровољно погођену (2/134,1826), то естъ зграда предъ истомъ кућомъ Ививомъ даде Иво едну печицу земље у поле именовъ Под добромъ водомъ (2/163,1834),

²² „Конструкция ‘передъ плюс винительный падеж’ имела два значения: движения по направлению к предмету, ср.: принесли ‘передъ него – к нему’, и пребывания на переднем плане предмета, ср., поставить ‘перед нихъ’. Конструкция ‘перед плюс творительный падеж’ обозначала пребывание на переднем плане предмета, ср.: стоялъ ‘передъ нимъ’.

Таким образом, при одном и том же предлоге *пред* в одном и том же значении, именно в значении действия или пребывания одного предмета перед другим предметом, употреблялись два падежа: ‘...на стулѣ, а *перед нихъ* поставить свещу (Котош.71)... Велела *перед меня* положить (Жит, 101)’“ (Ломтев 1956: 303). Тако је и уз *над/под* (углавном и уз *међу*, исто, 301-302).

²³ „Позиција објекта локације у нивоу оријентира идентификује се падежним конструкцијама *пред+И* и *за+И* које формирају бинарну опозицију према критеријуму антелокализација – постлокализација. Индирективно *пред+И* по правилу је лексикализовано именицама са инхерентним семантичким обиљежјем (хуман+), детерминишући на тај начин управну предикацију не само специјално већ и ситуативно. Штовише, тако лексикализованом *пред+И* фокусира се управо присуство другог лица (или других лица) у реализацији детерминативне радње...

Ситуативно немаркирана специјалност исказана конструкцијама *пред+И*, *за+И* сасвим је ретка...

Продор акузатива с предлозима *пред* и *за* у сферу индирективности потврђен је тек ретким изузецима“ (Павловић 2008: 45-46).

исповедуемъ предъ шедоцима ниже писаниема (2/66,1794), кое обитуете... продаваць предъ сидоцима ниже подписатиема (2/134,1826), – 19 примјера.

3.2.6) Инструментал се употребљава и уз глаголе кретања (углавном су глаголске форме које подразумеивају неинтензивно кретање, тј. глагол *излести*, *изнести*, *привати* тј. перфективне):

изиде... као пред судиама на збору Паштровић (3/53,1605), Да не ведение пред киме изиде сие писание, како пред судиама збора Паштровић (3/54,1605), *излезе* предъ нама судомъ нашиемъ сућа Франо Зеновић (3/174,1815), *излезе* пред нама и судом нашием Андрия Тодорица..., (2/57,1780), *изнесе* едан шкрит пред господином Теленом Домином... (2/71,1798), *позасмо* предъ нама исте парте кое рекоше на уста и на писмо нифове разлоге (2/128,1824), *изниеше* пред нама и судомъ нашиемъ ови улътимисаладъ и сетенцу како пише на си листъ... (3/195,1843), имаху иедну рецевуду..., и *привасмо* обие стране предъ нама исту рецевуде (3/182,1834), – 7 примјера.

3.2.в) Акузатив се употребљава уз глаголе мировања само са бројем два:

потписахъ моиомъ руком предъ два седока (2/15,1606), Иј. ви давамъ предъ ове два седоки (2/15,1606). Пред два суће атуале („садашњи“) от овога годишта, Вукцемъ Марка Суће и Андриомъ Ника Андровићемъ и ниже писатиемъ канзалиеромъ (3/108,1739).

3.3. Предлог *међу* (као и *помеђу*) јавља се искључиво са инструменталом. Забиљежили смо само један примјер са акузативом. И у старосрпској писмености уз овај предлог акузатив је потврђен само у документима који се могу довести у везу са дубровачким актима, да би се од 14. вијека спорадично јављао и у документима са ширег српског језичког подручја.²⁴ У нашем корпусу нијесмо забиљежили примјере са конструкцијама *међу*+А, као ни *између*+Г (иако се он, према Павловићу, јавља при крају 15. вијека у старосрпској писмености).

²⁴ „Индирективна интерлокализација, односно смештање детерминативне радње између два или више оријентира, идентификује се падежном конструкцијом *међу*+И. Овај тип ексклузивне спацијалности у старосрпској пословноправној писмености има ниску прагматичку валентност и везан је првенствено за даровнице, док се у осталим жанровима јавља веома ретко...

Индирективно, интерлокационо *међу*+И често је локализовано ознакама људских бића, што му по правилу омогућује трансфер из индирективне спацијалности у сферу комутативности, односно реципрочне агентивности...

Индирективни акузатив с предлогом *међу* у XIII веку потврђен је само у актима који се могу довести у везу са дубровачким нотарима (Паскалом и непознатим писарем дубровачког уговора с бугарским царем Михаилом Асеном), да би се од XIV века спорадично јављао и у актима са ширег српског језичког простора...

При крају посматраног периода јавља се директивно неутралан генитив с предлогом *између* уз кога је минималан индикатор индирективности глагол с инхерентним семантичким обиљежјем (директ –)“ (Павловић 2008: 47-49).

3.3.а) Конструкција *међу*+И употребљава се уз глаголе мировања: да *међу* *многъ* и *Миатомъ* *Станковиємъ* не *оста...* (2/16, 1606), *поставише* *међо* *собу* (2/39, 1745), *нађосмо...* доспиевајући с овиемъ писмомъ сваку диференцију... *међу* *истиема* *партама* *оставлајући* у вични мир (2/128, 1824), *продахъ* Алекси Бранковићу и негови деци долацъ и краи и окраици *међу* *стариємъ* *кућиштемъ* и *подъ* *Бабачиємъ* *уциеном* за с дукать по м асприхъ дукать (3/37, 1586), што се сами *међу* *собом* *погодисмо* у *цие-*
номъ у све и за све (3/194, 1834), *продадосмо* за суму кою се *погодисмо* ... сами *међу* *собу* (талиерахъ у муниду куренту седадесетъ и петъ (2/167, 1836), *есмо* *помеђу* *нама* *оставили* четири наше брата и *припате...*, ни^ѣсу измирили сву главу од прѣие..., (2/173, 1838) *скурила...* *помеђу* *мног* и *Савомъ* Петра Радулова... (2/41, 1745).

3.3.б) *Међу*+И употребљава се и са значењем динамичности (и у конструкцијама гдје би била данас уобичајена констр. *између*+Г):

ми властели *сѣдосмо* *међо* *партама* (2/39, 1745), како *седосмо* кд властеле Паштровићи у Гарблане а *помеђу* *попомъ* *Вуком* от Паштровић от иедне стране, а от друге стране *Андриеом* и *стиепом* *братиом* синови Вуксановиѣма от Гарбла (3/35, 1585), што *е* *окурало* („текло, ишло једно за другим“) *међу* *пашомъ* *скадарскиємъ* и *нама* не з другомъ мишлю за наше мирно живлене..., (3/153, 1785).

3.3.в) Забиљежили смо само један примјер са акузативом, и то из друге половине 19. вијека:

То *међу* *речене* *кунфине*, речени конавлић *продасмо* (2/169, 1863),

За разлику од конструкција *у*, *на*+А,Л, гдје је акузатив готово сасвим потиснуо локатив, у конструкцијама *пред*, *под*, *међу* (са *за* нема релевантних примјера овог типа) инструментал се одржао у знатној мјери напореда са акузативом. Уз предлог *пред* употребљава се искључиво инструментал (и уз глаголе мировања и уз глаголе кретања), само су три примјера са акузативом (сва три везана за број два). За разлику од предлога *пред*, уз предлог *под* (*над* је забиљежено само у појединачним примјерима) употребљава се А уз глаголе кретања, док се уз глаголе мировања употребљава чешће инструментал, рјеђе акузатив. Предлог *међу* (*помеђу*) употребљава се са инструменталом (најчешће се јавља уз глаголе мировања, примјери са глаголима кретања су ријетки, искључиво примјери уз глагол *сјести*), само је један примјер са акузативом.

Дакле, поремећај рекције уз глаголе кретања/мировања готово је сасвим доведен до краја у *Паштровским исправама* (као и у говорима Црне Горе) када је у питању употреба конструкција са предлозима *у/на*, употреба акузатива преовладава већ у докуменитма до краја 17. вијека, док је ситуација другачија што се тиче односа А – И, гдје се А уз предлоге

под/над надомјешта инструменталу (али је и И у употреби), док се уз *пред* и *међу* у употреби задржао искључиво инструментал.

Литература

- Барјактаревић 1966: Данило Барјактаревић: *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗб XVI, Београд 1966.
- Бауер 1963: Бауер, Ярослав: *Беспредложный локатив в старославянском языке*. Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага.
- Белић 1999: Александар Белић, *Историја српског језика*, Изабрана дела 4, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999.
- Бернштайн 1958: Бернштайн, С.Б, *Творительный падеж в славянских языках*, Академия наук ССР, Москва.
- Вујовић 1969: Лука Вујовић: *Мрковићки дијалекат*, СДЗб 18, Београд.
- Вујовић 1953-1954: Лука Вујовић: *Историјски пресјек губљења глаголске реакције у црногорским говорима*; Јужнословенски филолог XX.
- Вуковић 1938-1939: Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог XVII, 1938-1939.
- Вушовић 1927: Данило Вушовић, *Диалекат источне Хрцеговине*, СДЗб III, 1927.
- Вушовић 2004: Данило Вушовић, *О Његошевом језику*, Октоих, Подгорица 2004.
- Геродос 1963: Геродос, Станислав: *Старославянские предлоги*; Исследование по синтаксису старославянского языка. Сборник статей.
- Ивић 1985: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*. Увод у штокавско наречје, Матица српска, Нови Сад 1985.
- Јовановић 2005: Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, Универзитет Црне Горе 2005.
- Ломтев 1956, Т.П.Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису русского языка*, Издательство Московского университета, Москва.
- Ненезић 2010: Соња Ненезић, *Језик Николе I Петровића*, ЦАНУ Подгорица.
- Николић 1991: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗб XXXVII, Београд 1991.
- Мејџор 1993: Јасмина Грковић-Мејџор: *Језик „Псалтира“ из штампарије Црнојевића*; ЦАНУ Подгорица.
- Милетић 1940: Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб, књ. IX, Београд 1940.
- Остојић 1976: Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, Титовград 1976.
- Павловић 2006: Слободан Павловић, *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Матица српска, Нови Сад.
- Паштровске 2: *Паштровске исправе*, Књига 2, Будва 1990.
- Паштровске 3: *Паштровске исправе*, Књига 3, Петровац на Мору 1999.

- Пешикан 1965: Митар Пешикан, *Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори*, СДЗб, књ. XV, Београд 1965.
- Пижурица 1989: Мато Пижурица, *Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, 1989.
- Пижурица 1967: Мато Пижурица, *Употреба падежа у језику Стефана Митрова Љубише и Вука Поповића*, Прилози проучавању језику, књ. 5, Нови Сад.
- Пижурица 1985: Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ, Посебна издања, књ. 12, Одјелења умјетности, књ. 2, Титоград.
- Симић 1972: Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗб XIX, Београд 1972.
- Стевановић 1933-1934: Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Јужнословенски филолог XIII, 1933-1934.
- Стевановић 1983: Михаило Стевановић, *Речник језика Петра Петровића Његоша*, Вук Караџић, Народна књига – Обод, Просвета, СКЗ, Београд.
- Стојановић 2002: Јелица Стојановић, *Ортографија и језик Бјелопольског четворојеванђеља (13/14. вијек)*, Универзитет Црне Горе.
- Топоров 1968: Топоров, В. Н.: *Локатив в славянских языках*, Москва.

САКРАЛНОСТ КАО СЕМАНТИЧКА КАТЕГОРИЈА

I.

1. Прошло је више од једног вијека како је српска средњовјековна књижевност вјештим хируршким ножем Јована Скерлића¹ била одсјечена са мапе српског књижевног стваралаштва. За уваженог историчара српске књижевности стара српска и дубровачка књижевност биле су мртва слова на папиру, књижевни живот Срба, по њему, почиње тек од XVIII века (Скерлић 1964: 64). Неприкосновени ауторитет свога и потоњег времена, угледни слависти као и млађи нараштаји научника којима је *небо било празно*, у књижевном стваралаштву српског средњег вијека, по угледу на западну схоластику, видјели су само мрачно вријеме хришћанског одрицања од живота. Нажалост, историја проучавања српског средњег вијека још дуги низ деценија наставила се богатити оцјенама тог типа по којима је код Доментијана све препуно *измишљеним чудесима и легендарним бљувостима*; средњовјековни писац је сав *огрезао у чудесима* док средњовјековна књижевност представља *изанђали правац византијског живота*. Чак је и *патријарх славистике* Ватрослав Јагић оцијенио да је средњовјековна књижевност „пуна надмених фраза извађених из св. писма и св. отаца“ у којима „од самиех риечи не може читалац до смисаоне риечи доћи“ (Јагић 1873: 18). Ову његову оцјену епископ Атанасије коментарише сљедећим ријечима: „Јагић није могао да осети и схвати да је у тим старим српским, пре свега овим светосавским, списима и биографијама, засведочено, у ствари, истинско рађање нове и Христом (пр)освећене српске културе из православне византијске културе истински црквене и свете, којом ће затим бити прожета сва немањићка Србија за коју је посведочено да јој је *закон био врлина* еванђељска а сав живот као *црква божја* (Еп. Атанасије 2004: 15)².

По ријечима Б. Летића стара српска књижевност прошла је дуг пут од предрасуда до уважавања (Летић 2010: 9). Иако је у радовима медиавелиста током протеклих деценија добила заслужено вредовање, сакралност средњовјековног језика и семантика сакривена иза узвишене реторичности и метафоричности није дубље истраживана а изгледа да је управо она била

* srpski@filozof.org

¹ Исп: Дојчиновић 2010: 55–57, Летић 2009: 11–26.

² У првом дијелу књиге епископ Атанасије, кроз историју питања проучавања богословља Светог Саве, даје преглед погрешних, искривљених и тенденциозних тумачења средњовјековне књижевности у српској медиавелистици кроз дуги низ деценија (Еп. Атанасије 2004: 11–36).

једна од препрека за проницање у ту богату духовну стварност коју су српски писци – монаси тематизовали и поетизовали кроз своја дјела. Успјешно читање и тумачење средњовјековне књижевности и њеног језика захтијева одређене претпоставке.³ Упуте о томе стижу из редова богослова. Епископ Атанасије упозорава да оцјенама проучавалаца српског средњег вијека „често недостаје оно што је основно у делима такве врсте, а то је познавање хагиографско-литургијског етоса и слова и духа *Светога писма* и дела Отаца хришћанског Истока“.⁴

Духовни идентитет српског народа утемељио је родоначелник српске духовности Свети Сава. Христолошко учење Свети Сава је изразио и у својим ријечима/бесједама које су инкорпориране у Доментијаново и Теодосијево житије, назване *Жичка бесједа* те двије *Студеничке бесједе*. У *Жичкој беседи о правој вјери* Свети Сава објашњава шта је духовна наука: „Духовна мудрост и наука није игра нити игра речи безумља мисли људских него је то проповедана света вера Божија на којој су основани свети чинови у Христу Исусу Господу Нашем, о Коме Пророци Светим духом Божијим прорекоше, и апостоли научише, и Мученици исповедише, и сви свети сачуваше, и Преподобни оци беспрекорно одржаше, као на недељивом крајеугаоном Камену црквеном Христу, који је Премудрост и Сила Очева – и (то сачуваше) светодуховски и силно и крепко и чврсто и поуздано у вери – Који (Христос) и до сада многе уверава и утврђује и свима потврђује своју веру Божанску“ (Свети Сава 2004: 87). Ако узмемо у обзир да је, по ријечима преподобног Јована Касијана Римљанина, *духовна наука* најтежа од свих наука јер је невидљива, скривена, и сагледава се само чистотом срца, онда мора бити јасно да и лексички систем којим се она кроз вијекове изражава мора бити специфичан. Црквенословенски језик, по архимандриту Рафаилу, јесте језик који је у односу на савремени језик ближи унутрашњем логосу, језику духа, језику религиозне интуиције и молитве-

³ Чак и дјело оних научника који су озбиљно приступали проучавању средњег вијека није лишено поједностављених, дијелом и циничних, оцјена. „Како су, међутим, ти његови христољупци имали заиста много разлога да се кају, да би ипак о њима била сачувана позитивна успомена, требало је да писац у приповиједању њихових животописа прибјегне пенегиричким средствима – љепота форме имала је да ублажи и ослаби утиске од не баш увијек хвале достојних поступака српских владара Немањића“ (Мулић 1975: 55).

⁴ „Оцене проучавалаца теолошког садржаја Даниловог *Зборника* треба често проверавати, јер извесним оценама о тој пребогатој књизи византијско-српске православне културе и духовне традиције често недостаје одговарајуће познавање онога што је основно у делима такве врсте а то је хагиографско-литургијског етоса и слова и духа *Светога писма* и дела Отаца хришћанског Истока, у које спадају и српски Оци пре Данила. Понекад ни врсни зналци духа књижевности византијско-словенске цивилизације средњег века нису слободни од поједностављених или погрешних оцена и закључака, самостално даваних или од других усвајаних, о поетици и духовној философији стваралаца српско-византијског средњовековља, какав је био и архиепископ Данило Пећки (Еп Атанасије 2000: 242).

них созерцања.⁵ То није језик разума него језик срца, језик напрегнуте енергије и посебне динамике.⁶ „Није чудно што су речи, у псалмској концепцији, аутори сматрали *духовном храном, животворећим пићем* (архиепископ Данило), а текстове од тих речи саткене „*рпезом речи анђеоске хране* (Теодосије) спремљеном за духовне *госте, читаоце/слушаоце*“ (Летић 2010: 8). Због тога проучавање лексичког система српскословенског језика захтијева интердисциплинарни приступ – поред лингвистичког приступа као примарног, богословље и поетика средњовјековне књижевности дисциплине су незаобилазне при његовом тумачењу. Сакралност као онтолошка категорија одликује одређене средњовјековне књижевне жанрове који су функционално везани за сферу богослужења.⁷ Самим тим лексички систем српскословенског високог стила по узору на језик *јеванђеља, псалтира* и друге свештене литературе различитим творбеним процесима изградио је специфичну семантику коју можемо назвати *сакралном*.⁸ *Јеванђеље, псал-*

⁵ Присјетимо се да прво слово у глагољци, писму које је св. Ћирило саставио за Словене, слово *аз*, има знак крста, чиме означава да је ријеч о хришћанском писму.

⁶ По архимандриту Рафаилу нови, савремени језици усмјерени су првенствено на људски разум, аналитичку способност разума нижој у поређењу са духовном интуицијом. „Они су исто тако способни да изразе емоционална, страсна стања човјека, но за изражавање појава у области духа које отварају себе у молитвеном пориву, нови језици постају троми, немоћни као мишице дрхтавог старца [...] Нови језик подобан је води која може утолити жеђ, но оставити душу хладном, а древни језик је вино које весели и радује срце човека“ (архим. Рафаил 2009).

⁷ Систем српских средњовјековних жанрова први је кроз четрнаест рубрика, у облику пирамиде, схематски је приказао Н. И. Толстој подијеливши све српскословенске књижевне текстове на сакралне и профане (1988: 168).

Потребу проучавања сакралне лексике додатно потврђују и резултати анкете спроведене међу 100 наставника српског језика и 100 студената филологије који углавном не познају значење лексике сакралног значења. Тешко да ћемо у данашње вријеме наћи некога ко не зна значење ријечи *линковати, ћаскати*, или *имати пријатеља* али ћемо врло лако наћи припаднике православне вјероисповијести који не знају значење ријечи: *Богочовјек, благодат, цјеломудреност, благородни, фарисеј, јереј, животворити, благовјест, блажен, свевидећи, Богомладенац, словесан, светосавље, честољубив, смирење, смиравање, живописати, сладострашће, оглашени, спасење, слово, среброљубац, созерцавати, искушење*, итд.

⁸ Пишући о сакралном у књижевној умјетности, и цитирајући П. Евдокимова који каже: „Сви делови храма – архитектурални облици, фреске, иконе, – интегрисани су у литургијску мистерију, и то је оно што је можда најважније, јер једну икону никад нећете разумјети изван ове интегрисаности. Сама литургија у својој целини је икона целокупног домостроја спасења. Целокупна уметност је у животу облика, али сакрална уметност достиже облике невидљивог, живот литургијских облика. Икона је чудо вере“, Д. Стојановић закључује следеће: „Увек ће наравно бити оних који остају *само гледаоци*, који нису *интегрисани у литургијску мистерију* и не допиру до домостроја спасења, или се у томе не сналазе, али виде, чују, разумеју оно што се може видети, чути или у неком тексту разумети: за њих

тир, апостол – огромна једна свештена литаратура почива на лексици другачијег значења, лексици која је кроз читав средњи вијек стицала статус филозофско-теолошке и друге номенклатуре.

2. Проучавање именских сложеница канонског поријекла отворило је једно од темељних, истовремено најтежих, питања дијахроних проучавања језика а то је питање значења ријечи.⁹ Истраживање је показало да се семантички садржај именица којима је изражена суштина духовног подвига у хришћанству не може свести на вишезначан појам апстрактности.¹⁰ Стога један од задатака овог рада јесте дефинисање *семантичког поља сакралног*, поља које би обухватило лексику која означава духовни живот православног хришћанства. Истраживање сакралног као семантичке категорије у језику код нас није рађено.¹¹

Питања која се у вези с тим задатком отварају прије свега су питање *корпуса* – која лексика би припадала том семантичком пољу и *значење* корпуса у цјелини. И једно и друго питање у вези су са почецима писмености код Срба, односно словенских народа и везују се за рад словенске браће Ћирила и Методија. Први књижевни језик Срба имао је сакралну функцију, служио је за општење са Богом, из чега произлази да је и лексика на којој се темељио имала сакрално значење. Велики број појмова везаних за средњовјековну културу не може се сагледати без ширег филозофско-религиозног контекста, што проистиче из семантичко-аксиолошких константи средњовјековне епохе која је тежила оваплоћењу вјечних истина и непролазних вриједности. О начину на који је лексика, различитим творбеним прецесима, стицала хришћанско значење говори Верешчагин.¹² Пишући о преводилачкој дјелатности словенских првоучитеља, руски слависта анализира начине настајања хришћанске терминологије, поред калкирања, позајмљеница и ментализације важно мјесто заузима транспозиција. Као примјер лексеме, која је *пренесена* у ред термина и која је захваљујући контексту *Пролога* добила ново значење, наведена је ријеч *слово* која је добила читав комплекс асоцијација и нових семантичких потврда. При настајању термина транспозицијом значење ријечи се модификује, приписују јој се нове значењске нијансе. Транспозиција је у словенском филозофско-теоло-

– када се каже да уметност, као сакрална уметност, *достигне облике невидљивог* – ово постаје непрозиран или несхватљив оксиморон“ (Стојановић 2010: 6).

⁹ Исп: Никитовић 2008: 17–31, 2010.

¹⁰ Именице по значењу традиционална граматика дијели на конкретне и апстрактне.

¹¹ Сакрални функционалностилски комплекс, како га именује ауторка, код нас је највише простора добио у радовима К. Кончаревић која је извршила и прва системска истраживања интеракције религије и језика на српском (и на руском) језичком материјалу. Исп: Кончаревић 2009: 11–38, 1998: 149–168 и др.

¹² История возникновения древнего обеславянского литературного языка, *Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников*, Москва 1997.

шком терминотворчеству, како аргументује аутор, нашла широку примјену. Исконске словенске ријечи агњџь, благо, блажен, ближнии, вѣт ѣрь, вѣштѣ, вѣнно, властѣ, доухѣ, доуша, житнѣ, законѣ, любви, цырь, плѣтѣ, родѣ, сила, свѣтъ, смысль, тисло, итд. путем транспозиције понијеле су хришћанско значење и постале су равне паралелним грчким терминима. Многобројни термини преписани из превода *јеванђеља*, *апостола* и *псалтира* несумњиво су ћирилометодијевски и свима им је, како каже Верешчагин, био предодређен дуг живот – до наших дана (Верешчагин 1997: 40).

II.

Ако се под категоријом може сматрати семантичка инваријанта обједињена системом форми, онда се сакралност у ширем смислу може сматрати *семантичком категоријом*. Зашто? Зато што на различитим језичким нивоима постоје језичке јединице које обједињују то значење: а) на лексиколошком, б) морфолошком односно творбеном и в) синтаксичком. Семантички садржај сакралног кроз сваки језички ниво приказан је кроз одређени број примјера.¹³

а) *Лексиколошки ниво*. Ако тренутно оставимо по страни теоцентрични поглед на свијет по коме је сва земаљска творевина, укључујући и ријечи, дјело божијег стварања и са лингвистичког аспекта осмотримо ријечи *богомислије* и *камилавка* на примјер, видјећемо да оне припадају различитим семантичким пољима. Једна ријеч означава духовни процес у човјеку, његово духовно стање, док је другом означен материјални појам. На том критеријуму материјално/нематеријално и стоји традиционална подјела лексике на конкретну и апстрактну. Ако пођемо од претпоставке да се одређена категорија ријечи унутар категорије ријечи апстрактног значења разликује између себе по својој семантичкој усмјерености на именовање духовних процеса и стања у човјеку, који живи у православној вјери и уподобљава се Христу, или пак да одређене лексеме имају полисемичну структуру и својим семемама такође изражавају семантички садржај, духовног (<Дух свети) живота, онда би се такве лексеме могле подвести под заједнички именитељ *сакралног*. Дакле, једно од питања које се намеће јесте по ком критеријуму је могуће издвојити лексику која би образовала семантичко поље сакралног?

Једна од могућих класификација лексике могла би у једну групу сврстати лексеме које су примарно настале у сакралном стилу као што су напријед наведене ријечи: *благодат*, *јереј*, *цјеломудреност*, *епископ* итд.,

¹³ Овај рад тек отвара питања из лингвистички непроучене категорије *сакралног*. Детаљне анализе, са више језичких аспеката и на ширим корпусу, услиједиће у другим радовима.

док би другу групу лексема, такође сакралне семантике¹⁴, могле чинити ријечи које су транспозицијом или неким другим творбеним начином током примања хришћанства и послје, кроз мисао и дјела Светих отаца задобиле сакрално значење. Тој групи би припадале ријечи *живот*, *смрт*, *вино*, *душа* и све оне које Верешчагин наводи. С важном напоменом, да је тешко повући оштру границу између семантичког поља сакралности унутар лексема општег лексичког фонда, будући да се божанско начело у дефинисању стварности манифестовало у лексици из различитих домена човјековог живота.¹⁵ У сваком случају семантичко поље сакралног образовале би све ријечи којима је означена духовна реалност¹⁶ православног хришћанина а које су богато заступљене у дјелима српске средњовјековне књижевности.

Међутим, проблем се језички усложњава кад се узме у обзир да хришћанство као религија износи специфичан поглед на свијет, те самим тим и одређене лексеме у систему општег лексичког фонда имају једно значење, док у коду *Новог завјета* често имају друго, чак супротно значење.¹⁷ Илустративан примјер могу бити ријечи *мудрост* и *лудост*. У *Посланици Коринћанима* апостол Павле каже: „Јер је проповед о крсту лудост онима који пропадају, а сила Божија нама који се спасавамо. Јер је писано: уништићу мудрост мудрих, и разум разумних одбацићу. Где је мудри? Где је књижевник? Не претвори ли Бог *мудрост* овог света у *лудост*?“ (1,18) (истакла З. Н). У систему општег лексичког фонда *мудрост* и *лудост* су антоними позитивне и негативне конотације, док у језичком коду *Библије*, односно *Новог завјета* оне имају обрнут семантички садржај: *мудрост* је негативне конотације, уколико се односи на земаљску мудрост, док ријеч *лудост* поред свог основног значења, у теолошком језику има и значење небеске мудрости односећи се на „лудост Бога ради.“ Стога би најважнији критеријум за издвајање лексике која би образовала семантичко поље сакралности био контекст, јеванђељски код и теолошка перспектива у којој се сагледава ријеч и пронице у њену сакралност. Без таквог контекста и ин-

¹⁴ Овдје треба нагласити да правимо разлику између лексема полисемичне структуре и лексема које имају функцију симбола а каквих је у јеванђељу много. Заправо, и тај дио семантичких односа захтијева опсежно истраживање.

¹⁵ Исп: Вендина 2002.

¹⁶ Лексику која *опслужује религијско-црквену сферу* К. Кончаревић је са становишта лингвокултурологије разврстала у девет група (према моделу *Лексичке основе руског језика* који су разрадили Морковкин–Куручкина): 1) општи појмови и односи, 2) материјални и духовни свет, 3) човек, 4) емоционална, вољна и интелектуална дејства и односи, 5) човек као члан православне заједнице, 6) човек као члан православне заједнице, 7) комуникација мисли и осећања, 8) односи међу људима, 9) делатност, 9) организација цркве (Кончаревић 1998: 149–168).

Корпус сакралне лексике према напријед наведеном критеријуму објединио би лексеме које су у овој класификацији разврстане по различитим групама.

¹⁷ „Оци цркве никада нису пропустили да нагласе како изображења, изрази и слике *Св. писма* често подразумевају неку другу стварност од оне коју собом буквално пројављују.“ Исп: Пападопулос 2008: 23).

тердисциплинарног приступа, лексеме са живим сакралним значењем и даље остају непрозирне семантике као што су и досада биле у српској филологији јер непознавање јеванђељског контекста и естетике српског аскетизма¹⁸ јесте основни проблем који се јавља при анализи њихове семантике.¹⁹

б) Сакралност као семантичку категорију обједињују и језичке јединице на *морфолошком* односно *творбеном* нивоу. То се најупечатљивије сагледава код изведеница и сложеница, код њихових творбених основа односно коријена ријечи. Као илустрацију наводим само два примјера:

- сват- 'свет': сватнаице, сватнао, сватнтель, сватнтельскъ, сватнтельство, сватнтн, сватнтѣба, свато, сватостъ, сватолѣпнѣ, сватомъченикъ, свашеньство, свашеньскъ, свашеньнѣ, свашенъ, свашено, сватъинн, сватъиннѣ, сватѣба, сватѣцъ, сватѣ, свашати, свашенникъ, свашеник, свашеньнодѣствнѣ (SJS 1983, 36: 39–49).

- люб- 'вољети': любнѣ, любнѣ, любнтель, любѣнникъ, любѣнне, любо, любовѣ, любѣвнѣ, любѣ, любѣвнѣ, любѣзъно, любѣзънѣ, любѣзнѣ, любѣмъ любѣнѣ, любѣцъ, любовѣкати, любодѣн 'прељубник': любодѣнѣ, любодѣннѣ, любодѣнство, любодѣнствнѣ, любодѣнѣ нѣ, любодѣнца, любодѣнцъ, любодѣнне, любодѣнѣ, любодѣати (SJS 1968, 17: 157–164).

Композите су једна од типолошких особености старословенског језика (Цейтлин 1977: 283). Анализа 611 двокоријенских сложеница показала је како важно мјесто заузимају ријечи те врсте у семантичкој и стилској равни старословенског језика. Док се композите у старословенском језику употребљавају за потребе номинације у области свакодневног живота, имена и термина из социјално-политичке области, професија, оруђа (мада међу њима преовлађују ријечи апстрактног значења и термини из сфере филозофије, естетике, етике и религије [Цейтлин 1977: 283–284]), у српскословенским књижевним дјелима сакралног карактера сложеницама је најчешће означена духовна реалност. При томе се као карактеристика *високог стила* у литератури обично наводе²⁰ сложенице са веома продуктивним компо-

¹⁸ Исп: Лазић 2008.

¹⁹ Кад су у питању сложенице, као творбено и семантички незамјењив дио лексичког система како средњовјековног тако и данашњег сакралног стила, могућа је подјела на: 1) оне којима је означена *материјална* стварност и 2) на оне којима је означена *духовна* стварност. Првој, малобројнијој, групи припада ле би лексеме: *домѣт ѣдѣ, крѣвопролѣтнѣ, любодѣнѣ нѣшѣ, маломошѣтнѣ, мѣноходѣнѣ, четвероногѣ* и др. Лексеме друге групе даље се могу разврстати на: а) *богословске термине* и б) *пјесничко-богословску* лексику, која, самим тим што је настала у хришћанском оквиру пјесничког дискурса, у сакралном стилу, садржи и богословску значењску компоненту. Првој скупини би припадале сложенице: *благодѣтъ, благословѣ, благочѣстнѣ, прѣснодѣва, ѣдинороднѣ, ѣдиносоушѣтнѣ, богопрѣимѣцъ, христонѣннѣ*, све оне чије значење извире из православних догмата, док су сложенице из друге скупине настале комбинацијом пјесничке слободе и богословског промишљања: *горѣмыслиѣ, боголѣпно, трѣбогѣтѣ, тѣмоноснѣ, доушевоуднѣ*, и др. Обје скупине припадају лексици сакралног значења (Никитовић 2010а: 130).

²⁰ Исп: Р. М. Цейтлин 1977; Вялкина 1974; Ефимова 2006, и др.

нентама благ- бог- вьс- на мјесту прве творбене основе. Корпус сложеница српскословенских дјела сакралног карактера потврђује да су одређене основе веома продуктивне: благ- бог- вьс- њног- љднн- трн/тръ- добр- люб- зьл- дост- сам- прѣв- нов- жнк- прнсьн- вьсок- свет-, итд. Међутим, и на мјесту друге творбене основе одређена лексичка језгра показују високу продуктивност из чега се може закључити да су и те творбене основе активно уносиле сакралну семантичку компоненту која се на нивоу цијеле ријечи, сложенице, модификовала у ново и јединствено, такође сакрално значење. То су сљедеће основе:

- любьзьно²¹ (-ьнь): њног-; -љубнца љовѣк-; -љубнѣ њног-; -љубнѣць христ-; -љубнѣ бог- брат- дроуг- христ- нншт- сласт- сребр- стран- празн- љовѣк-; -љубнѣ благ- бог- грѣх- њног- странѣн- ѣд- љовѣк- христ- нншт-; -љубодѣнство (прѣ-); -љубовѣно (-ьнь) њног- вьс-; -љубѣць бог- отѣѣствню- отѣѣствоу- праждѣнн-к- празн- сребр- стран- свет- троуд- доуш- христ- љовѣк-; -љубѣно бог- срьд- љовѣк-; -љубѣствнѣ љовѣк- штедр-; -љубѣнѣ бог- доуш- дроуг- моуѣ енн-к- поустын- сласт- троуд- љовѣк-; -љубѣство бог- љовѣк-; -љубѣзно благ- брат- бог- вьс- доуш- срьд-;
- словесѣнь бог- ѣд- скѣрѣн-; -словнѣн (-еннѣ -ствнѣ -еннѣ -енѣ -сьнѣ -нѣ) благ-;
- словнѣн господ- слав- њног- прѣко- зьл- блѣд-; -словнѣ блѣд- бог- зьл- празн- пѣсн- род- слав- слово- хѣал-; -словѣннѣ слав-; -словѣнѣ хѣал-; -слово хьтр-; -словѣ бог- род-; -словѣць бог- двоѣ- пѣсн-; -словѣноѣ десет-; -словѣнѣ блѣд- бог- њног-;
- носнѣн дар- плод-; -ношеннѣ плод-; -носѣ (-нѣ) бог- дар-; -носѣць бог- кнѣот- побѣд- скнптр- страст-; -носѣно бог- добр- крьст- људ- жнк- долѣ- христ- крьст- ороуж- скнптр- сьмьрт- свѣт- тоуѣ- тѣл- тьл-; -носнѣ плод-;
- твореннѣ брат- људо- пѣнѣ- стѣлп-; -творенѣ нероук- људ-; -творенѣнѣ роук-; -творен жнк-; -творнѣнѣ благ-; -творѣць жнк- људ- врѣх-; -творѣнѣ бог- жнк- људ- радост-; -творнѣнѣ људ- жнк-;
- оуѣнѣнѣ благ- бог- цѣл- доуш- дв- каѣен- ѣлад- скоуд- свѣрѣп- тьштѣтѣн- вьсок- зьл-;
- оуѣнѣнѣ каѣен- остр- вьсок- ѣл-;
- рождѣнѣ љднн- нов- прѣв-; -роднѣца бог-; -роднѣ -ьнѣ благ-
- родѣнѣ благ- бог- зѣмѣлѣн- плѣт- прѣв- слѣз- свет- љднн- тоужд- вел- вьсок-
- хѣалнѣнѣ благ- вьс-; -хѣалѣнѣ благ-; -хѣалѣно благ-; -хѣалѣннѣ вел-;
- хѣалѣнѣ бог- дост- њног- прнсьн- вьс- вьсок- зьл- добр-; -хѣалѣнѣ дост-;
- моудрѣ бог- њног- смѣрен- цѣл-; -моудрѣнѣ люб- смѣрен- цѣл-; -моудрѣно -ьнѣ: велѣ- цѣл- смѣрен- љднн-; -моудрѣствнѣ смѣрен-; -моудрѣствовати люб- вьсок-;
- славнѣ прав- тьшт-; -славѣнѣнѣ благ-; -славѣнѣ бог- нѣтѣш-; -славѣнѣ бог- велн-к- вьс- дост- зьл- прав- прнсьн- прост-;
- срьднѣ жѣст- ѣл- ѣмѣл-; -срьдовати (-ьнѣ) ѣл-; -срьдѣ ѣл- тежѣк- вьсок- жѣсток-; -срьдѣтѣнѣ љднн- каѣен- вьс-; -срьдѣство ласк-;

²¹ Сви примјери су преузети из докторске дисертације Никитовић 2010: 131–134. Циљ оваквог прегледа појединих творбених основа, односно комбинације друге творбене основе са различитим суфиксима и различитим првим творбеним основама јесте, како је напријед и речено, да се види значење и продуктивност лексичког језгра те творбена гнијезда која она образују.

- вѣрнѣ (-овати, -ьнѣ) бог- крнк- прав- благ-; -вѣрьнь єднн- нн- крнк- прав- дост-; - вѣръство єднн-;
- мышлѣннѣ єднн-; -мыслнтн зьл- єднн-; -мыслнѣ горѣ- єднн-; -мысльннкъ зьл-; - мысльнь (-ьно -ьныѣ -ьньно) благ- бог- єднн- зьл-.

в) *Синтаксички ниво*. Сакралност као семантичка категорија огледа се на синтагматском и синтаксичком нивоу српскословенског језика. „Док у фонологији норма подразумева само једно решење (рефлекс назала, два некадашња полугласника, јата, и др) а по правилу је тако и у морфологији, у сфери синтаксе и лексике ситуација је сложена и постоји могућност избора између више синтаксичких или лексичких решења а овај избор је управо оно што одређује стил конкретног жанра. Жанр диктира синтаксичке али и лексичке моделе који ће се у њему користити“ (Грковић-Мејдор 2007а: 452).

Експресивност језичког израза²² заснивала се на веома пажљивом односу према ријечи: њеној гласовној страни (алитерације, асонанце), према етимологији ријечи – скуповима ријечи истога коријена, етимолошки једнаки завршецима: богоносъць н боголюбыць н христолюбъць, Д122; боголюбъць н троудолубъць Д124), према финесама њене семантике - скупови синонимски, таутолошки и др: сѣн же свѣтъ юноша къ богу вѣноу вѣпѣше благодаѣшмоу ємоу рекъ благодаръ те благодарѣтелю мѡн Д38...єднѡдоушьнѡмѡн н єднѡсрьдѣтънѡмѡн мѡнтѡмѡн Д104;) и лексичким паровима сложеница: благочѣстивѡн н христолюбѡн-вѡн царѡн Да27; благочѣстивѡа н христолюбѡаа єлѣна Да 11; низању ријечи са истим завршетком: благѡнѣ лѡвѣколюбѣче н доушѣлюбѣче Д12; чюдѡтворѣца н мѡро-тѡтѣца сѡмѣѡна Д136, или истом основом: мѡнолюбѡвѡн н мѡнолюбѡн н мѡногосльзѡн Д142, а што све заједно и чини одлике стила хагиографске и проповједничке литаратуре. „Апстраховању служи и сама реторична заплетеност израза у слагању речи (сложеница и калкова) и у конструкцији реченица и периода. Својом тежином и загонетношћу, стил *плетенија словес* (плетења речи или речима) нагони средњовековног читаоца на интензивну умну делатност, изазивајући дубоке емоције у доживљају сакралних суштина иза напрегнутога, необичног израза“ (Богдановић 1991: 53–54).

На синтаксичком плану „жанровска функционалностилска раслојеност, реализована кроз регистар употребљених синтаксичко-семантичких и лексичких средстава, одређена је, на првом месту, тематиком текста (с акцентом на степен његове сакралности и духовности)“ (Грковић-Мејдор 2007: 255). Тако реченица у жанровима сакралног карактера има структуру

²² Напрегнуто тражење емоционалне изражајности, тежња за експресивношћу, заснивали су се на оном истом увјерењу да свечево житије мора одразити дјелић његове суштине, у писму изразити *подобним* ријечима и изазвати исто онакво побожно страхопоштовање какво је сам светитељ изазивао. Одатле потичу бескрајне сумње аутора и пуна нескривеног немира трагања за изражајношћу, експресијом која би била адекватно саопштавање помоћу ријечи суштине онога што се приказује (Лихачев 1958: 24).

старословенске реченице која по узору на грчку реченицу носи „печат ричи божије“ док се „у жанровима нецрквеног карактера српскословенски удаљује од старословенског система, приближујући се старосрпском“²³ (Грковић-Мејдор 2010). У дјелима сакралног карактера партиципска конструкција има предност у односу на реченичну конструкцију „У језику медицинских списа конструкције с личним глаголским обликом односе превагу над партиципима, који су у старосрпском релативно рано дали герунде. Процентуални однос АД и њему конкурентне временске реченице у *Српској Александриди* показује већу заступљеност реченице, док се сама временска реченица по правилу конструише с корелативом. За разлику од сложених инфинитивних и партиципских конструкција, те конструкција са низањем АД, које одликују високи стил црквене литературе, реченица је овде релативно једноставна, свакако конструкционо далеко ближа говорном језику“ (Грковић-Мејдор 2010, Курешевић 2006).²⁴

3. *Закључак.* Као што читању српске средњовјековне књижевности треба приступити стављајући је у контекст семантичко-аксиолошких контексти њене епохе, тако и језик којим је писана треба сагледавати кроз сакралност као његов примарни семантички садржај. Јер управо двострука и међусобно нераздвојива функција овог језика, сакрално-поетска, учиниле су овај језик узвишеним, обремененим ванредном изражајношћу и значењем. Нема сумње да такав језик бар сад, на почетку 21. вијека, захтијева детаљна проучавања свих језичких нивоа – прије свега лексичког и творбеног. Овај рад отвара нека од питања која се јављају кад је у питању млада језичка дисциплина као што је историјска семантика те сакрални језик – питање корпуса, значења, научног метода којим би грађа била презентована и описана. Ипак, имајући у виду да „реалности, какве год биле, сачињавају проблеме – надумне за ум човечији, и натчовечне за човека“ (Јустин 1999: 286), наш задатак је да их колико умијемо одгонетамо или, ако ништа друго, а оно бар да криво не тумачимо.

²³ „Реч је о текстовима профане садржине, романима, повестима, медицинским списима и сл. С једне стране, световна тематика допушта одступање од типично књишког регистра синтаксичких и лексичких црта, карактеристичног за жанрове сакралне природе, док је, с друге стране, постојала и мотивација прагматичке природе: функционалностилско прилагођавање адресату. Витешки роман, попут *Александриде*, био је намењен властеоској средини, читан је на дворовима, те је стога морао бити језички *приближен* слушаоцима неупућеним у високи стил српскословенског језика. *Приближавање* српскословенског вернакулару, тј. својеврсно снижавање стила, реализовало се на нивоу односа књишких и некњишких језичких особина: из регистра конкурентних средстава српскословенског одабирају се она која постоје и у старосрпском, прецизније речено, њима се, процентуално гледано, даје предност, чиме се није кршила норма (Грковић-Мејдор 2010).

²⁴ Исп: Грковић-Мејдор 2010; Курешевић 2006: 35–112, Драгин: 2005: 35–51, и тамо наведеној литератури.

Извори и литература

- Архим. Рафаил 1999: Архимандрит Рафаил (Карелин), *Христианство и модернизм*, Москва.
- Богдановић 1991: Д. Богдановић, *Стара српска књижевност*, Историја српске књижевности, књ. 1, Београд: Досије и Научна књига.
- Вендина 2002: Т. И. Вендина, *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*, Индрик, Москва.
- Верещагин 1997: Е. М. Верещагин, Верещагин, *История возникновения древнего обеславянского литературного языка*, Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников, Москва: Мартис.
- Вялкина 1974: Л. В. Вялкина, *Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI-XIV вв*, Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка, Москва, 156–195.
- Грковић-Мејџор 2007: Ј. Грковић-Мејџор, *Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци*, Шездесет година института за српски језик САНУ, зборник радова I, Београд, 250–266.
- Грковић-Мејџор 2007а: Ј. Грковић-Мејџор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејџор 2010: Ј.а Грковић-Мејџор, *О функционално-стилској раслојености српскословенског језика*, Софија (у штампи).
- Доментијан: Д. Доментијан, *Житије светог Саве* (Јухас-Георгијевска и Јовановић 2001), Београд: Српска књижевна задруга
- Драгин 2005: Н. Драгин, *Синтаксичке одлике Теодосијевог Житија Петра Коришког*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVIII/1/2, Нови Сад, 35–51.
- Дојчиновић 2010: Д. Дојчиновић, *Писа и потписа Димитрије Богдановић*, Логос, Београд, 55–57.
- Еп. Атанасије 2000: Епископ Атанасије (Јевтић), *Бог отаца наших*, Хиландарски путокази бр 32, Манастир Хиландар.
- Еп. Атанасије 2004: Епископ Атанасије (Јевтић), *Богословље Светог Саве*, Врњци-Требиње: Манастир Тврдош и Братство Св. Симеона Мироточивог.
- Ефимова 2006: В. С. Ефимова, *Старославянская словообразовательная морфемика*, Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения.
- Јагић 1873: V. Jagić, *Starine*, knj. V, Zagreb.
- Јустин 1999: Преподобни отац Јустин Ћелијски, *Пут богопознања*. Сабрана дела Светог Јустина Новог у 30 књига, књ.8, Београд: Наследници оца Јустина и манастир Ћелије код Ваљева.

- Кончаревић 2009: К. Кончаревић, *Графијско-ортографска обележја сакралног функционалног комплекса у српском и руском језику из социо-лингвистичке и нормативистичке перспективе*, Зборник Матице српске за славистику, бр 37, Нови Сад, 11–38.
- Кончаревић 1998: К. Кончаревић, *Језик и православна култура: правци истраживања*, Зборник Матице српске за славистику, бр 54–55, Нови Сад, 149–168.
- Курешевић 2006: М. Курешевић, *Апсолутни датив у српској средњовековној писмености*. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLIX/1, Нови Сад, 35–112.
- Курешевић 2007: М. Курешевић, *Функционална раслојеност српскословенског језика посматрана кроз употребу апсолутног датива*. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, L, Нови Сад, 429–447.
- Лазић 2008: М. М. Лазић, *Српска естетика аскетизма*, Библиотека Тавор, Хиландар.
- Летић 2010: Б. Летић, *Српска култура и српска књижевност у средњем веку*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, 39/2, Београд, 5–12.
- Летић 2009: Б. Летић, *У огледалу духовном (огледи из старе српске књижевности)*, Пале: Просвјета
- Лихачев 1958: Д. С. Лихачев, *Некоторые задачи изучения второго южно-славянского влияния в России*, Доклады на IV Международном съезде славистов, АН СССР – Советский комитет славистов, Москва, 3–42.
- Никитовић 2008: З. Никитовић, *Семантички опис лексема богословског садржаја*, Радови, бр. 11, Филозофски факултет, Бања Лука 17–31.
- Никитовић 2010: З. Никитовић, *Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралног карактера*, докторска дисертација, Нови Сад.
- Никитовић 2010а: З. Никитовић, *О сакралној семантици српскословенских сложеница високог стила*, Филолог I/2010, Филолошки факултет, Бања Лука, 125–142.
- Пападопулос 1998: С. Пападопулос, *Теологија и језик*, Мала библиотека Свечаник, Хришћанска мисао, књ 8. Србиње-Београд-Ваљево-Минхен: Универзитетски образовани хришћански богослови, Хиландарски фонд, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“.
- Свети Сава 2004: *Жичка беседа Светог Саве о правој вери*, у: Еп. Атанасије, *Богословље Светог Саве*, Врњци, Требиње, 11–131.
- Скерлић 1964: Ј. Скерлић, *Писци и књиге I*, Београд: Просвета.
- Стојановић 2010: Д. Стојановић, *Енергија сакралног у уметности*, Институт за теолошка истраживања, Београд: Службени гласник.
- Толстој 1988: Н. И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*, Москва.

- Цейтлин 1977: Р. М. Цейтлин, *Лексика старославянского языка*, Москва: Издательство „Наука“.
- Мулић 1975, М. Mulić, *Srpski izvori „Pletenija sloves“*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH. Djela, knj. L, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 2.
- SJS 1958–1997: *Slovník jazyka staroslovenského, Lexicon linguae palaeoslovenicae*, Akademie věd české republiky, Praha: Slovanský ústav.

ОДРЕЂЕНИ ЧЛАН У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ И ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА**

1. Увод

Предмет овог рада су референцијалне употребе одређеног члана у француском језику. Циљ нам је да размотримо услове под којима се такве употребе јављају, као и начине на које се референт дефинитних именичких синтагми идентификује. Осврнућемо се и на питање у којој су мери својства која карактеришу референцијалне употребе одређеног члана оперативна и за дефинисање одређене референцијалности у српском као језику без чланског система.

Референцијалне су такве употребе номиналних синтагми којима се упућује на ентитете у ванјезичкој реалности, односно у нашој репрезентацији света. Неки типови синтагми немају референцијалне употребе, а неки их имају само у одређеним контекстима. Тако, рецимо, квантификаторска синтаagma *сваки студент* не може бити референцијално употребљена будући да се њоме не може означити нека индивидуа (Станојевић 2010: 126). С друге стране, синтагмом *неки студент* може се означити нека индивидуа (нпр. *Јутрос сам срео једног студента који ми је рекао...*), али не увек (нпр. *Ако те неки студент пита, ти му реци...*). Најзад, неке су номиналне синтагме увек референцијалне, као што је, рецимо, *писац романа Госпођа Бовара*, којом се увек означава славни француски писац Гистав Флобер.

У језицима са чланским системом, какав је француски, недвосмислено референцијалне синтагме (типа *l'auteur de la Peste*) уводе се пре свега одређеним чланом, мада се и неки други именички детерминатори јављају у функцији сигнализовања одређене референцијалности (нпр. посесиви или демонстративи као у *моја мајка*, *ова књига* и сл.). Ми се у овом раду нећемо бавити проблематиком избора члана (одређеног или неодређеног) у функцији кодирања референцијалних значења, о чему је иначе доста писано у лингвистичкој и романистичкој литератури (Клајбер 1983, 1986, 1988, 1997, Wilmet 1980, 1983, Корблен 1987, 2002, Dobrovie-Sorin, Beyssade 2004). У раду ћемо се усредсредити на својства референцијалних употреба одређеног члана, којима би се, евентуално, могли боље осветлити и неки

* veranva@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178014, *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

аспекти одређене референцијалности у српском (Пипер и др. 2005). У анализама се ослањамо на грађу коју чине примери ексцерпирани из француског превода романа *Претпоследње путовање* Гордана Ћирјанић, те одговарајући примери из српског оригинала. Наша је хипотеза да су својства референцијално употребљених номиналних синтагми (у даљем тексту НС) са одређеним чланом релевантна и за српски, те да могу послужити да се опишу и референцијалне употребе српских НС. То би могао бити корак напред и ка бољем разумевању дистрибуције номиналних синтагми у српском језику.

2. О значењу одређеног члана

У литератури се могу издвојити бар три групе теоријских приступа семантици одређеног члана и уопште значењу именичких синтагми уведених овим чланом, а то су: теорије које акценат стављају на јединствености референта и оне код којих је у фокусу познатост односно фамилијарност референта.

Први тип приступа произишао је из Раселове теорије дескрипција и карактерше преваходно формално-семантичке описе именичких синтагми. Идеја је да се одређени члан може употребити само ако тачно један објекат, тј. референт одговара опису који даје именичка синтаagma. Функција одређеног члана састоји се, наиме, у асерцији или пресупозицији егзистенције и јединствености индивидуе која одговара дескриптивном садржају именице са евентуалном експанзијом), као у примеру *le premier homme sur la lune*¹ (Расел 1905, Стросн 1950). Приступи овога типа суочавају се са тешкоћама када треба објаснити контекстуално зависне употребе одређеног члана какве су деиктичке (тј. егзофоричке) (*Passe-moi le livre* – Додај ми књигу) и анафоричке употребе одређених НС (*Il a un chien. Quand je suis venu le voir, le chien aboyait*).

Другу групу приступа чини тзв. *теорија фамилијарности* (Familiarity theory) Ирене Хајм (Хајм 1982), ауторке која је уз Ханса Кампа (Камп 1981) зачетница тзв. динамичких формално-семантичких приступа, познатијих данас под именом *теорија репрезентације дискурса* (Discourse Representation Theory, познатија као ДРТ)². По овој теорији основно значење одређених НС, а индиректно и одређеног члана, јесте анафоричко. То значи да је основна функција одређеног члана да упућује на већ уведену индивидуу у претходном контексту: *Il y a un livre et un dictionnaire sur la table. Prend le livre et apporte-le-moi* (На столу су књига и речник. Узми књигу и донеси ми је). Неодређени члан по овој теорији уводи нову индивидуу. У француској лингвистици Теорију фамилијарности, уз одређене модификације заступа Корблен (2002). Теорија фамилијарности суочава се са про-

¹ У преводу на српски ова синтаagma значи: *први човек на Месецу*.

² Погледати у: Камп и Рајл (1993).

блемима у објашњавању неанафоричких употреба, тј. употреба одређених НС без антецедента, типа *la femme de Pierre*.

Трећи тип приступа је тзв. Лебнеров функционални приступ (Loebner 1985), по којем одређени члан сигнализује да дати номинални израз (именица уз евентуалну експанзију) реферише недвосмислено на неки објекат на основу свог функционалног садржаја. Тако се, рецимо, одређеност синтагме *la femme de Pierre* (*Пјерова жена*) или *le maire de cette ville* (*градоначелник тог града*) базира на функционалном концепту *femme de*, односно *maire de* који сваком аргументу приписује тачно једну вредност (сваки мушкарац има једну жену (барем у моногамним друштвима), односно сваки град има једног градоначелника).

Не улазећи у питање који је приступ семантици одређеног члана дескриптивно и експланаторно најадекватнији, ми смо се у овом раду ограничили на испитивање референцијалних употреба НС уведених овим морфемом. Наш приступ је, дакле, дескриптиван, што значи да полазећи од примера из корпуса издвајамо релевантне типове референцијалних употреба именичких синтагми са одређеним чланом.

3. Референцијалне употребе синтагми са одређеним чланом у француском

Анализом корпуса, а у складу са постојећим теоријама и граматичким описима одређеног члана, референцијалне употребе НС са одређеним чланом разврстали смо у две групе, према томе да ли интерпретација именичке синтагме зависи или не од неког елемента у претходном контексту. То су: 1. аутономне, тј. употребе без релације са претходним контекстом и 2. кореференцијалне употребе.

3.1 Аутономне употребе одређених номиналних синтагми

У питању су употребе у којима се индивидуа означена одређеном НС први пут уводи у дискурс. Оне се могу поделити у три групе, а то су: а) употребе које подразумевају јединственост референта; б) ситуационе употребе и ц) катафоричке употребе.

3.1.1 Употребе које подразумевају јединственост референта

Јединственост референта сигнализују именице које означавају ентитете јединствене у својој врсти (нпр. *le soleil, la lune, l'auteur de la Peste, le sud, l'est, les Alpes, la Serbie, la Save*), као и именице модификоване неким придевом у суперлативу или изразима суперлативног значења, типа

premier, dernier, final, seul, unique. Следећи примери из нашег корпуса илуструју овај тип аутономних употреба.³

(1) *Les caprices de la nature, le magma, les restes des entrailles de la terre, tu les as exploités comme en leur conférant un sens [...] (p. 33) .*

(1') Хирове природе, магму, остатке кидања *земљине* утробе, ископистио си као да си их осмислио [...] (стр. 23) .

(2) *Il dirigea son regard au-delà de la table, vers la rue déserte, essayant de se souvenir où se trouvait le kiosque à journaux le plus proche, combien de minutes il fallait à Dolorès pour revenir (p. 88).*

(2') Подигао је поглед преко стола, према пустој улици, покушавајући да се сети где је *најближа новинарница*, колико је још минута потребно да се Долорес врати (стр. 63).

Одређени члан у овом типу примера представља маркер јединствености референта именичке синтагме.

3.1.2 Ситуационе употребе

Референт ситуационо употребљених именичких синтагми са одређеним чланом није јединствен у својој врсти, а дескриптивни садржај именице није довољан да се такав референт идентификује. Да би ентитет означен путем НС био идентификован неопходан је ванјезички, тј. ситуациони контекст. Два типа ванјезичког контекста релевантна за ове употребе одређеног члана су: а) непосредан дијалогски контекст (као у примерима (3) и (4)) и б) шири комуникативни контекст (као у примеру 5).

(3) *Qui veut bien me passer le journal? Je n'ai même pas ouvert „El Mundo“ (p. 66).*

(3') Хоће ли ми неко додати *новине*? „Ел Мундо“ нисам ни погледао (стр. 46).

(4) *Qu'est-ce que vous avez fait au buste?*

Le buste de plâtre représentant Alex, œuvre d'un sculpteur yougoslave dont le moule de bronze était resté dans quelque institution de Belgrade, était devenu tout blanc (p. 67).

(4') Шта сте то урадили с *главом*?

Гипсана глава, Алексина глава, дело једног југословенског вајара чији је бронзани одливак остао у некој установи у Београду, побелела је (стр. 47).

(5) *Tu veux arroser les plantes? (p. 54).*

(5') Хоћеш ли да залијеш *биљке*? (стр. 37).

³ Примери којима илуструјемо релевантне употребе одређеног члана ексцерпирани су из француског превода романа *Претпоследње путовање* Гордане Ћирјанић. Одговарајуће примере из српског оригинала дајемо под истим бројем, само са ознаком (').

У примерима (3) и (4) референт именичке синтагме доступан је визуелној перцепцији учесника комуникације, што није нужно случај са примером (5). Заузврат, у овом последњем примеру који илуструје оно што смо назвали употребама одређеног члана у ширем дијалошком контексту, одсуство визуелне перцепције надомештено је заједничким знањима о референту која имају говорник и саговорник. Другим речима и говорник и саговорник знају о којим биљкама говоре.

3.1.3 Катафоричке употребе

Неопходну детерминацију именица налази у експанзији, тј. у неком рестриктивном модификатору који јој типично следи⁴, а не у нечему што јој претходи.⁵ Међутим, само присуство модификатора по правилу није довољно да омогући акт референције путем номиналне синтагме. Наиме, и овде је неопходна помоћ ванјезичког контекста да би се сузио избор потенцијалних референата на онај који је релевантан у датој ситуацији.⁶ Отуда је јасно зашто и примере типа (6) и (7) сврставамо у ситуационе употребе одређених НС.

(6) [...] mais le hasard a voulu que le même jour, m'étant rendu à la Direction de l'urbanisme, je demande à l'architecte municipal quel était *le beau bâtiment où nous nous trouvions* [...] (p. 39).

(6') [...] али случај је хтео да истог дана, у посети Дирекцији за урбанизам, упитам општинског архитекту каква је то *лепа зграда у којој се налазимо* [...] (стр. 27).⁷

(7) Ce n'est qu'après avoir entendu claquer la porte d'entrée qu'elle s'assit dans *le fauteuil voisin de celui d'Alex* (p. 68).

(7') Тек када је чула да су се залупила спољна врата, села је у *фотолеу* крај Алексине (стр. 48).

У следећем примеру, уз именице *couloir* и *porte* могао је бити употребљен и неодређени члан и то без велике разлике у значењу:

(8) Tout doucement, car ils ne gênaient plus personne, ils grimpèrent deux marches, puis se traînèrent à travers *le couloir* jusqu'à *la porte* vitrée ornée de fer forgé qui était grande ouverte (p. 53).

⁴ Ретки су случајеви у којима модификатор претходни именици у француском. У питању су неки описни придеви (нпр. *bon, grand, petit, beau, joli, jeune* итд.)

⁵ У недостатку бољег термина, овај тип употреба условно смо назвали катафоричним, иако није у питању класична катафора. Идеја је да именица детерминацију тражи у контексту који јој следи, а не у претхоном реченичном или дискурсивном контексту.

⁶ Погледати, међутим, пример 8, ниже у тексту.

⁷ Реч је о згради у којој се у датом тренутку налазе актери комуникације од којих је један уједно и приповедач.

(8') Полако, јер више никоме нису сметали, успели су се уз два степеника, а онда милели кроз *ходник* до *широм отворених стаклених врата опточених кованим звожђем* (стр. 36).

Наиме, будући да су у примеру (8) *ходник* и *врата* новоуведени ентитети у дискурс, те самим тим непознати за читаоца, уз именице *couloir* и *porte* могла се очекивала употреба неодређеног члана. Међутим, одређени члан овде је сасвим на месту, па чак се може рећи и најбоље решење, ако се узме у обзир чињеница да је овде фокус на актерима приповести, од којих је један истовремено и наратор. Из њиховог угла гледано, *врата* и *ходник* су потпуно идентификовани, будући да се сцена коју овај пример описује одиграва практично на улазу у стан главних актера приповести. Оно што је за нас битно, то је да експанзија именице *porte* (*врата*) у примеру (8) није довољна по себи да омогући идентификацију референта. Ситуациони контекст, који укључује не само визуелну перцепцију, него и заједничка знања о (микро)свету у којем (и о којем) комуницирају актери приповести, омогућава идентификацију референта без обзира што за читаоца то могу бити потпуно нови ентитети.

У духу *Теорије репрезентације дискурса* (Камп 1981) рећи ћемо да се код аутономних употреба именичке синтагме у дискурс уводи нов референт, што је иначе функција која се се приписује неодређеном члану. Међутим, оно што овде онемогућава (или је чини прагматички неприкладним) употребу неодређеног члана јесу својство јединствености, затим ситуациона и, најзад, тзв. катафоричка идентификација референта. Ова последња може се третирали као један подтип ситуационих употреба, будући да евентуална експанзија именице најчешће није довољна да обезбеди идентификовање референта. Тада је типично неопходан ситуациони контекст.

Јединственост референта и ситуациона идентификованост могу се, тако, третирали као могућа решења проблема идентитета референта, које тзв. аутономне употребе одређеног члана постављају пред говорника и саговорника. Може се претпоставити да су исти ови концепти у основи референцијалне одређености именских синтагми у српском, а пре свега оних које већ нису праћене неким експлицитним маркером одређености какви су показни или присвојни детерминатор.

3.2 Кореференцијалне употребе одређених именичких синтагми

Под кореференцијалним подразумевамо такве употребе именичких синтагми код којих је референт већ означен неком другом номиналном синтагмом која фигурира у претходном контексту. У питању су, наиме, тзв. стриктне анафоричне употребе НС (Хокинс 1978), тј. употребе код којих се референт не може идентификовати без неке кореферентне НС из претход-

ног контекста.⁸ Језички контекст својим дескриптивним садржајем (као код катафоричких употреба) служи само томе да помогне контекстуалној идентификацији релевантног објекта, тј. референта.⁹

Анафоричне употребе нису све кореференцијалне, будући да поред тзв. стриктних анафоричних употреба¹⁰, које су кореференцијалне, постоје и тзв. асоцијативне анафоричне употребе, које то нису. Следећа два одељка овога рада посвећена су управо двама типовима кореференцијалних употреба, а то су директна и индиректна анафора.

3.2.1 Директна анафора

Директну анафору карактерише иста лексичка глава као и код антецедента. Према томе да ли је именица праћена неким модификатором или не теоријски су могућа три подтипа директне анафоре. То су: потпуно директна анафора, директна редукована и директна анафора са новим модификатором.

Код потпуно директне анафоре антецедент и анафорична синтагма поред исте лексичке главе (тј. идентичне именице) имају и потпуно исте модификаторе. Следећи пример из нашег корпуса илуструје овај подтип анафоре:

(9) Puis nous descendons vers *le marché aux fleurs*, qui se trouve à côté de celui aux légumes. Autour de nous dansent des masques bienveillants, d'un balcon en encorbellement on nous asperge de confettis. Au milieu *du marché aux fleurs* une foule s'est assemblée (p. 11).

(9') Онда се, као, спуштамо ка цветном тргу, крај пијаци. Око нас незлобиво играју маске, са једног истуреног балкона посули нас конфетима. На средини цветног трга направила се гужва (стр. 6).

Директна редукована анафора подразумева уклањање модификатора уз именицу. У примеру (10) антецедент *une lettre adressée à Dolorès* садржи адјективни модификатор *adressée à Dolorès* који не фигурира као конституент анафоричне синтагме (*la lettre*).

(10) Il tenait à la main *une lettre adressée à Dolorès*, tapée en caractères serrés sur un ordinateur, sans en-tête, insignes publicitaires ni filigranes. [...] Avec l'expression d'un homme qui vient lui-même de vaincre son incrédulité

⁸ За разлику од кореференцијалних, ситуационе употребе, као што смо видели у секцији 3.1.2, директно упућују на релевантан ентитет из ванјезичке реалности, а не индиректно, тј. посредством неком другог израза.

⁹ Подсетимо да је анафора интралингвистичка релација, за разлику од егзофоре (односно деиксе) која, будући да подразумева директно реферисање на елементе ванјезичке реалности, представља интралингвистичку релацију.

¹⁰ *Теорија фамилијарности* (Камп 1981, Хајм 1982, Камп и Рајл 1993), коју смо поменули у поглављу 2 овога рада, заснована је управо на овом типу употреба за које се у овом типу приступа сматра да су централне за разумевање функционисања одређеног члана у језицима са чланским системом.

lité, Alex tapa *la lettre* d'un revers de la main gauche, comme pour en donner une preuve irréfutable (p. 58–59).

(10') У рукама је држао *писмо адресирано на Долорес*, густо откуцано на компјутеру, без меморандума, рекламних шара и водених жигова. [...] Са изразом човека који је управо и сам победио неверицу, Алекса је левом руком ударио у *писмо*, као у неопозив доказ (стр. 40 и 41).

Примере анафоре са новим модификатором, тј. са модификатором који не фигурира у антецеденту нисмо нашли у нашем корпусу. Међутим, тешко је конструисати, тј. смислити довољно природан пример овог, теоријски могућег типа директне анафоре. У примеру (11) придев *жут* није природан као елемент анафоричне НС будући да не фигурира у антецеденту.

(11) Ову *кравату* не могу да носим ни уз једну кошуљу. Поклонићу *жуту кравату* сестрићу.

Ово би могло значити да није пожељно изражавати нове информације о референту анафоричне синтагме.

3.2.2. Индиректна анафора

Код индиректне анафоре на снази је рекласификација, тј. другачије именовање већ поменутих, тј. у дискурс уведених ентитета, а то значи да се у позицији анафоричне синтагме налази именица другачија од оне у антецеденту. Тако се у примерима (12) и (13) јављају следећи парови синтагми, у којима је први елемент антецедент, а други анафорична НС (*le téléphone ... l'appareil; Cadix ... la ville*):

(12) Pour éviter de nous lever pour débrancher *le téléphone*, nous ne coupons définitivement qu'après le quatrième ou cinquième appel. Je posais *l'appareil* sur le plancher, laissais l'écouteur ouvert tout en le recouvrant de quelques coussins dont notre lit foisonnait toujours. (p. 20)

(12') Да не бисмо устajали и искључивали *главни телефон*, дефинитивни прекид уследио би тек после четвртог или петог позива. Ја бих спустила *апарат* на под, оставила отворену слушалицу и затрпала је с пар јастућица којих је у кревету увек било на претек (стр. 12).

(13) Je nous imagine voguant vers *Cadix* dans un petit bateau, L'Hadrien III. Nous entrons dans le port. (...) Nous voulons pénétrer dans *la ville* par l'entrée du port, mais ils ont constitué une barrière humaine et nous en interdisent l'accès (p. 10).

(13') Иdemo бродићем у *Kadis*, Хадријаном трећим. Упловљавамо. Хоћемо да изађемо кроз лучке капије у *град*, а они се ухватили у људски ланак, не дају (стр. 6).

3.3. Асоцијативна анафора

Употребе одређених именичких синтагми у којима анафора и антецедент нису кореферентни, али су асоцијативно повезани, у литератури се третирају као асоцијативне анафоричне употребе (Хокинс 1978, Шарол 1991, Корблен 1995, Лебнер 1998). Следећи пример, који није из нашег корпуса, илуструје овај тип употреба одређених НС у француском.

(14) Nous arrivâmes dans *un village*. *L'église* était située sur une hauteur. (Стигли смо у неко село. Црква се налазила на узвишењу.)

Синтагма *l'église* у асоцијативној је вези са синтагмом *un village* и то на основу стереотипне представе по којој, генерално, свако село има цркву. У питању је, дакле, црква која се налази у селу означеном путем неко-референтног антецедента овог типа анафоре (тј. путем синтагме *un village*).

Асоцијативна анафора уводи нови референт у дискурс ослањајући се на некореферентни антецедент. Тај нови референт мора бити у одређеном односу са антецедентом који произлази из енциклопедијских знања учесника у комуникацији. У примеру (14) релевантна релација између анафоре и антецедента јесте однос локализације.

Асоцијативна анафора могућа је и уз синтагме које не означавају никакав референт¹¹, као у примеру (15) и његовом српском еквиваленту (15'):

(15) Dans le village il y a *une église*, mais *le clocher* n'a jamais été construit.

(15') У селу има једна црква, али звоник никада није саграђен.

Да је и у српском еквиваленту синтагме *le clocher* у примеру (15) на снази одређена референцијалност указује немогућност да се уз именицу *звоник* у (15') употреби неки неодређени детерминатор, типа *један* или *неки* (в. Станојевић, у штампи).

Асоцијативна анафора могућа је и када антецедент није нека именичка синтагма, него категоријално различит синтаксички конституент. Тако се у следећем примеру номинална синтагма (НС) *le vin* (*вино*) налази у асоцијативној вези са глаголом *dîner* (*вечерати*), који функционише као (неноминални) антецедент поменуте НС.

(16) Nous avons *dîné* ensemble hier soir. *Le vin* était délicieux. (Синоћ смо *вечерали* заједно. *Вино* је било изврсно.)¹²

¹¹ Овај тип примера може представљати проблем за Раселову, као и за Строснову теорију дескрипција, будући да се по овим двама теоријама употребом одређеног члана тврди или пресупонира егзистенција референта. А референта одређене НС у овом типу примера напосто нема.

¹² *Le vin* се може разумети тј. интерпретирати само захваљујући контексту тј. захваљујући глаголу *dîner*, који омогућава тзв. асоцијативну идентификацију референта синтагме *le vin*. То је оно вино које смо пили синоћ на заједничкој вечери. Претходни контекст је фактор који овде омогућава употребу одређеног члана

Асоцијативна анафорична веза јесте довољан је услов за употребу одређеног члана у француском. Другим речима одређени члан је једино решење ако се између две НС, или између једне НС и неког неноминалног антецедента (а то је типично глаголска синтагма) успостави асоцијативна анафорична веза.

Следећи пример из нашег корпуса илуструје овај тип употреба НС.

(17) *Ce n'était ni la première ni la dernière fois qu'ils s'arrêtaient devant la maison, qu'ils accomplissaient hâtivement la pénible opération consistant à descendre de la voiture [...]. Dolorès éteignit le moteur, se précipita hors de la voiture pour ouvrir la portière à Alex, l'aïda à sortir ses jambes, lui présenta son épaule pour qu'il puisse s'y appuyer et descendre, puis le fit contourner la partie avant de l'auto.*

(17') Није то био ни први ни последњи пут да се зауставе испред куће, да ужурбано изведу напорну операцију излажења из кола [...]. Долорес је угасила *мотор*, истрчала да Алекси отвори *врата*, помогла му да избаци ноге из кола, пружи му своје раме да се ослони и изађе, а онда га повела око предњег трапа аутомобила (стр. 35).

Овај пример илуструје асоцијативну анафоричку везу између денотата синтагми *la voiture*, *le moteur* и *la portière*, која се заснива на односу мерономије (тј. на односу дела и целине), као једној од типичних асоцијативних анафоричких релација (в. Станојевић, у штампи).

4. Проблем идентитета, његово разрашење и одређена референцијалност у српском

Већ смо констатовали да се јединственост референта и ситуациона идентификованост могу третирали као могућа решења проблема идентитета референта који тзв. аутономне употребе одређених НС постављају пред говорника и саговорника (види секцију 3.1.3). Исти ови параметри¹³ играју значајну улогу и у дефинисању одређене референцијалности у српском као језику без чланског система.¹⁴

И кореференцијалне употребе могуће је третирали као решење проблема идентитета референта у дискурсу. За разлику од аутономних употреба, код којих се референт идентификује било на основу његове јединствености, било у ванјезичком контексту, код кореференцијалних употреба идентификација референта остварује се посредно, тј. путем кореферентног антецедента. Код асоцијативних употреба идентификација новоуведеног референта остварује се на основу неке асоцијативне везе са (некореферентним) антецедентом.

уз именицу која уводи нови ентитет, тј. ентитет о којем претходно није било речи, а то је вино које се пило на поменутој вечери.

¹³ Тј. јединственост референта и ситуациона идентификованост.

¹⁴ О одређеној и неодређеној референцијалности у српском погледати у: Станојевић 2010.

Сада се може рећи да одређени члан као елемент референцијално употребљених НС поставља проблем идентитета референта, што се шематски може представити као у (18), где варијаблом x означавамо референт¹⁵ чији идентитет треба разрешити:

(18) $Le/la/les + N: x, N(x), x=?$

Одређене НС уводе, дакле, нов дискурсни референт (који према ДРТ има статус варијабле, па га тако и обележавамо, тј. са x). Овај референт има својство N (а то је дескриптивни садржај именице),¹⁶ уз услов да треба разрешити његов идентитет,¹⁷ тј. да треба фискирати његову референцу. Фискирање референце значи, напосто, да говорно лице и саговорник у моменту када прибегавају употреби референцијалних синтагми овога типа нормално знају на кога или на шта ове синтагме упућују у ванјезичкој реалности (тј. идентитет референта је, барем за њих, разрешен). Референт се идентификује аутоматски ако је јединствен у својој врсти (нпр. *le soleil, la lune, la France, l'auteur de la Peste...*), а ако то није, онда се идентификује путем контекста и то: 1. с обзиром на параметар говорне или шире комуникативне ситуације или 2. с обзиром на текстуални, односно дискурзивни контекст. Шематски представљено, а полазећи од проблема идентитета који поставља одређени члан (види 18), дискурсни референт x идентификује се на један од следећих начина (А, Б или Ц, у 19):

(19) Идентификовање дискурсног референта x :

А) $x \in P$, где је P скуп јединствених ентитета у својој врсти (тј. довољан је дескриптиван садржај саме именице да идентификује такав ентитет);

Б) $x \in Q_C$, где је Q_C контекстуално сужен скуп ентитета на оне који су присутни у говорној ситуацији или ширем комуникативном контексту, и који су самим тим когнитивно доступни учесницима у реалној, тј. свакодневной, или фиктивној¹⁸ комуникацији;

В) $x = u$ или $x \subseteq u$ ¹⁹, где је у дискурсни референт уведен у претходном контексту.

Ако претпоставимо да се проблем идентитета јавља и у домену референцијалне одређености именичких синтагми у српском, онда се може претпоставити да су својства која карактеришу различите употребе фран-

¹⁵ Или тачније дискурсни референт како би се то рекло у савременим семантичким приступима као што је ДРТ.

¹⁶ На шта указује услов $N(x)$ из (18).

¹⁷ Тај услов бележимо са $x=?$ у (18).

¹⁸ Под фиктивном комуникацијом подразумевамо комуникацију коју налазимо у књижевном дискурсу, а која се успоставља између актера фикције, али и између наратора и читаоца.

¹⁹ x је део u , или је x локализован унутар u , или је некој другој асоцијативној вези са u . У питању је услов који подразумевају кореференцијалне и некореференцијалне анафоричке употребе одређених НС.

цуског одређеног члана, а о којима је било говора у овоме раду, оперативна и за дефинисање одређене референцијалности у српском. То су: јединственост референта, као и ситуациона и анафоричка идентификација референта. Другим речима, ако је у српском на снази неко од поменутих својстава, именичка синтагма биће одређена, а томе у прилог говоре следећи примери у којима је немогуће комбиновати именицу са маркерима неодређености у српском какви су *један* или *неки*:

(20) У огласима се продаје *један стан* близу факултета. Хоћеш ли да одемо да погледамо *стан* (*један стан / *неки стан)?

(21) То је највећи лингвиста свих времена (*један највећи).

(22) У селу има једна *црква*, али (*један) *звоник* још увек није саграђен.

5. Закључак

У раду смо издвојили и анализирали различите типове референцијалних употреба именичких синтагми уведених одређеним чланом у француском. Два су основна типа ових употреба: аутономне и кореференцијалне. Одређени члан поставља пред учеснике у комуникацији (реалној или фиктивној) проблем идентитета дискурсног референта, чије је разрешење, односно фиксирање референце именичке синтагме неопходно како би употреба овог члана била прагматички прихватљива. Анализом корпуса идентификовали смо три начина на које се поменути проблем идентитета може разрешити, и то: употребом именица чији је денотат јединствен у својој врсти, затим контекстуалним сужавањем потенцијално означивих ентитета на само један којег актери комуникације могу лако идентификовати у ситуационом контексту и, најзад, анафоричким упућивањем на неки претходни сегмент дискурса, било да је у питању кореференцијални или асоцијативни однос релевантне именичке синтагме и њеног антецедента. Такође смо констатовали да би узимање у обзир поменутих фактора у анализи референцијалних употреба именичких синтагми у српском, а пре свега оних које нису праћене неким демонстративом или посесивом, могло допринети бољем разумевању одређене референцијалности и у овом језику.

Извори

Ћирјанић 2001: Г. Ћирјанић, *Претпоследње путовање*, Београд: Народна књига, Алфа.

Ćirjanić 2006: G. Ćirjanić, *L'avant-dernier voyage*, Paris: La Table Ronde, (traduit du serbe par Brigitte Mladenović).

Литература

Вилме 1980: M. Wilmet, Le système de l'article français: un bilan critique, *Travaux de linguistique et de littérature*, XVIII, 1, 53–64.

- Вилме 1983: M. Wilmet, Les déterminants du nom en français: essai de synthèse, *Langue Française* 53, 15–33.
- Доброви-Сорен, Бесад 2004: C. Dobrovie-Sorin, C. Beyssade, *Définir les indéfinis*, Editions du CNRS.
- Камп 1981 : H. Kamp, A theory of truth and semantic representation, in: J. A.G. Groenendijk, T. M.V. Janssen, and M. B.J. Stokhof (eds.), *Formal Methods in the Study of Language*, Amsterdam: Mathematical Centre Tracts 135, 277–322.
- Камп и Рајл 1993 : H. Kamp, U. Reyle, *From Discourse to Logic*, Dordrecht: Kluwer.
- Клајбер 1983: G. Kleiber, Article défini, théorie de la localisation et présupposition existentielle, *Langue française*, n. 57, 87–105.
- Клајбер 1986: G. Kleiber, Pour une explication du paradoxe de la reprise immédiate un N - le N / un N - Ce N *Langue Française*, 72, 54–79.
- Клајбер 1988: G. Kleiber, Reprise immédiate et théorie des contrastes, *Studia Romanica Posnaniensa*, 13, 67–83.
- Клајбер 1997: G. Kleiber, Des anaphores associatives méronymiques aux anaphores associatives locatives, *Verbum*, 19, 25–67.
- Клајбер 2001: G. Kleiber 2001, *L'anaphore associative*, Paris: PUF.
- Корблен 1987: F. Corblin, *Indéfini, défini et démonstratif. Constructions linguistiques de la référence*, Genève: Droz.
- Корблен 1995: F. Corblin, *Les formes de reprise dans le discours*, Presses Universitaires de Rennes: Rennes.
- Корблен 2002 : F. Corblin *Représentation du discours et sémantique formelle: Introduction et applications au français*, Collection Linguistique nouvelle, Paris: P. U. F.
- Лебнер 1998: S. Löbner 1998. *Definite Associative Anaphora*, (manuscript). <<http://user.phil-fak.uniduesseldorf.de/~loebner/publ/DAA-03.pdf>>.
- Милнер 1982 : J.-C. Milner, *Ordres et raisons de langue*, Paris, Seuil.
- Пипер и др. 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Ј. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, у редакцији Милке Ивић, Београд, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 345–475.
- Расел 1905: B. Russel, On denoting, *Mind* 14, 479–493.
- Реканати 1987: F. Récanati, Contextual dependance and definite descriptions, *Proceedings of the Aristotelician Society*, 57–73.
- Schneidecker et al., *L'anaphore associative, aspects linguistiques, psycholinguistiques et automatiques*, Paris: Klincksieck, 67–92.
- Станојевић 2010: В. Станојевић, О неким аспектима референцијалности у француском и у српском језику, *Интердисциплинарности и јединство савремене науке*, књига 4, том 1, Пале: Унивезитет у Источном Сарајеву, 155–167.

- Станојевић, у штампи: В. Станојевић, Асоцијативна анафора у српском и у француском језику, *Српски језик, књижевност, уметност*, ФИЛУМ Крагујевац.
- Стросн 1950: Strawson, On Referring, *Mind* 59, 320–344.
- Хајм 1982: I. Heim, *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*, PhD University of Massachusetts, Amherst – Ann Arbor, University Microfilms.
- Хокинс 1978: J. A. Hawkins, *Definiteness and Indefiniteness. A study in Reference and Grammaticality Prediction*, London: Croom Helm.
- Шарол 1991: M. Charolles, L'anaphore associative: problèmes de délimitation, *Verbum*, n. 13, Vol. 3, 119–148.

ПРОДУКТИВНОСТ САКСОНСКОГ ГЕНИТИВА КАО ДЕТЕРМИНАТОРА И ПРЕМОДИФИКАТОРА ИМЕНИЧКЕ ФРАЗЕ

1. Увод

У староенглеском језику је постојало пет падежа: номинатив, акузатив, генитив, датив и инструментал (Гринбаум 1996: 109). Атрибутивни придејеви и детерминатори су се слагали са именицом у роду и падежу. Временом се већина падежних наставака изгубила (Гринбаум 1996: 109), па се у савременом енглеском језику категорија падежа састоји од два члана: номинатива и генитива (Вујић 2006: 64). Номинатив је необиљежени члан категорије падежа, а једини падежни обиљежени облик именице јесте генитив (Ђорђевић 2007: 67). Постоје четири форме генитива: синтетички/саксонски¹, аналитички²/нормански, дупли и групни генитив (Ђорђевић 2007: 69). У савременом енглеском језику саксонски генитив се формира додавањем -'s на именичку основу у једнини (*the boy's book*) или само -' на именичку основу у множини (*the boys' books*) и именице које се завршавају на s а нису у множини (*Jones' dictionary*) (Ђорђевић 2007: 69; Благање и Конте 1979: 60). Саксонски генитив може да обавља функцију детерминатора и модификатора и при томе остварује различита значења (Кверк и др. 1985: 326-327). Полазећи од претпоставке да је саксонски генитив продуктивнији као детерминатор, основни циљ рада јесте да се помоћу дескриптивно-аналитичког метода покажу значења која поменути генитив има као детерминатор и премодификатор и статистички прикаже продуктивност између двију поменутих граматичких функција у нашем корпусу.

Корпус који ћемо користити у раду чине чланци енглеских дневних новина (*The Times*, *The Guardian*)³ који су објављени на интернету у перио-

* maja.zarkov@gmail.com

¹ Гринбаум истиче да синтетички/саксонски генитив води поријекло од најзначајнијег староенглеског генитивног наставка -es. (Гринбаум 1996: 109).

² Ђорђевић објашњава да се термини *синтетички* и *аналитички облици* везују за два основна начина морфолошких образовања појединих категорија, а не само генитива. Синтетички начин се односи на образовање у оквиру једне речи, а аналитичке облике једне категорије представљају барем двије ријечи. (2007: 68).

³ У раду ћемо поменуте наслове новина означавати скраћеницама, тј. *TT* за *The Times*, а *TG* за *The Guardian*.

ду од маја до јула 2010. године. Нисмо анализирали све чланке који су се појавили у новинама у поменутом периоду јер би таква анализа изашла из оквира овог рада. Чланци из секције Вијести (*News*) чине наш корпус, па се може рећи да је корпус слободно биран, што значи да није обавезујући за сву енглеску штампу у сваком периоду.

2. Модификатори и детерминатори као саставни дијелови именичке фразе

Иако анализа падежа укључује различита питања, као на примјер које падеже имамо, шта тачно значи да одређена именичка фраза буде у неком падежу, на који начин се падежи формирају итд., ипак је заједничка карактеристика да падежи показују однос који се остварује између именичке фразе и осталих дијелова реченице (Ален 2008: 13). Термин *фраза* (*phrase*) спомиње се још у првим анализама дескриптивних граматичара (Јесперсен, Краузинга⁴). Систематичнији приказ структуре фразе дат је 1985. године у *A Comprehensive Grammar of the English Language*, граматике чији су аутори Рандолф Кверк, Сидни Гринбаум, Џефри Лич и Јан Свартвик. Дефиниције представљају фразу као групу од двију или више ријечи које не изражавају предикацију (Бугарски 1995: 117), али је важно и додати да фраза у енглеском језику не мора нужно да подразумијева везу између најмање двију ријечи јер и једна ријеч може да чини фразу, на примјер један придјев, са или без модификатора, може да чини придјевску фразу (Кверк и др. 1985: 416-417). Свака именичка фраза се састоји од сљедећих саставних елемената: управна ријеч, детерминатори, премодификација и постмодификација (Кверк и др. 1985: 1238-1239).

Детерминатори уводе именичку фразу и налазе се непосредно испред управне ријечи или испред ријечи које премодификују управну ријеч. Благање и Конте сматрају да управо захваљујући детерминаторима можемо бити сигурни да ријеч коју одређују јесте именица (1979: 110). Све детерминаторе класификујемо према позицији коју заузимају у односу на друге детерминаторе (Гринбаум 1996: 213). Кверк и сарадници разликују три врсте детерминатора: преддетерминатори, централни и постдетерминатори (1985: 253). Детерминатори одређују именицу испред које се налазе на више начина: одређују број, квантитет и значење цјелокупне именичке фразе (Гринбаум 1996: 163).

Модификатори именичке фразе зависе од управне ријечи и нису обавезни елементи. Њихово изостављање не би пореметило структуру фразе или реченице, али се сматра да би, због додатних информација које доносе, њихово изостављање довело до нарушавања поруке коју дата фраза преноси (Гринбаум 1996: 209). Све модификаторе можемо да смјестимо у

⁴ Више о првим дефиницијама фразе погледати Јесперсен (1914) и Краузинга (1909).

двije групе: премодификатори и постмодификатори. Најзначајнији премодификатори именичке фразе су: придјеви, партиципи, именице, генитив, прилози са другим врстама фразе и реченица (Кверк и др. 1985: 1322).

2.1. Падеж код енглеских именица

Категорија падежа се у језицима веже за именице и замјенице. У савременом енглеском језику не постоји богато обиљежен падежни систем (Ђорђевић 2007: 67). Кверк и сарадници наводе да се енглески језик састоји од два падежа: необиљежени заједнички падеж (*common case*)- *boy* и обиљежени генитив (*genitive case*)- *boy's* (Кверк и др. 1985: 318). Иако у енглеском језику постоје четири форме генитива (Ђорђевић 2007: 69), у раду ће нас највише интересовати синтетички/саксонски генитив ⁵.

2.1.1. Саксонски генитив као детерминатор именичке фразе

Кверк и сарадници сматрају да је генитив много заступљенији као детерминатор (1985: 326). У структури именичке фразе заузима позицију централног детерминатора, нпр. (Кверк и др. 1985: 326): *the new desk, Jenny's new desk, my daughter's new desk*. Из последњег примјера можемо да видимо да именичка фраза у генитиву не мора само да се састоји од једне именице него може да има сложенију унутрашњу структуру (Кверк и др. 1985: 326). Присвојни детерминатор *my*, као и други елементи који се могу појавити испред генитива као детерминатора, односе се директно на именичку фразу у генитиву (*daughter*), а не на управну ријеч именичке фразе (*desk*) (Кверк и др. 1985: 327). Једини изузетак се дешава приликом употребе предетерминатора *all*, *both* и *half* испред генитива јер тада поменути предетерминатори могу да се односе директно на управну ријеч фразе или на генитив, нпр. (Кверк и др. 1985: 327):

both the girl's parents (both parents of the girl)

both the girls' mother (the mother of both the girls)

Саксонски генитив као детерминатор има више значења (Ђорђевић 2007: 73; Кверк и др. 1985: 321-322):

1. Присвојни/посесивни генитив (*my wife's father*)

2. Генитив поријекла (*the girl's story*)

3. Партитивни генитив (*the Earth's surface*)

⁵ Историјски гледано, а како је у раду раније споменуто, саксонски генитив води поријекло од староенглеског генитивног наставка *-es*, који, уједно, није био једини генитивни наставка. Поред поменутог наставка у старом енглеском језику су постојали, осим необиљеженог генитива, и сљедећи наставци: *-e*, *-an*, *-a* (Гринбаум 1996: 109). У средњенглеском језику једини доминанти наставци били су *-es* и *-s*, потискујући све остале наставке и везујући се за именице које су прије тога имале друге наставке (Гринбаум 1996: 109).

4. Генитив мјере/квантитативни генитив, који одређује управну ријеч просторно и временски (*ten days' absence*)
5. Субјекатски генитив (*her parents' consent*)
6. Објекатски генитив (*the boy's release*)

Заједничка карактеристика за сва ова значења генитива јесте да наглашавају управну ријеч именичке фразе у оквиру које функционишу као детерминатор и на тај начин управна ријеч добија специфично, посебно и индивидуално значење (Ђорђевић 2007: 72).

2.1.2. Саксонски генитив као премодификатор именичке фразе

Иако генитив у мањем броју случајева функционише као премодификатор, ова функција се не може занемарити. Кверк и сарадници сматрају да генитив као премодификатор има значење дескриптивног генитива и да, обављајући функцију премодификатора, врши класификацију појма који је представљен управном ријечју именичке фразе (Кверк и др. 1985: 327). На тај начин се постиже општост и генерализација и наглашава се генитив или, боље речено, именичка фраза у генитиву, а не управна ријеч именичка фразе коју дати генитив премодификује, нпр. (Ђорђевић 2007: 74): *I have always had gentlemen's society*.

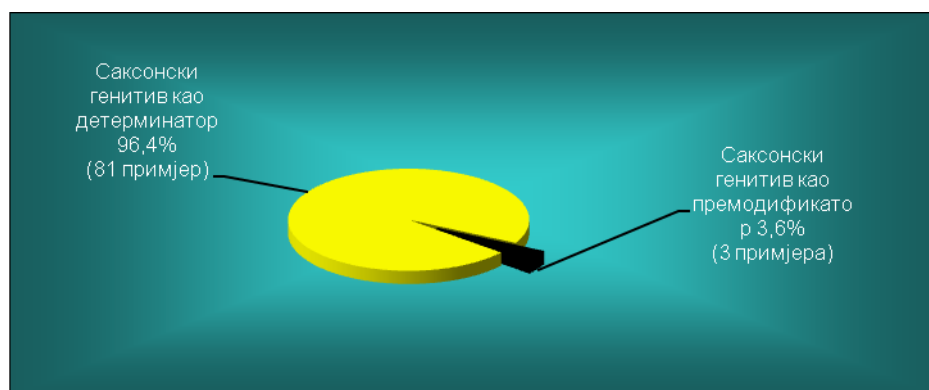
Оно што понекад поставља јасну границу између саксонског генитива као детерминатора и премодификатора јесте однос који се успоставља између осталих детерминатора и премодификатора са управном ријечју именичке фразе. Док су се код генитива детерминатора детерминатори и остали премодификатори односили директно на генитив, у овом случају се односе директно на управну ријеч фразе иако, наравно, има случајева када генитив премодификатор има своје премодификаторе, нпр. (Кверк и др. 1985: 328): *How much do those farm workers' cottages cost?*

Понекад је без контекста тешко повући јасну линију између ових двију функција генитива (Ђорђевић 2007: 75). Ђорђевић наводи примјер који показује такав однос на истој фрази: *several women's dresses* (2007: 75). Уколико је генитив (*women's*) у овој фрази детерминатор, значење фразе било би „неколико хаљина тих жена“, што је присвојни/посесивни генитив; генитив модификатор би фрази донио дескриптивно значење које гласи „неколико женских хаљина“ (*ibid.*).

3. Анализа корпуса

Статистичком обрадом примјера које смо пронашли добили смо приказ продуктивности саксонског генитива као детерминатора и премодификатора именичке фразе. Он изгледа овако:

Графикон 3.1. Продуктивност саксонског генитива као детерминатора и премодификатора у корпусу

Наши резултати само потврђују тезу неких граматичара да је саксонски генитив далеко продуктивнији као детерминатор. Овакви резултати су разумљиви ако узмемо у обзир сва могућа значења саксонског генитива као детерминатора, која, иако понекад и сама могу да буду двосмислена, представљају примарни допринос генитива у некој синтаксичкој конструкцији.

3.1. Значења саксонског генитива као детерминатора

Генитив као детерминатор има више различитих значења, и то све с циљем да управна ријеч испред које се налази у именичкој фрази добије специфично, посебно значење.

Ову анализу ћемо почети присвојним/посесивним генитивом, који је према своме значењу најпродуктивнији у нашем корпусу, што је разумљиво с обзиром на чињеницу да је основна функција генитива у већини синтаксичких конструкција да идентификује припадност. Примјери које смо пронашли су:

- (1) It was *the world's deadliest industrial accident*⁶: a gas leak at a pesticide plant in the Indian city of Bhopal that killed several thousand people... (TT 8.6.2010⁷)
- (2) He will try to persuade the country that *the coalition's four-year austerity drive* comes not from choice or ideology but from necessity. (TT 19.6.2010)

⁶ У раду ћемо уз генитив и управну ријеч у курзиву наводити и остале детерминаторе и премодификаторе који се појаве у оквиру именичке фразе.

⁷ У раду ћемо датим бројевима означавати датум када је новински чланак са датим примјером објављен на интернету.

- (3) ..., *Pakistan's top nuclear scientist*, confessed in 2004 to selling nuclear secrets to North Korea, Iran and Libya. (TT 21.6.2010)
- (4) After a subsequent investigation into the affair, Lord Carlile of Berriew, *the government's terrorism laws watchdog*, said that none of the arrests had been made "on a full evidential foundation",... (TG 18.5.2010)
- (5) *Stockholm's airport* has been renamed for the occasion, as Official Love Airport 2010. (TG 18.6.2010)
- (6) *The hosts' coach*, Carlos Alberto Parreira, expects Les Bleus to be united, though. (TG 21.6.2010)
- (7) In the meantime, *Laporta's political fortunes* will depend in great part on the golden boots of Leo Messi, a footballer who is neither Catalan nor Spanish. (TG 11.4.2010)
- (8) There was no suspicion of foul play, but the extraordinary timing and location of the disaster, together with *Kaczynski's known antipathy* towards the Kremlin, are likely to fuel conspiracy theories on both sides. (TG 11.4.2010)
- (9) *Prince's private secretary* claims he opposed modernist design out of duty to make ordinary people's views heard. (TG 29.6.2010)
- (10) Experts say that *Mr Blagojevich's zany behaviour* since his arrest in December 2008 appears to be a calculated move to convince the public... (TT 4.6.2010)
- (11) *The town's combative mayor*, Umberto Buratti, is reserving space next to luxury villas with sea views for new homes that will only be sold to locally-born buyers or long-term residents. (TG 4.7.2010)
- (12) A French woman who performed a strip tease on the top of Ayer's Rock has outraged *Australia's indigenous population*, who have called for her to be deported. (TT 27.6.2010)
- (13) *Symes's collection* includes objects dating back 3,000 years, which Rome says form a vital part of Italian heritage. (TG 11.4.2010)
- (14) Fergus Beeley, eagle expert and *the documentary's producer*, said: "I'm amazed by the harpy eagle. (TG 6.7.2010)
- (15) *The army's unsophisticated tactics* have resulted in human rights abuses, critics say, and could endanger the wider counter-insurgency goal: public support. (TG 20.6.2010)
- (16) Calls for a ban by *Europe's oldest political body* are likely to be approved by the council's parliamentary assembly in Strasbourg this week. (TG 20.6.2010)
- (17) They were armed with leaflets, detailing the GMC decision and *a coroner's verdict* in February that their father's death had been an unlawful killing. (TG 21.6.2010)
- (18) Critics and many ordinary Venezuelans scoffed and said the government's latest claim of a plot seemed something out of *Woody Allen's spoof* on tropical despotism, Bananas. (TG 11.4.2010)

Битна карактеристика саксонског генитива као детерминатора јесте да својим значењем поставља акценат на управну ријеч именичке фразе и на тај начин њено значење чини посебним, специфичним, тј. идентификује га. То можемо да кажемо за све примјере које смо представили а који имају значење присвојног/посесивног генитива.

Често се при постављању границе између саксонског генитива као детерминатора и премодификатора користи принцип према коме се детерминатори и премодификатори (*a local young*) који се нађу испред генитива (*women's*) увијек односно директно на генитив, а не на управну ријеч фразе:

- (19) Supported by UK Sport, Google and *a local young women's development project*, Moving the Goalposts (MTG), which empowers girls through football, the Field of Dreams project is making sure these Africans, at least, get to see the likes of Lionel Messi and Cristiano Ronaldo. (TG 22.6.2010)

У корпусу смо осим присвојног/посесивног генитива нашли само један примјер објекатског генитива и један примјер субјекатског генитива који функционишу као детерминатори. Објекатски генитив успоставља однос са управном ријечју именичке фразе на исти начин на који објекат успоставља однос према глаголу. Примјер објекатског генитива који смо пронашли у корпусу јесте:

- (20) They were armed with leaflets, detailing the GMC decision and a coroner's verdict in February that *their father's death* had been an unlawful killing. (TG 21.6.2010)

Субјекатски генитив успоставља однос са управном ријечју који одговара оном који се формира између субјекта и глагола. Примјер таквог односа који смо пронашли у корпусу је:

- (21) Critics and many ordinary Venezuelans scoffed and said *the government's latest claim* of a plot seemed something out of Woody Allen's spoof on tropical despotism, Bananas. (TG 11.4.2010)

3.2. Значење саксонског генитива као премодификатора

Сматра се да саксонски генитив, али уопште и остале врсте генитива које могу да имају премодификаторску функцију имају значење *дескриптивног генитива* (*descriptive genitive*) (Кверк и др. 1985: 327). На тај начин генитив не говори о припадности, мјери, субјекту итд. што је улога генитива детерминатора, него врши класификацију појма који је представљен управном ријечју именичке фразе. У оваквим фразама наглашено је значење генитива, а не значење управне ријечи, чиме се постиже општост и генерализација. Примјери саксонског генитива као премодификатора су малобројни у нашем раду, али ћемо пробати путем анализе њиховог значења да представимо њихов значај и разлике у односу на детерминаторску функцију генитива. Примјер којим почињемо анализу јесте:

- (22) The Britons were among hundreds of deported activists who were given *a hero's welcome* when they arrived in Turkey. (TG 3.6.2010)

Када бисмо фразу *a hero's welcome* издвојили из датог контекста, она би могла да се представи као фраза у којој генитив (*hero's*) врши детерминаторску функцију са значењем присвојног/посесивног генитива, па би значење дате фразе било „дочек за неког хероја“. Управо зато многи граматици напомињу да је од пресудног значаја фразу са генитвом смјестити у контекст да би се схватило његово право значење (Ђорђевић 2007: 74). У нашем случају контекст нам показује да поменути генитив има премодификаторску улогу и значење фразе које гласи „дочек достојан хероја“ јесте једино значење које се семантички уклапа у дати контекст. Примјер за који није потребан контекст да бисмо препознали премодификаторску функцију генитива јесте следећи:

- (23) ... and many people questioned the apparantly random list of proscribed items, such as ketchup, spices, *children's toys* and shoelaces, which could have no military use. (TT 17.6.2010)

Значење наведне фразе јесте „дјечије играчке“, док би фраза *the children's toys* морало да се веже за контекст како бисмо одредили коју функцију генитив остварује.

У корпусу смо пронашли и нешто сложенију именичку фразу која поред генитива премодификатора има и придјев као премодификатор:

- (24) Just in time for Bloomsday – *today's worldwide celebration* of all things Joyce and Ulysses – Apple has decided to allow the nude pictures... (TG 16.6.2010)

Значење фразе *today's worldwide celebration* јесте „данашње (у смислу модерно) свјетско слављење“, што генитив *today's* поставља у ову групу, док би значење „данашње“ (у смислу само данас) значило да поменути генитив има детерминаторску улогу.

4. Закључак

Требало је одредити продуктивност саксонског генитива као детерминатора и премодификатора и представити њихова могућа значења. Статистичком обрадом података потврдили смо да је детерминаторска функција саксонског генитива много продуктивнија у односу на премодификаторску. Овакав однос може да се оправда чињеницом да детерминаторска значења саксонског генитива осликавају примарну улогу генитива у било којој синтаксичкој конструкцији.

Саксонски генитив који функционише као детерминатор може да има више различитих значења (присвојни/посесивни, субјекатски, објекатски, генитив поријекла, мјере, партитивни генитив), али се на основу примјера који сачињавају наш корпус може закључити да је присвојни/посесивни генитив најпродуктивније значење, што је било очекивано јер се ово значење сматра примарним. Иако смо у корпусу пронашли само још по је-

дан примјер за објекатски и субјекатски генитив, за све примјере значења генитива као детерминатора можемо рећи да својим значењем наглашавају управну ријеч фразе чинећи њено значење посебним.

Премодификаторска функција саксонског генитива ни у нашем корпусу се није показала као продуктивна категорија. Значење генитива је у свим примјерима у корпусу дескриптивног карактера и у свим фразама је наглашено значење генитива, а не управне ријечи фразе. На тај начин значење фразе постаје уопштено, описно.

Литература

- Ален 2008: C.L. Allen, *Genitives in Early English. Typology and Evidence*. Oxford: Oxford University Press
- Благање, Конте 1979: D. Blaganje, I. Konte, *Modern English Grammar*. Ljubljana: Državna založba Slovenije
- Бугарски 1995: Р. Бугарски, *Увод у општу лингвистику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Вујић 2006: J.Vujić, *Osnovi morfologije engleskog jezika*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet
- Гринбаум 1996: S. Greenbaum, *Oxford English Grammar*, New York: Oxford University Press
- Ђорђевић 2007: 22. R. Đorđević, *Gramatika engleskog jezika. Četvrto izdanje*. Beograd: Čigoja štampa
- Јесперсен 1909-1949: O. Jespersen, *A Modern English Grammar on Historical principles*, Copenhagen: Munksgaard
- Кверк и др. 1985: R. Quirk *et al.*, *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Harlow: Longman
- Краузинга 1909-1932: E. Kruisinga, *A handbook of present-day English*, Groningen

Примјери за корпус преузети из:

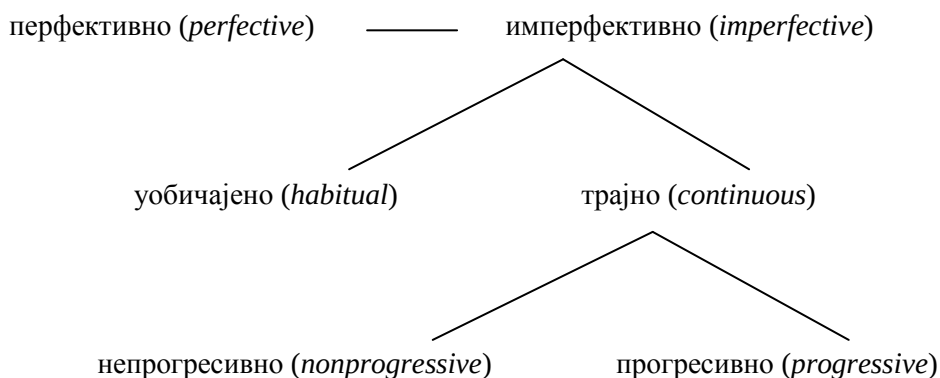
www.thetimes.co.uk [преузето у периоду мај – јул 2010. године]

www.theguardian.co.uk [преузето у периоду мај – јул 2010. године]

УТИЦАЈ ПРОГРЕСИВНОГ ОБЛИКА НА ЗНАЧЕЊЕ ЕНГЛЕСКИХ ГЛАГОЛА

1. Увод

Прогресивни глаголски облик представља сложен¹ финитни глаголски облик који се у глаголској фрази препознаје на основу *-ing* партиципа главног глагола (нпр. *is working, has been running, was lying, will be traveling*). Када говоримо о његовом значењу, најшире је прихваћен став да је овај глаголски облик претежно видски.² У оквиру типолошких студија (Comrie 1976, Smith 1991) прогресивни глаголски облик посматра се као дио имперфективности и трајности. Наведени став Комри илуструје на следећи начин:

Слика 1: Комријева подјела значења глаголских облика (Comrie 1976:25)

Према истом аутору, једну глаголску ситуацију можемо посматрати или као структуру (*structure*) или као цјелину (*whole*)³. Обиљежје цјелине

* zana.gav@gmail.com

¹ У сложеној глаголској фрази (тј. оној која се састоји из више глагола) главни глагол заузима финалну позицију.

² Може се говорити и о претежно временским глаголским облицима. Такви би, рецимо, били непрогресивни облици глагола. Могло би се рећи да су они претежно временски, или видски немаркирани.

³ Више о наведеним појмовима видјети у Comrie 1976.

глаголске ситуације везује се за перфективност, док се обиљежје структуре везује за имперфективност. Перфективне глаголске ситуације изражавају се непрогресивним обликом глагола. Са друге стране, имперфективне ситуације могу се изразити и прогресивним и непрогресивним обликом. Комри је имперфективност даље подијелио на уобичајеност и трајност, а трајност на непрогресивност и прогресивност.

Овдје је битно истаћи разлику у значењу појмова трајности и прогресивности. За разлику од трајности, која подразумијева трајање било стативне било динамичне глаголске ситуације, прогресивност увијек представља комбинацију трајног и нестатичног значења и стално улагање енергије приликом извршавања глаголске ситуације. Наведена два појма, дакле, немају исто значење. Све што је прогресивно јесте трајно, али све што је трајно није увијек прогресивно. Трајност би, стога, у односу на прогресивност представљала термин вишег реда.

У овом раду креће се од претпоставке да се употреба прогресивног облика најчешће везује за глаголе динамичног значења, али да се и поједине групе глагола стативног значења могу изразити прогресивно, најчешће уз промјену појединих семантичких особина самога глагола.

2. Нивои значења прогресивног облика

У својој студији *Meaning and the English Verb* Лич наводи три могућа значења прогресивног глаголског облика:

- а. трајање глаголске ситуације,
- б. ограничено трајање глаголске ситуације и
- с. чињеница да глаголска ситуација изражена овим обликом „није увијек завршена” (Leech 2004:19) (в.п.)⁴.

Ниво значења који се односи на трајање глаголске ситуације илустрован је примјерима: *I raise my arm / I am raising my arm, The house falls down / The house is falling down*. Прва реченица у пару означавала би да се глаголска ситуација дешава нагло, док се другом реченицом изражава постепеност у одвијању глаголске ситуације (Leech 2004:19).

Разлику између ограниченог и неограниченог трајања глаголске ситуације Лич илуструје примјерима: *I live in Wimbledon* и *I am living in Wimbledon*. Прва реченица би значила да је Вимблдон нечије трајно пребивалиште, а друга да неко ту живи привремено. Наведена разлика уочљива је и на примјерима са глаголима који изражавају стања. На примјер, реченицом *My watch works perfectly* изражава се једно трајно стање (у значењу да је сат поуздан), док би реченица *My watch is working perfectly* изражавала привремено стање у којем се сат налази.

⁴ Leech, 2004, 19: ‘...need not be complete’. Скраћеница в.п. у овом раду означава властити превод термина или дијела објашњења.

Ниво значења прогресивног облика који се односи на чињеницу да ситуација изражена тим обликом није увијек завршена аутор илуструје сљедећим примјерима: *The bus stops / The bus is stopping*. У првом примјеру коришћен је прави презент (енг. *Instantaneous Present*) с циљем да се назначи да је глаголска ситуација завршена, тј. да је аутобус дошао у стање некретања, док други примјер имплицира да аутобус успорава стижући на пристаниште (Leech 1987:20). Овај ниво значења прогресивног облика још је уочљивији на примјерима у прошлом времену: *The man was drowning / The man drowned*. Из другог примјера може се закључити да је глаголска ситуација завршена (човјек више није жив), док први примјер то не имплицира неизоставно, већ се та импликација може укинути клаузом типа *but I jumped and saved him*, с циљем да назначи да је глаголска ситуација прекинута (као незавршена, односно неизвршена) (Leech 2004:20).

2.1. Прогресивност и динамичност

У основној подјели енглескох глагола на глаголе стативних значења (*stative verbs*) и глаголе динамичних значења (*event⁵ verbs*) (Leech 1987, 2004, Quirk et al. 1972), прогресивни глаголски облик углавном се везује за глаголе динамичног значења. Такви глаголи обично подразумевају развој глаголске ситуације, улагање енергије приликом њеног извршавања, вршиоца радње и сл. Стога је и могућност употребе динамичних глагола у прогресивном облику највећа.

Исти аутор даље издваја неколике групе динамичних глагола, чија употреба у прогресивном облику може измијенити значење контекста. Такви су:

- a. *тренутни глаголи* (в.п) (*momentary verbs*): *hit* (ударити⁶) *jump* (скочити), *kick* (шутнути) итд.,
- b. *глаголи измјене ситуације* (в.п) (*transitional event verbs*): *arrive* (стизати, долазити), *leave* (отићи, напустити), *lose* (изгубити) итд.,
- c. глаголи који означавају активности (в.п) (*activity verbs*): *drink* (пити), *read* (читати), *work* (радити) итд., те
- d. *глаголи који означавају процесе* (в.п) (*process verbs*): *change* [промијенити (се)], *grow* (расти), *widen* [ширити (се)] итд.

Тренутни глаголи изражавају динамичне ситуације које се дешавају у једном тренутку и за које је тешко и замислити да имају неко трајање (Leech 2004). Ови глаголи могу се употријебити и прогресивно и непрогресивно. Међутим, њиховом употребом у прогресивном облику контекст поприма помало другачије значење. На примјер:

⁵ За динамичне глаголе често се користи и термин *dynamic* (Quirk et al. 1972, Comrie 1976).

⁶ Превод глаголских израза на српски језик у овом раду преузет је из рјечника *Oxford English-Serbian Student's Dictionary*.

1. a. Sir Joseph *hit*⁷ the table with his fist. (LH 45)⁸
б. Sir Joseph was *hitting* the table with his fist.⁹
2. a. Hercule Poirot *nodded* thoughtfully. (LH 27)
б. Hercule Poirot was *nodding* thoughtfully.

Примјери у којима су тренутни глаголи употрејебљени прогресивно (1б, 2б) изражавају глаголске ситуације које нису више тренутне него трајне, уз обиљежје итеративности (*iterative*), односно понављања глаголске ситуације. Могло би се рећи да овакви облици изражавају трајне глаголске ситуације које се састоје из низа тренутних ситуација.

Глаголи измјене ситуације представљају групу глагола који, уколико се употребе у непрогресивном облику, означавају прелазак једне динамичке ситуације у стативну. Њихова употреба у прогресивном облику означавала би „*приближавање* том

преласку, прије него сам прелазак” (в.п.) (Leech 2004:24)¹⁰. Наведена разлика може се видјети на сљедећим примјерима:

3. a. The car *stopped*. (LH 55)
б. The car was *stopping*.
4. a. At the same time you and Mr - er - Satterthwaite *arrived* from the opposite direction. (MQ 53)
б. At the same time you and Mr - er - Satterthwaite was *arriving* from the opposite direction.

Код глагола који означавају активности сама импликација активности подразумијева одређено трајање и улагање енергије приликом извршавања ситуације. Стога је ове глаголе сасвим природно употрејевити прогресивно:

5. She was *speaking* with a faint irritation in her golden voice. (MQ 46)

⁷ Сви релевантни глаголски изрази дати су у курсиву.

⁸ Скраћенице се односе на књижевна дјела из којих су преузети примјери, а чији је пун назив наведен у списку литературе на крају рада. Поред скраћенице наведен је и број стране која садржи дати примјер.

⁹ Код нумерисаних примјера примјер под б) је наш *тест примјер* у односу на оригинални примјер из корпуса. Како не бисмо изгубили поенту у поређењу глаголских форми у оригиналном и тест примјеру, тест примјер као такав смо у раду подвлачили да би се разликовао од оригиналног примјера из корпуса.

¹⁰ Leech, 2004, 24: ‘...the *approach* to a transition, rather than the transition itself.’

6. A new tenor, said to be a second Caruso, *was singing* that night. (MQ 217)

Глаголе из ове групе свакако је могуће употријебити и непрогресивно, јер у свом основном значењу садрже елемент трајања глаголске ситуације. Такође, у самој контексту се може појавити неки функционални елемент (најчешће временски адвербијал) који додатно наглашава да је ситуација релативно трајна. Слична ситуација постоји и код глагола који означавају процесе:

7. *It was raining steadily.* (MQ 278)

8. A light breeze *was blowing* and the sun shone through a thin tissue of cloud. (LJ

187)

9. *It was just growing dark* as he reached the hotel. (MQ 179)

2.2. Прогресивност и стативност

Семантичко обиљежје стативности карактеристично је за глаголе који означавају стања (стативне глаголе). Глаголима стативног значења изражавају се глаголске ситуације које су, по правилу, трајне. Такве глаголске ситуације не могу да буду тренутне већ привремене, те се ни стативни глаголи, с циљем изражавања једног стања, не употребљавају у прогресивном облику. Само значење прогресивности (које представља комбинацију трајања и улагање енергије да би се извршила нека глаголска ситуација) некомпатибилно је са значењем стативности. Међутим, Лич (Leech 2004:25-27) наводи неколико група глагола стативног значења које је могуће употријебити у прогресивном облику, приликом чега код неких од тих група може доћи до промјене семантичког обиљежја стативности глагола у динамичност. Такви су:

- a. глаголи пасивне перцепције (в.п.) (*verbs of inert perception*),
- b. глаголи пасивне спознаје (в.п.) (*verbs of inert cognition*),
- c. стативни глаголи посједовања и постојања (в.п.) (*state verbs of having and being*),
- d. глаголи тјелесних осјећаја (в.п.) (*verbs of bodily sensation*).

Глаголи пасивне перцепције углавном се употребљавају у непрогресивном облику. Глаголске фразе које садрже ове глаголе могу се замијенити модалном конструкцијом *could* + глагол, приликом чега се донекле мијења значење таквих израза. На примјер:

10. a. He *heard* the clinking of a plug-chain, then the swishing of tap-water. (LJ 63)

б. He *could hear* the clinking of a plug-chain, then the swishing of tap-water.

11. a. He saw that she was leaning forward and looking out of the window.

б. He could see that she was leaning forward and looking out of the window.

(LJ 145)

12. a. But I actually *felt* something - brushing by me in the darkness. (MQ 198)

б. But I could actually *feel* something - brushing by me in the darkness.

Разлике у значењу наведених парова примјера може је објаснити по критеријуму трајност-тренутност. Примјери без модалне конструкције одnose се на тренутне глаголске ситуације. Са друге стране, примјери са модалом означавају да је неко у стању да нешто види, чује, осјети, те самим тим имплицирају стања као претежно трајније глаголске ситуације.¹¹ Глаголи *see* и *hear* могу се употребити и прогресивно, гдје би поново изражавали нека стања која су привремена, понекад уз импликацију доживљавања халуцинација:

13. Was I *hearing* things? Was this the grassroots whimpering of an important social movement, or was it a small, deep madness? (GS 145)

14. I couldn't have told anyone about the things I was *seeing* the night before. (GS 198)

Неки од глагола из ове групе, попут глагола чути (*hear*) и видјети (*see*) имају своје лексичке еквиваленте који означавају тзв. активну перцепцију (*active perception*) (Leech 2004:28), а то су глаголи *look at* и *listen to*. Овакве глаголске ситуације подразумевају би свјесно усмјеравање погледа да би се видјело, свјесно улагање напора да би се чуло и сл. Ови глаголи могу се користити и прогресивно и непрогресивно, са незнатним разликама у значењу контекста:

15. a. She *listened to* him patiently and attentively. (LH 69)

б. She was *listening to* him patiently and attentively.

16. a. Mr Satterthwaite *looked at* him with real attention now. (MQ 152)

б. Mr Satterthwaite *was looking at* him with real attention now.

Глаголи пасивне спознаје представљају групу глагола стативног значења који се углавном односе на нека ментална стања (Leech 2004). У том смислу најчешће се користе непрогресивно:

17. I *knew* he was thinking about it." (LH 59)

18. Because of it, so he verily *believed*, he had come again and again to the house. (MQ 344)

¹¹ Као групу глагола перцепције којој би још боље одговарао назив *пасивна*, Лич помиње и глаголе који имају нешто другачију синтаксичку структуру. Овдје спадају глаголи чији је субјекат заправо објекат перцепције (Leech 2004:28-29). На примјер: *It sounds interesting. Please go on.*" (MQ 36).

19. Using his favourite metaphor of a drama, he *hoped* that he had spoken his few lines correctly. (MQ 181)

20. Twittering with excitement, Mr Satterthwaite hardly *realised* that the world might contain more than one man of that name. (MQ 67-68)

21. Welch *recognized* him almost at once. (LJ 171)

22. He *remembered* one of their quarrels. (MH 29)

23. Creswell clearly *understood* what she meant by it. (AP 338)

24. She *thought* it a huge joke. (MQ 144)

25. Mr Satterthwaite *thought* for a while. (MQ 85)

Сходно све израженијој тенденцији коришћења прогресивног облика са глаголима стативног значења у енглеском језику, већину глагола из ове групе могуће је дакле користити и прогресивно, при чему би ти глаголски изрази поново изражавали стања (често у неким формалном ситуацијама), али уз наглашену привременост глаголске ситуације. Занимљиво је да се глаголом *think* могу изразити и стативне (24.) и динамичне (25.) глаголске ситуације.

У оквиру стативних глагола посједовања и постојања централни су глаголи *be* (бити, постојати) и *have* (имати, посједовати). Глагол *be* у не-прогресивној форми означава стање. Међутим, уколико се употреби прогресивно, наведени глагол више не означава стативну него динамичну ситуацију, уз наглашену привременост:

26. She *was* an odious girl - inquisitive, always prying into letters and locked drawers."

(LH 111)

27. She *was being* odious...

Попут глагола *be*, и глагол *have* у непрогресивном облику изражава неко стање. Прогресивно се може употребити у глаголским изразима типа *have a breakfast* (доручковати), *have a bath* (окупати се) итд., гдје не изражава стативну већ динамичну глаголску ситуацију.

У ову групу глагола спадају и оређени глаголски изрази који у свом основном значењу садрже и елеменат постојања (*being*) или посједовања (*having*), какви су: *belong to* (бити члан, припадати), *contain* (садржати), *consist of* (састојати се од нечега), *cost* (коштати), *depend on* (зависити од), *deserve* (заслужити), *matter* (значити), *own* (посједовати), *resemble* (личити на некога/нешто) (Leech 2004:27). Наведени изрази најчешће се јављају не-прогресивно и увијек се односе на нека стања. На примјер:

28. He *belonged* to the law-abiding class; the police were his natural protectors. (MH 65)

29. He *had in his possession*, however, two pieces of information of which Margaret was ignorant. (LJ 91)

30. These friends *consisted of* Mr. and Mrs. Clayton, Mr. and Mrs. Spence, and a Commander McLaren. (AP 78)

31. The end of Christmas Day *was like* the end of most Christmas Days. (AP 47)

Глаголи тјелесних осјећаја могу се употребити и у прогресивном и у непрогресивном облику, без промјене значења контекста (Leech 2004). Глагол *feel* се у оквиру ове групе односи на неки унутрашњи фактор који проузрокује одређени осјећај, те као такав има другачије значење од значења пасивне или активне перцепције (гдје неки спољашњи фактор изазива доживљај) (Leech 2004) :

32. а. He *felt* gracious. (MQ 76)

б. _____ He *was feeling* gracious.

33. Suddenly I *felt* ashamed of myself. (SR 57)

34. а. Wormold *felt* an enormous bewilderment. (MH 29)

б. _____ Wormold *was feeling* an enormous bewilderment.

Иако и прогресивни и непрогресивни примјери изражавају стативне ситуације, прогресивни примјери би изражавали стативне ситуације које су привремене. Како наводи Комри (Comrie 1976:50), стања могу бити и перфективна, али се форма глагола са перфективним значењем која исказује стање тада не односи на само стање, већ на динамични сегмент стативне ситуације који означава њен почетак (*inception*) или завршетак (*termination*).

3. Закључак

У раду је дат осврт на нека од основних значења енглеског прогресивног облика. Анализиране су најкарактеристичније групе енглеских глагола са становишта могућности њихове употребе у овом облку, као и разлике које при томе могу настати у њиховом значењу.

На крају се може рећи да се прогресиван глаголски облик најшечће употребљава са глаголима динамичног значења, приписујући глаголској ситуацији неко од своја три значења: трајање глаголске ситуације, ограничено трајање глаголске ситуације (привременост), или чињеницу да глаголска ситуација није увијек завршена.

Потврђена је претпоставка да је углавном могућа употреба прогресивног облика са глаголима стативог значења, при чему или долази до промјене семантичког обиљежја стативности глагола у динамичност, или глаголска ситуација остаје стативна, уз наглашену привременост. Интересантно је да приликом употребе непрогресивног облика са глаголима динамичног значења који подразумевају одређено трајање скоро никада не долази до промјене семантичког обиљежја динамичности у стативност. У неким даљим истраживањима интересантно би било испитати значење прогресивног облика у нефинитним конструкцијама и хипотетичким значењима.

Литература

- Гринбаум и Кверк 1990: S. Greenbaum and R. Quirk, *A Student's Grammar of the English Language*, London: Longman.
- Комри 1976: B. Comrie, *Aspect*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Лич³ 2004: G. Leech, *Meaning and the English Verb*, London: Longman.
- Новаков 2005: P. Novakov, *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Хадлстон и Пулум: Huddleston, R. and G. K. Pullum (2005). *A Student's Introduction to English Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oxford English-Serbian Student's Dictionary* (2006). Oxford: Oxford University Press.
- Палмер 1974: F. R. Palmer, *The English Verb*, London: Longman.
- Траск 2007: R. L. Trask, *Key Concepts in Language and Linguistics*, London: Routledge.

Примјери за корпус преузети из:

- (MH): Грин 1962: G. Greene, *Our Man in Havana*. London: Cox & Wyman Ltd.
- (SR): Грин 1963: G. Greene, *A Sense of Reality*. England: C. Nicholls & Company Ltd.
- (LJ): Ејмис 1961: K. Amis, *Lucky Jim*, England: Penguin Books. (Clays Ltd.).
- (MQ): Кристи 1930: A. Christie, *The Mysterious Mr Quin*. <<http://www.avaxe-books.com>>. 12. 1. 2010.
- (LH): Кристи 1947: A. Christie, *The Labours of Hercules*. <<http://www.avaxe-books.com>>. 12.1.2010.
- (AP): Кристи 1960: A Christie, *The Adventure of the Christmas Pudding*. <<http://www.avaxebooks.com>>. 12.1.2010.
- (GS): Мур 2009: L. Moore, *A Gate at the Stairs*, London: Faber and Faber.

О АНГЛИЦИЗМИМА ИЗ СФЕРЕ ИНФОРМАТИКЕ И МОГУЋНОСТИМА ЊИХОВЕ АДАПТАЦИЈЕ**

1.0. Предмет рада су англицизми из области информатике и њихова употреба у одређеном специјализованом часопису. У анализи ћемо се углавном ограничити на лексички слој из ове области, док ћемо се на нормативна питања само осврнути. Овај лексички слој припада терминолошком, али и општеупотребном језичком систему.

1.1. Под термином англицизам¹ подразумева се реч позајмљена из енглеског језика која се у српском језику употребљава с различитим степеном интегрисаности у систем.²

2. Циљ рада је да се покаже у којој мери су англицизми заступљени у одређеном специјализованом часопису који се бави новинама из области рачунарства и информатике и колико је оправдана употреба те лексике.

3.1. Као грађа послужили су нам англицизми који су коришћени у текстовима у часопису *Svet kompjutera*³ и то они који су у српски језик

* milicamarjanovic@yahoo.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Прћић (2004: 113–129) англицизме дели: 1. према *врсти* на очигледне, скривене и сирове; 2. према *настанку* на преобликоване, преведене и мешовите; 3. према *оправданости* на сасвим оправдане, оправдане, условно оправдане, неоправдане и сасвим неоправдане, и 4. према *статусу* на потпуно одомаћене, делимично одомаћене и неодомаћене.

² Адаптација, прилагођавање позајмљених речи одвија се у две фазе, примарној и секундарној. У примарној фази позајмљеница се ортографски, фонолошки и морфосинтаксички прилагођава језику примаоцу и постаје део његовог језичког система, а у секундарној фази позајмљеница је већ део система и може служити као основа за стварање нових деривата и развијање деривационих гнезда, а њена полисемантичка структура се шири.

³ За ексцерпцију грађе користили смо часописе из 2011. године, а као контролну грађу раније бројеве електронског издања овог часописа. Часопис није намењен широј публици, већ стручњацима који се баве компјутерима, читаоцима који су заинтересовани за рачунаре, нове технологије, компјутерске игре и сл. Часопис се штампа латиницом, што умногоме олакшава употребу неадаптираних англицизама.

ушли последњих година са развојем рачунарске технике⁴. Ради се првенствено о англицизмима којима се означавају специјални појмови релевантни за одређену струку – информатику, који углавном нису забележени у речницима књижевног језика. Такође, у раду смо анализирали и англицизме који припадају нетерминолошком слоју лексике, а користе се у наведеном часопису. Увидом у грађу могу се уочити и стилски елементи ових лексема као комуникативних јединица специјалног подјезика. Неке лексеме које припадају слоју компјутерске терминологије постале су део језичког система и потврђене су и у речницима. У *Речнику српскога језика* (РСЈ) могу се наћи, на пример, као одреднице следеће лексеме: *бајт, бит, диск, дискета, Интернет, софтвер, софтверски, хардвер, хардверски, хард-диск, фајл, факс, чип* итд.⁵ Ове лексеме су се потпуно прилагодиле нашем језичком систему, што значи да су се уклопиле у наш правописни, фонолошки, морфолошки, синтаксички и прозодијски систем. Грађу за ово истраживање чине лексеме које не можемо посматрати као интегрални део лексикона српског језика, јер већи део ове лексике активно користи само један део говорне заједнице, тј. они говорни представници који су на неки начин упућени на рад са рачунаром, док говорници који се не баве рачунарством често не могу открити њихово значење чак ни из контекста.

3.2. О утицају енглеског језика који се на српски остварује на лексичком нивоу код нас је доста писано⁶. Позајмљивањем у домену компјутерске терминологије бавили су се, између осталих, С. Филиповић⁷ и Г. Ињац. Због наглог и сталног развоја компјутерске технике ова тема је веома актуелна те не може бити исцрпљена.

4.1. Постоје различити поступци којима се могу попунити празна места у вокабулару неког језика: творба нових речи од постојећих елемената, мењање значења већ постојећих речи, односно додавање нових значења, и позајмљивање. У компјутерској терминологији новим речима наста-

⁴ Доскора је немачки језик био доминантни доминантан језик давалац у области технике, а данас је енглески преузео примат. Енглески и српски нису у непосредном физичком контакту, али је утицај енглеског, као доминантног језика међународне комуникације, веома јак. На енглеском језику се најчешће објављују новине из области научних и техничких достигнућа, па је и очекивано да се већина термина из свих области преузима из енглеског језика. Англицизми данас претежу у многим регистрима (економији, техници итд.), па и у језику рачунарске комуникације, која нас у овом раду занима.

⁵ Ове одреднице обележене су квалификатором енгл. (енглески), који указује на њихово порекло, а не квалификатором који би указивао на њихову припадност одређеном терминолошком систему.

⁶ Књига Р. Филиповића *Теорија језика у контакту* чини темељ контактне лингвистике на овим просторима.

⁷ У монографији *Изговор и писање рачунарских англицизама у српском језику* ауторка покушава да утврди у којој мери је изговорни и писани облик посматраних англицизама прилагођен структури српског језика. Ауторка се бавила и англицизмима из области моде.

лим од постојећих елемената српског језика можемо сматрати термине као што су *претраживач*, *причаоница*, *штампач* итд. Велики број термина настао је од речи општег фонда које су прошириле своје значење, најчешће под утицајем компјутерске терминологије енглеског језика: *домен*, *диск*, *тастатура*, *вирус*, *икона*, *кућиште* итд. Неки термини су директан превод дословног или пренесеног значења: нпр. *mouse* – *миш*, *mail* – *пошта*, *web* – *мрежа*, *page* – *страница*, *download* – *преузети*⁸ и сл.

4.2. У стварању српске рачунарске терминологије најједноставнији и најчешћи поступак је позајмљивање, што представља легитиман начин за богаћење језика. Позајмљивање може бити условљено просторном блискошћу или културним утицајима. Различити су разлози позајмљивања речи из других језика, а најважнији међу њима је потреба за именовањем нових садржаја, ствари и појмова у језику. Када у домаћем језику нема адекватне речи којом би се именовао неки појам, онда је употреба стране речи пожељна (оправдана), па чак и неминовна (неопходна). Технолошки развој условљава настанак нових термина који би надоградили постојећу терминологију јер њихов недостатак изазива тешкоће у комуникацији. Услед невероватне брзине развоја компјутера и компјутерске технике, потреба за именовањем нових предмета, појава, процеса никад није била већа. Рачунарска индустрија се развија толиком брзином да је немогуће смислити нове термине за неке предмете, процесе и сл., чиме се стварају лексичке (терминолошке) празнине. У нашем језику често се не може наћи одговарајући еквивалент за поједине термине па прихватање енглеских термина представља најлакши и најбржи начин за попуњавање лексичких празнина. Уколико се користе с мером и уколико су прилагођене структури језика примаоца, овакве позајмљенице богате лексички систем једног језика и његову деривацију и постају јединице неопходне за успешну комуникацију.

5.1. У часопису *Svet kompjutera* можемо условно говорити о два начина употребе англицизама.⁹ У једном делу часописа представљају се новине из области рачунара и ту можемо оправдати употребу англицизама, иако се код новинара уочава тенденција да једнако користе и српске и енглеске термине. Овај део часописа је намењен информисању стручног дела читалачке публике. Други део је намењен искључиво забави, представљају се нове компјутерске игре, и ту, по нашем мишљењу, неумерено коришћење англицизама није довољно оправдано, нарочито због тога што нису сви

⁸ Ови термини, осим термина *миш*, користе се у компјутерским текстовима и у неадаптираном облику.

⁹ Прћић издваја две опште тенденције у коришћењу англицизама: 1. статусну, мотивисану неутемељеним а погрешним уверењем да је коришћење англицизама модерније, отменије и елегантније од домаћих речи, и 2. струковну употребу англицизама, мотивисану увреженим веровањем стручњака да „у данашње време једино термини из енглеског језика ... на прави, аутентичан и убедљив начин изражавају одређено стручно значење“ (2005: 150), а доказе за то можемо наћи и у анализираном часопису.

англицизми везани за стручну употребу, већ има и оних који спадају у домен жаргона, па увођење англицизама ствара низ стилистичких проблема.

5.2.1. Циљ једног броја чланака, који су публиковани у првом делу часописа, јесте да се читаоци подуче, информишу о новостима из области компјутерских програма, компјутерске опреме, мобилних телефона и сличних уређаја. У тим чланцима може се говорити о стручној и научној употреби англицизама.¹⁰ Новинар неке термине не може адекватно превести.¹¹ Услед технолошког развоја, јавља се потреба за новим речима којима ће се обележавати различите технолошке иновације. Не остаје довољно времена да се за сваки нови појам, појаву или предмет пронађе адекватан преводни еквивалент у српском језику како би се попуниле лексичке празнине. Због недостатка таквих речи у српском језику јавља се отвореност ка интернационализмима, ка директном увођењу бројних англицизама. Облик из енглеског се пресликава или преписује и у неким случајевима усклађује са одређеним фонетским, фонолошким и морфолошким обрасцима који су део граматике српског језика. Дакле, позајмљивање термина из енглеског језика најчешће је последица потребе за новим терминима који не постоје у српском језику. Зато те термине можемо уврстити у категорију оправданих англицизама, јер се њима попуњавају лексичке или појмовне празнине у српском језику.

5.2.2. Англицизми из области технике и компјутера углавном су комуникативно оправдани јер су економичнији од преводних еквивалената. Често би се значење једног енглеског термина морало у нашем језику представити помоћу неколико лексема, што онемогућава стварање деривата и деривационих гнезда. Аутору чланка је једноставније да употреби енглески термин јер је краћи, прецизнији и погоднији за употребу него често непрецизни превод или парафраза који не испуњавају термилошке критеријуме. Неке термине нема потребе преводити јер се неће употребљавати у широј комуникацији већ само у оквиру одређене заједнице која ће њихово

¹⁰ Различита су мишљења да ли у процесу стандардизације стручне и научне терминологије треба тежити њеној интернационалној препознатљивости или пак стварати сопствену терминологију, уз потпуно елиминисање позајмљеница. Бугарски сматра да научна терминологија „да би била уистину функционална за све потребе, треба да тежи спољној интеграцији, тј. да у великој мери буде интернационална“ (Бугарски 2007: 87).

¹¹ Термини преузети из енглеског језика испољавају различит степен оправданости увођења у српску терминологију који зависи од главне мотивације коришћења енглеских израза. Према Прћићевој скали оправданости, англицизми се деле на сасвим неоправдане (уколико већ постоји домаћа или одомаћена реч или израз за енглески појам), неоправдане (уколико је енглески садржај могуће превести на српски језик), условно оправдане (уколико је англицизам краћи и економичнији од домаће или одомаћене речи), оправдане (уколико се њиме уводи нова нијанса у значењу) и сасвим оправдане (ако носи ново значење и попуњава лексичку и/или појмовну празнину у српском језику) (Прћић 2005: 187–188).

значење разумети. Подразумева се да онај ко чита те новине и прати рачунарску технику познаје енглески језик. Стручњацима је много лакше идентификовати неку команду или део опреме када они носе енглеско име. Употреба англицизама оправдана је и у случајевима када они уводе нове нијансе значења – *дисплеј* није исто што и *екран*, *лаптоп* је врста *рачунара*, док домаћи термин *преносник* није заживео у језичкој пракси. У неким случајевима српски еквиваленти, без обзира на то што су осмишљени по принципима творбе српског језика, не покривају потпуно значење преузете лексеме, захтевају додатно тумачење и објашњење што их чини комуникативно неекономичним.

5.2.3. Оно што карактерише језик новина које анализирамо је и паралелно коришћење домаћих и енглеских термина идентичног значења (*print* – *štampanje*, *štampa*, *apdejtovati* – *ažurirati*, *editovati* – *izmeniti*, *skil* – *veština*, *setovanje* – *podešavanje*, *accaunt* – *nalog*, *chat* – *časkanje*, *daunlodovati* – *preuzeti*, *freeware* – *besplatni program*, *password* – *lozinka*, *header* – *zaglavlje*, *sajt* – *internet lokacija*, *hard disk* – *tvrdi disk*, *tri-core / quad-core* – *trojezgarini / četvorjezgarini (procesor)*). Ова значења могу бити неразумљива онима који не познају енглески језик, а лако су преводива, па нема оправдања за њихово коришћење. У неким случајевима синоними су англицизам и интернационализам: *fajl* – *datoteka*. Новинар их користи да би смањιο монотонију, избегао понављања и допринео стилској варијацији текста.

5.3. Терминолошка употреба англицизама у часопису комуникативно је оправдана, условљена лингвистичким и семантичким разлозима. У часопису *Svet kompjutera* уочава се и то да аутор свесно уноси англицизме што се може сматрати изразом његове субјективне потребе мотивисане социолингвистичким и прагматичким чиниоцима. За разлику од англицизама који припадају одређеном терминолошком систему, англицизми из ове групе не припадају терминолошком систему и нису настали услед потребе да се именују нови појмови и процеси. Они имају експресивну и емфатичку функцију. Њихова употреба је непотребна, чак и неодмерена и служи да покаже „колико је човек који се њима служи ’у току’“ (Бугарски 1986: 90). Према С. Ристић (2006: 172), оваква употреба англицизама може се правдати брзином превођења преузетих информација при чему примање непреведених речи енглеског језика може бити резултат несналажења или недовољног знања страног језика, као и знак одсуства вештине превођења. Притом, непревођење енглеских речи „указује не само на модни тренд ... него и на чињеницу да је овај културни и социолингвистички феномен изашао из оквира језичког позајмљивања и да се ... може говорити о мешаном језику“. Такав језик аутори *Речника новијих англицизама* називају „англосрпским“. Бројне примере „англосрпског“ језика налазимо у анализираној грађи: *melje u mitlouf*; *na disku dobijate full package*; *četvorjezgarini procesori su „way to go“*; *kopiranja materijala u as is formi*; *program se ne može koristiti as is*; *municija koja se ne dopunjava on the fly*; *brightness (je) podešen*; *full time job*; *odličan voice acting*; *lighthearted pristup*; *replayability vrednost*; *zamorne*

wall of text pojave; „all-round“ mašine; *glossy* ekran; *however*, činjenica je... ; kao *mister fancy pants!*. Према Прћићевој подели англицизама, у зависности од начина њихове реализације у нашем језику, на „очигледне, скривене и сирове англицизме“ (Прћић 2005: 121), ови англицизми би се могли сврстати у сирове, што подразумева преузимање енглеских речи без икаквог прилагођавања на фонолошком и морфолошком плану, изузев остваривања семантичке и прагматичке функције. Такви англицизми остају граfiјски и фонетски неприлагођени. Они не подлежу поступцима прилагођавања, ни у фази примарне адаптације, а тиме ни у фази секундарне адаптације. Према статусу који имају у језику примаоцу, ова врста страних речи припада групи неодомаћених англицизама, а према критеријуму оправданости њиховог преузимања, они су сасвим неоправдани.

5.4.1. У рубрикама које се баве представљањем нових компјутерских игара издвајају се англицизми који би спадали у жаргон тзв. *gejmera* (оних који се играју компјутерске игре): *ispunjavanje questova*; *trening svakog skilla*; *sakupljanje loota*; *sam endgame* postao je osetno teži; *učešće u fajtu*¹²; *Gideon u fajtu ne kreće sam*; *sveopšta frka kada ejlijeni navale iz zidova*; *okosnicu gameplaya čine sukobi*; *pojedini featursi (se) otkrivaju tek nakon dugotrajnog igranja*; *pretvorio u gamingu sobu*; *free-to-play fantasy igra*; *separatno instanciranim mini-battlegroundima*; *naizmenično vam servira „fight“ i „jump“ deonice*; *zasebne high score liste*; *casual igrač*; *hard core igrač*; *„cover-based“ pučina*; *brzina u kombinaciji sa bullet time efektom*; *primećujemo victory scene*; *obogaćeno bazičnom upotrebom specijalnih veština ili summonovanih saveznika*; *levelovanje lika*. Део ових англицизама преузет је без адаптације, нарочито ортографске, али код многих примећујемо деклинацију. Ови англицизми припадају разговорном језику и део су социолекта (жаргона)¹³. Користе их углавном припадници млађе генерације, различитог узраста, нивоа образовања и социјалног статуса. Заједничко им је да добро познају енглески језик или бар основе потребне за разумевање компјутерске игре.

5.4.2. Неки од употребљених англицизама припадају општем омладинском жаргону: *must have*, *trash*, *fancy*, *fajtu*, *fajter*, *casual*. Англицизми *po defaultu* и *lajkovati* из рачунаског жаргона ушли су у општи жаргон.

6.1.1. Представићемо и граматичка обележја анализиране грађе. Приметно је да највећи део грађе чине именице: *gejmer*, *developer*, *risiver*, *džojped*, *čipset*, *slot*, *touchpad*, *drajver*, *činč*, *browser* итд. Осим именица које су преузете из енглеског, велики број именица настао је процесом хибридизације, од стране основе на коју је додат домаћи наставак за грађење гла-

¹² Осим англицизма *fajtu*, користи се и домаћи жаргонизам *табање* (*Bacajući naglasak na vrtoglavo tabanje*, *Garshasp je čistokrvni potomak God of Wara*).

¹³ Бугарски (2003: 13) наглашава да је жаргон „будући примарно везан за друштвене групе, као снажно обележје њиховог идентитета и ексклузиван знак припадности датој скупу ... у основи социолект, премда се у неким испољењима преклапа са функционалним стилем или регистром, па и дијалектом“.

голских именица (-ње): *harvestovanje*, *overklokovanje*, *rebutovanje*, *torrentovanje*, *merdžovanje*, *bekapovanje*, *skajpovanje*, *fejsbukovanje*.

6.1.2. Осим придева који су се већ нашли у најновијем речнику српског језика (*hardverski*, *softverski*), што значи да су се прилагодили нашем систему, налазимо и придеве који су хибридни облици, али који нису на свим нивоима прилагођени српском језику. Придеви су најчешће настали секундарном адаптацијом, додавањем придевских суфикса језика примаоца (-ски, -ни), имају све морфолошке особине домаћих придева и понашају се као одомаћене речи, имају облике за род, број и деклинацију, иако се неки од њих ортографски нису адаптирали: *programabilni taster*; *portabilan*; *bukmarkovani folder*; *pet zasebnih downloadabilnih epizoda*; *browserski*; *skinu (se) s jedne od najadiktivnijih virtuelnih supstanci* итд.

6.1.3. Глаголи такође настају од енглеске основе, суфиксима -овати и -ирати, при чему је суфикс -овати знатно продуктивнији¹⁴. Додавањем домаћег творбеног форманта, глаголи се уклапају у глаголски систем српског језика и добијају категорије лица, времена, начина, броја и рода, као и категорију глаголског рода: *skrolovati*, *apgrejđovati*, *editovati*, *overklokovati*, *lajkovati*, *setovati*, *kastomizovati*, *rekonektovati*, *čekirati* итд.

6.1.4. Приметна је употреба скраћеница, како за називе производа и предмета, тако и за називе фирми. Увек се користе енглеске скраћенице настале од почетних слова сваке речи назива који се крати. Оне се пишу великим словима без тачке. Проблем са овим скраћеницама је како их читати, како их мењати и како их писати ако су први део вишечланог назива – *USB*, *OS X*, *LCD*, *HD*, *LED*, *RGB* итд.¹⁵

6.2.1. Страна лексика мора се прилагодити законитостима језика у који улази. Тако и лексика из области информатике мора добити граматичка обележја српског језика као језика примаоца. Именице које означавају предмете у енглеском језику средњег су рода, у српском се адаптирају као именице мушког рода и имају нулти наставак. Англицизми могу бити прилагођени српском изговору, где се на такав облик додају флективни наставци: *serija kućišta za prave gejmere*; *bolje pasuju džojpedovi*; *komunikacije sa developerima*; *uparen (procesor) sa čipsetom*; *sa jednim analognim interfejsom*; *sa drajverima*; *preuzme ulogu ripitera* али наставци се могу додавати и на преузети облик: *gameri treba da obrate posebnu pažnju*; *ugrađenim browserom možete da pretražujete Internet*; *dvostruki ekran mu ... duplira cenu u odnosu na konvencionalne notebookove*; *torrentovanje*; *definisane RSS feedove*; *pre-snimava podatke nekog keyloggera*; *tweakovanje slike*; *obiluje sitnim glitchevi-*

¹⁴ Клајн (2003: 350) наводи да је употреба суфикса -овати са страним основама ређа него употреба суфикса -ирати. Иначе, суфикс -ирати је глаголски суфикс страног порекла и то најпродуктивнији страни глаголски суфикс (И.: 352).

¹⁵ Овакве скраћенице се називају иницијализмима, будући да се називи свде на иницијале. Оне се у енглеском језику обично сврставају у две групе – алфабетизми (који се читају односно изговарају слово по слово), и акроними (које се изговарају као да су речи) (в. Перваз 1996: 105).

ma или се та два начина комбинују *deca ... se ne obraćaju Deda Mrazu čak ni mailom već preko sajta*.

6.2.2. У примеру Toshiba ... „*puni*“ *svoje prenosnike gomilom utilityja* име произвођача је написано у оригиналу, англицизам *лаптон* је замењен синонимом *преносник* а употребљен је и потпуно неадаптиран англицизам *utility* са српским флективним наставком. То бисмо могли сматрати и професионалним жаргонизмом, јер се енглеска именица *utility* обично користи у придевској служби *utility program, utility aplikacije* у значењу „помоћни“ (програм, апликација), док употребљена самостално значи „помоћни програм“ па би ово била нека врста скраћивања. Код неких лексема примећује се варирање у употребљеним наставцима. Тако у истом тексту можемо наћи и облике: *sve je počelo ... patchem 4.0.1* и *istim patchom ubačen je i reformatting*.

6.2.3. Секундарна адаптација одражава се у процесима стварања деривата и деривационих гнезда. Може се говорити о извођењу деминутива, нпр. *prvi „Chromić“; nije običan USB flešić; pogledajte sliku flešića*, када настају хибридни облици додавањем домаћег деминутивног наставка на страну основу. Јавља се и суфикс карактеристичан за жаргон (-уша): *integruša*.¹⁶

Анализирана грађа показује да се приликом грађења компјутерских термина може додати страни префикс на страну основу *kriptovati – dekriptovati, startovati – restartovati*¹⁷, али се страна основа може јављати и у споју са домаћим префиксом *tag – podtag*.

6.3. Поједини англицизми граде читава творбена гнезда: *interesovali (su se) za tzv. sportski overklok; overklokovanje faksa; overklokovanje Asusovih ploča; overclocking potencijal; ova kompanija je otvorena ka overkloking zajednici; sistem postaje optimalno overklokovan; korisnicima ... omogućava da overklokuju svoju grafičku kartu; u njoj rade dva najbolja overklopera na svetu*. Од англицизма *overklok* домаћим суфиксима изведени су глагол, глаголска именица и трпни придев (*overklokovanje, overklokovati (overklokuju), overklokovan*), али се користе и страни суфикси па тако имамо именицу *overkloker* и именицу у придевској служби *overkloking*.

6.4. Осим што енглески језик утиче на творбене процесе у српском језику, па се тако стварају сложенице које нису у духу нашег језика, утицај енглеског језика се осећа и на синтаксичком плану. Тако настају колокације у којима се англицизми јављају у придевској служби. У првом, препозитивном делу јављају се разноврсни страни елементи: *multitouch mogućnosti, skrol točkić, stereo audio činčevi, razvoj open source programa*. Неке од ових

¹⁶ Ова именица је настала процесом универбизације, тј. скраћивањем дво-чланог, синтагматског назива применом модела суфиксалног типа (в. Ћорић 2008: 161). Од синтагме *интегрална плоча* настао је назив *интегруша* експресивним суфиксом -уша.

¹⁷ Префикс *де-* пореклом је из француског језика и значи поништавање или негацију радње изражене основним глаголом (в. Клајн 2002: 199); префикс *ре-* је из латинског и има значење поновне радње (в. И.: 292).

страних препозитивних компонената¹⁸ веома су честе и јављају се у великом броју спојева: *sajber poznanik*, *sajber ratovi*, *sajber napad*, *sajber protest*, *sajber motocikli* или *web kamera*, *web interfejs*, *web karakter*, *web browser*, *wi-fi podrška*, *wifi mreža*, *wi-fi adapter*; *biznis laptop*, *biznis kartice*, *biznis klasa*; *on-line program*, *online oblik*, *online rečnik*; *full verzija*, *full paket*, *full predstavljanje*, *casual igrač*, *casual mod*, *casual igra* итд.

6.5.1. Кад је у питању ортографија стање је веома шаренолико, од нулте ортографске адаптације до потпуне адаптације. Нулта ортографска адаптација подразумева да су термини унети у изворном облику, написани као енглески модели уз помоћ графема и група графема које нису карактеристичне за наше писмо *cable menagement*; *trackball*; *open source program*; *preview prikaz* итд. Неки термини написани су према прилагођеном српском изговору *veb*, *ruter*, *modem*, *endžin*, *gedžet*, *bag*, *displej*, *skrol bar*, *merčandajz* итд. Велики је број хибридних облика у којима је један елемент преведен или преобликован, а други усвојен у изворном облику, нпр. *home-igre*, *threadovati* итд. Двоструки начин писања је чешћи код неодомаћених термина *gejmer* и *gamer*, *endžin* и *engine* али постоји и код појединих дуго коришћених и одомаћених термина *mejl* и *mail*, *hardver* и *hardwer*, *brauzer* и *browser*, *skrin-sejver* и *screen-saver*¹⁹ итд. Преузети термини могу бити обележени додатним типографским знацима (наводницима) („*lajkujete*“ *njen status*, *cena (je)* „*sajfajovskih*“ *70 dolara*, *dominantni* „*grind*“ *segment*, *brz i* „*lagless*“ *internet*) или курзивом (италиком).

6.5.2. Термини су негде наведени у изворном облику, па се затим даје превод или објашњење на српском језику – објашњење се углавном даје у загради, или обрнуто, прво се даје преводни еквивалент, па изворни облик (*danās je u Americi nemoguće postaviti mirror (kopiju) ovog sajta*; *RGB sistem prikaza boja (Red, Green, Blue, tj. crvena, zelena, plava)*) или између запета (*već smo pomenuli to da je na recoil, trzaj oružja, bila jedna od glavnih zamerki*). У неким ситуацијама прибегава се дефиниционом превођењу, односно дају се кратке дефиниције употребљеног термина или краће дефиниције у загради.

7. Усвајање стране лексике представља легитиман начин богаћења лексикона. Услед убрзаног развоја и појаве нове технологије, с једне стране, и недостатка одговарајуће терминологије, с друге стране, неопходно је прихватање лексема из енглеског језика. Усвајање такве лексике можемо сматрати оправданим и прихватљивим. Број домаћих термина у области информатике је занемарљиво мали у односу на број термина енглеског порекла, па се може рећи да домаћи терминолошки подсистем информатичких наука готово не постоји. Степен адаптације страних термина је различит и неки од њих ће ући у стандардни језик, а други ће нестати пред поја-

¹⁸ Више о страним препозитивним компонентама в. Ћорић 2008: 117–152.

¹⁹ Т. Прћић (2002а и 2002б) нуди решења за писање англицизама *Предлози за нови Правопис: ка стандардизованом писању англицизама* у коме предлаже једноставан и доследан принцип.

вом нових. Уклањање позајмљеница из терминологије непотребно је и неекономично. Њихова адаптација и прихватање врши се у складу са комуникативним потребама говорника који се баве рачунарима. Осим термина, чија је употреба комуникативно оправдана, у часопису се користе и англицизми који су објективно непотребни, јер у српском језику постоје речи са истим значењем. Употреба оваквих лексема спада у домен социјалног раслојавања и жаргона.

Литература

- Бугарски 2003: R. Bugarski, *Žargon*, Beograd: Čigoja štampa.
- Бугарски 2007: R. Bugarski, *Lingvistika u primeni*, Beograd: Čigoja štampa.
- Васић и др. 2001: V. Vasić, T. Prčić, G. Nejgebauer, *Du yu speak anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama*, Novi Sad: Zmaj.
- Ињац 2002: G. Injac, Енглески језик у *com_media@* – прилог проучавању српске компјутерске терминологије, Нови Сад: *Прилози проучавању језика*, 33, 78–122.
- Ињац 2003: G. Injac, Неологизми у српској компјутерској терминологији, Нови Сад, *Прилози проучавању језика*, 34, 137–177.
- Клајн 2002: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, Део 1, *Слагање и префиксација*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, Део 2, *Суфиксација и конверзија*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Перваз 1996: Д. Перваз, Енглеске скраћенице у српском језику, у: Ј. Планкош (ред.), *О лексичким позајмљеницама*, Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 105–119.
- Прћић 2002а: Т. Прћић, *Predlozi za novi Pravopis 1 – transkripcija vlastitih imena iz engleskog jezika*, Novi Sad, *Jezik danas*, 15, 23–31.
- Прћић 2002б: Т. Прћић, *Predlozi za novi Pravopis 2 – ka standardizovanom pisanju anglicizama*, Novi Sad, *Jezik danas*, 16, 14–25.
- Прћић 2004: Т. Прћић, О англицизмима из четири различита али међуповезана угла, Нови Сад, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 47/1–2, 113–129.
- Прћић 2005: Т. Прћић, *Engleski u srpskom*, Novi Sad: Zmaj.
- Ристић 2006: С. Ристић, *Раслојеност лексики српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РСЈ: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Ђорић 2008: Б. Ђорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

- Филиповић 1986: R. Filipović, *Teorija jezika u kontaktu – uvod u lingvistiku jezičnih dodira*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti / JAZU.
- Филиповић 2003: S. Filipović, Anglizmi iz registra mode u srpskom jeziku – formalna analiza. *Прилози проучавању језика*, 34, 179–196.
- Филиповић 2005: S. Filipović, *Izgovor i pisanje računarskih anglicizama u srpskom jeziku*, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Филиповић 2006: S. Filipović, Semantika anglicizama u srpskom jeziku u registru mode, Beograd: *Philologia*, 4, 57–65.

ПОЈАМ ЈЕЗИЧКЕ СПОСОБНОСТИ СА АСПЕКТА ПСИХОЛИНГВИСТИКЕ – МЕТОД АНАЛИЗЕ ЈЕЗИЧКЕ СЕМАНТИКЕ

Ко каже човек, каже језик, а ко каже језик, каже друштво.
Клод Леви-Строс

Уводне напомене

Предмет рада је појам језичке способности и развој језичког система код деце, који егзистира у оквиру ширег система – семиотичког и методологија истраживања и одређивања овог појма анализом језичких семантичких веза. Три уочена и формулисана проблема, које наводимо нешто касније, представљају алфу и омегу нашег рада, иницијалну и завршну мисао, његову срж. Њихово расветљавање, што се чини у главном делу рада, јесте главни задатак и води остваривању постављеног циља: уклапање истраживачког опуса Корнеја Чуковског (право му је име Николај Иванович Корнејчук) у неки постојећи теоријски модел, чиме се постиже теоријско уобличавање његовог промишљања и оригиналних идеја, и њихова реактуелизација, што омогућава настављање започетог истраживачког рада Чуковског.

Основни проблем којим се бавио је развој говора и мишљења код детета, при чему је истицао два напоредна процеса – *подражавање* и *стваралаштво*. Анализом богатог емпиријског материјала уочили смо три суштинска проблема који се налазе у директној међузависности, у извесном узрочно-последичном односу. Представили смо их у форми поставки: 1) дечји језик егзистира као аутохтони језички систем и није другостепена појава у односу на језик одраслих; 2) језички развој детета одвија се путем подражавања и самосталног стварања, при чему и подражавање представља стваралачки процес а не пуко пресликавање онога што дете чује; 3) побијање једног од кључних ставова когнитивистичке тезе¹ да говор нема неки већи утицај на развој детета, да он само користи достигнућа когнитивног развоја и служи једино за изражавање онога што је већ сазнато, а не и за стварање мисли. Ова теза долази у сукоб са другом општом поставком, која је у складу са ставовима Чуковског, да је *говор оруђе мишљења* и да не

* lira@microsky.net

¹ Иако он то није нигде експлицитно изрекао ми смо га препознали у његовим запажањима и ставовима.

служи само за изражавање већ и за стварање нових мисли, као и за развијање сазнајне способности код детета (и човека).

За корпус из којег смо ексцерпирали примере и приказивали проблем, а који је уједно послужио и као доказ за решавање проблема, одабрали смо језик деце са руског говорног подручја, представљен у емпиријским подацима које је сакупио К. Чуковски и презентовао у књизи *Od druge do pete* (види у изворима). Ова књига није научно дело иако је писана са научним претензијама да објасни ток говорног развоја код деце у зависности од умног развоја. Његов рад је достигао само ниво научне расправе у форми есејизираниог дневника надареног опсерватора који одише огромном љубављу према деци, не успевајући да га доведе до кохерентне теорије. У тој чињеници смо покушали да нађемо разлог зашто идеје Чуковског нису озбиљно разматране, нити су биле довољан мотив да се уради одговарајућа анализа научних поставки о језику и развоју говора код деце, како у његовој земљи² тако ни у оним земљама у којима су објављени преводи његових књига.³

Издвојили смо и формулисали три законитости: 1) *закон уопштавања (генерализација)* – код све деце говор се развија по истој законитости, свака нова реч коју деца стварају је наново створена од друге деце, у другом времену, у другим околностима; 2) *закон контраста*⁴: „U predstavama deteta mnoge reči žive u parovima, svaka od tih reči reči ima dvojnika, najčešće kao svoju antitezu“ (Čukovski 1986: 10); 3) *закон продуктивности или јасности* у децјем уму, који је уочио у стварању нових речи код деце (неологијски).

Идеје Чуковског настојали смо да уклонимо у научну европску традицију, посебно у теоријски модел који се касније развио у руској лингвистици у оквиру психолингвистике, почев од Л. С. Виготског, Леонтјевих (оца А. Н. и сина А. А. Леонтјева), до В. Ј. Шабеса и других.

² Тадашњи Совјетски Савез, без обзира на чињеницу да је његова књига имала чак двадесет једно издање: прво 1928. под називом *Мала деца*, а последње 1978.

³ Нпр. у преводима на енглески језик није дат чак ни целовит оригиналан текст већ само превод делова текста по избору.

⁴ Истраживачи нових речи код деце са Универзитета у Станфорду, као што су Ева В. Кларк и њени сарадници, принципе уопштавања и контраста, које је много пре њих уочио Чуковски, детаљно објашњавају на материјалу различитих али несловенских језика а при том не указују на идеје Чуковског и других словенских истраживача, као ни на њихове радове који су штампани евидентно раније. Главни разлог овога је околност да су радови писани и објављивани углавном на словенским језицима, па су остали недоступни западној јавности.

Од речи до мисли, од мисли до речи

Прва поставка у овом делу рада је тврдња да дечји језик има засебну егзистенцију и није другостепена појава у односу на језик одраслих. Психолингвистичка истраживања заснована су на проучавању психолошких аспеката језика, као и симболичког система помоћу концепата функције језика, кодирања и енкодирања и значења речи. Истраживање семантике са овог аспекта темељи се на анализи говорне способности човека, као и способности за комуникацију. Шта је то језичка способност? По тумачењу А. А. Леонтјева она представља психофизиолошки механизам који обезбеђује овладавање и владање језиком. Може се одредити и као „функционална система, являющаяся следствием отражения (и генерализации) элементов системы родного языка, функционирующая по определенным правилам“⁵ (А. А. Леонтјев 1983: 182) Дакле, *језичка способност представља функционални систем елемената и правила њиховог избора*. Овај систем се одликује хијерархијском структуром и састоји се од низа компоненти: фонетских, граматичких и семантичких. Семантичка компонента је подсистем правила избора адекватног значења. Та правила нису идентична онима која чине граматичку компоненту. Неопходна етапа у творењу говорног исказа је избор компоненти и садржаја, а правила реализовања ове етапе по степену сложености различита су код деце од оних код одраслих носилаца језика. Избор садржаја мора бити адекватан ситуацији како би комуникација била успешна. По А. А. Леонтјеву, правила избора значења која чине семантичку компоненту језичке способности постоје одвојено од когнитивних структура и формирају се донекле независно од њих.

Нужно је објаснити и начин формирања језичке способности. Првобитно промишљање је да се процес овладавања матерњим језиком и формирање језичке способности одвијају тако што дете, слушајући готове говорне обрасце одраслих, подешава свој говор сходно тим обрасцима. Услед многих понављања развија се искуство употребљавања правилних облика. Леонтјев истиче да се том једноставном шемом не може објаснити мноштво чињеница дечјег говора, па су нова психолингвистичка истраживања оповргла такво тумачење. Закључак је исказан тврдњом да тзв. дечји језик није другостепена појава у односу на језик одраслих. Овај проблем је уочио и Чуковски, а запажања је поткрепио великим бројем емпиријских примера. Као што је наговештено у уводу, истакао је два важна процеса у говору детета: *подражавање* и *стваралаштво*, при чему је истакао други процес, што је био прогресиван став будући да су тада доминирале бихевиористичка теорија и теорија одраза у тумачењу говорног развоја детета. Ова његова размишљања поклапала су се са појавом нових идеја Ноама

⁵ „Функционални систем који настаје у форми резултата рефлектовања (и генерализације) елемената система матерњег језика и функционише по одређеним правилима“ (прев. аутора рада).

Чомског о језику, где је научно интересовање усмерено на стваралаштво у језику, с посебним освртом на граматику. Нажалост, најзначајнији резултати, за оно време новог истраживачког правца, предочени су јавности тек након смрти Чуковског (1969).

Чуковски је уочио да „је скоро свака нова реч коју деца стварају пред нашим очима наново створена од друге деце, у другом времену, у другим околностима, јер закони јеziчког мишљења код све руске деце су једнаки и због тога морају доводити до једне исте формације речи“ (Ћуковски 1986: 9).

Један петогодишњак је на Криму у Контанелу измислио реч метаковати. „Метаковао је из своје пушке од јутра до мрака, не слутећи да та реч од памтивека постоји на Дону, у Воронјешкој и Јарославској области. У познатој причи Л. Пантелјејева *Лјонка Пантелјејев*, житељка из Јарославља неколико пута каже: ’Само метакую, само метакую!’“ (Ћуковски 1986: 32)

Овај пример показује честу појаву код деце да измишљају речи које већ постоје у језику, међутим, њима самима, као можда ни њиховој околини, нису познате. Наведена реч метаковати⁶ већ постоји као дијалекатски облик у Донској области. Препознајемо исто:

Дећак (три ипо године) сам је смислио реч низашти⁷, а други је изумео речи обувке и одевке⁸ (Ћуковски 1986: 32).

Примере је Чуковски записао у Црноморској стеми, код Одесе, а те две речи, и то у истом споју како их је и дечак употребио већ су вековима постојале као двочлана синтагма на северу, у Олоњецком крају. Пронашао их је у етнографском зборнику Рибњикова. Иако су ове речи дечјег језика настале подражавањем језика одраслих, ипак указују и на стваралаштво (стварање нових речи), јер их је дете самостално створило. Издвојили бисмо и пример гњуридба⁹.

Курајући се у кади дете је рекло мајци: „Мама, командуј ’Припреми се за гњуридбу’“

(Ћуковски 1986: 32).

Дете је ову реч створило по аналогии са речима које већ постоје у руском језику: ходьба, косьба, стрельба¹⁰, што указује на то да она није туђа језичком осећању руског говорника који у свом језику већ има сличне облике. Деца стварају хипотезе о томе шта је говор њихове околине покушавајући тим хипотезама да, по Чуковском, унесу бар привидан ред и схвате да у језику постоји правилност и регуларност. То доводи до стварања нових речи које су за њих природније, више у складу са нормама дечјег језика него са нормама језика одраслих. Тако су настале следеће речи:

⁶ Руска реч пулять од пуля = метак.

⁷ Рус. никчемный.

⁸ Рус. обутки и одетки.

⁹ Рус. нырба од глагола нырять = ронити (иако би у духу норме руског језика било ныряние).

¹⁰ ходьба = ходање, ход, од гл. ходить = ходати, ићи; косьба = косидба, од гл. косить = косити; стрельба = пуцање, гађање, од гл. стрелять = гађати из пушке.

lošada (konjina) od lošadka¹¹, jastučina od jastuk, šoljetina od šolja, maslačina od maslačak, krestina od kresta¹², идр.

„Mama, vidi, petao nema krestinu.“

„Uh, kakvu smo gljivetinu našli!“

(Čukovsk 1986i: 32).

Детету је неприродно када му одрасли за коња кажу коњић будући да је он за њега огроман. У деминутиву дете осећа извештаченост, неприродност овог умањивања, па је, придржавајући се норми свог дечјег језика, направило нове речи којима се изражава величина именованих објеката. Деца су трансформисала руске речи изостављајући суфикс *-ка* пошто он, по њиховом језичком осећању, значи нешто умањено. На другој страни, у једном другом језичком систему – језику одраслих – речи са суфиксом *-ка* готово су изгубиле деминутивно значење иако је суфикс остао.

Предочени емпиријски материјал доказује претходно наведену тврдњу да тзв. дечји језик није другостепена појава у односу на језик одраслих. Експерименти¹³ су показали да се код деце у развоју говора формира неколико језичких система и да се сваки од њих разликује од језичке способности одраслог, поседује своја правила, као и своју структуру. Дечји говор представља потпуно самосталну делатност, са сопственим циљевима и мотивима, као и са сложенем хијерархијском структуром. Чини се, на први поглед, да су средства те делатности иста као и код одраслих, иако се по суштини јасно разликују, а разлике се огледају у другачијем функционалном коришћењу језичких елемената које је могуће на рачун унутрашњих семантичких неподударања између језичких средстава дечјег и говора одраслих. На основу ових истраживања сматра се да у раним етапама онтогенезе језик детета представља трокомпонентан систем који обухвата фонетику, граматику и семантику. Семантичке структуре су тесно повезане са когнитивним, али нису са њима идентичне будући да у њима егзистирају принципијелно другачија правила – то је целовита анализа стварности предодређена за избор језичког израза. Између стварности и исказа који је одражавају налази се процес структурирања чији је посебан циљ означавање издвојених елемената ситуације уз помоћ језичких средстава. Између структуре предметне ситуације и семантичке структуре изражавања налази се когнитивна структура саме ситуације. Дакле, у формално-граматичким компонентама изражавања не одражава се предметна ситуација већ њена когнитивна структура. Ово је главни разлог због којег се, по правилу, не подударају психолошки и формални субјекат, као ни психолошки и фор-

¹¹ Лошадка = коњић, дем. од лошадь = коњ, мада често нема деминутивно значење, већ означава исто што и лошадь. Српски еквивалент за лошада био би коњина.

¹² Новостворене руске речи у примерима дечјег говора настале су од деминутивних облика подушка = јастук, чашка = шоља, одуванчик = маслчак, гребешок = креста.

¹³ рађени у оквиру психолингвистичке школе Леонтјева

мални предикат. Разлике у говору одраслог и детета огледају се управо у сложености когнитивне структуре ситуације и у начинима одражавања те структуре у семантичкој структури изражавања. Тај процес се налази у основи овладавања семантиком и формирања семантичких структура и представља главно својство обликовања говорног изражавања.

При анализи процеса овладавања језичким системом и говорном делатношћу суштинску важност има адекватна представа о томе шта представља објекат овладавања, на шта је усмерена сазнајна активност детета. У складу са процесом овладавања творбом речи у матерњем језику, којим се детаљно бавила психолингвиста Кубрјакова, за предмет овладавања сматрају се односи извођења (деривације). У овладавању овом језичком појавом издвајају се најмање два процеса: 1) овладавање средствима формалног изражавања; 2) овладавање семантичким скоковима, тј. померањима у значењу изворних речи. Битно је овладавање мотивационом страном творбе речи, која се у психолингвистичком приступу разматра само у оном степену у којем је тај процес повезан са поимањем семантичког аспекта творбеног модела. Чуковски је побијао гледиште по којем дете овладава граматиком матерњег језика на основу имитације у говорној пракси. Психолингвистичка истраживања децјег говора, спроведена на материјалу језика разних система, показала су неутемељеност такве тачке гледишта, дакле, потврдила су исправност његових претпоставки. По овом приступу основу овладавања граматичким и творбеним категоријама матерњег језика чине процеси интуитивне анализе сегмената говора који се слуша и њихових пратећих екстралингвистичких односа, формирање на тој основи језичких уопштавања, њихово апстраховање и генерализација. По А. А. Леонтјеву, ти процеси одређују тако распрострањену појаву децјег говора као што је грађење нових речи (неологизми). Грађење нових речи код деце испољава се у разнородним и оригиналним типовима творби различитих од норме. Леонтјев издваја неколико творбених модела: 1) *преосмишљавање* од стране деце речи језика одраслих. И Чуковски је уочио ову појаву:

Pesmu koja počinje rečima

„Car stvorenja koje drhće...“ / „Царь, дрожащего творенья...“

Dete je ponovilo ovako:

„Car koji drhće od slatkog...“ / „Царь, дрожащий от варенья...“

(Čukovski 1986: 42).

Или, у bajci princeza каже svom mladoženji:

„Vlastelinu duše moje...“ / „Властилин души моей...“

Trogodišnja Ira čula je ovu bajku i princezin uzvik interpretirala na svoj način:

„Plastelinu duše moje... / „Пластилин души моей...“

(Čukovski 1986: 43).

Или, mati češlja četvorogodišnju Ljudu i nehotice joj češljem čupa kosu. Ljuda se žali, spremna da zaplače. Mati je teši:

„Trpi, kozače, atamanom ćeš biti!“ / „Терпи, козак, атаманом буде-
шь!“

Uveče se Ljuda igra lutkom, češlja je i govori:

„Trpi, kozo, a to mamom ćeš biti!“ / „Терпи, коза, а то мамой буде-
шь!“

(Čukovski 1986: 43).

Чуковски је запазио да деца у комуникацији са одраслима често осмишљавају речи које су од њих чула, будући да их нису разумела, када долази до грешака, тј. кварења језика (са становишта језичке норме одра-слих). Овакав „лингвистички приступ“ код деце, међутим, види као про-дуктивност:

Tako je u dečjem jeziku lodir¹⁴ čovek koji pravi čamce¹⁵, a vsadnik¹⁶ je onaj koji je u vrtu¹⁷, kustarnik¹⁸ je onaj koji čuva žbunje¹⁹, kozak je kozin muž, čika Filja je spec, tj. čovek koji voli da spava, fantazer je onaj koji pušta fontane.
(Čukovski 1986: 87–88).

Četvorogodišnji Igor je, kada je prvi put napravio Sneška Belića bez po-
moći odraslih, s ponosom izjavio: „Ovaj Sneško je sasvim bеспомоћан!“ Igor je
često imao priliku da čuje ovu reč kada su roditelji razgovarali i na svoj način je
osmislio.

Или, покушавајући да obiđe veliku baru dete je reklo: „Ova bara je neo-
phodna.“²⁰ (tj. ne može se obići).

A Maja je podviknula svojoj starijoj sestri: „Dosta s tim tvojim tajnama!
Tajnice jedna!“

(Čukovski 1986: 88).

Чуковски је запазио да деца при употреби оваквих речи не мењају
ни фонетику ни морфологију постојећих речи већ их само испуњавају дру-
гим садржајем.

2) Оригинално и, на својеврстан начин схваћено, *преиначавање ре-
чи*. И овај модел препознајемо у примерима Чуковског:

Trogođišnja Mura je utrčala u sobu i rekla: „Mama moli mazelin!“ „Ka-
kav mazelin?“ Pokazalo se da su je poslali po vazelin. Ali vazelin je za nju mr-
tva reč i ona ju je... oživela i osmislila, jer se za nju suština vazelina sastoji u to-
me da je to mast kojom se može mazati

(Čukovski 1986: 40).

Или, Lela je dvopek nazvala dvogriz, jer je on interesantan zbog toga
što se grize, a ne zato što je suv.

¹⁴ Рус. разг. лодырь = лењивац, беспосличар, дангуба.

¹⁵ Рус. лодка = чамац.

¹⁶ Рус. всадник = коњаник.

¹⁷ Рус. в саду = у врту.

¹⁸ Рус. кустарник = шибље, жбуње, млада шума.

¹⁹ Рус. кусты = жбуње.

²⁰ Рус. обходить = обилазити око чега, заобилазити шта.

Или, četvorogodišnja Tanja Ivanova je rekla: „Mama, povedi i mene u šišaru.“ Mati se, ne bez muke, dosetila da je reč o frizeru koji šiša (Čukovski 1986: 41).

Овом творбеном моделу припадају:

ulicioner (umesto milicioner), vrtikator (ventikator), peskavator (eskavator)²¹ zato što vadi pesak, strugalica (ono čime se struže), kopalica (ono čime se kopa), paukovina (paučina), okrugla (opruga), rupilica (burgijica), итд.

(Čukovski 1986: 41).

Уочава се један исти начин творења речи које је дете чуло – ненамерно мењање минималног броја гласова.

3) Некоректне синтагме, са аспекта норме језика одраслих, у којима се испољавају оригиналне и на својеврстан начин схваћене од стране детета речи.

bosa glava²² (kod ćelavog čoveka), žena gusana²³ (gusenica), božji ovan²⁴ (muž božje ovčice), noge sa velikim trbuhom²⁵, итд.

(Čukovski 1986: 26).

4) Творевине које је дете самостално конструисало од постојећих морфолошких елемената у језику и „исечака“, као и скраћивањем речи. Творбени модел овог типа представља распрострањену форму грађења нових речи код деце, а запазио их је и Чуковски, нпр. поштаник²⁶. По њему овакво преиначавање речи показује да дете осећа улогу староруског суфикса –ник, који означава бављење неком професијом типа пожарник²⁷, колхозник²⁸.

Kad je trogodišnja Nina prvi put u vrtu ugledala glistu, uplašeno je prošaputala: „Mama, mama, vidi kakav puzuk.“²⁹

(Čukovski: 35)

Чуковски примећује да је девојчица наставком –ук изврсно изразила свој страх од чудовишта. Не пузавко, пузавчић, нити пузавац, већ пузук. Створила је ову реч према таквима као што су жук, паук.³⁰ У овај творбени модел могу се сврстати и:

Dvogodišnja Žana je, dok se kupala u kadi i terala svoju lutku da roni, neprestano ponavljala: „Sad si pritonula, a sad si istonula!“³¹

²¹ Рус. эскаватор = багер.

²² Рус. голова босиком.

²³ Рус. гусеница = гусеница; гусь = гусан, гуска; гусыня = гуска (женка).

²⁴ божја овчица, нар. назив за бубамару; рус. стрекоза = вилин коњиц.

²⁵ Рус. толстопузые ноги.

²⁶ Рус. почтаник.

²⁷ Срп. ватрогасац.

²⁸ Срп. колхозник.

²⁹ Рус. новостворена реч дечјег језика ползук од ползти = пузити.

³⁰ Рус. жук = буба; паук = паук.

³¹ Рус. новостворене речи дечјег језика притонуть = мало потонути, према рус. утонуть = утонути у чему, упасти, увалити се у шта.

Pritonuti nije isto što i potonuti, to je utonuti, potonuti na kratko, na trenutak, da bi se na kraju izronilo

(Čukovski 1986: 35).

Или, „Raširokajte se!“³² Raširokajte se!“ vikala je svojim gostima četvorogodišnja devojčica, zahtevajući da naprave prolaz

(Čukovski 1986: 49).

Ево још неких „дечјих“ глагола насталих од именица:

Odljuskaj mi jaje. Začekićaj taj ekser. Jelka je osvećkala. Jao, zavratio sam ruku, dete plače pošto je prignječilo ruku na vratima. Итд.

(Čukovski 1986: 48).

Гласовни говор потчињен је развоју значења. Дошли смо до суштинског питања – какав је ток настанка и развоја значења? По психолингвистичком приступу говор се посматра као средство комуникације, а њена основна карактеристика је у томе што није могућа без уопштавања. У раном предшколском узрасту дете није у стању да уопштава одсутне предмете, нити да говори о њима. Развој уопштавања могућ је захваљујући комуникацији. Појава говора у раном детињству темељ је развоја сазнања човека на каснијим стадијумима развоја у форми смисаоног организованог система. Са развојем говора дете почиње да осмишљава, сазнаје околну реалност. По речима Чуковског, суштина је у томе што одрасли мисле речима, говорним формулама, док мала деца мисле стварима, предметима материјалног света. Њихова мисао је у прво време повезана само са конкретним представама, „zato se ona tako vatreno protive našim alegorijama i metaforama“ (Čukovski 1986: 70).

Požališ se, na primer, pred detetom: „Danas mi strahovito puca glava!“ A dete podsmešljivo pita: „Zašto se onda ne čuje pucnjava?“

(Čukovski 1986: 70).

Дете тиме изражава свој негативан став према маниру одраслих да своје мисли изражавају на начин тако далек од стварног, реалног живота. У појединим изјавама деце уз овакав став, може се препознати и њихов смисао за хумор, који користе да чак и употребу разумљивих речи оптуже због њихове нетачности. На пример:

Posle dugog rastanka majka govori kćerki: „Kako si oslabila, Nađa. Samo ti je nos ostao.“ „A zar sam, mama, ranije imala dva nosa?“ ironično je odvratila četvorogodišnja kćerka.

Или, čuvši da je žena pala u nesvest, dete sarkastično pita: „A ko je onda izvukao?“

(Čukovski 1986: 70).

Чуковски тврди да је оваква дечја критика изазвана стварним неразумевањем нашег односа према речи. „Dete koje smo mi sami naučili da u korenu svake pojedinačne reči postoji određeni smisao, ne može da nam oprosti 'besmislice' koje uvodimo u vlastiti govor“ (Čukovski 1986: 71).

³² Рус. новостворена реч дечјег језика расширокать.

„Zašto se kaže: cepati drva? Pa drva se ne cepaju, već sekiraju“
(Čukovski 1986: 73).

Какво значење за дете има реч можемо потражити у тумачењу Л. С. Виготског³³, који је обавио обимна истраживања и спровео бројне експерименте посматрајући ову појаву. Код детета овог узраста не постоји организација мишљења заснованог на унутрашњем говору. Она је ограничена, будући да дете не повезује ништа друго сем конкретне предмете које речи означавају. Реч за дете представља ознаку, или самог предмета или својства предмета, и не може се од њега одвојити.

Још један битан моменат практичног сазнања у раном детињству је јединство афекта и опажаја, опажање је непосредно повезано са акцијом. Ова појава је привлачила посебну пажњу Чуковског. Истицањем значаја афективног фактора направио је заокрет у односу на промишљања претходника, али и његових савременика (Пијаже и други из каснијег периода), који когнитивне процесе виде у основи настајања нових речи код деце. Изразио је неслагање са ставом да памћење игра главну улогу у усвајању матерњег језика код деце, тврдећи да деца никада не би научила ниједан језик ако би се користила само спознајним операцијама. Осмишљавање долази „intuitivno zahvaljujući izuzetnoj osetljivosti na emocionalno zvučanje reči“ (Čukovski 1986: 12). Значење речи тако постаје основна јединица говорног мишљења која изражава јединство мишљења и говора. Оно је реч изнутра, њено конститутивно својство и као такво је феномен говора. Значај афективног фактора значења речи указује на његову психолошку позадину, а будући да је значење уопштавање, тј. формирање појма, несумњиво представља мисаони чин. Дакле, значење је и феномен мишљења. „Na taj način značenje reči je istovremeno govorna i intelektualna pojava [...] fenomen mišljenja je samo utoliko ukoliko je misao povezana sa rečju i otelovljena u reči, i obrnuto: ono je govorna pojava samo utoliko ukoliko je govor povezan s mišlju i osvetljen njenom svetlošću. Ono je fenomen verbalne misli i smislene reči, ono je jedinstvo misli i reči, reči i misli“ (Vigotski II 1996: 224–225). Чуковски посматра значење речи као јединство сазнајних и афективних фактора, стога се оно може спознати тек у интеракцији са одраслима и другим саговорницима. Језичко и мисаоно искуство дете стиче само у општењу са другим људима, што представља знатно другачији став од теоријских промишљања савременика Чуковског. На децу снажно делује сам гласовни склоп речи. „U detetovoj svesti reč je često isto onoliko konkretna koliko i predmet koji označava. Ona se, tako reći, poistovećuje sa samim predmetom“ (Čukovski 1986: 91).

Jedna petogodišnja devojčica je, pošto je čula šum na stepeništu, prošaputala: „Mamice, ja se bojim. Ovamo sigurno ide Tramot.“ „Kakav Tramot?“ „Ovoliko veliki, težak i lupa po stepenicama“
(Čukovski: 91).

³³ Видети у: Vigotski IV

Чуковски је добио објашњење да *Трамот* није ни разбојник ни звер већ скраћеница назива транспортног предузећа у коме је радио отац девојчице. У породици су често говорили о Трамоту, и девојчицу је увек плашила та реч јер је својим гласовним склопом подсећала на разјареног и тешког нилског коња. Чуковски закључује да би, без оваквог истанчаног осећања за фонетику и морфологију речи, инстинкт за подражавање био недовољан и не би могао да малу децу, која још не умеју да говоре, доведе до тога да потпуно усвоје матерњи језик. Наравно „ne treba zaboravljati da je to usvajanje u svim slučajevima – bez izuzetka – rezultat zajedničkog rada deteta i onih koji ga okružuju“ (Čukovski 1986: 92). Међутим, уколико та интеракција не би у њему утицала на развијање посебне, појачане осетљивости за говорни материјал који му дају одрасли, оно би „do kraja svog života u oblasti maternjeg jezika ostalo stranac koji bez srca ponavlja mrtve obrasce iz udžbenika“ (Čukovski 1986: 37). У овој чињеници Чуковски види пресудни значај стварања неологизама код деце, тј. дечјег стваралаштва, јер „onaj ko u ranom detinjstvu nije na putu usvajanja maternjeg jezika stvarao takve reči kao što su *puzuk, istonuti, kočilo*, itd, nikada neće postati potpuni gospodar svog jezika“ (Čukovski 1986: 37). Дакле, Чуковски у дечјем стваралаштву види чврсту укорењеност и повезаност са елементарном снагом матерњег језика, што децу чини чуварима индивидуалног али и колективног интегритета и идентитета.

На примерима творења нових речи код деце уочили смо да значење није константна, него динамична творевина, оно има функционалну улогу у мисаоном чину. Из дијалектичког односа говора и мишљења произилази да „odnos misli i reči, pre svega, nije predmet, nego proces, taj odnos je kretanje od misli ka reči i obratno – od reči ka misli“ (Vigotski II 1996: 230). Овај дијалектички однос се уочава у тумачењу значења речи као јединство афективних и спознајних фактора, на којем је инсистирао Чуковски, и у томе препознајемо директно побијање једног од кључних ставова когнитивистичке тезе³⁴ да говор нема неки већи утицај на развој, да он само користи достигнућа когнитивног развоја, да служи једино за изражавање онога што је већ сазнато, а не и за стварање мисли, не и за долажење до сазнања,³⁵ дакле, да је говор само средство за изражавање мисли. Когнитивистичка теза није у стању да пружи објашњење за неке емпиријске чињенице о развоју говора, она долази у сукоб са другом општом поставком – да је говор оруђе мишљења.

³⁴ О когнитивистичкој тези видети: Ričard Kromer, *Razvoj jezika i saznanja – kognitivistička teza* (u: *Razvoj govora kod deteta*, izabrani radovi, Beograd, 1997, str. 73–125).

³⁵ Овај став когн. тезе директно произлази из претходна два става: 1) когнитивни развој условљава развој говора али не постоји обрнуто узроковање; 2) временски односи у процесу развоја су такви да когнитивни развој нужно претходи говорном развоју.

Развој семантичности и гласовности говора крећу се у супротним правцима „smisaonost govora razvija se od celine ka delu, od rečenice ka reči, a spoljašnjost govora od dela ka celini, od reči ka rečenici“ (Vigotski II 1996: 231). Услед њихове супротне усмерености процеси развоја смисаоности и гласовности граде истинско јединство. У примерима које је сакупио Чуковски, а у којима се препознају оваква промишљања можемо уочити да се иза исте граматичке структуре крију различити психолошки ставови. У свим језичким нивоима, фонетици, морфологији, лексикологији и семантици иза граматичких или формалних категорија назире се психолошки (психолошки и граматички субјекат и предикат, али и психолошки род, број, падеж и сл.) ставови. Ово су услови настанка исказа у језику са психичком позадином који често могу представљати грешку. Неслагање гласовности и семантичности говора не само да не искључује њихово јединство, него га и претпоставља и не само што „ne smeta da se misao ostvari u reči, nego predstavlja neophodan uslov da bi se kretanje od misli ka reči moglo realizovati“ (Vigotski II 1996: 231: 234).

Закључак

Уклапањем у постојећи теоријски модел (психолингвистички приступ) опсервација Чуковског о усвајању језичког система код деце *подражавањем* и *стваралаштвом* и о развоју дечјег говора и мишљења, сматрамо да је остварен задати циљ овог рада: реактуелизовање оригиналних идеја Чуковског и њихово довођење на ниво кохерентне теорије.

Чуковски је уочио три основне законитости: 1) *закон уопштавања (генерализације)*; 2) *закон контраста*; 3) *закон продуктивности или јасности* у стварању нових речи код деце (неологизми). Из наведених законитости произилазе принципи на чију је важност указао, иако им истраживачи дечјег говора нису придавали адекватно значење: а) деца творе нове речи и онда када одговарајућа реч не постоји у говору одраслих са циљем да испуне лексичку празнину у говору одраслих; б) утицај говора других на стварање нових речи које произлази из околности да дете није добро чуло реч, фразу и исказ одраслих или их није добро разумело, те их повезује са онима које су му већ познате; в) утицај говорне средине на стварање нових речи код детета. Супротно претходном, овај принцип се не огледа у погрешној перцепцији говора других већ у преосмишљавању и преиначавању тог говора; г) значај афективног фактора за творење нових речи код деце. Будући да се аргументација Чуковског не одликује научним стилем, ова његова идеја у промишљањима других истраживача није озбиљно разматрана, па нам је интенција у раду била да укажемо на њен значај. На основу овог принципа Чуковски значење речи посматра као јединство спознајних и афективних фактора, у чему смо уочили дијалектички однос заснован на различитој усмерености мишљења и говора: речи стварају мисли и мисли стварају речи. На овој чињеници смо поставили тврдњу да Чуковски сво-

јим опсервацијама побија когнитивистичку тезу и доказује да језичка средства не служе само за изражавање већ и за стварање мисли.

Главни закључак Чуковског је да говор код деце има комуникативну (социјалну) функцију, да дете језичко и мисаоно искуство стиче само у општењу са другим људима, што га чини бићем које говори и мисли. У децјем стваралаштву, нарочито у творењу нових речи утемељеном на урођеном језичком осећању, видео је чврсту укореееност и повезаност са елементарном снагом матерњег језика и основу индивидуалног и колективног интегритета и идентитета. По Виготском човек је већ на раним ступњевима развоја културе излазио ван граница природних психичких функција и прелазио на нову, културну организацију свог понашања. „Ponašanje čoveka produkt je razvoja šireg sistema od njegovih individualnih funkcija, upravo sistema socijalnih veza i odnosa, kolektivnih formi ponašanja i socijalne saradnje“ (Vigotski VI 1996: 45).

Извори

Čukovski 1986: K. Čukovski, *Od druge do pete*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Литература

Валсинер 1997: J. Valsiner, *Čovekov razvoj i kultura*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Васић 1980: S. Vasić, *Veština govorenja*, Beograd: BIGZ.

Виготски II 1996: L. S. Vigotski, *Problemi opšte psihologije*, sabrana dela, tom II, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Виготски III 1996: L. S. Vigotski, *Problemi razvoja psihe*, sabrana dela, tom III, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Виготски IV 1996: L. S. Vigotski, *Dečja psihologije*, sabrana dela, tom IV, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Виготски VI 1996: L. S. Vigotski, *Naučno nasleđe*, sabrana dela, tom VI, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Ејгер 1990: Г. В. Ейгер, *Механизмы контроля языковой правильности высказывания*, Харьков: Основа.

Игњатовић-Савић 1997: N. Ignjatović-Savić (priredila), *Razvoj govora kod deteta*, izabrani radovi, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Ивић 1987: I. D. Ivić, *Čovek kao animal symbolicum*, Beograd: Nolit.

Јоцић 1975: M. Jocić, *Društveno-kulturna sredina kao faktor usvajanja i razvoja govora*, Beograd: Predškolsko dete, 4.

Јоцић 2006: M. Jocić, *Jezik komunikacija razvoj*, Novi Sad: Dnevnik.

- Кубрякова 2010: Е. С. Кубрякова, *Теория номинации и словообразование* (у: *Языковая номинация. Виды наименований*), Москва: ЛИБРОКОМ.
- Леонтьев А. Н. 1983: А. Н. Леонтьев, *Избранные психологические произведения*, Москва: Педагогика.
- Леонтьев А. А. 1971: А. А. Леонтьев, *Психологическая структура значения* (у: *Семантическая структура слова*), Москва: Наука.
- Леонтьев А. А. 1974: А. А. Леонтьев, *Исследования детской речи* (у: *Основы теории речевой деятельности*), Москва: Наука.
- Леонтьев А. А. 1976: А. А. Леонтьев, *Психолингвистический аспект языкового значения* (у: *Принципы и методы семантических исследований*), Москва: Наука.
- Леонтьев А. А. 1983: А. А. Леонтьев, *Психолингвистические проблемы семантики*, Москва: Наука.
- Леонтьев А. А. 1997: А. А. Леонтьев, *Психология общения*, Москва: Смысл.
- Леонтьев А. А. 2003: А. А. Леонтьев, *Основы психолингвистики*, Москва: Смысл, Петербург: Лань.
- Матејић-Ђуричић 1996: Z. Matejić-Đuričić, *Senzomotorna inteligencija i socijalno posredovanje*, Beograd: Defektološka teorija i praksa.
- Пијаже 1932: Ж. Пијаже, *Речь и мышление ребенка*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство.
- Пијаже 1969: Ж. Пијаже, *Психология интеллекта* (у: *Избранные психологические труды*), Москва: Просвещение.
- Пијаже 1978: Ž. Pijaže, Berbel Inhelder, *Intelektualni razvoj deteta*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пијаже 1990: P. Ž. Inhelder B, *Psihologija deteta*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Dobra vest.
- Потебня 1922: А. А. Потебня, *Мысль и язык*, т. 1, Одесса: Госиздат Украины.
- Савић 1973: S. Savić, *Jedan vid imitacije i kreacije u dečjem govoru na ranom uzrastu*, Beograd: Predškolsko dete, 4.
- Савић 1976: S. Savić, *Razvojna psiholingvistika*, Novi Sad: Institut za lingvistiku.
- Солсо 1996: Р. Л. Солсо, *Когнитивная психология*, Москва: Тривола.
- Шабес 1989: В. Я. Шабес, *Событие и текст*, Москва: Высшая школа.
- Шмит 1999: V. H. O. Šmit, *Razvoj deteta*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Шчерба 1974: Л. В. Щерба, *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград: Наука.

PROBLEMI EKVIVALENCIJE U NASTAVI PREVOĐENJA KAO REZULTAT SOCIOKULTURNIH RAZLIKA IZMEĐU IZVORNOG JEZIKA I JEZIKA CILJA

1. *Uvod*

Osnovni cilj nastave prevođenja je savladavanje tehnika i metoda prevođenja. U prvim fazama to podrazumijeva pristup i analizu izvornog teksta, utvrđivanje prevodnih ekvivalenata na nivoima od riječi do teksta, dok se u krajnjoj fazi radi na analizi i kritici rezultata prevođenja, s ozbirom na planirani cilj, prirodu i svojstva izvora.

Cilj nastave prevođenja je i senzibilisati studente za kulturološke, etičke i političke implikacije prevoda odnosno njihovih normi koje su isto tako važne za funkcionisanje prevoda kao i jezička besprijekornost.

2. *Problemi koji se javljaju u nastavi prevođenja*

Problemi prevođenja se javljaju kao rezultat:

1) razlike u značenju riječi, 2) različiti sintaksički konteksti i 3) razlike kulturnog konteksta jezika originala i jezika cilja.

Leksičko značenje. (a) Riječi mogu a ne moraju da imaju isto objektivno značenje. Ukoliko se isti predmeti javljaju u obje kulture značenje se može prevesti bez problema. Ali i u tom slučaju jedan termin može da ima širi spektar značenja u odnosu na drugi. (b) Homonimi često dovode do dvosmislenosti. (c) Prevodioci moraju da vode računa o osnovnom i prenesenom značenju. (d) Poneke riječi imaju ekvivalent u drugom jeziku, a opet postoje primjeri kada se značenje ne može precizno prevesti na drugi jezik. (e) Veoma često dolazi do zamjene sličnih riječi u različitim jezicima i samim tim do pogrešnog prevoda.

Gramatičko značenje. Sintaksički zahtjevi jezika se razlikuju u velikoj mjeri. Gramatika pojedinih jezika zahtijeva razlikovanje polova i socijalnog statusa govornika i slušaoca, izjave o položaju, posjedovanju, izvoru informacija i aspektima za vrijeme a koji nemaju ekvivalente u engleskom jeziku. S druge strane, neke informacije koje su bitne za engleski jezik nisu neophodne za neki drugi jezik. U nekim drugim slučajevima, prevod na neki drugi jezik ponekad zahtijeva ubacivanje informacija ili čak njihovo izbacivanje.

* stokic@gmail.com

Stil, ili alternativne varijante u sintaksi, mogu uvesti neprimjetno naglašavanje ili čak i drugo značenje, koje se nekako mora izjednačiti u drugom jeziku.

Ekvivalencije u različitim kulturnim kontekstima. Zarad čuvanja značenja, kulturne razlike mogu da zahtijevaju mnogo veće promjene negoli one koje se nagovještavaju u procesu prevođenja. Kultura naroda čiji se jezik uči mora se obuhvatiti sa učenjem formalnih aspekata jezika. Značenje zauzima centralno mjesto u nastavi stranih jezika. Osim problema značenja, veza između jezika i kulture nameće i problem upotrebe jezika, a može se u nastavi odnositi i na neke druge, ekstralingvističke probleme. Značenje riječi je često i kulturno obojeno i u većini slučajeva se može razumjeti samo kroz kontekst u kome se javlja.

3. Ekvivalencija u prevođenju

Tekst ciljnog jezika nikada ne može biti ekvivalentan originalnom tekstu na svim nivoima. Zbog toga su teoretičari napravili podjelu između različitih vrsta ekvivalencija.

Nida (1975: 23) predlaže formalnu i dinamičku ili funkcionalnu ekvivalenciju. Formalna ekvivalencija se usredsređuje na samo poruku teksta, i u formi i u kontekstu. Ona zahtijeva da poruka u jeziku – cilju odgovara što je moguće više različitim elementima u polaznom jeziku. Dinamička ekvivalencija se bazira na principu ekvivalentnog efekta, gdje odnos između prijemnika i poruke treba da je suštinski isti kao onaj koji postoji između originalnog prijemnika i same poruke. Njumark (Newmark 1988: 90) pravi razliku između komunikativnog i semantičkog prevođenja. Kao i dinamička ekvivalencija kod Nide, komunikativno prevođenje takođe pokušava da stvori efekat na čitaoca teksta ciljnog jezika isti kao i kod čitaoca polaznog teksta. Koler (Koller 1986: 50) predlaže denotativnu, konotativnu, pragmatičku, tekstualnu, formalnu i estetičku ekvivalenciju. Mandej (Munday 2001: 46) opisuje ovih pet različitih vrsta ekvivalencije:

1. Denotativna ekvivalencija se odnosi na ekvivalenciju vanjezičkog konteksta teksta.

2. Konotativna ekvivalencija se odnosi na izbor leksike, posebno kada je riječ o sinonimima.

3. Tekstualno-normativna ekvivalencija se odnosi na vrstu teksta.

4. Pragmatička ekvivalencija ili *kommunikativna ekvivalencija* se odnosi na prijemnika teksta ili poruke.

5. Formalna ekvivalencija se odnosi na formu i estetiku teksta, uključujući igre riječi i individualne osobine stilova polaznog teksta.

3.1. Kako riješiti probleme ekvivalencije

Zbog semantičkih, sociokulturnih i gramatičkih razlika između izvornog i jezika cilja izostavljanje i gubljenje informacije je neminovno. Basnet Mekgva-
jer (Basnett-McGuire 1991: 61) ističu da je moguće pristupiti pitanju problema

izostavljanja i gubljenja informacija onda kada se prihvati princip nepostojanja identično istih riječi između izvornog i ciljnog jezika. Bel (Bell 1991: 6) je sličnog mišljenja i po njemu *nešto* se uvijek mora izgubiti ili se čak može dobiti u procesu prevođenja, a prema Nidi (Nida 1975: 49), sve vrste prevođenja uključuju gubitak informacija i dodavanje informacija.

Bejker (Baker 1992: 40) posmatra gubitak informacija kao brisanje lek-sike zbog gramatičkih i semantičkih oblika jezika primjenika. Ukoliko značenje koje prenosi određenje riječi ili izraz nisu pretjerano bitni za razvoj daljeg teksta, prevodilac jednostavno može zaobići prevod te riječi ili izraza.

Prema Njumarku (Newmark 1988: 92) informacija se dodaje u prevod najčešće zbog kulturnih, tehničkih ili lingvističkih razloga. Informacija se može dodati u sam tekst (u zagradu) ili izvan teksta (u fusnotama).

Da bi se povinovalo stilističkim zahtjevima i gramatičkim konvencijama jezika-cilja, strukturalno prilagođavanje je neophodno. Strukturalno prilagođavanje, koje Katford (Catford 1965: 70) često naziva i pomjeranje, ili transpozicija je termin koji koriste Vini i Darbelnet (Vinay, Darbellnet 1965: 45). Prema Nju-mark (Newmark 1988: 220), promjena se odnosi na promjenu u gramatici iz izvornog jezika na jezik cilja. Promjena forme može da znači i promjena kategorija, klase riječi i reda riječi. Strukturalno prilagođavanje, prema Nidi (Nida 1964: 226) ima različite ciljeve: dozvoliti prilagođavanje forme poruke zahtjevima strukture jezika prijemnika, proizvesti semantički ekvivalentne strukture, obezbijediti ekvivalentne stilističke podesnosti i prenijeti ekvivalentnu komunikaciju.

4. Problem značenja

Probleme enkodiranja i dekodiranja poruke na putu od jezika originala do jezika cilja se ne može riješiti bez poznavanja značenja. U svojoj knjizi *Testiranja govornika* Lado (1964: 6) nam daje šemu značenja kao filtera kroz koji iskaz prolazi. I kod jezika originala i jezika cilja iskaz prolazi kroz filter ličnog, kulturnog i opšteg značenja. Riječ autobus u jednom iskazu ima jedno značenje za čovjeka koji uživa u vožnji, a drugo za onoga kome vožnja autobusa ne prija (lično značenje). U jednoj kulturi riječ autobus znači vrhunsko prevozno sredstvo, u drugoj najobičnije (kulturno značenje). Najzad, svi razlikujemo autobus u odnosu na avion (opšte značenje). Lado navodi da „kultura značenja koju koristimo u običnoj komunikaciji obično se privezuju za specifične lingvističke forme i tako obrazuju leksičke jedinice“ (Lado 1964: 183). Bez razumijevanja nema ni govora. Komunikacije neće ni biti ako govornik jezika cilja ne poznaje značenja govornika jezika originala, i obrnuto.

Pod kulturnim razlikama (Sosirop termin *valeur* [1966: 80]) podrazumijeva se različito izražavanje stvarnosti kroz simbole, riječi jezika. Englez, na primjer, razlikuje kožu kao dio tijela i prerađenu kožu kao materijal koji služi za pravljenje obuće i drugih artikala. Zato Englez ima dva znaka, dvije riječi: *skin* i *leather*. U našem jeziku to je jedan znak – naš jezik formalno ne pravi tu razliku, već razliku u značenju obezbjeđuje formalni kontekst. Za našu riječ *guma*, u en-

gleskom jeziku imamo dva znaka: *rubber and tyre*, ili za našu riječ *brada* ima takođe dva znaka: *chin i beard*.

Odnos između riječi i pojmova je složen. Pojava polisemije u jednom jeziku ne mora biti paralelna s polisemijom u drugom jeziku. Jedna riječ može da ima značenje, pojmovnik sadržina u jednom jeziku, a u drugom su ta ista značenja predstavljana sa više riječi. Tako riječ *vrijeme* u engleskom jeziku ima tri znaka: *time, weather i tense*¹ (Godel 1965: 78–79 [v. p.]).

Primjer za prvi slučaj postoji u našim riječima: *volan i točak* za englesku riječ *steering wheel*. Primjer za drugi slučaj nalazimo u engleskim riječima *Sir, gentleman i Mr* za našu riječ: *gospodin*. Primjere za treći slučaj predstavljaju naše dvije riječi: *prijatno i ti*, koje ne postoje u engleskom jeziku, i engleska riječ *Master*, koja do nedavno nije imala ekvivalent u našem jeziku.

Razlike među jezicima u vrijednostima koje riječi imaju nazivaju se kulturnim razlikama jer je različito segmentiranje vezano za razliku u kulturi naroda. Nekada se kultura, kao faktor koji utiče na jezik, može uočiti i objasniti i u sinhroniji, nekada bismo mogli da pozovemo u pomoć istorijsku leksikologiju da bismo objasnili uticaj kulture na jezik,² što nam u nastavi jezika i nastavi prevodjenja obično nije ni potrebno, a nekada su putevi razvoja jezika i kultura ostali nezabilježeni u bilo kojoj formi, pa nismo uopšte u stanju da tu vezu sinhronizujemo. Ono što nam se kao očigledno nudi a može nam koristiti, to jest stavovi jednog društva u sadašnjem trenutku, treba i objasniti u nastavi.

U vezi s poznavanjem kulture pri učenju stranog jezika, Lado (1964: 28) navodi pet situacija u kojima može doći do negativnog transfera iz kulture maternjeg jezika i pogrešnog prevoda:

1) Značenje obrasca kulture je isto sa obrascem kulture maternjeg jezika, ali je forma tog obrasca drugačija. Ako se, na primjer, Englez nađe u našoj zemlji, on će, ako želi da se vozi taksijem, tražiti njemu poznat oblik, marku automobila koju imaju svi taksi u Engleskoj i neće tražiti tablicu TAXI. On bez prethodnog poznavanja neće lako ugledati taksi, jer neće pokušati da traži kola s

¹ Značenja ne moraju da budu u skladu sa odnosom logičkih pojmova – logičkih razloga nema za postojanje dvije riječi *high i tall* u engleskom jeziku, što takođe predstavlja problem u nastavi značenja.

Pojam u jednom jeziku može da se iskaže i grupom riječi, a drugim redom riječi – engleska grupa riječi *to catch a cold* predstavlja pojam koji je u srpskom jeziku predstavljen jednom riječju prehladiti se.

Svi ovi problemi su, u stvari, problemi kodifikabilnosti (codifiability) – ono što jezik enkodira i ono što jezik ignoriše (Godel 1965: 67). Tako je odnos između leksikona (skupa riječi) dva jezika u odnosu na značenje u suštini odnos:

1. konvergentnost – postojanje više simbola za jedan pojam u maternjem nego u stranom,

2. divergentnost – postojanje više simbola za jedan pojam u stranom nego u maternjem,

3. nekongruentnost – kada uopšte nema simbola koji postoji u drugom jeziku.

² Kolijevka prajezika nije mogla biti u Indiji, prema Blumfildu (1933: 319), jer riječ za snijeg postoji u indoevropskim jezicima, a Indija nije sredina gdje je to moguće.

tablicom na svim markama automobila, jer kod nas forma automobila ne znači u isto vrijeme i taksi, već je tablica ta koja je relevantna. U sličnoj situaciji se može naći Srbin u Engleskoj, zbog razlike u formi kulturnog obrasca.

2) Značenje i forma obrasca su isti, ali distribucija je drugačija. Šećer se konzumira u dvije kulture različito, iako on isto znači za sve ljude i ima isti oblik u hrani. Čaj se u Engleskoj ili Americi pije često bez šećera ili s mlijekom, a kod nas uglavnom sa šećerom. Čurka se jede sa slatkim sosovima, a kod nas nikada. Distribucija šećera u ishrani je, znači, drugačija u dvije kulture i zato može doći do nesporazuma i međusobnih optuživanja o pogrešnom korišćenju šećera, što je stvar navike u određenoj kulturi.

3) Značenje obrasca je isto, a forma i distribucija su drugačiji. Doručak kod nas i u engleskoj kulturi ima isto značenje, ali mu je forma i distribucija je drugačija. Za doručak se u Engleskoj jede uglavnom *corn flakes* i pije sok od naranče i konzumira maramelada, zatim jaja, buter, kobasica, šunka i drugo. Kod nas doručak nema tu formu. I distribucija doručka se razlikuje u pomenutim kulturama.

4) Značenje obrasca ne postoji u jednoj kulturi. Slatko u engleskoj kulturi nema ono značenje koje ima u našoj, a to je da se njime služi gost. Kod Engleza slatko se jede za doručak ili večeru.

5) Razna značenja se pridaju istoj formi. Ručak u ove dvije kulture nema isto značenje. U našoj kulturi je to najobilniji obrok, kod Engleza nije.

4.1. Upotreba jezika

Riječi u nastavi prevođenja moramo upotrebljavati onako kako ih upotrebljavaju ljudi koji govore jezik koji učimo. Pogrešna upotreba riječi može dovesti do situacija:

- da do prenošenja tačne informacije putem prevoda i razumijevanja uopšte ne dođe,
- da uzajamno razumijevanje bude pogrešno,
- da se shvati šta je u tekstu originala rečeno, ali se u njenoj upotrebi riječi osjeća *kulturni akcenat*, Gladston (Gladstone 1969: 116) jer se zbog negativnog transfera iz srpskog jezika upotrebljavaju riječi na način koji Englezi nikada ne koriste.

Kada prevodimo na engleski jezik, mi prenosimo upotrebu riječi iz srpskog jezika svjesno ili nesvjesno, automatski koristimo načine izražavanja na koje smo navikli izražavajući se na srpskom jeziku, kako bismo iskazali što želimo i na engleskom jeziku. Ako Englez kaže *The boy is not polite enough* a mi kažemo *Yes*, on neće znati da li se mi slažemo s njim ili ne, jer bi Englez u slučaju slaganja rekao *No*, a u slučaju neslaganja ne bi rekao *Yes*, već bi objasnio zašto se ne slaže. Dalja komunikacija se može uspostaviti samo ako Englez pita *What did you mean by saying No?*, a mi mu damo objašnjenje iz koga će on shvatiti naš stav.

Poimanje mirovanja i kretanja u prostoru različito se formalno izražava u jezicima. Prevodilac ovo mora znati kako bi se dejstvo negativnog transfera umanjilo i kako ne bi došlo do pogrešnog razumijevanja. Naš prijedlog u pogrešno će se upotrijebiti u engleskom, ako se ne zna razlika u upotrebi i odnosu na mirovanje i kretanje. Student koji prevodi tekst treba da zna kada će upotrijebiti naš prijedlog u pomoću *to*, a kada pomoću *at*.: *I go to the theater, I am at the theater*.

Ako kažemo govoreći engleski *Sir Brown* i onda kada gospodin Brown nema titula *Sir*, Englez će razumijeti šta smo htjeli da kažemo, ali će naše nepoznavanje upotrebe riječi biti odraz sociokulturne razlike izvornog jezika i jezika cilja.

Upotreba izraza, idioma i poslovice još više nas obavezuje na poznavanje kulture. U njima se, kao većim jedinicama jezika, još više ogleda kultura naroda. Student će lakše i tačnije usvojiti *He is as strong as a horse* kad poznaje odnos prema životinjama u engleskoj kulturi, ako mu se objasni da stavovi u kulturi utiču na veliki broj izraza u vezi sa životinjama, upravo zbog toga što su životinje ljubimci u njihovoj kulturi i neće ovaj izraz shvatiti kao što bi ga možda shvatili u našoj kulturi, sa negativnom konotacijom.

U ovim jezicima postoje takođe i razlike u kolokaciji koje se moraju poznavati. Riječ *maiden* se, na primjer, u današnjem engleskom jeziku ne može po značenju izjednačiti sa riječju *girl* kao u jeziku ranijih perioda. Robins (1968: 68) govoreći o kolokaciji navodi nekoliko riječi sa kojima se riječ *maiden* kolocira u današnjem jeziku, kao što su: *maiden aunt, maiden voyage, maiden lady, maiden speech*. Upotrebu ovih kolokacija učenici treba da znaju kako ne bi došlo do iskaza kao što su: *A maiden came to see us*, koji se ne mogu čuti u engleskom jeziku.

Učenje formula je možda najvažnije za svakodnevnu komunikaciju i nastavu prevodenja. Formule variraju od situacije do situacije, ali svaka kultura ima svoje forme ponašanja koje se odražavaju na jezik, a ne moraju se podudarati sa formama u drugoj kulturi, pa ni u jeziku. Student treba da zna kada se upotrebljava *How are you?* a kada *How do you do?*, i kako se adekvatno reaguje kada se neko ovim formulama posluži. On mora da zna da izraz *How are you* ima vrijednost našeg *dobar dan*, a da se na njega odgovara *Fine, thank you, How are you*. On mora znati da u engleskom jeziku ne postoji riječ *prijatno* koju mi upotrebljavamo kada nekome hoćemo da poželimo prijatan ručak ili kada se od nekoga rastajemo.

Kada se uče sinonimi, mora biti jasno u kojim lingvističkim kontekstima se oni upotrebljavaju i kako se lociraju. Student može i izraze *I'm sorry* i *I am sorry* uzeti kao sinonime ako je naviknut na skraćeni oblik, iako oni to nisu. Prvim se izražava žaljenje a drugim se izvinjava Korder (Corder 1966: 87). Ako su riječi i izrazi slični po značenju (sinonimi) ili slični po formi (*I'm sorry* i *I am sorry*), to ne znači da su slični i po upotrebi. Studentima upotrebe moraju biti jasne isto tako kao i značenje i forma.

4.2. Lažni parovi

Lažni parovi se pojavljuju u svim jezicima, a uzrok im je djelomična sličnost oblika (ali ne i značenja) riječi u dva jezika. Najčešće se radi o internacionalizmima koje su oba jezika preuzela iz nekog trećeg (obično iz klasičnog latinskog ili grčkog). Te su riječi u dva jezika ušle s različitim značenjima ili su u njima razvile različita značenja (Ivir 1978: 68).

Ovdje ćemo navesti samo nekoliko primjera lažnih parova između srpskog i engleskog jezika. Parovi su navedeni tako da se najprije daje srpska riječ, zatim njen pogrešan prevod na engleski označen zvjezdicom. U zagradi slijedi uži izbor pravih značenja te engleske riječi, te pravilan izraz na engleskom jeziku za polaznu riječ.

aktuelan (problem, tema...) – **actual* (stvaran) => *current, topical, up-to-date*...

eventualno – **eventually* (konačno, na kraju, s vremenom) => *possibly*

simpatičan – **sympathetic* (simpatičan dječko ili djevojka) => *attractive, likeable*³

Slijede primjeri loših prevoda srpskih izreka na engleski jezik:

1. *Bez muke, nema ni nauke* – **Without suffering, there is no learning.*
=> No pain, no gain.

2. *Daleko od očiju, daleko od srca* – **Far from the eyes, far from the heart.*
=> Out of sight, out of mind.

3. *Vuk dlaku mijenja ali nikada ćud* – **The wolf changes his hair, but never his temper.* => The fox may change its skin, but never its character.

4. *Ko rano rani, dvije sreće grabi* – **He who wakes up early, catches two fortunes.* => The early bird caught the worm.

5. *Imati gladne oči* – **To have bigger eyes than the stomach.* => Your eyes are bigger than your stomach.⁴

Primjeri izvornih riječi koji imaju više značenja na jeziku cilja, ali su se studenti opredijelili za pogrešnu riječ u datom kontekstu, što je dovelo do dvosmislenosti rečenice.

– The country needed culture, water and *oil*... **zemlji* je bila potrebna kulturu, voda i *ulje*... => nafta.

– Eleonor hated Barbara's scratchy, labourious *hand* that I knew so well... **Eleonor* je mrzila Barbarin neizjednačenu, tromu *ruku* koju sam ja poznao tako dobro => rukopis⁵.

³ Primjeri prevoda studenata prve godine engleskog jezika na Filološkom fakultetu, Odsjek za engleski jezik, Dobož.

⁴ Primjeri prevoda studenata druge godine engleskog jezika na Filološkom fakultetu, Odsjek za engleski jezik, Dobož.

Postoje i lažni parovi s polazištem u engleskom jeziku. Obično se radi o pojavi kad riječ ima više značenja, od kojih jedno jest ono koje mi znamo, ali u određenom kontekstu nam treba ono drugo, sasvim drugačije značenje. Najčešće su to dobro poznate riječi koje su ponekad i oblikom slične srpskoj riječi srodnoga značenja⁶.

Academia ne znači akademija već univerzitet, (akademija je *Academy*). Isto tako, *academic* ne znači akademik, već univerzitetski profesor.

Athlete u američkom engleskom ne znači atleta, već sportista, a u britanskom engleskom se za sportista kaže *sportsman* (što znači i lovac i džentlmen).

Baby shower na znači tuš za bebe, već kućna svečanost na koju se donosuju pokloni za bebu.

China ne znači samo Kina već i porculan, porculansko posuđe.

Easy game ne znači jednostavna igra, već lak plijen, laka žrtva. Isto tako *Fair game* ne znači poštena igra već idealna/laka meta.

I can't help myself ne znači ne mogu sebi da pomognem, već ne mogu prosto odoljeti.

On time ne znači samo na vrijeme, već i na otplatu.

Red eye ne znači samo crvene oči (od nespavanja), već i a) znak za opasnost na putu, b) brancin ili druga morska riba sa crvenim očima, c) noćni let, d) loš viski, brlja.

5. Zaključak

Problemi prevođenja se javljaju kao rezultat razlike u značenju riječi, različiti sintaksički konteksti i razlike u kulturnom kontekstu.

Da bi se povinovalo stilističkim zahtjevima i gramatičkim konvencijama jezika cilja, strukturalno prilagođavanje je neophodno. Strukturalno prilagođavanje ima različite ciljeve: dozvoliti prilagođavanje forme poruke zahtjevima strukture jezika prijemnika, proizvesti semantički ekvivalentne strukture, obezbijediti ekvivalentne stilističke podesnosti i prenijeti ekvivalentnu komunikaciju.

Problem značenja i upotrebe jezika je od velikog značaja u nastavi prevođenja. Osim problema značenja, veza između jezika i kulture nameće i problem upotrebe jezika, a može se u nastavi odnositi i na neke druge, ekstralingvističke probleme. Značenje riječi je često i kulturno obojeno i u većini slučajeva se može razumjeti samo kroz kontekst u kome se javlja.

Jedna riječ može da ima značenje, pojmovnik sadržina u jednom jeziku, a u drugom su ta ista značenja predstavljana sa više riječi. *Lažni parovi* u srp-

⁵ Primjeri prevoda studenata prve godine engleskog jezika na Filološkom fakultetu, Odsjek za engleski jezik, Doboj.

⁶ <http://micavujicic.com/index.aspx?id=3&idp=16&ids=173&n=Razgovori&np=Yellowca>>b. 27. 10. 2011.

skom i engleskom jeziku dovode do zabune i zamjene na očigled sličnih ili istih riječi u engleskom i srpskom jeziku i samim tim do pogrešnog prevoda.

Literatura

- Baker 1992: M. Baker, *In Other Words: A Coursebook on Translation*, London: Sage Publication.
- Bassnett-McGuire 1991: S. Bassnett-McGuire, *Translation Studies*, New York: Methuen & Co. Ltd.
- Bell 1991: R. T. Bell, *Translation and Translating: Theory and Practice*, London: Longman.
- Bloomfield 1933: L. Bloomfield, *Language*, New York: Henry Holt.
- Catford 1965: J. C. Catford, *A Linguistic Theory of Translation*, London: Longman.
- Corder 1966: S. P. Corder, *English Language Teaching and Television*, London: Longman.
- Gladstone 1969: J. R. Gladstone, *Language and Culture*, „*English Language Teaching*“, V 23:2.
- Goodell 1965: R. J. Goodell, *Linguistic-Cultural Contact and Its Effect in a Language Teaching Situation: Afghanistan (1964)*, unpublished Doctor's Thesis, presented at the University of Edinburgh.
- Hervey, Higgins, Haywood 1995: S. Hervey, I. Higgins and L. M. Haywood, *Thinking Spanish Translation: A Course in Translation Method: Spanish into English*, London, New York: Routledge.
- Ivir 1978: V. Ivir, *Teorije i tehnika prevodenja*, Novi Sad: Zavod za izdvanje udzbenika.
- Koller 1981: W. Koller, *The concept of equivalence and the object of translation studies*, *Target*, 7(2), 191–222.
- Lado 1964: R. Lado, *Language Testing- The Construction and Use of Foreign Language Tests*, New York: MCGraw-Hill.
- Munday 2001: J. Munday, *Introducing Translation Studies*, London, New York: Routledge.
- Newmark 1991: M. Newmark, *About Translation*, Great Britain: Longdunn Press, Ltd, New York: Prentice-Hall International.
- Nida 1975: E. Nida, *Language Structure and Translation*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Robins 1968: N. H. Robins, *General Linguistics, An Introductory Survey*, Bloomington and London: Indiana University Press.
- Saussure 1966: F. Saussure, *Course in General Linguistics*, edited by Charles Ballz, Albert Sechehayé collaboration with Albert Riedlinger, translated by Wade Baskin, New York: McGraw – Hill Book Company.
- Vinay, Darbelnet 1965: J. P. Vinay and J. Darbelnet, *Stylistique Comparee du Francois et de L'angalis*, Paris: Didier.

JEZIK MEDIJA U KREIRANJU IDENTITETA

Učinak globalnih i transnacionalnih medija na tranzicijske države

Medijski profesionalci ne smatraju da će njihove zemlje bitno uticati na globalnu ekonomiju. Određeni uticaj, smatraju medijski profesionalci, imaće tek kooperacije domaćih i globalnih ekonomskih faktora. Takođe, u svih pet zemalja, medijski profesionalci procenjuju da će američki interesi, praćeni multinacionalnim i evropskim interesima, imati značajan uticaj na globalizaciju lokalnih medija. Sve u svemu, medijski profesionalci u svim zemljama uključenim u studiji smatraju da će spoljnopolitički interesi imati znatniji uticaj na globalizaciju domaćih medija nego na nacionalne interese. Štaviše, medijski profesionalci saglasni su da će globalni mediji snažno uticati na lokalne medije, u kontekstu vesti, zabave i oglašavanja. Na pitanje o uticaju globalizacije na zakonsku regulativu ispitanici u Hrvatskoj, za razliku od ostalih zemalja, ne smatraju da će globalni mediji znatno uticati na vladavinu prava, medijsku zakonsku regulativu i državnu upravu.

Tabela 1:¹³ Razlike u mišljenjima građana i medijskih profesionalaca

Independent Sample t-test	educated/media/professionals		random citizen	
	MEAN	S.D.	MEAN	S.D.
1. Economic Issues*	.63	3.58	.40	2.11
2. Macro (outside) Interest Issues*	.51	2.29	.44	3.41
3. Macro (self) Interest Issues*	.75	4.20	.62	1.85
4. Local Media Issues*	.63	1.97	.66	3.37
5. Legal Issues	.58	2.61	.52	2.65
6. Cultural Issues**	.55	2.82	.53	3.09
Note* indicates significant difference at $p < .01$; ** indicates significant difference at $p < .05$				
1 = strongly agree 2 = agree 3 = neutral 4 = disagree 5 = strongly disagree				

* danicapirsl@yahoo.com

Medijski profesionalci, za razliku od ispitanih građana, smatraju da će globalni i transnacionalni mediji znatno uticati na pitanje slobode izražavanja i da će znatno uticati na postojeće medijsko zakonodavstvo. Pa ipak, rezultati su postali manje jasni kada su anketari pitali ispitanike o uticaju globalne medijske invazije na domaću kulturu. Ispitani građani nisu imali u potpunosti jasne stavove o uticaju globalnih medija na njihovu kulturu. Građani ovih pet zemalja smatraju da globalna medijska invazija neće pridoneti multikulturalnom društvu, boljem razumevanju drugih kultura itd. Takođe, građani su mišljenja da je delimično reč o jednosmernom komuniciranju koje će se donekle odraziti na domaću kulturu, ali ne smatraju da globalni mediji služe pojedinim interesnim grupama, niti da je reč o invaziji na njihovu kulturu. Medijski profesionalci misle da će ulazak globalnih medija na domaće tržište za posledicu imati bolje razumevanje stranih kultura, porast tolerancije i smanjenje fenomena jednosmernog komuniciranja. Profesionalci smatraju da će prisutnost globalnih medija imati pozitivan učinak na domaću kulturu. Sudeći prema rezultatima evidentirane su bitne razlike u mišljenjima o ekonomskoj korelaciji između globalnog i lokalnog. Medijski profesionalci ne smatraju da će njihove nacije bitno uticati na globalnu ekonomiju, dok građani smatraju kako njihove zemlje imaju smisleni uticaj na globalni biznis. Hrvatska i Slovenija pokazale su najmanji stepen razilaženja u mišljenjima profesionalaca i građana o pitanju uticaja na pravosudni sistem. Opšte je mišljenje kako, izuzev uticaja na slobodu govora i izražavanja mišljenja, kao i striktno medijsku regulativu, neće biti značajnijeg uticaja na legislativu.

Tabela 2:¹⁴ Pravna pitanja

Independent Sample t-test	educated/media/professional	random citizen	t-test
	MEAN	MEAN	t
1. Estonia	2.60	2.75	
2. Latvia**	2.28	2.65	-2.03
3. Lithuania*	2.28	2.77	-3.37
4. Croatia	2.61	2.65	
5. Slovenia	2.45	2.38	
Note: * indicates significant difference at $p < .001$			
1 = strongly agree 2 = agree 3 = neutral 4 = disagree 5 = strongly disagree			

Zasebni t-testovi provedeni su između ove dve grupe kako bi se uporedila njihova stajališta o pitanju uticaja globalnih medija na domaću kulturu. Medijski profesionalci, više nego li građani, smatraju da će invazija globalnih medija znatno uticati na njihovu kulturu. U Litvaniji, Latviji, Hrvatskoj i Sloveniji mišljenja obrazovanih medijskih profesionalaca i nasumice odabranih građana o tome kako će se globalizacija medija odraziti na kulturna pitanja, bitno su se razlikovala.

Tabela 3:¹⁵ Pitanje kulture

Independent Sample t-test	educated/media/professional	random citizen	t-test
	MEAN	MEAN	t
1. Estonia	2.70	3.02	
2. Latvia*	2.67	3.11	-3.38
3. Lithuania*	2.77	3.11	-3.28
4. Croatia**	2.82	2.09	6.53
5. Slovenia *	3.05	2.74	-8.27
Note: * indicates significant difference at $p < .001$			
1 = strongly agree 2 = agree 3 = neutral 4 = disagree 5 = strongly disagree			

Studija koju su sprovedi američki komunikolozi ukazala je na specifičan sociološki fenomen nazvan *društvo u tranziciji*. Ova studija tek je zagrebala površinu procesa koji u žarištu posmatra tranziciju društva iz diktatorskih oblika vladavina u moderno demokratsko društvo. Većina današnjih društava na sličan se način modernizuje, pa je jasno indikovano da su transnacionalni mediji osnovni moderatori društava u tranziciji. Koristeći se klasičnim sociološkim metodama (anketom i intervjuom), autori studije došli su do zaključka da komunikacijska teorija, uglavnom utemeljena na promatranju procesa modernizacije, mora uzeti u obzir tranzicijska društva. Još u 19. veku sociolog Ferdinand Tönnies u *Integralnoj teoriji masovnih medija i modernizacije* je podelio društva na *tradicionalna* i *urbano-industrijska*. Autori studije sugerisu da se ovoj podeli trebaju dodati i *tranzisijska društva* i iznose sledeće zaključke: 1) klasična sociologija smatra da modernitet sačinjavaju dva tipa društva, tradicionalno i urbano-industrijsko: treba im dodati i treće, tranzicijsko društvo, 2) tranzicijsko društvo je u procesu rekonstruisanja temeljnih institucija; od centralizovanog do slobodnog tržišta, od autoritarne do demokratske vladavine, od etnocentrizma do pluralizma, od politički kontrolisanih do nezavisnih medija, od autokracije do vladavine prava, 3) globalizaciju, kao posledicu modernizacije, tranzicijska društva posmatraju kao kulturni i komercijalni imperijalizam, 4) kreatori javnoga mnjenja, politički lideri i slično, pojmove *globalizacija* i *medijska invazija* koriste za pokretanje društva protiv mosta ka modernizaciji, 5) modernizacija može i ne mora biti ishod u tranzicijskim zemljama.

Javni servis informisanja

Koncept javnog servisa informisanja 1920. godine osmislio je generalni direktor BBC-a lord John Reith. Servis javnog informisanja, poput javne TV ili javnog radija, osnovni cilj vide u posebnoj brizi za nacionalni identitet. Javni servisi informisanja trebalo bi zadovoljavati sledeće: 1) Trebalo bi služiti kao instrument prosvetavanja, 2) Pružati informaciju, zabavu i edukaciju, 3) Čineći to povoditi se za sledećim istinama: nepristrasnost, objektivnost i izbalansiranost.

Republika Irska, sada aktivna članica Evropske unije, definišući osnovne ciljeve sistema javnog informisanja 1995. godine izdaje Zakon o javnom informisanju u kojem su sadržani temeljni principi javnog servisa informisanja: 1) sredstva javnog informisanja moraju služiti javnom interesu i opštoj dobrobiti, 2) emitovani programi moraju biti dostupni celoj populaciji, 3) emitovani programi moraju biti usmeren prema svim ukusima i interesima, 4) manjine moraju uživati prednost 5) sredstva javnog informisanja trebaju uvažavati svoj poseban odnos prema očuvanju nacionalnog identiteta, 6) sredstva javnog informisanja moraju biti nepristrasna, udaljena od parcijalnih interesa, a naročito od uticaja Vlade u zasjedanju, 7) javne smernice za emitovanje programa trebaju biti usmerene ka oslobađanju, a ne restrikciji stvaraoaca programa.

Iako idealistične, ove smernice dobar su putokaz šta javni mediji trebaju biti. Međutim, američka industrija filma i zabave i dalje dominira tržištima širom sveta. U Indiji joj konkuriše jedino Bollywood, ali i indijska kinematografija spoj je američke i indijske kulture. Procena je da su američki televizijski i filmski proizvodi penetrirali u 85 posto svetskog tržišta. Naime, neretko se na domaćim medijskim frekvencijama pojavljuju tzv. uvezene teme, poput teme o zlostavljanju dece u školama. Bulliing, engleska reč za međusobne dečje okršaje u školskim klupama, vrlo je brzo uhvatila koren, kako u elektronskim tako i u štampanim medijima. Ovaj je izraz postao sintagma za jedan ozbiljan društveni problem, a da se niko nije pitao zbog čega je taj problem brendiran na anglofon-ski način i prezentiran kroz prizmu zapadnjačkog medijskog serviranja medijske top teme meseca. O zastupljenosti jezika u sve prisutnijoj anglikanizaciji i govoru i programa nema mesta za emisiju koja promovise zavičajni i standardni govor, potvrđujući tako i naučne spoznaje da će i najmlađi lakše usvajati standardni jezik ako u njega prelaze sa svešču o zavičajnom govoru. U sveopštoj anglikanizaciji, ali i nemaru za maternji jezik kakav se upravo neguje poslednjih godina na komercijalnim televizijama, javna je televizija nudila postojanost ispunjavajući pritom svoje zakonske i programske obaveze. Pod uticajem lakog govora i emisija još lakšeg sadržaja, očito su odgovorni zaključili da je najisplativije preuzeti tuđe, a prećutati svoje.

Sadržaj koji bi javna televizija trebalo emitovati, a kako bi donekle sačuvala autentičnost i nacionalni identitet, vrlo brzo zaseniće lepeza medijskih proizvoda koje medijski giganti produkuju u ogromnim kvantitetima i kvalitetima. Javna televizija, zbog svoje prirode, ne može konkurisati. Primer NBC-ja ukazuje na vrednost ljudskih potencijala. NBC svoj program bazira na psihološkoj svesti gledalaca da je informacija koju prenose njima dobro poznata lica po pravilu tačnija od one koju prenosi nepoznata osoba. Dan Rather jedan je od veterana u novinarstvu, a njegov kredibilitet NBC je spreman adekvatno finansijski nagraditi, jer Rather je od neprocenjive važnosti za imidž NBC-ja. Ipak, posmatrajući promene u zemljama koje su tek nedavno ostvarile svoje članstvo u EU, evidentno je da domaća produkcija, filmska, video ili muzička, sve više privlači auditorijum.

Mediji, identitet, manipulacija

Manipulacija vodi poreklo iz latinskog jezika i predstavlja kovanicu od dve reči: manus –ruka i pulare – ugladiti, glačati, dodirivati, pipati, udešavati, prevlačiti rukom, itd. U prvobitnom značenju manipulacija se odnosila na obradu nekog predmeta pomoću veštog korištenja ruku, da bi kasnije označavala rukovanje ili upravljanje stvarima i ljudima da bi se ostvario neki zajednički cilj. Ljudi često žele da izraze svoje lične ili grupne stavove o određenim pitanjima, sporovima i pri tom pokušavaju da ubede druge ljude u ispravnost svojih stavova. Ubeđivanje i manipulacija su vidljivi u masmedijima skoro na svakom koraku. Manipulacija se definiše kao smišljen sistematski i kontrolisan postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći simbolička sredstva, u za njega pogodnim psihosocijalnim uslovima odašilje u masu, preko sredstava komunikacije, određene poruke, sa namerom da utiče na uverenja, stavove i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni u stvarima o kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani, usmerili prema ubeđenju, stavovima i vrednostima manipulatora, a da toga nisu svesni. Ova definicija manipulacije predstavlja verovatno najkompletniju i najuravnoteženiju sliku manipulacije. Posebnom analizom elemenata strukture pojma manipulacije, autor pokušava da otkrije sve faktore koji omogućavaju uspešno manipulisanje, *nevidljive ruke* manipulatora. Manipulacijom se želi na silu prodreti u nečiji duh da bi se tamo usadilo neko mišljenje ili ponašanje, a da čovek nije svestan prisile. Sve je u tom činu koji sam od sebe krije svoju manipulatorsku prirodu. U tome je njegova suštinska agresivnost. Zaista, za razliku od fizičkog nasilja koje izaziva eksplicitno očiglednu reakciju, psihološka ili kognitivna prinuda uspešna je zbog svoje prikrivenosti. Tako i mehanizmi konstruisanja manipulatorske poruke zavise od dvostruke težnje: da se ustanovi eventualni otpor i da se sam postupak maskira. U tome je osnovna razlika između manipulacije i dokazivanja, gde se istovremeno sa ubeđivanjem objašnjava i sam postupak. Bez obzira što se ponekad u svakodnevnom govoru manipulacija upotrebljava i u pozitivnom smislu (npr. manipulativni troškovi), većina istraživača ističe da je ona nečasna i sramotna po onoga ko se njome služi, ma kakvi bili ciljevi koje želi da postigne.

Oni smatraju da je sve manipulacija i da ne postoji nikakav drugi mogući način ubeđivanja. Pošto se kao alternativa manipulaciji navodi fizička prinuda, po toj logici bolje je izabrati manipulaciju. S druge strane navode se argumenti koji opovrgavaju ovu pretpostavku. Prva pretpostavka je da u savremenom društvu nema više ideala za koje se vredi boriti i koje treba odbraniti. Druga pretpostavka zasniva se na stanovištu da je manipulacija karakteristična samo za totalitarna društva i da postepeno nestaje sa demokratizacijom društvenog života. Treća pretpostavka dopušta postojanje manipulacije, ali znatno ublažava njene posledice, ističući da je javno mnjenje odraslo i postalo kritičnije. Smatra se da javnost kojom se pokušava manipulirati može u velikoj meri da takve obrasce odmah dekodira.

Zaključak

Mediji nisu postali oruđe prikupljanja i širenja informacija koje proizvodi neko drugi, već proizvođač, kontrolor i vlasnik informacija. Oni imaju svoje moćne i profesionalno obučene kadrove za to. Njima su na raspolaganju faktički sve raspoložive snage koje su na bilo koji način povezane sa informacijama. Oni formiraju informaciju po svojim pravilima, dajući informaciji oblik koji odgovara njihovim interesima. Informacioni tok koji ih zaobilazi neznatan je u poređenju sa onim koji prolazi kroz njih, a njegova uloga još beznačajnija. Oni su koncentrisali u sebi najuticajnije informacione tokove i društvene snage. Mediji prodiru u sve sfere društva – u politiku, ekonomiju, kulturu, nauku, sport, svakodnevni život. Oni svugde imaju posla i ne deluju samo na osećanja i mišljenja ljudi. Oni demonstriraju vlast nad njima, i to diktatorsku vlast. Ova vlast se ostvaruje različitim kanalima.

Sredstva masovnih komunikacija postaju sve više informativna i formativna. Mnoštvo informacija zahtevalo je prilagođavanje i selekciju, što je omogućavalo i manipulaciju. Informacija je, najedanput, u punom smislu, postala temelj socijalne moći. U situaciji izloženosti na milost i nemilost depersonalizovanim informacijama, pojedinac počinje tražiti oslonac u drugome, nekoga ko zna, ko može biti oslonac u kontradiktornom svetu sa kojim je suočen. On postaje sve zavisniji od medija i informacije koju od njih dobija. Iako su te informacije sekundarne, one za njega postaju primarne i osnovne. Svet za pojedinca nije više samo njegova porodica i teritorija; on je najedanput postao građanin sveta, ali sa ličnošću koja je još uvek primerna užim lokalnim okvirima. Smisao se traži i nalazi u onome što daju drugi, a pojedinac postaje manipulativni objekt.

Literatura

- Dittmer 2010: J. Dittmer, *Popular culture, geopolitics, and identity*, Lanham, Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers.
- Eriksen 2007: T. H. Eriksen, *Globalization: the key concepts*, Oxford, UK; New York, NY: Berg.
- Gauntlett 2008: D. Gauntlett, *Media, gender and identity: an introduction*, London: Routledge.
- Heath 2011: T. Heath, *Evolving the web into a global data space*, San Rafael, Calif: Morgan & Claypool.
- Turner 2010: G. Turner, *Ordinary people and the media: the demotic turn*, Los Angeles: Sage.

ФОНЕТСКИ ДИЈАЛЕКТИЗМИ У ПОЕТСКОМ ТЕКСТУ ЂОРЂА СЛАДОЈА

0. Савремени српски пјесник Ђорђо Сладоје¹ заузима значајно мјесто у српској лирици посљедњих деценија двадесетог и прве деценије двадесет и првог вијека. Његова поезија „представља крајње особен књижевноисторијски и културолошки случај“ и „легитимише се као један од најизразитијих изданака традиционалистичког пјевања“ (Негришорац 2009: 115). Овим ставом, изреченим у поговору вишеструко награђиване збирке изабраних пјесама *Манастирски баитован*, Иван Негришорац је заправо на трагу ишчитавања Сладојеве поезије коју су отпочели Никола Кољевић (2003: 259-262) и Славко Леовац, кад су га везали за ону линију пјесничке традиције „која је духовно плодна и актуелна“ (Леовац 2003: 263).

Књижевни критичари су се, скоро по правилу, позитивно изјашњавали о језику Сладојеве поезије: „Поезија Ђорђа Сладоја (...) пре и после свега своди се на чисто стање језика“ (Пантић 2003: 268), али нажалост његов пјеснички израз до сада није био предмет посвећеније језичкостилске анализе. Ранко Поповић (2003: 7-33), приређивач избора *Душа са седам кора*, у свом предговору *Искупитељска милост пјесме* међи добру основу за посебан лингвостилистички третман. Податак да у селективној литератури радова о поезији Ђорђа Сладоја, која је дата на крају ове књиге, нема ни једног рада који се бави проучавањем језичких аспеката пјесниковог језика², указује да наш рад почива на скоро неистраженом терену, што уједно представља и велики изазов, нарочито када је ријеч о живом и веома инспиративном пјесничком изразу.

То је и разлог који нас је навео да се позабавимо овом темом, односно фонетским дијалектизмима који се јављају у поетском изразу Ђорђа Сладоја и њиховим функционалним одређењима. Анализом показујемо колико су инкорпорирани дијалектизми у поезији нашег пјесника ослоњени на источнохерцеговачку дијалекатску базу. Затим – која је стилска улога

* bozicabk@yahoo.com

¹ Ђорђо Сладоје је рођен 1954. године у Клињи код Улога, у Горњој Херцеговини. Студије Социологије је завршио у Сарајеву, гдје је живио до 1992. године. Посљедњих двадесетак година живи у Врбасу. Аутор је десетак пјесничких збирки, а објављено је и неколико књига Сладојевих изабраних пјесама.

² На овом мјесту ми додајемо лингвостилистички рад Миланке Бабић (2009: 33-42) *Антитетичке језичке конструкције у поезији Ђорђа Сладоја*, в. садржај.

дијалекатске подлоге анализираниог текста и које је њено мјесто у поетском ткиву самих пјесама.

1. Интерпретација термина дијалектизам. Интерпретација и метод одређења термина *дијалектизам* детерминисани су дефинисањем овог појма у ограниченом и често контрадикторном опсегу досадашње литературе. Тако, нпр. проучавајући *Граматичке дијалектизме у Његошевом Горском вијенцу* Драгана М. Ратковић (2006: 3-7) уочава да једна група лингвиста³ дијалектизме одређују према критеријуму језичке особине карактеристичне за актуелно језичко стање одређеног ареала, при чему напомиње да се у том смислу користе описни изрази: *овако се говори / ово се може чути* или *ово је особина датог говора*, као и да овај критеријум заобилази нормативну компоненту⁴. С друге стране, једна група лингвиста⁵ дијалектизме сагледава као особине актуелног стања у одређеном ареалу, дистинктивне у односу на савремену књижевнојезичку норму, при чему ауторка износи Стевановићев став да је дијалектизам особина народног језика која није сагласна савременом књижевном језику или је изгубила општи карактер, те код Ћупића проналази „преглед фонетских особина које *припадају дијалекту, тј. нијесу компоненте књижевног стандарда*“ (Ратковић 2006: 7).

1.1. У рјечничкој литератури термин *дијалектизам* се дефинише као било која језичка црта, ријеч или облик различит од те црте у другим дијалектима и књижевном језику (РМС 1: 678), односно дијалекатска особина у језику (РСАНУ 4: 296), при чему се истиче Белићев став да дијалектизми руше стубове правилности књижевног језика. Дакле, дијалектизми се у књижевнојезичком изразу могу схватити као одступање од језичке норме. Они се у поетском тексту користе са различитим стилским циљевима, најчешће са евокативно-стилском вриједношћу осликавају аутентичан живот и обичаје народа, репродукујући нијансе локалног колорита специфичног за фолклор одређеног подручја. Поред граматичких, деривационих, семантичких и лексичких дијалектизама, О. Н. Емельянова (2005: 112-113) разликује и фонетске дијалектизме, који одражавају звуковне особености и изговорни систем народног говора, те закључује да су дијалектизми уобичајено средство за стварање *изразитог, експресивно обојеног текста* (курзив Б. К.).

1.2. Наша анализа бавиће се фонетским дијалектизмима под којима подразумевамо дијалектизме чију дистинктивну црту у односу на стандарднојезичке форме врше фонолошки онеобичајене лексеме, чију кохерентност омогућавају управо фонетски дијалектизми. Све те форме у Сла-

³ Ауτροка овдје помиње Николу Симића, Јована Живановића и Данила Вушовића.

⁴ Ратковић (2006: 5) наводи Живановићево схватање: „*Ово што сам прибиљежио јесу ванредне особине, које се налазе у 'Горском вијенцу', а чују се у говору црногорском; а опће су дијалектичне црногорске особине познате*“.

⁵ У другој су групи Александар Белић, Михаило Стевановић, Бранислав Остојић и Александар Младеновић.

дојевом поетском тексту имају статус фоностилема⁶, јер се њиховом употребом остварује експресивност и сликовитост пјесничког језика. Да дијалектизми код овог пјесника имају статус фоностилема, које он свјесно и сврсисходно распоређује по тексту, потврђује и чињеница да Ђ. Сладоје паралелно употребљава и нормативне облике тамо гдје су, према његовом осјећају, стилски неопходнији.

1.3. Грађа. Грађу за потребе наше теме ексцерпирали смо из пјесникових збирки поезије објављених у различито вријеме и на различитим мјестима.⁷ То је, за нас, битан податак због тога што корпус у цјелини територијално, тематски и говорно припада подручју источнохерцеговачког говорног типа, али и са својим подтиповима, што за ову тему није занемарљиво. Тако, на примјер, у временској стратификацији стваралаштва овог пјесника то се јасније и илуструје, нпр. различитом замјеном јата, што с једне стране упућује на одређени идиолекатски комфортизам самог писца у екавском говорном окружењу, а с друге стране и на унутарјезичка раслојавања својствена српском језику.

Слиједи преглед препознатљивих фонетских дијалектизама у Сладојевој пјесничкој панорами, уз неопходан дескриптивни коментар – према потребама ове теме.

2. Вокали

2.1. Рефлекс јата и појаве у вези са њим. На самом помолу свог поетског имена, у Сарајеву 1976. године, наш пјесник у свом изразу готово досљедно користи лексеме са (и)јекавском замјеном јата. Наиме, у првој Сладојевој пјесничкој збирци укупно је четрдесет шест пјесама, од којих су тек три са досљедном екавском замјеном јата. У свакој наредној збирци број екавски писаних пјесама расте и достиже готово половину збирке у зрелијем стваралаштву, да би посљедња пјесничка збирка била обојена готово у потпуности екавском замјеном овог старог гласа. При томе ваља напоменути да је екавска замјена досљедна, иако неријетко и из тако сублимираног поетског текста изрони понеки (и)јекавизам, који имплицира пјесниково подсјећање на ријечи из дјетињства и ране младости, као посебан комуникацијски „мост“ са одређеним читаоцем. То су лексички облици које је пјесник слушао и којима се служио на простору на коме је поникао, а које у екавском контексту оживљавају снагу епског израза:

1. Целога сам века вирко преко Дрине
Отуда из Босне као из сепета

⁶ О фоностилемама више видјети нпр. у *Стилске фигуре и књижевни текст*, М. Ковачевић, Београд, 1988, 11-23.

⁷ Грађу смо ексцерпирали из пјесничких збирки Ђорђа Сладоја умјесто чијих пуних наслова уз редни број примејра наводимо скраћенице: ДН – *Дневник несанице* (Сарајево 1976), ВП – *Велики пост* (Београд 1984), СУ – *Свакодневни уторник* (Београд 1989), Т – *Трепетник* (Београд 1992), ДХ – *Далеко је Хиландар* (Врање 2000), МВ – *Мала васкрсења* (И. Сарајево 2006), МБ – *Манастирски башитован* (Нови Сад – Београд 2009).

Да се дочепам барем Чајетине
Да виђу где је Љубовија клета
[...]
Али црна пруга по души ме шине –
То Харон пуши и чека на скели
Да ме превезе тамо преко Дрине
Где се још само Каракај бијели
[МВ, 30]

Оваквим ријечима могла би се приписати евокативна функција⁸, која је очигледна и у лексици типичној за источнохерцеговачки говорни тип. Међутим, вјероватније је да се на овом мјесту, као и у Бећковићевој *Каж*и, заправо ради о пјесничком експерименту у којем се поетски текст са изворног ијекавског модела премјешта у екавски, односно да све пјесме можемо посматрати као ијекавске текстове који су „свјесном ауторовом интервенцијом, накнадно, макар и у тренутку стварања (и то је накнадно), екавизиран[е]“, како то примјеђује Маројевић (1995: 154-155). Тако ијекавске трагове не проналазимо само у стиховима који би могли бити „штампарске грешке“, већ и у оним стиховима у којима су уткане језичке јединице без екавских еквивалената:

2. У пепељари бадњак палим
У рогу ждијем славску свећу
[МБ, 17];
3. Стrepех да ћу се ту обрести
По ко зна чијој заповести –
На висоравни у дивљој чести
Да ћу и Тебе Творче срести
У шемешљици чеплијести⁹
[МБ, 97].

У истраживаном корпусу забиљежили смо само један примјер икавске замијене јата, који приписујемо версификацијским узусима и потребама стиха:

4. А од зла дужника и козу без млика,
Гракнуће углас они из Зовике.
[Т, 28].

Јотовање оклузива *т* и *д* у кратким слоговима, као што је познато, једна је од типичних собина (и)јекавске Херцеговине, па ни Сладојева по-

⁸ Клајн – Шипка (2008: 407) термин евокација у примарном значењу доноси се као „оживљавање, изазивање у свести слике чега, успомене на нешто, присећање, предочавање“. Уп. и: „*Učinak prisjećanja* (fr. *effet par evocation*) i *afektivnost* su u Ballyjevoj stilistici stilogeni elementi govora/teksta. Dok je afektivnost prirodni znak govornikove/autorove osobnosti i emocionalnog stanja, učinak prisjećanja je društveni znak, jer, evocirajući izvorni kontekst teksta ili nekog tekstualnog elementa, pokazuje pripadnost. Utoliko je učinak prisjećanja rezultat intertekstualnosti“ (Ivas 2004: 30).

⁹ Уп. *Чеплијез* – *Apshodelus* (Симоновић 1959: 687)

езија није лишена оваквих облика, које биљежимо у именицама *ћед* и *ћерлица*:

5. То су полукрилата епска чудовишта
Из *праћедовског* мрака –
[ВП, 41];

6. У освит прије свих пијетлова
Умро *ћед* Јовица.
[ВП, 44];

7. *Бед* је приправан да се опет
Са утварама својим бије.
[СУ, 22];

8. Играли смо се [...]
Пипавице,
Ћералице...
[СУ, 13].

Од дијалекатских јотовања¹⁰ везаних за рефлекс јата, у писаној рјечи Ђорђа Сладоја проналазимо и јотовање секвенце *слћ* и њим условљену алтернацију *с:ш* у именици *пошљетак*, насталој супстантивизацијом прилога *послије* (*послћ*)¹¹:

9. Кад оно *на пошљетку* издасмо и Вука,
Мртав ми кнеже шапну – клетва је на теби, Лука.
[ДХ, 48]

На плану фоностилематике, када је у питању рефлекс гласа јата и појаве у вези са њим, примјећујемо супституцију стандарднојезичког облика фоностилемским у коме је замјена једне фонеме условљена јотовањем или једначењем сугласника по мјесту творбе, поступцима типичним за дијалекат, а не допуштеним у стандардном језику.

2.2. Редукција вокала. Неакцентовани самогласници у херцеговачким народним говорима, као и у већини српских народних говора, често су

¹⁰ Потврде за јотовање фрикатива *с* не проналазимо у ексцерпираној грађи, што је и схватљиво јер недостају графички знаци за овај палатални фрикатив. Тако према дијалекатском прилошком облику *шутра* код нашег пјесника проналазимо књижевни фонетски лик *сјутра* (*Сјутра* је празник – опет нешто славе – СУ, 10). У вези са овом појавом Р. Маројевић (2006: 151) наводи: „Тако се може узети да у свим ијекавским пјесничким текстовима, због несавршенства нашега писма за дати говорни код, гласовни слијед „сј“ треба читати са одраженим рефлексом најновијег јотовања, тј. као *ш*“.

¹¹ Д. Вушовић (1930: 102 – 103) овај прилог објашњава као облик са кратким јатом у коме је извршено јотовање (*посље*), за шта као потврду наводи такав облик у „црногорском дијалекту“. Према Р. Маројевићу (2005: 188) у рјечи *послћ* не може доћи до јотовања, те сматра да у основи Вушовићеве интерпретације лежи акустичка варка, односно, чује се *посље* али се изговара облик са редукованим и неслоговним првим дијелом дифтоншког алофона.

подложни редукцији и губљењу. Дијалекатске ликове у анализираном корпусу проналазимо у инфинитиву без финалног *-и*:¹²

10. Нас убоге неће *оплакати* родина
[ДН, 26];
11. Па могу и ја што ноћу чарам,
Као знак судбине, *урезати* у јарам.
[Т, 31];
12. Ако је *веровати* предању и миту,
Над светим Илијом она бди у жити,¹³
[ДХ, 39];
13. Не дају ми *трепнути*, ни *отворити* ока
[ДХ, 59];
14. јер ћете *дисати* на сламку у карантину и кампу
[МБ, 77].

Као и у инфинитиву, губљење финалног *-и* забиљежили смо и у глаголомском прилогу садашњем:¹⁴

15. Као да каже *окрећућ* од нас главу,
[ВП, 32];
16. И даље се смијешим *показујућ* зубе.
[ВП, 43];
17. *Бленућ* у празно саће света
Скупљамо олуپине.
[СУ, 39];
18. А јејине шестопрсте
У мраку се *бишћућ* крсте.
[Т, 45];
19. *Ловећ* одсјај свога лика,
Стари крвник још нас мотри.
[ДХ, 21];

¹² Према језичкој ситуацији приказаној у дијалектолошким описима, како то закључује Драгана М. Ратковић (2006: 22), краћи облици су типични за праве зетско-рашке, односно архаичне ијекавске говоре, а дужи за најсјеверније источно-херцеговачке, граничне са најпрогресивнијим екавским говорима. Паралелна употреба дужег и краћег облика у дијалектима карактерише тзв. *прелазну зону*, при чему су дужи облици учесталији ближе зони прогресивних говора, а краћи – ближе зони архаичних говора.

¹³ И у екавском лику инфинитива, Сладоје је досљедан у редукцији финалног *-и*.

¹⁴ Д. М. Ратковић (2006: 29) наводи различита тумачења овог облика: прво, Даничићево „да је облик на *ћ* постао од облика на *ћи* у коме је *и* отпало као у инфинитиву“, друго, Белићево по коме је то остатак старог облика партиципа на *ће*, у коме је под утицајем покретног *е* код прилога и везника *е* отпало, и треће, Вујовићево тумачење гл. прилога садашњег на *-ћ*: „Уосталом није искључено ни да је облик на *ћ* акузатив партиципа активног презента за м. род“, које Белић оспорава.

20. То само у ноћи *не знајућ* куд да крене
Процвили маневарка.

[МВ, 12].

Дијалекатски облик 2. л. јд. императива без финалног *-и*¹⁵ забиље-
жили смо у једном примјеру:

21. *Диж се* ушљива бандо сви су одавно спремни
[МБ, 2009].

као и редукцију овог вокала у медијалном положају, нпр:

22. По камењу које сам бацао на оце.
Слазим и ја међу судбине таоце.

[Т, 18].

Финални вокал губи се и у другим врстама ријечи: у везнику *али*,
упитним замјеницама *чега* и *чему*, прилогу *туда*, приједлозима *међу*, *изме-*
ђу и *више*:

23. *Ал* ослушни поље:
То божур-бокори

[СУ, 9];

24. *Ал од чег* да нас вида
Велике Муке Зналац

[Т, 9];

25. Како ће нас наћи
По чем препознати

[МБ, 15];

26. И гледа ме кроз ждрело браве
Да се у душу *туд* прокраде

[МВ, 70];

27. Он је *међ* ближњим ту у мраку
И велика је његова туга

[МВ, 70];

28. У доњим пределима *међ* сенкама на зиду,
Видиш ли ме Господе, чујеш ли ме Љубави

[МВ, 95];

¹⁵ Овакви облици се употребљавају напоредо са књижевним облицима у свим дијалектима, а различита тумачења облика *бјеж* и сличних императивних форми указују да се ради о појавама чија је природа фонетска, аналошка или семантичка.

29. Или да се *измеђ* свата
Гласну мотрећ у целата
[ДХ, 46];
30. Ко Кербер ноћу дреждим *виш* Србије
[МВ, 24].

Редукција вокала из стандарнојезичких облика лексема послужила је пјеснику за остваривање рестриктивних фоностилема: апокопе, елизије и синкопе. Апокопу проналазимо у највећем броју примјера, а подложне су јој различите врсте ријечи. Тако се најчешће апокопира финално *и* у инфинитиву (в. пр. 10, 12, 13 и 14), глаголском прилогу садашњем (пр. 16, 18, 20) и императиву (пр. 21), затим вокал *у* у приједлозима *међу* и *између* (пр. 27, 28 и 29), па вокал *а* у односно-упитној замјеници *чега* (пр. 24) и прилогу *туда* (пр. 26), и на крају вокал *е* у приједлогу *више* (пр. 30).

У поезији Ђорђа Сладоја, као што видимо, присутна је и елизија. Елидирани ријечи су инфинитив, глаголски прилог садашњи и везник *али* (пр. 11, 15, 17, 19, 24, 25). Редуковањем вокала испред вокала наредне ријечи оне се скраћују за један слог, чиме се у зависности од слоговног састава интонационо обједињују с наредном или претходном ријечју, што елизију чини једном од најкарактеристичнијих фонолошких редукција у говорном језику (Ковачевић 1998: 16).

Синкопиране облике лексема даје редуковани вокал *и* у медијалној позицији (пр. 22).

2.3. Асимилација и контракција вокала. Дијалекатски облици које проналазимо у поетском тексту Ђорђа Сладоја тичу се регресивне асимилације и монофтоншке контракције вокала, као и у већини источнохерцеговачких ијекавских говора. Регресивну асимилацију са таутовокалском контракцијом проналазимо у једном примјеру именице *чавао* и великом броју примјера радног глаголског придјева и поредбене ријечи *као*. Наводимо само неке:

31. Једино се бојим да не пукне *чаво*
О ком, великомучениче, висиш на дувару
[ВП, 21];
32. „Не дам за инат да је не би *продо*,
Пас ти се очевог мяса *напотезо*,
Не ударај узицом, манита те *водо*,
Врати ми чактар, на жену га *везо*...”
[ВП, 35];
33. Да си чему био, таман би нас *запо*,
Него би рђом гдје и до сад *капо*.
[Т, 28];
34. *Ко* да таљиге вуче, наш је несретни Вранац
Покуњен, једва *касо*. Онда наста крклъанац.
[ДХ, 35];

35. Признајем – *гледо* сам је кроз орахово грање
Кад би у коло дошла на причест и венчање
А онда пред капелом скрушену у короти
И *цврчо* као шаран на жеравици плоти
[МБ, 109];
36. Измиљели из магле дани *ко* кртице
Ошамућени плуском прозукле свјетлости.
[ДН, 46];
37. Где је та песма која уме,
Ко у детињству гатара,
Да древни спокој саспе у ме
Ко земља у ратара.
[СУ, 15].

Дијалекатски облици са асимилираним и контрахованим вокалима у наведеним примјерима, послужили су пјеснику за остварење синареze, рестриктивне фоностилеме коју код Сладоја веома често проналазимо у мушком роду радног глаголског придјева и поредбеној ријечи *као*.

Осим синареze, забиљежили смо и синкопирани облик лексеме *пре-ко*, у коме је након испадања веларног *к* такође дошло до регресивне асимилације и сажимања секвенце *-ео* у *-о*. Ни ова појава у источнохерцеговачим говорима није ријетка:

38. У зао час по нас, али и по њега,
Ако окрене *про* Луга Доњега.
[Т, 28];
39. Из темеља сва се тресе,
Ко да земља удаје се,
Ко да луди Тодор *про* ње
Пројахује сву ноћ коње.
[ДХ, 37].

3. Консонанти

3.1. Консонант *х*. Фонема *х* чини саставни дио гласовног система лексичког фонда ове поезије. Дијалекатски облици везани за овај глас одnose се на мали број примјера, а везани су за његову редукцију у медијалној позицији, као и супституцију овог сугласника полувокалима *в* и *ј*:

40. Гле *манитога* врача
Опет у небо блене.
[Т, 37];
41. И бива да ме у сну, по шипражју и блату,
Гони *манити* Џубур на крилатоме ату.
[ДХ, 36];
42. Али кад саспем у се посљедње царско тане,
Хоће ли над шипражјем бар *пр'нути* вране.
[СУ, 11];
43. Ево нам и иње под *пазувом* цвјета.

44. Ни писка маневарке, ни псовке, ни крика:
Оста *крув* те јебо.

[ДН, 34];

45. Да ушушкамо гнезда, *стреје*,
Вратимо милост у Пилате!

[ДХ, 61].

Малим бројем дијалекатских облика везаних за глас *x* остварују се рестриктивни фоностилом синкопа, као и супституционални фоностилеми у којима се фонема *x* замјењује сонантима *v* и *j*.

3.2. Сугласничке групе. У групи *сонант* + *сонант* условно као дијалектизам можемо поменути секвенцу *мн* > *вн* у лексемама *гумно* и *потавњела* (<*тавнити* < *тавни*)¹⁶ које проналазимо нпр. у следећим примјерима:

46. Под јабуком на *гумну* изнурен светац сјаха

[МБ, 48];

47. Трапам док насрће равница ко стока –
куд ћу с тобом моја главо *потавњела*.

[ДН, 9].

4. Закључне напомене. Анализа фонетских дијалектизама у поетском тексту Ђ. Сладоја, под којима смо подразумијевали форме ријечи чију дистинктивну црту у односу на стандарднојезичке ликове врше фонолошки онеобичајене лексеме које одражавају звуковне посебности и изговорни систем дијалекта, указала је, као што смо и очекивали, на њихову припадност источнохерцеговачкој говорној бази. Карактерише их, на првом мејсту, недоследна (и)јекавштина, која нас је навела на закључак да се заправо ради о свјесном пјесничком „експерименту“ у којем се поетски текст са изворног ијекавског модела премјешта у екавски. На плану фоностилематике, када је у питању рефлекс гласа *јата* и појаве у вези са њим, примијетили смо поступке творбе фоностилема супституцијом, при чему је замјена једне фонеме условљена јотовањем или једначењем сугласника по мјесту творбе.

Редукција вокала из стандарднојезичких облика лексема послужила је пјеснику за остваривање рестриктивних фоностилема: апокопе, елизије и синкопе. Синареа се остварује у дијалекатским облицима са асимилираним и контрахованим вокалима које код овог пјесника често проналазимо у мушком роду радног глаголског придјева и поредбеној ријечи *као*. Апокопа и синкопа, као и супституционални фоностилеми у којима се фонема *x* супституише сонантима *v* и *j*, остварују се и у малом броју дијалекатских

¹⁶ Уп. интерпретације у рјечницима: *гумно* с [...] *в. гумно* (РСАНУ 3: 733); *гумно* с *в. гумно* (РМС 1:591), *тавн- в. тамн-* (РМС 6: 124). М. Стевановић (1970: 101) истиче да су књижевни облици само са *мн*, а као дијалекатске наводи их у *Историји српскохрватског језика* и Ј. Вуковић (1974: 214.).

облика везаних за глас х. Адјекционе и трансмутационе фоностилема у истраживаном корпусу нисмо забиљежили.

Фонетски дијалектизми су у поетском тексту нашег пјесника унесени свјесно, некада из версификацијских разлога или ради риме, а најчешће са циљем евоцирања завичајног колорита и експресивности израза. Да дијалектизми имају статус фоностилема види се и по паралелној употреби дијалекатских и стандарднојезичких облика лексеме, тамо гдје су они, према осјећају пјесника, стилистички примјеренији. Фонетски дијалектизми у поезију Ђорђа Сладоја уносе говор човјека из народа, оживљавају фолклорни колорит његове родне Херцеговине и као социјалну и као интимно-индивидуалну особеност сензибилног лирског субјекта.

Извори

- ДН: Ђ. Сладоје, *Дневник несанице*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1976.
ВП: Ђ. Сладоје, *Велики пост*, Београд: СКЗ, 1984.
СУ: Ђ. Сладоје, *Свакодневни уторник*, Београд: СКЗ, 1989.
Т: Ђ. Сладоје, *Трепетник*, Београд: СКЗ, 1992.
ДХ: Ђ. Сладоје, *Далеко је Хиландар*, Врање: КЗ Борисав Станковић, 2000.
МВ: Ђ. Сладоје, *Мала васкрсења*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
МБ: Ђ. Сладоје, *Манастирски баштован*, Нови Сад: Фондација Матијевић – Београд: СКЗ, 2009.

Литература

- Бабић 2009: М. Бабић, Антитетичке језичке конструкције у поезији Ђорђа Сладоја, у *Наука и настава на универзитету*, Зборник радова са Научног скупа, књига 3, том 1, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, 33-42.
Вуковић 1974: Ј. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Београд: Научна књига.
Вушовић 1930: Д. В. Вушовић, Прилози проучавању Његошевог језика, *Јужнословенски филолог*, књ. IX, Београд: САНУ, 93-196.
Емельянова 2005: О. Н. Емельянова, Диалектизми, у *Энциклопедический словарь-справочник, Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*, Под ред. А. П. Сковородникова, Москва: Флинта – Наука.
Ivas 2004: I. Ivas, Tropi u novinskim naslovima, u *Medijska istraživanja*, god. 10, br. 2, Zagreb: Naklada medijska istraživanja, 9-34.
Клајн – Шипка 2008: И. Клајн – М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза, четврто издање*, Нови Сад: Прометеј.
Ковачевић 1988: М. Ковачевић, *Стилске фигуре и књижевни текст*, Београд: Требник.

- Кољевић 2003: Н. Кољевић, Туга и опомена Ђорђа Сладоја, у *Душа са седам кора*, Ђ. Сладоје, изабране пјесме (избор и предговор Ранко Поповић), Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 259-262.
- Леовац 2003: С. Леовац, Изненађење познатим, у *Душа са седам кора*, Ђ. Сладоје, изабране пјесме (избор и предговор Ранко Поповић), Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 263-266.
- Маројевић 1995: Р. Маројевић, Фоничко-ритмичке особености Бећковићева стиха, у *Поетика Матије Бећковића*, приредили М. Вукићевић и др., Никшић: Филозофски факултет – Подгорица: Октоих, 149-160.
- Маројевић 2005: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, критичко издање (редакција и коментар Радмило Маројевић), текстологија, Подгорица: ЦИД.
- Негришорац 2009: И. Негришорац, Служба суштог праведника, у *Манастирски баитован*, 115-120.
- Пантић 2003: М. Пантић, Ђорђо Сладоје: лирска историја племена, у *Душа са седам кора*, Ђ. Сладоје, изабране пјесме (избор и предговор Ранко Поповић), Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 267-269.
- Поповић 2003: Р. Поповић, Искупителска милост пјесме, у *Душа са седам кора*, Ђ. Сладоје, изабране пјесме (избор и предговор Ранко Поповић), Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 7-33.
- Ратковић 2006: Д. М. Ратковић, *Граматицки дијалектизми у Његошевом горском вијенцу*, магистарски рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду 2006.
- РМС 1: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад – Загреб, 1967.
- РМС 6: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад – Загреб, 1976.
- РСАНУ 3: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд, 1965.
- РСАНУ 4: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд, 1966.
- Симоновић 1959: Д. Симоновић, *Ботанички речник: имена биљака*, Београд: САНУ.
- Стевановић 1970: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I, Увод, Фонетика, Морфологија*, друго издање, Београд: Научна књига.

Секција за књижевност

Бранко С. Летић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за српски језик и књижевност

Оригинални научни рад

РАТНА ПОЕЗИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У АНТОЛОГИЈАМА**

Антологије (збирке) ратне поезије Републике Српске

Насловној теми „Ратна поезија Републике Српске у антологијама“ потребна су претходна разјашњења синтагме „ратна поезија“ и термина „антологија“, јер „ратна поезија“ може да подразумева у ширем значењу сву поезију насталу за време рата и поезију с ратном тематиком у ужем смислу, а појам „антологије“ само изборе најлепше, и за ову тему, само ратне поезије, настале до 2010, тј. године научног скупа посвећеног ратној поезији Републике Српске. Реч је овде о осврту на ратну поезију у „ужем смислу“, управо онако како је образложио Ранко Поповић у свом предговору зборнику *Сарајевски дани поезије* (1993), у коме су се, како каже, „избриле оне пјесме чији су замеци били присни људски сусрети и суочења пјесника с ратним призорима“ (СДП 1993: 6). То је, у ствари, и једини свеобухватнији зборник поезије у целости посвећен ратној тематици, јер је природно произашао из песничке манифестације ратне 1993. године. Према томе, то је и „документ о времену, о тренутку српске историје и поезије“, како пише уредник Поповић, али и „антологијски избор пјесничких

* vucilovac@hotmail.com

** *Ратна поезија Републике Српске* једна је од тема дугорочнијег пројекта *Ратна књижевност Републике Српске*, суфинансиран од Министарства за науку и технологију Републике Српске, који паралелно прати и пројекат *Језик ратне књижевности Републике Српске*. После тема *Ратна приповијетка Републике Српске* (ФФ Пале, 2009) и *Ратни роман Републике Српске* (ФФ Пале, 2011), требало би да уследи и *Ратна публицистика Републике Српске* којом би била заокружена, бар на појединим увидима, ратна књижевност Републике Српске. Тако би на једној страни било посматрано целокупно књижевно стваралаштво о рату према непосредно доживљеној ратној стварности, што и јесте задатак књижевних историчара, а на другој сагледано према књижевним критеријумима у њеним уметничким, поетским дометима, да би се поларизовало уметничко и документарно, односно уметничко и неуметничко. О ратној поезији Републике Српске излагали су у оквирима својих научних области: Саша Кнежевић, „Епска поезија у отаџбинском рату“; Љубомир Зуковић, „Радован Бећировић и његови следбеници“, Маријана Радовић, „Сарајево у ратној поезији Републике Српске до 2000“, Ранко Поповић, „Ратно и поратно пјесништво Ђорђа Нешића“ и Весна Мићић, „Ратна поезија Зорана Костића“.

текстова“, по два сваког од педесет учесника оновремене међународне песничке манифестације.

Поред овог зборника, штампани су у међувремену још и избори ратне поезије у часописима и посебним публикацијама. Један је избор, „Ратна поезија Српског Сарајева“ Ранка Поповића и песника Недељка Бабића, објављен у суботичком часопису *Луча* (1993, бр. 8). У њему је заступљено 20 песника, са по једном песмом, од најстаријег Владимира Настића (1934) до најмлађег Жељка Грујића (1961).¹ Други избор, под насловом „Пиљци приватног пакла“, начинио је Бранко Брђанин Бајовић за нишку *Градину* (1997, број 11). У њему је, као што и поднаслов избора „Осам лирских другова“ указује, заступљено осам песника из Републике Српске, сваки са по пет песама.² Ратна поезија Републике Српске делимично је заступљена и „антологији новијег српског песништва“ под насловом *Кад будемо трава* (Слово 1998), песника Владимира Јагличића. У њој су представљени српски песници из свих крајева рођени после 1945, међу којим је један број из Републике Српске³ с понеком песмом тематски везаном за последњи рат. Њима треба додати и великоформатни тематски број часописа *Залог* (2004), који је песник Зоран Костић уредио као монографски попис и опис чланова Удружења књижевника Републике Српске са илустративним избором њихових књижевних текстова међу којим има и оних који су „проишаили из суочења пјесника с ратним призорима“.

У међувремену су штампане *Панорама савремене босанскохерцеговачке поезије* Жељка Граховца (Бихаћ 2000), *Антологија савремене српске поезије Републике Српске* Радивоја Микића (Матица српска Републике Српске у Бањалуци 2001) и *Антологија српског пјесништва у Босни и Херцеговини друге половине 20. вијека* (Завод за уџбенике у Источном Сарајеву, 2006) А. Анушића и Ж. Малешевића, у којим готово да и нема песама које би улазиле у овај тематски оквир⁴. Додуше, објавио је Васа Павковић

¹ Поред наведених, заступљени су још: Томислав Шиповац (1936), Неђо Шиповац (1938), Ружица Комар (1944), Радован В. Карацић (1945), Мирослав Краљачић (1945), Миланко Витомир Мали (1946), Бранко Чучак (1948), Недељко Бабић (1948), Грујо Леро (1949), Недељко Жугић (1952), Јелина Ђурковић (1953), Радислав Ћивша (1953), Дејан Гутаљ (1954), Радослав Самарџија (1953), Ђорђо Сладоје (1954), Бранко Брђанин Бајовић (1956), Раде Симовић (1957) и Мирјана Булатовић (1958).

² Заступљени су: Владимир Настић, Недељко Бабић, Бранко Чучак, Душан Праћа (1950), Анђелко Анушић (1953), Радослав Самарџија, Боро Капетановић (1953) и Дејан Гутаљ.

³ То су: Рајко П. Ного, Радован Карацић, Милан Ненадић, Тодор Дутина, Зоран Костић, Недељко Бабић, Недељко Жугић, Радислав Ћивша, Ђорђо Сладоје, Дејан Гутаљ, Небојша Деветак, Бранко Брђанин Бајовић, Радомир Уљаревић и Мирјана Булатовић.

⁴ Из недавне полемике у медијима, када је овај рад био већ завршен, сазнао сам да је Василије Шајиновић објавио обимну *Антологију ратне лирике Републике Српске 1992 – 2002*. (Добој, 2010, 466 + 2). Датација предговора, крај августа

један избор ратног стихотворства под насловом *Коровњак (Време, Београд, 1994)*, који се бави текстовима супротним естетским критеријима, на што упућује и његов наслов, па као „анти-антологија“ и није могао бити узет овде у обзир, мада и у том избору има неколико вредних песама које су, рекло би се, уврштене више из политичких него анти-естетских разлога⁵.

Треба рећи да за ову тему и нису толико битне „антологије“ као избори поезије колико уметнички карактер песама са ратном тематиком. Јер, чињеница је да су у рату многи „пропевали“ о рату и тиме негирали класичну крилатицу „*inter arma Musae silent*“, тј. да музе заћуте када оружје говори. Добрица Ерић је то пригодно и сликовито назначио стиховима: „Чуди се Европа и Азија / Англо-Америка и друге але; / Колико песника има Србија / кад их толико дође на Пале“? И то усред рата, 1993! А још их је много изван тога зборника. На Костићевом списку удружења књижевника Републике Српске из 2004. има око 200 имена, међу којим је највише песника, одраније потврђених попут Г. Ђога, Р. П. Нога, Ђ. Сладоја, М. Ненадића, Зорана Костића, преко оних који ће тек у рату потврдити раније најављени поетски сензибилитет, попут Анђелка Анушића, Недељка Бабића, Мирјане Булатовић, Жељка Грујића, Дејана Гутаља, Недељка Жугића, Душана Праће, и песника који су тек у рату пропевали доживљајно аутентично, са завидним познавањем песничке технике, као што су Бранко Брђанин Бајовић, Радислав Ћивша, Радослав Самарџија, Раде Симоновић, до бројних „сапутника“ који су осетили потребу да искажу свој доживљај ратних недаћа у матрицама старије писане и усмене поезије. Према томе, ту је било и певања и опевања, праве поезије, трајне и универзалне уметности, и песама, експлицитног и транспарентног стиховања чија се ефектност угасила с актуелношћу догађаја на које се односила. У таквом песништву више је непосредне стварности коју је без неопходне временске дистанце било тешко уметнички превладати, поготово кад се радило више о стихотворцима него песницима, али и таква, хроничарска, она је вредан документ о времену у коме је настала и има оправдање јер, како је сматрао Иво Андрић, „хронику пише само онај коме је садашњица важна“.

2010, указује да је те године ова антологија још била у штампи, па зато није ни могла бити евидентирана као *извор грађе* за период до 2010. Иначе, по броју заступљених песника и песама, у односу на коришћене изворе, ова антологија пружа додатни материјал за један скупни преглед ратне поезије Републике Српске. Са обимним предговором о ратној лирици, и пропратним илустративним избором песама заступљених песика, Шајиновићева антологија даје засебну слику „ратне поезије Републике Српске“, којој је унеколико комплементаран и овај рад.

⁵ Пројекат *Ратна поезија Републике Српске* појединци су дочекали „на нож“. Упутили су жестоке критике Министарству Републике Српске што му је доделила симболична средства. Из њихових реакција видљива су очекивања (па и прижељкивања) да се научни радници баве пропратним субкултурним доживљајима рата, који се ни по чему не могу назвати поезијом, и да „афирмишу“ оно што се ничим не може афирмисати.

Такву поезију пратила је и раздвајала је на „хроничарску“ и уметничку компетентна научно-критичка литература, прво у виду рецензија и поговора појединим ауторским збиркама, које нису предмет овог рада,⁶ а потом и скрупулозних докторских дисертација. Једна је *Плаштаница стиха* (2005) Давора Миличевића, студија „о православном духу у савременој српској поезији“, а друга *Завјетно памћење пјесме* (2007) Ранка Поповића⁷ о „стварносном контексту српске поезије с краја 20. вијека“. Први је метафоричним насловом, с асоцијацијом на плаштаницу Христову, сугерисао „мученичку“ тематику ратне поезије, њен флуиднији израз, њен „православни дух“ и трансцендентални карактер отелотворене „Ријечи на земљи“, у чему се наслућује и суд о аутентичној поезији. Други је, опет, својим насловом сугерисао све „савезе“, завете, „стварносног контекста“ поезије с краја прошлог века са бројним рукавцима развојних токова српске књижевне традиције сливеним у „предање“, тј. оно што се као живо предаје потомцима јер, како каже имајући Елиотов есеј о традицији и индивидуалном таленту на уму, „прошлост није ископина већ живи, дјелатни дио садашњости“. Њихова просуђивања о разматраној ратној поезији релевантни су примери разликовања уметничке поезије од приземног стихотворства. Међутим, и антологијски избори и велике научне синтезе, у глобалним оквирима и са репрезентативним текстовима, превиђају парцијалне увиде у бројне специфичности: јер су на великим платнима видљиве само најзначајније појаве у чијој сенци понекад неправедно остају пажње вредни појединци и њихове песме. Тек кад се под „критичку лупу“ стави целовита ратна поезија сваког песника Републике Српске, добиће се права слика о ономе шта је антологијског карактера, што ће репрезентовати књижевност Републике Српске, а шта ће остати као „документ“ о оновременом књижевном животу.

Певање и рат

Већ је истицан парадокс да је у последњем рату, насупрот античкој крилатици да „музе ћуте док оружје говори“, проговорило мноштво песника: неки да закукају на невоље које су их задесиле, неки да протестују против неправде и лажи, неки да се побуне против насиља или да запрете земаљским човековим неделима, али и да се молитвено обрате Господу, варирајући мисли о људском греху и божијој казни: осетиле су наше музе,

⁶ Сваки од поменутих песника објавио је последњих година по неколико збирки поезије међу којим понајвише песама инспирисаних ратним доживљајима. У овом тренутку недостаје једна потпуна библиографија да би књижевна наука дала о том стваралаштву релевантан суд као што су Миличевић и Поповић дали о поезији ствараној у рату.

⁷ И Миличевић и Поповић су од самих почетака рата пратили песничку продукцију, сами правили поједине изборе, рецензирали поједине збирке, чинили осврте на штампана издања и писали есеје о ратној поезији.

пише Зуковић, „да је у овим данима и међу овим људима примереније и обичније чути како пати и грца са својим родом заједно“ (Зуковић 1996: 212). Огласили су се већ познати, али и сасвим нови, песнички гласови „везаним говором“ о свом индивидуалном ратном удесу али и о колективним невољама, породичним, завичајним, националним и верским. „Ми смо народ који поседује ретку и задивљујућу способност да се песмом брани, да и највећу своју муку и невољу пресаздава у поезију“ (исто: 217). У рату, кад се све руши и разара, песма се јавља као спасоносна градња, попут куће: „Градња куће и пјесме / има нешто заједничко“, пева Данило Карапетровић срећан што у време општих разарања нешто „гради“: „Ја ријеч по ријеч слажем, / градим стих по стих, / пјесма расте/ а ја сам сретан“ (Залог 2004: 73), док се Насић заклиње да ће свом завичају („Сањам Невесиње и гатачко Клиње“) „Мјесто крова споменик (ћу) дићи / стихом“ (Градина 1997: 39). За Љиљану Вујић Томаљановић у тој имагинативној „кући“, песма је „уз нас да огрије и озари / те сувише мутне ствари“, па је и она свој песнички покров „од гласова и покрета с љубављу изатканих“, попут некадашње Јефимије што је везла песму кнезу Лазару и косовским жртвама, наменила да „прекрије удеса рода мог крхотине“ (Залог 2004: 25). Недељко Жугић, такође експлицитно, реторским питањем, подвлачи колективно у личном доживљају: „моје пјесме – нису ли то жртве / пале у овом рату и свим ратовима“ (СДП 1993: 63). Код неких песника је песма више лична преокупација, потврда њиховог још каквог-таквог постојања, макар као отпора ратном бесмислу: „под језиком у речи скровиште/ одметат се песми у хајдуке“, као Благоје Баковић (СДП 1993: 23) и очувања свог интегритета у њој као збегу („можда ме још само мало у овој песми има“ – исто: 24). Некима ће, опет, песма бити, као Горану Врачару, једина „копча“, памћеница, са собом некадашњим и мотив да не клоне: „Памтим да се сећам, памтим да издржим“ (Залог 2004: 21), „зиданица“ у којој се чува памћење о изгубљеним завичајима, јер, каже И. Андрић, „Памћење је друга домовина“, односно да „покојници немају другог стана ни завичаја до нашег сећања“ (Андрић 1977: 487), а Елиот да „сећања имају снагу живота и живот, често, боју успомена“.

Према томе, песма је, у различитим облицима од дистиха до сонета, постала у ратним искушењима и уточиште и утеха, и једини облик постојања угроженог лирског субјекта, али и „оружје“ истине и бола против отрова језика мржње и лажи, разорних ратних средстава: „Светло истине наша је одбрана“, истиче песнички програм ове поезије Д. Коларевић (СДП 1993: 78), а Иван В. Лалић мисију песника да тумачи историјске догађаје по христолошком и антрополошком кључу: „Ми смо тумачи расула“ (исто: 91). Проговорили су ови песници својим индивидуалним гласом али и гласом предака, пишући у тишини, говорећи на скуповима, неретко „бугарећи“ уз гусле, јер „без њиховог *јека и лелека*, *Србин нема ранама лијека*“ (Зуковић 1996: 230). Сви ти гласови стопили су се у хорско сазвучје, у једну узбуђену литургију појаца без цркава порушених у рату, појући неки

нижим, непоетским, неки вишим, поетским тоном, али сви једнако погођени ратним удесом, без сапатничког одјека у светској јавности.

„Постоји и наша страна рата“

Цео низ песама у знаку је полемичког дијалога српских песника са беспримерним сатанизовањем Срба и сталним политичким и конкретним оружаном притисцима светских моћника. Ногов индивидуални доживљај света парадигматичан је за судбину целог српског народа у последњем рату:

„Ко страшило сам на сред њиве стојим усред света
Као шиљак громобрана где несрећа слета“ (СДП 1993: 100).

На клевете са стране реагују српски песници. „Постоји и наша страна рата“, негодује Д. Коларевић што је свет слеп за недаће Срба, „као да овде“, тј. на српској страни, „пада мир а не мине“ (исто: 78). Зато настоје песници да „разгрну завесу лажи“ и покажу да нису Срби ти „који идилу претворише у хад“. „Ми нисмо сејачи смрти“, убеђује глуву јавност Славомир Гвозденовић па као „тумач расула“ бивше државне заједнице указује како су се посвађала деца „велике мајке“, мајке Југовића: она из њене једне руке пуцала су, ношена „мржње валом“, у њену другу руку која је „љуљала и Книн, Требиње, Борово Село“. Дакле, нисмо убице, већ „деца рањене руке“ (исто: 48). Реч је, тумачи „наше расуло“ Ного, о сукобу унутар „несретне породице“ („три вјере језик исти“) у којој су „Сунце и Мјесец Чисти / у крвцу огрезнули“ („Помрачење“). И Зоран Костић пева о сукобу деце исте мајке, браће по „језику и крви“, која се из „крви разбратске разгранаше / према три сливља ка три мора,/ а све из једног врела, нашег -/ истог жубора и ромора“ (Костић 2008: 34). За Груја Лера та ранија заједница је била руковат од „девет класова зрелих“, „У снопу – топломе дому / један уз другог леже / да их руком уже / очински повеже“. Та руковат је постала у ратном вихору „расута згажена слама“ (Луча 1997: 31, Залог 2004: 94).

Садашње „наше расуло“, како тумаче песници, припремано је дуго: „Пуцали су на нас издалека“ каже Д. Петровић (СДП 1993: 118); оно, по Радославу Самарцији, свој заматак има у давном „рајском“ добу, чији је симбол јабука: „Моји преци прахајдуци / Гајили су у јабуци / У сочномом залогају / Гладног црва курву снају“ (исто: 126), у „црву“ који ће нашу „зимску бајку“, олимпијску Сарајевску, како пева Дејан Гутаљ, суновратити у „крви мартовских сватова“ (исто: 93). Петровић ће те „пуцње из далека“, из историје, параболочно везати за почетак грађанског рата и далекосежнији антисрпски програм: „Сад нам у сватове пуцају / – у нас што би из љубави / крунисане/ тек требало да се родимо“ (исто: 118). Целокупна српска историја је, по М. Мићовићу, непрестана „свадба“ у којој је „наша смрт, наш стари сват“ (исто: 95). Башчаршијски пуцњи су, како тумачи њихово порекло Даринка Вучинић, само наставак давног „пира призренске свадбе“ (исто: 43), а на то искуство опомињу Самарцијини преци потомке да буду

спремни на потоњу „свадбу“, архетипску ознаку крвних умира: „Главу горе, – кичму држи / Буди јачи већи бржи / Да те не би муслимани / У јабуци црва храни“ (исто: 126).

Отрежњење од лажног заједништва је болно: „Густу сам копрену скино са очију / Док вукао сам дечицу кроз мржњом пошкропљен град“, сведочи о свом искуству сарајевски песник Т. Обрадовић (исто: 113). Био је потребан овакав рат да би сазнао колико га сад мрзи „Онај који се зарипцао да би пре са мношћем у ватру / Него без мене у ценет“ (исто). „Кад брат брата / изда/ камен од бола пуца,/ икона на зиду / плаче“, исказује свој доживљај раскола са браћом Момир Лазић (Залог 2004: 90). Али није реч само о неспоразуму супротних страна у рату, јер много више боли „децу рањене мајчинске руке“ притисак моћних сила на поделу Срба с једне и друге стране Дрине: „Из те (једне) жите двије гране / Гранаше се на све стране, / према сунцу руке дигле, / ал руковат им се бране“ (М. Љубанић, Залог 2004: 100). Српске реке постале су одједном непремостиве митске границе посред истог народа. За Жељка Грујића је Сава „до смрти широка“ река, на којој су, као на платну, опомињући мотиви конц-логора из прошлог рата: уклето стабла с кореном у „врату прекланог брата“, „уста пуна крвавог савског муља“ (СДП 1993: 50)⁸, а Дрина паклена река Стикс између Срба с десне стране и оних у ратној Босни, која је за све Србе постала епско „проклето Лијевно“ (Ђ. Сладоје). Срби с друге стране Дрине, заокупљени својим властитим недаћама немају осећаја за браћу у рату, за њихову трагедију видљиву из медија. „Свако своју судбу носи, / свако за себе пати / најтеже је што се нема / коме изјадати“, а М. Љубанић жалећи домаће врело Вучијака, што у новим поделама „оста да жубори / на туђинској страни“, указује на једнаку тугу у целом српству: „Друго село, други људи/ тужна гробља друга./ Само исти јад и чемер/ иста српска туга“ (Залог 2004: 100). Али има и оних „с друге стране“, Слободан Кекић их назива „поставом што диже и спушта рампу на Дрини“, који у „свечаној ложи“ аплаудирају „јер данас се игра стоти дерби“ док он „беспомоћан гледа небо/ и зазива(м) св. Ђурђа“ (Залог 2004: 75). Златко Красни указује како је многим у српској престоници далека туга сународника из Босне. Слику муцахедина у *Политици*, како насмејан држи две одсечене „српске главе“ у рукама, један „познаник/ који не лети сад са својим јатом“ и коме је важнија „ложа на стотом дербију“, с одвратношћу коментарише: „Боже, какве то објављују слике/ ... /Што нас не оставе / мало на миру с тим њиховим ратом?“ Песник који, насупротив њему, „сад лети са својим јатом“ просуђује: „тај мисли да ће му главу украсти / ко да је то последња коју има“, па ће се пркосно сврстати у „јато“ пострадалих: „Моја се приклања одсеченима“ (СДП 1993: 85).

⁸ Цитирани сонет Жељка Грујића настао је пре рата, али је по опеваном историјском искуству, као и песме других песника настале раније, добио актуелност у поновним ратним поделама, што потврђује и његово читање на ратним песничким манифестацијама (СДП 1993: 50).

Немоћ дијалога са глумим моћницима, како иронично подвлачи Драган Коларевић, „Признали – не признали / све вам је просто, / Браћо Срби!“ (исто: 77) условио је да песници пркосно истуре груди, као јетки Ненадић, „Ми смо, бре, Срби“, али с подтекстом самокритике српској неслози: „Срби смо инако“ (исто: 105), у којој се осећа савремена горчина давних Јакшићевих уздаха: „Ми Срби несмо, ми браћа несмо“. Зато ће „згранут“ с лицем „у дланима“: „да смерно у стих цеди(м) црнило своје, / ... / На земљу које нема(м), на браћу која не постоје“ (Залог 2004: 119): „Као да смо Нико ослоњен на Ништа“ (Ненадић 1998: 69). Поенту таквој српској историјској судбини исписује Р. Уљаревић у песми „Идеш ли роде“, иронично интонираном „братском“ добродошлицом, урезаном „камом“ изнад српске јаме – костурнице из прошлог рата: „Браћо Срби дођите нам опет“ (СДП 1993: 140).

Праг „јужне куће бола“

Срби су, ма колико то други порицали, аутохтони народ у Босни и Херцеговини. Ту су стигли, како поетски имагинира историју Жељко Грујић, као „Мојсијев народ“ тражећи своју „обећану земљу“: „Донели смо Пчелу Липу и Сокола / у жупну заветрину надомак мора./ Ту отац сјаха силовит и оран / И закопа темељ за јужну кућу бола“ (Залог 2004: 40). У тој се земљи, по Недељку Бабићу, „с Богом миловала мука, / љути коријен да се у слатки клас пропне“ (Градина 1997: 40, Залог 2004: 8), „гдје су“, подсећа Никола Вуколић, „знојем / моји давни/ земљу солили / и опет је воље-ли“ (Залог 2004: 31). У њој су, примивши хришћанство, преци постали народ Закона, а „потом су надолазиле ватре, надолазиле воде и невоља свака“, како судбину српског народа поетски сажима Д. Јеврић (СДП 1993: 69). Садашњу судбину српског народа сви песници његошевски везују за косовски удес претачући епске матрице у лирски израз (Максимовић 2011: 137–149). Ради заједничког живота у миру и љубави Срби су, „тумачи наше расуло“ Недељко Бабић, принели велике жртве: „Под праг смо сакрили крст,/ сватовску крв, и Свето писмо“, тј. одрекли се Бога и своје традиције, верских обреда и прегорели побијене претке, „сватовску крв“, и тако без истинске вере и љубави, „Без Бога ишли до дна“, и доживели да се на крају очајнички запитају: „Гдје нам је кућа родна / и наше родно Сарајево“ (Залог 2004: 8).

Српски оријентир у Босни су бројни. За неке то су српски писци Андрић, Кочић и Ћопић, Дучић и Шантић, који су ту земљу и своје корене у њој описали и опевали, али су њихове бисте као непожељни сведоци српске старине од Вишеграда до Крајине и Мостара, бачене у реке и на смећлишта: „Мртвог заједништва падају опилци / У тим опилцима отпиљен сам и ја“, јада се Д. Праћа (Градина 1997: 50, Залог 2004: 153), док песник Миланко Боровчанин Ромсок, са мање угрожене Романије, одлучно одбија и помисао да оде из *своје* Босне: „Зар да идем / Тамо негдје/ У туђини/ Да

се сушим / И спарушим/ Да се саспем/ И оболим/ Вјековима/ *Луда земљо/ Крв ми пијеш/ Ал те волим*“ (Залог 2004: 13). Метафора таквог патриоте Бору Капетановићу је врабац, „српска птица“: Све друге птице оду / Иначе би биле овде / Само те врабац прати / Од Косова па довде. // Ништа другог нема / Србин на овом свету / Осим драгога Бога / и врапчића у лету“ (Залог 2004: 70).

Слична судбина задесила је и српске богомоље, цркве и манстире, историјске оријентире живота Срба по Божијим начелима, по Мирјани Булатовић „стојере села“ у којим се „четири века душа села зрачила“ (СДП 1993: 32); они су у рату порушени и спаљени: „Лавро света без кубета/ Лавро стара без олтара“, апострофира срушену Куманицу Љубисав Кнежевић (исто: 76), а Даринка Јеврић набраја „Цркве наше / с кровом од неба / у Трнову / у Ђураковцу / у Кијеву“ (исто: 41). То су биле тапије српског народа у Босни и Херцеговини од Рмња и Куманице на западу, преко Трнова до Мостара и Житомилића на југу и Сопотнице на Дрини, тапије које је сада требало избрисати. Зато се усуд Мојсијевог народа наставља у новој парадигми „Чарнојевић“, Костићевој метафори егзодуса Срба из Сарајева: „Све наше добро – пусто обрадиво,/ Збогом, мајко – њиво,/ ливадо сестро, збогом ђедовино“ (Залог 2004: 85), само што Срби овога времена, уместо прадомовинске Пчеле, Липе и Сокола, са собом односе и своје мртве па се завичаји из историје и географије селе у „памћенице“, језичке „зиданице“, „задужбине“ од стихова.

Завичај као „памћеница“

Почетак рата у Босни, заправо онај пуцањ у српске сватове на Башчаршији, српски песник је доживео као пуцањ у будућност, у децу која би тек требало да се роде из црквеним обредом „крунисане љубави“. Тако је рат, као трагедија младог нараштаја, добио у поезији Д. Гутаља своју аналогију у архетипском појму „свадбе“: младим невестама и вереницама, несудбеним супругама и мајкама Смрт је „стари сват“, пластична кеса „венчаница“, а „свекрва иловача густа“ (Залог 2004:43). Стиховима „Кога тражиш по разбоју млада“ (СДП 1993: 93) Б. Ломовић повезује судбину савремених девојака са епском Косовком Девојком. Ту везу параболочно успоставља и Р. П. Ного колико песмом „Косовка девојка“ (Јагличић 1998: 17) толико и сликом избехарале крушке, невесте у венчаници, чија се ускраћена радост претвара у тугу прерано оседеле уседелице која „за ноћ сва победи“, јер је „не беру мушке руке“. Бабићева „нељубљена драга“ свога драгог „из гроба (га) у љубав призива“ : „Младожењо, изнеси ми ране, / млада твоја негрљена сјена / око душе, црно разигране, / да их носи – умјесто прстена“ (Градина 1997: 42). „Сватовска гробља“, вечне куће „без дима“ (Г. Ђого), претварају веренице и невесте, како поетски имагинира Ђорђо Сладоје, у монахиње: „враћа прстен бору, неће дар од бреста – Зарекла се сунцу – биће му невеста“ (СДП 1993:134). Душан Праћа, опет, у средњовеков-

ним матрицама слика несрећну девојку како се у избегличкој „сивој збиљи“ греје успоменом на драгог, палог негде на Грмечу, апострофирајући прво њен фолклорни топос туге („Мој драгане, моја грудо леда, / ти се стопи, ја се не нагледа“), уводећи ту судбину у ракићевски доживљен судбински „вез“ српске жене: „на чаробном везу, саткан од сна/ и жарке жеље“, њен драги „свијетли ванземаљским сјајем“ док га она, „иза склопљених очију“, „руком злаћаном из небеске фреске / изводи (драгог свог) и сву ноћ, боговетну (га) љуби“ (*Градина* 1997: 48).

Без младих расте „празнина“. М. Алексић је доживљава на панорами пањева посечених стабала (*СДП* 1993: 20), Ненадић кроз „шупље очи“, прозорске рупе, које „оплакују празнину“ аветних рушевина кућа у завичају (*Залог* 2004: 119), Ного кроз пуста села као празне кошнице („Тугујем за пчелама“, *Јечам и калопер*) и поља без ратара, нових мученика, уместо којих жито косе и сnose небески светитељи („Извештај владике ЗХП“). Душан Праћа сугестивно дочарава слику „убијене“ куће – „изнутра зинула празнина стравична / унутра утроба сва јој похарана / у свакој соби још траје сахрана“ – и сопствене пустоши: „Сад скитам по свијету. Пијем. Пушим./ У мени црна се хвата паучина./ У себи зебем, кршим се и рушим,/ јер и ја сам сам ова рушевина“ (*Градина* 1997: 48–49). Пејзаж су нови гробови, на којим су усправни једино крстови, аналогија мртвим и порушеним домовима без живота, „с преосталим димњацима без дима“ (Ђого, „Трново“). Цела Херцеговина је „сва гробље и храм“ (Ђ. Сладоје), Нерукотворени храм, јер су рукотворени сви претворени у једно „свеопште гробље“ (Ного), па се човек „враћа кући“, завичају, само као „домовини речи“, јер у стварности не налази пут до њега („увек ме неко спречи“ – Ного). Ђ. Сладоје овидијевски чезне за завичајним огњиштем али уместо завичаја налази туђину („Изгледа да сам стигао у Томе, / А пошао сам теби, доме, слатки доме.“ – *СДП* 1993: 133). М. Ненадић, још пре рата у песми „Босанско Грахово“, кличе жућеном повратку завичају: „Доћи кући / то ће да буде песма, то љубав, то лепота“ (*Залог* 2004: 119), и будућем гробу у њему: „У црницу у Грковцима, колико данас – ући / Зар могу нешто више да тражим од живота“ (исто), пророчки најављујући да ће ускоро од целог завичаја, родног Грахова, остати само „мртво слово“. Уместо повратка живих у завичај, сад, како сви певају, трајно чупају сопствене корене, јер, сведочи З. Костић, „Све мртво се дигло / Кости покојника са живима крећу“ (*Залог* 2004: 85) па, како каже Н. Бабић, „наши мртви с нама бјеже“ (*Залог* 2004: 8), и поновно су на беспућу, само сада без ичега као „пуж голаћ/ који не зна куда поћи“ (Леро, *Залог* 2004: 94). Завичај је Момчилу Лазићу „срце у јецај замотано“ (*Залог*, 2004: 90) јер тамо, јада се Никола Вуколић, „неко непознат улази у кућу предака“ (*СДП* 1993: 39) па је, као песнику Душану Праћи, избеглици, „Завичај (је) сада говорно подручје / У којем сриче(м) закашњеле риме/ Да завичај сасвим не оде у тмицу, /Ријечима зида(м) Памћеницу“ (*Залог* 2004: 133). Требало је на тај начин, како је говорио И. Андрић, „Одржати континуитет негдашњег друштвеног живота, спасити идеале

своје младости [...] и пронети их кроз ову поплаву зла и страдања у боље дане“ (Андрић 1976: 173).

Сарајево у ратној поезији

Сарајево је пре рата важило за највећи српски град после Београда. Зато није ни чудно што се у рату огласило највише песника о Сарајеву као изгубљеном завичају, родном граду, месту живљења, тј. свом кућном прагу. То су пре свега Дејан Гутаљ, Горан Врачар, Недељко Бабић, Владимир Настић, Ђорђо Сладоје, Милан Ненадић, Томислав Обрадовић, Бранко Брђанин Бајовић, Жељко Грујић и др.⁹ Градски локалитети, озлоглашена стратишта Срба, и протагонисти њиховог страдања сугестивно су назначени у слици града као чудовишног Молоха што гута невинне жртве („Док град / у долини подрикује и брише губицу“ (Гутаљ, *Залог* 2004: 43), а Недељко Бабић у песми „Ко смије заспати“ сведочи о послушвању страха „док мутна вода обалом Лијевом / шапуће Десној Хватај и кољи!“ (*Луча* 1997: 43). Зато у другој песми размишља о жртвама улудо принесеним заједничком животу: „Под праг смо сакрили крст, сватовску крв и Свето писмо“. За Жељка Грујића био је то живот у „заиданим огледалима“ и вери у лажног Месију: „А ви неприправни канда / Чекате неког другог / Да вас изведе / На Видјело, Пут и Чистац.“ Зато сада, попут библијских грешника, морају да беже из Сарајева *не осврћући се*, као из Содоме и Гоморе, за лажним лепотама (Грујић 2000: 48–52).

Парадигма везаности Срба за тај град може да буде песма „Сарајево“ Дејана Гутаља (*СДП* 1993: 52–53). За њега то је онај „лепи град“ познат из старих тзв. „шехр-енгиз“ песама, као што је и у Мејлијиној песми (18. век) „најлепши град“ коме у свету „нема равна“, посебно по уживању младих и лепоти девојака. Локалитети града, почев од кућне терасе, пуне „мајчиног осмеха“, па драгих успомена око Маријин двора, Вилсоновог шеталишта с осетима пубертетских доживљаја („сексуалних додира“), стадиона „Грбавица“ и „Кошево“ на које се бежало са наставе, до породилишта у које се при рођењу синова ишло с цвећем, и гробова родитеља у хладу „белих бреза“. Цела та „зимска бајка“ постоји још само у сновима који се завршавају, после буђења, мучним сударима са стварношћу, чији су предзнаци били узвици публике на стадионима „Цигани, Цигани!“, па претње огрезлих у мржњи („Смрт Србима“) које су, на крају, свој конкретни чин имале „у крви мартовских сватова“. Зато своју емотивну сарајевску ретроспективу и завршава горком поентом:

Молим те, Боже, да прођем кроз сваки лепи град

⁹ Уп. Р. Поповић и Н. Бабић, „Ратна поезија Српског Сарајева“, *Луча*, Суботица, 1997. Такође, и у овоме зборнику рад М. Радовић, „Сарајево у ратној поезији Републике Српске до 2000“.

Само не дај ни у сну да прођем Сарајевом.¹⁰

Све бивше лепоте претворене су у апокалиптичне слике: „птице са људским цревом у кљуну“, девојке, нечије веренице и несудођене мајке, увиђене у пластичне кесе уместо венчанице, оскрнављене силовањем, итд. Остале су само успомене на прекинуте лепоте и савремене слике као опомене, песничке памћенице и „зиданице“, понекад с носталгичним уздасима: „Да још једном видим светла Сарајева“ (Г. Врачар).

„Све је пало само срца лете“

Материјалну грађевину, црквену и људску, телесну, није тешко разорити у једном овако прљавом рату, али је права трагедија кад се разори „срце“, храм љубави божанске, кад из њега уместо љубави потекне отров мржње. Још је И. Андрић хвалио некадашње наше песнике што су после светског рата задржали дистанцу од ужаса рата и тако избегли да проговоре „језиком мржње“, чему су подлегле и „велике културе“ (Есеји 1976: 171). У последњем грађанском рату, друкчијем од великог светског, те дистанце није било: „Не могу наше музе да ћуте док топови говоре, јер би – како је Зуковић видео мисију песника – то ћутање предуго трајало“ (Зуковић 1996: 212). И поред одсуства временске дистанце, српски песници заступљени у наведеним изборима нису подлегли „језику мржње“. У њиховим песмама Бог је етички и естетски симбол, често апострофиран. Чак је понајвише песама под насловом „Молитва“. Али и иначе песници су у сталном „дијалогу“ с Богом, од прекора Творчевог својој творевини: „Не слуша ме нико цвилио је Бог“ (Ного, „Успаванка“) до јововског питања Ивана. В. Лалића, има ли краја људским патњама: „Јеси ли се уморио Боже“ (СДП 1993: 9) и Ненадићеве апатије и резигнације: „У цркви одстојим кратко, врло збуњен / Па излазим нагло, срдит а покуњен“ (СДП 1993: 102) јер оно „што се збити мора“, „Што ореол који краси главу свету, / Нема везе с нама на овоме свету“ (исто). У разрушеним храмовима, са фрескама у праху и иконама на поду, само са сликом Страшног суда на отвореним небесима, верник је на великим искушењима: „Све је посрнуло и пало, што је подупирало Небо“, констатује Г. Ђого („Трново“). „Окрени се, наружи ме, окамени / Ако требаш, / Али не окрећи очи од мене, Господе“, побожно вапи Р. Јововић (СДП 1993: 70). Свет око себе, каже Бранко Брђанин, доживљава се „још само у разбијеним сликама“ (СДП 1993: 30), закрпама грубо прекинутих биографија младића у магновењу „бљеска“ и „треска“ на ратишту и звука лопате на гробу, како сугерише Жељко Грујић у својим „варијацијама рата“ антитетичким ударима рима, двосложних („бајка – мајка; штака – рака“) и једносложних („крв – црв, прст – крст, крин – син“), ри-

¹⁰ Ову потресну песму, парадигматичну за све Србе Сарајлије, уврстио је Васа Павковић у своју анти-антологију под насловом *Коровњак* (Панчево, 1994) међу непоетске текстове, који нису ни заступљени у зборницима поезије, него у дневним листовима као стихована пратња свакодневних ратних догађања.

тамском аналогijом кратким животима и брзим умирањима, бјецањем „разбијених“ биографских детаља: „Бајка/ Штака/ Крв/ и / Крин // Мајка / Рака/ Црв/ и / Син/, односно сигнала историјске националне и верске судбине: „Вожд / Деобе / Прст/ и / Око // Нож / Сеобе / Крст/ и / Соко“/ (Грујић 2008). „Сви моји драги су слике са бандера“ тугује Н. Зеленовић (Залог 2004: 59), врата кућа су, запажа Гојко Ђого, „иконостаси оковани читуљама“ („Трново“), Херцеговина је сва „храм и гробље“ (Ђ. Сладоје). У том Нерукотвореном храму (Ного) нови су иконостаси мученика страдалих на стратиштима и бојиштима (Ного, „Невесински иконостас“). Један од најпотреснијих и најгротескнијих ратних „иконостаса“ поетски је исликао Н. Бабић молитвеним обраћањем „фрескописцу“ Милићу Станковићу:

Док нам дјеца кисну у туђем одијелу,
Исликај нас, свети Милић Станковићу,
Задњи пут веселе у спаљеном селу
(Градина 1997: 41, Залог 2004: 8).

Пејзаж су преостали „димњаци без дима“ на рушевинама и „крст на младом гробу“ (Г. Ђого), млади животи – „злато“ – бачени у „блато“ (Ж. Грујић), уклете биљке што расту из „прекланих грла“; Симовићева усудна трешња: „на њој је висио Илија / Ђедо. И чукун Трифко / до у дно рачве фамилија“ (СДП 1993: 130); глогиње, купине и крушке, метафоре несрећних српских девојака, невеста, удовица и мајки (Ного, „Изнад јаме крушка“), итд. Све живо је у „јаму строваљено“ (Ного). „Пакао је горе, у земљи је красно“, ироничан је Б. Капетановић не без осећања кривице што је он жив док су други у земљи. Живот је лишен свих вредности па о рову пева као његовој бољој замени: „Ја друге отаџбине немам / моја је отаџбина ров“ (Залог 2004: 70). Зато пева о рову као својој „црквици“ и „дому“, огради од отуђеног света у рату, глосирајући, не без опоре ироније садашњој стварности, идилу дома у Ђопићевој „Јежевој кућици“: „Црквице моја од три слова / Ја никуд не мрдам из рова“ (исто). „Не разапињи душу изнад рова“, опомиње Н. Жугић (Залог 2004: 58) изазивајући асоцијације на сва могућа емоционална распећа при призивању успомена на ранији срећнији живот. „Све је пало само срца лете“, уздише Н. Бабић (СДП 1993: 8) уживљавањем у родитељску молитву: „Само дјеца да преживе / трећу нашу смрт на југу“, и бригу за њима на ратишту: „Чувај се мале птице у зраку / можда је у сну небо ујела / можда у њој скриваш своју раку / за комадић свог летећег тијела“ (исто). Срце Г. Врачара из рова упућује топлу молитву Господу: „Боже, дај снаге да крв не прокључа / и да ова рука ником не пресуди [...] да ми после свега останемо људи“ (Залог 2004: 21). „Ко кртица земљу ровим / и у рову снове снивам“, исповеда се Раде Врућинић (Залог 2004: 23) док Радослав Самарџија „снива“, како показује запис о настанку песме у рову 1993, о повратку вољеној жени и љубавној жудњи: „Долазим да се напијем / Мушки хајдучки жедан / И испред златне капије/ На крају да се предам“ (СДП 1993: 128).

Зато је поред „молитве“, као облика „дијалога“ српских песника с Богом, најчешћа тема њихових песама „реквијем“, као израз њихове чежње за миром и спокојем, али у очуваној моралној чистоти чије су метафоре снег и Христово рођење као почетак срећнијег и непорочног живота. „Нек пада снијег Господе“, молитва је Р. П. Нога, да све мртве „завије покров снијега“, као што и божићни снег прекрива старозаветне ране. Праву симболику божићнег снега, његове девичанске чистоте и дубоког спокоја белине и тишине, дочарао је Милосав Тешић прозачно доживљеним зимским пејзажом у песми „Авлија, божићно јутро“ (СДП 1993: 138). Она би могла да буде и поента ратној поезији уопште својом апотеозом божанској чистоти и песниковој чежњи за исконском чедношћу.

Закључак

И са уметничке и са књижевноисторијске стране важна је антологијска вредност наше ратне поезије. Са уметничке стране она је израз, како би Ракић рекао, „новог осећања“ човека с краја 20. века, индивидуе суочене с глобалним историјским изазовима. Тај доживљај је добрим делом изразито лирски, модерног сензибилитета, што је допринело да у ратној српској поезији уместо „поклича“, карактеристичног за херојску поезију, одјекују „вапај“ и „молитва“ упућени Створитељу за спас човечности у људском обличју, пре свега своме бићу изложеном бројним искушењима. По томе је права српска ратна поезија изразито антиратна: она је то по преиспитивању сопствених доживљаја ратних призора, свога ратног искуства у матрицама своје прошлости, своје историјске судбине, у окренутости себи и својој традицији (Поповић 2007) да би се у себи и своме, а не у другоме, па ни ратном противнику, открио узрок недаћама доживљеним као још једној колективној казни због прародитељских грехова. Довољно је рећи да ратне песме Републике Српске најчешће имају наслов „молитва“, али и у другим се песмама с ускликом очајника апострофира „Свемогући“, „Господ“, „Бог“ с молбама да га не напушта у тешким тренуцима (Миличевић 2005), да „и после свега“, свих ратних искушења, како је говорио патријарх Павле, „останемо људи“. У тим ратним песмама, затим, највише се пева о изгубљеном „кућном прагу“, највишој планини, као симболу интимног бола за свим оним што праг симболизује, пре свега изгубљени завичај који песник ограђује песмом „зиданицом“ да га у њој сачува. Једна од чешћих тема ове поезије јесу и порушени храмови, цркве и манастири: они су симбол угроженог колектива, али и његових духовних корена и невиности жртве у духу глосе „стах Бога молећи а уби ме гром“. Зато песник „везе“ песму – завој рањеном манастиру (Сладоје), бранећи га својом „сенком“, осетљивом песничком душом.

Таква поезија, антологијска је и по префињеном песничком изразу који сугестивно хвата трепет душа песника, у свој својој мекоћи женског човековог принципа, његове аниме, сестре-сенке-монахиње (Сладоје). Та

емотивна мекоћа заправо је најјаче оружје у одбрани угроженог идентитета, индивидуалног, колективног, националног. Цели простор Републике Српске претвара се мозаички, кроз најбоље песме завичајних песника, у једно свеопште гробље ближњих, и, као код Нога и Сладоја, у један Нерукотворени Храм за који песници сада „осликавају“ нове и актуелне иконостасе, „читуљама оковане“, као што је „невесињски“, са оновременим невиним жртвама, новим мученицима и светитељима. У том храму се верници боре песмом – молитвом, као старозаветним псалмом – жртвом: песма је „збег“, „зиданица“ језичка, „уточиште“ невољним, „утеха“, „платно бола-ним Дојчинима“, „завој манастиру“, итд. У њој се с новим доживљајем расцветавају старе поетске слике, па је у праву био Никола Кољевић кад је констатовао да оваква поезија у ратном пожару „призива саму поезију као једини спас, али у исти мах епским знамењима истиче историју као наш једини израз“ (СДП 1993: 10).

Извори

- Андрић 1976: И. Андрић, Есеји I, у: *Сабрана дела Иве Андрића*, књига 12, Београд.
- Андрић 1977: I. Andrić, *Znakovi pored puta*, у: *Sabrana djela Ive Andrića*, drugo izdanje, Sarajevo.
- Градина 1997: Б. Брђанин Бајовић, Пиљци приватног пакла, Ниш: *Градина*, Часопис за књижевност, уметност и културу, година 32, бр. 11.
- Грујић 2000: Ж. Грујић, *Руже Јерихона*, Београд: Свет књиге.
- Ђого „Трново“: Г. Ђого, Трново (Час поезије у спаљеном храму Св. Ђорђа у Трнову, на Лучиндан 1993), *Нова Зора*, бр. 1, 43–44, Билећа – Гацко: СПКД „Просвјета“.
- Залог 2004: *Залог*, лист Удружења књижевника Српске, број 1, година I, септембар, Бања Лука (уредник: Зоран Костић).
- Зуковић 1996: Љ. Зуковић, *Српска је рођена*, Српско Сарајево: Библиотека Отаџбинске теме.
- Јагличић 1998: В. Јагличић, *Кад будемо трава*, „Антологија новије српске поезије“, Врбас: Слово.
- Костић 2008: З. Костић, *Језикрвље*, Пале: СПКД „Просвјета“.
- Луча 1997: Р. Поповић и Н. Бабић, Ратна поезија Српског Сарајева, *Луча*, часопис за културу уметност и науку, Суботица, св. 8.
- Максимовић 2011: В. Максимовић, Косово у поезији српских песника из Републике Српске, Никшић, *Слово*, бр. 31–32, 137–149.
- Ненадић 1998: М. Ненадић, *Суви печат*, Бања Лука: Глас српски.
- Павковић 1994: В. Павковић, *Коровњак*, Београд: Време.
- СДП 1993: *Сарајевски дани поезије 93*, Песнички зборник, Републичка установа за културно-уметничке делатности СРНА ФЕСТ и Удружење књижевника Српске, Српско Сарајево, 1994.

Шајиновић 2010: Василије Шајиновић, *Антологија ратне лирике Републике Српске 1992 – 2002*, Добој.

Литература

Миличевић 2005: Д. Миличевић, *Плаштаница стиха* (о православном духу у савременој српској поезији), Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Поповић 2007: Р. Поповић, *Завјетно памћење пјесме* (Стварносни контекст српске поезије с краја 20. вијека), Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Шиповац 1998: Н. Шиповац, *Духовна топографија Републике Српске 1992–1996*, Бијељина: Српска новинска агенција – СРНА.

РАДОВАН БЕЋИРОВИЋ ТРЕБЈЕШКИ

Случај песника Радована Бећировића помогао ми је, уз остало, да јасније схватим једну битну појаву: велики песници и уопште уметници, ни кад је у питању човечанство, ни кад је у питању један одређени народ, не рађају се тако често, поготову не у неким равномерним временским размацима, чак напротив. Понекад се размак међу њима мери вековима и тај се простор премошћава стихотворцима средње руке, по правилу, марљивим и упорним који желе да се песничког друштва домогну по сваку цену. Таквих има у сваком времену. Многи од њих више времена и вештине потроше и испоље да се савременицима наметну средствима која имају мало везе са уметношћу, него истинским врлинама своје поезије. Потоњим нараштајима остаје да се питају како се тако нешто могло десити. А, ето, дешава се, и то не тако ретко. И то је нека врста умешности, ако и не уметности. Постоје, наравно и обрнути случајеви, али су много ређи. Велики песници трају дуго зато што су се својим делом уселили и сместили у људској души, која им једино и може обезбедити трајање и, условно говорећи, бесмртност.

Тако је, ван сваке сумње, било и са нашом народном поезијом, оном такозваном јуначком, пре свега. За милениј и по, колико она на српском језику у гусларским десетерцима, знатно ређе осмерцима, као духовна појава, несумњиво постоји, појавило се у одређеним периодима, најважније оним најсудбоноснијим у животу народа и државе, неколико великих песника и изнедрило песме о догађајима и личностима које је требало запамтити и сећање на њих у песничком облику, јер се у том облику најбоље чувају и најдуже трају, предати будућим нараштајима. То су она поколења и појединци *за песму створени* који, кад-тад, добију и достојне венце песничке славе. Певача је, наравно, увек било много, а песника, поготову великих – мало, али је сарадња међу њима била, колико сложена, толико нужна, не само да би она права поезија усмено трајала, него и да би се, у том трајању, непрестано подмлађивала и освежавала. Тако су се, не само нараштаји, него и разни крајеви српскога народа – овде је, пре свега, о њему реч – међусобно повезивали и песничким мостовима.

Треба ли подсећати на то да је цео тај процес, од почетка до краја, а крај се десио онда кад је народна песма из сфере памћења и усмености постала записани текст, трајао дуго и да је за сваку песму тај пут био препун неизвесности и искушења; опасности да се на њему затури и заборави или, услед непоузданог памћења и помањкања осећања за успео песнички израз,

* ljubomir.zukovic@gmail.com

озледи. Успешно им је одолевало, настављајући да даље путује временом и простором, само оно што је својим песничким врлинама и порукама заслуживало народну негу и бригу. Зато се те песме, без обзира на своје индивидуално порекло, с правом и зову *народним песмама*. Још једном, и на овом месту, истичем: није народна песма *народна* зато што ју је цео народ стварао, него зато што ју је, због њених уметничких врлина, пре свега, народ прихватао и усвајао. Заслужити тај назив и стећи такав статус, није било нимало једноставно. Многи су се за то питали и о томе одлучивали.

Последња таква појава код нас, кад је у питању епска песма испевана у гусларским десетерцима, је Филип Вишњић, сјајан певач песама које је научио од претходника, али и песник који усмено ствара народне песме о Првом српском устанку, без накнадне помоћи народа. Будући да је Вук те песме бележио од њега и српском народу их понудио у облику штампаног текста, Вишњића можемо сматрати нашим величанственим раскршћем између усмене, односно народне и оне писане, односно ауторске поезије. Он је својим певањем о Првом српском устанку најавио појаву Његоша на српском поетском небу. У те најављиваче и претече писане гусларске епике можемо убројити и Његошевог стрица и претходника на митрополитској столици, Петра Другог Петровића Његоша. Он је главне догађаје из прошлости црногорских и брдских племена упесмио у римоване гусларске десетерце. Неке од тих песама, које је по Вуковој поузданој оцени *начинио* митрополит Пртар, су *уиле у народ* и пре него што су доспеле у Вукове руке. Народ их је, преносећи их једно време усмено, *колико се могло*, прилагодио своме схватању и укусу, тако да су се и оне нашле на поменутом раскршћу и, на неки начин, можда понајвише римовањем гусларских десетераца, најавиле појаву несумњиво великог епског песника Радована Бећировића Требјешког.

Његове се песме, с обзиром на то да их је он сам записивао и у истом облику штампао не могу сматрати *народним*, у оном смислу о коме је било речи, али је сасвим извесно да су оне духом и обликом, удешаване за народ и да, оне најбоље, не силазе са народних усана, да су се настаниле у народној души и памћењу, што значи да би опстале и да нису забележене и штампане. Можда не увек у целини, и у потпуно истом облику који им је он дао – то се, највероватније, није дешавало ни у прошлости – али зацело биле сачуване макар у *конадима*, као што се, примера ради, десило са најлепшим деловима песама, а, могуће, једне јединстве песничке целине о Косову.

Нема Јован Дучић, један од највећих српских песника, неке очигледне и дословне везе са нашом усменом народном песмом али је утолико непристрасније његово запажање да „песма која не живи на устима људским, она не живи никаквим животом“. Руку на срце, ја други вид неког њеног живота готово не могу ни да замислим. А Бећировићеве песме, баш као и оне непатворено народне, баш као и Његошеви десетерци, неке Бранкове, Змајеве и Шантићеве песме живе на устима њихових сународника.

Радо се слушају и лако памте, јер пријањају за душу оних којима су намењене; варниче поносом и родољубљем, за којим из дана у дан осећамо све већу потребу. То је најбољи доказ да су израсле из дубоких и снажних корена колективног српског памћења и осећања, његових најсмелијих тежњи и жеља, да им је језичко рухо блиско народном уху и духу. Да су цвеће поникло и узрасло на нашој духовној ливади Стога се то лако препознаје и оберучке прихвата као нешто што је „из главе цијелог народа“. Српског, наравно. А из дубоких и снажних српских духовних корена једино су и могле израсти *Стабљике српства*, како је Бећировић и насловио своју најпознатију збирку епских песама.

У случају Радована Бећировића стекла су се она два најбитнија услова за стварање епских песама, наравно, сад већ, како рекох, не *народних*, али, свакако, песама за народ. Први је услов био песниково изузетно добро познавање свега што је у гусларском десетерцу испевано на српском језику; он је тога био и наслушан и начитан. И не само што је испевано, него и што је на други начин из српске прошлости упамћено и забележено. Бећировић је био писмен и, очигледно, веома радозналост духа, па је временом, у свом памћењу ускладиштио пуно тога из прошлости српског народа, пре свега, онога најнепосредије везаног за живот племена Црне Горе, Брда и суседне Херцеговине. Други је услов још битнији и несумњивији: поседовао је дар и жељу да своме роду у римованим, народ би рекао *срочитим*, гусларским десетерцима и сам сведочи о минулим догађајима и јунацима из његове прошлости. И не само да сведочи, него и да суди, ослањајући се на она најдубља морална схватања народа из кога је поникао и, веровао је, у чије име и за кога пева. Зар о томе, на најнепосреднији начин, не сведочи и почетак његове песме о Косову. Првим стихом песме он се обраћа целом своме роду да усмере своју пажњу на њега, јер му је намера достојна највећег славља и поштовања. Жели да му *душу напоји* „са најљепшим на свијету пићем, са Косовом и са Обилићем“. Наравно да је то оно исто *душевно* пиће на које је мислио и Његош, „којијем се пјане покољења“. А толико се данас намножило, и око нас и међу нама, они који траже да се од тог пија што пре отрезнимо, да нам га огаде и да нам га за вечита времена склоне вен домашаја.

Било је неизбежно да и Бећировић, као и други, који настоје да у стиховима доследно негују риму, томе настојању понешто и жртвује. И он и љубитељи његових песама уверени су да се тиме, ипак, више добијало него што се губило, зато је то римовање, не само опстало, него и узело маха. То је уверење лакше прихватити и бранити кад је у питању утисак који римована епска песма оставља на слушаоце док се пева уз звук гусала, него кад се иста чита из књиге. Рима, какву негује Бећировић, аа бб, чини да више није синтаксичка целина стих, осим ако у њему није остварен леонијски слик, него је то постао дистих. Ево примера и за једно и за друго:

Све не бива како мисли јачи,
Сила разум људима помрачи;
Не предвиђа што му се не свиђа!

У сваком случају, рима је временом постала обавеза и навика, а кад се ради о песничком учинку, она, ако је успела, чвршће исклеше мисао и боље изоштри слику. Уз то: сихови, који се римују лакше се и дуже памте, и то у свом изворном облику. С друге стране, ако се та иста песма чита, баш због римовања по сваку цену, стилске неравнине и оплазе у њој постају приметније. Мучан је то и уметнички неизвестан посао по сваку цену тражити риму. Понекад се плаћа знатним жртвама и уступцима.

Можда у томе лежи бар део разлога што је књижевна критика тако упорно закретала главу и остајала без готово икаквог одзива кад је била у питању поезија Радована Бећировића. Можда су томе у извесној мери допринели и његови бројни недаровити подражаваоци. Тако су се у овом случају званична књижевна критика и они такозвани обични љубитељи епске гусларске песме готово сасвим разишли. Брине злокобна појава што се то, сад већ и из неких других разлога, полако преноси и на ону аутентичну јуначку народну поезију, па, у извесном степену, и на целокупну српску *родољубиву* поезију, укључујући и њен сам врх, *Горски вијенац* и *Огледало српско*.

Срећом, има и оних који о гусларском десетерцу мисле сасвим друкчије. Међу њима је и један од, несумњиво, највећих српских писаца, Милош Црњански. Поводом сусрета са великим шпанским мислиоцем и писцем Мигелом де Унамуном записује: „Нису само Гете и Грим видели распоне српског десетерца. Сагледао их је и модерни персоналистички, ирационалистички дух Унамуна. Зар нам то не показује како је епски дух, чији агон и етику најбоље изражава десетерац, може бити дух највеће отворености? Нема ли нечега унапред неслободног у модерној затворености за десетерац?“ запитао се Црњански док је слушао тог славног Шпанца, који му је изрецитовао наизуст целу песму *Смрт мајке Југовића*, прецизно поимајући „трагички ритам косовског осећања“.

Радована Бећировића, као ни Његоша, нису могле заварати никакве посласице *лажне вјере*, без обзира на то што је на почетку четврте деценије минулог столећа демонски месије који их је нудио српскоме народу у његов крај сигао „у виду човјека“. Стога сам готово сигуран да га ни овај данашњи месија, који нас мами и заводи својим посласицама, не би опчињено и завео, без обзира на то што се издаје, ни мање ни више, него за милосрдног анђела. Приметио је он чак и домунђавања и међусобно поткусуривање, на рачун српског народа, између азијатског демонског месије и онога који наступа из сасвим супротног правца, па је у једном тренутку срибе и разочарења завапио *Да Бог да ви папу потурчили!*

Етичко и етничко одређење песника Бећировића је чврсто и доследно. Оно је све у знаку верности српству и исконским начелима чојства и јунаштва. Грмео је стога и он „хулом страховитом на богомрске српства

отпаднике“, као што је, примера ради, био Михаило Латас, који се, ради чина и положаја, придружио крвницима сопственог народа; као да га више „ништа за сроство не веже“.

Бећировићево казивање о догађајима и њиховим актерима, у претежном делу није епски мирно, већ понесено, местимично узбуђено и задихано. У њему има и драмског и емотивног набоја. Песник се нимало не труди да сакрије свој став чију страну држи, чији га успех радује. Оно што, пак, његовом казивању даје посебну снагу јесу пословички густе мисли које повремено бритко сину обасјавајући и део приче који им претходи и онај део који следи, па чак и више од тога. Многе од њих могу да опстану самостално као оштроумно запажање о животу и човековој судбини уопште. Најчешће се јављају на почетку или на самом крају песме, али нису ретке ни на другим местима, као знак где треба причу успорити, чак мало и застати како би се из свега извукао одређени закључак.

Ето зашто би требало чешће штампати песме Радована Бећировића. Уносити их и у школске читанке. Најбоље је то чинити у избору, а то је у највећем интересу и самога песника. Приликом бирања и песама и појединих њихових делова, треба се ослонити и на избор који су већ гуслари, рекао бих у сарадњи са онима који их слушај, већ направили. Било би погрешно, па чак и неразумно, у име неког надменог елитизма, оглушити се о мишљење које су песме из зборника Радована Бећировића понајбоље оних за које је он, у првом реду и певао. Они, и те како, имају право на свој избор и суд о томе шта им се, и због чега допада. Треба, свакако, кренути и даље од тога: бирати уз примену критерија за сам текст песме одвојен од јака гусала, гусларевог гласа и аплауза оних који их, још увек, слушају у препуним дворанама. А то не само да траје, него ће, зацело и трајати.

Већина гуслара, и оних који их још увек радо слушају, сматра да је Бећировић највећу песничку снагу показао и највећу епску висину досегао у неким деловима песме о Мојковачкој бици. Не налазим ни један разлог да мислим друкчије, поготову кад имам на уму снагу и ширину његовог родољубља и у шта се оно данас извитоперује. Наравно, и у другим његовим песмама има стихова и делова изузетне песничке снаге и замаха, чак пословичке густине, ширине и трајности: „Сви су људи на свијету браћа, то је вјера права и најкраћа“. Посебну снагу и лепоту овој мисли даје околност да је изговорена у име љубави. И, уопште, на основу Бећировићевих песама готово да би се могла исписати једна врста српског моралног и витешког кодекса по коме се живело и претрајавало свим невољама у пркос. И при том, што је и најбитније, остајало усправно.

До каквих је епских песничких замаха досегао Радован Бећировић Требјешки нека покаже и пример ове хиперболе који би могао да стане раме уз раме са најснажнијим примерима овог стилског средства у целокупној српској поезији:

Да је карта Ћемовска равница,
А мастило ријека Рибница,
Да је перо више од Румије,
И да Ловћен писати умије,
И да му је Његошева рука,
А звијезде словенска азбука,
Па да пише за једно стољеће,
Спрема Сунца, небеске свијеће,
И не бише могли да опишу
Прошлост нашу, у свијет највишу.

Гусларски десетерац је самоникла појава у српском језику. Они једни другоме одговарају као ехо гласу на који се одазива, зато могу и да умукну само заједно. То се, уз све опасности које им прете, од којих је понајвећа наш властити немар према сопствено језику и укупној духовној традицији, надајмо се, ипак неће десити. Онима који ће се томе опирати својим најбољим стиховима придружио се и Радован Бећировић Требјешки. Бећировић је свом својом стваралачком снагом и песничким умећем настојао да сачува сећање на претке који су се борили за највеће људске вредности, достојанствен живот у слободи; да се никад не забораве жртве које су пале властиту *прошлост крунишући*. Ако је коју песму сложио и из приземнијих порива, са слабијим стваралачким надахнућем, не треба му због тога строго судити, пошто посртао, заиста, није никад.

На крају бих још једном нагласио да песме Радована Бећировића нису, нити су могле бити, *народне* у оном смислу у коме су то оне које су настајале и опстајале усмено пролазећи кроз густо сито непоткупљивог народног памћења, али је сасвим очигледно да су стваране са жељом и настојањем да буду песме за народ; песме које ће тај народ пригрлити, певати, радо слушати и памтити. Оне су то и постале, првенствено захваљујући особинама које поседују, али су на то, могуће, утицале и неке друге околности.

Енглески песник Адријан Мичел је запазио да „већина људи игнорише поезију“ зато што „већина поезије игнорише већину људи“. То у највећој мери важи за поезију коју је на нашем језику стварала већина Бећировићевих савременика поводећи се за страним узорима и утицајима, а истодобно се удаљавајући од песничке традиције и духовних корена свога народа. Радован Бећировић је, пак, у највећој могућој мери водио рачуна о укусу, жељама и схватањима оних којима се својим песмама обраћао; док је, на другој страни, многима прва брига била како да се од свега тога што више одмакне.

ЕПСКА ПЈЕСМА О ОТАЏБИНСКОМ РАТУ

1.

Овако насловљена тема рада указује на извјесне термилошке недоумице са којима смо се срили при њеном именовању и изради. Термином *епска пјесма* покушано је избјећи устаљени појам *народна епска пјесма* којим се детерминишу сваковрсне десетерачке пјесме које се изводе уз пратњу гусала. За ово постоје два разлога, први је тај што све пјесме о којима ће бити ријеч имају познатог аутора, записане су и публиковане са његовим одобрењем, и други, поетички, јер ове пјесме не спадају по свом метричком обрасцу у класичене *епске народне пјесме* српског народа. Овај рад је, заправо, само наговјештај једног знатно опсежнијег истраживања *гусларске епике* о Отаџбинском рату настале у посљедњем десетљећу двадесетог вијека, дакле, у току његовог трајања и непосредно по његовом окончању, за чиме постоји и те каква потреба. Ова студија бавиће се са тек неколико збирки и пјесама на основу којих ћемо покушати указати на неке репрезентативне особине ове поезије. Она заправо и тежи да буде предлог за једну генералну студију која би изучила цјелокупни корпус пјесама и која би дала својеврстан суд о пјесничком, књижевно-историјском и општекултуролошком значају ове поезије. Таква студија морала би проучити и пјесме које су забиљежене само као фонозаписи, што би омогућило преимућство у истраживању веома битних мелодијских и интонационих особености ових пјесама, као и пјесме испјеване и написане у симетричном осмерцу, још једном релевантном стиху гусларске епике.

2.

Епске пјесме настале у и о Отаџбинском рату у БиХ по правилу су спјеване у римованом гусларском дистиху. Римовани гусларски дистих постаје репрезентативна форма за испјевање пјесама о савременим догађајима, а за његовог зачетника се сматра митрополит Петар Петровић Његош. Из данашње перспективе, ми пјевање у римованим гусларским дистисима морамо посматрати као скоро два вијека дугу пјесничку традицију која се у почетку развијала и његовала напоредо са пјевањем у класичном епском десетерцу, али је са временом постала „иновирани епски канон“ (Ђорђевић 2009: 66). Са версолошког аспекта он представља посебан пјеснички феномен, у много чему посебан и различит од усменог десетерца српске епске поезије. Особинама усменог десетерца српске епске поезије већ скоро два

* knezsa@yahoo.com

стољећа баве се књижевни теоретичари и историчари, версолози и лингвисти.¹ Многа питања и даље су отворена, многи феномени неистражени, можда баш зато што се не поштује примједба Светозара Петровића како „у опису десетерца усменог епског пјесништва треба одступити од навике да се он третира као јединствена, цјеловита, монолитна појава“ (Петровић 1986: 187). Отуда ћемо ми у нашем раду поћи од хипотезе да су пјесме којима се бавимо интегрални дио српске гусларске епике, али као њен побочни савремени феномен.

Првенствено се чини неопходним да утврдимо оне особине усменог епског десетерца које *нису спорне*. „Познато је да се тај новоштокавски народни стих састоји од четверосложног и шестосложног *полустиха*, односно *чланка*, да има цезуру као сталну границу између акценатских целина или речи иза четвртог слога и такву синтаксичко-интонациону организацију у којој се полукаденца обично подудара са цезуром, док се на крају стиха редовно јављају антикаденца или каденца. Пошто се реченица завршава само на крају стиха, унутар стиха не може да пада каденца. Готово никад се не јавља изразитије опкорачење стиха“ (Ружић 1975: 80). Ова дефиниција ће нам бити релевантна за сва даљња истраживања којима ћемо утврђивати сличности и разлике два пјесничка обрасца гусларске епике. Они су засновани на истим принципима, али је несумњиво како су њихова унутрашња организација и прозодијске особине различите. Без намјере да залазимо у дубља пручавања метријске реализације овог традиционалног стиха српске епике, чему ће свакако бити посвећена посебна студија, покушаћемо утврдити да је унутрашња, интонационо-мелодичка организација римованог гусларског дистиха његово пресудно дистинктивно обиљежје које га чини специфичним метричким образцем. Овај версолошки приступ требало би нам подједнако помоћи у како у књижевнотеоријској тако и књижевноисторијској анализи проучаваног корпуса.

2.1.

На основу првобитне дефиниције усмени епски десетерац „је, очигледно, затворен стих детерминисан сраслошћу метричког и синтаксичког обрасца у њему. У ритмичко-интонационом погледу он не допушта еластичне прелазе из стиха у стих“ (Петковић 1990: 196). Дистих као врста строфе, а неријетко се срећу и пјесме повезане у терцине или чак написане у катренима, аутоматски проширује конструктивну границу стиха, за коју је у усменом епском десетерцу највећа мјера стих, чиме се мијењају његов синтаксички и метрички образац. Опкорачење које је за усмени десетерац инцидент, који се на различите начине настоји вјешто избјећи, у дистиху постаје правило, јер је његова конструктивна схема заснована на ритмичкој јединици која више није асиметрични десетерачки стих, него два синтак-

¹ Најбољи преглед истраживања овог феномена дао је Жарко Ружић у књизи *Српски јамб и народна метрика*.

сички и интонационо спојена десетерца. Паратаксичност усменог стиха је немогуће остварити, јер први стих не функционише самостално, тачније остварује се тек у вези са другим. У римованим дистисима рима донекле преузима функцију квалитативне клаузуле, што веома битно утиче и на пјевање ових пјесама, јер се каденца чува за крај строфе. Сасвим природно квантитативна клаузула се појављује чешће у другом дијелу дистиха, јер он представља крај синтаксичке и мелодијске цјелине. Како се и квантитативна клаузула може и мора првенствено посматрати као тенденција у усменом десетерцу и у гусларским десетерцима које смо овом приликом проучавали, она се не може сматрати правилом, али довољно је учестала да се може посматрати као тенденција.

2.2.

Римовани гусларски дистих свој врхунац достиже у пјевању чувеног пјесмотворца Хаци-Радована Бећировића „иконе гусларства“ (Ђорђевић 2009: 65), који у својим пјесмама *опјевава српску историју*, неријетко испјевајући пјесме са митолошком и хришћанском тематиком, спајајући своје десетрце римама, понекад њима везујући и три стиха

Црна Горо, мила мајко наша

Колијевко српских великаша

Костурницо бегова и паша. (Горски престо)

Овај „највећи пјесник новије епске народне поезије у српском народу“ (Ђорђевић 2009: 66) многоструко је присутан у пјесмама и пјесничким збиркама које су настале за вријеме и непосредно након Отаџбинског рата за Републику Српску. Као класичан примјер за ову тврдњу послужиће нам збирка пјесама *За крст часни и слободу златну* у издању Завода за уџбенике и наставна средства из Српског Сарајева, настала 1994, у јеку ратних дешавања, која започиње пјесмама *У славу гусала, Гусле, Вила пита а пјесма казива* у функцији својеврсног пролога којим се детерминише шири културолошки контекст у коме су настале појединачне пјесме, али и цјелокупна збирка смјешта на менталну мапу геокултурног простора традиције.

Пјесме Радована Бећировића представљају отјелотворење култа гусала. Он је испјевао химне гулама и гуслању у пјесмама *Академија гусала, Српске гусле, Гусле, Гуслар* дајући у њима овом музичком инструменту митски карактер, јер је, по њему, Србина у прављењу гусала научила „сила са небеса“. По Бећировићу, то чудо које Србин „измисли и створи“ има функцију да „код народа вјеру одржава“. Бећировић пјевање епских пјесама претвара у специфичну постфолклорну манифестацију, његовање једног традиционалног културолошког кључа који постаје еманенција српског идентитета. Како Отаџбински рат, заправо, представља борбу за биолошко очување тог истог идентитета, не чуди да ове и овакве пјесме у њему и о њему настају у оном дијелу народа који се сматра чуваром и насљедником тог културолошког обрасца.

3.

Управо се у томе и огледа првенствена функција пјесама којима је ова студија и посвећена. Добро је познат Вуков сказ о Старцу Рашку који је на Делиградском шанцу пјевао Добрњчевим јунацима пјесму о њиховом јунаштву. Та мотиваторска функција пјесама у рату о рату, и јунацима и старадалницима тог рата, представља један од основних мотива за пјевање ових пјесама. У том случају говоримо о пјесмама које су „репортерска стихована повјесница и усмена народна хроника“ (Килибарда 1972: 141). У разговору са двојицом пјевача ових пјесама обојица су инсистирали на истинитости свога пјевања, тј. историографичности њихових пјесама, што нам потврђује да је ове пјесме најадекватније изучавати у кључу пјесама о догађајима из 18. и 19. вијека, које су по ријечима Новака Килибарде „истинита енциклопедија стварности, оплемењена само првим стадијем прерастања историје у поезију као наглашену (по Његошу понегдје и пре-наглашену) истину о животу“ (Килибарда 1972: 141). И сам Килибарда подразумева знатну релативизацију појма *истина*, јер је овдје у питању умјетничка продукција стварности која првенствено „има снагу суштинске, а не формалне истине“ (Килибарда 1972: 142).

3.1.

Мотив епских пјевача, које је рат претворио у пјеснике, за стварање ових пјесама може се препознати у Бећировићевим стиховима:

Када гусле преко крила ставим

На све старе муке заборавим

И уморну снагу опоравим

И највише кад се разочарам

Узмем гусле па се разговарам (Бећировић 1998: 40).

Обичај да се у муци пјева натјерала је аеде да пропјевају својим гласом. У разговор пјесника са гулама неминовно се укључују и слушаоци и тиме пјевање задобива знатно ширу и важнију друштвену димензију. Пјевати о мукама значи и сачувати једно вријеме од заборава кроз памћење колектива. Пјевање епских пјесама уз гусле није интимна разонода, то је озбиљна работа за коју је још Вук рекао да се у њима „више гледа на оно што се пјева, него како се пјева“ (Карацић 1986).

Управо је та озбиљна намјера да се искаже суштинска истина рата исказана у потреби да се опјевају одређени догађаји, јунаци и њихова дјела. Ове пјесме ћемо објединити у једну групу пјесама, мада би их у проучавању ширег корпуса свакако било неопходно подијелити у више група. Пјесме о појединим јунацима и јунаштву вриједи подијелити у двије подгрупе. Код Миланка Чобовића срећемо само једну пјесму о живом (нажалост данас више не) јунаку и његовом херојству. То је пјесма *Бели вук*. И у њој је заправо опјевана истоимена јединица по чијем је имену и главни јунак добио надимак, а чију мјеру херојства самјеравају стихови:

*Свима помоћ у невољи даде
Тако прави витезови раде
По томе је познат надалеко
Свој је углед на ратишту стеко
Увијек је у муци при руци
Поштују га и Срби и Турци
Колко пута Турке заустави
Колко пута преокрет направи
Нема броја браћо моја мила
Хвала мајци што га је родила (Чобовић 1998: 32).*

Главни јунак је именован, он је заштитник војника и народа, *чувар првих линија*, само име даје му митску димензију која је наглашена његовим стаништем:

*По планинским чукама зимује
Гдје вук прави нит може нит смије
Гдје царују зима и вјетрови
Гдје су преко три метра сњегови
Гдје ти крв се у жилама леди
Гдје природа никога не штеди (Чобовић 1998: 31).*

Ови стихови показују основне особине поезије о којој говоримо. Пјевач пјева у асиметричном десетерцу поштујући цезуру послје четвртог слога, али је јасно да је рима основни кохезивни елемент његове поезије, како на мелодијско-интонационом тако и на синтаксичком плану. Отуда је и квантитативна клаузула заиста чешћа у парним стиховима који означавају конструктивну границу строфе, односно дистиха као основне најниже смисаоне цјелине у пјесми. Овим пјесма задобија ланчану структуру гдје римом везани дистиси представљају њене најмање елементе семантичке структуре. Ове пјесме нам потврђују да се за ову врсту постфолклорног пјесничког обрасца веома тешко може примијенити Бахтинова концепција *епске дистанце*, јер је граница између аутора, дјела, његових јунака и слушалаца више него дисперзивна, односно, свако од њих се истовремено налази с обје стране границе. То можда представља и основно ограничење овој поезији да заиста пређе у епску раван традиционалне народне књижевности.

3.1.1.

Када је ријеч о пјесмама о појединим јунацима доминирају пјесме у којима је опјевана херојска смрт једног или групе ратника. То је и логично, јер је највиши доказ јунаштва ипак херојска погибија за узвишене циљеве по начелима која је епској пјесми наметнуо косовски завјет. Косовски јунаци су мртви јунаци. Они који су погинули за *крст часни и слободу златну*, мотив који се скоро редовно, у различитим пјевачким модификацијама, појављује у пјесмама са овом тематиком. Тим традиционалним узвишеним идеалима додају се српство и Република Српска. Тиме се осмишљава њи-

хова погибија и они се сврставају у ред великих националних хероја који су вјечни залог за будућност. Код Чобовића, који хронолошки прати збивања у својој непосредној околини, мијешају се пјесме о смрти ратних команданата са пјесмама о смрти обичних људи, које је рат претворио у јунаке свога доба. Овај пјевачи сам је потврдио да су пјесме настале као једна врста афективне поетске реакције на бол.

Као својеврсно тумачење позитивне рецепције његових пјесама може се разумјети жеља чланова породица појединих погинулих бораца да опјева и страдање њихових рођака, што се додатно може објаснити и потребом и намјером пјевача да њихови стихови *буду признати и запамћени*. Одличну потврду оваквом закључку нуди нам својеврсна збирка епитафа из Отаџбинског рата коју је сачинио Обрен Говедарица. Ови гномични искази у осмерачким и десетерачким катренима исклесани су на споменицима подигнутим погинулим борцима. У њима је уз прослављање њиховог јунаштва исказана и вјечна захвалност отаџбине, сабораца, њихове поносне дјеце и будућих покољења.

Од заборав се дакле првенствено настојало сачувати оне који су отишли у вјечност, оне који неће моћи испричати своју истину. Природа сваке хроничарске епике управо се и огледа у потреби чувања стварносне истине од зуба времена и накнадне поетизације која неминовно нарушава њен идеал.

3.2.

У овој групи пјесама посебно мјесто заузимају оне у којима су опјеване значајне битке. Њихов значај се не мјери историјским мјерама, него самјером пјевачевог хронотопа у којом пјесма настаје. Као егзактан примјер за ове пјесме послужиће нам пјесма *Дмитровданска офанзива* пјевача и гуслара Обрена Говедарице. Пјесма почиње необичним стихом насталим по устаљеном обрасцу:

Слави славу свети Димитрије.

Пјесме са стихом оваквог обрасца нејизразитије су присутне у пјесмама преткосовског циклуса, о временима старе немањихке славе, али и у њима су славу прослављали средњовјековни великаши, а не сам светац. Овакво суновраћење свеца на земљу објашњено је стиховима:

не слави је по свом обичају

нит званице за трезу зове

но је слави међу витезове (Говедарица 1999: 86).

Светац ратник спустио се међу чуваре највећих људских вриједности и са њима заједно, са *прстом на обарачу*, чини посљедњи зид одбране српства. Пјевач, набрајајући порушене српске светиње у долини Неретве, као да соколи војнике за које нема узмицања у сутрашњем боју у који их, поштујући традиционални кључ, позива вила. Оно што је у овој пјесми најаутентичније јесте експресивни опис боја у коме се звукови мијешају са проливеном крвљу. Поетизацијом звукова оружја *пушке сикћу, а гривају*

мине, разбија се монотонија хроничарског описа појединих сегмената битке. Пјевачеви јунаци не заборављају позвати Бога у помоћ, јер је он *помагао и прије* у праведној борби за очување националних вриједности и традиције, дио које је и пјесма која ће погинуле чувати од заборава. И ова је пјесма, као и Чобовићеве *Крвава Жепска, Пробој на Требевићу, Борбе на Нишићима* и друге, првенствено испјевана у част погинулих бораца као својеврстан завјет исказан стихом *нек је слава палим јунацима*.

3.3.

Други тип представљају пјесме у којима се о савременим политичким првацима и догађајима пјева у ширем историјском и културолошком контексту. Те пјесме представљају посебан феномен, непознат усменој традицији и у њима се показује потпуни раскорак ових пјесама са класичном епиком. Нека врста упоредбе могла би се направити са неким пјесмама сердара Ђука Средановића, најполитичнијег пјевача Вукових збирки. С друге стране, такве пјесме нису непознаница у опусу Хаци-Радована Бећировића.² Потреба за химничним прослављањем вођа народног покрета, што је заправо у свом зачетку и било ратно руководство Срба у Босни и Херцеговини, сасвим је разумљива, јер њиме они кроз пјесму улазе у епску димензију, стога не чуди да се у овим пјесмама увијек појављују реминисценције на Косово, Први српски устанак и Други свјетски рат.³

Пјесме у којима се настоји дати један шири политички оквир рата, које настоје из историјске или епско-историјске перспективе појаснити рат, најчешће су дјело формираних писаца⁴ и учесника политичке борбе у БиХ, као што су Љубомир Зубовић и Божидар Вучуревић.

4.

Феномен пјевања епских пјесама „на народну“ старији је од Вукових збирки, које представљају класику и највиши пјеснички домет српске усмене епике, али и међаш након којег започиње квалитативни пад српске епске поезије. Тај је процес на поетичком плану праћен дезинтеграцијом епског десетерца као класичног стиха ове поезије. Римовани епски десетрац прерастао је у доминантни стих гусларске епике, првенствено кроз поезију Хаци-Радована Бећировића Требјешког, до те мјере да данашњи гуслари његов репертоар не дијеле од класичних епских пјесама, само га ра-

² Истини за вољу, у најпознатијој Бећировићевој пјесми ове врсте *Ђаво у Црној Гори* он оновремене политичаре, цијелу власт и идеологију приказује у крајње негативном контексту.

³ Посебан феномен свакако представља чињеница да је Радован Караџић тек по окончању рата, оптужницом Хашког трибунала и својим бјекством и сакривањем од истог, у епским и лирским пјесмама дефинитивно заогрунут митским ореолом.

⁴ Томислав Шиповац је аутор дводијелне пјесме *Историја Босне* у којој се савремени догађаји проламају кроз призму историје.

дије изводе јер је љепши за пјевање. Мелодичност која је првенствено везана за риму помаже лакшем памћењу стихова, али и стварању нових, јер је рима главни кохезиони стихотворни фактор ове врсте прекомпонованог епског асиметричног десетерца.

Ова је студија првенствено имала за циљ да укаже на двије битне чињенице. Прво, да су епске пјесме настале у и о Отаџбинском рату интегрални дио једног савременог поетског десетерачког канона, а као друго, да оне у много чему баштине класичну српску епску народну традицију и да се у ширем културолошком кључу требају сматрати њеним саставним дијелом.

Литература

- Бећировић 1998: Хаци Р. Бећировић, *Стабљике српства*, Цетиње: Светигора.
- Килибарда 1972: Н. Килибарда, *Поезија и историја*, Београд: Слово љубве.
- Говедарица 1999: О. Говедарица, *Муке и заруке*, Бијело Поље – Никшић: Либератас – Књижевна заједница „В. Мијушковић“.
- Ђорђевић 2009: С. Ђорђевић, Епски певач као јунак – механизми хероизације, у зборнику: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 38/2, Београд: МСЦ.
- За крст часни и слободу златну – извод из најновије епске поезије* 1994, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Карацић 1986: В. С. Карацић, *Српске народне пјесме*, књ. 1, Београд: Просвета-БИГЗ.
- Петковић 1990: Н. Петковић, *Огледи из српске поетике*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петровић 1986: С. Петровић, *Облик и смисао*, Нови Сад: Матица српска.
- Ружић 1975: Ж. Ружић, *Српски јамб и народна метрика*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Тарановски 2010: К. Тарановски, *О српском стиху*, Београд: Службени гласник.
- Чобовић 1998: М. Чобовић, *Епске народне пјесме из Отаџбинског рата*, Пале: Савез гуслара Републике Српске.

Ранко В. Поповић*

Универзитет у Бањој Луци

Филолошки факултет

Студијски програм за српски језик и књижевност

Оригинални научни рад

РАТНО И ПОРАТНО ПЈЕСНИШТВО ЂОРЂА НЕШИЋА

Стара естетичка теза о локалном које је залог универзалног, углавном обесмишљена многобројним (зло)употребама, у случају поезије Ђорђа Нешића поново осваја пуни смисао. Све је ту стварно, географијом и временом одређено, и све има своје име – и *Предел* и *Град* и *Створења* и *Људи* и *Светилишта*, али снагом пјесничког израза тако сублимисано да у *Старој Драви* препознајемо дах свих завичаја овог свијета; у *Вуковару* – неминовни судар племенитог људског напора с адским послом Кнеза Таме; у *Мишу* – језиво грчевиту људску потребу за дашком живота пред страхом и безнађем; у Бранету Наранчићу и Драгоји Марићу све ратне страдалнике, а у вуковарском храму Светог Николе небројене оскрнављене богомоље. Збирке пјесама *Чекајући Створитеља* и *Харонов чамац* временом, које су тако моћно посвједочиле, добијају профетску снагу сличних књига из српске духовне традиције, међу чије су корице пресељавани расијани народ и изгубљене постојбине, а *Границу* исписује болноотрежњујућа и повремено горкоиронијска свијест која је спознала лице и наличје рата и мира, пораза и побједе, свијест која се стално ломи између жабље и птичије перспективе. Нешићеве славонске ратне слике носе сирову снагу апокалиптичних Бошових визија и метафизичку језу Далијевих испражњених облика, као што његови мирнодопски пејзажи и портрети заре утјешном и болном меланхолијом сјећања на једно друго вријеме, кад се свијет око себе гледао *без пукотине у срцу*. Префињен осјећај за мјеру у активирању старијих слојева српског пјесничког наслеђа, савршено пригушивање патетичног тона, лакоћа владања строгим и захтјевним формама, тачан и сведен израз, те освојен, самосвојан ритам – све су то особине које Ђорђа Нешића потврђују као ствараоца који припада самом врху савременог српског пјесништва.

На различите начине, али диктатом рата неизбјежно, српски пјесници морали су одговарати на старо питање *чему поезија у оскудна времена*, а реакција се често може препознати и као својеврстан одговор формом. Наглашена прозаизација стиха, углавном на крилу интелектуалистичких поетика, готово по правилу узначава како идеју о истрошености идеологија, па и свијета, крају историје, тако исто и идеју о немогућности и крају поезије. Још је учесталији поступак поетске одбране формом, осјећање форме као једине могућности поезије пред разобрученошћу свијета и времена, а ту се уочљиво активира моменат повјерења у традицију. Није ријеч само о томе да поезија деведесетих добрим дијелом живи на сазнању да нема мртвих

* zalom@blic.net

ни изгубљених облика, да је версификацијска разноликост и виртуозност подразумевајући моменат; ради се најприје о поетичкој чињеници да облик постаје активан чинилац унутрашње драматичности пјесме. Ово, наравно, није апсолутна новост, али је очито да се из неких пређашњих периода дистанцираног самоактивитета форме и жанра, углавном иронијског и пародијског смислом, долази до свијести о пјесничком облику који укупном унутрашњом организацијом треба да постане *слика* (раздешеног) *свијета*. Иронизација поезије, заправо њених примијењених функција и облика, био је један од препознатљивих поступака Ђорђа Нешића¹ до његовог зрелог стваралачког периода, који је у потпуности обиљежен придјевом *ратни* (Поповић 2007: 358). Иако су га и прве двије пјесничке збирке најавиле као даровитог пјесника, Нешић у њима оставља утисак ствараоца без истинске тематске преокупације, забављеног углавном вјештим аутопоетичким жонглирањем. Тек је провала раних и ратних деведесетих година донијела супстанцу његовој пјесми, тако да се заиста може рећи да „поезија Ђорђа Нешића сведочи нагли преображај песничког концепта – од *досеткашке*² праксе 70-их и 80-их до чисте, печалне лирске инкантације својствене наследницима *стражиловске* линије“ (Пантић 2002: 172).

На трагу основне интенције предратни Нешић је врло успјешно пародирао и сонет, односно појаву сонетоманије као карактеристичне појаве у српској поезији осамдесетих. Само неколико година касније, попут многих, он управо тој форми поклања пуно стваралачко повјерење, овога пута

¹ Ђорђе Нешић рођен је 1957. године у Бијелом Брду код Осијека. У књижевности се јавио збиркама пјесама *Црв сумње у јабуци раздора* и *Сурогати*, обје у издању београдског Рада. Осим збирки које су предмет овог написа – *Чекајући Створитеља*, *Харонов чамац* и *Граница* – објавио је избор пјесама *Прозор кроз који Дунав тече* (2000) и „завичајни рјечник“ *Лук и вода* (2004), обје књиге у издању СКД Просвјета из Загреба. Раних деведесетих пјесник је искусио горчину војничког, а потом и избјегличког живота. Данас живи у Бијелом Брду и у Сомбору, свакодневно прелазећи *границу* која му је постала судбински оријентир, одакле животом зна да *Границу треба често прећи, / из жабљег ока у позу птичју. / Тек с оне стране можеш рећи / нешто о лицу и наличју* (Нешић 2006: 40). Принципијелно објављује у *заграничном* простору српске културе, у загребачкој Просвјети, једином преосталом резервату српске културе у Хрватској, с мишљу која је постала његов парадоксални и горкохуморни *сredo*: *Боље је бити у мањини, / уз нужну дозу мазохизма* (Нешић 2006: 11).

² Тзв. *досеткашку* поетску праксу Пантић доводи у везу с утицајем прозне поетике апсурдистичког смијеха руског авангардног писца Данила Хармса, смаatraјући прву Нешићеву збирку *Црв сумње у јабуци раздора* (за коју је добио Бранкову награду) директним производом тога утицаја. „Нешић је, наиме, у тој књизи, чији је наслов већ готова досетка, продуктивно упослио механизме парадокса, нонсенса, црног хумора, гротеске и пародије; који су управо захваљујући преводима прозе Данила Хармса, зарад своје ефектности и релаксирајућег утицаја на пословично мртвоозбиљну српску књижевност, међу млађим писцима постали врло омиљени и цењени“ (Пантић 2002: 175–176).

са истинским стваралачким покрићем, с пуним поетичким разлогом, али без чисто артистичког предумишљаја.³ Сонет тако, између осталог, постаје *Споменик* погинулом пријатељу и тек у том контексту вајкање на *тјескобу* форме добија пуно покриће: *Знам да варка ме прати,/ Ал ко да глас твој зове,/ Понекад недјељом свратим/ У кафану код Јове.// И док жестоких пићем/ Нутарњи огањ ложим,/ Хтио бих цијелим бићем/ Споменик да ти сложим.// А како сав тај пламен/ У један сонет да стане?/ Мјеру ми намеће норма.// Опрости, Драгоја, брате,/ Сувише тијесна је за те/ Старинска ова форма* (Нешић 1995: 49). Читав циклус *Створења* у књизи *Чекајући Створитеља*, један упечатљив ратни бестијаријум, пјесник остварује у форми преполовљеног сонета, одбацујући катрене и сугеришући тако законитлано вријеме без *експозиције* и свијет наглавце изврнутих ствари и појава. Тај крњи сонет, попут разорене куће, јесте већ унапријед кодиран сигнал смисла, претпоента, док преостали терцети само фотографски биљеже слике које оправдавају форму. Моменат потенцирања *старинске форме* полемичан је и двоструко је значењски обиљежен; он истовремено лирски потенцира осјећање немоћи, али њиме се изражава и један дубоки отпор времену и силама зла. У најсретнијим тренуцима овом минималистичком формом долази се до архетипски снажне слике ратног пакла, као у пјесми *Миш*: *цео град избушен/ а где је твоја рупа/ у овој пакленој студи// ево ти моје душе/ цвокотаћемо скупа/ цијучи да не полудим* (Нешић 1995: 35). Глас који је фиксиран у ова два терцета глас је *de profundis*, и дословно и у пренесеном значењу, глас који долази са границе очајничког страха, из ситуације у којој човјек губи све људско и равна се с мишем, у *цвокоту* и *цијучу*. У истом циклусу постоји и пјесма под насловом *Рода*, најкраћа у збирци, сведена на хаику форму од три стиха: *од целе куће/ остао само ојак/ на њему: рода* (Нешић 1995: 42). Ова *јапанска* лиризација слике може се сагледати као једна од „резервних стратегија“ којом се умекшава „тематска жестина“ збирке: „Рода, дакако, са својим прозирним симболичким конотацијама, надвисује неименовану и утолико речитију пустош рата и *нијемост злочина*. Тако се у језику Нешићеве поезије – поред трансцендентног *степеништа до Бога* – налази и један хуманистички и виталистички пут и излаз. Упркос свему“ (Гордић 1995: 11). Изразито јаког осјећања мјере, као једног од најважнијих елемената високе поетичке самосвијести, Нешић није умножавао овај толико карактеристични *ратни снимак*, који га декларирше као првог минијатуристу савременог српског пјесништва.

Први дио Нешићеве ратно-поратне трилогије, збирку *Чекајући Створитеља*, карактерише веома чврста, готово математички прецизна композиција. Између пролошке и епилошке пјесме налази се пет циклуса, од чега прва три (*Предеи, Град, Створења*) са по десет пјесама, четврти

³ На метаметричку обиљеженост Нешићеве сонетне форме упозорава и Мирјана Д. Стефановић, уочавајући да пјесник упјевава свијест о облику „указујући кроз границе стиховног облика, вероватно, и границу животне слободе у насилно ограниченом простору“ (Стефановић 2001: 588).

(Људи) их има девет, а пети (*Светилишта*) три (заправо, пет, јер је прва пјесма *Водица* триптих). Пет циклуса представљају пет чинова једне исте драме која се збива на ратном попрштју које је нововјековна Содом и Гомора, космичко разбојиште искомског сукоба добра и зла, твораштва и рушилаштва. Свијет какав нам пјесник предочава у тренутку кулминације *адског посла Кнеза Таме* свијет је без боје, облика и без звука, свијет који се *распада, смрди и труне*. У централном циклусу *Град*, у свих десет сонета антологијске вриједности, Нешићев Вуковар постаје снажна умјетничка метонимија рата, предоченог низом адских слика са *Мефистове оргије*, при чему пјесник успијева да готово у потпуности избјегне историјско-географску конкретизацију, назначивши име Града тек у једном наслову, *Сред вуковарске зиме: Како да кажем цигла/ Нечем што цигла није?/ Шара ђавоља игла/ Кроз расап материје.// Како да кажем дрво/ Том што сакато иштрчи?/ Како назвати црвом/ Тог што се на тлу грчи?// Има ли ишта име?/ Зуби га моји траже:/ Јека ми леди крв.// Сред вуковарске зиме,/ Када ћу опет да кажем/ Цигла! И дрво! И црв?* (Нешић 1995: 27). Обездужени свијет јесте онај у коме све остаје без имена, а име је знак и ризничар душе, што је знање иманентно поезији, јер се она управо и бави именима као знаковима. Нешићева умјетничка визија управо је овим поетичким моментом најснажније акцентована, па је отуда потпуно јасно каква мотивација диктира наслов десете пјесме у циклусу, *Душа Града*, чија поента неизбјежно бива исказана обликом молитве: *У задужбини Кнеза таме,/ Владарев грохот тресе Ад;/ А на угарку Кумове Сламе/ Издише један древени Град.// Гори му тело, земна љуска,/ Господар зла му језгро треби./ Сведрижителу, пре општег пљуска,/ Пропусти душу Града к себи.// И сачувај је од месара,/ Великог Мештра свију хуља,/ Док не исцуре кобни сати.// Дај нам зида-ра и тесара/ Да дигну Град из страшног муља,/ А Ти му онда душу врати* (Нешић 1995: 32). Завршни и најкраћи циклус *Светилишта* поетички представља својеврсну историјску провјеру актуелног времена расапа вриједности, којим је угрожено онтолошко језгро људскости, али и све оно што припада националном идентитету и смислу постојања једног колективитета, а ту је већ, сасвим извјесно, први сигнал на хоризонту очекивања Чарнојевићева Велика сеоба. Тако се вријеме с краја двадесетог вијека сучељава са оним с краја седамнаестог, да би се у том сучељењу нашле духовне и егзистенцијалне константе које значе осмишљавање времена и његову физичку релативизацију. „Валоризујући традиционалне симболе из српске баштине на модеран начин, овим циклусом песник даје неочекивану тежину читавој збирци, а можда и наговештава могући даљи правац свог песничког промишљања и развоја. У ванредном језичко-версификацијском експерименту, песник нас води кроз српску мапу Славоније: од манастира Преображења у Даљу, са упечатљиво оствареним молитвеним тоном, који се надовезује на континуитет српског певања и мишљења и судбине у Источној Славонији, започете сеобом *кир-Арсенија*, преко песме о манастиру Ораховица (посвећене Србима Западне Славоније, са пророчком визијом њихо-

вог нестанка и пре коначног крајишког егзодуса) до песме о храму св. Николе у Вуковару, у којој се чита дубоко одговорна људска и песничка забринутост за националну судбину“ (Гароња-Радованац 1996: 210). Нешићев кир-Арсеније, житијном перифразом портретисан изнутра као *Светејши поклоник гроба Господњег/ И несагориве свете купине*, кључни је знак оне историјско-духовне супстанце у којој се препознаје залог и смисао националног трајања, а преко њега пјесник отвара свој плодни дијалог с временом Велике сеобе, разумије се, преко литературе, поступком интертекстуалности, призивањем древних летописаца.⁴ У погледу мотивике, а тиме и стила, неопходну равнотежу према циклусу *Светилишта* успоставља круг пјесама *Људи*, нелитераризован, веристички постављен према стварносној подлози с које није, гдје доминирају снимци ратних амбијената и ситуација (*Нема људи, Стражарско место бр. 3, Спаваоница, Чварак, С гаћама на штапу, Коментар*), а лирском непосредношћу нарочито се истичу пјесме посвећене мртвим и обогашеним пријатељима (*Кичма, метак и Споменик*). Нешић је најубједљивији кад у краћем, мелодичнијем метру укршта чист исповиједни тон и дискретну симболизацију, као у сонету *Писмо: писмо ти пишем куме/ оловка и три прста/ презриво гледа у ме/ конзерва црвеног крста// огољен као проштац/ сведен на дисање строго/ хватам се куме у коштац/ и с ђаволом и с Богом// у намештени рулет/ улажем све што имам/ пред зидом празан клечим// с врха ердутске куле/ цичи панонска зима/ и гута моје речи* (Нешић 1995: 51). Заиста није претјерана тврдња да се књигом *Чекајући Створитеља* „песник поново родио, имамо ли на уму његово, судећи према ранијој поетици сасвим невероватно – али према раду историје једино могуће оглашавање вере у језик, у искупљујући и очишћујући чин песме. После трагедије, када све затаји, и када сваки смисао ишчили, остаје само језик и дубина традиције. Ономе чему се, у раној фази бављења поезијом, песник подсмехивао, сада се враћа као последњем уточишту“ (Пантић 1995: 176).

Основну копчу између збирки *Чекајући Створитеља* и *Харонов чамац*, које су се појавиле у размаку од три године, представља мотив избјеглиштва, искоријењености из завичаја, што је јасно назначено насловом друге књиге у трилогији, јер та искоријењеност, наговјештава пјесник, прелазак је ријеке заборава и пут у полагању духовну смрт. Типолошки гледано, ту је ријеч о мотиву *сеобе*, који је временом у српској књижевности постао један од централних топоса у коме се огледа укупна историјска судбина нације. Садржајна књижевна традиција формирана око тог топоса учи-

⁴ Интертекстуални дијалог с традицијом по правилу укључује и интензивну комуникацију са савременицима сличног поетичког усмјерења: „[...] лако би се нашла паралела са збирком *Прелест севера* Милосава Тешића: по теми судбинске предодређености овог народа, сеобалачкој, унутрашње емигрантској и избегличкој, али и по употреби појединачних стихова, као и о путописцима, даскалима, Стефану Раваничану, с једне стране, и Рачанима, из Тешићеве поезије“ (Стефановић 2001: 590).

ниће предвидивим и толико природним стваралачки поступак савременог пјесника, уобличен као чин евокације прошлости, а условљен сличношћу историјских ситуација. У претходној збирци пјесник је призвао патријарха Арсенија III Чарнојевића, као устаљени личносни метонимијски знак Велике сеобе, али и *грешног скитача* Стефана Раваничана и његов потресни извјештај о времену када би *такова скрб, беда же и нужда, јаково не била никогда* (Панић-Суреп 1960: 167). Овдје се одмах у првом циклусу, у другом дијелу триптих пјесме *Тврђа*, призивају Вук Исакович и његов *славонско-подоунавски полк*, а смисао тог призивања 1745. јесте директно сучељавање с 1995. годином: *код тврђе су реку кљасте и сакати/ пребродили скелом вукови солдати// остаде их мало из славонског полка/ под ногама дрва у мислима волга// сви су барусави крвавијех гаћа/ већ слуте колибе: лелек нарикача// на последњој смотри после свих стратишта/ чекају да пређу ни из чег у ништа // кроз два и по века ево бродим драву/ у даљини слутим осечку тврђаву// с околних се врба јата врана дижу/ - и камо аз појду, горкост смрти вижу* – (Нешић 1998: 10). Један знак времена призива други, а историја неминовно литературу и тако се преко Црњанског и Нешића здружују Исакович и Пишчевић, да сви заједно опомену на историјске константе које се опиру времену, на *тужну српску вертикалу* над којом се свака генерација неминовно мора замислити.

Збирка је осмишљена као диптих, гдје се први дио *Осечко поље* већински успоставља симболиком просторних знакова (циклуси *Осијек*, *Бијело Брдо*, *Даљ*, *Аки Обри*), а други, *Михољско лето*, временских знакова (*Михољско лето*, *Речи*). Централни знак на који се усмјерава меланхолична лирска евокација поново је Град, али овога пута не Вуковар преко кога је грађена слика демонски изобличеног и обездушеног свијета, већ Осијек, најсугестивније призован као сновиђење, у пјесми *Доњи Град*: *Сада кроз тебе ходим у сну,/ лак и невидљив као авет;/ плени ми очи давна плавет/ пала на дечју душу трусну.// Осећам исти мирис липа/ и запах воћа које труне./ По крововима с јасне луне,/ сребрнасти се пепео сипа.// Зуј рококоа, сјај барока/ и сецесије (оне касне!)/ маме ми у сан твоје фасаде.// Од оних киша заувек мокра,/ слутим: и твоја душа гасне./ Како ти живиш без мене, граде?* (Нешић 1998: 17). Снага поенте овдје је сдржана у крајњој непосредности и готово дјечијој наивности завршног питања, за разлику од пјесама *Јаков Игњатовић* на свом имању у *Даљу* и *Родна кућа Милутина Миланковића*, гдје се преко карактеристичних, завичајно одређених корелатива успоставља дубљи духовни дијалог са знаменитим прецима. Сва је ова збирка у знаку преиспитивања и невеселог инвентарисања ишчезлих, ратом уништених вриједности, те грчевитог напора да се нађе некакав ослонац и одбрана од *гладне аждаје заборава*. Једна од таквих вриједности су и књиге, које пјесник мотивски поставља у средиште пјесме која се баш тако зове, да би поставио једно од оних кључних питања на којима се држи збирка и на које нема крајњег одговора, али у којима има необичне поетске снаге и Нешићу својствене језичке инвентивности: *Да ли сам, ипак, могу*

ишта,/ поразом сморен и унижен?/ Зашто сам с пустог разбојишта/ сти-
гао го и обескњижен? (Нешић 1998: 18). У знаку управо таквих питања је и
завршна пјесма *Извидница душе: Како опет стање свести (кад је зелен бо-
стан обран)/ на исконску меру свести/ равнотеже зла и добра?// Како ли
ће душе птица/ да напусти љуску тела,/ кад реч – њена извидница –/ не зна
пут из невидела?// У свеопштим начелима/ простор кобну грешку крије/ па
нас нема где нас има,/ а тамо смо где нас није.// Или смо, у охолости,/ пре-
ишли меру, Бог да прости* (Нешић 1998: 70). Угроженост ријечи, заправо,
угроженост пјесме као пута којим би се душа вратила у чистоту, често је
смисаоно чвориште Нешићевих сонета и једно од њихових инспирацијских
изворишта. Искоријењеност бића пјесник је најубједљивије сажео у пара-
доксу с краја трећег катрена, а у самој поенти наслућен је дубоки духовни
разлог пада. Нешић је пјесник хришћанског духовног утемељења и ту црту
своје стваралачке самосвијести испољава с великим осјећањем мјере, сра-
змјерно ријетко, али тим умјетнички убједљивије.⁵ Па ипак, иако завршна,
Извидница душе није основна пјесма збирке *Харонов чамац*; то је сонет
необичног наслова *Прозор кроз који Дунав тече*, и дословно, геометријско
средиште књиге, али и њена средишња пјесма кад је у питању сублимација
основног тона и смисла: *Једном, ако се размрсе нити/ и пораз престане да
пече,/ кад мине све, да ми је бити/ прозор кроз који Дунав тече.// Па да
кроз мене поглед оде,/ у зору, када сунце гране,/ преко широке плаве воде/
до тополика с бачке стране.// А увече, када се згусну/ на мени капи бивше
паре,/ да ми, пре но што мирно усну/ децји прсти цртају шаре.// Да ми је
бити, бар једно вече/ прозор кроз који Дунав тече* (Нешић 1998: 38). Бива-
јући и раније важан елемент Нешићевих славонских слика, па и оних рат-
них, Дунав овдје постаје средишњи знак у чијој се мирној разливености
отјеловљује стишана лирска резигнација, као основни тон који обиљежава
читаву збирку. У крајње необичној перспективи лирског субјекта просину-
ла је дубока жудња за временом непомућене среће дјетињства, за тихом
снагом постојања која не пита за циљ и разлог, постојања какво је својстве-
но природи. Сва мука људског постојања овом пјесмом се етерично раста-

⁵ Нешић има и пјесму чији је назив *Запис о благоутробију*, гдје је ова ка-
рактеристична сложеница схваћена у значењу стомакоугађања, суровог принципа
свеопштег *хранидбеног ланца* који *црвом завршава*, једног од смртних гријехова по
хришћанском схватању. Међутим, *благоутробије* изворно значи *милосрђе*, што је
једна од најважнијих хришћанских врлина, а то посвједочава сва наша стара књи-
жевност; тако је употребљава и Његош. Као и неки његови претходници, пјесник
се повео за значењем које је тој ријечи дало ново, секуларно доба, што констатује
и *Рјечник САНУ* (том I, стр. 623, 624). Ово је убједљиво свједочанство о томе коли-
ко је изгубљена веза са нашим старим језиком, који је хришћанску духовност од-
ражавао и својом морфологијом и синтаксом и лексиком. (Опширно и утемељено о
томе видјети у: Зорица Никитовић, *Сложенице у оригиналним српскословенским
дјелима сакралног карактера*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови
Сад, 2010).

че и разлаже у слике из којих зари чиста нада у могућност смисла, дубоку и нијему стопљеност с оним што је много старије од човјека, а јесте истовремено и опомена и утјеха. Најчешћи Нешићеви стихови стриктно се крећу у распону од седам до дванаест слогова и сви су они метаметрички обиљежени, с унапријед кодираним ритмом у пажљивом примјеравању мотиву. Ова пјесма показује, заједно са још десетак веома карактеристичних примјера, да је деветерац кључни стих Нешићевог сонета кад се та древна форма код њега гради као најсамосвојнији поетички знак, елегична кантилена у којој се сублимише специфично Нешићева лирска меланхолија.

Граница је наслов и кључна ријеч треће збирке у трилогији, објављене 2006. године, у којој се јасно распознају одједи претходних књига, али и квалитативно нови искораци. „Наиме, иако је трауматичних слика преостало и за ову збирку, пјесник је нашао начина и смогао снаге да из дјетињства, завичајних слика и језика извуче поетске бисере који су увијек путоказ чистој поезији, умјетничком изразу сновидном и лирском без терета свакодневних животних баналности и устајалог талог историје“ (Деве-так 2007: 159). Са *увертуром* и пет циклуса (*Серенате*, *Пасторале*, *Сонате*, *Варијације*, *Поскочице*), чији су називи већински из музичке терминологије, у чему има ритмичко-мелодијског обиљежавања, али често и понеки тон иронизације, збирка је компонована готово истовјетно као и први дио трилогије. Удио семантизоване форме значајно је повећан, тако да се веома често у насловима пјесама појављују одреднице какве су: *здравица*, *серената*, *легенда*, *молитва*, *скаска*, *химна*, *порука*, *пасторала*, *запис*, *елегија*, *балада*, *соната*, *апотеоза*, *ода*, *мит*, *поскочица*, које својом терминолошком одређеношћу унапријед кодирају један дио значења. Осим тога, у једном броју остварења, а зарад новог поступка у стално нужној депатети-зацији основне теме, пјесник се обратио завичајној, дијалекатској подлози језика, због чега је на крају збирке морао донијети *Рјечник мање познатих ријечи и израза*. Упошљавање завичајног језика представља најдјелотворнији начин памћења угроженог и преотетог завичаја, а колико је Нешићу то важно, најбоље показује најнеобичније дјело у његовом књижевном опусу, завичајни рјечник *Лук и вода*, поетско у својој основи, којим се у име будућих покољења завјетно брани од пријетеће црне рупе заборав⁶. Посљедња пјесма у књизи *Каталог ишчезлог* мозаички је састављена ис-

⁶ „Књига Ђорђа Нешића поетско је и лексикографско дјело, рјечник завичајних ријечи, којему је дао ироничан наслов *Лук и вода*, према народној изреци за нешто безначајно и ефемерно, без стварне тежине и ефекта. И овај наслов и цијели рјечник надахнути су осјећањем нестварности проживљеног, пролазности живота, његових форми, обичаја, артефаката, пролазности чак и самог пејзажа и самог језика, ако није биљежен, па је разлог за настанак дјела сасвим очита интенција да се проживљено искуство похрани и сачува у ријечима: *Ова књига настала је из жеље да се неке емоције, слике, успомене и сазнања сачувају у ријечима. Ту ће им бити најсигурније. Тако ће, можда, бити поштеђене пепела, прашине и заорава који на крају падну по свему*“ (Секулић 2005: 258).

кључиво од тих завичајних ријечи, назива несталих заната и заборављених ствари, а сличне су јој и остале из циклуса *Поскочице* (*Живот, Рит, Через чега, Ајдара, Цура*).

Топос Велике сеобе Нешић у овој збирци активира у облику породичног љетописа, у пјесми *Велика сеоба удове Gerline Neschine*, а за саговорнике међу својим књижевним прецима бира и духовно и географски блиске Захарија Орфелина и Лазу Костића. Од својих савременика, сличног сензибилитета, поетике, али и избјегличког усуда, Нешић је најсадржајније комуницирао са Ђорђом Сладојем, и то у пуној, двосмјерној комуникацији. Пјесма *На граничном прелазу*, једна од најбољих у збирци, у тијесној је вези са Сладојем, мада то није експлицитно назначено. И она је грађена по моделу каталога завичајних драгоцености, попут Сладојеве пјесме *Чуваркућа*,⁷ једне од оних које су одлучно, али дубоко сагласно с традицијом и временом, мијењале унутрашњу природу отаџбинског израза у новијем српском пјесништву. И Нешићева пјесма је у дистиху, строфном облику готово идеалном за поступак лирског инвентарисања, али је стих дванаестерачки, са двије јаке паузе: *Пријављујем једну роду, клепетушу, / која ми још, са оцака, грије душу. // Сиву чапљу, дугоногу манекенку, / сакрио сам, од погледа злог, у сенку. // Теглим чамац из времена малолетних / као бурлак, цео живот боговетни. // Јутро зрелог јечма преносим на длану / и ноћ јунску, месечином окупану. // Сакрио сам у дубину, у дно бића / прве речи, ране слике и открића. // Риђом ватром опрљене нонијусе, / који само у сновима пропињу се. // Носим још и мајем расцвале шљивике, / аквареле са врбама, тополикe, // оком сунца запаљене сунцокрете, / винограде на жицама разапете. // Све што спуштам, цариниче, са облака, / то не мењам за тридесет сребрњака* (Нешић 2006: 41). Ритам је омогућио да сваки од елемената завичајне мапе, углавном пејзажног типа, буде посебно наглашен и оствари одлучан контраст према завршном стиху, а у тим контрастима лирски је сапета душа изгубљеног завичаја.

Нешићева *граница* у првом, дословном слоју значења јесте она физичка, која је Србе, историјске *граничаре*, насилно премјештене *с бачке стране*, поткрај двадесетог вијека одвојила од свог славонско-барањског

⁷ *Ево ме, Земљо, на бранику - / На мртвој стражи - у дрвљанику. // Ту чувам оца, мајку, ћерку, / Сестру и драгу - иновјерку, // И срну која, скупивши кураж, / Сваке вечери дође у раж; // Шљиву на међи умотану / У лањску сламу и ботану; // Вратнице, гумно, орах, цјепало... / Све што је дјечјој души тепало, // Лијехе лука, кромпир, мркву / И брдо гдје ћемо зидати цркву, // Ал не по мјери волујске коже, / Него по Твојој, Велики Боже! // Чувам босиљак, славски восак, / Кржаву кресту и проносак, // Сватовску ношњу, одежду мрца / И наћве гдје се глад копрца; // Икону, гусле, тикву лудају, / Коприву чувам за удају, // Ждребеће очи, вимена кравља / И гробље пуно православља. // Браним лободу, царско зеље, / Млиницу која таму меље, // И сјеме које у тами бунца, / И храст са ликом каквог солунца: // Лијеску, зову и жбуње ино - / Је ли то мало, Отаџбино? (Сладоје 2003: 182).*

завичаја.⁸ Али, пјесника најмање преокупира та и таква граница, он њен смисао умије да релативизује у историјској перспективи, али и у географији, поготово кад је представља Дунав, као у пјесми *Дунав, граница*: [...] *Они што броје и деле рибе,/ поставили су рампе смеине./ Као кроз шпалир да туку шибе,/ печатом жигошу душе грешине.// А Дунав, моћни анархиста,/ за једну само зна границу/ (још некад, кад је био Истар) –/ Понто – ко последњу станицу* (Нешић 2006: 43). Пјесникова мука с границом ствар је душе (*Душа, граница*) и оних епифанијских тренутака кад се сјате одбјегле ријечи, јер и оне бјеже преко неке своје *границе*,⁹ да ојачају *истањене нити сопства* и да прену затомљену мисао о том да је граница у човјеку и да је *треба често прећи* ради сазнања о лицу и наличју, и себе, и свијета, и себе у свијету. Тек с таквим сазнањем могуће је било написати *Мањинску серенату*: *Боље је бити у мањини,/ уз нужну дозу мазохизма./ (Иако мала, каткад се чини/ непремостива да је шизма)// Сем што си лице с тјералице,/ нема о чему да се вајка./ Само треба пасти ничице/ кад год се дигне нека хајка.// А потом – буди парадигма./ Торжествена је мањинска стигма./ Наша је звијезда у даљини!// На библијску све личи причу/ о прогоњеном и гоничу./ Боље је бити у мањини* (Нешић 2006: 11). И поред ироничне ноте у наслову, и мало горког хумора у другој строфи, који су ту зарад неопходне равнотеже, пјеснику није ни у примисли да се поиграва, јер нам је његов озбиљан и одговоран став према *тужној српској вертикали* и одраније добро познат. Он зна да се с једне стране салдо новије историје може и мора сагледати као пут од *Печуја до нечуја*, али исто тако зна да то није једини видик, нити је историја једино у шта се вриједи загледати. Истинско духовно искупљење – а о томе је ријеч у Нешићевој поезији – тражи другачије видике и видиковце с којих се *граница* сагледава у обасјању смисла који надилази историју, смисла који тежи *складу првог минута, кад у стари зглоб седа/ кључна кост до тад ишчашеног света*. Ријеч је о смислу часа у коме се циљ веслача у дрвеном чамцу изравнава с највишим људским циљем: *Врба је харфа, трска – виолина,/ а циљ исконски христолошког сина –/ прећи са једне обале на другу (Вечерњи концерт за весло и дрвени чамац* [Нешић 2006: 36]).

⁸ Једнако убједљиво као пустош избјеглиштва Нешић је опјевао и муку повратништва, ону најдубљу, унутрашњу, а да нема никаквих илузија у погледу статуса оних који су се већ једном помјерали *из ничег у ништа* најбоље показује *Елегија повратника*: [...] *Сад мирно примам увреде и лажи./ Прегорио сам као сијалица./ Спокојан чекам оног што ме тражи/ И не отресам клупка пијавица.// Тек застраши ме каткад звук охоло/ Којим празнина одјекне у мени./ И с прољећа ме понекад заболи/ Кајсије ране пупољак румени* (Нешић 2006: 27).

⁹ О томе, о мучном одвајању пјесника и пјесме, Нешић пише у пјесми *Речи*: *Писање никог не теши, не лечи./ Не даје никад ништа. Само иште./ Осећам како ме напуштају речи./ мој лог последњи, моје уточините.// Као заливен знао сам да ћутим,/ пуштао их у глави да се јате./ Кад дух ми клоне, мисао се смутити./ Оне одбегле звао да се врате [...]* (Нешић 2006: 49).

Одмјерен у мисли, са обликотворним умијећем које потврђује највишу мјеру умјетничке самосвијести, лирски ломан, али прецизан у слици и исказу, Ђорђе Нешић је данас један од најистакнутијих српских пјесника на оној поетској линији која је дијалог са свеукупним духовним наслеђем свог народа сматрала и сматра првим условом самопотврђивања. Три његове књиге испјеване у разурно доба с краја двадесетог и почетка двадесет и првог вијека већ се указују као незаобилазни биљези храброг и плодног сучочења поезије с временом.

Литература

- Гароња-Радованац 1996: С. Гароња-Радованац, Есхатолошка димензија модерног песничког рукописа, Панчево: *Свеске. Часопис за књижевност, уметност и културу*.
- Гордић 1995: С. Гордић, *Песма од ужаса*, Нови Сад: Дневник.
- Деветак 2007: Н. Деветак, Старе форме у новом руху, Врбас: *Траг. Часопис за књижевност, уметност и културу*.
- Нешић 1995: Ђорђе Нешић, *Чекајући Створитеља*, Врбас: Слово.
- Нешић 1998: Ђорђе Нешић, *Харонов чамац*, Београд: Рад.
- Нешић 2006: Ђорђе Нешић, *Граница*, Загреб: СКД Просвјета.
- Никитовић 2010: З. Никитовић, *Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралног карактера*, докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Панић-Суреп 1960: М. Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд.
- Пантић 2002: М. Пантић, Никола Вујчић, Небојша Деветак, Ђорђе Нешић: три модернистичка гласа, у: *Свет иза света. Огледи и критике о српској поезији XX века*, Краљево: Повеља.
- Поповић 2007: Р. Поповић, *Завјетно памћење пјесме*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Секулић 2005: В. Секулић, *Завичајне ријечи*, Нови Сад: *Летопис Матице српске*.
- Сладоје 2003: Ђ. Сладоје, *Душа са седам кора*, Изабране пјесме (Избор и предговор Ранко Поповић), Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стефановић 2001: М. Д. Стефановић, *Згариште чак, а на њему рода*, Нови Сад: *Летопис Матице српске*.

Нада Н. Савковић*

Државни универзитет у Новом Пазару
Департман за филозофско-филолошке науке
Студијски програм за српску књижевност и језик

Прегледни рад

БОСАНСКЕ ВРЛИНЕ И ПОРОЦИ ВОЈВОЂАНСКЕ ВАРОШИ (ДРАМА О СРПСКИМ ИЗБЕГЛИЦАМА ИЗ БОСНЕ ИЗ 1880)**

Албина Подградски (1858–1880), Словакиња,¹ написала је позоришни комад *Сирота Милева из Босне у нашој цивилизацији год. 1878*, први штампани сачувани позоришни текст на српском језику који потписује жена. Њено драмско дело објављено 1880. године није наведено у књизи *Српска књига XVIII и XIX века*, што је утицало да је оно потпуно непознато и заборављено, као и млада списатељка. Нажалост, ова драма никада није играна на сцени, што је такође допринело понирању у заборав. Траг о Албини Подградски нашли смо у часопису *Јавор*, који је у једанаест бројева 1891. године указано на Српкиње које пишу: наведено је преко сто имена, а у осмом прилогу поменута је и она (Аноним 1891: 704). О животу Албине Подградски не би се знало готово ништа да није документације *Српске учитељске школе* у Сомбору (Костић 1938: 95): документи предочавају да је Албина Подградска рођена 1858. године у Пешти. У Новом Саду је живела од 1864, од своје шесте године; ту је завршила основну школу, а затим и четири разреда *народне школе*, односно тривијалну тзв. девојачку школу. У *Српску учитељску школу* у Сомбору уписала се 1874; школу је учила три године, а завршила ју је 1877. Још неко време остала је у Сомбору, највероватније зато што је ту од 1872. до 1878. предавао њен отац Јозеф Подградски (Jozef Podhradský, 1823–1915). Испит за оспособљавање за учитељицу положила је 1878. године. По повратку у Нови Сад 1878. писала је драму *Сирота Милева*; већ те године је била болесна, па није полагала стручни испит и нигде није била запослена. Нема података зашто 1880. одлази у Сомбор, где је и умрла 30. марта 1880. и где је и сахрањена. Имала је тек 21 годину. Међутим, у тексту *Жена и књижевност*, у алманаху *Српкиња*, не пише да је Албина Подградски умрла: погрешно је наведено да је жива и да је учитељица у Книну (Аноним 1913: 21),² иако на корицама њене књиге пише: „Преминула је баш кад се ова књижица штампала 30. марта у 21. год. У Сомбору. Родом словачка“. Испод назначене цене и стилизованог крста додато је: „Чист приход од ове књижице, по жељи списатељке, која

* nadasav@eunet.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Одељења за сценске и музичке уметности Матице српске: *Домаћи писци драмских дела на сцени Српског народног позоришта у периоду од 1869. до 1903. године*.

¹ Први Словаци на просторе Бачке долазе 1745. године.

² Највероватније: Јелица Беловић-Бернациковска.

је на самрти изјавила, намењен је на то, да се крст на њеном гробу подигне“. Непознато је да ли је написала још неко књижевно дело.

Њен отац Јосиф Подградски био је књижевник, професор, свештеник, публициста, културни и народни препородитељ. Писао је и позоришне комаде, између осталих и комедију на српском језику *Лепосава и њено губилиште* или *Новоградске комендије*. Игњат Фукс је објавио ову сатиру у три радње с песмама и предигром 1869. у Новом Саду. Албина је имала још осморо браће и сестара.³ О Јосифу Подградском и његовом књижевном и публицистичком раду писали су словакисти и из Србије и из Словачке, али они не спомињу нити драмски текст његове кћерке Албине, нити предочавају податке о њеном животу.⁴

Како то наслов сугерише, Албина Подградски је обрадила тада актуелну тему, судбину избеглица из Босне, кћерке и мајке, које су због рата, односно босанско-херцеговачког устанка (1875–1878) дошле у Војводину. Милева и мајка су у борби за ослобођење изгубиле најмилије – оца, односно супруга, и сестру, односно кћерку. Радња је у потпуности подређена ауторкиној унапред постављеној тези, која је у вези са одабраном хуманистичком проблематиком, односно у вези са страдањем невиног појединца у, са моралног аспекта, неприхватљивим друштвеним околностима. Подградска има доследно исказан став у вези са културно-историјским особеностима времена у којем живи; зато и указује на културно-образовни дуалитет међу Србима. С једне стране су придошлице из Босне које заговарају традиционални систем друштвених вредности, а с друге стране су нове генерације војвођанске вароши које често, заборављајући на национално-духовне вредности, прихватају без икаквог критеријума све што долази из европских центара. Указујући на болести друштва, она афирмише вредносну скалу не само своје јунакиње него, дакако, и сопствену. И баш због диктата ауторкине тезе уочавају се недостаци у композицији и дијалозима, као и у карактерисању драмских личности, које губе слободу сопственог деловања због подређености њихове унутрашње просторности тези драме.

³ Учитељску школу су завршили: Платон рођен 1864. у Новом Саду, завршио претходно три разреда гимназије у Сомбору, а *Учитељску школу* у Сомбору од 1881. до 1884; Марија рођ. у Новом Саду 1869. године, похађала вишу девојачку школу од 1886. до 1889, и Паулина, рођена у Новом Саду 1873, завршила је четврти разред гимназије у Лесковцу; пре тога је од 1887. до 1890. године похађала *Учитељску школу* у Сомбору. Сви су били евангелистичке вере.

⁴ У Србији се посебно стваралаштвом Јосифа Подградског бавио Вићезослав Хроњец (Vit'azoslav Hronec), који је 2009. објавио и књигу басни Јосифа Подградског, а писао је о њему и у био-библиографији словачких писаца из Југославије (*Bio-bibliografcky supis sučasnich slovenskich spisatelov z Jugoslavie*, Bratislava 1990); о Јосифу Подградском има података и у књизи Петера Андрушка о стварању Словака код нас – *Literárna tvorba Slovákov z Dolnej zeme*, Bratislava 1990, као и у биографском речнику *Slovensky biografický slovník IV*, који је 1990. објавила Matica Slovenská.

Настојећи да оствари снажну емотивну идентификацију између читаоца и судбине избеглица из Босне, Албина Подградски се приближава жанру мелодраме; међутим, упркос морализаторско-дидактичним тенденцијама, наглашеној сентименталности и присуству музичких делова, односно народних хорова, ово ипак није мелодрама, него комад с певањем, који је био у моди у време настанка дела. Албина Подградски је очигледно амбициозно градила своју драму у четири акта, како она то означава, коју је замислила као комад с народним певањем. Комади са тематиком из националне историје и народног живота са певањем и музиком били су веома популарни код нас у другој половини 19. столећа. Стана Ђурић-Клајн уочава да су *комади с певањем* типични за позоришни живот у 19. веку у Србији, да је овај уметнички облик био у великој мери „свођен са српском средином и њеним културним стремљењима“ (Ђурић-Клајн 1981: 82). Она сматра да су корени комада с певањем чешћи у Војводини него у Србији како у вертепима, у којима су редовно били певани уметнути делови, тако и у ораторијалним драмама – беседама, каква је благовештенска драма о Деваци Марији и арханђелу Михаилу Гаврила Стефановића Венцловића. Никола Батушић, пак, сматра (1973: 16–17) да је исходиште комада са певањем у бечком *пучком играчку* 19. века у којем музика често има равноправни драматуршки статус с осталим елементима представе, песмице – *coupleti* постају његов нераскидиви део, што доприноси приближавању народних играчака оперети.⁵ Током 19. века народни комади са певањем из Беча се шире по другим деловима монархије у: Угарску, Чешку, Словачку, Војводину, Хрватску, а код нас прелазе границе царства и шире се по Србији.

У 19. столећу позориште је код нас подстицало конституисање српске нације у модерном, грађанском смислу. Својом репертоарском политиком, која је била подређена националним интересима, доприносило је јачању националне самобитности. Зато су веома била омиљена дела са историјском, националном тематиком. Од 43 домаћа дела играна до краја 1870. године у новосадском позоришту, 33 су била са историјском, односно псеудоисторијском основом. Слично је било и у београдском позоришту: у периоду од 1868. до 1870. године било је 29 домаћих историјских драма. Писци су имали у виду популарност комада са историјским темама, па су радије обрађивали ове теме; често су инспирацију налазили и у народној поезији и традицији. Историјска свест Срба у 19. столећу изграђивана је на основама народне традиције, нарочито народне поезије. Божидар Ковачек (1991: 354–358) указује на четири основна правца утицаја народне књижевности на српску драмску књижевност: а) директне позјамљене теме из народне поезије, б) теме обрађиване у духу народне поезије, в) угледање на форму народне поезије и д) уношење народних песама у текст драме.

⁵ Прву српску оперету *Врачара* компоновао је Емануел Пихерт 1881. године.

Албина Подградски такође је била инспирисана народном традицијом: написала је песме у народном духу, које су нека врста прелазних форми адеспотног певања и подсећају на тзв. пучке песме. Њена наклоност народној књижевности испољава се и када својим другарицама, у првој сцени, задаје загонетку и када у првој сцени последњег чина чита народне песме и спомиње Косовску битку. У текст је након сваке сцене Подградска инкорпорирала стихове; једино друга и трећа сцена последњег, четвртог, чина немају стихове на крају; користила је стих осмерац, риму, сем у завршној песми која је у десетерцу и без риме; предвидела је да готово све песме изводи народни хор. Њено имитирање народне песме у којем реагује на актуелна политичка збивања нема одлике *праве* народне поезије. Очигледно је и да је била инспирисана, с једне стране, античком драмом, и њене песме су неки коментар, додуше не радње која је обрађена у сцени која им претходи, оне су особен рам за време у којем се радња дешава, а с друге стране, популарношћу комада са певањем о национално-историјским темама.

У складу са диктатом свог времена она уноси и национално-родољубиве елементе, које је публика тада одушевљено прихватала. Ти елементи нарочито долазе до изражаја захваљујући примени начела контраста пошто Подградска супротставља два света: Босне и војвођанске вароши; први је оличење позитивних, а други негативних моралних особина и начела, први је оличење традиционалних вредности које су допринеле очувању српског народа, а друга средина је одраз новог времена, односно тзв. цивилизације. Предочавајући судбину избеглица Албина Подградски указује на менталитет људи у *цивилизацији*, како би то њена Милева рекла, и њихов однос према придошлицама, што је и сама била. Она сматра да се цивилизацијски ниво неког друштва не постиже отуђењем и занемаривањем националног осећања, морала и етике зарад материјалних добара. Без обзира што су Милева и њена мајка Српкиње, што су у веома тешкој ситуацији, увек има и оних који ће то нечасно искористити, али и оних који ће помоћи. Упркос младости, Подградска даје упечатљиву социолошку студију мултиетничке средине каква је у то време била типична војвођанска варош: у њеној драми има реплика и на мађарском, и на словачком, и на ромском језику. Њој свакако није било тешко да пише на више језика, пошто је у току школовања учила поред српског и словенски, мађарски и немачки језик.⁶ Указујући на занимања као што је вухерер, односно зеленаш или адвокат, она приказује однос према важним животним вредностима као што су поштење, односна дата реч, однос према завичају („У Босни нико не плаћа доктора да не буде солдат. Тамо се свако отима да добије пушку и

⁶ Константин Т. Костић наводи да су се од 1874. у трећем разреду Учитељске школе учили: „српски језик, словенски језик, мађарски језик, немачки језик, црквено појање и правило хармонично појање“ (Костић 1938: 208). Највероватније да под словенским мисли на старословенски језик, пошто овај предмет помиње раније у својој књизи.

ханцар, па да иде на Турчина крвника“), истина. Подградски заговара јединство Словена, поготову што је њихов положај у Европи маргинализован; она позива на ослобађање од „европске деморализације“, каже: „Ми Словени желимо сваком добро – нама нико“ (Подградски 1880: 18).

Занимљива је транстекстуална оријентација текста Албине Подградски у вези са политичком и духовном стварношћу. Писању драме претходиле су бурне године на Балкану, које ће утицати на његово преуређење: у Босни и Херцеговини устанци против турске власти почели су 1875, следеће године Србија и Црна Гора ратују против Турске, касније им се придружује Русија у тзв. рату за заштиту иноверника 1877–1878. У Русији се шездесетих година 19. века раширио панславистички покрет. Панслависти су тражили заштиту од турских и аустроугарских власти. Панславизам је, заговарајући уједињење свих словенских народа, допринео јачању захтева за једнака права Словена под аустријском влашћу. Након Берлинског конгреса, који је допринео опстанку још једној генерацији власти, како у Аустроугарској тако и у Турској, Србија и Црна Гора су постале независне државе, но аустроугарска власт није хтела да допусти да се делови Босне и Херцеговине прикључе Србији. Наглашавајући да европски народи не желе да Словени уживају макар *сенку слободе*, Подградски отворено заговара идеје панславизма и интонира текст у складу са његовим програмом. Наглашава да је дух бошњачки, дух херцеговачки, дух црногорски, дух словенски исти – помоћи несрећнима, чинити и желети другима добро. Сматра да је човек изгубио све и свја кад изгуби своју домовину.

Списатељка примењује начело контраста и на плану ликова. Милева, њена мајка и надничарка, Пољакиња, такође избеглица, оличење су добра, док је у вези са ликовима из војвођанског миљеа ситуација сложенија: има ликова који су ту да би оправдали унапред задату тезу, они су неморални лоши људи, но јављају су и они који *излазе* из подразумевајућег клишеа, који исказују своју емпатију. Подградска није дала списак лица, која су многобројна; међутим, већина њих имају функцију да или дају информације о прошлости и садашњем животу главне јунакиње, као што је то шест Милевиних другарица у првој сцени, или пак доприносе стварању слике друштва војвођанске вароши, као што то чини више од дванаест ликова у трећој сцени која се дешава у *Гостионици код „златне хијене“* или десетак особа у залагаоници.

Начело контраста сигурно – опасно, односно добро – лоше, примењено је и на простор; у првој сцени предочава се простор у којем живи главна јунакиња: то је *сиромашна собица*, наглашава се да простор уз сценско има и социјално обележје. Такође и име простора – *Гостионица код „златне хијене“* прецизно одређује не само амбијент, него и осмишљену социолошку слику друштва. Негативну конотацију поред гостионице има и простор улице: он је опасан за позитивне ликове комада. Простор у комаду није увек дефинисан сценским упутствима; некада се као у другој сцени првог чина, другој сцени другог чина, првој сцени трећег чина, као и првој

сцени и четвртој сцени четвртог чина он подразумева: то је просторија у кући у којој живи Милева, но није наглашено где се дешава завршна сцена у којој слепац пева окупљеном народу. Могуће је да је ауторкина замисао била да, као и у неким другим комадима с певањем у завршној сцени, пошто она има улогу епилога, буде изван сценског простора, једноставно се изводи након што је завеса спуштена.

Комад има четири чина: први садржи три сцене, други две, трећи три, а последњи, четврти, чак пет сцена; међутим, заједно су краће него уводна сцена, која је и најдужа. У уводној сцени, у форми дијалога између Милеве и њених школских другарица, сазнајемо о судбини главне јунакиње и тешким околностима у којима живи, упознајемо се са виђењем босанског миљеа и начина живота у војвођанској вароши; ауторка успоставља контраст традиционално – модерно, односно добро – лоше. У текст је након сваке сцене Албина Подградски инкорпорирала стихове, једино друга и трећа сцена последњег, четвртог, чина немају стихове на крају; први народни хор је апел, позив Србима преко Дрине да помогну Србима у Босни и Херцеговини, који гину на све стране, „мада живе у Европи“;⁷ други народни хор на крају друге сцене првог чина је о страху Турака пред сложним Србима.⁸ Трећа, последња сцена првог чина завршава се стиховима тропара *Спаси госпoде људи твоја*, који се пева 50. дан по Васкрсењу и са стиховима химне Светом Сави. Подградска је добро познавала нашу литургијску поезију јер је у школи слушала предмет црквено појање и правило. Прва сцена другог чина дешава на улици: опљачканој надничарки помажу Мађар и Словак, који својим саосећањем и дареживљошћу спасавају Милеву и њену мајку од глади; завршава се почетним стиховима мађарске

⁷ *Народни хор*: Плач се чује преко Дрине, / И уздисај уз дубљине, / Плаче Босна кроз плач јеца / И по Босни српска деца / Где сте Срби браћо мила, / Сатрће нас турска сила, / Не видите жалост Босне, / И зулуме те несносне. / С нама Турчин располаже, / Устај, устај српски књаже; / Турска рука Србе гони, / А ти с Дрине војску склони. / Знате браћо шта су јади / Како плачу сирочади, / И у туђе земље беже, / Помози нам српски кнеже. / Херцеговци гину сами / Борећи се са низами, / У крви се сваки топи, / Ма да живе у Европи.

⁸ *Народни хор*: Књигу пише Ашир-паша / Губернатор Ерли баша, / У камени турском граду / У српском Београду. / Мурећепом књигу пише, / А марамом сузе брише, / Па је враћа Цариграду / Цару јавља о свом јаду: / „Ој Азису наш падиша / Турци плачу кано киша. / Српска војска сва устала / Турска војска сва пропала. / Пред војском је мајор Јанко, / И Влајковић с’ њиме Ђока / Отворити неда ока. / Он не бега од кумбаре / Нит’ се крије за дуваре, / Већ с’ ханцари и бећари / Неда варош да се квари.“ / Цар се турски пера маши / И одговор враћа паши: / „Ашир-пашо слуго моја / Не проливај твога зноја, / Ман’ се море ти Милана / Њега брани многа сила, / Многа сила сва Србија / Цела Босна Србадија / Јер кад скочи сва Србија / И по Босни Србадија, / По немачкој граничари / По Бугарској Христијани, / Сав ће Стамбол да се сравни.“ / А ви пунте канавета / И певајте многа љета

химне *Боже чувај Мађаре*⁹ и са химничном песмом „многаја лета с нама братински живио“ којом се изражавају најлепше жеље. На крају друге сцене, у којој се појављују Роми, који причају на свом ромском језику, народни хор пева стихове „Блажени милостиви, јако ти помиловани будућ!“¹⁰, који су из *Беседе на гори из Јеванђеља по Матеји*. Стихови на крају прве сцене трећег чина су о бици на Вучјем долу;¹¹ друга сцена се окончава молитвом „Буди имја Господне,¹² благословено, от ниње и до вјека!“, која се изговара при крају литургије. У трећој сцени народни хор пева стихове о Русима који су поразили Турке и Србима који се, такође, боре¹³.

У четвртом чину прва и четврта сцена се завршавају народним хоровима, који су тематски повезани; у њима се пева о паду бугарског града Плевне: у првој се тај пад наговештава,¹⁴ као и значај његовог заузимања од стране Руса, док се у другој указује на значај пада Плевне за Србију, која је сва устала¹⁵. Заврша, пета сцена, је у целости у стиховима које уз гусле окупљеном народу пева слепац; у њима се апелује на слогу међу српском браћом.¹⁵ Поред народних хорова након завршетка сцена, убачена је и хор-

⁹ *Народни хор*: Isten áld meg ily magyart, / Jó kedvvel, bőséggel, / Nyujts felője vedő kart, / Ha küzd ellenséggel!

¹⁰ *Народни хор*: Двадесетог српског јула, / Заплакала ј' многа була; / Јер се диго кнез Никола / До Вучијег дошо дола / Ту су стали Црногорци, / Шњим здружени Херцеговци, / Па се добро поређаше, / Прву ватру Турком даше. / А кнез посла вођу Пека, / Да се стави око Клека; / Да запречи Турком пута / Ујешће их змија љута. / То изрече Павловићу, / Оде попи Зимонићу, / Те и њему кнеже рече, / Да са сабљом Турке сече. / Гром загрми, муња сева / Многа с' крвца ту пролева, / Код крвавог Вучјег дола / Србе води кнез Никола.

¹¹ Требало би да пише: Господње.

¹² *Народни хор*: Чујте сада нову славу / Прешли Руси на Дунаву, / Прешли Руси на Дунаву / Па већ стигли у Трнову. / Осман-пашу вата мука, / Већ су Руси код Рушчука; / Туку Руси и крв лију / Отимају град Софију. / Кад су Руси Балкан прешли / У Софију град већ ушли; / Па отели и Једрене / Беже Турци као жене. / На све стране гласи брује / Руска војска напредује, - / А и Срби крвцу лију / Па уз Русе Турске бију. / Србадија бојак бије, / Отимају Куршумлије; / А од Ниша глас се чује, / Србадија побеђује

¹³ *Народни хор*: По Бугарској крв се лије / Око Плевне и Софије / А из Плевне глас се чује, / Осман паша где тугује. / Слушај, царе, јаде моје: / Око Плевне Руси стоје; / Око Плевне Руса много, / А ја, царе, изнемог'о. / Што да чиним, сад ми реци. / Држ'о сам се пет месеци, / Па све царе, за бадава, / Паде Плевна, паде слава. / За нас више нема наде, / Нема наде, Плевна паде, / Паде Плевна, паде дика, / Паде, царе, дична слика

¹⁴ *Народни хор*: Сад је браћо, слава наша! / Предаде се Осман паша, / Предаде се руском цару, / Руском цару, господару. / Чујте, браћо, Плевна пала, / А Србија сва устала, / Анцар тргла од појаса, / Бог да живи српског књаза. / Све се дигло, бој се бије, / Бој се бије, крв се лије, / Хорватовић командира, / Сада, браћо, нема мира.

¹⁵ *Слепац* (пева уз гусле): Боже мили чуда великога! / За што деле стабло од корена, / За што брата од рођена брата. / За што ваде корен из земљице, / За што

ска сцена у току прве сцене трећег чина, када Милева, пошто у кући нема ништа за јело, заспи за празним столом; тада „невидљиви хор за сценом поје“ стихове тропара шесте Христове *Заповести блаженства*: „Блажени чистим сердцем, јако ти Бога узрјат.“

Занимљиво је сагледавати како се са становишта имагологија Албина Подградски бави групним идентитетима који су обликовани у интеракцији са другим идентитетима и у вези са тим уочавање различитих лингвистичких, националних, културних и других елемената, колико она посеже за националним стереотипима, како предочава представе о себи тј. аутослике (аутоимаж) и представе о другоме, тј. хетерослике (хетероимаж). За Јевреје употребљава погрдни израз Чивути и помиње их у негативном контексту, као вухерере тј. зеленаше. Но, пре тога је представила *занимање* вухерер кроз причу Милевине другарице Берте, Буњевке, о њеном оцу вухереру, који не само што зеленашењем уништава људе, него има и три жене. Ауторка сматра да онај ко није моралан у породичном није моралан ни у пословном животу; њен критички став је још упечатљивији пошто је предочен из дечије перспективе, чија невиност и наивност доприносе наглашеном негативном утиску. Подградска на неке црнце указује као на канибале: „... честили би се печењем од човечијег тела, као они средњо-африкански црнци“. Надничарка, која је избеглица из Пољске, за пропаст свог народа окривљује Пољаке: „Нас Пољаке убила је управо наша аристократија, латиница и наша својевољношћ, тако да од најплеменитије гране славенске постане себични надриславен од нас....“, она предочава слику о сопственом народу, односно ствара аутослику. Енглези су себични и безобразно раскалашни, Русија је блажена, а Словени су невине жртве у Европи, коју приказује негативно пошто је захваћена опасним душманом – *трулом деморализацијом*.

Други чин у којем се појављују Мађар, Словак и Роми, за које она употребљава реч Цигани, веома је животан и занимљив како са лингвистичког аспекта, тако и са националног и културолошког аспекта. Говори се на мађарском, словачком, који се не преводје, и на ромском језику, који је преведен; тако ауторка предочава језичку шароликост тако типичну за војвођанску средину. Она указује да Мађар зна словачки, да Словак, пак, зна мађарски језик, као и да надничарка која изговара на свом матерњем

деле душицу од тела, / У мрцину селити се неће. / Радо лети славуј у шумицу, / У шумицу, у гаје зелене, / Но нерадо у пустиње, баре. – / Ој поносна, умучена Босно! / У зелену несмеш ти шумицу, / Нег’ летети у велико гробље, / Некад извор, сад гробље Славенства / Летит’ мораш међу каматнике, / У европску себичну неверу, / Где брат брату живом крвцу пије, / Да стече за куплер-харем злата. – / Но погледај чуда великога! / Рибица је увек с рибицама, / С рибицама ма у море зашла; / А поносно Бошњак, Херцеговац, - / Од Атоса чак тамо до Тригле, / Од Пасијег до Косова поља, / Од Штамбула чак до Петрограда, / Од Ладоге доле к’ Астраханом, / Од златнога Прага чак до Москве, / Од Камчатке до Јапана доле; / На Дунаву, Волге и код Саве, / На Уралу, Татре, Фрушкој гори, / Свуд на свету браћу своју нађе!

пољском две речи зна мађарски језик и рацки, како каже, односно српски језик. Пољакиња предочава да су Мађари, Раци, Русњаци и Словаци хиљаду година у љубави живели, а Мађар сматра да би у слози могли живети и убудуће само да велика господа, тј. власт „и ови помађарени Словаци и Швабе не бацају свакојаке кости међ нас“. Мађар сматра да његов народ није никоме душманин осим себи самом. Словак потпомаже стварању позитивне слике о Мађарима, па каже: „Немаш бољег човека од простог мађарског народа.“ Подградски прави разлику између обичног народа и официјелне политике и пропагира слогу и добар суживот између народа у Хабзбуршкој монархији, односно у Војводини. У свакој националној заједници, сходно њеном менталитету, присутна је и одговарајућа колективна слика о другим народима, заправо менталитет одражава свест неког колектива у начину мишљења, понашања, изражавања и испољавања осећања. Прва сцена другог акта завршава се, као што смо напоменули, народним хором на мађарском; потом следе лепе жеље на српском језику: „Многаја лџета срећан био / Многаја лџета с нама братински живио!“

Роми сами указују на стереотипе о њима: поред ценкања, које им је омиљено, једна Циганка открива да воле и да краду напомињући да су, кад су били у Босни код Милеве, иако је њена мајка била дарезљива, украли сребрну кашику. Ту је слика доминантног мушкарца Рома који наређује жени и прети батинама. То је дакако још један од стереотипа о Ромима: да су импулсивни и виолентни.

По наглom завршетку чини се да је болест спречила Албину Подградски да ово дело можда има другачији крај. У драми је много емотивног набоја, те је то у најпозитивнијем смислу женска драма; посебно се издваја сцена у којој мала Милева одлази у залагаоницу да заложу своју лутку, оно што је њој од изузетне вредности, да би купила хлеб. Њен текст је донео неочекиван поглед на тадашње друштвене околности: донео је поглед на живот и из дечјег угла, којем је својствено откривање света без предрасуда, отворено, невино; зато су утисци и јачи него да их предстаљају одрасле особе. Сматра се да су деца и жене немаркиране друштвене групе, које одликује рецептивност, односно способност примања или осетљивости; зато су код њих изражене емпатија и несебичност, коју наглашава и ауторка.

Намеће се питање зашто ова драма до сада никада није играна на сцени иако су комади с певањем били омиљени. Нисмо склони да мислимо да је то било због недостатака на које смо указали, могуће је пре због експлицитних панславистичких политичких ставова који су за тадашњу аустроугарску власт били неприхватљиви, а можда и због критике војвођанског миљеа, коју је она донекле ублажила. Милева и њена мајка свој спас очекују у Србији, држави која се поново рађа стицањем своје независности и која јесте тада била земља будућности и наде.

Неопсорни су различити утицаји, угледање на народну књижевност и комаде с певањем, но нису једини; на Албину Подградски су утицали и наши савремени писци: она у комаду спомиње Бранка Радичевића, који је

певао стихове у народом духу. Вероватно се угледала и на свог оца, који је писао позоришна дела. Етички и идејни ставови су превагнули над естетским обликовањем.

Свакако би било занимљиво видети како би се и да ли би се ово дело о избеглицама данас играло, поготову због негативних ставова у вези са европском, тачније западноевропском цивилизацијом.

Литература

- Андрушка 1994: Peter Andruška, *Literárna tvorba Slovákov z Dolnej zeme*, Bratislava: Odkaz.
- Аноним 1891: Аноним, *Јавор*, Нови Сад, бројеви: 16, 20, 21, 23, 28, 37, 39, 44, 50 и 51. (готово сви текстови имају међунаслов *Српске списатељице*).
- Аноним 1892: Аноним, рубрика: Одговори, *Јавор*, Нови Сад, бр. 2. 32.
- Аноним 1913: Аноним (највероватније: Јелица Беловић-Бернациковска), *Жене и књижевност*, *Српкиња*, Сарајево, 15–22.
- Архива Властоја Алексијевића*, Албина Подградски: свеска 10: Слово П/2.
- Батушић 1973: Nikola Batušić, *Pučki igrokazi XIX stoljeća*, Zagreb: Matica Hrvatska Zora.
- Волк 2009: П. Волк, *Преображење: Драма народног позоришта у Београду од 1868. до 2007. године*, Београд: Алтера.
- Волк 1995: П Волк, *Позоришни живот у Србији 1835–1994*, Београд: Музеј позоришне уметности Србије.
- Ђурић-Клајн 1981: S. Đurić-Klajn Muzika na srpskim scenama u XIX veku, u: *Akordi prošlosti*, Beograd: Prosveta, 82–90.
- Кириловић, 1930: Д. Кириловић, Српско народно позориште, у: *Гласник Историјског друштва*, III, св. 2, Београд 252–267.
- Кириловић, 1930: Д. Кириловић, Српско народно позориште, у: *Гласник Историјског друштва*, III, св. 3, Београд 417–448.
- Ковачек 1991: Б. Ковачек, Народна књижевност и репертоар сталних српских народних позоришта, у: *Талија и Клио*, Нови Сад: Матица српска Академија уметности, 354–358.
- Костић 1938: К. Т. Костић, *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, Нови Сад: Штампарија „Натошевић“.
- Костић 1989: Л. Костић, *Приповетке – о позоришту и уметности*, Нови Сад: Матица српска.
- Марјановић 2005: П Марјановић, *Мала историја српског позоришта XIII–XXI век*, Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.
- Ораић-Толић 1990: D. Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Подградски 1880: А. Подградски, *Сирота Милева из Босне у нашој цивилизацији год. 1878.*, Нови Сад: Српска народна задружна штампарија.
- Радовановић 1981: С. Радовановић, *Српске песникиње XIX века*, Београд: РО „9. мај“, „Стручна књига“.
- Slovenský biografický slovník IV*, Bratislava: Matica Slovenská, 1990.
- Стојковић 1978: B. S. Stojković, Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba (drama i opera) 3, *Teatron* 15/16, Beograd.
- Стојковић 2001: G. Stojković, *Znamenite žene Novog Sada I*, Novi Sad: Futura publikacije.

- Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, Добротворна задруга Српкиња у Иригу, Сарајево, 1913.
- Тејлор 2001: А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Београд: Clio.
- Томандл 1954: М. Томандл, *Српско позориште у Војводини II*, Нови Сад: Матица српска.
- Хлапец Ђорђевић 1935: J. Chlapel Đorđević, *Studije i eseji o feminizmu*, Beograd: „Život i rad“.
- Хроњец 1990: V. Hronec, Jozef Podhradský, у: *Bio-bibliografický súpis súčasných slovenských spisateľov z Juhoslavie*, Bratislava: Literárnovedný ústav SAV.
- Ћоровић 2006: В. Ћоровић, *Илустрована историја Срба*, Београд: Политика Народна књига.
- Цветковић 1966: S. V. Cvetković, *Repertoar Narodnog pozorišta u Beogradu 1868–1965*, Beograd: Muzej pozorišne umetnosti.
- Чурић 1961: Р. Чурић, *Српске више девојачке школе у Војводини*, Нови Сад: Матица српска.

САРАЈЕВО У РАТНОЈ ПОЕЗИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ (1992–2000)

Збивања у Босни и Херцеговини у периоду од 1992. до 1995. године оставила су велики и неизбрисив траг у српској књижевности и култури уопште. Књижевност, а поезија због природе жанра понајвише, увијек је била под утицајем друштвено-политичких промјена и реаговала на њих. Супротно латинској пословици: „Док топови грме, музе ћуте“, рат је у посљедњој деценији 20. вијека био међу већим литарарним изазовима и једна од основних пјесничких инспирација.

Зашто је рат тако крупна и увијек актуелна књижевна тема? Рат ставља човјека у граничну ситуацију у којој долазе до изражаја у мирнодопским веременима притајене особине, поставља човјеку питања живота и смрти, и то не смрти у смислу природног прекида живота, већ ратне смрти, тј. насилног прекида живота или пак смрти као свјесног чина жртвовања за идеале. Та гранична ситуација дубоко дира осјетљиву пјесничку душу и подстиче на стваралаштво. „Рат је атак на слободу човјекове личности, а за пјеснике је управо та слобода и највећа вриједност и светиња. Отуда они рат и виде друкчијим очима него други. Рат подразумијева и покретање с родног огњишта, што такође болно пада пјесницима који су у свом дјелу емотивно везани за првотна станишта“ (Голијанин 2005: 28). Сви ти драматични тренуци врло лако налазе одраз у стиху.

Рат који је на просторима Босне и Херцеговине донио разарања, смрт, сеобе, избјеглиштво је у извјесном смислу био и плодотворан. У оно смртоносно вријеме, кад за живот није било времена, за поезију је морало да се нађе, како једном приликом рече професор Никола Кољевић. Под таквим околностима пропјевали су многи. Без обзира на ратна разарања, 90-их се много стварало, много писало, а и објављивало. Српска новинска агенција „Срна“ у својој едицији *Поезија* објавиће низ пјесничких збирки чији су аутори били и већ афирмисани пјесници, али и они које је управо рат мотивисао да пишу поезију. Уз „Срну“ као издавачи ратне поезије јавиће се и Српска књижевна задруга из Београда, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ из Србиња, те Задужбина „Петар Кочић“ из Бањалуке, а и други мањи издавачи. Већ у октобру 1993. одржаће се велика пјесничка манифестација Сарајевски дани поезије '93 на Палама, када ће се и основати Удружење књижевника Републике Српске. На Сокоцу ће се одржавати Видовдански вечери поезије. Све су ово докази да се у Републици

* marijana_radovic@live.com

Српској, упркос ратним разарањима, успијевао одржати, какав-такав, културни живот и да су пјесници у томе играли врло битну улогу.

Ранко Поповић писце који су писали на ратом задате теме дијели на три врсте. Први су учесници и непосредни посматрачи збивања, али нису писци по вокацији. У другој групи су новинари. Трећи су истински књижевници, они који су и прије рата писали запажене књиге и које је *рад историје* тематски преусмјерио, поетски преобразио и учинио да у језику потраже једини могући излаз, искупљење и очишћење (Поповић: 2007).

Циљ овога рада је да се из обимне ратне књижевне продукције, настале у периоду од избијања ратних сукоба 1992. до 2000. године, издвоје аутори чија је пјесничка тема град Сарајево, бивше културно и књижевно средиште Босне и Херцеговине, те да се открије каква је слика овога града у рату коју су створили ови пјесници. Већина аутора о чијим дјелима ће овдје бити ријеч до ратних сукоба је живјела и стварала у овом граду, те је он умногоме обликовао њихов умјетнички свијет и оставио велики траг у њиховом стваралаштву.

Сарајеву ће своје стихове, што у виду појединачних пјесама, циклуса или чак збирки посветити сљедећи аутори: Дејан Гутаљ, Раде Симовић, Радослав Самарџија, Владимир Насић, Горан Врачар, Ружица Комар, Недељко Бабић, Жељко Грујић, Ђорђо Сладоје, Томислав Шиповац, Недељко Зеленовић, Недељко Жугић, Бранко Брђанин Бајовић, Зоран Костић. Књижевни корпус настао на ову тему тешко је до краја истражити. Врло је вјероватно да се Сарајево као мотив може пронаћи и у опусу Неђа Шиповца, Миленка Витомира Малог, Рајка Петрова Нога, али и неких других, мање познатих, аутора. Претпостављамо да се град Сарајево као поетска тема јавља и у поезији насталој након у наслову поменуте временске границе. Може се примијетити да је писање о рату углавном *мушки посао*. Међу поменутим ауторима, само је једна жена, Ружица Комар.

Сви ови пјесници нису могли остати ниједи на ванпоетску релност која их је окруживала. Покушали су да одговоре на захтјеве времена, али само они најдаровитији су успјели да превазиђу лична осјећања, да истовремено искажу и појединачну и колективну трагедију коју рат доноси и створе дјела која у себи носе универзални значај. Иако неједнака по вриједности, ова поезија је одраз духовног стања већине људи који су због ратних збивања морали напустити своја огњишта, те самим тим што у себи носи дозу документарне грађе, заслужује посебну пажњу.

Будући да пишу на исту тему, логично је да међу појединим ауторима постоје одређене сличности, али, наравно, и разлике. Биће занимљиво уочити их.

У есеју *Писац и град* Мирко Ковач каже: „Сватко од нас заволи или замрзи неки град често и не знајући зашто, било да смо се у њему нашли први пут, било да смо боравили краће или дуље вријеме. Неко лоше или добро искуство може утјецати на наше осјећаје према одређеном граду. Са градовима је као са особама; могу вам бити драге, симпатичне, одбојне;

можете се заљубити на први поглед или остварити трајно пријатљство. Град је живо биће у којему пулсира скуп свих својстава његових житеља, свих разлика културолошких, повијесних, антрополошких, класних и др. У њ се сажима све оно што вам даје право да без суспрезања рабите термине да је град некога прихватио, прогнао, прославио, одужио му се, убио га итд., јер смо га уздигли до особе и поистовијетили са животом. Родни град је, како Песоа вели *као колијевка*; за њ нас држе успомене, боје, мириси дјетињства, пријатељства, ближњи, па ипак смо толико пута маштали о бијегу из те колијевке и тјескобе, сукобљавали се с градом, проглашавали га непријатељем или га покушали мијењати.

Писац и град, то је готово посебан статус; једва се може наћи пјесник који се није бактао градом као поетском темом, опјевао његове чари, његове тајне, овјековјечио га или ударио на његове митове“ (Ковач 2008: 13).

Као што видимо, тема града одувјек је била велики изазов и инспирација за писца.

Пјесници о којима говоримо напустили су град у коме су имали дом, Сарајево, углавном не својом вољом, неки и прије рата, неки одмах по избијању сукоба, други пак током рата, а неки и по његовом завршетку. Међутим, право на град као инспирацију нико није могао да им одузме. Сарајево је наставило да *живи* у њима, иако су се њихова осјећања према овом граду знатно измијенила.

Одвајање од завичаја сваки пјесник је доживио на себи својствен начин, али у том њиховом осјећању постоје и извјесне сличности. Због на-силног одвајања од града у њима ће се јавити једно трагично осјећање противрјечности. Онај бивши град, град из сјећања, они страсно воле, док овај новонастали у њима буди осјећај мржње. Из тог противрјечног осјећања, из тог сукобљавања прошлости у којој је слика града идеализована и садашњости у којој је град позорница на којој се одигравају најгнуснији злочини, родиће се понајбољи стихови у *сарајевском циклусу*.

Свакако да је најпотреснији лирски документ о овом осјећању пјесма *Сарајево* Дејана Гутаља, коју, вјероватно, сваки сарајевски Србин зна, јер је стихове ове пјесме за вријеме рата, на „С“ каналу, говорио новинар Драган Тепавчевић. Лирски субјекат у сну посјећује свој вољени град. Пред његовим очима пролијеће низ лијепих слика из дјетињства и маладо-сти. Његова везаност за град је толика, да осјећа како је и тролјебуска жица „посута звездама“ и „спетљана с његовим венама“. А онда долази до страшног сукоба између сјећања и ратне садашњости. Пјесник се буди и изго-вара стихове:

„Молим те, Боже, да прођем кроз сваки лепи град

Само не дај ни у сну да прошетам Сарајевом“ (Гутаљ 1996: 24).

Стварност је толико потресна, да чак ни у сну пјесник не може мир-но да корача том „долином која гори“. Његова сјећања на Сарајево више

никада не могу бити чиста. То осјећање ће јасно да искаже у пјесми *Мртва метропола*:

„У сећању се велике промене догађају“ (Гутаљ 1996: 26).

Оно Сарајево коме у претходној пјесми, иако му више не припада, не одриче љепоту, сада је „леш кога је прогутала рака“. У пјесми *Збогом Сарајево* пјесник покушава да прекине сваку везу са градом, иако га његов „болесни пејзаж“ још спопада.

У пјесми *Светла Сарајева* из истоимене збирке, Горан Врачар покушава да се врати у прошлост, али је „застао на прагу бивше земље, бившег велеграда“. Пјесник – ратник на стражи грли оружје као „највернију драгу“ и посматра град у тами чијим улицама „само грмљавина хода“. У тој пустој ноћи његова мисао је усмјерена само на једну жељу, коју понавља у виду рефрена:

„не бојим се смрти само ако могу
поново да видим светла Сарајева“ (Врачар 1997:13).

У посљедњим строфама пјесме он схвата да „корења нема“ да не може напријед и да нигдје не може, да га љубав према том граду на неки начин паралише, те ће у пјесми *Сарајево* покушати да прекине сваку сентименталну везу са „умирућим градом“ и крене напријед:

„и не волим више оно што си био
утопљен у реке немих пролазника
крви сам ти дао – крви си ми пио
бетонска громадо, гробљу губитника“ (Врачар 1997: 33).

Слика Сарајева је и у очима Владимира Настића, заувјек измијењена. Пјесник „уморан и блијед“, „с болом у души“ у пјесми *Сарајево* посматра град и обраћа му се ријечима „које крваре“. Пред њим је слика ратне деструкције: капије зјапе, град је „као љигави пуж као слина“, „попут баре“, „попут трулежи“, једну главу љуља вјетар на стубу. Пјесник је беспомоћан, само посматра „коло како се окреће“. У пјесми *Гнијездо* такође даје низ слика из ратне стварности: барикаде, ров у којем је цијела породица, дјечаке који носе аутомате, снајперисте, кољачке чете. На приказ мртве мајке која је покушала да сину у рову да погачу, пјесник више не може остати нијем и гласно проклиње тај прљави град.

Радослава Самарцију ће у *Поносној песми* у сну да походе слике Сарајева:

„Још ми се понекад прометне кроз снове
зеленкаста гуја башчаршијске чесме“ (Самарција 1994: 39).

Пјесник кроз нишан посматра град у коме је живио и више љепоте и свјетлости проналази у ратној ноћи док му „смрт за вратом пуше“ него у сјећањима. За њега је Сарајево Вилајет Смардни, Црна рупа. Он не проналази разлог због ког би осјећао љубав или носталгију према том граду.

„И како да имам грам носталгије
За ужеглим воњем града – потлеуше
Где тако пијану уздижу нацију

Низ главну улицу – канализацију“ (Самарџија 1994: 40).

На исту тему и Томислав Шиповац ће се огласити пјесмом *Пропаст Сарајева*. „Ова својеврсна јеремијада показује пишчеву емотивну везаност за овај град, бол над његовим разарањем и међусобним истребљењем његових житељ.“ (Голијанин 2005: 25). И у сонету *Казна или опомен* проналазимо слику разарања Сарајева. То разарање пјесник тумачи као божију казну. Смрт је неминовност. Небо је у том тренутку ближе од земље.

Ружици Комар Сарајево је опсесивна тема. Тешко да ће и један пјесник успјети свом граду да посвети толико пјесмама колико је у она. Набројаћемо само неке: *И у Сарајеву, Трамвај број три, Сарајевски шал, Слике, Пјесма незаписана, Напукло небо, Дворед за вјешање, Дан Д, Јутро у болници, Добровољачка, Рушење зидова, Ратни крајолик, Препродаја оружја, Прколето град*. Ратна поезија Ружице Комар пуна је документарних детаља. Слике ратног ужаса пјесникиња је забиљежила ријечима као камером.

Слике ратног Сарајева у поезији поменутих пјесника су, као што видимо, потресне. Тек у понеком стиху, с одређеном дозом носталгије, они се враћају предратном Сарајеву, али врло брзо ратна стварност их подсјети да град који су вољели више не постоји, те га се одричу, а неријетко га и проклињу.

Други мотив који је веома чест у поезији о Сарајеву је мотив сеоба који је и раније врло често обрађиван у српској поезији. „Мотив сеоба временом је у српској књижевности постао један од оних топоса у коме се огледа укупна историјска судбина нације“ (Поповић 2007: 176). Сеоба Срба из Сарајева, поготова она сеоба након Дејтонског споразума, у зиму 1996. године, дубоко ће потрести низ стваралаца о којима је овдје ријеч. Рајко Петров Ного је у пјесми *Лагано с тугом* рекао да су двије сеобе као једна смрт. Поезија настала на ту тему потврђује констатацију.

Поводом судбине „племена Чарнојевог“ Бранко Брђанин Бајовић ће створити поему у десет сонета *На сарајевској цести*. Призори прогона и сеобе у поеми су готово фотографски. Све се покренуло, на жалост и гробови:

„Растура се зид од плача; У крстима грло стеже

у коферу и ковчегу сва се лоза скупа веже“ (Брђанин 1997: 11).

На исту тему је Зоран Костић испјевао антологијску пјесму *Чарнојевић*. „Чарнојевић је заправо личносна метонимијска замјена за појам сеобе и зато је готово неизбежан у пјесмама наших савременика, који то име и његов значењски потенцијал уводе у различите, каткад веома сложене поетичке игре“ (Поповић 2007: 178). Пјесник се кроз неколико дистиха опрашта са њивом, ливадом, ракијом, вином, родом, хљебом који су за њега и мајка, и сестара, ђедовина, брат, да би дошао до потресног мотива сеобе гробова, „кости покојних са живима крећу“.

Исти мотив јавиће се и код Рада Симовића у лирској минијатури *Путујући Христос*. Сви су утекли, прво Цигани, а за њима „синови мама

и татова“. Остали су само они „до ува преклани“ и „и сиротиња са задњих спратова“, али ће и они „место опанака ковчеге притегнути“ и кренути даље. Занимљива је и Симовићева пјесма *Сафари Сарајево* јер доноси слику Сарајева из угла „мировтораца“, Тора, Ајфора и Сфора који у Сарајево долазе као на сафари.

Егзодус сарајевских Срба мотивисао је и Жељка Грујића. Он ће у пјесми *Сарајево (Не осврћи се)*, грађеној од пет лирских минијатура, овој теми прићи на особен начин користећи библијске мотиве и тон. По њему још је у *Јеванђељу по Марку* савремена историја предсказана.

Ни Недељко Бабић није заобишао ову тему. У његовој збирци *Помен* сеоба сарајевских Срба биће опјевана у пјесмама *Бјеже Срби*, *Док носимо своје гробове*, *Под шаторским крилом*, *Зашто сањам Сарајево*, док ће у збирци *Раздужбина* овај мотив обрадити у пјесмама *Прогон писаца из Сарајева* и *Хотел Бистрица* у којој ће доћи до поразног сазнања да се наша отаџбина зове Сеоба.

У опусу Томислава Шиповца пронаћи ћемо сонет под називом *Егзодус*. „Небо се срушило“, „утопила се зора“, наш егзодус оплакују и кланци, и камена гумна, и струге и торине.

У *Напуштању Грбавице* Дејана Гутаља сусрешћемо се са празним школама, „збуњеним стварима под церадом“, „сузама које капљу низ празне лифтове“ и страшним сазнањем да „за четири године други пут цркву премештамо“ и да се због тога „уопште не ратујемо“. Срби патњу доживљавају као своју судбину, од Бога додјељену, и мирно је подносе.

Радослав Самарџија, и сам учесник у рату, такође ће створити потресне стихове на ову тему. У збирци *Ослушкивање бога*, наћи ће се пјесме *Илиџанска рима*, *Сеоба Срба из Сарајева* и *Последњи поглед на Сарајево* у којима су дате слике поворки које миле носећи у коферима кости својих погинулих и иконе кућног свеца. Слаба утјеха тој поворци биће сазнање да град који напуштају „није им чак ни до колена“, те да им је „стога у њему било тесно“.

За разлику од Самарџије који даје благу утјеху, код Брђанина нада не страда, и он у мајсторски изведеном куплету свог елизабетанског сонета, пркосно узвикује:

„Ал било нас ил не било Као сунце што изгријева

Врије врева – Нас још има – Биће опет Сарајева“ (Брђанин 1997: 14).

Мало је оних који сањају повратак у Сарајево. Горан Врачар има једну пјесму која носи управо тај назив. Пјесника у избјеглиштву мучи носталгија, губитак завичаја и чињеница да му је „парцела на гробљу отаџбина“.

Обим рада не дозвољава дубљу анализу поезије настале у рату чија је основна тема град Сарајево. Наш циљ је био само да укажемо на неке тематско-мотивске сродности у датом корпусу. Надамо се да ће овај рад послужити истраживачима да изврше дубљу и свестранију анализу поезије

настале у Републици Српској у периоду од избијања ратних сукоба 1992. и у првим поратним годинама.

Извори

Пјесничке збирке

- Бабић 1996: Недељко Бабић, *Помен*, Београд: Холдинг компанија БИГЗ.
- Бабић 1997: Недељко Бабић, *Раздужбина*, Пале: Срна.
- Брђанин 1993: Бранко Брђанин Бајовић, *Лирика Атике*, Београд: БИГЗ.
- Брђанин 1994: Бранко Брђанин Бајовић, *Из небеске земунице*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Брђанин 1997: Бранко Брђанин Бајовић, *На сарајевској цести, поема у 10 сонета*, Пале: Српска новинска агенција Срна.
- Врачар 1997: Горан Врачар, *Светла Сарајева*, Пале: Срна.
- Врачар 1999: Горан Врачар, *С ове стране Дрине*, Српско Сарајево: Синдикат радника унутрашњих послова Републике Српске.
- Грујић 2000: Жељко Грујић, *Руже Јерихона*, Београд: Свет књиге.
- Гутаљ 1994: Дејан Гутаљ, *Јутро у Гестапоу*, Српско Сарајево: Графосонс – предузеће за новинско-издавачку, информативну, графичку и трговинску дјелатност.
- Гутаљ 1996: Дејан Гутаљ, *Некрофилне и друге песме*, Пале: Српска новинска агенција Срна.
- Ерић 1995: Добрица Ерић, *Злодух – сузе за будуће песме*, Пале, Горњи Милановац: Срна, Дечје новине.
- Жугић 1994: Недељко Жугић, *Молитва за мртве*, Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Жугић 1997: Недељко Жугић, *Збогом Сарајево*, Српско Сарајево: Књижевни фонд „Свети Сава“.
- Жугић 2000: Недељко Жугић, *Романијски сонети*, Српско Сарајево, Књижевни фонд „Свети Сава“.
- Зеленовић 1998: Недељко Зеленовић, *Свако има неког кога нема*, Братунац: Наша ријеч.
- Зеленовић 1998: Недељко Зеленовић, *Сецирање душе*, Братунац: Јавно основно државно предузеће НИРД „НАША РИЈЕЧ“.
- Комар 1996: Ружица Комар Комар, *Камено гнијездо*, Србиње: Просвјета (огранак Београд).
- Комар 1996: Ружица Комар, *Матурски плес*, Никшић: Књижевна заједница „Владимир Мијушковић“, Унирекс.
- Комар 1997: Ружица Комар, *Сунчев излазак*, Бањалука – Београд: Задужбина „Петар Кочић“.
- Комар 1998: Ружица Комар, *Изабране пјесме*, Србиње: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.

- Костић 1997: З. Костић, *Огњени трозубац (изабране и нове пјесме и поеме)*, Београд: Мирослав.
- Настић 1994: Владимир Настић, *Штаке*, Београд–Бањалука: Задужбина „Петар Кочић“.
- Настић 1996: Владимир Настић, *Кад гробови ничу*, Пале: Српска новинска агенција Срна.
- Настић 1998: Владимир Настић, *Легенда о пољу*, Пале: Српска новинска агенција Срна.
- Ного 1995: Рајко Петров Ного, *На капијама раја, Венац сонета*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Ного 1999: Рајко Петров Ного, *Хјадучија, Мало документарних детаља*, Подгорица: Октоих.
- Самарџија 1994: Радослав Самарџија, *Говорим српски*, Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске.
- Самарџија 1997: Радослав Самарџија, *Ослушкивање бога*, Пале: Српска новинска агенција Срна.
- Секулић 1998: Дара Секулић, *Лицем према сунцу*, Нови Сад: Матица српска.
- Симовић 1998: Раде Симовић, *На бијелом хлебу*, Српско Сарајево: Републичка установа за културно-уметничке делатности СРНА ФЕСТ.
- Сладоје 2003: Ђорђо Сладоје, *Душа са седам кора, изабране пјесме*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Тонтић 2000: Стеван Тонтић, *Олујно јато, изабране и нове пјесме*, Бањалука: Глас Српски.
- Тонтић 2001: Стеван Тонтић, *Благослов изгнанства*, Бањалука: Глас српски.
- Шиповац 2005: Т. Шиповац, *Досађавана јава*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Антологије

- Сарјевски дани поезије '93*, Песнички зборник, 1994: Српско Сарајево: Републичка установа за културно-уметничке делатности СРНА ФЕСТ – Удружење књижевника Српске.

Литература

Монографске публикације

- Кољевић 1995: Н. Кољевић, *Отаџбинске теме*, Београд: Export Public, Итака.
- Миличевић 2005: Давор Миличевић, *Плаштаница стиха, О православном духу у савременој српској поезији*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Поповић 2007: Ранко Поповић, *Завјетно памћење пјесме: стварносни контекст српске поезије с краја 20. вијека*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства

Стојановић 2007: Б. Стојановић, *Сарајевско јато, Студије и импресије о српским писцима из Босне и Херцеговине*, Београд: Свет књиге.

Прилози у зборницима и часописима

Ковач 2008: Mirko Kovač, *Pisac i grad*, Sarajevo: Sarajevske sveske br. 21/22, 13–21.

Росић 2009: Тиодор Росић, Дужности врлине у раној поезији (1991–1999), Теоријски и методички аспекти, у: *Наука и настава на универзитету*, Том 1, Филолошке науке, Зборник радова са Научног скупа (17–18. мај 2008), Пале: Филозофски факултет, 415–423.

Ћеклић 2009: Сава Ћеклић, Поезија настала у рату (1992–1997), у: *Наука и настава на универзитету*, Том 1, Филолошке науке, Зборник радова са Научног скупа (17–18. мај 2008), Пале: Филозофски факултет, 403–413.

Прилози у пјесничким збиркама (предговори и поговори)

Бабић 1997: Радослав Самарџија, Лирско и епско прометејство у поезији Радослава Самарџије, у: Радослав Самарџија, *Ослушкивање бога*, Пале: Срна, 69–71.

Голијанин 2005: Момчило Голијанин, Трагање за љепотом је пјесников усуд, поговор у: Томислав Шиповац, *Досањавана јава*, Пале: Завод за уџбенике и наставна средства, 7–32.

Грујић 1997: Жељко Грујић, Излазак из лавирината „црне руже“, у: Радослав Самарџија, *Ослушкивање бога*, Пале: Срна, 73–75.

Гутаљ 1996: Дејан Гутаљ, Владимир Настић: Кад гробови ничу, у: Владимир Настић, *Кад гробови ничу*, Пале: Срна, 63–67.

Ђукановић 1998: Миленко Ђукановић, Слободиште истине, у: Недељко Зеленовић, *Свако има неког кога нема*, Братунац: Наша ријеч, 61–63.

Јагличић 1997: Владимир Јагличић, Велико путовање, у: Зоран Костић, *Огњени трозубац (изабране и нове пјесме и поеме)*, Београд: Мировислав, 323–342.

Јагличић 1997: Владимир Јагличић, Вера вере праве, у: Бранко Брђанин Бајовић, *На сарајевској цести, поема у 10 сонета*, Пале: Срна, 39–43.

Кољевић 1994: Никола Кољевић, Ратно писмо – уместо рецензије, у: Дејан Гутаљ, *Јутро у Гестапоу*, Српско Сарајево: Графосонс – предузеће за новинско-издавачку, информативну, графичку и трговинску дјелатност, 55–58.

Кољевић 1996: Никола Кољевић, Кад гробови ничу, у: Владимир Настић, *Кад гробови ничу*, Пале: Срна, 57–63.

- Костић 1998: Зоран Костић, Лирска утопија Рада Гавровог, у: Раде Симо-вић, *На бијелом хлебу*, Српско Сарајево: Републичка установа за културно-уметничке делатности СРНА ФЕСТ, 67–81.
- Поповић 1996: Ранко Поповић, „Некрофилне и друге песме“ Дејана Гута-ља, у: Дејан Гутаљ, *Некрофилне и друге песме*, Пале: Срна, 57–63.
- Самарција 1998: Радослав Самарција, Песма као одбрана и спасење, у: Не-дељко Зеленовић, *Сецирање душе*, Братунац: Наша ријеч, 5–7.

МИЛОШ ЦРЊАНСКИ И ИДЕНТИТЕТ КУЛТУРЕ: *СТРАЖИЛОВО, СЕРБИЈА И ЛАМЕНТ НАД БЕОГРАДОМ***

Апострофирајући песнички нека од најзначајнијих места на културноисторијској мапи српског народа, али и света, Милош Црњански остварује особени модел културног идентитета тиме што књижевни текст успоставља као „модел одржане ријечи у вјерности датој ријечи“ (Рикер 2004: 130). Ако књижевно дело посматрамо као одржану или испуњену реч, приврженост којој је обећана у насловима трију поема – да ће се дакле певати о завичају: о Стражилову, о Србији и о Београду – онда се реализована реч може разумети не тек као састојак културе једне заједнице, или пак културе уопште, већ и као један конкретан идентитет, као хајдегеровска самосталност или пак као рикеровско самоодржање – као саморазумевање, самотумачење, као одговор на питање *ко*. Одржати обећање и испунити дату реч изискује снагу за самосталност и баш у тој самосталности и снагу за пријатељство, за приврженост, за комуникацију, за везе. „И, зар се на неки начин не мора себи самом припадати како би се ставили на располагање другоме?“ (Рикер 2004: 145). Етичко оправдање обећања говора положено је у самом обећању, у „обавезности да се одбрани институција говора“ (Рикер 2004: 131), при чему одговор није само испуњење обавезе већ и позитиван одазив поверењу којим се други повезује са субјектом обавезаности.

Милош Црњански, као и Бранко Радичевић, испуњење речи дефинише граничном егзистенцијалном ситуацијом својих песничких субјеката, ситуацијом умирања. Смисао одржања обећања не мора се проверавати у хоризонту *бивствовања према смрти*, али у *Стражилову* М. Црњанског управо смрт описује изузетну могућност обећаног. Нарочито и стога што спрам обухватања смрти поезијом стоји немоћ аутора да у властитом егзистенцијалном кретању према смрти ову обухвати као наративни свршетак. Обухватајући га, литература доприноси учењу умирања: „Што се тиче смрти, зар приче које је литература о њој сачинила немају снагу да отупе жаоку тјескобе пред непознатим ништа дајући му у имажинацији обресе ове или оне смрти која је егземпларна на овај или онај начин?“ (Рикер 2004: 169–170). Међутим, певајући бивствовање према смрти, литература своју

* caslav.nikolic@yahoo.com

** Овај рад је део истраживања која се изводе на пројекту 178018 *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

терапијску моћ – постизање утехе – проводи и као самоспознавање кроз ту-гу, кроз туговање „за самим собом“, кроз бригу о самом себи, о својој смртној будућности.

Ипак, чини се да моћ језика нигде не претпоставља већу изузетност и одговорност као тамо где се, као у поеми *Ламент над Београдом*, једно сопство суочава са хипотезом свог властитог ништавила. Рикер утешно сугерише да ништавило које се указује у књижевном свету ипак „није ништа о коме се нема ништа рећи“ (Рикер 2004: 174). Могућност говора и значења упркос ништавилу положена је у парадоксу формалног услова присуства ништавила у моделативном систему литературе: исказивање ништавила от-крива позицију исказујуће фигуре. Без тога субјекта *ништа* би изгубило значење и било би онемогућено за текст и за разумевање. Као да је у сам језик положена иницијатива за саморазумевањем, које не може на питање о идентитету да одговори ништавношћу, већ је поезија одговор који ту ништавност превазилази управо тиме што проналази место за стајање и за идентификацију, што у метапозицији литературе, у хоризонту саморазумевања изналази снагу за глас који зауставља лутање и заснива једну фигуру сталности и смисла у времену.

Приповедајући о историји српског народа у 18. веку, Милош Црњански је конституисао једно обухватније виђење човека и његовог идентитета: виђење човека као бића у сталној потрази за својим завичајем. Сталност потраге суочава и Црњанскове јунаке Црњанског и читаоце његових романа са феноменом безавичајности. Неопходно је при том знати, напомиње Новица Петковић (1996), да је безавичајност у роману *Сеобе*, из 1929. године, непревладива: Славонско-подунавски пук креће на далеки фронт, из краја који му није прави завичај, да би се Срби, након борби против Француза на Рајни, вратили у завичај који им, и даље, није прави завичај. Нова Србија јесте симболички присутан топос, али очито не и простор који се егзистенцијално може досегнути у пуноћи жеље која га конституише. Управо ће се у роману *Друга књига Сеоба* показати да Русија није завичај за којим се чезнуло. У поемама Милоша Црњанског *Стражилово*, *Србија* и *Ламент над Београдом*¹ можемо испитати како конфигурацију појединих културних топоса, тако и узајамност тих топоса, с обзиром на коју сагледавамо песничко мапирање модерне културне историје српског народа Милоша Црњанског, као и читавање духовноисторијске генезе 20. века. Такође, чиниоце културног идентитета колектива можемо протумачити и као конституенте сопства Милоша Црњанског као културног јунака 20. века. Стваралачку транспозицију културних кодова Црњанског препознајемо као једну од манифестација културног идентитета аутора, али и као особени допринос модерној српској књижевности и култури, при чему Милош Црњански и његове поеме постоје као више него достојан знак културноисторијског идентитета српског народа.

¹ Сви цитати према: Црњански 1993.

Заводљивост лутања на почетку поеме *Стражилово* дотиче из предела расцветаних трешања, за којима, као за каквим митски драгоценим својством, иде субјект, луталица. Ипак, поему о заводљивом лутању и о замамној драгоцености трешања Милош Црњански довршава већ на почетку текста, инкодирајући недвосмислене сигнале те довршености: осећај дугог лутања („још“), лутање као обзнану немоћи дефинитивног проналазка онога што нам је потребно, узалудност заседа, узалудност мамљења, те докинутост веселости, при чему се докинутост веселости утискује у симболичко поље у којем та докинутост изазива све друге његове садржаје: у завичај. Лутање дакле не може да надомести познање смрти која ће се у завичају извесно догодити. Пјесниково *али* опозива замамност митопоетског хоризонта поеме *Стражилово*, па осећај дужине лутања проводи у откриће простора у којем ће се сви путеви окончати. Хоризонт разрешења луталачке судбине, историје странствовања, јесте хоризонт довршења идентитета једне веселости која је, препозната у својој коначности, већ догођена у својој смрти:

Лутам, још, витак, са сребрним луком,
расцветане трешње, из заседа, мамим,
али, иза гора, завичај већ слутим,
где ћу смех, под јаблановима самим,
да сахраним.

Крај смеха распростире координате завичаја субјекта ове поеме далеко преко претпостављених географских граница које би се могле извести с обзиром на насловни топос. Но, како је поема *Стражилово* својеврсна иницијација у бранковску песничку традицију, као у традицију боловања и умирања, али и певања, то се капацитет завичајности остварује према песничким и поетичким, а не према географским координатама. Завичај је симболички опредељен умирањем смеха, а извесност ове смрти, знање о овој смрти, уприсутњује завичај „иза гора“. Ниједно лутање субјекта више не може одвести изван амбијента у којем „иза гора“ не би био завичај. Идеја смрти задобија у поеми Црњанског изузетно важну фигурацију: испуњавајући се кроз инстанцу идентитета, припадности, културноисторијске меморије, рођења, дакле у регистру вредности и вредновања, успостављајући пред њима смрт смеха, дакле угаслост, као метонимијску, симболичку инстанцу преиспитивања искуства личног и колективног самозаснивања.

Завичајно, песничко, искуство смрти мистично позива субјекта да путању свог живота испуни довршењем лутања, довршењем сеобе, потврђивањем мистичне закономерности завичајног круга:

Лутам, још, витак, по мостовима туђим,
на мирисне реке прилежем, па ћутим,
али, под водама, завичај већ видим,
откуд поћох, присут лишћем жутим
и расутим.

Посутост „лишћем жутиим и расутиим“ опредељује неизоставност повратка, којим ће се одиграти и доказати фатална усредиштеност у завичај. Премда је витак „од река и небеса“, субјект поеме *Стражилово* завичајну тугу раскрива као тугу услед које се мора „свиснути“, јер се завичајна жеља ни у завичају не може утажити друкчије до у смрти. Наиме, ако већ на почетку поеме зна да ће у завичају смех сахранити, субјект такође зна, нешто даље у поеми, да иако милује ваздух „последњом снагом и надом“, властиту веселост мора довршити чезнући, неутешно, „за гомилом оном, једном, давно, младом, / под сремским виноградом“. Докинутост путовања, смрт смеха, премда он још лута „витак, са сребрним луком“, означава и немогућност покрета који би га преселио у давну сремску младост. Као да се препуњеност лутањем, дрхтањем и већ познатим крајем испречила жељи о духовној и временској померености. Субјект поеме *Стражилово* већ се не може померити премда „још“ лута – не може јер је његово знање, слутња, оборило све могућности промене у предупређења онога што се, као крај веселости, мора испунити: смрт. Стражиловска топика јесте топика раздирања субјекта који више нема куд да оде јер је иза свих гора (и под свим водама) завичај, у коме ће сахранити смех, у коме ће свиснути жудећи за оним што је „једном, давно“ младо било „под сремским виноградом“.

Пошто већ постоји сазнање да ће смех (онтолошка претпоставка) бити сахрањен, померање које се у смислу феномена егзистенцијалне и онтолошке жудње одиграва – то померање субјекта у туђини уприсутњује у завичају у којем је већ довршио своју историју – унутар смеха изводи измену којом смех још у туђини читује своју завичајну помереност:

Лутам, још, витак, са осмехом мутним,
прекрстим руке, над облацима белим,
али, полако, сад већ јасно слутим
да умирем, и ја, са духом потамнелим,
тешким, невеселим.

Смрт осмеха јесте симболичка најава смрти субјекта. Онтолошки консеквентно, одсуство смеха најављује одсуство његовог носиоца. Дух је лишен веселости, лакоће и светлости, а слутња, као нова димензија јасности, открива једно доследно, целовито умирање коме се субјект нема чиме одупрети. Знање о супститутивној вредности трешања не позива ни у свет субјекта, нити у текст поеме утеху:

И, тако, без звука,
смех ће мој падати, са небесног лука.
И, тако, без врења,
за мношћем ће живот у трешње да се мења.

Неизбежност завичајног догађаја умирања исходује познањем историје ране смрти. Истост „у раном умирању“ разграђује/раслабљује све опреке, све границе између завичаја и туђине, учинивши да место краја, завичајни регистар смрти може да се укаже иза сваког брда, да коначно завичај-

но искуство умирања опредељује тај неозавичајни карактер индивидуе, као њену припадност/приврженост самом искуству умирања. Лутање се, у својој немоћи да види објект трагања, конституише као својеврсно измицање смрти, али то измицање не може да се одупре смрти као што не може да допре до давне младости „под сремским виноградом“, јер је оно што се у домену наслућивања може разјаснити то да „и“ субјект умире, јер је оно што се може видети то да је „у раном умирању, / моја, и туђа, младост, горка и једна иста“. Историју субјекта који учествује у искуству исте смрти испуњавају нови ужаси, па модерни Одисеј свој давни живот не може да сусретне друкчије до као „болан, и прозрачан“, односно да кроз „ову земљу, свилену и прозрачну“, да „кроз маслину мирну“ не види „далеко, опет, лишће свело и завичај облачан“, да не позна да „прах, све је прах“. Констатовати да „све је прах“ има као своју радикалну консеквенцу смрт као утихнуће, смрт као безгласност:

Лутам, још, витак, са шапатом страсним
и отресам чланке, смехом преливене,
али, полако, трагом својим, слутим:
тишина ће стићи, кад све ово свене,
и мене, и мене.

Умирити се, за лирског јунака *Стражилова* значи умирити се „као у сну“, односно у смрти, јер сабирање и сумирање уморних мисли, немирних чула и страсти као да изискује дестинацију у којој би субјект осетио олакшање, а извесна могућност смирења страсти и упокојења чула јесте у смрти. Отуда живот који субјект *Стражилова* види пред собом – али сугерише да је тај живот колективистички закономеран: „живот пред нама“ – јесте онај „где се страст, полако, у умирању смири, и чула упокоје“. Огромност мира и безграничност утехе у суматраизму – етеризација земаљског искуства – има, чини се, сасвим јасно усмерење: смрт. Лирски јунак Милоша Црњанског јесте баш онај који младост увија „миром, снегова и леда“, али је заправо његова светска путања, његово одисејско лутање не разрешава у овом свету, јер је оно већ, упркос трешњама, лутање унутар саме смрти, дакле приближавање смрти: „И, тако, без пута, / моје миловање, по умирању лута“. Модерни Одисеј не може да пронађе друго до смрт – он заправо из смрти не може да изађе. Његов завичај јесте стражиловски, али у њему неће моћи „за гомилом оном, једном, давно, младом, / под сремским виноградом“ поћи друкчије до као за властитим крајем, за горкоироничном екстазом смрти:

И, тако, без пића,
играћу, до смрти, скоком, сретних, пијаних, бића.

Паралелизам топоса у поеми *Стражилово* (Дунав – Арно) обележава превазилажење географске еквиваленције у корист симболичке вредности топике, при чему симболички капацитет изузетно прегнантних фигура српске културноисторијске мапе (Дунав, Стражилово, Фрушка гора, Бранко итд.) својим померањем према новим географским и културноисто-

ријским ознакама превазилазе и своје локално, национално важење, па своју симболичку природу успостављају као општеважећи детерминизам. Сливање свих историја у смрти, репрезентовано сливањем историје јунака *Стражилова* у историју певања Бранка Радичевића не значи подвлашћивање песничком, односно културном традицијом, него управо њено наставаљање и преосмишљавање – као и уосталом културног простора – у новим семантичким, контекстуалним односима. Када лирски јунак *Стражилова* тамо „где облаци силазе Арну на дно / и трепте, увис, зеленила тврда“, види „мост што води, над видиком, / у тешку таму Фрушког брда“, онда он препознаје једно метафизичко отварање самога себе за истост која ће бранковску судбину од обичне литерарне реминисценције претворити у манифестацију сопства, коме се прошлост враћа, али умноженим траумама, јер је модерни свет показао немоћног Одисеја, показао Бранка чије се рано умирање наднело над све младости, препознајући у истости те смрти младости и младих застрашујућу владу завичаја која опозива географске или културолошке дистинкције (моје – туђе), опредељујући песничку историју као путању сучељавања са највећим изазовом певања: са смрћу.

Прелазак са личног на колективни, општи принцип самозаснивања стражиловском песничком онтологијом убележен је у поеми *Стражилова* симболичким преливањем значења бранковске стражиловске историје не тек у индивидуалну егзистенцију, већ у егзистенцију читаве генерације, чиме Црњански досеже епохални смисао удеса наивног младићства у првој половини двадесетог века:

И, тако, без мора,
прелићу живот наш, зорама Фрушких гора.

*

Ако је субјект *Стражилова* испуњење своје личне/колективне судбине препознао у игрању до смрти, која би као песнички метафизички хоризонт, омогућила истинску лакоћу, безбрижност, надеротску нежност, субјект поеме *Србија*, написане 1925. године на Крфу, такође је „на игру лак“, али је искуство те нове лакоће измењено, јер се открива као лакомост игре. Прекомерна потребност игре опредељује немогућност игре, али је интенција ове прекомерности обележавање пароксизма немоћи историје да упризори оно што један народ потребује као жељену десатинацију на модерној политичкоисторијској сцени. Онај који је у *Стражилову* прелио „живот наш, зорама Фрушких гора“ и пошао у загрљај тишини, у *Србији* је испливао „гробљу, у несвести“, откривајући наново завичајну топику, али у необичној супротстављености себи:

Нисам знао да ми, трешњом и бистрим потоком,
и страсном виткошћу девојке, њином притоком,
Она то већ, из далека, колена пребија!

Први пут изговорих: Србија.

Завичајни простор дефинише не само осећај песничке и симболичке дубине, већ и дубине историјског искуства: премда је први пут изговорио „Србија“, премда као да се тек родио, субјект поеме *Србија* посредује старину доживљаја изговореног, која као да навешћује слојеве доживљаја историјског удеса нација у романима *Дневник о Чарнојевићу*, *Сеобе* и *Друга књига Сеоба*. Ако су *Сеобе* наш најбољи роман о онтолошкој бачености човека (Петковић 1996), онда се та баченост отиснула и у поеми *Србија* трагом застрашујуће историје изнемоглости појединца:

Таласај,
милуј, спавај – као јарак сад чека завичај,
да трулим, и да се никуд више не винем, жив.
Кад изнемогнем, и мога распадања талог
сливаће се у таму, кроз река наших муљ и слив,
у земљу која ври, на дну блата устајалог.

Премда је рођен у туђини, и у љубави према „Србији“, субјект поеме Милоша Црњанског живи дубоки преображај осећаја у погледу своје земље:

Згуснуо жар за Тобом сија ми још из груди,
али пун жалости и очајног раздражења.

Онај који је тридесет година чекао да му се јави она коју је као „дивну, рајску“ знао, али је није могао додирнути дисањем и сагледати испунио се „Србиом“, откривајући ту своју испуњеност као дезинтегративно својство, као опозив некадашњој идеји лепоте државе, као догађање немира, туге, бесмисла, неуништивости:

И сад, у тој
брдини тврдој, без смисла по крви расутој,
не само да сенима својим не нађох мира,
него ни за туге, што се родих да ублажим,
не знам више шапата, погледа, ни додира!

Сусрет са завичајем, најављен у *Стражилову*, у поеми *Србија* одиграва се као сусрет са драматичним искуством националне историје, пред којом појединац остаје немоћан за било какву измену. Преврат у познању смисла онога чему је жудео, према чему је имао, као према усредиштењу у фигуру радичевићевског песничког преврата, обележава и инверзију у дефинисању сопства лирског јунака поеме *Србија*, у смеру препознавања радикалне другојачности завичајног регистра:

то зар
да буде и мени гроб? Где је болан Светозар
миловао лица, под образинама руским?
Зато се, као Михајло, туђине лиших?
И ја ћу ту вртети, по гунгулама уским,
бедне знаке љубави, све празнијих и тиших?

*

У поеми *Ламент над Београдом*, коју је написао 1956. године у Великој Британији и коју је касније назвао својом „лабудовом песмом“, Милош Црњански спроводи песничку трансфигурацију прошлости, опредељујући својим текстом нови смисао историје, карактеристичан за његова дела после Другог светског рата. Као својеврсна поетолошка мапа Црњанског, поема *Ламент над Београдом* сабира места, догађаје, доживљаје и људске фигуре које су одредиле, и поетски и историјски, стваралачку биографију Милоша Црњанског. Размера живота раскривеног у *Ламенту над Београдом* изванредна је: између Срема и Јан Мајена, Хвара и Еспање, завичаја и Венеције, Лисабона и Бретање (Финистере), Париза и Кине догодила су се пријатељства, љубави, ратови, смрти. Међутим, спрам најизузетније могуће размерене топице једнога живота – у који као да су се улили сви други животи његових љубави, пријатеља, генерације, света –лирски јунак Црњанског (као и Црњански сам), нема више никаквих илузија да се садржаји прошлости могу одржати у пуноћи смисла (и идентитета) којим су некада препознавани и сада евоцирани. Механизам дејственог растакања прошлости, њеног касномодернистичког превредновања, јесте у експликацији илузивног карактера представа о минулом, те у изокретању прошлости којим сви позвани садржаји откривају свој застрашујући, надреални, нихилистички карактер:

ЈАН МАЈЕН и мој Срем,
Парис, моји мртви другови, трешње у Кини,
привиђају ми се још, док овде ћутим, бдим, и мрем
и лежим, хладан, као на пепелу клада.
Само, то више и нисмо ми, живот, а ни звезде,
него нека чудовишта, полипи, делфини,
што се тумбају преко нас, и плове, и језде,
и урличу: „Прах, пепео, смрт је то.“
А вичу и руско „ничево“ –
и шпанско „нада“.

Субјект који је некада лутао, сада своју умиреност („док овде ћутим, бдим и мрем“) отвара како за наплавине прошлости, тако и за оно што пробија кроз привиђање а дијаболички репрезентује кризу сваке онтологије (и онтологије добра и онтологије зла), односно нижирајући природу модерног света. Целокупна садржајност једног општег *ми* изокреће у гротеск-

не приказе властитог непостојања, властите празнине. У самом постојању догодио се преврат који и све што је некада било више није, већ, изобличено до застрашујуће непрепознатљивости, постаје хаотично мноштво у којем више никакав преврат није могућ. Смрт се открива у властитој недејствености, у властитој испражњености: крај хришћанског метафизичког искуства значи да смрт више није преврат, да она, као и све друго, бива само *ништа*. Видети „дегенерисање, изобличавање и утварност“ значи видети: ништавило. Нихилизам разорно подрива све концепте, све системе – он опозива космогонију, трансценденцију, хуманизам, хуманистички идентитет, културу, егзистенцију, супротстављајући им застрашујућу истину коју испод својих маски носе: дијаболичку претњу, а потом утваре, фантазме, празнину. Као да се и у *Ламенту над Београдом* одиграва „сусрет историјских факата, делова трагичне сфере, са духом апсурда, светом подсмеха, карикатуре и фарсичне атмосфере“ (Ломпар 2004: 44).

Некадашња идеја о веселости људској извесно је довршена, јер субјект *Ламента над Београдом* осећа не само измене у погледу идентитета – па све што је било сада препознаје као „утваре, ватре, вар“ – већ и незауостављиво померање у времену, сагласно коме је неодржив некадашњи статус субјекта – па и некадашња достатност времена и могућности које су тим временом, као модернистички залог актуелног, происходили – с обзиром на сопствену снагу и сопствену младост:

Само, то више нисмо ми, у младости и моћи,
већ неки папагаји, чимпанзи, невесели,
што ми се смеју и вриште у мојој самоћи.

Дефинитивност самоће и дезинтеграције развија се у дефинитивност прошлости, с обзиром на коју Милош Црњански региструје како застрашујући смисао који се испод референцијалних остатака прошлости открива (јер оно што се види јесте друштво маски), већ и суверену владу времена, са којојем суочити се значи признати и властиту и свеопшту прошлост, при чему прошлост има трансцендентални карактер, али и карактер нечега што је, као већ прошло, недоступно:

ТИ, ПРОШЛОСТ, и мој свет,
младост, љубав, гондоле, и, на небу, Мљетци,
привиђате ми се још, као сан, талас, лепи цвет,
у друштву маски, које је по мене дошло.
Само, то нисам ја, ни Венеција што се плави,
неке неке рушевине, авети, и стећци,
што остају за нама на земљи, и у трави.
Па кажу: „Ту лежи паша! - Просјак! - Пас!“
А вичу и француско „tout passe“.
И наше „прошло“.

Недоступност прошлости на трагу је приповедања Милоша Црњанског у *Другој књизи Сеоба*, које премда опредељује заманост прошлости,

обелодањује и њену текстуалну, наративну, имагинативну посредованост. Црњански као да појачава нихилирајући карактер свог певања тамо где се изобличавање претвара у експлицитну негацију:

ЛИЖБУА и мој пут,
и свет, куле у ваздуху и на морској пени,
привиђају ми се још, док ми жијак дрхће ко прут
и преносим и земљу, у сне, у сне, у сне.
Само, то више нису, ни жене, ни људи живи,
него неке немоћне, слабе, и сетне, сени,
што ми кажу да нису звери, да нису криви,
да им живот баш ништа није дао,
па шапћу „пњо, пњо, пњо“
и наше „не, не“.

Смисао евокативне природе присуства вољене – и расположење тражења које почиње од сећања – оборен је објавом угаснућа сваке среће, дакле обарањем идеје о телеологији ма какавог лутања. Епохални лук певања Црњанског назначен је управо овим полемичким гласом властитој идеји о сврховитом кретању – ма и о кретању према метафизичкој нади смрти – у *Стражилову*, а испуњен нихилирајућим обухватањем љубави. Ако је у песми *Мизера*, као модерни Одисеј (који може да пева, не и да убија), постављао питање „Где си сад Ти?“, у *Ламенту над Београдом* такво питање се не може поставити, јер нема локације (као што више нема ни илузије) која није само „гроб и мрак“, као што ни ње нема:

FINISTERE и њен стас,
брак, пољупци, бура што је тако силна била,
привиђају ми се још, по неки лептир, булке, клас,
док, из прошлости, слушам, њен корак, тако лак.
Само, то више није она, ни њен глас насмејан,
него неки корморан, дивљих и црних крила,
што виче: зрак сваке среће тоне у Океан.
Па ми мрмља речи „томбе“ и „сомбре“.
Па крешти њино „омбре, омбре“ -
и наш „гроб“ и „мрак“.

Крајњи домет Црњансковог нихилистичког искуства очитује фигура театра на крају *Ламента над Београдом*. Театролошка закономерност историје, идентитета, постојања јесте њихова илузивна, фантазмагоријска, омамљујућа али и привремена природа:

ЖИВОТ људски, и хрт,
свео лист, галеб, срна, и Месец на пучини,
привиђају ми се, на крају, као и смрт
једног по једног глумца нашег позоришта.
Само, све то, и ја, нисмо никад ни били више
него нека пена, тренуци, шапат у Кини,
што шапће, као и срце, све хладније и тише:
да не остају, ни Минг, ни јанг, ни јин,
ни Тао, трешње, ни мандарин.
Нико и ништа.

Тренутност постојећег – а Милош Црњански нихилизмом захвата све што нам је икада било потребно, све што нам је сада потребно, а потребно нам је *све* – дефинише људску историју као историју опадања свега. Целокупна садржајност света, нестаје остављајући једном песнику траг о себи као о утварном својству света, о мистификацији чији крај, као крај модернитета, суочава човека са највећим страхом (упркос модернистичком обећању отклањања страха): са лутањем које се никада не зауставља, јер нема где, јер, коначно, смрти нема. *Има сеоба, али смрти нема.*

Назначивши како је Милош Црњански „после Другог светског рата, тражио онтолошка и аксиолошка сидришта [...] за ироничну деформацију историјског, уносећи у њу епохалну резонанцу“, Мило Ломпар искуство историје у послератним текстовима Милоша Црњанског тумачи с обзиром на промену „сазнајне перспективе“, одређену „промењеним односом према историји“ (Ломпар 2004: 13). Разумевање историје као театра, у коме се одиграва „драма и комедија“, прожима поглед, обухватнији него раније, према историјској позорници на којој се Црњански – „после личног и националног бродолома“ – суочава са националном прошлошћу:

„Овај поглед постоји у свим делима Црњанског после Другог светског рата, он, спуштајући човека у сферу биолошког и у природу, с оне стране историје, прожима различите јунаке, догађаје и околности, кристализује се до највеће тврдоће, какву постиже баш у *Ембахадама*, делу у којем се Црњански највише, најдиректније и најконкретније приближио историји“ (Ломпар 2004: 11).

У роману *Друга књига Сеоба* присуство историје Ломпар препознаје као посредно растварање чињеница, као њихово утапање „у порозну мрежу наративних разумевања, све до унутрашње деструкције саме историје, до њеног утапања у причу и приповедање“, док ће се у роману *Код Хиперборејаца* наративна реализација историје одвијати као „нихилистичка трансфигурација онога што је историјско“.

Супротност историјских фигура и њиховог кретања дефинише опадање историјског смисла, обеснажење историје, али ако се где из фарсичне историјске атмосфере, као из кошмарног сна, може изаћи, као у својеврсну дестинацују уточишта, јесте: поезија. Јер још једино поезија може да израста упркос општем опадању, изнова успостављајући дистанцу према свету

који заборавља властите кошмаре, бивајући тако у дослуху са оним што нам треба: са смислом. Омогућавајући и нама, и свету, оно што нам недостаје – прилику за смисао:

*Ти, међутим, растеш, уз зорњачу јасну,
са Авалом плавом, у даљини, као брег.
Ти трепериш, и кад овде звезде гасну,
и топиш, ко Сунце, и лед суза, и лањски снег.
У Теби нема бесмисла, ни смрти.
Ти сјајаш као ископан стари мач.
У Теби све васкрсне, и заигра, па се врти,
и понавља, као дан и детињи плач.
А кад ми се глас, и очи, и дах, упокоје,
Ти ћеш ме, знам, узети на крило своје.*

Мило Ломпар, један од најпоузданијих проучавалаца дела Милоша Црњанског, убедљиво је показао зашто је Црњански највећи српски писац двадесетог века. Није, наиме, залог његове изузетне вредности само жанровска разноврсност – а писао је изврсно романе, поезију, драме, путописе, приче, мемоаре, новинске чланке, есеје (њему најближи српски писац, Иво Андрић, надмашује га, мисли Ломпар, само у приповеци) – већ велико платно. Милош Црњански у свом роману изграђује једну широку, обухватну визију: „[...] у корацима његових јунака препознајете дубину историје и времена, у приповедању осећате како дух приповести суверено влада над ерудицијом“ (Ломпар 2008: 182). Све то, по Ломпару, има и Пекић, осим последњег елемента: „критика је, с разлогом, упозорила да Пекић има потребу да све што зна и што је прочитао некако стави у роман“ (Ломпар 2008: 182). Црњански такође поседује способност да измене у структури те свеобухване визије спроводи „готово иконографски, готово сликарски“, „у једном језичком елементу“ – у једном „али“, „само“, „међутим“ –, а то му омогућава његова језичка (не граматичка) виртуозност. Већини других наших великих писаца² недостаје неки од ових елемената. У изузетном распону платна књижевног дела Милоша Црњанског као можда најдаљи, скоро недогледан, али преко потребан хоризонт, успостављен је хоризонт књижевног смисла – глас наших траума услед неподношљиве историје, али је тај глас поуздани знак нашег одупирања тишини. На хоризонту освојеног смисла израста Београд, као звучна фигура опредељења за поезију, за њену тајну, за њену моћ. Јер *кад и мени одбије час стари сахат Твој, / то име ће бити последњи шапат мој.*

² „Док је на нивоу макроструктуре близу Црњанског, Пекић је на нивоу микроструктуре знатно испод њега; посебно када је реч о знатним језичким неравнинама у његовом приповедању“ (Ломпар 2008: 182). Код Киша, мисли Ломпар, постоји језичко-артистичка виртуозност, али „Киш нема то велико платно, јер нема тај приповедни распон“ (Ломпар 2008: 183).

Извори

Црњански 1993: М. Црњански, *Лирика Итаке и коментари*, приредио Тиодор Росић, Београд: БИГЗ, Српска књижевна задруга.

Литература

Ломпар 2004: М. Ломпар, *Аполонови путокази*, Београд: Службени лист СЦГ.

Ломпар 2008: М. Ломпар, На субверзивној десници, Крагујевац: *Корац*, 11/12, Крагујевац, 175–194.

Петковић 1996: Н. Петковић, *Лирске епифаније Милоша Црњанског*, Београд: Српска књижевна задруга.

Рикер 2004: П. Рикер, *Сопство као други*, Београд, Никшић: Јасен.

ПОЗОРИШТЕ И (НАЦИОНАЛНИ) ИДЕНТИТЕТ**
*Народно позориште у Бањој Луци у периоду Свјетског рата и
окупације (1941–1945)*

У нашем *покушају историјске панораме репертоара* бањолучког Народног позоришта (2010: 127–163), утврдили смо како је „од самог оснивања првог *сталног* –професионалног позоришта у Бањој Луци, септембра 1930. у жижу постављена, поред *просвјетне* – општекултурне и *национална* намјена, али и одређење према културно-политичком *контекст*“ (Брђанин 2010: 127); као и то да је Позориште све до 1941. године дјеловало као *национално* (у смислу *југословенске националности*!), са национално-пропагандним репертоаром; те да је идејна позадина од самих почетака несумњива: спрега владајуће идеологије и (не само *државне*) умјетности. Априлски слом 1941. (распадом Краљевине Југославије), фашистичка окупација и васпостављање квислиншке Павелићеве и усташке Независне државе Хрватске, учинили су и Бању Луку дијелом *neue Ordnung*-а на нашим просторима, а бањолучко позориште *хрватским*; са свим импликацијама таквог статуса: театар је – поново, мада *са другачијим националним предзнаком* – постао полигон за васпостављање новог (националног) идентитета. (А, опет, на дјелу је *спрега* владајуће идеологије и *државне умјетности*!)

Друштвене околности и идеолошке условности

Њемачка окупациона власт је – наравно, само декларативно – признавала *особене вриједности појединих народа који не припадају аријевској раси*: „треба те особене вредности признати и појединим покрајинама и појединим градовима, јер су баш оне основ на коме треба развијати и неговати односе између појединих позоришта и појединих публика“, преноси *београдски Donausajtung*, бр. 238, од 9. X 1943. Тако се, кроз исказ др Готлиба Шојфлера – познатог позоришног стручњака из датог времена – *октроисала* и могућност рада позоришта у окупираним земљама. Наравно, са тежиштем на признавању, тј. одобрењу за ту дјелатност (Марковић 1998: 30). Државним, експанзионистичким, фашистичким и расистичким циљевима *служила* је и умјетност – у директној спрези са властима, јер другачије није ни могло бити – како у Њемачкој тако и у окупираним земљама. (Нацисти су прокламовали аријевску културу и умјетност, а то је истовремено *одре-*

* bajobrbr@yahoo.com

** Рад у оквиру Пројекта који финансира Влада Републике Српске

дило и циљеве у овој области друштвене надградње: Хитлер је истицао да препород Њемачке није могућ без препорода националне умјетности и културе, а то се одразило и у свим окупираним – посебно квислиншким, каква је била усташка НДХ – државама, у духовном јединству глобалистичког нацистичког модела.)

„Препород је тражио елиминацију културе и умјетности коју су до тада формирали аутори из реда масона, Јевреја и љевичара, посебно комуниста, јер умјетност мора да прати филозофију и естетику нацистичке доктрине“ – констатује В. Марковић у *Театрима окупираних престоница* (1998: 28) – а у Павелићевој НДХ такав културни програм подразумевао је (прије свега) изгон, забрану и елиминацију Срба (аутора, извођача али и потенцијалне публике!) и свега српског (народне тематике, идеје и духовног устројства). Тако, *Хрватска Крајина*, бр. 2, од 23. априла 1941. на 2. страни доноси текст „Бришу се српски и балкански натписи“, гдје сазнајемо да је према наредби усташког стојерника Виктора Гутића (објављеној у истим новинама, бр. 1, од 20. априла, на 2. страни), наређено свим локалима и трговинама као и осталим радњама да у року од 15 дана замијене натписе писане ћирилицом у латиничне: „Неки су трговци већ то учинили, а то ће учинити и други, па ће Бања Лука имати чисто хрватски и национални значај. Из ње ће нестати и најмањи знак српства, бизантизма и балканизма“. Крајем маја 1941. (*Хрватска Крајина*, бр. 18, 28. 5, страна 4) *благословен од Поглавника* В. Гутић кличе: „од сутра ћу притегнути. Пуцат ће кичма. [...] Сложно са мном за Хрватску, за Поглавника! Настат ће чишћење. Бања Лука мора чиста и свијетла као сунце дочекати Поглавника“. А само два дана доцније (*ХК*, 30. 5. 1941, бр. 19, страна 2), у посјети Санском Мосту, исти *стојерник* ће ватрено запријетити и физичким уништењем свега српског:

„Нема више српске војске! Нема више Србије! [...] а и код нас – ускоро – друмови ће пожељет Србаља, ал’ Србаља више бити не ће. Издао сам драстичне наредбе за њихово потпуно економско уништење, а слиједе нове за потпуно истребљење. Не будите слаби ни прам једнога. Држите увијек на уму, да су то били наши гробари, и уништавајте их гдје стигнете а благослов нашег поглавника и мој неће Вам узмањкати. Сваки, који се за њих буде заузимао, постаје самим тим непријатељ Хрватске Слободе.“

Епископ Српске православне цркве у Бањој Луци, владика Платон (Јовановић) мучки је убијен у ноћи 4. на 5. маја 1941, након што је одбио да се *покори Наредби усташког стојерника*, објављеној у *Хрватској Крајини* (бр. 3, 24. априла, на четвртој страни):

„У року од пет дана рачунајући од дана оглашења ове наредбе имају безусловно напустити територију Хрватске Државе сва лица родом и поријеклом из крајева бивше Србије и Црне Горе, без обзира, да ли су у јавној или приватној служби, или у мировини, као и без обзира, на то, да ли су стекли завичајност у некој опћини на територији Хрватске Државе.

Ово се такођер односи и на сва друга лица, која обзиром на свој лоши досадашњи рад и владање у јавном животу, нијесу заслужила да и даље уживају гостопримство Државе Хрватске.

Тко се у горњем року не покори овој наредби бит ће силом пребачен преко границе.“

Исте новине (ХК, бр. 20, 1. 7. 1941, стр. 4) доносе и двије кратке *вијести*, веома илустративне за животне околности (посебно Срба) у првим, почетним – парадоксално, али ипак, *бољим* – данима усташке власти у Бањој Луци. Тако, под насловом *У Варцар Вакуфу*¹ *ухићени четници сазнајемо: Под јаком оружничком стражом допраћени су у Бања Луку Лазар, Миле и Раде Праићанин, Срби-четници из Варцар Вакуфа. Код њих је пронађено ватрено четничко оружје са муницијом и четничке капе. Бањалучко редарство предало је данас ове четнике изванредном народном суду*; а у тексту са насловом *Рација на сумњиве особе у граду*, објављеном у истом ступцу, испод горњег: *Прошле ноћи органи редарства приредили су рацију на сумњиве особе у Бањој Луци. Том приликом похватао је више од 30 мушких и женских² сумњивих особа. Такодјер је ухићено више Срба који су с задржали изван својих кућа послје 9 сати до којег времена се смију задржавати на улицама у граду. Све ухићене особе бит ће строго кажњене. Овом приликом потребно је истакнути, да се Срби и Јевреји морају најточније придржавати издатих наредба одредаба. Сваки непослух бит ће најстрожије кажњен.*

Према *власторучном Декрету* (27. маја 1941, објављен у ХК, бр. 20, 1. јуна, на страни 7) *стожерника и повјереника за бившу Врбаску Бановину*, просторије (бившег!?) дома краља Петра у згради бањолучког *казалишта*, предају се организацији „Крижара и Крижарица“, а већ средином августа (ХК, бр. 57, од 15. 8. 1941, на страни 3) „Хрватско државно казалиште Бања Лука“ позива на аудицију „дјевојке које имају смисла и воље за балет и кореографију“, да се пријаве (најкасније до 1. септембра); „тако исто нека учине и она господа и госпођице, који би хтјели сурађивати у казалишном збору као пјевачи и статисти“. Дакле, нова окупациона усташка власт, поред *чишћења* од свега српског, убрзано ради на обнављању дјеловања позоришта (балет, кореографија, хористи и статисти) у Бањој Луци: „Хрвати, католици и муслимани, који се осјећају способним, и желе да свирају у хрватској глазби нека се јаве проф. Шенку Оскару сваког радног дана у Хрв. казалишту. Исто тако нека се јаве дјеца Усташа од 8–13 г. која могу и желе свирати“, позива *Хрватска Крајина* (бр. 21, 4. јуна 1941, на првој страни); 26. јула у Позоришту је приређен вокални концерт пјевачког друштва „Требевић“ из Сарајева, а већ од августа 1941. просторије Позоришта су *узете за потребе ХДК* и неће се моћи користити за друге намјене. (У сеп-

¹ Мркоњић Град.

² Текстовете преносимо изворно, са штампарским грешкама и према „актуелном“ НДХ-правопису.

тембру 1941. формирају се прве дјечје *трупe* и припремају приредбе за најмлађе: нпр., поред представе *Хасанагиница* за војнике, „за дјецу пучких школа дан је играказ *Жаромил*“, пише *Усташка Хрватска*, бр. 81, 7. просинца 1941, стр. 2).

Ипак, занимљиво је да у првим представама, са (тематски-идејно!) наглашеним хрватским *националним* предзнаком (прије првих масовних злочина усташа над Србима на подручју Крајине, у селима код Бање Луке – Дракулић, Шарговац и Мотике; почетком фебруара 1942. године³) – од премијере, 5. 11. 1941. *Прве круне* /*Томислав*, драме у 3 чина (4 слике) Руже Луције Петелинове – „Хрватског државног казалишта“ у Бањој Луци, срећемо и понеко *гркоисточњачко* име и презиме, мада немамо података о националној припадности појединих глумаца и осталих радника Позоришта (нпр. Милан Оцић /?/ као „Желимир“). У премијери 15. 11. 1941. Огризовићеве *Хасанагинице*, редитељ и тумач главне мушке улоге, Хасан-аге, Милан Орловић и Јелица (Мирјана?) Миличевић као Латифа, или у *Вероники Десенићкој* Јосипа Еугена Томића, премијера 8. 11. 1941: у главној мушкој улози, Хермана, Владимир (Драгољуб – Драган?) Јовановић, који је у бањолучком позоришту од 1930. до 1941, након чега је у заробљеничким логорима у Нирнбергу и Хамелбургу до 1945, када долази у београдско НП; те у улози Владислава Милан Оцић, који је умро 1942⁴.

³ Доносимо овдје један мало познат (Извор: Извјештај Усташке Надзорне Службе за Велику Жупу Сану и Луку, бр. 69/42; радиограм Заповједништву усташке надзорне службе, на руке Заповједника Госп. Еугена Кватерника, од 11. фебруара 1942) ванпозоришни и неумјетнички податак – бизаран и застрашујући, али контекстуалан – у згради Позоришта у Бањој Луци, као у касарни, зиме 1941–1942. управо док су ендехазијски умјетници спремали позоришну премијеру Расима Филиповића Мошћанице, водо племенита (7. јануара 1942), била је смјештена јединица усташа која ће у једном дану (7. фебруара 1942) и то без иједног метка, хладним оружјем поубијати око 2. 300 Срба: сатнија из „Поглавничковог тјелесног сдруга“ под заповједништвом натпоручника Јосипа Мишлова, у пратњи велечасног Вјекослава Филиповића. (Злочиначка јединица била је из Загреба, али су им се у покољу Срба у селима Дракулић, Шарговац и Мотике, прикључили и припадници овдашње 8. усташке бојне и поједини Хрвати из поменутих села.)

⁴ Националну припадност можемо једино претпостављати, према биографским подацима (име, презиме, мјесто рођења и сл.), па је само условно поуздана. Уз то, подаци о именима глумаца и подјелама (из: Народно позориште Босанске крајине 1930–1980) нису увијек усаглашени ни поуздани: нпр., Јелица Миличевић се у абecedној организацији наводи под именом Мирјана; Владислав Јовановић као Драгољуб – Драган, а слично смо утврдили и у случају редитеља Позоришта Душана Раденковића, кога у подацима срећемо и као Димитрија (Брђанин 2010: 129). Нажалост, позоришна Књига изведених представа од 1930. до 1945. изгубљена је, као и већина позоришних плаката и афиша – у поплави подрумских просторија НП у Бањој Луци, 1994. године – тако да је утврђивање тачних података ослонено на друге – алтернативне изворе, нпр., штампу, театрографске радове наших претходника или мемоаристику; уз нужну последицу непотврђене вјеродостојности. (У позоришној архиви не постоје ни драмски текстови из истраживаног пери-

Временом, оваква *пракса* – како се мијењала и ратна стварност, али и владајући усташко-хрватски *нацистички поредак заопштавао* идеолошко-национални шовинистички приступ – напуштана је (ако је уопште и постојала!), па у каснијим комадима не налазимо *вишенационалне* ансамбле. (Нпр., посљедња премијера у сезони 1943/1944, изведена на бањолучкој сцени 17. 5. 1944. – о којој имамо податке; поред *Витропира* Адалберта Кузмановића (Кузме Новића), за који се само зна да је посљедња изведена премијера, без подјеле и датума извођења, у сезони 1944/1945. – *Улични свирачи*, „комедија у 3 чина с гласбом“ Паула Шурека.)

Шовинистичко-фашистичка *концепција* бањолучког театра у НДХ, тражила је своје *оправдање* и упориште у националном ревизионизму и реваншизму за наводно, раније, *великосрпско* – националистичко дјеловање позоришта (ХК, бр. 20, 1. 7. 1941, стр. 4):

„Десетгодишњи рад бањалучког народног казалишта за Хрвате је био у сваком погледу некористан. Милијунске своте, бачене су дијелом за луду параду а другим дијелом за посрбљивањем житељства овога краја. Користи су видјели само србијански глумци и они којима је ова културно-умјетничка установа служила или за ухљебљење или за забаву. Хрвати су имали дужност само да плаћају уздржавање казалишта новцем којег су иначе у то вријеме крвљу и муком зарађивали. [...] Приликом одређивања репертоара занемаривана су најбоља хрватска дјела а приказивана су и најлошија дјела српских писаца, која, разумије се, Хрвати нису хтјели гледати због садржаја који нас највећим дијелом вријеђао или је просто био блужан. Превођена дјела била су редовито блесава и на ником ступњу морала – простаклуци. Прошле године на казалишним даскама приказане су свега двије ствари од хрватски писаца. [...] Приказивати су најслабији комади са српском тендецијом. У комадима за муслимане увијек се истицало великосрпство. [...] И код примања глумаца био је исти случај. У казалишну групу узимати су искључиво српски глумци. Хрвата католичке и муслиманске вјере није било уопће или у најбољем случају само један или двојица. Управа казалишта ваљда је вјеровала да су само глумци Срби Богом обдарени, а да таквих нема међу Хрватима... У колико се Хрвати упосливали у казалишту упосливали су као служитељи и слично, и то у врло малом броју.“

ода, инспирацијентске или редитељске књиге; тако да је нужно сваки податак узимати са дужном резервом и опрезношћу.) У Контролнику особља 1940–1947 (редни број архивске књиге 50, Архив РС, Бања Лука [преузет из НП Босанске Крајине 1989]) међу 76 имена радника Позоришта налазимо и Душана Дамјановића (ради до јула 1941), Шобата Радомира (привремени члан претходног ансамбла, ради до јуна 1941), Васиљевић Милана (декоратер, до јуна 1941), Тркуља Марка (служитељ, до јуна), Јовановић Бошка (помоћни декоратер, до јуна) и Наумовић Јордана (пазикућа, до јуна 1941). За све запослене су унесена примања само до краја 1941. а до 7. јула 1946. нису уношени никакви подаци.

Важности позоришта актуелна власт је била и те како свјесна, а потврђују то и наводи о ријешености тадашње НДХ власти (предвођене *доглавником и министром богоштовља* Милом Будаком) да обезбједи све материјалне околности, укључујући и потребан број глумаца, као и управно и редитељско особље: „Што се тиче потпоре казалишту од стране Независне Државе Хрватске она ће бити толика, да ће се моћи несметано радити.“ (ХК, бр. 20, 1. 7. 1941, стр. 4). Сасвим оперативно-програмски – исказујући и те какву свијест о мјесту и улози позоришта у *новом* друштву – већ 21. маја 1941. у Загребу се организује скуп свих управника постојећих – активних позоришта као и *повјереника* театарских кућа чији рад треба поново покренути, каква је и Народно позориште у Бањој Луци. Већ у јулу, нови директор Дrame је редитељ из Загреба, Фердо Делак, уз асистенцију *повјереника* М. Џаје:

„Наше бањалучко казалиште почет ће ове казалишне сезоне радом са новим глумачким силама. Његов рад у будуће бити ће онакав каквог смо ми Хрвати желили. Неће на позорници нашега казалишта бити приказивани они комади који су врјеђали Хрвате и ширили велико српске идеје. [...] Од старих глумаца, како смо информирани, остат ће само још Ђејван Мухамед и Пајић Иван, док су сви други отпуштени, јер су били сви Србијанци. [...] извршит ће се генерални поправак казалишне зграде. У ту сврху Министарство наставе, у чији дјелокруг спада казалиште, одобрило је потребне кредите. Уредити ће се цијела казалишна зграда, а нарочито ће се преуредити позорница, која не одговара данашњим потребама казалишта“ (ХК, бр. 42, 25. 7. 1941, стр. 4).

Наравно, и у том (програмском) погледу усташка власт слиједи *свијетле узоре* фашистичке Њемачке, мада неупоредиво заостаје у материјалним и кадровским *ресурсима* и потенцијалима:

„Позоришна статистика Трећег Рајха исказује да је у Њемачкој током сезоне 1938/1939. било 128 сталних, репертоарских позоришта, а у највећем јеку II свјетског рата (1942/43) 358 позоришних зграда, са 340 позоришта, од чега 251 сталних, репертоарских која су ангажовала 42. 678 чланова. Та духовна мобилизација вјерна германском начину мишљења и осјећања имала је свој циљ пројектован за свијет који се 'само поново рађа', дакле за будућност коју су хтјели на темељу свог 'здрог' подмлатка. [...] Машинерија тоталитаризма зналачки користи слоган да њемачка култура цвате и у рату. Томе служи и *дидактички театар*. [...] Ознаке расула Трећег Рајха, за који је његов министар пропаганде на VII великој њемачкој умјетничкој изложби у Минхену утврдио да је 'чувар и заштитник културе човјечанства'⁵ постале су стварност након краха у борби за Стаљинград. Већ 3. II 1943. министар Рајха за народну просвјету и пропаганду наређује: 'После саопштења Врховне команде оружане силе о крају херојске борбе Шесте армије на Волги одмах имају да се затворе сва позоришта, биоско-

⁵ Ново време, Београд, 27. 6. 1943.

пи, варијетети и слични локали за разоноду⁶. [...] Колико је нацистички по-редак Трећег Рајха у свом театру, а потом и колаборационим, гледао само оруђа и оружја духа, дефинитивно се показује са промјеном односа снага на свјетском ратишту. Наиме, са увођењем тоталних ратних мјера, августа 1944, вођство Трећег Рајха доноси наредбу према којој имају изостати све културне приредбе које немају карактер рата, а по императиву војне дужности 'чланови културних установа биће исто као позоришни ансамбли упућени оружаној сили на располагање'.⁷ Премда је пуномоћник Рајха образложио да се ради о битном ограничавању културног живота, више је него евидентно да је војна мобилизација од овог времена потпуно замијенила духовну“ (Марковић 1998: 29–32) (Курзив наш).

Окупационо *Ново време* у Београду (20. 10. 1942) јавља како главни нацистички пропагандиста, Јозеф Гебелс 19. октобра 1942. образлаже да „овога пута не ради се само о идеалима, ни о престолу и олтару, ради се о нашем животном праву, али и о нашој животној могућности. Ми морамо само да простор који су наши војници освојили формирамо, организујемо и искористимо“, а (19. 11. 1942) београдско *Ново време* преноси Гебелсов говор у Дуисбургу 17. новембра 1942: „време тражи од нас да гајимо националне страсти и национални фанатизам“! *Das Rajh* од 12. јула 1943, коначно, свједочи о „свему оном што треба да дође“ (у њемачким али и квислиншким државама!), чему „претходи духовни и културни успон“; дакле, о мјесту, улози и задацима – циљевима умјетности у рату: „Рат за Њемачку представља не само огорчену борбу оружјем, већ исто тако и огорчену борбу духа, срца и нерава“.⁸

У нацистичко-фашистичкој пројекцији рат је (и окупација туђих територија) сукоб два животна начела, погледа на свијет и супротних тежњи које не могу да се измире: између интернационалних снага (са масонима, Јеврејима и комунистима, а – у случају НДХ – код нас прије свих против Срба!) и националних снага хришћанско-католичке провинијенције. *Енде-хазијске концепције* – усаглашено прагматичним потребама рјешавања тзв. *националног питања* и *коначног рјешења* (Endlösung) – отјеловљене су у тоталитарност, шовинизам, милитаризацију и расизам: „Култура и умјетност у Трећем Рајху подвргнути су функцији једине легалне партије, нацистичкој доктрини, надзору и апаратури. [...] Умјетничко стваралаштво упућује се и *глајхшталтује* по директивама идеолошке нарави“ (Марковић 1998: 24). Ето, дакле, у најкраћем крокија идеолошко-историјске позорнице времена чија догађања на театарској сцени сагледавамо: *Народно позориште у Бањој Луци у периоду Свјетског рата и окупације (1941–1945)*.

⁶ Ново време, Београд, 4. 2. 1943.

⁷ Обнова, Београд, 10. 8. 1944.

⁸ Наводи о писању окупационе штампе и листова, према: Марковић 1998:

Театарске околности и идеолошке условности

Узајамно дејство *стварности* (друштвених околности и идеолошких условности) и (не само театарске) умјетности – у *саучествовању*, *потирању* или *дистанцирању* – посебно се заострава приликом екстремних нарушавања животних прилика, које доводе до насиља, ратних сукоба, окупација или војних инвазија. (Искушења умјетника у таквим условима постају и полигон *преиспитивања смисла позоришта и умјетности уопште!*) Постављају се хипотетичка – *реторска* питања да ли је театар (истински, трагачки и умјетнички) уопште и могућ; односно какав је театар могућ у датим околностима. (И даље: ако је био могућ, којим је *прилагођавањима* – компромисима, уступцима и *служењима* – било подвргавано позориште да би уопште било могуће и опстало у ратним – окупационим временима!?) Јесу ли сценско-умјетнички искази у представама и репертоару (глумцима, ауторима и дјелима) „Хрватског државног казалишта“ у *ендехазиској* Бањој Луци, садржавали икакву (и какву – колику) *дистанцу* према деградираној животној стварности, макар дјеломично чувајући умјетничку *аутономију*, упркос ратним и окупационим репресијама – са једне стране, а са друге – и наметнутој *утилитарности* сваке врсте стваралаштва? На крају, *ама не најмање важно* – можда је то и најкрупније питање – зашто се у нашој театролошко-театрографској литератури (и поред више него довољне *историјске дистанце*) није приступило детаљнијој па и цјеловитој анализи позоришног рада и дјеловања у времену 1941–1945? (И још: да ли се *прећуткивањем* стварао својеврстан вјештачки вакуум у континуираном трајању Позоришта у Бањој Луци?)⁹ При покушају да се допре до одговора на постављена (а и на непостављена, али не мање присутна) питања, ваља имати на уму да:

„[...] умјетност има да прати филозофију и естетику нацистичке доктрине. Све колаборационе власти у окупираним земљама [...] доведене су у ситуацију да налазе сопствене обрасце за тај диктат. Цивилна [...] управа, по узору на надређени Трећи Рајх, са своје стране форсира и у области културе програм националне обнове и духовног препорода. За остварење тог концепта... задужења су, поред осталих, добијала и позоришта [...] Двојство власти, њемачке окупационе и [...] подређене 'заштитном старатељству', са израженим диктатом националсоцијалистичке идеологије, издизано је на ниво 'правног' поретка и творило специфичност прокламоване *културне политике*“ (Марковић 1998: 7).

А поред *глобалног* (нацистичко-њемачког) плана, ваља имати на уму и *хрватске* специфичности; па тако подсјећамо да се профил позоришног *преусмјеравања* од стране усташке власти (периода НДХ, 1941–

⁹ Питања постављају и Театри окупиране престонице 1941–1944. Василија Марковића (Марковић 1998: 5–6).

1945), као и мјесто, улога и задаци позоришта *новог доба* лапидарно дефинишу у загребачкој *Хрватској ревији* Матице Хрватске:

„Тај нови дух, усташки дух, дух јасних начела и задатака, дух неизмјерне вјере у самог себе и дубоке свијести о одговорности пред народом, а нада све дух пуног ауторитета, уз фанатично поуздање у гениј свога Поглавника, ушао је 22. травња 1941. и под кров Хрватског Државног Казалишта [...] Доглавник је ту одговорну функцију – једну од најделикатнијих у нашем јавно-културном животу уопће – повјерио проф. Жанку. [...] Тај рад ће бити у томе, да се у Хрв. Држ. Каз. уведе чисти усташки дух, дух слободе и правде, те да се проведе чиста хрватска и етичка оријентација и обзиром на особље и обзиром на репертоар. Нови интендант жели од хватске језгре казалишта, која се уназад два задња деценија са разних протухрватских режима није изгубила у идеолошким заблудама, 'створити чисто хрватски и етички умјетнички организам, који ће по своме карактеру бити *стваралац колективне душе*, јер је то најбитнија ознака казалишне умјетности, ознака, која је прецизно разликује од свих осталих умјетничких израза“ (Теуфел 1941: 269).

Дакле, упркос *политичности* (или управо због ње) театра – посебно за окупационих и ратних прилика, какве су задесиле бањолучки театар у *ендехазијско* вријеме – у свим сегментима (од умјетничког профила позоришта: формирања репертоара [аутора и дјела], естетског нивоа представа и саме *техничке* организације, до питања ангажовања *извођачког особља* и осталих креативних сарадника) – која се на личном –умјетничком плану углавном своди на недоумицу *учествовати или не учествовати* – на плану континуитета, нужно се подразумијева третирање ове димензије позоришне умјетности на професионалној сцени као *засебне етапе* у историји Народног позоришта у Бањој Луци.

Подаци за период 1941–1945. у бањолучкој театарској кући (тада: „Хрватско државно казалиште“) не дају увид у број публике појединих извођених дјела, али се из броја представа може, само посредно, закључивати колико су неке од њих биле *успјешне*: најмање извођења има представа *Без трећега* (17. 12. 1941) Милана Беговића, 2 (по редном броју на плакатима 3); *Пошетала Хана Пехливана* 1942/1943. Расима Филиповића, 4 (обнова 1943/1944. са 3 извођења); *Вероника Десенићка* 1941/1942. има 8 извођења, а највише извођења биљеже *Расемин севдах* Ахмеда Мурадбеговића (у сезони 1942/1943. са 10 извођења; 1943/1944. са 2 извођења); *Мошћанице, во-до племенита* Расима Филиповића (премијера на православни Божић, 7. 1. 1942, са 8 извођења, а по плакатима 12; обнове у сезонама 1942/1943. гдје нема податка о броју играња и 1943/1944. са 3 извођења) са укупно више од 15 извођења те *Заплакала стара мајка Цафербегова* Јакше Кушана (премијера на дан проглашења НДХ, 10. 4. 1942. и обнове 1942/1943. и

1943/1944) са више од 13 извођења (не постоје подаци за обнову у сезони 1942/1943)¹⁰.

Са позиција публике (уз уважавање и наглашено *националног* аспекта у *ендехазиско вријеме*) дјеловање бањолучког позоришта могло је да буде и својеврсно *уточиште* од сурове ратне – окупационе свакодневице, па се и на овом пољу могу – макар посредно – илустровати узајамни односи (ратне – окупационе) стварности и умјетности; односно: да ли су *музе ћутале када су топови грмјели*, или – како би рекао Дивињо – да ли „позориште представља побуну против владајућег поретка“ (1978: 786). Јер, „од изведене позоришне представе, макар и са ратном фабулом, остаје само естетска посљедица допадања или недопадања, остаје утисак и схватање“ (Марковић 1998: 16).

Умјетнички профил, репертоар, глумци, аутори и дјела

Посљедња сезона – непотпуна и без довољно података – прије но што се Свјетски рат пренио и на наше просторе, 1940/1941. показује да „криза која је захватила Позориште траје и даље, како у *комерцијализацији репертоара, форсирањем забаве и разоноде*, тако и у *односу државе према театру*, крајњим немаром бановинске администрације према позоришту. Тако да се на крају, у априлском слому 1941, заједно са бирократском и централизованом државом расула и Врбаска бановина и Бановинско народно позориште 'Краљ Петар I велики ослободилац'. Његова нова стваралачка етапа, послјије *периода вегетирања и таворења за вријеме окупације*, настаће тек након ослобођења земље, у прољеће 1945, у новим друштвеним околностима“ (Лешић 1985: 519) (Курзив наш).

Окончавајући исцрпан преглед дјеловања бањолучког НП, под насловом *Оснивање и умјетничка дјелатност позоришта у Бањалуци (1930–1941)*, у *Историји позоришта Босне и Херцеговине* (Лешић 1985: 463–535), најпоузданији и најприљежнији *хроничар* нашег театарског живота *придружује* се посвемашњем *прећуткивању* периода рата и окупације, свдећи све на уопштено, паушално и ничим непоткријељено (у основи *социјалистичко-идеолошко*) доктринарно *увјерење* – јер, *историја почиње тек '45* – да нова стваралачка етапа настаје тек у новим друштвеним околностима. Дакле, период 1941–1945. и овдје се сматра добом „вегетирања и таворења

¹⁰ Претходни театрографски подаци су наведени према енциклопедијском издању Народно позориште... навођено дјело, и ваља их узимати са опрезношћу, будући да се, по архивској књизи бр. 56. позоришних плаката, за сезону 1943/1944. (до септембра 1944) показује да је најигранија представа била Мошћанице, водо племенита, 28 извођења, Риђокоса – комад у 4 чина с пјевањем, 20 извођења, потом оперета А. М. Вилнера и Р. Боданског Барон Тренк, 17 извођења, Расемин севдах 13, те Пошетала Хана Пехливана, 9, Заплакала стара мајка Џафербегова, 8 извођења, (мада су, и према оба извора, по највећем броју извођења истакнуте углавном исте представе).

за вријеме окупације“, али се не доносе никакви (поготово не релевантни) подаци за било каква утемељена одређења! У недостатку опсежних и валидних театрографских података (изузев енциклопедијски штурих – а дјеломично и непоузданих, на шта су утицале и *објективне околности*; упркос великом труду и прилежности приређивача – одређења, из јубилантске публикације бањолучког НП поводом 50 година постојања те ријетких *извода* из оновремене штампе), принуђени смо да координате репертоара, умјетничког профила, усмјерења, дјела и аутора, као и *извођачког особља* излучујемо са неминовним уопштавањима и посредним закључивањима. Ипак – уз *ограду* како не претендујемо на *непогрешивост* – вјерујемо да је могуће наслутити барем основни смјер и оквир (најприје *умјетничког*) дјеловања НП у Бањој Луци, у вријеме Свјетског рата и окупације, 1941–1945.

Репертоар сваког театра, па и бањолучког у доба НДХ (а – већим дијелом – и његов умјетнички опсег) профилише се самим избором комада; који и показује *усмјерење* позоришта (не само *умјетничко* но и идејно-идеолошко тежиште), нарочито у ратно-окупационом периоду. (Наравно, ваља имати на уму, да свака појединачна представа није *имуна* на додатну *тенденциозност интерпретације*, која се у датим околностима не само подражмијева но је и одлучујући аспект *доживљаја* театарских инсценација.) А репертоар је – слједствено прокламованом националном, *пропагандном* дјеловању био од самих почетака профилисан са намјером *промицбе хрватског духа*, што се *идеолошки* изједначава са *умјетничким*. Тако, у непотписаном тексту са насловом *Хрватско државно казалиште у Бањој Луци* (*Хрватска Крајина*, бр. 20. од 1. јула 1941, објављен на страни 4) – и *обећањем* у наставку – *подигнуће се на достојну умјетничку висину*, сазнајемо како је *повјереник* Матко Џаја извјестио о закључцима конференције свих „интенданата и повјереника казалишта са територија НДХ“, одржане у Загребу (од 21. до 23. маја):

„[...] изнио сам тешко стање у којем се сада налази бањалучко казалиште у погледу управног и глумачког особља, које је наступило услјед тога што је у Бањој Луци у казалишту био велики број глумаца из Србије. Истакао сам потребу да се ово наше казалиште реорганизира у *духу хрватском*, те да буде на достојној умјетничкој висини, јер ће само на тај начин одговорити захтјевима, који се данас постављају [...] Само тада и на тај начин моћи ћемо подигнути ово казалиште и упутити његов рад у хрватском духу, и како би што јаче дјеловало на културном и моралном дизању нашега народа.“

Уз подсјећање на уздах Боривоја Стојковића (1936: 54) како су „политички догађаји вазда били фатални по наше позориште“, није потребно ни доказивати да само театар окружен *слободама* може бити слободан, умјетнички независан и релевантан. А *ратна пракса* – напосе *ендехазијска* – јасно документује и тај аспект историје НП у Бањој Луци.

„Спољном или унутарњом присилом, злоупотребом и употребом изван умјетничке сврхе, театарска функција веома је подложна прорачуну и изопачењу. Хоризонт очекивања публике, кад заузима мјесто у гледалишту и сједа пред завјесу са неодређеним захтјевима, али 'кадра за разноврсности', одавно се користи као васпитно, образовно и културно, па и пропагандно преимућство. Ту се зачела и отровна примисао о манипулативној могућности и утилитарној функцији театра у масовној комуникацији, подређењем сценске умјетности уским социјалним функцијама и потребама једног времена“ (Марковић 1998: 19–20).

У периоду њемачко-ушашке окупације и Другог свјетског рата, у позоришним сезонама између 1941. и 1945. године играју се наглашено *домаћи комади* националних аутора (*Хрвата католика и муслимана*); углавном незнатне – почесто само *локалног значаја* – стварне литерарно-сценске вриједности, а на дјелу је критеријум *националне подобности*. Изводе се и дјела одраније (занимљиво, и у *унитаристичко-југословенском* националном контексту, који је од стране НДХ не само осуђиван и одбациван него и отворено и буквално – прогањан!) доказаних *домаћих* – *несрпске* националности – драмских аутора (Милан Огризовић, Милан Беговић, али и Ахмед Мурадбеговић, који је у вријеме НДХ и управник – *интендант* Народног позоришта у Сарајеву).

Продукција је изненађујуће бројна, посебно у контексту укупних друштвено-историјских околности и умјетничких *потенцијала*. Уз сценске комаде свјетских писаца (доминирају њемачки и италијански аутори, *осовинске националности*; али биљежимо и изведбе *Понижених и увријеђених* Достојевског (20. 4. 1942), Гогољеву *Женидбу*, комедију *Карлова тетка* Брендона Томаса и др.), припремљено је и изведено педесет и четири премијере за три ратне – *ендехазиске* сезоне, до слома фашиста и „Независне државе Хрватске“. Интензитет и обим дјеловања Позоришта у Бањој Луци у вријеме рата и окупације, илуструје трећа сезона: према позоришним плакатима у сезони 1943/1944. (р. бр. архив. књиге 56) изведено је укупно 155 представа, укључујући и *непозоришне програме*, као што су тзв. ведре вечери, рамазанске и бајрамске приредбе, уз све премијере и репризе, као и гостовања. (Подаци за посљедњу премијеру, у сезони 1944/1945. *Витропир* Адалберта Кузмановића (Кузма Новић) потврђују само да је представа била продукована, без датовања и осталих пратећих чињеница: број публике, извођења и сл.)

Тако се и – олако изречена – паушална оцјена о *вегетирању и таворењу* мора довести у питање: осим што са репертоара изостају српски аутори и комади *југословенске оријентације* те свјетски репертоар дјела која су била (од стране *надлежних служби*) процијењена као *неподобна*, увид у програм „Хрватског државног казалишта“ у Бањој Луци 1941–1945. показује осмишљен и садржајан *распоред*; посебно са аспекта драмских дјела свјетске баштине. (Забављачки карактер представа није, сам по себи, ексклузивност ни *ратног позоришта* уопште, ни сцене у Бањој Луци. Сумира-

јући умјетнички карактер овог театра у предратним сезонама, Ј. Лешић оцјењује: *комерцијализација репертоара, форсирање забаве и разоноде!* Поред поменутих представа (и писаца *осовинске њемачко-италијанске провенијенције*, мањег или никаквог драматуршког значаја на свјетској позорници, нпр. Август Хинрих, „сељачка комедија у три чина“ *Борба за гицу*, *Улични свирачи* „комедија у 3 чина с глазбом“ Паула Шурека и др.) играју се и: романтичарска *Сплетка и љубав*, „драма из грађанског живота“ свјетског класика Фридриха Шилера, *Утопљеници* „весела игра у 3 чина“ Јоханеса Нестроја (20. 10. 1943), „ренесансно разиграни“ Голдонијев *Горопадни добротинитељ* (8. 3. 1944), *Риђокоса* „комед у 4 чина с пјевањем“ Шандора Лукачија (који је игран у Бањој Луци и прије рата, први пут 2. 4. 1931, уз више потоњих *обнова*), *Скамполо* „комедија у 3 чина“ Дарија Никодемија (игран на бањолучкој сцени још од 25. 10. 1930, обнављан и у сезони 1931/1932) и други *славни наслови*; дакле репертоарске *нумере* које налазимо и на чврсто компонованим мирнодопским програмима значајних театара.

У свјетском репертоару – разумљиво мотивисано – доминирају забављачке представе, уз социјално-национално ангажоване (по диктату *пропаганде*), а такво репертоарско усмјерење посебно је карактеристично за *домаће* наслове: историјско-националне (хрватске) *драмске теме* Руже Луције Петелинове, *Прва круна/Томислав* и „бајка за велике и мале“ *Жаромил*, „историјска трагедија“ Ј. Е. Томића *Вероника Десенићка*, „драма“ *Златарево злато* А. Шеное, „драма“ *Крижни пут Марије Нежњарове* Иве Жиц-Клачића и сл.; комади из „муслиманске средине“ (аутора и Хрвата и муслимана) *Бошњаци* Ф. Јовића, „драма“ *Заплакала стара мајка Џафербегова* Јакше Кушана, *Пошетала Хана Пехливана*, „комед по народној пјесми у 2 дјела с пјевањем“ *Откако је Бањалука постала* (игран и прије Рата, од 14. 2. 1940, са 7 представа и 2. 281 гледалаца) и „комед из сарајевског живота у 3 чина с пјевањем“ *Мошћанице, водо племенита* Расима Филиповића, „глазбена драма из народног живота с пјевањем“ *Расемин севдах* и „драма у 3 чина“ *На божјем путу* (играна и прије рата, од 11. 11. 1936, са 19 извођења, од тога 12 на гостовању) Ахмеда Мурадбеговића, „драма у 3 чина из муслиманског живота“ *Благдан живота* Абдурахмана Наметка, те „фолклорне“ и „сценске ефемерије“, комади *Омер за наћвама* „пучки игра-каз из сеоског живота у Босни с пјевањем“ Алије Наметка, „брачна комедија“ *Моја жена крпи чаране* Енвера Чолаковића, „драма с пјевањем“ *Иза мушебака* Сулејмана Алечковића Суле итд.

Народске (муслиманске и хрватске), историјске, а најчешће шаливе и забавне, ове представе – уопштено оцјењујући, *ванконтекстуално* – свакако нису нешто чиме би се подичило неко позориште одређеног умјетничког профила и амбиције (независно од нивоа сценске реализације), али – свакако – представљају (више по обиму; мање по умјетничкој разини и думетима: судећи и по броју извођења појединих представа) пажње вриједан скуп наслова, који свједочи о сталној и осмишљеној продукцији НП у

Бањој Луци, чак и у вријеме Свјетског рата и окупације, 1941–1945. године.

Истовремено, претходни увиди јасно показују да је професионално позориште у Бањој Луци – иако са измијењених, потпуно супротних, хрватских позиција (са муслиманима као *хрватским цвијећем*); са до краја измијењеним националним предзнаком и одређењем у односу на раније, југословенско-српско предратно раздобље – наглашено дјеловало као врло важан елеменат устројства, конституисања и афирмисања *националног идентитета*.

Литература

- Брђанин 2010: Б. Брђанин, *Свјетска драма и домаћа позорница*, Бања Лука: Арт принт.
- Дивињо 1978: Ж. Дивињо, *Социологија позоришта*, Београд: БИГЗ.
- Лешић 1985: Ј. Лешић, *Историја позоришта Босне и Херцеговине*, Сарајево: Свјетлост.
- Марковић 1998: В. Марковић, *Театри окупирани престонице 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- МШ (М. Шукало) 1980: у *Народно позориште Босанске крајине (1930–1980)*, Бања Лука: Народно позориште Босанске крајине – Глас.
- Стојковић 1936: Б. Стојковић, *Историја српског позоришта*, Ниш: Графика.
- Теуфел 1941: Ђ. Теуфел, Хрватско државно казалиште, Загреб: *Хрватска ревија*, бр. 5, 269.

Марија Ч. Летић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за енглески језик и књижевност

Оригинални научни рад

АНГЛОАМЕРИЧКА ПОЕЗИЈА У ПОДТЕКСТУ ДЈЕЛА ИВАНА В. ЛАЛИЋА**

Један од најпознатијих српских пјесника двадесетог вијека Иван В. Лалић рођен је 8. јуна 1931. године у Стоцу. У периоду бомбардовања, боравио је у Београду, гдје је касније дипломирао на Правном факултету. Ипак, његово примарно занимање никада није било право већ књижевност. Поред књижевног рада годинама је обављао дужност секретара Савеза књижевника Југославије. Веома добро је познавао књижевност, како нашу, тако и стране. Говорио је више страних језика и преводио са енглеског, италијанског, француског и њемачког. Занимали су га још и филм, филозофија, теорије сликарства, астрономија и теологија (Јовановић 1997: 298–299). Био је један од наших најобразованијих књижевника. Нажалост, његову интелектуалну благодат није пратила и животна. Пресудна година у његовом животу и раду била је 1989, када је његов син Влајко страдао у несрећи на мору. Лалић се тада обратио Господу са молбом да му подари још само седам година живота „како би испевао оно што је нужно осећао да мора да испева“ (Јовановић 1997: 300). Тако је и било. Преминуо је 1996. године у Београду, заокруживши тако мистични круг живота пјесника у свјетлу Творца.

У богатом књижевном раду Ивана В. Лалића, свестрано образованог пјесника и полиглоте, посебно су занимљиве његове везе са англоамеричком књижевном традицијом. Оне се огледају у пјесничком, есејистичком и преводилачком облику. Нарочито је значајна његова преводилачка сарадња са савременим српским пјесником Чарлсом Симићем (Charles Simić), о чему свједочи њихова вишегодишња преписка и њихови заједнички преводилачки пројекти. О преводилачком раду Ивана В. Лалића писао је и његов дугогодишњи сарадник Френсис Џоунс (Francis Jones). Они су заједнички преводили како Лалићеве, тако и Попине и Куленовићеве стихове. На основу богатог преводилачког искуства Џоунс је расправљао о разним преводилачким потешкоћама. Њему је највише муке у преводјењу задавао

* maryletic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Српска лирика 20. вијека у компаративном контексту* (Иван В. Лалић и свјетска лирика) који суфинансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

Куленовић, док су Лалић и Попа били захвалнији за превођење. Стога је и њихова поезија наилазила на бољу рецепцију страног читаоца. Код превођења Лалићеве поезије, како тврди Џонс, „кључна црта“ је била „пука разноликоост могућих циљних облика“ (Џоунс 2007: 484).

Лалићев умјетнички космос био је прожет разним утицајима и рефлексима о којима он експлицитно говори у својим огледима, и чији се трагови, најчешће имплицитно, проналазе у његовој поезији. То су: Томас Стернс Елиот (Thomas Sterns Eliot), Волт Витмен (Walt Whitman) и Емили Дикинсон (Emily Dickinson). Ипак, његови примарни узорци јесу српски пјесници, а страни које је изучавао и преводио, како каже, представљају надоградњу:

„Језик моје поезије обликован је, дубински, на искуству поезије Војислава Илића и Јована Дучића; песници других језика које сам током година читао и преводио (а то превођење је, у мом случају, један од почетка, паралелан колосек) могу бити само елемент једне надоградње у којој се изражава и једна трајна неповратна спрега“ (Лалић 1997: 276).

Пјесник, који је интензивно читао српске и стране пјеснике, посједовао је савршен дар да прочитано систематизује и оствари оригиналан пјеснички израз. Тако је настала изузетна поезија која понекад и у понечему превазилази и стране пјесничке узоре.

О америчким пјесницима, који су били значајни за Лалића, говорили су и други, прије свих Јован Делић у предговору *Антологији савремене америчке поезије*. Он се највише фокусирао на Елиота, Витмена, Емили Дикинсон и Едгара Алана Поа (Edgar Allan Poe). Душица Потих и Радивоје Микић такође истичу значај Лалићевог тумачења Елиотових поетичких и поетских феномена. Тако Микић сматра да је Лалић, „идући за Елиотом“, вјеровао „да прошлост мења садашњост“, и да она није само „једна заустављена тачка у времену“ (Микић 1996: 71), док Душица Потих указује на важност Елиотових ставова да критичари треба да омогуће пјесничким гласовима чист и јасан пријем, те да се труде да саопштење о њима стигне „јасно и целовито“ (Потих 1996: 182).

1.

Лалићево интересовање за англоамеричку културу и књижевност почело је још педесетих година прошлог вијека, дијелом захваљујући и експанзији популарних музичких и филмских жанровских облика који су пристизали из САД. С обзиром на то да је Лалићева осјетљива пјесничка душа имала ослонац и у породичној традицији, јер му је мајка била наставница клавира, не изненађује податак о сјајном препознавању посебне ритмике цез музике и колорита гласова њених извођача. Стога је и Елиотов појам „аудитивне имажинације“, како Делић примјећује (2005: 27), нешто што ће Лалићу бити веома блиско. Такође, на основу његове преписке са Чарлсом Симићем видимо да је музика честа тема, која жанровски варира од класике до цеза (Шеатовић-Димитријевић 2007: 20–21). Његово интере-

совање за америчку поезију као посебан литерарни ентитет резултираће стварањем једне антологије.

Шездесетих година прошлог вијека Лалић је дошао на идеју да састави антологију савремене америчке поезије како би је приближио нашим читаоцима. Антологију Лалић не отвара Едгаром Аланом Поом, како би се очекивало на први поглед, већ Волтом Витменом и Емили Дикинсон. Јован Делић истиче да је Лалић Поа сматрао великим пјесником, али и настављачем европске пјесничке традиције. Оно што је Лалић хтио да издвоји били су неки типично амерички пјеснички феномени. Лалић у „Уводу“ објашњава своје разлоге за овакву хронологију, из чега се види да му је била потребна копча с поменутих пјесницима деветнаестог вијека. Заправо, како објашњава сам, америчка модерна би почињала изнебуха као реакција на ранију имитативну поезију која се снажно ослањала на енглеску матрицу. Тако, ови пјесници означавају почетак једне књижевности која истовремено прати и развој једне нове нације. Пошто књижевности новонасталих нација најчешће имају своје слабости у сфери идентитета, америчка поезија би без Волта Витмена била поезија без традиције. Волт Витмен ће тако постати један од Лалићевих омиљених пјесника код кога, каже, „можемо анализирати звук, структуру, и имажерију његових стихова и истраживати начине и облике стапања библијског версета са новинарском реченицом, традиционалног поетског патоса са интонацијом уличног говора“ (Лалић 2005: 46). С друге стране, Емили Дикинсон представља јединствену појаву у поезији деветнаестог вијека не само у САД, већ и шире. Она уводи новитете и у погледу инвентивности како Лалић каже, у посебним кратким формама. У њеној поезији је нарочито препознатљив мотив смрти и загробног живота увијен у посебне мистичне и трансценденталне идеје.

Његовом избору поезије за ову антологију допринио је Чарлс Симић по коме су Емили Дикинсон и Волт Витмен „прототипи онога што би требало да буде амерички пјесник, бард који је истовремено дио оптимизма свог народа, али и усамљеник и прикривени богохулник“ („Whitman and Dickinson are the prototypes of what an American poet could be, a bard commensurate in optimism with his people versus a recluse and a secret blasphemer“ [Lehman 2006: 163]).¹

Лалићу је занимљив баш такав пјесник – бунтовник, који назначава ново, на шта и Делић указује: „Лалић воли пјеснике превратнике, оне који су по нечему први и нови“ (Делић 2005: 13). Пошто је Волт Витмен један од првих модерниста и један од старијих америчких пјесника, Лалић је сматрао да се америчка поезија као посебан феномен непосредно „обликује и развија у двадесетом веку“ (Лалић 2005: 43). У „Уводу“ ће објаснити најзначајније карактеристике већине пробраних пјесника, од Езре Паунда (Ezra Pound), Карла Сандберга (Carl Sandburg), Вилијама Карлоса Вилијам-

¹ Гдје год то није посебно назначено, цитати су дати у сопственом преводу.

са (William Carlos Williams), па све до Харта Крејна (Hart Crane) кога ће поменути и у једној својој каснијој пјесми.

Антологија се појавила под називом *Антологија модерне америчке поезије* 1972. године, у вријеме када је већ увелико трајала Лалићева преписка и сарадња са Чарлсом Симићем. Њихова сарадња је била посебно значајна на промоцији америчке поезије код нас и српске поезије у САД. У истој деценији Чарлс Симић ће превести на енглески, уз помоћ преводиоца Била Трусдејла (Bill Truesdale), избор из Лалићеве поезије прво под називом *Ватрени вртови* (*Fire Gardens*) 1970. године, потом и у ширем избору из поезије ондашњих најзначајних југословенских пјесника под називом *Четири југословенска пјесника* (*Four Yugoslav Poets*), такође из 1970. године, који су чиниле пјесме Ивана В. Лалића, Бранка Миљковића, Љубомира Симовића и Милорада Павића (Лалић 2005: 14). Понајвише захваљујући Лалићу, савремено српско пјесништво пронашло је свој пут до америчке публике.

2.

У збирци есеја под називом *О поезији*, Лалић је анализирао и критичаре и пјеснике. Посебну пажњу је посветио Т. С. Елиоту кога је уважавао и као пјесника и као критичара. Колико год да је Елиотова критичка и пјесничка мисао садржајна и језгровита, толико је и Лалићева. Када говори о формирању критичке мисли о књижевности, он истиче Елиотову улогу на том плану и као нарочит Елиотов квалитет издваја његово разумијевање критике као појаве и њену креативност. Истовремено он одбацује могућност да је и „велики део онога што се назива *писањем критике* у суштини креација“ (Лалић 1997: 13). То показује на Елиотовом примјеру јер је он и пјесник и тумач пјесништва, што значи да се његов критички поглед прелама кроз посебну призму пјесничке визуре, па је тако био и „апологет своје сопствене поетике“ (Лалић 1997: 14). По Лалићу, на енглеске модернисте и на Елиота утицао је француски симболизам, како у поезији, тако и у критичкој мисли. У вези с тим он се позива на Ренеа Велека (René Wellek) који је тврдио да је ријеч о „енглеској верзији формалистичких и симболистичких теорија“ (Лалић 1997: 14). Лалић није негирао утицаје симболиста у својој сопственој поезији, као што се и Елиот позива на „традицију која почиње са Бодлером, а кулминира у Валерију“ (Лалић 1997: 163).

У Елиотовом тумачењу критике Лалић истиче важност суочавања критичара са задатом материјом, односно, „са *чињеницама*, са исказом књижевног дела; он се не либи да јасно (поједностави обресе и) каже да је суштинска функција књижевне критике да осветљава уметничка дела и коригује укус“ (Лалић 1997: 14). Према томе, иза њега је суштина проблема често удаљавање критичара од самог књижевног исказа и *чињеница* јер би удаљавањем од самог дјела критика постала сама себи сврха. С друге стране, као и у свакој научној и уметничкој дисциплини, и у критици је битна једноставност и разумљивост постављених принципа, јер због *хипертро-*

фиране улоге критичара и функције критике, како каже Елиот, критика „изневерава природу свог постојања“ (Лалић 1997: 23). По Елиоту „велики пјесник је „онај који учини највише могуће језиком који му је задан“ (Лалић 1997: 177).

Поред Елиотове улоге у теорији и науци о књижевности, ништа мање није важна ни његова пјесничка улога. Напротив, прво га препознајемо као пјесника, па тек онда као критичара. Елиотову поезију често називају интелектуалном зато што подразумева образованог читаоца који ће уложити извјестан ангажман да би постао важан чинилац пјесникове дијалектике. То је поезија која полемише са читаоцем, поезија из које чујемо гласове, попут оних које изговара Елиотова „Марина“ („Marina“), или Лалићева „Млада жене из Помпеја“. Обје нас призивају из неког давног времена, проговарајући језиком мита или гледајући са фреске право и безвремено у нашу стварност. Обје пјесме су вапај за дијалогом, за другим који би их саслушао или сагледао унутрашњим оком. Лалић објашњава:

„Очигледно је да је пред нама случај оне врсте ствараоца, чије дело, по својој природи, позива на изјашњење: за или против. Чињеница да је Елиот и врло врстан есејиста, критичар и теоретичар поезије, од немалог је значаја у овом контексту, у којем Елиота сагледавамо и као једну од најутичајнијих личности модерне поезије, не само у свом језику“ (Лалић 1997: 163).

Поред оригиналности и јединствености у избору тема, Елиот је оригиналан и у избору форме. Он свој стих подређује садржају и идеји пјесме. Од тога зависе и дужина, и рима и језички израз. Лалић ту види прије свега пјесникову потребу да дође до самодефиниције:

„Када кажемо да је Елиот револуционисао модерну поезију, онда имамо у виду да је он то учинио у сложенем процесу једног напора да дође до самодефиниције. Он је свесно бирао своју традицију, спајао њене разнородне елементе у личну синтезу, не кријући – него напротив, износећи отворено – утицаје који су битни за формирање његове сопствене поезије“ (Лалић 1997: 163).

Може се рећи да су Елиот и Лалић сродни пјесници на више нивоа: на нивоу личности пјесника – и Лалић и Елиот посједују јасну свијест о националном и духовном идентитету; оба теже ка самодефинисању своје поезије зато су и сјајни критичари; изузетни су интелектуалци, ријетки чак и међу својим савременицима, а универзално, ренесансно знање уграђују у ткиво своје поезије. Цитатност и алузије су неазобилазна карактеристика поезије оба пјесника и оба су у теоријском сагласју које добрим дијелом почива на енглеским ренесансним пјесницима и на Дантеу. На примјер, Елиот је веома цијенио ренесансну поезију, нарочито Џона Дона (John Donne), па Лалић сматра да је од њега и учио: „Елиот код Дона и сродних му песника налази непосредну корелацију између апстрактне мисли и конкретних феномена“ (Лалић 1997: 165). То што је Елиоту било фасцинантно

код Дона јесте и извјесна материјализација мисли кроз искуство: „Код Дона је мисао била искуство“ (Лалић 1997: 164).

Лалић примјећује да су на Елиота утицали његови савременици, а нарочито Езра Паунд. Један од својих најзначајнијих пјесничких пројеката, „Пусту земљу“ („The Waste Land“), Елиот је посветио баш Паунду, „најбољем мајстору“ („il miglior fabbro“ [Лалић 1997: 164]). Када су издавачи одбацивали Елитове прве радове, Паунд је био један од ријетких који је препознао његову величину и подржао га. Поред „Пусте земље“, окосницом Елиотове поезије Лалић сматра *Четири квартета* (*Four Quartets*).

Пуста земља је Елиотова поема, настала 1922. године која одражава друштвену и интелектуалну кризу раног двадесетог вијека, али и његове личне дилеме и проблеме. Интелектуално, духовно и лично искуство нису раздвојени већ су комбиновани у нераскидивој вези мисли и осјећања (Сорер 2006: 62). Лалић сматра да је у основи хаотичне слике ондашњег а и садашњег времена отуђености и одрођености, у ствари хришћанска варијанта потраге за Светим гралом:

„Митска окосница, која даје и наслов поеме, јесте прича о Светом Гралу; у ствари, једна хришћанска варијанта древних митова плодности (Тамуз, Озирис, Адонис...). Та пуста земља је основни симбол проклетства јаловости, које приписује модерној цивилизацији“ (Лалић 1997: 177).

Елитове митске референце се не заустављају само на *Пустој земљи*, оне прожимају његову поезију уопште. Прошлост, она која се историјски догодила, пјеснички наговијештена или усмено пренесена, постаје огледало у коме видимо праву слику наше искривљене садашњице. Елиотова митологија се проширује и на поему *Четири квартета* у којој говори о четири елемента на којима почива свијет: „*Квартети* се даље могу сагледати као поема о четири елемента, чије јединство сачињава живот; у сваком од четири квартета, од којих је сваки посвећен једном, присутна су и дејства четири елемента“ (Лалић 1997: 175). Лалић се у анализи слаже са Хелен Гарднер (Helen Gardner) која сматра да ова четири елемента повезује пети, „неименован али латентан у свим стварима: квинтесенција, истинско начело живота – а то неименовано начело предмет читаве поеме“ (Лалић 1997: 175).

Поред аутопоетичних сличности, поједине пјесме оба пјесника могу се довести у везу, на примјер, Елиотова „Љубавна пјесма Џ. Алфреда Пруфрока“ („Love Song of J. Alfred Prufrock“, 1915), која је Елиота увела у ред великих пјесника, и Лалићева „Јутарња песма господина Оливера“. Обје описују феномен усамљеног човјека средњих година и његову немоћ да унесе било какву промјену у свој живот и да на тај начин савлада страх од првог корака. Обје пјесме почињу својеврсним епиграфом, код Елиота је он преузет из Дантеовог *Пакла* и представља ријечи грофа Гвида да Монтелфелтра из осмог круга пакла: „Да знам, да зборим неком, тко би лако/још на свијет мого поћ из те страхоте,/овај се пламен не би с мјеста мако:// ал’ како нема никог, тко се оте/ још живим на том дну, је л’ вјеровати

гласу,/ одговарам не бојећ се срамоте“² („S'io credesse che mia risposta fosse/A persona che mai tornasse al mondo,/Questa fiamma staria senza piu scosse./Ma perciocchè giammai di questo fondo/Non tornò vivo alcun, s'i'odo il vero,/Senza tema d'infamia ti rispondo“ [Елиот 1963: 3]). Лалићев епиграф је сасвим другачији, написан кратким формама, извјештајног карактера: „Четрдесет година, неожењен. Неко је време водио дневник, уредним рукописом, али се уплашио и сакрио зелену, у платно повезану свеску у орман, међу рубље. Сваког дана је пажљиво читао новине“ (Лалић 1997: 263). Елиотов слободни стих Лалић ће замијенити римованим катренима, тако да његова пјесма ритмом открива лаке кораке јутарње шетње али и бојажљиви такт идеја.

3.

Поред Т. С. Елиота, Лалић у својим огледима говори и о поезији Волта Витмена (1819–1892). Он ће Елиотову дефиницију *великог песника* употребити да би описао Волта Витмена. Иако је ријеч о пјеснику деветнаестог вијека, Лалић га назива „родоначелником поезије коју називамо модерном“ (Лалић 1997: 142). Када говори о јединствености пјесничког израза, Лалић доводи у везу Бодлера и Витмена које види као двије парадигме модерног израза. Они су, заправо, оснивачи модернизма, сваки у свом контексту. И амерички пјесници и критичари Витмена најчешће сматрају метафором идеје САД уопште. Езра Паунд је тврдио да „његова окрутност има и прејак задах, али то је Америка“ (‘His crudity is an exceeding great stench, but it is America’ [Gray 2004: 232]). У вези с тим, Лалић сматра Паунда „настављачем песничке традиције започете Витменом“ (Лалић 1997: 143). М. Џими Килингсворт (М. Jimmie Killingsworth) тврди да се Витмен снажно идентификовао с историјом САД и њеног становништва, те је у ту сврху осмислио и оно што је називао *језичким експериментом*. Тај би се *експеримент* одвијао упоредо са популарном друштвеном појавом у Америци – развојем демократије (Killingsworth 2007: 1). Захваљујући томе, његова поезија, како закључује Лалић, није ларпурлартистичка: он „наступа као песник с мисијом“. У остварењу своје мисије Витмен почиње да користи термин „амерички језик да би њиме саопштио своју поруку једног оптимистичког (и мистичног) хуманизма“ (Лалић 1997: 142). Витменова поезија је наилазила на опречне оцјене и тумачења критичара, али је сигурно да ти критичари никада нису били равнодушни према његовом поетском дјелу. Лалић сматра да је његова поезија „изазивала недвосмислено гласне и често врло супротстављене коментаре, који се крећу у распонима од гневне или хладне негације до панегирика“ (Лалић 1997: 142). Са смрћу Волта Витмена нестаје и Америка коју је створио, закључује Лалић наводећи ријечи Т. С. Елиота: „Витмен ће остати велики представник Америке која више не постоји“ (Лалић 1997: 143).

² У преводу Миховила Комбола, Dante Alighieri, „Pakao“, Matica hrvatska, Zagreb, 1948.

Очигледно је да је ријеч о пјеснику кога није лако дефинисати ако се не употреби неки посебан приступ. У том смислу, Лалић истиче важност контекста у коме се налазио и језика на коме је Витмен стварао: „Као прво, Витмена треба сагледати из традиције поезије његовог језика и тла на коме је поникао“ (Лалић 1997: 142). Оно што су незаобилазни квалитети Витменове поезије, а што је и Елиот уочио јесу његове елегике „што певају о смрти“ (Лалић 1997: 143). У својим размишљањима о поезији, Иван В. Лалић сматра да је у основи поетског стварања једна тема: „постоји само једна фундаментална тема из које, чини ми се, извире цела светска поезија. Та тема уписана је у сазвежђу речи *љубав, смрт, време*. На њу може да се сведе све; сви аспекти боравка и трајања човека, о којима говори поезија“ (Лалић 1997: 266). Ту тему је обрађивао и Витмен. Начин на који је обрадио чини га великим пјесником, чији се „посебни поетски идиом чини непоновљив, као једна лична синтеза, остварена за потребу да се изговори један довршен исказ“ (Лалић 1997: 143).

4.

Рад на *Антологији* значиће и почетак пјесниковог занимања за поезију Емили Дикинсон. Живећи практично између четири зида своје куле у мјесту Амхерст (Amherst) у близини чувеног Харварда (Harvard), Емили Дикинсон ће за живота објавити свега четири пјесме, од скоро 1.800 пјесама које чине њен опус. Поред пјесничког опуса, Лалићу је био занимљив и њен приватни живот. Он је описује као особу која је живот провела „у врло ограниченом кругу особа које је, уопште, сусретала. Последњих двадесет пет година живота њено самотништво граничи се са изолацијом од спољашњег света. Њена кућна библиотека, која се данас чува у склопу библиотеке Харвардовог универзитета, открива нам, међутим, могућност претпоставке једне конзистентне и разнолике духовне дијете“ (Лалић 2005: 47). Тада, касних шездесетих, Лалић указује на значај драме коју Емили Дикинсон „преводи на језик сажетих катрена у којима се апстрактни појмови и предмети реалног света стапају у слике и склопове чија луцидна особеност оставља на свакој њеној песми, као жиг златара, незамењиви знак исте генијалности што стоји иза читавог њеног исказа“ (Лалић 2005: 48).

Посебно је занимљив и пјеснички *чин препознавања* који се догодио десет година касније када је Лалић, као Фулбрајтов стипендиста, посјетио Емилин гроб и родну кућу о чему надахнуто свједочи његов пријатељ, чувени филмски критичар и харвардски професор Владимир Петрић. Петрић, између осталог, говори о Лалићевом преводилачком ангажману у преводу драме Вилијама Љуса *Лепотица из Амхерста* (William Luce, *The Belle of Amherst*). Преводећи драму, Лалић наново открива стихове Емили Дикинсон у њиховом оригиналном контексту. Пјесникињина кућа, њен гроб, близина Харварда, богата библиотека, приближавају и јасније освјетљавају обресе њеног свијета. Тај *чин препознавања* два пјесника, како га Петрић зове „љубав на унутрашњи поглед“, означио је и неке нове превод-

дилачке и пјесничке идеје и рјешења. Он је осјетио и тренутак када се *догодило* то пјесничко препознавања, односно „спајање песничких природа“, „једног јесењег дана 1981.“ у кући Емили Дикинсон (Петрић 2007: 507). Можда баш због тога и Лалићеви *препеви* њене поезије „поседују јединствене садржинско-формалне особености по којима се њено стихотворство знатно разликује од поезије не само њеног времена него уопште одише особеношћу“ (Петрић 2007: 507).

Петрић ће издвојити и једну Емилину пјесму која је на Лалића оставила снажан утисак. Пјесма говори о мистичном сусрету са смрћу. Попут Вилијама Шекспира (William Shakespeare) и Емили Дикинсон живот схвата као позорницу, па ће и смрт добити улогу: „лежећи на самртној постели 'пред (свој) задњи наступ', у собу је улетела мува и 'испред светиљке је стала'" (Петрић 2007: 508–509).³ Петрић указује више на Лалићеву интерпретацију него на формални дио превода. Он тврди да је смисао пјесме боље докучио Лалић него многи амерички критичари, иако је његова интерпретација знатно одударала од „концептуалног (библијског) 'читања': зујање инсекта он је протумачио као сензорно миропомазање пред псеникињин одлазак у Вечност“ (Петрић 2007: 513). Видимо да је Лалић био одличан преводилац са посебним даром разумијевања и тумачења пјесничког текста на страном језику. Разумије се, оно што је читао и преводио преносило се и на његову поезију: „У одређеном смислу, Емилине песме су га подстакле да испева њихове *поетске двојнике* што је много више и продорније, од 'адекватног' превода стихова“ (Петрић 2007: 513). Дакле, сваки пјесник кога би Лалић *препознао* представљао је један нови ослонац за богату пјесничку надоградњу.

На основу прегледа поетика три за Лалића најзначајнија америчка пјесника можемо закључити да би њихов заједнички именилац почивао на Лалићевом ставу о поетском тематском тројству „љубав, смрт и време“. У поезији сва три пјесника ове теме су најдоминантније и код сваког од њих су обиљежене печатом индивидуалног пјесничког израза. Такође, ни превод није само превод, нити препјев, он је често и мотив да се обликује и украси властито пјесничко умијеће. Тако је и Лалић по рецепту Елиотовог *историјског памћења* у своју поезију уткао и великане америчког пјесништва.

³ Лалићев превод.

Литература

- Греј 2004: R. Gray, *A History of American Literature*, Malden: Blackwell Publishing.
- Делић 2005: Ј. Делић, Лалићево откриће америчког пјесничког континента, у: И. В. Лалић (ур.), *Антологија савремене америчке поезије*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 9–32.
- Елиот 1963: T. S. Eliot, Love Song of J. Alfred Prufrock, in: T. S. Eliot, *Collected Poems, 1909–1962*, New York: Harcourt Brace & World, 3–7.
- Јовановић 1997: А. Јовановић, Биографија Ивана В. Лалића, у: Иван В. Лалић, *О поезији*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 295–302.
- Килингсворт 2007: M. J. Killingsworth, *The Cambridge Introduction to Walt Whitman*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Купер 2006: J. X. Cooper, *The Cambridge Introduction to T. S. Eliot*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Лалић 1997: И. В. Лалић, *О поезији*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Лалић 2005: И. В. Лалић, Увод, у: И. В. Лалић (ур.), *Антологија савремене америчке поезије*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 37–78.
- Лејмен 2006: D. Lehman, Emily Dickinson, *The Oxford Book of American Poetry*, David Lehman (ed.), Oxford: Oxford University Press, 163.
- Микић 1996: Р. Микић, Слика, убрзање и огледало, у: Д. Хамовић (ур.), *Иван В. Лалић, Песник*, Краљево: Повеља, 69–95.
- Петрић 2007: В. Петрић, Иван & Емили: Љубав на унутрашњи поглед, у: А. Јовановић (ур.), *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 507–530.
- Потић 1996: Д. Поттић, Књижевни погледи Ивана В. Лалића, у: Д. Хамовић (ур.), *Иван В. Лалић, Песник*, Краљево: Повеља, 153–187.
- Џонс 2007: Френсис Џонс, Лалић и велика генерација југословенске поезије: превођење и рецепција, у: А. Јовановић (ур.), *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 483–506.
- Шеатовић-Димитријевић 2007: С. Шеатовић-Димитријевић, Епистоле пјесника и пријатеља, у: С. Шеатовић-Димитријевић (ур.), *Поглед преко океана, Преписка Ивана В. Лалића и Чарлса Симића*, Београд: Чигоја штампа, Учитељски факултет – Београд, ИКУМ, 7–26.

ЕСХАТОЛОШКА ПРИРОДА ПРВОГ КАНОНА ИВАНА В. ЛАЛИЋА

У досадашњим истраживањима пјесничког остварења *Четири канона* Ивана В. Лалића речено је и написано много тога стручног и важног, али се, осим у кратким цртама, нико није освртао на есхатолошку димензију ове Лалићеве књиге. Тако Александар Јовановић каже „да се у стиховима *Четири канона* непрестано укрштају и самеравају библијско и садашње време“ (Јовановић 2007: 386). Ово би се могло протумачити као самјеравање есхатолошког, односно будућег, и садашњег времена, пошто библијско време није само историјско већ у себе укључује и други долазак Христов и будуће догађаје. У свом раду *Лалићево море, од медитеранске чулности до старозаветног страха*, Светлана Шеатовић-Димитријевић уочава да је у канонима присутно библијско море, које је море страха и трепета зависног од моћи творца. Оно је медијум милости и свирепости у коме синови Израиљеви чудом посред мора добијају пут (Шеатовић-Димитријевић 2007: 158–159). И овдје би се море могло протумачити као симбол будућих догађаја: у Старом завјету као симбол воде крштења кроз коју су Израиљци прошли да би се спасили од Мисираца, а која ће се у Новом завјету појавити као вода очишћења и избављења, која упућује на други долазак Христов и остварењем у пуноћи усиновљења људског рода од стране Бога, усиновљења које је већ отпочело светом тајном крштења. У свом значајном раду *О првој песми „Првог канона“ Ивана В. Лалића* Светлана Велмар-Јанковић истиче да Лалићеви стихови из првог тропара прве песме воде замагљивању смисла. „Сваки стих, наизглед савршено јасан, као да уноси по један слој све дубље херметичности уз помоћ привидно лако препознатљивих синтагми. У другом стиху синтагма у овој позној светлости одмах упозорава на ту херметичност“ (Велмар-Јанковић 2003: 75). Светлана Велмар-Јанковић добро уочава ову херметичност која подсјећа на ријечи апостола Павла да „сада видимо као у огледалу а онда ћемо лицем у лице, сад знам дјелимично, а онда ћу познати као што бих познат“ (1. Кор. 13, 12). Та пуноћа се односи на будуће царство, на Есхатон, када ће нам бити све откривено у истини, по ријечима светог Максима Исповједника. „Стари завјет је *сјенка*, Нови завјет је *икона*, а Есхатон је *истина*. Нови завјет је икона оне истине коју очекујемо и која ће се објавити у пуноћи када се збуде други Христов долазак. Свако дјеловање и пракса нашег живота упоређује се са том истином Будућег Царства, које се предокуша и оприсутњује благодаћу

* vladanba@gmail.com

Духа светог¹. Из претходно реченог види се да је Светлана Велмар-Јанковић добро предосјетила ову есхатолошку димензију *Првог канона* Ивана В. Лалића. Исто тако, и Драган Хамовић у свом раду *Господ Видљив у простору*, каже „да је свеопшти Отац у Лалићевим *Канонима* наговештен у свој недокучивој сложености и несводљивости, са уочљиво разлученим старозаветним и новозаветним слојем“ (Хамовић 1996: 48). Тај новозавјетни слој је иконичност будућег времена, када ће све оно што је Христос започео добити савршенство. Даље, Хамовић истиче „да је спасоносно решење, радосно најављено Благовешћу, довело очовеченог Бога у простор видљивог, да собом објави слово новог савеза између Оца небеског и људи“ (Хамовић 1996: 51–52). Тај *нови савез*, такође нас упућује на Есхатон, гдје ће у потпуности бити остварена заједница (савезништво) Бога и човјека. У том смислу је и Хамовић наговестио неке есхатолошке димензије Лалићевих *Канона*.

Канон као жанр¹ има у потпуности есхатолошке карактеристике. У основи канона су библијске пјесме које имају есхатолошку димензију па је сам избор ове врсте пјесника свјесно или несвјесно навео на пут Есхатона. Постоје мишљења да је „девет пјесама канона између себе лабаво повезано, јер су им основа девет библијских пјесама, испјеваних у разним приликама и од разних лица“ (Мирковић 1995: 225), да су вјештачки скупљене и да и сам канон услед тога трпи од недостатка јединства садржине. То је донекле тачно, јер постоји нешто што везује ове библијске пјесме управо тематски, идејно, у једну смисаону композициону цјелину. То је месијанска идеја која лежи у основи сваке библијске пјесме: Бог прати човјека и води га ка спасоносном крају, када ће се са доласком Месије, Христа, испунити сва очекивања и све чежње човјека заробљеног гријехом и стварношћу смрти (Богдановић 1997: 259). Идеја о доласку Месије је есхатолошка идеја и у Старом и у Новом завјету и то је јединствен оквир који композиционо повезује девет библијских пјесама и пјесме канона и који заокружује основну тему канона: спасење остварено у светости доласка Христовог. Свака појединост, сваки чин и сваки дио молитве канона има своје значење свагда отворено и окренуто кроз прошлост ка будућности. Стога канон има исходиште у бесконачно, у вјечност која је наговјештена другим доласком Спаситеља (Богдановић 1997: 259–260). За разлику од футурологије²,

¹ О канону као жанру види *Азбучник српских средњовековних појмова* Ђорђа Трифуновића (Трифуновић 1990: 129–130). Треба, такође, погледати темељну студију новијег датума професора Александра Петрова, *Канон*, која говори о овом жанру у контексту српске поезије 20. вијека.

² *Футурологија* (*futures studies, strategic foresight, futurology, futuristics, futures thinking*) је интердисциплинарно поље које проучава могући ток времена, развој ситуација, догађаја, уз интеракцију субјективних или објективних чинилаца везаних за исход догађаја. Футурологија истражује и настоји разумјети и повезати догађаје који су се већ збили, оне који се тренутно одвијају, те трендове који ће постојањем, настајањем и ишчезавањем довести до комбинације повољне да се одре-

која проучава пожељан ток времена, есхатолошка идеја односи се прије свега на други Христов долазак и успоставу царства божијег.

У *Религијској и етичкој енциклопедији* професор Сава Агуридис каже да је есхатологија она област која се бави последњим догађајима (Јевтић 1996: 114). Епископ Атанасије Јевтић, такође, износи да је сав историјски процес свијета повезан са есхатологијом. Односно: „свет је постао, али коначно и у пуноћи још није постао. Човек је једна стварна историјска и временска егзистенција, но истовремено човек још није оно што ће бити: већ јесте, али још није. Човек за сада није оно што јесте, више је оно што ће бити“ (Јевтић 1996: 116). Професор Петрос Василијадис истиче да „есхатологија чини средишњи и основни аспект учења о цркви, почетак цркве, појам који цркви даје њен идентитет, али исто тако је одржава и надањује у њеном постојању. Есхатологија, међутим, да би била аутентична, треба да буде у вези не са апстрактном идејом о будућности, што је случај са футуризмом, већ са Христовим учењем о царству божијем. Ова *ријеч о Царству* је довела до тога да сва еклисиолошка разматрања дају приоритет очекиваном царству божијем. Све припада царству. Црква у свом институционалном изразу не управља читавом стварношћу; она само припрема пут према царству, у смислу да је она слика царства. Стога су и сви књижевни текстови, као и иконографија, у служби припреме за наступајуће царство божије. Иако је у очима историчара и социолога црква само још једна људска институција, за теолога и пјесника она је првенствено *тајна*, и врло често је називамо *иконом* царства које ће доћи“ (Василијадис: www.verujem.org).

Нећемо претјерати ако кажемо да је питање есхатологије једно од кључних за разумијевање Лалићева *Четири канона* (у раду се бавимо само *Првим каноном*), јер је то његово пјесничко дјело утемељено на византијској и српској средњовјековној традицији а преко њих и у хришћанској патристици. Будући да есхатон представља остварење и долазак будућег царства божијег, природно је што се у есхатологији налази кључ за разумијевање и других теолошких тема попут христологије, еклисиологије, антропологије, космологије, а које су присутне у Лалићевом дјелу. Стога не смијемо заборавити да, када отворимо питање христологије, морамо увијек имати на уму и њен есхатолошки, пневматолошки и еклисиолошки контекст (Ђаковац: www.verujem.org). Међутим, у овом раду се нећемо детаљно бавити испитивањем свих понаособ поменутих тема хришћанског учења код Лалића, иако се она са есхатологијом намећу као неодвојива. То нека буде тема неког другог научног рада, а овдје ћемо укратко покушати скицирати оне елементе у Лалићевом *Првом канону* који у себи носе есхатолошку димензију.

Њени догађај збуде. Футурологија омогућава вишеструке и отворене расплете адаптирајући се и настављајући своје предвиђање на стварном исходу догађаја (<http://www.futurologija.com/futurologija/>).

Прије него што пређемо на анализу Лалићевих стихова, треба додати и то да историја и историјско никада није било одбацивано у православном учењу. Међутим, историја је свој смисао налазила у једном догађају везаном за будућност – у Парусији или другом доласку Христовом. Стога је историја прије свега света историја откривења божијег и историја спасења, историја заједнице Бога и човјека. Тако се историја сагледава у перспективи будућег царства божијег. Овај правац есхатолошког усмјерења свијета и човјека можда је најбоље богословски обрадио свети Максим Исповједник (Ђаковац: www.verujem.org). По њему, овај свијет, створен ни из чега, налази се у сталном кретању. То кретање није просто кретање без смисла, него је кретање које је у складу или би требало да буде у складу са Логосом заложеним у природу свијета и посебно човјека, који је створен да буде савршитељ божије предзамисли о свијету. Кретање је усмјерено ка Богу. Али то кретање човјека као своје главно својство има слободу. Човјек је слободан, и то је оно што га чини способним да буде приносилац читавог свијета у заједницу са Богом (што Лалић и чини у својој поезији, он просто, своју поезију и читав свијет у поезији приноси Богу, говорећи Богу и свијету *да*), оно што га чини способним да оствари заједницу љубави са Створитељем. Та слобода се изражава кроз подвиг (жртву). Стога човјек није датост која постоји по себи, већ потенцијал или могућност да се оствари, да постане личност. То је ход ка будућности која се већ овдје и сада, у историји, остварује као таква. То је веза са есхатологијом, са будућим царством, као посљедњим догађајем, које је већ сада присутно али не у пуноћи. Стога се и пуноћа човјековог постојања остварује у другоме, у стремљењу ка њему, а тај други је Бог који ће у свом другом доласку успоставити пуноћу постојања. До другог, то јест до Бога, долази се кроз Богородицу и њена улога у томе је огромна. Зато није случајно што је она толико присутна у Лалићевој поезији, нарочито у *Канонима*, о чему ћемо више говорити касније.

Дјело спасења, дакле, почиње у историји али се не завршава у њој. Спасење ће у потпуности постати стварност тек у будућем вијеку. Сагледавајући ово кроз перспективу историје спасења, свети Максим Исповједник каже да је Стари завјет сјенка, Нови завјет икона а истина је стварност будућег вијека. Икону никако не треба схватити као нешто што нема онтолошке везе са стварношћу. Икона је увијек указивала на будућност (Склирис: 1998). Стога је и Лалићева поезија, односно његов *Први канон*, иконичка поезија јер указује на будуће догађаје. Пјесма (икона) даје визију једног другог свијета, са ону страну природног, са полазиштем у природном и историјском.

Есхатолошка природа или есхатолошки елементи Лалићеве поезије које проналазимо у *Првом канону* и који пјевају о долазећем царству божијем најбоље се огледају у сљедећим стиховима:

1. пјесма³

Видећеш...историју у ходу (7)

Господ је велики ратник, име му је Господ, каже књига (9)

Господ је велики ратник, и ми ступамо за њим. (16)

А Он води милошћу својом народ у стан светости своје (19)

Господ је велики ратник, у светињи му стан. (32)

Већ на почетку прве пјесме *Првог канона* Иван В. Лалић отвара тему историје у ходу. Поставља се питање гдје то и куда историја иде и шта је крајњи и коначни циљ тог идења. Да ли та коначница има везе са садашњим догађајима и у каквом су односу будућност и историја? Има ли историја свој крај, ко је води ка том крају и ко је он? Очигледно је да су ово питања која су занимала и Ивана В. Лалића и на која он даје одговор у својим пјесмама. То је случај са *Првим каноном*, гдје имамо јасне наговјештаје будућних догађаја. Ти ставови утемељени су на *Библији* и на јудео-хришћанском православном погледу на свијет и историју. О томе је већ било ријечи у претходним параграфима. Треба само подсетити да овакви Лалићеви ставови долазе на основу његове утемељености у византијској и старој српској традицији, као и на основу везе са Јованом Мајендорфом, теологом који је проучавао и бавио се византијским патристичким наслеђем. Стога ћемо овдје само додати да Лалић на прави начин увиђа да је Господ тај који води народ и историју до њене коначне пуноће и обожења. Почевши од Старог завјета, гдје је наглашено да је Господ ратник који води свој народ у обећану земљу и који се брине о њему, па све до данас, Бог је домоустројитељ историје спасења. „Многи су станови у дому Оца мојега“ каже Христос, припремљени за спасење рода људског. Ти *станови* су *станови* светости и обожења. До светости и спасења долази се крштењем и отуда у *Првом канону* присуство мора, воде, као симбола очишћења.

У другој пјесми Лалић каже:

2. пјесма *Ветар ме води, слепца, у светлост црну (3–4)*

Ветар ме води у непомаку. (5)

Ови стихови подсећају на божански примрак који је Мојсије опитовао на Синајској гори, након преласка Црвеног мора. На том путу из Египта ка обећаној земљи, преко Црвеног мора, Израиљце је водио свјетлосни стуб. И тај стуб и вјетар симболизују наилазак Духа светог, што нас доводи до светодуховског вођења историје ка Есхатону. Стихови који слиједе то још снажније потврђују. Човјек, као смртан, пропадљив, јесте и слијеп. Међутим, љубављу и милошћу божијом у историји нам се открива *жизжак* спасоносне свјетлости, који ће нас у вјечност обасјати *савршено*⁴:

³ Све Лалићеве стихове прузели смо из књиге Иван В. Лалић, *Дела III*, у издању Завода за уџбенике и наставна средства Београд.

⁴ „Јер дјелимично знамо, и дјелимично пророкујемо; А када дође савршено, онда ће престати што је дјелимично“ (1. Кор. 13, 9–10).

Изведи, ветре, у светлост црну (25)

Где као звезду на дну бунара (26)

Назире слепац жижак што зари (27)

То неко тамо обнавља милост. (28)

У трећој пјесми Лалић показује да је Господ тај који васпоставља огреховљену људску природу, страда и васкрсава за човјечанство и приликом Вазнесења обећава свој други долазак:

3. пјесма

Господ убија и оживљује (1)

Послује као болничар (2)

...Ко мрље вина на столњаку последње вечере (10)

Он је тај који спушта у гроб и извлачи (11)

Господ раставља и опет саставља ствари (16)

...Миленијум се топи као толико свећа (24)

Пред једним празним гробом, у Јерусалиму. (25)

Терба додати да стихови упућују и на то да је крајња сврха постојања пројављивање Тајне вечере у царству божијем, у његовом величанственом есхатолошком сјају, обновљење *домаћинства* (oikos) Божијег, измирење и излијечење човјечанства и читаве творевине. Празан гроб у Јерусалиму потврђује све оно што је Христос обећао на Тајној вечери. Лалић даље наставља:

4. пјесма *Ружно се сложиле ствари у осмом дану стварања (9)*

Осми дан је есхатолошки дан. То је превазилажење оних седам библијских дана који симболишу историју, а самим тим и превазилажење вјечног кружног времена које је било карактеристичано за паганско поимање живота. Зато се у *Библији* каже „И би вече и би јутро, дан један“ (ἡμέρα μία) (1Мој. 1, 5). Свети Василије у свом тумачењу шестоднева објашњава: зашто се каже један дан, а не први дан? Зато што је истовремено и осми дан. Кад би био само први, закључио би се кругом седам и онда бисмо морали опет испочетка. Каже се „и би дан један“, јер је то и осми дан, есхатолошки. То је превазилажење затворених кругова *Библије* (Јевтић 1996: 125–126). Вјечност припада обоженим бићима и то је људско призивање да се у вјечности постане бог по благодати. Та вјечност се назива будућим вијеком или осмим даном. То није један дан, јер је изван сваког циклуса и времена и преображава сву творевину и цјелокупно постајање заснива на вјечности. Осми дан представља обновљење свих бића која су раздробљена гријехом у вјечни покрет ка Богу и будућности (Брајовић 2005: 165). Иако нам у претходним стиховима Лалић говори о осмом дану као ружном дану, у којем су се ружно сложиле ствари, подразумијевајући под тим наставак људске историје и онога што човјек ради и ствара након првих седам дана стварања божијег, ипак се овај осми дан треба посматрати из овог есхатолошког угла онако како га и патристичка традиција разумије.

У петој пјесми имамо сљедеће есхатолошке назнаке:

5. пјесма *...твоја је роса на трави (11)*
 Каже књига, и земља ће изметнути мртваце (12)
 И моје ће мртво тело устати. (13)

Библијска роса, која се помиње у *Светој књизи*, јесте симбол обнове и живота. То је у вези са књигом *Откривења*, гдје се најављује нови живот будућег царства, а коју Лалић овдје подразумева, и која, са осталим новозавјетним списима наговјештава свеопште васкрсење из мртвих.

Долазимо и до најкарактеристичнијег есхатолошког мјеста у *Првом канону*. Сви ови стихови шесте пјесме канона, иза које слиједи кондак и икос посвећен пресветој Богородици, повезани су интертекстуално са књигом *Откривења*. Риба је асоцијација за Јону, који је метонимија васкрсења, тиме што је у утроби кита провео три дана и након тога био спасен. То све упућује на Христово васкрсење и предображава његов други долазак који је обећао након васкрсења:

6. пјесма
 ...Он живот вади из јаме (10)
 Завати, дакле, својски из дубине (11)
 Утробе рибље и утробе своје... (12)
 Јер само тако, можда, још ћеш да угледаш (16)
 Свету цркву Његову (како пише у књизи) (17)
 Јер она је одредиште молитве твоје, твог крика. (18)
 Па да сретни расплет фабуле изнова буде (19)
 Заповест риби да те избљује, као Јону, (20)
 На обалу да те избљује, на земљу, на нову, (21)
 Коју осветљава венац⁵ од дванаест звезда на глави (22)
 Жене из књиге писане на Патмосу; (23)

Иван В. Лалић је слику нове земље и слику жене преузео из дванаесте главе књиге *Откривења*⁶. У откривењској причи дати су космички атрибути премудрости божије; земаљски елементи се након вазнесења преображавају у небеску сферу (Евдокимов 2001: 210–211). Успење и Вазнесење пресвете Богородице на небо је уподобљавање Дјеве премудрости божијој: то је уједно откривање вјечне дјевствености и светости Богородице коју Јован Богослов изоси, а коју Лалић овдје упошљава. „Дванаест звезда на њеној глави значи дванаест Израилевих племена, после којих ће доћи дванаест апостола“ (Петковић 2007: 75). То је и знак саборног јединства које је кроз цркву почело да се остварује, али ће своју пуноћу доживјети у Есхатону. Након Богородичиног Вазнесења мајка постаје црква, а човјек се

⁵ „Човјек треба да досегне оно што он јесте у својој суштини – образ Архетипа, Логоса, вјечног сунца Христа. То објашњава многобројне симболе који усмјеравају и показују пут ка Христу, а употребљавају се не само у Новом завјету већ у цјелокупној хришћанској књижевности: вијенац, сунце, бисер, звијезда (Евдокимов 2001: 200).

⁶ И знак велики показа се на небу: Жена обучена у сунце, и месец под ногама њезиним, и на глави њезиној вијенац од дванаест звијезда“ (Откр. 12, 1).

рођењем у цркви враћа Богу Оцу, у своје небеско отачаство. Христос се образује у човјеку и он, собом предвиђа царство небеско, прилаже цио земаљски план небеском. Црква и Богородица су у блиској вези, јер ријечи Јована Богослова „обучена у сунце, са дванаест звијезда“ односе се на цркву, како мисли Евдокимов (2001), коју „ни врата пакла неће надвладати“ (Мт. 16, 18). Она је ново рађање смјештено у срце свијета, пружање мајчинске заштите, рађање на небу и усмјеравање човјека према његовом небеском отачаству. Ово је, уствари, прослављање есхатолошке епохе, коју и Лалић слави у свом *Првом канону*. Богородица је *нова твар, нова земља*, како Лалић доноси, али је и Црква „нова земља“ у којој се обнавља човјечанство и образује нова богочовјечанска заједница. „Љепота ће спасити свијет“, љепота Христова, љепота Светог духа, љепота Богородице и на крају љепота цркве обучене у сунце. Лалић даље наставља:

...на лези (23)

...Да се одмориш мало. (25)

Радуј се, „нова земљо“, коју назирем, смртан. (31)

Тај вјечни одмор, у *новој земљи*, која се у историји назире, јесте, такође, потврда есхатолошке природе *Првог канона*. Иван В. Лалић, пратећи лук византијске и српске средњовјековне поезије, објављује не само склоп датих религиозних убјеђења, моралних заповијести, већ и долазеће царство, благу вијест *нове есхатолошке стварности*. Седма пјесма даље казује:

7. пјесма *Обнавља завет своју снагу: (3)*

Зли пламен бива свежа ружа. (4)

...За васкрсење, оног дана (19)

Кад све у свему буде Бог. (20)

Човјек као пропадљив има потребу да се сједини са Богом и да превазиђе смртност и ограниченост своје природе. Међутим, њему је немогуће да то оствари сам, без остатка природе за коју је везан. Човјек није бестјелесан као анђео, него је тјелесан и његова природа је психофизичка. Као једино створење које има могућност да читаву природу поведе ка спасењу, он има потенцијал да себе и творевину доведе до стања које је свети Максим назвао стасис – до мировања у Богу. Ово мировање (στάσις) – управо представља оно што бисмо назвали есхатолошким моментом. То је стање будућег вијека коме човјек треба да стреми. То је Лалић добро уочио када пјева да ће „све у свему бити Бог“, без кога је немогуће остварити спасење, пуноћу и вјечност живота. Пјевање о видљивом и невидљивом и о томе да „Господ води милошћу својом народ у стан светости своје“, јесте обнављење Завјета Бога са људима, испуњење божијих обећања, која су отпочела да се остварују и која ће се у пуноћи остварити у *земљи новој*, када све постане *Нови корен* (шеста и девета пјесма).

8. пјесма *Смрт је само синкопа у динамици спаса, (11)*

Почело је са вртом, на крају биће врт. (12)

И овдје нас Лалић подсјећа да је смрт само прелазак из пропадљивог у непропадљиви вјечни начин постојања, по благодати божијој, што је у рајском врту већ започето, Христовим доласком потврђено, а другим доласком ће бити објављено у пуноћи. Треба напоменути да ће нови живот бити узвишенији од рајског и да то није кружни повратак времена на прошле догађаје, као у вјеровању античких Грка, већ ново, још неоткривено вријеме, које *људско око не видје*. Осма пјесма се даље наставља:

...; на воденоме крсту (13)

разапет је Београд, светлост му пробија бок. (14)

По ријечима светог Максима Исповједника „онај који је разумио тајну крста и који се унио у неизрециву силу тајне васкрсења, разумио је циљ због којег је Бог на почетку све саздао“ (Ђаковац: www.vegijem.org). Тајна крста коју Лалић овдје слика, а на којој је Београд разапет, неминовно предсказује васкрсење и спасење које ће се догодити у будућем царству. Спасење није нешто што се одиграло у прошлости већ је ствар будућности, премда смо и у садашњем вијеку позвани да учествујемо у том будућем догађају. „Једино се страдањима и крстом препознаје љубавна веза Бога и свијета. Неопходно је да се саразапнеш Распетоме, да састрадаваш Страдалноме да би се и прославио са Прослављеним. Без страдања и без уског пута не може се ући у град светих, и зацарити са Царем у будућим бескрајним вијековима“ (Кардамакис 2005: 286). Лалић даље пјева:

А у Јерусалиму, јутром кад станем на прозор, (15)

Сионску гледах гору (16)

Јерусалим је град међу другим градовима на земљи, али је и Сион, свети град који носи име божије (Дан. 9, 18). Он је космички центар, света гора, земаљска тачка коју додирује *Лествица Јакова*. Помињање Јерусалима јесте, такође, есхатолошка слика, самим тим што је везана за књигу *Откривења*⁷, и што Лалић као и раније тај приказ преузима из ње. И пресвета Богородица се назива Новим Јерусалимом, јер је носила у себи самог Јавхеа (Евдокимов 2001: 205). Утолико је Лалићево помињање Јерусалима занимљивије, јер је канон као жанр блиско везан за слављење Богородице.

...-но пустимо богословље, (22)

Оно је корен сумње, каже један филозоф (23)

... Песма је истински пут. (24)

Учешће у благодати спасења и освећења јесте право слављење (ортодоксија) Бога како би се живот преобразио у евхаристијску (слављеничку) трпезу. Сав православни подвиг, који изражава динамички карактер православне духовности, јесте евхаристијско и доксологијско дјело, право живљење и право-слављење. Свако ко прославља Бога и себе прославља. А

⁷ „И видјех Свети град, Јерусалим нови, гдје силази са неба од Бога, припремљен као невјеста украшена мужу својему. И дође један од седам анђела и рече ми: Ходи да то покажем Невјесту, Жену Јагњетову. И одведе ме у Духу на гору велику и високу, и показа ми Град, свети Јерусалим, који силази са неба од Бога“ (Откр. 21, 2; 9–10).

прослављање и опјевавање имена божијег јесте идење ка есхатолошком савршенству, ка пројави васкрслог Христа, ка коначној слави хришћанина. Богослужење јесте богослављење, а канон је у пуном смислу богослужбена и богослављеничка пјесма која открива славу божију и читаве творевине. Зато Лалић и каже да је *пјесма истински пут* (осма пјесма). Ко се радује, ко се весели и узноси химне и поје Богу прославља велику милост и неизрециви домострој божији. Потврду Лалићевих ријечи да је *пјесма истински пут* можемо наћи и у молитви Деветог часа: „Просвијетли ме да бих те увијек прослављао, певао ти и говорио један свет један Господ, Исус Христос, славу Бога Оца.“ Девета, завршна пјесма, гласи:

9. пјесма *На сваком царском дверима олтара, склопљеним* (1)
 Као крила арханђела, у дубинским секундама (2)
 Изрицање благе вести,... (3)
 ...видећеш исти призор: (6)
 Саздање храма за нови корен и земљу нову (7)

Двери су, као што је познато, симбол уласка. Царске двери су олтарске двери, куда савршитељ свете евхаристије уноси свете дарове (предложени хљеб и вино – нашу захвалност Богу) приликом великог входа или великог уласка. Тај велики вход представља улазак у царство небеско, пред престо Бога Оца, гдје се обавља Тајна вечера љубави Бога и човјека и гдје, једући и пијући тијело и крв Христову постајемо сједињени и обожени, онакви какви ћемо бити у пуноћи. Дакле, већ сад, али не још, ми кушамо светост и обожење. Стога су и претходни Лалићеви стихови *изрицање* те благе вијести (коју је арханђео, као вјесник нове милости већ донио), обожења свега створеног. Поред двери, храм представља читаву васељену концентрисану на једном мјесту. На том мјесту, у храму божијем, гдје се савшава света евхаристија, пројављује се *нови корен* и *нова земља* вјечног присуства божијег. Овдје се ријеч храм може односити и на човјека, који је по ријечима *Светог писма*, „храм Духа светог“, укоријењен у *нову земљу*. Из овога се може закључити да се православна есхатологија не схвата само хронолошки, као један будући догађај, као нешто што ће се десити на крају времена. Она се прије свега схвата *квалитативно*, као нешто ново што је већ започело са Христом и његовом црквом, што даје печат садашњем вијеку и дејствује као динамичко опредјељење космичке и историјске стварности, као поништење сваке ограничености, палог и старог човјека (Кардамакис 2005: 282). У наредним стиховима Лалић каже:

- Еони плету венац око тог разговора,* (26)
Плету га кружно, плету га у спирали милости нове (27)

Из ових стихова се јасно види да се вријеме плете око разговора Архангела и Богородице, спасоносног дијалога оне која је, смирена, рекла Богу „ево слушкиње Господње“ и тим својим ријечима пристала да буде спаситељка рода људског. Без њеног пристанка Бог се не би могао оваплотити и постати човјек, а самим тим ни човјечанство не би било избављено од гријеха и смрти. Стога је овај *разговор* од пресудне важности за истори-

ју људског спасења. Да се тиме остварила потпуна милост божија над творевином показује и Лалићев наредни стих, гдје се каже да се кружно плете вијенац спасења. Круг је симбол пуноће, савршенства, неподијељености (Chevalier/Gheeerbrant 2003: 320), а тај *разговор* најаву је, како тада, тако и сада, пуноће и савршенства живота другог доласка Христовог.

Лалићев *Први канон* изражава нови догађај који је у свијет донијела милост божија кроз Богородицу: она је родила онога који ће сабрати цркву (сабор) божију на земљи. Црква је кроз догађај васкрсења Христовог побједила страх од смрти.

Лалићево понављање исте пјесничке форме канона, што је био случај и у средњовјековној књижевности, није ништа друго до смјештање љубави у постојећи оквир (Богдановић 1997). Љубав и пјесников доживљај Христа јесте екстаза и аутентична оригиналност. Заједница Бога као апсолутне оригиналности и човјека, који тежи уподобити се тој оригиналности, чини средњовјековног пјесника ствараоцем. Тај подвижнички напор уподобљавања Богу јесте стваралаштво, а непоновљиви однос сваког човјека са Богом јесте оригиналност. Тако је Лалић настављач оног предања које је живо и које се развија и које нам је предато да њим живимо. Главна карактеристика тог предања јесте есхатолошка. Догађаји започињу у историји али је тежиште на Есхатону, гдје ће се открити истина у пуноћи (Василијадис: www.verujem.org).

Свјетлост есхатолошког васкрсења и раја освјетљава цјелокупну творевину. Та свјетлост, коју налазимо у књижевним текстовима, почевши од јеванђеља, па све до Ивана В. Лалића, освјетљава и преиначава историјску истину тако да се историјско вријеме преображава у литургијско. Тај етерохронизам (друговременост) јако је важан за поетику књижевних текстова који у себи садрже есхатолошку идеју другог доласка Христовог и васпостављања његовог вјечног царства (Кардамакис 2005).

Извори

Лалић 1997: Иван В. Лалић, *Дела III*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд.

Литература

Богдановић 1997: Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд: СКЗ.

Бојовић 2008: Б. Бојовић, *Историја и есхатологија*, Врњци: Братство св. Симеона Мироточивог.

Брајовић 2005: Б. Брајовић, *ΑΣΥΛΙΑ*, Београд: Хришћанска мисао.

Василијадис, П. *Есхатолошка еклисиологија: изнад конвенционалне евхаристијске еклисиологије*.

<http://www.verujem.org/teologija/vasilijadis_eshatoloska_eklisiologija.htm>

- Велмар-Јанковић 2003: С. Велмар-Јанковић, О првој песми Првог канона Ивана В. Лалића, *Споменица Ивана В. Лалића*, Београд: САНУ.
- Делић 2007: Ј. Делић, Лалићев дијалог са савременом српском поезијом – ка експлицитној поетици, *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*, Институт за књижевност и уметност, Београд: Учитељски факултет.
- Ђаковац, А. *Кратак осврт на неке аспекте есхатолошког начина постојања према светом Максиму Исповеднику*.
<<http://www.verujem.org/teologija/Eshatoloski.pdf>>.
- Евдокимов 2001: П. Евдокимов, *Жена и спасење света*, Светигора, Цетиње.
- Зизиулас, Ј. *Есхатологија и друштво*.
<http://www.verujem.org/pdf/zizioulas_eshatologija_drustvom.pdf>.
- Јевтић 1996: А. Јевтић, *Загрљај светова*, Србиње (Фоча): Символ.
- Јовановић 2007: А. Јовановић, Духовни патриотизам Ивана В. Лалића или о културно-историјским подстицајима „Четири канона“, *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*, Институт за књижевност и уметност, Београд: Учитељски факултет.
- Кардамакис 2005: М. Кардамакис, *Православна духовност*, Манастир Хиландар, Света Гора.
- Мирковић 1995: Л. Мирковић, *Православна литургија*, Београд: СПЦ.
- Петковић 2007: Н. Петковић, *Словенске пчеле у Грачаници*, Београд: Завод за уџбенике.
- Петров 2008: А. Петров, *Канон*, Београд: Службени гласник.
- Свето писмо*, Свети архијерејски синод српске православне цркве, Београд, 2004.
- Склирис 1998: С. Склирис, *Ликовни простор у византијској иконографији*, Београд – Ваљево: Хришћанска миса.
- Трифунровић 1990: Ђ. Трифунровић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Нолит.
- Хамовић 1996: Д. Хамовић, Господ видљив у простору, *Иван В. Лалић песник (Зборник)*, Краљево: Повеља.
- Chevalier/Gheerbrant 2003: J. Chevalier/A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Banjaluka: Romanov.
- Шеатовић-Димитријевић 2007: С. Шеатовић-Димитријевић, Лалићево море, од медитеранске чулности до старозаветног страха, *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића (Зборник радова)*, Институт за књижевност и уметност, Београд: Учитељски факултет.

МИЛОРАД Ј. МИТРОВИЋ У КОМПАРАТИВНОМ КОНТЕКСТУ** (контакти и подстицаји)

Милорад Ј. Мировић је на крају 19. и почетку 20. вијека представљао најзначајније име српске лирике. Имао је ту част, али и врло незахвалну дужност, да заврши плејаду београдских пјесника нераздвојно везаних за дим старих *Дарданела* и књижевних састанака у дому Војислава Илића. И баш зато што је био посљедњи у тој генерацији, Митровић је више него други примио ударе нове пјесничке школе Дучића и Ракића. „Овај огорчени противник ненародног режима у Србији крајем 19. и почетком 20. вијека и пјесник *старог кова*, означио је крај једне и долазак друге епохе и, како се испоставило, притоме имао врло незахвалну улогу“ (в. Јовановић 1965: 301).

Није неважно на овом мјесту подсјетити на извјесне појединости из Митровићеве биографије. У мјесту свог рођења (Митровић је рођен у Београду 20. фебруара 1867. године), добио је како прво, тако и потоње школско образовање. По завршетку студија радио је као судски писар, као средњи секретар, те као судија: Ужице (1891), Горњи Милановац (1892), Чачак (1892–1893), Мионица (1893–1894), Београд (1894), Смедерево (1894–1895), Књажевац (1896–1897), Крагујевац (1896–1898). Са положаја судије првостепеног суда у Крагујевцу отпуштен је 20. октобра 1898. године као политички дисидент и особа штетна по владајући режим династије Обреновић. Потом је живио у Београду као слободан књижевник, сарађујући у бројним листовима и часописима, а највише у опозиционом листу Јанка Веселиновића *Звезда* (1898–1901). Указом од 17. марта 1901. године враћен је у државну службу као судија Првостепеног суда у Шапцу, одакле је премјештен за секретара Апелационог суда у Београду, да би поново био отпуштен 1903. године као противник владајућег режима. Послије Мајског преврата и династичке смјене, потпуно разочаран политиком Радикалне странке, кандидовао се неуспјешно за народног посланика у Округу београдском, на листи радикалског дисидента Алексе Жујовића. Често губљења посла и сељакања по паланкама, неостварена љубави према дјевојци Мирјани (кћерка министра Павла Маринковића) и тешка материјална ситуаци-

* mirjana_lukic@yahoo.com

** Рад је дио пројекта *Српска лирика 20. вијека у компаративном контексту*, одобреном од стране Министарства просвјете и културе Републике Српске 2010. године

ја, оставили су тешке посљедице по Митровићев живот. Умро је од туберкулозе 27. маја 1907. године (в. Николић 1997: 530–532).

Милорад Ј. Митровић је поезију писао још од школских дана. Прва његова сачувана пјесма објављена је у сомборском *Голубу* (1880), затим је пјесме, политичке и књижевне чланке, као и преводе са руског (В. Розентал, Пушкин, Крилов, П. К. Љвов) и њемачког језика (Ленеу, Уланд, Платен, Езоп) објављивао у многим часописима. Издавамо неке од најзначајнијих: *Невен* (1881, 1884, 1903–1904), *Српче* (1882–1884), *Јавор* (1884, 1887, 1891, 1893), *Отаџбина* (1889–1892), *Босанска вила* (1892, 1894, 1902, 1908), *Стражилово* (1894), *Бранково коло* (1895–1996, 1899, 1904), *Српски књижевни гласник* (1901–1903, 1905, 1907) и сл. Славу је стекао као лирски пјесник и за живота је објавио свега двије збирке поезије: *Књига о љубави. Баладе и романсе* (Београд, 1899) и *Пригодне песме* (Београд, 1903). Објавио је одломак историјске трагедије *Деспот Лазар Бранковић* (Београд, 1893). Уз Митровићеву пјесму „Млади пастир и царева кћи“ у часопису *Звезда* (књига 3, 1901, стр. 5) најављује се пјесничка књига *Горско цвеће*, писана по народним мотивима, али до њеног објављивања никада није дошло. Као и недовршени спјев о ослобађању Београда, пјесникова рукописна заоставштина највећим дијелом је уништена у току Првог свјетског рата. Мање је познато да је Милорад Митровић написао и једно пародично дјело у прозној форми. Ријеч је о авантуристичком роману *Романтични пустолов*, којим је хтио да исмије у оно вријеме веома популарне преведене романе у *свескама за грош*, романе тзв. *петпарачке литературе*. (в. Б. Бибић 1939: 490–491). Прву свеску *Романтичних пустолова* Митровић је потписао провидним анаграмом *Ћирилим Ј. Тодоров* (1890). Међутим, ондашња читалачка публика роман је дочекала са одушевљењем, потпуно несвјесна главне намјере његовог аутора. Према свједочењу Митровићевог блиског пријатеља, такође књижевника, Тодора Љ. Поповића, популарност овог романа толико је сметала писцу да се послјије ове *незгоде* посве одрекао свог првенца и необичног анаграма.¹ Послије Митровићеве смрти *Српска књижевна задруга* у редакцији Јеремије Живановића објавила је 1910. године избор из пјесникове поезије под насловом *Песме* (СКЗ, књ. 127, 1910), уврстивши двије трећине од приближно 250 написаних лирских пје-

¹ У име старих дана и дубоког поштовања према Митровићевом лику и дјелу, Тодор Љ. Поповић ће у *Српском књижевном гласнику* (Нова серија: год. LVI, Београд, 1939, број 7, стр. 410.) забиљежити и ову анегдоту везану за поменути роман: „Сећам се да ме је једна девојка, која је свршила два разреда гимназије, на годину дана после појаве тих *Пустолова* молила да јој, како знам – да знам, набавим све свеске. Интересовала је нарочито судбина једне женске. Митровића то наљути, те код друге свеске стане, и – одрекне се тих *Пустолова*. Нити је он то писао, нити је Ћилоримо његов псеудоним... Када сам једном упитао Митровића, зашто није довршио те пустолове, ништа ми није одговорио. Учинио ми се да ме није чуо, па сам поновио питање, а он ми некако опором, не гледајући у мене већ некуд у другу страну, одговори: *Остави се Бога ти, тих глупости!*“

сама и епиграма. Заступљен је у више антологија српског пјесништва (Б. Поповић, Б. Ковачевић, Св. Стефановић, Б. Павић, В. Ђурић и др). Један дио пјесништва (многобројни епиграми, басне и друге пригодне пјесме) остаје необухваћен овим пописом, јер многе своје стихове пјесник није потписивао из политичких разлога, па је немогуће тачно утврдити шта је тачно испјевао.

Иако се у готово свим удбеницима Митровићево име наводи као илустрација Илићевог утицаја на потоње српске пјеснике, треба напоменути и истакнути да се он брзо ослободио тог утицаја и почео пјевати својим гласом, те да је од Илићеве смрти до појаве српске модерне важио за најистакнутијег српског пјесника. Био је пјесник модерног сензибилитета, одњеговане културе и примјерене версификације, поетички утемељен на спонтаним идејама симболизма и неоромантизма, те као такав млађи савременик и сљедбеник В. Илића и А. Шантића, а претходник М. Ракића и Јована Дучића. (в. Цар 1932: 183–192). У Митровићевом пјевању можемо издвојити пет аутономних цјелина: рефлексивну, љубавну, сатиричну и пригодну лирику, те лирске басне.

У рефлексивним пјесмама, Митровић је излагао иманентне поетичке идеје (*Не никад неће моја лира, Песник, Ненаписана песма*), расправљао је о природи и далеким предјелима (*Цветак, Стари дуб, Недеља на селу, Зимска ружа*), о давним временима (*Дух прошлости, На развалинама*), о пролазности живота (*Мојим прошлим данима, Пред пролеће, Далеко, далеко, да ми је да бежим...*). У љубавним пјесмама је ураћао у нестварни свијет вјечне љепоте и идеалне љубави (*Стара љубав, Фантазија о љубави, Песма о срцу*), разоткривао је трагедију осујећене љубави (*Била једном ружа једна*), те евоцирао љубавне мотиве народне лирике (*Робиња, Двоје драгих, Мртав витез, Млади пастир и царева кћерка*), као и мотивику ренесансних и класичних пјесника (*Хетера, Трубадур, Дон Рамиро, Лепа Ванда*). Подударан је с тим и недовршени шаљиви спјев *Пенелопа* (објављена укупно три пјевања, 1900–1905), испјеван као пародија истоимене јунакиње из Хомерове *Одисеје*. У сатиричним стиховима исмијавао је актуелне књижевне прилике (*Незнану Незнановићу, Пријатељска пошалица*), политичко полтронство (*Позив на патриотски збор*), док је у епиграмима, кроз оштре инвективе, жигосао савремене људе и прилике (*Кокета удавача, Трећи гроб, Примеран учитељ, Изгласасмо буџет, Срећна земља, Примерна супруга*). Пригодну лирику су му карактерисали осврти на важне годишњице (*О прослави Светозара Марковића, Коста С. Таушановић, Апотеоза Јоакиму Вујићу*), као и некролози поводом смрти драгих личности (*Божја Кнежевић*). У лирским баснама је правио сатиричке параболе о савременим друштвеним аномалијама: *Пас и његова судба, Свиња реформатор, Лав и лицемери, Млади орао, Веће врана, Орао, врана и споменик, Кобац и стари врабац, Лав и магарац, Зечја интерпелација* (Максимовић 2010: 333).

Наведена разноврсност упућује на потребу за новим издањима Митровићеве поезије, као и на то да заслужије нова читања и вредновања, нарочито ако се узме у обзир чињеница да су и поред ове разноврсности, књижевни критичари и савременици били склони окарактерисати Митровића као наивног романтичара и умјетника „старог кова“. Данас се чини да су Митровићеви савременици (Ј. Скерлић, Ј. Дучић, Б. Лазаревић и др.) потврду за овакав став тражили, прије свега, у његовим баладама и романсима, а пресудан утисак на њих је остављала сама Митровићева личност, његова појава, стварна и изграђивана у свакодневном боемском животу.²

Јован Скерлић је пјеснику замјерио недостатак родољубивих тема. Бранко Лазаревић, који је поновио Скерлићево мишљење о Митровићевим баладама као о најбољим баладама српске књижевности, истакао је једино пјесму посвећену Војиславу Илићу (*Далеко, далеко, да ми је да бежим*)³, тврдећи да у њој „има нечега од вишег песника“ (Лазаревић 1924: 4). Јован Дучић, за кога је Митровић рекао да пише *раскреченим пером*⁴ и који је о своме непосредном представнику у слави, писао *обрачунски* (в. Константиновић 1983: 518–547) није ову пјесму ни поменуо, него је указао само на *Ненаписану песму* из 1900. године. Поред Бранка Лазаревића, који се први озбиљније позабавио Митровићевим баладама и њиховим жанровским проблемима, посебну пажњу интимној лирици и другим аутономним цјелинама, посветили су Горан Максимовић, Рашко Јовановић и Миљивој Ненин. Ријетки су они текстови који говоре о Митровићевом стиху, пјесничким инспирацијама и могућим утицајима.

Да је Митровић веома брзо усавршио технику стила, тј. савладао оно што је занатска страна у пјесничкој умјетности, и заиста, у том погледу, досегао завидну висину, свједоче и његови стихови, који су били често навођени као примјери у уџбеницима и теоријама књижевности (в. Дими-

² Нпр. Дучић ће у есеју о Милораду Ј. Митровићу, први пут штампаном у *Српско-хрватском алманаху* 1911. године, дословно преузети Скерлићеву слику Милорада Митровића: „вечито намрштено, са уздигнутом јаким од капута и са натученим шеширом до обрва“, коју ће Дучић мало засладити додатком о два његова велика и тужна ока која су безазлено гледала.

³ Пјесма је први пут објављена у *Српском књижевном гласнику*, 16. марта 1907, XXIII. Скерлић је видио у овој пјесми Митровићеву слутњу скоре смрти, а Бодан Поповић ју је уврстио у своју *Антологију новије српске лирике*: „Далеко, далеко да ми је да бежим/ У предео неки, и сам не знам куда,/ И под јасним небом и зрацима свежим/ Да се тихо губим ко ледена грудa/ Под пролећним дахом.“

⁴ У календару *Србобран* за 1900. годину Митровић у епиграму *О Дучићевој прослави* пише:

Не знам како мачем
И са којом мером;
Не знам како крстом,
И са каквом вером;
Ал' знам да је пис'о
С раскреченим пером.

тријевић 1965: 100–159). Један дио те поезије посветио је тадашњим политичким појавама и догађајима. Његови епиграми, басне и друге алегоричне пјесме својеврсна су хроника ондашњих политичких збивања. Рашко Јовановић (1965: 315) сматра да је „Митровић као ретко који наш пјесник користио епиграме, пригодне песме и лирске басне за исказивање својих политичких ставова, протеста и горких подсмјеха појединцима“. С дуге стране, то је давало повода неким критичарима да констатују одсуство осјећаја у његовој поезији, те да занемаре неке пјесме, једноставне и врло спонтане у изразу, настале понајчешће у тужним и елегичним расположењима. Најбоље од њих карактерише прегнантност израза. У том погледу посебно се истиче његова пјесма *Уздахну зима седа*. Управо та једноставност и концизност израза подсећали су критичаре на поезију Јована Грчића Миленка. Пјесму *Уздахну зима седа*, испјевану у три осмерачка катрена, у којима пјесник резигнирано закључује да и њега, попут лишћа расутог по гори, „сустиже зима рано“, објавио је Митровић у *Искри* 1898. године, дакле, у вријеме када су започела његова политичка прогонства. Тако да можемо тврдити да су стихови ове пјесме, прије свега, одраз пјесникова ондашњег расположења, а не посљедица угледања на старије поетске ствараоце. Митровић је умио да врло оригинално, рекли бисмо, чак и новаторски за оно вријеме, дочара своје тужно расположење са којим се већ помирио. Његова туга у стиховима се постепено претварала у резигнацију, па чак и у песимизам. И мада сличних мотива има већ у поезији Ј. Ј. Змаја (*Спаљена песма*) и Милете Јакшића (*Уништена песма*), Митровићева *Ненаписана песма* по искрености у изразу стоји далеко изнад осталих. Достојна инспирације једног Диса, ова пјесма најбоље говори о пјесниковим идеалима, али и нездовољству животом и општим приликама (в. Јовановић 1965: 315). Пјесма је испјевана у четири строфе, „лепо израђене, заокругљене, скоро исковане. Из ове пјесме види се пјесникова способност за танчине, за виши узлет, за финију речитост, чак за дубље унутрашње доживљаје“ (Дучић 1989: 36). Настала 1900. године, дакле, прије симболистичких идеја Јована Дучића, ова пјесма ће нагнати Радомира Констатиновића (1983: 530) да се запита: „није ли, заиста, М. Ј. Митровић, следбеник Војислава Илића (али не само на речи, него и у егзистенцији), стигао до на сами праг симболистичке сугестије, управо жудњом за далеким, у своме неприхватању света на који је био осуђен? Он није знао симболисте; али је знао негацију постојећег, у духу Илићевом, и у дух сатиричног Змаја, и знао је за очајање побуњеног човека у земљи *Свиње рефотматора* и, у том очајању, налазио ово *далеко* као мотив *љубави бескрајне, незнане* земље и *незнане* језику, као оно неизговорљиво у говору, као оно *ненаписано* у *написаном*“.

Жудња за даљинама и непознатим предјелима, једна је од пјесничких тема које су заједничке Војиславу Илићу и Милораду Митровићу, али и њиховим предходницима и сљедбеницима. О тој младалачкој жудњи за *непознатим светом* и *вечитом хармонијом* пјева, на примјер, Војислав Илић у пјесми *Моји пријатељи* (1886), а ови мотиви се, потом, појављују у

низу стихова млађих пјесника.⁵ Почетком вијека овај мотив је већ изразито опште мјесто. Светислав Стефановић има више пјесама тог типа, од збирке из 1904. године (*Елегија, Поезија*) до оне из 1912. (нпр. *Склад* у циклусу *Музичке визије*). Такође, Сима Пандуровић у *Мртвим пламеновима* (1904) и Душан Васиљев у *Етирологу* показују жељу за бијегом од свакодневице и завичаја у егзотичне предјеле. Три године послје оглашава се и Милорад Ј. Митровић са пјесмом *Далеко, далеко, да ми је да бежим*, али за разлику од својих претходника, он се темом бјекства опраштао од поезије и живота. Р. Јовановић (1965: 307–308) тврди да „бежање од живота нису у нашој новијој поезији започели ни Ракић, ни Дучић. Већ у Митровићевој поезији, заправо у његовој најбољој песми, опажамо ту тенденцију. Ова песма тачно одражава пишчеве преокупације пред саму његову смрт. Ова поезија умирања има свог претходника и премца једино у Бранку Радичевићу“:

... Ја замишљаам сада:
Ко јелова шума нада мном се нише,
Шуми песма хорска, а кроз лишће пада
Зрак румен и златан од сунчане кише
И над травом лебди...

.....
... А ја мрк и ледан.
Мој се поглед диже горе, небу више,
И под небом гледам на дах плави један
И умирем тако тихо, тихо, тише.

Јован Скерлић је у овој пјесми видио Митровићеву слутњу сопствене смрти (Скерлић 1964: 139), а Бранко Лазаревић је у својим *Импресцијама из књижевности* (1924: 4) прецизно забиљежио: „У тој песми има нечега од вишег песника: широк полет и узлет маште, дирљива непосредност осећања, притајена резигнација човека који воли што га нестаје, и неко широко пантеистичко схватање наше судбине“.

Митровић се као почетник највише кретао у пјесничком друштву, које се осамдесетих година 19. вијека окупљало у дому Војислава Илића, па је био под непосредним утицајем његове поезије, као што су били и готово сви почетници онога времена. Отуда његовом пјесништву има много пјесама са класичним мотивима, отуда и велики број тзв. описних пјесама, које по мишљењу неких књижевних критичара представљају само слаб одјек Илићеве естетике.⁶ Међутим, да се убрзо ослободио Војислављевог утицаја, те да се развио у пјесника са оригиналним идејама и мислима, свједо-

⁵ О чежњи за даљинама, као мотиву у српској поезији с крај 19. и почетком 20. вијека, пише Драгиша Витошевић (*Српско пјесништво II, 1901–1914*) Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 13–15.

⁶ Јован Дучић ће у већ поменутом *обрачунском* есеју (*Моји сапутници, Милорад. Ј. Митровић*, Сарајево, 1969, стр. 17–21) рећи: „Митровић је само одзвиздао оно што је Војислав био одсвирао“.

че Митровићеве баладе и романсе, а најистакнутије од њих су: *Била једном ружа једна*, *Шах песник*, *Дон Рамиро*, *Папучица*, *Два витеза*, *Лена Ванда* и др.

Баладе и романсе представљају збијен еп, у крупним и јаким потезима износе тужне или веселе историје, развијене народне легенде или пјесничке фантазије, те нису погодне за показивање највреднијих особина једног пјесника (в. Скерлић 1964: 130); карактерише их подједнака заступљеност сва три елемента: лирског, епског и драмског, које је Митровић успјешно спајао. Због тога је и Јован Дучић морао пјеснику одати пуно признање и забиљежити да су Митровићеве баладе: „досада најбоље баладе српске књижевности. Оне су израђене у жанру, чак и у шаблону, али су баладе, и то баладе које имају своје сижеје и своје класичне боје. Немају нарочитог колорита, ни нарочитих обрта, ни боју земље ни времена које описују, али имају добру фабулу која правилно почиње и правилно свршава... Његова је строфа чиста и развијање логично“ (1989: 34–35). Мајсторство причања у стиху истакли су Скерлић и Лазаревић, а оно је, прије свега, подразумијевало и такозвано *поентирање* пјесме. Међутим, ни то истакнуто мајсторство није спријечило извјесне Митровићеве савременике да главни недостатак пјесама виде у тематској сродности са Илићем.

Када су у питању Митровићеве баладе и романсе, могу се испитивати одређени утицаји, то је ван сваке сумње. Међутим, не треба занемарити чињеницу да се и сам Војислав Илић на почетку свог пјевања придржавао руских и њемачких пјесника. Дакле, понајприје се требају испитати утицаји из свјетске литературе, да се при томе не треба изгубити из вида и чињеницу да је сама форма, а не садржина углавном заслужна за све те асоцијације критичара и проучавалаца Митровићеве поезије, који су се тако вриједно трудили да изнађу Митровићеве евентуалне узорке, и онда када је то било разумљиво и оправдано, али и онда када је то било савршено непотребно (в. Јовановић 1965: 311).

У баладама се Митровић враћао витешкој прошлости, позорнице главних збивања скоро увијек су били стари дворци (можда негдје у Шпанији и Пољској), а већина његових личности нама туђи људи. Као и у свим баладама, и у Митровићевим су опјеване тужне судбине храбрих витезова, који су због неостварене љубави били спремни на све жртве. У том погледу једна од најуспјелијих и најинтересантнијих пјесама је она о несрећном витезу Дон Рамиру, који не успјева остварити љубав са вољеном женом због предачке мржње. Иако од остарјелог слуге сваког дана слуша брижне ријечи о могућој освети и смрти, Дон Рамиро заљубљено хрли у драганине дворе, у којима је одувјек био непожељан гост и гдје ће окончати живот. Пјесма се састоји из три дијела, сваки од њих има шест строфа, испјеваних у осмерачким катренама. И поред форме, која је врло лијепо израђена, успјешно поентираних и реализованих идеја, Митровићев савременици су замјерили пјеснику да се и у овој балади угледао на Војислава Илића, тј. на његову пјесму *Дон Фернандо*. Јован Дучић је сматрао да су Митровићеве

баладе и романсе у збирци *Књига о љубави* сасвим испјеване у форми и духу њемачког језика. За поменућу баладу је тврдио да је *изашла* из Хајнеовог канцонијера, те да се у њој не може ни наслутити пјесникова оригиналност у мислима и идејама (в. Дучић 1989: 30). Посматрана из данашњег угла, балада *Дон Рамиро* може бити интересантна „као обиљежје читаве једне епохе, једног стила, који је својим романтизмом будио фантазију и сентиментална осећања у читалаца“ (Јовановић 1965: 311), па осим истоименог јунака пјесме, романтичарских и баладских одлика, било каква дуга веза са Хајнеовом пјесмом би била излишна.

У балади *Дон Рамиру* је Митровић, између осталог, показао да може успјешно остварити и неопходни жалобни тон, уз изванредну дескрипцију. Ова наклоност ка поетској дескрипцији доћи ће до изражаја у неколико балада (*Лепа Ванда*, *Двоје драгих*, *Мртав витез*), а можда се најбоље манифестовала у *Два витеза*. Јован Скерлић је посебно истицао стихове посљедње стофе, који су „без фразе, без извештачености, тако сликарски представљају целу драму“ (Скерлић 1964: 111):

А кад мину ноћно доба
Лежала су мртва оба.

Још крв кваси ране свеже
А просуте чаше леже.

Међутим, формална структура баладе, као и лирско казивање о младићима заљубљеним у исту дјевојку, подсјећа на пјесму *Крчмаричина кћи*⁷ њемачког пјесника Лудвига Уланда. Митровићеви витезови лаког мача употребиће их против себе, док их је Уланд помирио у љубави према мртој драгој; амбијент и простор су исти у обје пјесме. На ову сродност први је указао Јован Дучић (1989: 30), чиме се потврдила тврдња да је преводилачки рад и њемачка лирика из епохе романтизма имала великог утицаја на пјесничко стваралаштво Милорада Ј. Митровића. У том смислу можемо довести у везу пјесму *Певачев опроштај* Фридриха Шилера⁸ и Митровићеву пјесму *Песнику* из циклуса *Мисли и снови*. И један и други настоје у пјесмама показати да је пјесништво животни задатак, судбинска дужност и несебични дар муза, који не познаје вијек трајања⁹. Страсна преданост поезији најбоље се огледа у једној Митровићевој пјесми без наслова, а чији стихови гласе:

⁷ Ова пјесма је објављена у антологији *Песништво европског романтизма*, Просвета, Београд, 1968, приредио Миодраг Павловић (Уланд: 137–138).

⁸ Исто (Шилер: 36).

⁹ Стихови Шилерове пјесме гласе: Песме ми биће само дотле ту/ док буде једне душе да их среће; / да маштањима слатким сплиће њу, /узвишеног јој чувства беру цвеће.

Од свега ћу се одрећи једном,
И љубави и таштине пукe,
Уморно ћу очи заклопити
И на груди прекрстити руке.

.....

Да, свега ћу се одрећи једном
Ал' не песме и милина њени' (Митровић 1910: 23–24).

Као што смо видјели, за живота је Митровић написао само двије књиге пјесама: *Књига о љубави. Баладе и романсе* (Београд, 1899) и *Пригодне песме* (Београд, 1903), али је по часописима оставио и већи број оних које своје мјесто нису нашле ни у избору *Песама* чији је приређивач био Јеремија Живановић. У потоњим пјесмама можемо примијетити да се пјесник све више усавршавао ка савладавању технике стиха, тј. онога што је занатска страна пјесничке умјетности, али се садржајно највише кретао у границама Илићеве поезије. Такође, „можда се Митровић у својим баладама и романсама угледао на Гетеа, Шилера и Уланда, сви знаци за то постоје, али он је користећи опште теме баладног пјесништва успио да изнађе одговарајуће тонове, риме и ритмове на нашем језику, што се мора оквалификовати као оригиналан стваралачки поступак, а не само као епигонство и пуко подражавање“ (Јовановић 1965: 315). Рукописи за трећу збирку пјесама *Горско цвеће* (мање је познато да је пјесник рукописе украшавао оригиналним цртежима и вињетама) уништени су у току рата, што представља велику штету за нека будућа истраживања, јер тек тада бисмо могли имати цјеловиту слику о Митровићу као лиричару. Међутим, баладе и романсе, елегije и интимна лирика, лирске басне и сатиричне пјесме Митровићеве, могу нам представити пјесника примјерене версификације, истанчаних осјећања, искреног и непосредног, што је сасвим довољно за нека нова читања, истраживања и вредновања.

Извори

Митровић 1899: М. Ј. Митровић, *Књига о љубави. Баладе и романсе*, Београд: Парна радикална штампарија.

Митровић 1903: М. Ј. Митровић, *Пригодне песме*, Београд: Штампарија Савића и комп.

Митровић, 1910: М. Ј. Митровић, *Песме Милорада Ј. Митровића*, Београд: Српска књижевна задруга.

Павловић, 1968: М. Павловић, *Песништво европског романтизма*, Београд: Просвета.

Литература

Б. Б-вић 1939: Б. Б-ић, *Милорад Ј. Митровић, Сећање Б. Б-ића*, Београд: Српски књижевни гласник, Нова серија, год IV, број 6, 490–491.

- Б. Б-вић 1939: Б. Б-ић, *Милорад Ј. Митровић, Сећање Б. Б-ића*, Београд: Српски књижевни гласник, Нова серија, год IV, број 7, 410.
- Витошевић 1975: Д. Витошевић, *Српско песништво (1901–1914)*, Београд: Вук Караџић.
- Димитријевић 1965: Р. Димитријевић, *Теорија књижевности*, Београд: Рад.
- Дучић, 1989: Ј. Дучић, *Моји сапутници*, Београд–Сарајево: Свјетлост–Просвета, 11–41.
- Јовановић 1965: Р. Јовановић, *Поезија Милорада Ј. Митровића*, Нови Сад: Летопис Матице Српске, књ. 396, св. 4, стр. 301–317.
- Константиновић 1983: Р. Константиновић, *Биће и језик*, Београд: Просвета.
- Лазаревић 1924: Б. Лазаревић, *Импесије из књижевности*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, друга свеска, 5–8.
- Максимовић 2010: Г. Максимовић, *Милорад Ј. Митровић и Тодор Љ. Поповић (Једно књижевно пријатељство из бoемског Београда на крају 19. и на почетку 20. вијека)*, Нови Сад: Матица Српска, друга свеска, 313–329.
- Николић 1997: М. Р. Николић, *Лексикон писаца Југославије IV*, Нови Сад: Матица српска, 530–532.
- Скерлић 1977: Ј. Скерлић, *Писци и књиге IV*, Београд: Просвета, 106–139.
- Цар 1932: М. Цар, Милорад Митровић, у: *Моје симпатије*, Београд, 183–192.

ПОЕТИЧКА НАЧЕЛА СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА У КОНТЕКСТУ ЕВРОПСКЕ АВАНГАРДЕ** (ЗБИРКА ПЈЕСАМА *МЈЕЋА* – 1911. ГОД.)

1.

Збирка пјесама *Мјећа* изашла је 1911. године, у вријеме када се на нашим просторима само осјећају први таласи надолazeћих модернистичких тенденција из Европе, а које се, при томе, нису посебно ни издвојиле једна из друге, па можемо говорити о извјесном синкретизму модерности. Исте године изашла је и збирка пјесама *Утопљене душе* Владислава Петковића Диса као и *Антологија новије српске лирике* Богдана Поповића. Иако је то било прво објављено дјело Станислава Винавера, што може значити, али не и нужно, да његова поетичка начела нису била сасвим утемељена, макар и са велике временске дистанце каква је ова наша, чини се изузетно значајном за лоцирање пута српске књижевности у односу на европску, а ако ништа друго, онда засигурно представља путоказ и својеврсну врсту предлошка цјелокупног Винаверовог дјела.

Подсјећамо да је *Мјећа*, књига стихова Станислава Винавера, како јој у поднаслову пише, изашла 1911. године у издању београдске штампарије „Доситеј Обрадовић“. Интересантног назива, према имену Винаверове сестре Мјечиславе – Мјеће, интересантне посвете: *Нади да ћемо се једном састати сви они који смо волели на земљи*, састоји се од сљедећих цјелина: *Мјећа, Акорди, Венеција, Песници, Сумракове флауте, Сирене, Музика, Фатон, Фанфаре, Приче једнога свитца на каменоме зиду, Песнички списи (Трајка Ћирића млађег) и Финале*.

Прва цјелина носи назив као и читава збирка, *Мјећа*, и састоји се од само три пјесме: „Трен“, „Сестрици далекој“ и „Незнаној другарици“. Све три пјесме посвећене су сестри Мјечислави – Мјећи, док је то само у првој и директно наглашено.

Други тематски круг пјесама *Акорди* има двадесет и шест пјесама, ако изузмемо посебно издвајање топонима *Венеција* као поткрuga. Ако *Венецију* заиста посматрамо готово као засебну цјелину унутар једне, онда круг *Акорди* има једну потцјелину са тринаест пјесама. Тематски круг *Песници* састоји се од једанест пјесама, *Сумракове флауте* имају свега пет пјесама, *Музика* пет, *Фанфаре* и *Приче једнога свитца* по седам. *Песнички*

* april99@teol.net

** Рад је настао у оквиру пројекта *Српска лирика 20. вијека у компаративном контексту*, који суфинансира Министарство науке и културе РС.

списи са *Сонетом читатељу* на уводном мјесту, у оквиру поднасловa *Правци* имају пет пјесама, а у оквиру другог поднасловa *Из нове српске лирике* петнаест. Крајње поглавље *Акорди* има осам пјесама. Поред ових набројаних пјесничких кругова, у збирци се налазе и два спјева, а то су *Сирене* и *Фаетон*.

Према садржају и тематици издвојених пјесничких цјелина, како то запажа Петар Милосављевић (Милосављевић 1991: 8), збирка би се генерално могла подијелити на два дијела. Први дио би обимом био већи, а чиниле би га лирске пјесме, док би други, обимом мањи дио, обухватио Винаверове пародије. Када смо рекли да ова збирка представља неку врсту изворишта других Винаверових дјела, мислили смо на то да је у периоду између два рата објавио три књиге пјесама и то: *Варош злих волшебника*, *Чувари света* и *Женидба врапца подунавца*, које су, наравно, различите, али у основи имају исто полазиште, а то је управо збирка стихова *Мјећа*. Све пародије из, условно речено, другог дијела *Мјеће*, прештампане су у 1920. године у његовој најпопуларнијој књизи *Пантологија новије српске пеленгирике*.

2.

У *Мјећи*, већ по самим насловима цјелина и формама појединих пјесама, можемо закључити да не постоји неки нарочити заједнички именитељ, нити централни мотив, који би представљао и језгро збирке. Заступљене су најразличитије форме, како на нивоу метра, тако и на нивоу риме и строфе. Најчешћи су трохеји, мада има и пјесама испјеваних у јамској интонацији, а оно што је веома интересантно у овој збирци то су пјесме испјеване на принципу смјењивања трохеја и јамба, у тзв. *логаедском стиху* (пјесма „*Salux les chateaux*“). У овој Винаверовој збирци можемо наћи различите врсте строфа на линији од дистиха до форме сонета, чак и телеграфског сонета. Исто је и са римом. Поједине пјесме, а то су најчешће сонети, имају строго испоштовану метричку схему, али много је и оних са неуједначеном римом, као и слободним стихом (пјесма „*Будала*“).

Судећи по самом експериментисању са књижевним формама и жанровима, који се, иако различити, налазе у истој књизи *стихова*, ова збирка и својом формалном страном представља зачетак нечега што ће се касније назвати авангардом у српској књижевности. И не само то. С обзиром на то да је ова књига настала више са циљем да се одрази тренутни карактер српског пјесништва и учртају координате према којима би требало да се развија, а мање са циљем уживања у читању поезије, можемо је посматрати, на извјестан начин, као програмску. У том смислу, она одражава неке од основних Винаверових и теоријских и књижевних принципа. Тако ово Винаверово експериментисање са метром, римом и врстама строфа, управо одражава један такав принцип, а то је *истраживање могућности српског језика и говорне мелодије*.

3.

Да бисмо детектовали европски траг у поменутој пјесничкој књизи, мораћемо се подсјетити реакција у јавности. Први међу критичарима који се огласио поводом Винаверове збирке пјесама јесте Јован Скерлић, износећи мишљење да поменута збирка има модернитета у себи, да Винавер као модерниста „има стварног осећања и смисла за модернизам“ (Скерлић 1913: 78–79). Још каже да „овај млади литерата има много литературе, да је много читао и са љубављу улазио у уметност, и од свега тога му је много остало“ (Скерлић 1913: 78–79), што је у потпуности тачно. А шта је то читао Винавер, ко и шта је био предмет његовог интересовања? Ми ћемо покушати реконструисати Винаверову мини библиотеку и то само на основу наслова његових есеја, без обзира на то што су сви објављени након *Мјеће*. Пратећи тај траг, може се закључити да је за њега један од интересантнијих и омиљенијих европских писаца био Шекспир, затим ту су Вијон, Рабле, Гете, Рембо, Валери, Маларме, Флобер, Пруст, Т. С. Елиот, Хемингвеј, Иго, Јесењин, Толстој, Бјели, Блок и много, много других, не само књижевних умјетника, већ и филозофа као што је Бергсон, Винаверов духовни учитељ, или научника, као што је Алберт Ајнштајн. Само из овог кратког списка имена може се схватити да је Винавер читао писце различите, не само по томе што су потицали из различитих националних и књижевних оријентација, већ и по времену када су стварали – подједнако је читао и оне из периода средњег вијека као и савременике – а да не говоримо колико су различити између себе по властитим идејама и погледима. Поред свега тога, сам Винавер експлицитно је говорио слједеће: „Када је поезија у питању, ту се држим завета Малармеа, Елиота и Лазе Костића“ (Винавер 1952: 3).

Наравно, свака литература оставља трага на читаоца, па тако и на Винавера. Пошто је и сам био у Француској, као и већина српских модерниста, и критичари су, углавном, признавали да су на њега највише утицала, поред Бергсона, имали француски пјесници. Ако посматрамо однос према француским пјесницима на генералном плану, и код Винавера примјетимо незадовољство постојећом стварношћу, које је било својствено пјесницима Рембоове и Бодлерове линије. У *Мјећи* можемо наћи конкретне примјере гдје се то незадовољство претаче у побуну против традиције и тежњу ка успостављању нових облика. Тако, Винавер пјева: „У паучини тонова свилени/Далека, тиха, крије ми се муза...“ (Винавер 1911: 15, пјесма *Моја муза*). Његова муза је сва у *тоновима боја и бојама тонова*, тј. у музици, коју, опет, изражава синестезијом. У овим стиховима се огледа зачестак Винаверовог става, којег се држао читавог живота, а то је да је музику треба црпити из језика, и да је музика „исто толико битна и законодавна као и граматика“ (Винавер 1975: 89).

У исто вријеме, својим ставом одражава и Верленов став: „De la musique avant toute chose!“¹ или „De la musique encore et toujours!“¹ (Петковић 2002: 251).

Збирка pjesама *Мјећа* одише музиком и асоцијацијама на музику. То се види и по обиљу музичких термина и мотива који стоје у насловима pjesама („Adagio“, „Notturmo“, „Schrezo“, „Marshe funebre“ итд.), али не само по томе већ и по устројству појединих. На примјер, pjesма „Трен“ грађена је на принципу *фуге*² у музици. Два катрена спјевана су у симетричним десетерцима, а друге двије строфе, у начелу секстине, дате су истом комбинацијом петераца и четвараца. Строфе са дужим стиховима носе једну тему – осјећање туге и бола за изгубљеном сестром, а строфе са краћим стиховима носе другу тему – наду да ће бол престати и да ће Мјећа наставити живјети у његовом сјећању. Строфе се наизмјенично смјењују, чиме се постиже укрштање на бази контрапункта, коме, према музичкој теорији, и сама *фуга* припада.

Даље, последњи циклус у збирци под називом *Finale*, који је Винавер посветио својој мајци Ружи, организован је, такође, према извјесној музичкој структури. Наиме, ако се присјетимо да је Винаверова мајка била пијанисткиња, схватићемо да је насловима pjesама и редослиједом покушавао постићи форму клавирске сонате. Отуда се pjesме редају као мање-више уобичајеној схеми сонате: „Adagio“, „Allegro appassionato“, „Scherzo“, „Finale“. Овим поступком Винавер показује да еуфонију pjesме не чини само рима и метар, већ да и сама структура може да придонесе, ако је компонована на музичком принципу.

Када већ говоримо о структури, не можемо да пренебрегнемо наслов ове књиге стихова. Наслов збирке *Мјећа* упућује на Винаверову покојну сестру Мјечиславу и представља неку врсту посвете читаве збирке. Укупно четири pjesме директно асоцирају на умрлу сестру. Три су дате на почетку књиге, а једна на крају, чиме је она заокружена. Иако смо на почетку рада нагласили да ћемо се, прије свега, држати Винаверових веза са француским pjesницима, на тренутак ћемо одступити од тога. Разлог се крије управо у овом наслову, који нас неодољиво упућује на мотив мртве драге. Тако се морамо осврнути на Едгара Алана Поа, кога је читао и о коме је писао и сам Винавер.

С тим у вези, подсјетићемо се есеја „Филозофија композиције“, Едгара Алана Поа насталог поводом pjesме „Гавран“ (мада се односи и на његову pjesму „Анабел Ли“). Наиме, говорећи о љепоти као подручју инспирације за pjesму, Едгар Алан По тражи прави израз у којем ће се љепота у највишој мјери испољити. Дошао је до закључка да је прави израз туга јер:

¹ Верленове pjesме су цитиране према преводу Миодрага Радовића: „Музике пре сваке ствари!“ и „Музике још и увек!“

² О начину грађења *фуге* као музичке композиције видјети у: *Музички лексикон: приручник за љубитеље музике*, Каспер Хевелер, превео Илија Врсајков, друго проширено издање, Матица српска, Нови Сад 1990.

„Лепота било које врсте, на свом највишем степену развитка, неизбежно узбуђује осетљиву душу до суза“ (Петковић 2002: 225).

Тако, желећи да постигне као циљ *врхунац, или, савршенство*, у свим појединостима, тражио је најтужнији тренутак у човјечијој представи, који, дефинитивно, јесте смрт, али да би била пјеснички елеменат за њега то није *обична* смрт. За Поа је „смрт лепе жене неоспорно најпесничкији предмет на свету, нарочито зато што је и кад је најтешње повезан са Лепотом“ (Петковић 2002: 226).

Љепота, о којој говори По, повезана је са љубављу, код њега драгог према драгој, код Винавера брата према сестри, што јој не умањује вриједност и снагу.

Пошто поменути мотив код Винавера нема улогу у грађењу структуре пјесме као што је то примарно код Поа, долазимо до закључка да је Винавер искористивши овај мотив хтио увјерити и читаоца и критику да умјетнички успјела пјесма не мора настати по диктату којекаквих мјерила. До ње се може доћи, грубо речено, комбинацијом метафизичког појма љепоте и интуитивне представе о људским емоцијама. Тиме се на још један начин супротставио наређеним правилима скерлићевско-поповићевске естетичке линије. То је био само почетак Винаверове одбране *аутономности књижевности* и „*нарочитости*“ *самог пјесника*, идеје која је била основ модернизма послје Првог свјетског рата. Осим тога, Винаверово познавање пјесништва Едгара Алана Поа, као претече европских симболиста, потврђује увијек мишљење да је Винаверово пјесништво у основи симболистичко. У прилог томе говори и чињеница да је и сам Винавер отворено говорио о Едгару Алану Поу и Стефану Малармеу као о својој првој заљубљености, која је судећи по томе што је 1954. године објавио превод седам пјесама Едгара Алана Поа, остала и вјечна љубав.

На још неколико мјеста у *Мјећу*, можемо препознати Винаверове идеје. Такав је случај са стиховима у пјесми „Гетеу“: „Новог и новог на тле ово плачно/Новог и новог на тле плачно ово/ И дајте зрачног на тле ово мрачно/ И све раскујмо што је Господ сков’о“ (Винавер 1911: 41).

Овдје препознајемо готово експлицитно исказану идеју *опозиције поетици естетизма* (Вучковић 2006: 87), коју већ помену смо. Касније, двадесетих година, она ће представљати главну упоришну тачку авангардног раздобља, и Винавер ће је развити у „Манифесту експресионизма“. У „Манифесту експресионизма“ се залаже за ослобађање ријечи из свих стега и окова, њихово стављање у нове, необичне међусобне односе, којим ће се доћи до дубљих суштина. Још пјева: „...Границе, гуше ме и даве – ја се гњурам у вас бескрајности плаве...“ (Винавер 1911: 83, спјев *Фаетон*). Овим се приближава малармеовској концепцији пјесничке умјетности, чија је суштина у удаљавању од конкретног, које се постиже интуитивном спознајом, а на формалном плану неком врстом побуне у језику. Винаверово схватање језика подразумијевало је јединство музике и смисла, звучања и значења: „За мене је целог живота био највећи проблем – како ући у су-

штину мелодијског у српском језику, а затим како из ње изаћи“ (Винавер 2007: 387).

Уз ову експресионистичку представу о стварности и умјетности, морамо посматрати и оно што се у Винаверовом случају назива Бергсоновим утицајем. Основна Бергсонова идеја која је утицала на Винаверово схватање умјетности јесте *идеја о умјетности као интуитивном умјетничком чину*. Према Винавровој интерпретацији Бергсонових идеја „интуиција је, унеколико, моћ наше визије кроз *променљивост* (истакла Ж. П.) бивања [...] она оперише кроз време, кроз промену, она нам даје једно приближно сазнање у чији састав улази и временски моменат, који она не елиминише, али и не рашчлањује“ (Винавер 1963: 120–121).

Таква, интуитивна спознаја омогућава стварање хипнозе код читаоца која не може успјети без сугестије, која се, опет, може постићи само ритмом. Међутим, ритам за Винавера није „само оно што ми подразумевамо у музици већ у свакој промени која би довела до хипнозе. Ритам кратких и дугих гласова, наглашених и ненаглашених слогова, али и ритам слика које се мењају, целина ма које врсте које трепере“ (Винавер 1963: 129).

У овоме се огледа залагање за промјену умјетничких стилова, конкретно најаву слободног стиха у коме се, заиста, ритам крије у смјењивању слика. Каже: „Природа дејствује помоћу сугестије, као и уметност, али природа не располаже ритмом...Природа није ритам. Ритам је откриће и постигнуће човеково, односно материје, односно уметности“. (Винавер 1963: 124) Тиме нам појашњава да је ритам човјеково откриће утолико више ако га човјек свјесно и намјерно тражи, што је основна специфичност Винаверовог начина постизања музике и главна разлика у односу на друге пјеснике који су музику тражили изван граница разума. О томе говори и Радомир Константиновић који каже да за Винавера „музика не почиње тамо где престају ум и умност, него она почиње у највишим тренуцима ума које је он доживљавао као тренутке ове музике безбројних кривих линија и разиграњих састојака мишљења, несмиреног (и несмирљивог) у једној коначној, статички мртвој и зато непевајућој мисли“ (Константиновић 1983: 298).

Ако имамо и виду Винаверово схватање о повезаности музике и језика, чијом везом долазимо до интуитивне спознаје најдубљих суштина – условљености динамике и апстракције – јасно нам је да је читање и проучавање Малармеова поезије оставило трага. И Винавер је као и Маларме много труда уложио у проучавање и експериментисање језиком, а све у циљу испитивања нових могућности и извора пјесништва, чиме су се обојица удаљили од основне симболистичке идеје и приближили савременом пјесништву.

Иван В. Лалић на изузетан начин илуструје Малармеов развојни пут, коме је врло сличан и Винаверов, нарочито ако узмемо релацију од *Мјеће до Европске ноћи*: „И Маларме је, као и Рембо, градио на вредности сугестије ослобођене поетске речи; али он се, за разлику од Рембоа (или Бодлера) окренуо језику као врховном принципу, извору и утону поезије

[...] Распоредом, ритмовима, супростављањем самогласника и сугласника речи, у споју смисла и звука, у односима који често негирају поље гравитације утврђене синтаксе (а да речи не губе међусобну органску повезаност) у потрази за савршенством обасјаном бистром и хладном светлошћу сазнања о јаловости тог напора, Маларме је остварио лепоту“ (Лалић 2005: 27–28).

Конкретан доказ да је Винавер био упућен на Малармеа и у вријеме писања *Мјеће* јесте пјесма посвећена Малармеу. Написана је у осмерцу, чиме Винавер асоцира на осмерац, и то у јамбу, као Малармеову метричку константу.

4.

Као другу страну којој је нагињао Винавер, али ни у ком случају супротну, морамо поменути пјеснике руског модернизма. У *Мјећи* само је једна пјесма индикатор, и то пјесма Лаву Николајевичу Толстоју („Толстоју“). Говорећи поводом *Европске ноћи*, Миодраг Павловић подвлачи да нема довољно поузданих података о руском утицају и да су руски симболисти „имали нешто више смисла за реално, за прозно, за анегдотично у поезији него Винавер“, али да он, ипак, нарочито кад је „озбиљан и трагичан у својој поезији личи на руске песнике“ (Павловић 1974: 14).

Винаверово интересовање за Русију и руску књижевност постало је изразитије са његовом дипломатском мисијом у коју је био упућен 1918. године. Тамо је био свједок Октобарске револуције. С обзиром на тај податак, и на чињеницу да је први превод руских симболиста иначе у српској књижевности био управо Винаверов превод и то поеме „Дванаесторица“ Александра Блока, сродност са руским пјесницима и теоретичарима неизбјежна је. Међутим, та сродност ће изаћи на видјело тек у каснијим његовим есејима и књигама, нарочито у збирци *Европска ноћ*, која је Миодрага Павловића навела да каже да је Винавер „био и остао ближи руским симболистима, него песницима о којима је иначе успешно писао: Рембо, Вијон, Рилке“ (Павловић 1974: 14).

Мјећа је књига стихова Станислава Винавера, на коју је у српској књижевној јавности, и у његово, а и у наше доба, обраћана минимална, готово никаква пажња. Према нашем мишљењу, такав став није ни најмање оправдан, а уз то показује површност и склоност предрасудама наше књижевне критике и критичара, особине које су се манифестовале, додуше, повремено, али претежно у пресудним тренуцима. Наша намјера је била да преко ове збирке укажемо на најраније почетке српске авангарде, која је била итекако у вези са европском и да се збирци, као и самом аутору Станиславу Винаверу, коначно ода признање и додијели заслужено мјесто у српској књижевности.

Извори

- Винавер 1911: С. Винавер, *Мјећа*: књига стихова, Београд: „Доситеј Обрадовић“.
- Лалић 2005: И. Лалић, *Антологија новије француске лирике*: од Бодлера до наших дана, приредио и превео Иван В. Лалић, прво издање, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Маларме 1985: С. Маларме, *Поезија*, избор, превод, предговор и белешке Коља Мићевић, Београд: Нолит.
- Блок 1965: А. Блок, *Стихови о дивној дами и отаџбини*, превео, поговор и напомене написао М. М. Пешић, Београд: Нолит.

Литература

- Винавер 1952: С. Винавер, Биографски подаци, *Република*, 26. VIII 1952, бр. 356, стр. 3.
- Винавер 1963: С. Винавер, Бергсонов учење о ритму. (Техника изражаја и смисао констукције), у: *НадграMATика*: избор из есеја, избор и предговор Раде Константиновић, Београд: Просвета.
- Винавер 1975: С. Винавер, Језичке могућности, у: *Критички радови Станислава Винавера*, приредио Павле Зорић, Нови Сад: Матица српска, 66–112.
- Винавер 2007: С. Винавер, Из последњег разговора са Станиславом Винавером, у: *Цитат Винавер*, приредио Гојко Тешић, Едиција Фестивал једног писца, књига друга, Београд: Културни центар Београда.
- Вучковић 2006: Р. Вучковић, *Војвођанска књижевна авангарда*, Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Константиновић 1983: Р. Константиновић, Станислав Винавер, у: *Биће и језик у искуству песника српске културе XX века*, књ. 8, Просвета, Београд.
- Милосављевић 1991: П. Милосављевић, Винаверове теме, Винаверови проблеми, предговор у књизи Станислав Винавер, *Европа у врењу*: путописи и мемоарски списи, приредио Петар Милосављевић, Нови Сад: Дневник, 7–29;
- Павловић 1974: М. Павловић, Звучна екумена Станислава Винавера, у: *Поезија и култура*: огледи о српским песницима XIX и XX века, Београд: Нолит.
- Петковић 2002: Н. Петковић, *Поезија и критика*: хрестоматија, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ружић 1990: Ж. Ружић, Винаверов стих, у: *Књижевно дело Станислава Винавера*: теорија, есеј, критика, поезија, проза, језик и стил, преводилаштво/компаративне теме, разно: зборник радова, уредник Гојко Тешић, Београд: Институт за књижевност и уметност, 175–196.

Скерлић 1913: Ј. Скерлић, Приче које су изгубиле равнотежу, *Српски књижевни гласник*, 1913. године, књ. 1, бр. 287, св. XXX. <<http://scc.digital.nb.rs/document/P-1010-1913-001>>. 15. 4. 2011.

Хевелер 1990: К. Хевелер, *Музички лексикон*: приручник за љубитеље музике, превео Илија Врсајков, друго, проширено издање, Нови Сад: Матица српска.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ИВАНУ В. ЛАЛИЋУ ОД 1997. ДО КРАЈА 2011. ГОДИНЕ

Уводне напомене

Значајно мјесто у савременој српској књижевности заузима пјесник Иван В. Лалић. Српску књижену традицију, као и укупну културну сцену наших простора, обогатио је запаженим стваралаштвом. Према ријечима Александра Јовановића, дјело Ивана В. Лалића „не стоји само у врху српске поезије друге половине двадесетог века, него је у самом врху српске поезије уопште“ (Јовановић 2007: 12). Осим књига пјесама, по којима је стекао популарност код читалачке публике и постао све чешћи предмет проучавања књижевне критике, Лалић је писао есеје, књижевне критике и активно се бавио преводилачким радом. Овај запажени ерудита српског пјесничког круга двадесетог вијека био је упућен и на пјесничке традиције других народа. Захваљујући познавању страних језика, оставио је иза себе неколико значајних антологија: *Антологија новије француске лирике* (Београд, 1966), *Антологија модерне америчке поезије* (Београд, 1972), *Антологија немачке лирике XX века* (Београд, 1976), *Антологија енглеске поезије* (Нови Сад, 1992) и *Антологија америчке поезије* (Нови Сад, 1994).

Иван В. Лалић је још за живота био препознат као врсни стваралац, а да је истински тако видимо из бројних домаћих и страних награда којима је овјенчано његово књижевно и научно стварање.¹ Присуствовао је, као почасни члан и као активни учесник, на многим научним скуповима, пјесничким сусретима широм бивше Југославије и у иностранству. Нису изостале ни његове посјете Републици Српској и Српској Крајини. Присуство овог културног ауторитета, без сумње, представља значајну афирмацију српске културе и књижевности на тим просторима. Стога није случајно што је баш на Филозофском факултету на Палама започет дугогодишњи научни пројекат о Ивану В. Лалићу под руководством професора Јована Делића на тему *Српска лирика 20. вијека у компаративном контексту (Иван В. Лалић и свјетска лирика)*. Пројекат је подржан од стране Министрства науке и технологије Републике Српске и до сада је дао запажене резултате. Учесници пројекта, који су уједно и наставници на Филозоф-

* bibliotekarstvo@filozof.org

¹ О овоме детаљније у Годишњаку СИ САНУ (Београд, 1995, стр. 539–540) и у *Делима Ивана В. Лалића: О поезији* (Београд, 1997, стр. 301).

ском факултету на Палама, представили су своје радове на Научном скупу одржаном на Палама 2011. године.

Пројекат је замишљен као вишегодишње планско истраживање у којем би се показало како је српска лирика 20. вијека била у нераскидивом дијалогу са лириком свијета. Циљ пројекта је да се подигне ниво свијести у Републици Српској о важности познавања националне књижевности, историје и културе. Освијетљено је стваралаштво Ивана В. Лалића у контексту свјетске лирике, а састављањем библиографског пописа радова о Лалићу олакшана је доступност извора знања у том културолошком сегменту.

У ранијем периоду већ је урађена исцрпна библиографија овог пјесника у неколико наврата, закључно са 1997. годином. Намјера овог рада јесте да донесе што потпунији попис радова о Ивану В. Лалићу од тог времена па до краја 2011. године. Рад, такође, представља својеврсну допуну библиографије Ивана В. Лалића, посебно када се има у виду то да је до сада изашао значајан број нових издања Лалићевог дјела. Задатак нам је био да сагледамо и критички обрадимо досадашња библиографска остварења на том плану. Са друге стране, то је и неопходна фаза истраживања, јер представља полазиште за израду новог и потпунијег библиографског пописа. Захваљујући постојећим библиографијама, видимо да је пописано укупно стваралаштво Ивана В. Лалића и велики дио текстова о њему. Мисли се, прије свега, на издања штампана за живота овог пјесника и на издања штампана после његове смрти (1996).

Иван В. Лалић је био дописни члан Српске академије наука и уметности од 27. октобра 1994. године, па је први библиографски попис овог истакнутог књижевника објављен управо у Годишњаку СІ САНУ за 1994. годину (Београд, 1995). У оквиру сталне рубрике *Биографије и библиографије* штампан је попис радова Ивана В. Лалића до краја 1994. године, са крајом биографијом (стр. 539–560). Грађа је класификована у једанаест подналова: Књиге песама (540–541), Књиге есеја и критика (541), Антологије (541), Критички избори поезије (541–542), Песме, есеји и критике у часописима и антологијама (542–552), Препеви и прозни преводи (553), Индивидуалне антологије, критички избори (553–554), Прозни преводи (554–555), Песнички препеви у посебним издањима (555–556), Песнички препеви у часописима (556–559) и Преведени радови (559–560).

Послије смрти Ивана В. Лалића објављена је и допуна ове библиографије, која је штампана у Годишњаку СІІ САНУ за 1996. годину (Београд, 1997, стр. 503–514). У горе поменутој рубрици штампан је додаток библиографије под насловом *Допуна библиографије у Годишњаку СІ САНУ за 1994, 1995, стр. 539–560*. Аутор ове библиографије је Милена Марковић. Она је груписала грађу на исти начин као што је то урађено и први пут. Пописом су обухваћене само оне библиографске јединице које недостају у првом издању Лалићеве библиографије. Ова библиографија доноси велики број библиографских јединица изостављених из првог пописа, а допуњена је и Лалићевим радовима објављеним 1995. и 1996. године. Значај-

не допуне начињене су у оквиру наслова *Књиге песама* (503–505), гдје су уврштене двије нове књиге, које су приредили Светлана Велмар-Јанковић (Београд, 1995) и Александар Јовановић (Београд, 1996). Међутим, највише је допуњена она врста грађе која је класификована под следећим насловима: *Песме, есеји и критике у часописима и антологијама* (505–511), *Препеве у посебним издањима* (511–512) и *Преведени радови* (512–514).

Може се слободно рећи да *Допуна библиографије Ивана В. Лалића* има запажен број библиографских јединица и да, по опсегу, готово сустиже претходни попис. Та чињеница, заправо, указује на озбиљност и тежину израде сваког библиографског пописа, па је понекад неопходно обављати, условно речено, „ревизије“ претходног рада и вршити исправке и допуне истог уколико се јави потреба за тим. Када је ријеч о Ивану В. Лалићу, на основу већ објављених библиографија, можемо да закључимо да је истраживање и библиографско биљежење његових радова текло поступно. Прво су у два наврата пописана његова дјела, а убрзо за тим публиковане су и двије његове библиографије, које се формално могу сврстати у групу персоналних библиографија, јер доносе попис текстова о њему.

Прву праву персоналну библиографију Ивана В. Лалића објавила је Душица Поттић. Библиографија је доживјела два издања. Прво издање објављено је у зборнику под насловом *Иван В. Лалић, песник* (Краљево, 1996, стр. 191–206), а друго допуњено издање штампано је у *Делима Ивана В. Лалића*, књ. IV (Београд, 1997, стр. 303–329).

Ради илустрације, осврнућемо се на посљедње, најпотпуније, издање библиографије Ивана В. Лалића, тј. на ону која је објављена у сабраним дјелима Ивана В. Лалића². Библиографија је штампана на крају четврте књиге (*О поезији*) под насловом *Библиографија 1952–1997* (стр. 303–329). Она представља веома значајну допуну сабраним дјелима овог пјесника, али је и својеврсни оријентир за даља библиографска истраживања на ту тему. Будући да припада врсти персоналних библиографија, обухвата укупно стваралаштво Ивана В. Лалића и радове других аутора о њему. Формално је подијељена на два дијела: *Дела Ивана В. Лалића* (стр. 303–317) и *Литература о Ивану В. Лалићу* (стр. 317–329). У првом дијелу пописана су дјела Ивана В. Лалића, како на српском, тако и на страним језицима. Тиме су обухваћене књиге пјесама, књиге есеја и критика, антологије, критички и поетички радови у периодици, интервјуи итд. Од посебног значаја за даља библиографска истраживања овог предмета јесте други дио библиографије (*Литература о Ивану В. Лалићу*). У том дијелу радови су груписани је у пет поднаслова: Књиге (стр. 317), Предговори и поговори

² Завод за уџбенике и наставна средства из Београда објавио је 1997. године сабрана дјела Ивана В. Лалића у четири књиге: *Време, ватре, вртови* (књ. 1), *О делима љубави или Византија* (књ. 2), *Страсна мера* (књ. 3) и *О поезији* (књ. 4). Александар Јовановић је редактор и приређивач сабраних дјела.

(стр. 317–318). Зборници (стр. 318), Темати у часописима (стр. 319–320), Прилози у периодици (стр. 320–329) и Критички текстови страних аутора о Ивану В. Лалићу (стр. 329). *Литература о Ивану В. Лалићу* садржи велики број библиографских јединица, махом прилоге у књигама и периодици, једну монографску публикацију (Милица Николић, *Mare Mediterraneum Иван В. Лалић*, Београд, 1996) и један зборник радова (*Иван В. Лалић, песник*, Краљево, 1996). Интетресантно је поменути да оба издања билиографије, коју је направила Душица Потих, за разлику од оних из Годишњака САНУ, садрже пописане интервјуе са Иваном В. Лалићем и једну његову радиодраму. То је и новина у њеном попису, јер обухвата врсту грађе која у ранијим библиографским пописима Српске академије наука и уметности није узета у обзир.

Како се о дјелу Ивана В. Лалића расправља и данас, пишу монографије, одржавају научни скупови и прештампавају његова дјела, од краја 1997. године сакупио се значајан број библиографских јединица. Од штампања посљедњег издања Лалићеве библиографије, протекло је непуних четрнаест година и то је један период прилично богат литературом о Ивану В. Лалићу, која није библиографски класификована и штампана као цјелина. Отуда и повод за настајање новог библиографског пописа Лалићевих дјела, а нарочито радова о њему. Временски оквир, који се узима у обзир, обухвата период од краја 1997. до краја 2011. године и хронолошки се наставља на претходно описану библиогрфију. Ово је још један покушај допуне већ постојеће персоналне библиографије Ивана В. Лалића са нагласком на текстове других аутора о њему. То је, уједно, и главни предмет овог библиографског пописа и преставља његов најрепрезентативнији дио.

Мањи по обиму, али не и по значају, је дио у коме су пописана нова издања Ивана В. Лалића. То су избори из Лалићевих дјела, са пропратним текстовима приређивача. На том плану истакли су се Александар Јовановић, Јован Делић и Светлана Шеатовић-Димитријевић, који су припремили значајан број Лалићевих књига у посљедњих пар година. У *Библиографију* су уврштене четири књиге сабраних дјела Ивана В. Лалића (*Дела Ивана В. Лалића I–IV*), чији је приређивач и писац пропратних текстова Александар Јовановић.

Пропратни текстови Александра Јовановића и других аутора, штампани у овим издањима, издвојени су као засебне библиографске јединице и класификовани су као радови у саставу, тј. прилози у књигама. То су истовремено и једине библиографске јединице из 1997. године.

Поред сабраних дјела Ивана В. Лалића (Београд, 1997), важно је истаћи и то да су три Лалићеве антологије објављене поново 2005. године у Заводу за уџбенике и наставна средства у Источном Сарајеву, под уредништвом и са предговорима Јована Делића.³

³ Ријеч је о *Антологији новије француске лирике: од Бодлера до наших дана*, *Антологији модерне америчке поезије* и *Антологији немачке лирике XX века*.

До сада су изашла два зборника радова о Ивану В. Лалићу. Ријеч је, у првом реду, о *Споменици Ивана В. Лалића*, објављеној 2003. године у Београду. *Споменица* је изашла из штампе двије године након што је, под покровитељством САНУ, одржан Научни скуп (13. и 14. децембра 2001. године) поводом седамдесетогодишњице рођења и петогодишњице смрти Ивана В. Лалића.

У Београду је 2007. године штампан и зборник радова под насловом *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*. Зборник је објављен свега пет мјесеци након одржаног Научног скупа посвећеног овом пјеснику (25. и 26. априла 2007. године).

Поред поменутих зборника, објављене су и неке студије о Ивану В. Лалићу, као што су *Традиција и иновација–интертекстуалност у песништву Ивана В. Лалића* Светлане Шеатовић-Димитријевић (Београд, 2004) и најновија студија Јована Делића под насловом *Иван В. Лалић и њемачка лирика: једно интертекстуално истраживање*. Студија је недавно штампана у издању Српске књижевне задруге и Института за књижевност и уметност из Београда и Филозофског факултета у Источном Сарајеву (2011).

Највећи број радова о Ивану В. Лалићу објављен је у књижевним часописима. Неки радови су доживјели и више издања и сва она се налазе у *Библиографији*. Такав је случај са радовима са Научног скупа *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића* (Београд, 2007), који су штампани и у часопису *Књижевност*.

Библиографија радова о Ивану В. Лалићу од 1997. до краја 2011. године, садржи значајан број библиографских јединица и подразумејева различите врсте библиотечке грађе, што имлицира и њихово адекватно библиографско класификовање. Ради лакшег сналажења и боље прегледности библиографског пописа, грађа о Ивану В. Лалићу је разврстана у двије цјелине: Дјела Ивана В. Лалића и Литература о Ивану В. Лалићу (Монографске публикације, Зорници и Прилози у књигама, зборницима и периодици).

Библиографске јединице унутар сваке цјелине распоређене су хронолошки и алфабетски. Библиографски елементи су груписани према правилима Међународних стандарда за библиографски опис: ISBD(M) и ISBD(CP).

Дјела Ивана В. Лалића

1997.

1. ЛАЛИЋ, Иван

Време, ватре, вртови / Иван В. Лалић. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. (Суботица: Бирографија). – 341 стр.: слика аутора; 20 цм. – (Дела Ивана В. Лалића / редакција и приређивање Александар Јовановић; т. 1).

2. ЛАЛИЋ, Иван В.

О делима љубави или Византија / Иван В. Лалић. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. (Суботица: Бирографика). – 280 стр.: слика аутора; 20 цм. – (Дела Ивана В. Лалића / редакција и приређивање Александар Јовановић; т. 2).

3. ЛАЛИЋ, Иван В.

Страсна мера / Иван В. Лалић. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. (Суботица: Бирографика). – 280 стр.: слика аутора; 20 цм. – (Дела Ивана В. Лалића / редакција и приређивање Александар Јовановић; т. 3).

4. ЛАЛИЋ, Иван В.

О поезији / Иван В. Лалић. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. (Суботица: Бирографика). – 336 стр.: слика аутора; 20 цм. – (Дела Ивана В. Лалића / редакција и приређивање Александар Јовановић; т. 4)

1998.

5. ЛАЛИЋ, Иван В.

Податак о Сизифу: песме из заоставштине / Иван В. Лалић; приредио Александар Јовановић

У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 432–435.

2001.

6. ЛАЛИЋ, Иван В.

Писмо / Иван В. Лалић; приредио Александар Јовановић. – Београд: Удружење издавача и књижара Југославије, 2001. (Београд: Војна штампарија). – 78 стр.; 21 цм. – (Библиотека Ремек-дела; 36). 2005.

7. ЛАЛИЋ, Иван В.

Антологија новије француске лирике: од Бодлера до наших дана / приредио и превео Иван В. Лалић. – Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005. (Лакташи: Графомарк). – 340 стр.; 21 цм.

8. ЛАЛИЋ, Иван

Антологија модерне америчке поезије / изабрао и приредио Иван В. Лалић; превод Бранка Лалић и Иван В. Лалић. – Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005. (Лакташи: Графомарк). – 319 стр.; 21 цм.

9. ЛАЛИЋ, Иван В.

Антологија немачке лирике XX века / приредили Иван В. Лалић и Бранимир Живојиновић; превод Слободан Глумац... [и др.]. – Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005 (Лакташи: Графомарк). – 378 стр.; 21 см.

2007.

10. ЛАЛИЋ, Иван В.

Поглед преко океана: преписка Ивана В. Лалића и Чарлса Симића: 1969–1996 / приређивање, превод и предговор Светлана Шеатовић-Димитријевић. – Београд: Чигоја штампа: Учитељски факултет: Институт за књижевност и уметност, 2007. (Београд: Чигоја штампа). – 216 стр.; 21 цм.

* Епистоле песника и пријатеља: стр. 7–26. – Белешка приређивача: стр. 215–216.

11. ЛАЛИЋ, Иван В.

Песме живе на заборављеним местима: из преписке Ивана В. Лалића и Чарлса Симића (1970–1971) / [приредила] Светлана Шеатовић-Димитријевић

У: Зборник Матице српске за књижевност и језик. – Књ. 55, св. 3 (2007), стр. 675–686.

12. ЛАЛИЋ, Иван В.

Године срушених митова / Иван В. Лалић, Чарлс Симић; приредила и превела Светлана Шеатовић-Димитријевић

У: Корааци. – Год. 41, књ. 38, св. 9/10 (2007), стр. 73–84.

2008.

13. ЛАЛИЋ, Иван В.

Места која волимо / Иван В. Лалић; приредио Гојко Божовић

У: Књижевни магазин. – Год. 8, бр. 88/89 (2008), стр. 73.

2009.

14. ЛАЛИЋ, Иван В.

Песме / Иван В. Лалић; избор и пропратни текстови Александар Јовановић. – Београд: Завод за уџбенике, 2009. (Лозница: Младост груп). – 231 стр.; 20 цм.

Литература о Ивану В. Лалићу

Монографске публикације

2003.

1. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Ствараоци и створитељ: три молитвена певања / Александар Јовановић. – Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“, 2003. (Краљево: Анаграф). – 87 стр.; 20 цм. – (Едиција Повеља. Библиотека Есеј, данас; књ. 3).

2. РАДОЈЧИЋ, Саша

Поезија, време будуће: књижевне критике / Саша Радојчић. – Петроварадин: Alfagraf, 2003. (Петроварадин: Alfagraf). – 123 стр.; 21 цм. – (Библиотека Догласнице. Огледи, есеји, критике; 8).

2004.

3. ШЕАТОВИЋ-Димитријевић, Светлана

Традиција и иновација: интертекстуалност у песништву Ивана В. Лалића / Светлана Шеатовић-Димитријевић. – Београд: „Филип Вишњић“, 2004 (Београд: „Филип Вишњић“). – 210 стр.: илустр.; 20 цм. – (Библиотека посебна издања / [„Филип Вишњић“, Београд]).

2011.

4. ДЕЛИЋ, Јован

Иван В. Лалић и њемачка лирика: једно интертекстуално истраживање / Јован Делић. – Београд: Српска књижевна задруга: Институт за књижевност и уметност; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 2011. (Нови Сад: Будућност). – 191 стр.; 24 цм.

Зборници радова о Ивану В. Лалићу

2003.

1. СПОМЕНИЦА Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996): примљено на IV скупу Одељења језика и књижевности од 23. априла 2002. године, на основу реферата академика Никше Стипчевића и академика Предрага Палавестре / уредник Предраг Палавестра. – Београд: САНУ, 2003. (Београд: Култура). – VIII, 126 стр.; 25 цм. – (Научни скупови / Српска академија наука и уметности; књ. 100, Одељење језика и књижевности; књ. 15).

2007.

2. ПОСТСИМБОЛИСТИЧКА поетика

Ивана В. Лалића: зборник радова / уредник Александар Јовановић. – Београд: Институт за књижевност и уметност: Учитељски факултет, 2007. (Београд: Академија). – 544 стр.: Слика Ивана В. Лалића; 19 цм. – (Наука о књижевности. Поетичка истраживања; књ. 8).

Прилози у књигама, зборницима и периодици

1997.

1. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Иван В. Лалић или висока мера песничке уметности / Александар Јовановић

У: Време, ватре, вртови. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – стр. 9–83.

2. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Напомене / А. [Александар] Ј. [Јовановић]

У: Страсна мера. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – стр. 257–273.

3. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Биографија Ивана В. Лалића / Александар Јовановић

У: О поезији. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – стр. 295–302.

4. ПОТИЋ, Душица

Библиографија: 1952–1997 / Душица Потих

У: О поезији. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – стр. 303–329.

1998.

5. АЋИМОВИЋ, Милета Ивков

Страсна (критичко-есејистичка) мера Ивана В. Лалића / Милета Аћимовић Ивков.

У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 523–525.

6. БРАЈОВИЋ, Тихомир

Између митске и трагичке визије: „Мелиса“ и „Десет сонета нерођеној кћери“ / Тихомир Брајовић

У: Од метафоре до песме. – Београд: Просвета, 1998 – стр. 160–177.

7. ВЕЛМАР-Јанковић, Светлана

Белешка уз другу песму Првог канона Ивана В. Лалића / Светлана Велмар-Јанковић

У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 465–471.

8. ЈЕВТИЋ, Милош

Песничко и животно искуство Ивана В. Лалића / Милош Јевтић

У: Књижевност. – Бр. 3–4 (1998), стр. 436–453.

9. ЈОВАНОВИЋ, Александар

У служби великом песнику / Александар Јовановић

У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 455–457.

10. ЉУШТАНОВИЋ, Југослава

Белешке о светлости: Иван В. Лалић Помен за мајку / Југослава Љуштановић

У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 526–527.

11. МИКИЋ, Радивоје
Песнички поступак Ивана В. Лалића / Радивоје Микић
У: Књижевност. – Бр. 3–4 (1998), стр. 488–502.
12. ПАНТИЋ, Михајло
Песник Иван В. Лалић / Михајло Пантић
У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 530–532.
13. ПИЈАНОВИЋ, Петар
Дела Ивана В. Лалића I–IV / Петар Пијановић
У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 458–459.
14. РАДОЈЧИЋ, Саша
Дучић и Лалић. Једна (песничка) паралела / Саша Радојчић
У: Књижевност. – Бр. 3–4 (1998), стр. 517–522.
15. СТИПЧЕВИЋ, Никша
Четири канона Ивана В. Лалића / Никша Стипчевић
У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 533–541.
16. ХАМОВИЋ, Драган
Пут у ниску земљу, на северу: о песни Voyage phylsophique Ивана В. Лалића / Драган Хамовић
У: Књижевност. – Год. 49, књ. 103, св. 3/4 (1998), стр. 472–476.

- 1999.
17. СТИПЧЕВИЋ, Никша
Четири канона Ивана В. Лалића / Никша Стипчевић
У: Учитавања. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999 – стр. 35–53.

- 2000.
18. КУЗМАНОВИЋ, Небојша
Протоисторијски елементи у поезији Ивана В. Лалића (II) / Небојша Кузмановић
У: Свеске. – Год. 10, бр. 54/55 (2000), стр. 128–132.
19. ШЕАТОВИЋ, Светлана
Цитатност Лалићевих канона / Светлана Шеатовић
У: Повеља. – Бр. 2 (2000), стр. 97–119.

- 2001.
20. ДЕЛИЋ, Јован
Антологије и пантологија – критеријуми и пародија: однос Ивана В. Лалића према Богдану Поповићу, Станиславу Винаверу и Зорану Гавриловићу / Јован Делић
У: Зборник Матице српске за књижевност и језик. – Год. 49, св. 3 (2001), стр. 407–422.

2002.

21. КРЊЕВИЋ, Вук

Лалићева жудња за трајним / Вук Крњевић

У: Најлепше песме Ивана В. Лалића / избор и предговор Вук Крњевић. – Београд: Просвета, 2002 (Лазаревац: „Димитрије Давидовић“). – стр. 7–13.

22. ДЕЛИЋ, Јован

Иван В. Лалић и Лаза Костић / Јован Делић

У: Зборник Матице српске за књижевност и језик. – Књ. 50, св. 1–2 (2002), стр. 291–320.

23. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Иловача: две верзије необјављене песме / Иван В. Лалић; приредио и белешку написао Александар Јовановић

У: Књижевни магазин. – Год. 2, бр. 15 (2002), стр. 16–17.

24. ШЕАТОВИЋ-Димитријевић, Светлана

Интертекстуалност у поезији Ивана В. Лалића. Европски песници / Светлана Шеатовић-Димитријевић

У: Филолошки преглед. – Год. 29, бр. 2 (2002), стр. 115–137.

2003.

25. БАЈОВИЋ, Тихомир

О светлости љубави и њеном одсејају међу мртвима и међу живима-Песнички контекст „Requiem за мајку“ Ивана В. Лалића / Тихомир Брајовић

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет

година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 103–109.

26. БЕРНС, Ричард

Песме за успомену на Ивана В. Лалића / Ричард Бернс

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 49–51.

27. ВЕЛМАР-Јанковић, Светлана

О првој песми „Првог Канона“ Ивана В. Лалића / Светлана Велмар-Јанковић

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 71–83.

28. ДЕЛИЋ, Јован

Дијалогска природа пеизије и поетике Ивана В. Лалића / Јован Делић

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 1–13.

29. ДЕЛИЋ, Јован

Иван В. Лалић и Милутин Бојић: Плава гробница с почетка и с краја 20. вијека / Јован Делић

У: Наука и наша друштвена стварност. – Бања Лука: Филозофски факултет, 2003 – стр. 187–221.

30. ДЕЛИЋ, Јован

Лалићев Шапат Јована Дамаскина и Лаза Костић / Јован Делић

У: Из српске књижевности: зборник посвећен Мирославу Егерићу. – Нови

Сад: Филозофски факултет, 2003 – стр. 201–216.

31. ДЕЛИЋ, Јован

Харон као пензионер: мит и (анти)утопија у подземном (загробном) свијету: над пјесмом Ивана В. Лалића: Харон, први пут збуњен / Јован Делић

У: Књижевност и језик. – Год. 50, бр. 1/3 (2003), стр. 55–60.

32. ЗОРИЋ, Павле

Лепота и вера Византије код Ивана В. Лалића / Павле Зорић

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 91–95.

33. ЗОРИЋ, Павле

Лепота и вера Византије / Павле Зорић

У: Књижевност. – Год. [48], књ. [96], бр. 1/3 (2003), стр. 43–46.

34. ЈЕРОТИЋ, Владета

Поруке Љубави или Византија Ивана В. Лалића / Владета Јеротић

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 25–29.

35. ЛАЗАРЕВИЋ-Ди Ђакомо, Персида

Историјско-културни подтекст наративности песме „Acqua alta“ Ивана В. Лалића / Персида Лазаревић Di Giacomo

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 111–128.

36. НОВАКОВИЋ, Јелена
Иван В. Лалић и француска поезија / Јелена Новаковић
У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 53–65.
37. ПАЛАВЕСТРА, Предраг
Простор и звук у „Римском квартету“ Ивана В. Лалића / Предраг Палавестра
У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 129–134.
38. ПОПОВИЋ, Богдан А.
Критичко-есејистички рад Ивана В. Лалића / Богдан А. Поповић
У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003, стр. 31–41.
39. СИМОВИЋ, Љубомир
Лалићево филозофско путовање у Холандију / Љубомир Симовић
У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 85–88.
40. СТЕФАНОВИЋ, Александар В.
О пријему Лалићеве поезије у Италији / Александар В. Стефановић
У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 67–69.
41. ТАСИЋ, Драган
Обале мора Ивана В. Лалића / Драган Тасић
У: Наше стварање. – Год. 50, бр. 4 (2003), стр. 180–188.
42. ХАМОВИЋ, Драган
Метафора у сржи метафора „Два сонета о лобањи“ Ивана В. Лалића / Драган Хамовић
У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 97–101.
43. ШЕАТОВИЋ-ДИМИТРИЈЕВИЋ, Светлана
Развој интертекстуалности у песништву Ивана В. Лалића / Светлана Шеатовић-Димитријевић
У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 15–23.

44. ШЕАТОВИЋ-Димитријевић, Светлана

О историји и Византији Ивана В. Лалића / Светлана Шеатовић-Димитријевић

У: Књижевна историја. – Год. 35, бр. 120/121 (2003), стр. 481–494.

45. ШЕАТОВИЋ-Димитријевић, Светлана

Лалић и песнички преци / Светлана Шеатовић-Димитријевић

У: Свеске: Год. 15, бр. 69 (2003), стр. 184–191.

46. ШМИТРАН, Стевка

О настанку „Четири канона“ Ивана в. Лалића / Стевка Шмитран

У: Споменица Ивана В. Лалића: поводом седамдесетогодишњице рођења, пет година по његовој смрти (1931–1996). – Београд: САНУ, 2003 – стр. 43–47.

2004.

47. БАБИЋ, Сава

Čudo od soneta: nepoznati sonet Ivana V. Lalića / Sava Babić

У: Polja. – God. 49, br. 429 (jul-avgust 2004), str. 58–66.

48. БОЈАНОВИЋ, Ана

Византијска традиција и индивидуални таленат Ивана В. Лалића:

неосимболистичко виђење времена Ивана В. Лалића / Ана Бојановић

У: Повеља. – Год. 34, бр. 2 (2004), стр. 108–137.

49. КОЈЕН, Леон

Уз ово издање / Леон Којен

У: О делима љубави или Византија / Иван В. Лалић. – Београд: Чигоја штампа, 2004. (Београд: Чигоја штампа). стр. 69–71.

2005.

50. БОЈОВИЋ, Злата

Дубровник-Зимска прича Ивана В. Лалића и Кључеви Светог Влаха

Љубомира Симовића / Злата Бојовић

У: МСЦ. - Бр. 34 (2005), стр. 367–373.

51. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Соња

Стварност у градиву нестварног: о Писму Ивана В. Лалића / Соња Веселиновић

У: Кораци. – Год. 38, књ. 35, св. 9/10 (2005), стр. 181–197.

52. ДЕЛИЋ, Јован

Лалићев дијалог с поезијом свијета / Јован Делић

У: Антологија новије француске лирике: од Бодлера до наших дана / приредио и превео Иван В. Лалић. – 1. изд. – Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005. – Књ. 1, стр. 9–15.

53. ДЕЛИЋ, Јован
Лалићево откриће америчког пјесничког континента / Јован Делић
У: Антологија модерне америчке поезије / изабрао и приредио Иван В. Лалић; превод Бранка Лалић, Иван В. Лалић. – 1. изд. - Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005. – Књ. 2, стр. 9–32.
54. ДЕЛИЋ, Јован
Дијалог Ивана В. Лалића с њемачком лириком / Јован Делић
У: Антологија немачке лирике XX века / приредили Иван В. Лалић и Бранимир Живојиновић; превод Слободан Глумац. – 1. изд. - Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005. – Књ. 3, стр. 9–53.
55. ЖИВОЈИНОВИЋ, Бранимир
Поговор / Бранимир Живојиновић
У: Антологија немачке лирике XX века / приредили Иван В. Лалић и Бранимир Живојиновић; превод Слободан Глумац. – 1. изд. - Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005. – Књ. 3, стр. 369–370.
56. КРИВОКАПИЋ, Мирко
Немачка лирика двадесетог века / Мирко Кривокапић
У: Антологија немачке лирике XX века / приредили Иван В. Лалић и Бранимир Живојиновић; превод Слободан Глумац. – 1. изд. – Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005. – Књ. 3, стр. 57–85.
57. СТОЈАНОВИЋ, Драган
Поверење у Богородицу. Четири канона Ивана В. Лалића / Драган Стојановић
У: Књижевна историја. – бр. 127 (2005), стр. 553–588.
- 2006.
58. АЛЕКСИЋ, Милан
Asqua Alta Ивана В. Лалића / Милан Алексић
У: Корац. – Год. 40, књ. 36, св. 5/6 (2006).
59. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Соња
Магија правог распореда: поредбена анализа Четири квартала Т. С. Елиота / Соња Веселиновић
У: Књижевност. – Год. 61, књ. 115, бр. 1 (2006), стр. 200–212.
60. МИКИЋ, Радивоје
Један мит о поезији / Радивоје Микић
У: Књижевност. – Год. 61, бр. 3/4 (2006), стр. 380–393.
61. СТИПЧЕВИЋ, Никша
Четири канона Ивана В. Лалића / Никша Стипчевић
У: Књижевност. – Год. 61, бр. 3/4 (2006), стр. 474–483.
- 62.

СТОЈМЕНОВИЋ, Виолета

Тако је певао Орфеј / Виолета Стојменовић

У: Корааци. – Год. 40, књ. 36, св. 5/6 (2006), стр. 157–166.

63. ШУКАЛО, Младен

Меланхолија Ивана В. Лалића према Диреровој меланхолији: (о знању као предуслову тумачења сусрета вербалног и иконичког) / Младен Шукало

У: Златна греда. – Год. 6, бр. 59 (2006), стр. 52–57.

2007.

64. АЋИМОВИЋ, Милета Ивков

Породичне песме Ивана В. Лалића / Милета Аћимовић Ивков

У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. –

Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 –

стр. 431–443.

65. БОШКОВИЋ, Александар

У претећем знаку деконструкције / Александар Бошковић

У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. –

Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 399–429.

66. ДЕЛИЋ, Јован

Лалићев дијалог са савременом српском поезијом-ка експлицитној поетици Ивана В. Лалића / Јован Делић

У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 19–58.

67. ДЕЛИЋ, Јован

Лалићев дијалог са савременом српском поезијом: дух Византије / Јован Делић

У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 127–129.

68. ЈАЋИМОВИЋ, Слађана

Путописни елементи у поезији Ивана В. Лалића / Слађана Јаћимовић

У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд:

Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007. - стр. 109-132.

69. ЈАЋИМОВИЋ, Слађана

Путописни елементи у поезији Ивана В. Лалића / Слађана Јаћимовић

У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 135–138.

70. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Духовни патриотизам Ивана В. Лалића или о културно-историјским подстицајима *Четири канона* / Александар Јовановић

У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 383–396.

71. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића / Александар Јовановић

У: Књижевност. - Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 125–127.

72. ЈОВИЋ, Бојан

Византија и византинизам код К. Кавафија, В. Б. Јејтса, И. В. Лалића и Р. Силверберга / Бојан Јовић

У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет. – 2007 – стр. 231–263.

73. ЛАЗАРЕВИЋ-Ди Ђакомо, Персида

Лалићев италијански итинераријум: „У трагању за прецизном изражајном синтезом“ / Персида Лазаревић-Ди Ђакомо

У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 265–317.

74. ЛАЗАРЕВИЋ-Ди Ђакомо, Персида

Лалићев италијански итинераријум / Персида Лазаревић-Ди Ђакомо

У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 141–145.

75. МИЛАНОВИЋ, Александар

Лексичка структура *Четири канона* Ивана В. Лалића / Александар Милановић

У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 459–480.

76. НЕГРИШОРАЦ, Иван

Поезија Ивана В. Лалића и дискурс лудила / Иван Негришорац

У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 161–192.

77. НОВАКОВИЋ, Јелена

Француски аутори у Лалићевим есејима / Јелена Новаковић

У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 319–344.

78. НОВАКОВИЋ, Јелена
Иван В. Лалић у дијалогу са француским критичарима / Јелена Новаковић
У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 137–141.
79. НОВАКОВИЋ, Јелена
Лалићеве антологије модерне поезије / Јелена Новаковић
У: Зборник Матице српске за књижевност и језик. – Књ. 55, св. 3 (2007), стр. 703–708.
80. ПАРИПОВИЋ, Сања
Версификација Ивана В. Лалића / Сања Париповић
У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 193–212.
81. ПЕТКОВИЋ, Ана
Античко наслеђе у поезији Ивана В. Лалића / Ана Петковић
У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 215–230.
82. ПЕТРОВ, Александар
Циклуси у поезији Ивана В. Лалића: „Мелиса“ / Александар Петров
У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 59–91.
83. ПЕТРОВ, Александар
Циклуси у поезији Ивана В. Лалића / Александар Петров
У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 145–148.
84. ПЕТРИЋ, Владимир
Иван & Емили: љубав на унутарњи поглед / Владимир Петрић
У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 507–530.
85. ПЕТРОВИЋ, Предраг
Између музике и смрти: Лалићеве песме о Моцарту / Предраг Петровић
У: Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића: зборник радова. – Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет, 2007 – стр. 345–365.
86. ПЕТРОВИЋ, Предраг
Поезија, музика и мит: Лалићеве песме о Моцарту / Предраг Петровић
У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 133–135.

87. СТОЈАНОВИЋ-ПАНТОВИЋ, Бојана

Наративност поезије Ивана В. Лалића / Бојана Стојановић-Пантовић
У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. –
Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет,
2007 – стр. 93–108.

88. ХАМОВИЋ, Драган

Иван В. Лалић и Јован Христић у поетичкој паралели / Драган
Хамовић
У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. –
Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет,
2007 – стр. 367–382.

89. ХАМОВИЋ, Драган

Иван В. Лалић и Јован Христић у поетичкој паралели / Драган
Хамовић
У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 129–133.

90. ЧОЛАК, Бојан

О неким поетичким моментима Ивана В. Лалића (анализа песме
„Похвала несаници“) / Бојан Чолак
У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. –
Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет,
2007 – стр. 445–45.

91. ЏОНС, Френсис

Лалић и велика генерација југословенске поезије: превођење и
рецепција / Френсис Џонс
У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. –
Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет,
2007 – стр. 483–506.

92. ШЕАТОВИЋ-ДИМИТРИЈЕВИЋ, Светлана

Лалићево море, од медитеранске чулности до старозаветног страха /
Светлана Шеатовић-Димитријевић
У: Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића: зборник радова. –
Београд: Институт за књижевност и умјетност: Учитељски факултет,
2007 – стр. 133–160.

93. ШЕАТОВИЋ-ДИМИТРИЈЕВИЋ, Светлана

Лалићево море, од медитеранске чулности до старозаветног страха /
Светлана Шеатовић-Димитријевић
У: Књижевност. – Год. 62, књ. 118, бр. 3 (2007), стр. 149–155.

94. ШЕАТОВИЋ-Димитријевић, Светлана

Лалићево преводачко трокњиже / Светлана Шеатовић-Димитријевић

У: Књижевна историја. – Год. 39, бр. 131/132 (2007), стр. 413–417

* Приказ књига: *Антологија новије француске лирике, од Бодлера до наших дана*, Иван В. Лалић, Источно Сарајево, 2005; *Антологија модерне америчке књижевности*, Иван В. Лалић, Источно Сарајево, 2005; *Антологија немачке лирике XX века*, Иван В. Лалић, Источно Сарајево, 2005.

2008.

95. ДЕЛИЋ, Јован

Поглед с међе / Јован Делић

У: О поезији и поетици српске модерне. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008 – стр. 89.

96. ДЕЛИЋ, Јован

Фридрих Хелдерлин у подтексту пјесништва Ивана В. Лалића / Јован Делић

У: Зборник Матице српске за славистику. – Бр. 73 (2008), стр. 85–105.

97. ДЕЛИЋ, Јован

Пјесник цјеловитог и кохерентног опуса / Јован Делић

У: Летопис Матице српске. – Год. 184, књ. 482, св. 3 (2008), стр. 468.

98. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Поезија и култура: три песничке фазе Ивана В. Лалића / Александар Јовановић

У: Књижевна историја. – Год. 40, бр. 136 (2008).

99. ЛАЗАРЕВИЋ Di Giacomo, Персида

Одраз италијанске стварности у поезији Ивана В. Лалића / Персида Лазаревић Di Giacomo

У: Научни скуп слависта у Вукове дане. – Бр. 37 (2008), стр. 463–474.

100. ПЕТРОВ, Александар

Иван В. Лалић / Александар Петров

У: Канон. Српски песници XX века. – Службени гласник, 2008 – стр. 257–350.

2009.

101. ЈОВАНОВИЋ, Александар

Стих, слика, емоција и култура: о песничкој уметности Ивана В. Лалића /

Александар Јовановић

У: Песме / Иван В. Лалић; избор и пропратни текстови Александар Јовановић. – Београд: Завод за уџбенике, 2009 (Лозница: Младост груп). – стр. 7–29.

Закључак

Последњих година стваралаштво Ивана В. Лалића буди непрестани интерес књижевних критичара, који већ дуги низ година објављују радове о њему. Могло би се са сигурношћу рећи да је то тек почетак откривања Лалићевог дјела. У Поговору своје књиге о Ивану В. Лалићу, Јован Делић каже: „Лалићеве пјесме су богомдане за интертекстуала истраживања. Готово да нема пјесме без алузије, цитата, полемике. И то још од прве збирке *Бивши дечак*“ (Делић 2011: 177).

То је, уједно, и прави изазов за библиографе, чији је задатак да покупе и саберу све што је овај пјесник написао и објавио, придружујући тиме и све оно што су други писали, или ће писати о њему. Детаљнијим увидом у објављене радове о Лалићу последњих пар година, а тај број је прилично импресиван, чини се да су књижевни критичари пасионирани дјелом овог плодног ствараоца. Пишући о Лалићевом стваралаштву, књижевни критичари одржавају у животу Лалићеву поетску искру и отварају је читаоцима увијек на нов и свјеж начин. Са друге стране, библиографи сабирају њихов рад у једну логичну цјелину, па је непроцјењив значај персоналне библиографије за касније проучавање и истраживање тог аутора. Тиме и једни и други доприносе да велики пјесник двадесетог вијека буде непрекидно присутан у културним и научним круговима.

Библиографски попис радова о Ивану В. Лалићу показује колико је напредовала научна мисао о овом пјеснику и представља значајан извор и подстрек за будућа научна истраживања на ту тему.

Литература

- Годишњак САНУ 1995: Иван В. Лалић: дописни члан, у: Мирослав Пантић (ур.), Годишњак САНУ за 1994., Београд: Српска академија наука и уметности, 539–560.
- Делић 2011: Ј. Делић, *Иван В. Лалић и њемачка лирика: једно интертекстуално истраживање*, Београд: Српска књижевна задруга, Институт за књижевност и уметност: Источно Сарајево: Филозофски факултет.
- Јовановић 1997: А. Јовановић, Биографија Ивана В. Лалића, у: И. В. Лалић, *Дела Ивана В. Лалића: О поезији*, књ. 4, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 295–302.
- Јовановић 2007: А. Јовановић, Уводна напомена, у: *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет, 11–15.
- Марковић 1997: М. Марковић, у: Годишњак САНУ за 1996., Београд: Српска академија наука и уметности, 503–514.
- Палавестра 2003: П. Палавестра (ур.), *Споменица Ивана В. Лалића*, Београд: САНУ.
- Потић 1996: Д. Потих, Библиографија Ивана В. Лалића, у: *Иван В. Лалић, песник: зборник*, Краљево: Народна библиотека, 191–206.
- Потић 1997: Д. Потих, Библиографија 1952–1997, у: И. В. Лалић, *Дела Ивана В. Лалића: О поезији*, књ. 4, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 303–329.

ИДЕНТИТЕТ У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ

Исидора Секулић представља круну књижевног узлета и еманципације наше књижевности, достизање посебног сензибилитета и експресије. Поетичке одреднице у њеним експлицитно¹ теоријским текстовима и имплицитна² оствареност у ауторском тексту чине одличје једног система филозофије живота и филозофије уметности.

Исидора је била изнимна жена, есејиста и писац. О њој је створен мит који се више односи на њену личност него на стваралаштво. Књижевни савременици истицали су скромност, усамљеност, самоодрицање и неморан рад ове списатељице. Окарактерисана је као особа у чијем је говору, понашању, одевању и животу било нечег монашког. Милан Кашанин каже да није живела у граду, већ у манастиру, није читала и писала у кабинету, већ у ћелији. И сама је то потврдила писмом Растку Перовићу у којем је писала да живи ван друштва, да се уздржава од њега, јер не уме са људима и нема среће са њима, па себе због тога кињи и људи се боји. Међутим, Исидора је имала и другу страну своје личности, на коју је мање стављен акценат. О њој ће бити речи у овом раду.

Она је служила свом народу на најбољи могући начин културно и нимало ограничено. Дубоко проживљавајући историјско време, Исидора Секулић је своје родољубље показала литерарним ангажманом (Башчаревић 2010: 512).³ Више из морално-патриотских, а мање из уметничких по-

* snezanabascarevic@hotmail.com

¹ Експликација (лат. explicatio – објашњење, тумачење), је подробна анализа књижевног текста с циљем да се отклоне нејасноће и укаже што потпуније на скривена значења и основна стилска својства. (*Речник књижевних термина* 2001: 175).

² Импликација (лат. implicatio – преплитање, уплитање), је наговештај, оно што се назначава, али се изразито не исказује, смисао који се остварује само у референцијалном контексту (*Речник књижевних термина* 2001: 282).

³ Данас смо суочени са цивилизацијском збрком која се претаче у свакодневни живот по свим мерилима његове острашћености и неодмерености која пре доводи у питање, него што отвара простор за самеравање нашег сопственог статуса у времену и простору. Проблем и питање односа књижевности и културе из перспективе дела Исидоре Секулић више је него јасан уколико се уважи њена констатација да живимо у окружењу које је и у духовном и у материјалном смислу речи далеко више изложено погибелјима, него што се то мисли, и које је на граници сваковрсних упросечавања. Она је пишући слутила, слутећи упозоравала, упозорављујући сугерисала. Не дозволивши да јој ма шта промакне кретала се суверено магистралом која се чак и графички може приказати не толико као права, колико као изломљена линија у сталном успону у оквиру које су врхови ти који обавезују, а

буда, као интелектуалац, Секулићева се сматрала одговорном духу времена. У дубоком моралном преиспитивању: да ли прећутати то време у сопственом животу и стваралаштву или одговорити на историјски изазов, Исидора Секулић је ово питање разрешила објављивањем књига, дајући тако свој допринос не пуком уметничком прозом, већ дубином унутрашњег бића садржаног у појму родољубља. То је била више морална, него уметничка потреба, више ангажман, него естетизам. Сав претходни тематски опус Исидоре Секулић (религиозне теме у њеној литератури и есејима, грађанска класа из које потиче, интелектуалност упоште), био је у потпуној супротности са новим прокламованим вредностима, са предзнацима превазиђеног и декадентног у времену. У оваквој ситуацији и интелектуалној позицији она је снагом свог ума и интелекта, покушала, пре свега да у својим књигама прозе интелектуално поштено потражи и пронађе заједничке параметре себе, васпитања и друштва којем је припадала. У покушају да успостави нит – водиљу историјског, друштвеног и националног у новом времену, нових парадигми и вредности кроз своје приповести, Исидора узима узорке различитих друштвених слојева и пред собом као и пред читаоцима, образлаже покушај генезе идеолошке и класне свести разних генерација, стварајући од овога и своју интелектуалну својину, као властити интелектуални став и одговор новом времену. Мање тенденциозна, а више фактографски тачна, И. Секулић је у својој прози понудила транспарентно идеје које су струјале друштвом у распону од неколико кључних деценија.

Исидора Секулић је проживела два светска рата. Списатељским талентом који јој је судбином додељен приказала је ратна времена у којима је живела. Објавила је две књиге о два светска рата које нису привукле значајну пажњу критике, нити озбиљније вредновање у књижевно-историјским прегледима. Прва књига која говори о времену уочи и током Првог светског рата *Из прошлости*, објављена је одмах по његовом завршетку, у Сарајеву, 1919. године. Друга *Записи о моме народу*, посвећена ратним догађајима у Београду и Србији 1941–1944, објављена је такође веома брзо по завршетку Другог светског рата, 1948. године у Београду. У обема књигама Исидора је више одуживала дуг ангажованог интелекуалца у историјском времену, него што је то био њен уметнички изазов (Егерић 1982: 89)⁴.

У новом избору и кругу тема које Исидора укључује у ратну прозу *Записи о моме народу* може се приметити да су јој времена која су настала, по сензибилитету била далека, иако је, како ће анализа показати, евидентно

удолине тренуци пресабирања и нових искушења која нам предстоје. Никада у довољној мери задовољна оним до чега је досегла, Секулићева је своје дело градила уосталом као што се свако дело и гради. Тамо где су сами његови врхови (Башчаревић 2010: 511–519).

⁴ Ипак, требало би имати на уму да је И. Секулић стално пратило уверење да је песничко дело управо својом поезијом велика тајна, којој ми можемо рационално прићи имагинативно-мисаоним интерпретацијама њених духовних скривености (Егерић 1982: 89).

да се она исконски потрудила, као интелектуалац да разуме то ново време и идеологију, нарочито с обзиром на масовно прихватање те идеологије од стране младог нараштаја. Стога је ова књига ратне прозе Исидоре Секулић *Записи о моме народу*, била не само интелектуални дуг духу времена, већ и сума њених схватања о родољубљу, Српству, свим друштвеним класама Србије у амбициозном распону од последњих деценија 19. века до половине 20. века. Иако је насловом и тематиком прилагођена духу новог времена, књигу *Записи о моме народу* отвара један јединствен поетски текст, где је Исидора можда и највише своја и где је сачувала своје најбоље особине писца. То је *Посвета* – која по интонацији, поетском прегнућу, али и основној идеји – представља пандан великој Његошевој *Посвети праху оца Србије у Горском вијенцу*. Могуће је, да је Исидора, у тадашњем интензивном бављењу Његошем и довршавању свог капиталног дела *Његошу – књига дубоке оданости*, ову *Посвету* и написала директно под Његошевим утицајем, а инспирисана непосредним ратним догађајима, херојским призорима ослобођења Београда, којима је присуствовала и као сведок. Поред кратке *Посвете* И. Секулић је на почетку књиге написала поему *Светле ноћи су палих хероја небо*, песнички проемијум. Неромантичарски језик „светлих ноћи“ је, у ствари, старински романтичарски језик патетичних тонова о „ланцу хероја, пророка“, с пуно усклика бола, трагике и поноса. Затим, с миром и зрелошћу Његошевог језика чујемо мисао о слободи, о борцима који су се заветовали да „не могу живети без правде у слободи“, који жуде за бољим животом (Секулић 1964: 137). Нису борци, револуционари, главни ликови њених записа. Они су у позадини, готово да су књижевне сенке поред других, животворних ликова који трпе и боре се самим истрајним живљењем, да испуне основне задаће и да то учине достојно. Такви су ликови Марице у запису *Марица*, Нане у *Динићима*, Маше у *Деда Маши*. Они својим говорима и поступцима сведоче о својим и народним вредностима, о човекољубљу и о патриотизму.

Своју линију родољубља у књизи *Записи о моме народу*, Исидора Секулић успоставља са претходном ратном прозом из књиге *Из прошлости*, причом – *Шумановићи*, из 1919. године. Књигу *Записи о моме народу* сачињава пет потпуно нових прича, разноликих по тематском и временском плану. Књига *Записи о моме народу*, писана је из зрелог пишевог искуства, али и наглашеног промишљања једне нове идеологије коју Исидора покушава да уклапа у свој дотадашњи систем мишљења и вредновања. У том доследно прати пре свега судбину српског нација, којем и овим прозама покушава да да историјски смисао. Она захвата типичне животе. У ову књигу значајно су уведени и женски ликови и то из свих друштвених слојева. Њен стил је наглашено реалистичан, пун фактографије живота и времена, али већина ликова је ипак, само скицирана и не живи својим пуним литерарним животом који им је могао бити дат (Новаковић 1959:

196)⁵. Техника приповедања даје неједнаке резултате на које је већ указивано. Код ње не постоји чврсто приповедачко језгро. Приметни су следећи пропусти: распоред мотива са опширним дигресијама, споредни ликови који настављају главну причу, без усредсређења на главни лик и мотив, расплнутост, аналитичност, интелектуализам у дијалозима, који су најопширнији; иако је овде истински видан њен труд да се спусти у само дно живота социјалних слојева који њој нису били блиски, а то је сељаштво. „Не идем у рубрику приповедача“, признала је Исидора и сама „њихова техника је савршено друкчија, иако се то на овлашан поглед не види јасно“ (Секулић 1977: 531). Са овим се вероватно будућа критика Исидорине приповедне прозе може сложити.

Прва проза после *Шумановића* јесте краћа приповест *Марица* са поднасловом (Србија, 1914). Ова проза би тематски потпуно могла припадати првој књизи из 1919, али вероватно до тада није ни била написана. Она представља накнадно промишљање списатељице о ликовима из Првог светског рата у временима када је тешко преживљавала Други, те из тог разлога неће бити предмет наше детаљније анализе.

Причу *Склоништа, животиње и људи и господин Мића*, обимну прозу, неконвенционалног и (пост)модерног наслова, Исидора је по први пут посветила окупацији у Другом светском рату. То је период савезничког бомбардовања Београда 1944. Нема сумње да је и ово прича са аутобиографским мотивима, јер се радња дешава под Топчидерским брдом, крајем где је, како је познато, живела Исидора. Са данашњег становишта, ова проза делује далеко модерније, него за време у којем је написана. Свој проницљив и аналитички дух, Исидора је у овој прози усмерла на посматрање људског и животињског понашања током бомбардовања. И у овој прози се види да се ситуације и прилике на овом простору нимало нису промениле, а људска природа у свим временима остаје иста. Пратећи у склоништу током бомбардовања, изворни људски страх, првенствено за себе, а онда огулалост као замену за храброст, а потом и поједине породице и случајеве, као и понашања појединих (остављених) животиња, списатељица се постепено усмерава на кључни интерес своје приповести: класну подељеност и током ваздушних опасности. Наиме, Немци су за себе обезбедили неуништива склоништа – пећине у Брду, али су ту имали приступа и богати Срби, наравно, они који су могли да плате. Прича се потом усредсређује на главног јунака приповести, господина Мићу, црноберзијанца који живи на Дедињу, као пример Србина који мења боју као камелеон, према политичким приликама, односно, вестима са фронта. Његов циљ – сачувати богатство и преживети по сваку цену, одражавају и његове најразноврсније, контрадикторне изјаве: добри односи с Немцима, али и потајна нада да ће се у

⁵ Духовна кретања Исидоре Секулић, њена књижевна путовања била су разнолика, а њена мишљења била су и остала зачуђена пред разном проблематиком живота и духа човекова, пред проблематиком уметности, природе, космоса (Новаковић 1959: 196).

Београд вратити држава. Он је тип човека, ситносповственика, ђифте, а ипак, у том површном односу према животу не сагледава суштину ситуације, која ће га стајати главе. Срећан што је преживео рат и дочекао ослобођење, примајући у своју богату вилу неке преморене Русе да преспавају, господин Мића се свечано облачи и одлази у град да прослави ослобођење, из кога се, како кратко, телеграфски, без закључка и коментара наводи Исидора „није више вратио“ (Секулић 1964: 222).

Четврта проза (тенденциозног наслова) *Друг Максим Горки*, (Србија 1912–1945), један је од њених мање успешних епских покушаја панорамског обухватања оба рата, и то не кроз једну породицу, већ уланчавањем. Секулићева је у ову прозу увела више различитих ликова, тако да то овај текст чини некохерентним. Проза почиње (тенденциозним) уводом о 1912. и добровољачкој еуфорији пред балканске ратове, да би се пажња писца усмерила на породицу пуковника Ђурића. Из шире породице седам мушкарца иде у рат. Жена пуковника Ђурића је тешки болесник, испраћа све своје мушкарце у рат, које више неће ни видети, али њену тугу растанка надвладава очај, што и она не може да помогне, већ седи беспомоћна и непокретна у наслоњачи. Другу епизоду чини сцена са фронта, на којој писац прати најмлађег члана породице, Влајка. Заправо, у причу се уводи још један лик, његов друг са фронта Миша, који ће прерасти у главни лик – нит водиљу, следеће приче. Влајко и Миша су антиподи: Влајко је буржуј, Миша из најнижих слојева градске сиротиње, ванбрачно дете. Он чита Горког и у дугим дијалозима са Влајком се самообразује. Трећа епизода, открива како је ко прошао: Влајко је погинуо на Церу, а Миша је преживео рат и настанио се на Брду. Писац приказује Мишино даље класно освешћивање и самообразовање, које је почело од Горког. Али, поенту ове обимне целине не би требало да представља долазак Другог светског рата и окупација земље. Радња се преноси на епизодне личности: лик Мише и његове породице је овде само копча за представљање младе генерације која ће окупатору пружити отпор и које настављају даље радњу, и прерастају у главне: Васко, Пеко, Даринка Катић, Нина, Васкова сестра. Ратно време у Исидориној прози одржавају бескрајни интелектуални дијалози. Она овде не пропушта да представи још један у историји, класичан сукоб оца и сина сукоб генерација. У овом случају, то су Гораковић – млађи, Васко, и његов отац, из чега се писац отискује у опширну дигресију – причу о Гораковићу – оцу, која представља историју једног буржуја. Прича се улива у актуелно време и финале ове прозе: Гораковићев син је ухапшен и заточен на Бањици; упорно спомиње да је са њим друг Максим Горки, а ускоро је и стрељан; мати му је умрла, а по ослобођењу Гораковићу оцу је цело имање одузето. Ослобођење ће, од целе те младе генерације, дочекати само Гораковићева кћерка Нина. Све је то Исидора на крају резимирала телеграфски, само у једном пасусу:

„Васко је стрељан. Гораковићка је умрла. Нина је дошла с партизанима у Београд. Гораковићу је суђено због сарадње с непријатељем, и конфисковано му је скоро целокупно имање.

Било је то у време умирања једног времена. Време је велика сфинга рода човечанскога. Силни и безбројни умиру, да би умрло једно време. Они који ће умрети, успињу се претходно на висове, тамо гину, а са тих висова онда живи побију непријатеље и издајнике. Мртви преводе живе у друго време“ (Секулић 1964: 296).

И у овој обимној прози Исидора Секулић показује мањкавости: њена прича нема симетричну композицију, ни равномеран распоред мотива – дигресије прерастају у главну причу и гуше је; главни ликови се губе и уступају место споредним; не постоји чврста организациона структура текста и све је лабаво повезано; интелектуализам замењује стваран живот и време; распоред литерарних чињеница према њиховој семантичкој носивости уопште није уочен или адекватно разрађен.

Прича *Динићи* (Србија, 1912–1946), сага о једној сеоској породици има, наизглед, чвршћу конструкцију, а састоји се из три бројевима назначене целине. Прву сачињава прича под насловом 1. *Дед, отац, син*. Време којим прича започиње, такође је Први светски рат. Уводни део се може подвести под сагу о Динићима, сељацима који су се издигли пред крај 19. века, од којих је зачетник сторије сељак Власта из сиромашније гране Динића. Прича прати његову женидбу ваљаном девојком, Маром, званом Нана, сина Радована, који је након честе смртности деце, коначно опстао. Прва целина, у чијем је фокусу Први светски рат, прати оца и сина преко Албаније. У албанској голготи, умире отац, а син га сахрањује, да би се потом, упркос опасностима, вратио у окупирану Србију. Исидора потом ваја лик сељака Радована као просвећеног, духом уздигнутог слоја сељаштва у Србији, уједињеног са другим јужнословенским народима 1918. Прати његову женидбу девојком Станијом, рођење његових синова, Драгог и Предрага, које шаље у гимназију, и усвајањем сестриног сина. Породица Динић, као типична, српска, доживљава и нови светски рат – отац се враћа из разбијене војске, а старији син, Драги, одлази у партизанае. Радованов крај је неочекиван, пред сам свршетак рата: Немци, већ у бекству, једне вечери бану у његову кућу и нареде му да им спреми собу и вечеру. Као честити српски домаћин, Радован их први пут с оним што му је на срцу покуша да избаци из куће, што је платио животом. За само неколико дана партизани су стигли у Србију, и Радованов син, са Русима, који отац не затиче живог. Син продужава даље, али жив неће дочекати крај рата. Следи последња целина средишње приче, сасвим оделит исечак, који прати живот Радовановог усвојеника. Сцена је смештена у атмосферу београдске болнице, у којој сем Матије, који је тешко рањен у главу, главне јунаке, чини и особље болнице, као и остали пацијенти. Поента ове повести, улива се у општи удес – и поред компликоване операције, Матија ће остати слеп и најдраматичнији

тренутак чини скидање повеза са његових очију, после чега за њега заиста, настаје вечита тама:

„Посадише Матију у столицу, сестра узе одвијати завој, доктор Симић гледа, укочено. Завој је скинут, тишина чека. Доктор Симић упре поглед у око Матијино, и стиште себи слепе очи. Нова стварност је ту! Матија тад осети јасно да је завој скинут, и поче дисати теже и чујно.

– Матија сине, видиш ли што?

Дисање брже, и још чујније.

– Накрени главу удесно, видиш ли мало модрикасту светлост?

Дисање, као да згуснут издох тражи себи место кроз укочен гркљан.

– Не, не видим ништа, не видим – зар не видим?...“ (Секулић 1964: 346).

Трећу целину ове обимне прозе, под називом *Нана*, чини животопис жене родоначелника куће Динића, Власте Динића, Маре. Ту се причање хронолошки враћа натраг, односно, поново на сам почетак, у време пред Први светски рат. Кроз лик и судбину жене Власте Динића, Маре зване Нана, Исидора Секулић прелама свеколику историју Српства 20. века. Нана израста у својеврсну хероину, јер доживљава да изгуби у овом веку и мужа, и сина и унука. Тиме представља типичну трагичну историју Срба преломљену кроз женску судбину. Нарочито је литерарно ненаметљив, и стога веома упечатљив, опис Нанине смрти, на самом крају ове приповести:

„После своје мучне исповести живела је Нана још три дана. При свести, само бескрајно слаба, тиха, жута као сува грана. Рано изјутра трећега дана наступио је немир. Иако је смрт са човеком свакога дана, са сваким оживелим часом његова живота, кад дође да сврши последњи посао, човек се узнемири. Нанина глава лежи у Матијиним рукама. Тело се грчи, час као да жели снагу, час као да жели сан. Понешто још говори старица, али сад меша близину и даљину. Па се мала, збрчкана уста отворише – тежак дах.

– Боли! – јекну Нана.

– Где, нано?

– Не знам откуда дође...

То су биле последње речи. У Матијиним рукама. Нана обрну чело према светлости. У мртвој тишини, видело се нешто неописиво: какао се лик и тело боре са још прираслом и привезаном душом. Па се полако борбени грч у лику смирио. Тело као да постаде теже на мишицама Матијиним. И онда крај, крај свему почевши тамо од чемер-клупе. Нана је умрла.

Свиће. Стара сељанка се не трза више да устане. Изашла је из туђе куће заувек, продужила ноћ заувек“ (Секулић 1964: 372).

Последња прича *Деда Маша* по конструкцији је блиска претходној. То је сага богате београдске породице и такође обухвата три генерације. Прича је посвећена најстаријем припаднику породице, деда Маши, осуђеном да, попут сељанке Нане, доживи у рату смрт треће генерације (унука).

Повест носи поднаслов (Београд, 1870–1944) и историјски је детерминисана. У уводном делу приче, Исидора даје једну богату панораму успона грађанске класе и Београда у најинтензивнијем добу његовог развоја, у последњој четвртини 19. века. Породичну сагу почиње причом о пореклу деда Машином, преко описивања Косанчићевог венца, и ту је Исидора уверљив и веома занимљив хроничар старог Београда. Деда Машину породицу, прати међутим, низ трагичних догађаја и мимо ратних збивања. Син, послат на студије у Париз, пропада тамо и умире три месеца после повратка, а следи и смрт мајке. Породица опстаје по женској линији, јер се једина деда Машина кћерка удаје за професора Јанка Грабовца, са којим има два сина и једну кћерку. Тада се прича премешта на терен са којег је и почела – у пространу породичну кућу на Брду, коју је деда Маша, као удовац који се свио уз ћеркину породицу, купио за све њих пред Други светски рат. Ланац трагичних збивања и даље прати ову породицу: најстарији унук Јован, пример предратног буржоаског детета коме је све омогућено, врши финансијску проневеру, из које га извлачи деда Маша, али из тог разлога ускоро трагично заврши живот самоубиством. Сенка овог трагичног догађаја пратиће породицу све до рата и окупације, када нова времена и ликови избијају у први план.

У причу под окупацијом, Исидора уводи млађег унука дада Машиног, Младена и његовог друга, Ивана, скромнијег класног порекла. Међу њима се одвијају бескрајне дискусије које треба да покажу типично мишљење младе генерације тог времена. Из оваквих уверења оба друга одлазе тајно у паризане из којих се неће вратити живи. Деда Маши и родитељима преостаје једино унука и ћерка, Лела. Епизода када им у пространу вилу долази на стан млад немачки авијатичар, који изврсно свира на клавиру и пева, те са Лелом чини астрални дует, једна је од најепших епизода у прози Исидоре Секулић, односно епизода са највише литерарне носивости:

„Клавир је прегуран, официр се уселио, штимер је ускалдио звуке, и једне мирне вечери у Топчидеру разлеже се великанско певање. Од природе моћан, одлично школован баритон, и у њему, кад певач запева арију, живи говор душе, поезија. Док кроз груди пролази, глас је мало мукао, али кад дође до усана, узлети у простор тако да земље упоште нема. Песма војника, уза то: отаџбина далеко; што је близу, туђе је; лични живот тежак; борбе по фронтovima малаксавају: болна искиданост човека у дивној хармонији музике. Понеки продужен тон је звучао као крик човека који се чупа из пакла. Свет се стао купити око куће. У кући, сви слушају, људи и животиње. Грабовац, чим дође из канцеларије, пита: Је ли већ певао? Младен слуша и жмури. Деда Маша причучне у башти, као нешто копка, али кад би заиста копкао, ископао би много велику рупу. Лела, дете музике, чује први пут у животу сву силу најсавршенијег музичког инструмента: човечијег грла. Слуша и заноси се. Магле јој се очи, прекрију се тамом као да више и не желе да сијну. Цео свет, за њу, оде некуда у позадину. Па тон умукне, и празна тишина чисто заболи. Чује се заклопац на клавијатури,

корачање по соби, скок у башту преко ограда, ход по асфалту стазе, вратнице на улазу. Све се то саслуша у пуној тишини, као да је још део певања“ (Секулић 1964: 424–425).

Забрањена љубав која је висила у ваздуху није се остварила, у чему треба читати највише белетристичке домете Исидоре Секулић и литерарне мотиве које у свом делу можда није довољно препознала нити их разрадила. Млади немачки авијатичар одлази на одсуство, а потом на фронт и није се више вратио; покуњеност и љубавну патњу Лелину, најбоље разуме деда Маша. То је већ октобар 1944. године и са њима ускоро дели кућу један руски мајор. Изненадна блискост између деда Маше и једине преостале унуке, Леле, спаја их у чврсту залогу опстанка националног и породичног. „Деда, унука, и унук који остаде на бојишту. Средње генерације нема. Прелом бива на средини“ (Секулић 1964: 439). Закључује Исидора овом реченицом читаву своју књигу.

Од укупно шест прозних, белетристичких дела, укључујући ту и путописну прозу (*Писма из Норвешке*), Исидора Секулић је ратној тематици посветила своја два обимнија дела. У њеном опусу то је читава трећина укупног бављења литературом у најужем смислу – њен лични морал у тешким временима, дао је више него частан принос. Драгоценим приказом историјског духа времена, а пре свега праћењем генезе српског питања и националног програма, и реформисањем српског националног бића кроз минула ратна времена, пророчки тачно сагледане српске судбине на овим просторима, својим двома књигама ратне прозе, Исидора Секулић се може убројати у изузетно значајне националне писце, које је дала српска књижевност у 20. веку.

За разлику од ранијих, ови записи су мотивски, садржински везани за Србију и Београд, и само понеком асоцијацијом повезани су и за Војводину; затим, сељаци и сељачки живот и њихова уверења добили су већу улогу него раније, поред грађана и грађанских мишљења и убеђења; и, најзад, писац је желео да амбициозније говори о егзистенцијалним и судбинским односима људи и о самом народу. Књига *Записи о моме народу* представља импресивно сведочење о служби народу и човечности, о непосредној књижевној служби. С друге стране, ови записи су и грађа или подстицајна литература за књижевна дела о великим борбама и деобама, о многим противречностима и подвизима у новија времена у нашем друштву.

Литература

- Арган 1982: Ђ. К. Арган, *Студије о модерној књижевности*, Београд: Нолит.
- Башчаревић 2010: С. Башчаревић, Погледи Исидоре Секулић на књижевност и културу, у: *Књижевност и култура*, књ. 2, 39. научни саста-
нак слависта у Вукове дане: Београд: Међународни славистички
центар на Филолошком факултету, 511–519.
- Ватома 1991: Ђ. Ватома, *Крај модерне*, Нови Сад: Матица српска.
- Вуксановић 1999: О. Вуксановић, *Смисао самоће у делу Исидоре Секулић*,
Ниш: Филозофски факултет.
- Деретић 1997: Ј. Деретић, *Поетика српске књижевности*, Београд: Филип
Вишњић.
- Дучић 1914: Ј. Дучић, Исидора Секулић, Београд: СКГ, 8/ XXII, Београд,
78–87.
- Егерић 1982: М. Егерић, *Име и дело Исидоре Секулић*, Београд: Рад.
- Ејхенбаум 1972: Б. Ејхенбаум, *Књижевност*, Београд: Нолит.
- Епштајн 1997: М. Епштајн, *Есеј*, Београд: Народна књига/Алфа.
- Жмегач 1986: В. Жмегач, *Тежишта модернизма*, Загреб.
- Игњатовић 1992: М. Игњатовић, *Књижевна критика и савремене теорије*
тумачења књижевног дела, Београд: Стручна књига.
- Леовац 1986: С. Леовац, *Књижевно дело Исидоре Секулић*, Београд: Вук
Караџић.
- Маринковић 1963: Н. Маринковић, *Јасна пољана*, Београд: Космос.
- Матош 1952: А. Г. Матош, *Есеји и фељтони о српским писцима*, Београд:
Просвета.
- Новаковић 1959: Б. Новаковић, *Лик и дело Исидоре Секулић*, Београд: Но-
лит.
- Пејић 1973: С. Пејић, *Патологија књижевнице Исидоре Секулић*, Нови
Сад.
- Поповић 1984: Р. Поповић, *Мој круг кредом*, Београд: Народна књига.
- Речник књижевних термина* 2001, Бања Лука: Романов.
- Секулић 1964: И. Секулић, *Записи*, Суботица: Матица српска.
- Христић 1968: Ј. Христић, *Облици модерне књижевности*, Београд: Нолит.

ДРУШТВЕНО-ПРОСТОРНА
ДИЈАЛЕКТИКА И ИДЕНТИТЕТ: „СКУЧЕНИ КРИЗНИ
ПРОСТОРИ“ У РОМАНУ *ПУТ КОРМАКА МАКАРТИЈА* И
РОМАНУ *ШАХТ* АНДРИЈЕ МАТИЋА**

Увод

Реч *простор*, написао је Анри Луфевр сада далеке 1974. године, све до недавно је пре свега означавала празну област физичког простора; у том смислу, писао је он, говорити о *друштвеном простору* било је у најмању руку чудно (Луфевр 1991: 1).

Но, у модерном размишљању о простору, физички простор се сматра „варљивим епистемолошким темељом анализе конкретнoг и субјективног значења хумане просторности“ („misleading epistemological foundation upon which to analyze the concrete and subjective meaning of human spatiality“ [Соја 1989: 79]). Јер, иако је „простор сам по себи можда и примордијално дат, [...] значење простора је производ друштвеног превођења, трансформације и искуства“ („space in itself may be primordially given, [...] meaning of space is a product of social translation, transformation, and experience“ [Соја 1989: 79–80]).

Штавише, утицаји друштва и простора, који су узајамни, чине својеврсну „друштвено-просторну дијалектику“ („socio-spatial dialectic“ [Соја 1989: 77]). Данас се све више инсистира да „простор и друштво једно друго производе“ („space and society produce each other“ [Нил 2009: 423]).

Међутим, Луфевр (баш као и Соја) је теоретичар из поља друштвених наука (пре свега социологије и географије); у том смислу, Луфевр инсистира на терминолошкој прецизности: тако он, на пример, прави разлику између производње (као процеса који подразумева свесни напор и рад) и стварања какво, на пример, предузима природа (Луфевр 1991: 70).

Овде се, међутим, под друштвено-просторном дијалектиком, подразумева било какво узајамно преобличавање простора и друштва. Исто тако, не инсистира се на разлици између места и простора, док се, пак, друштво широко посматра као *хумани* елемент простора.

* nikola.bubanja@gmail.com

** Овај рад је део истраживања која се изводе на пројекту 178018 *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

У том смислу се и нека давнашња теоријска промишљања простора могу (ре)интерпретирати као релевантна за појам друштвено-просторне дијалектике, како се он овде схвата. Тако се аристотеловско виђење простора као *посуде* односно *садржаоца* може посматрати кроз дијалектичку повезаност *садржаоца* и *садржаног* – односно места и тела. Места и тела су повезана међусобном привлачношћу, која произилази из концепта *правог места* (право место за камен је земља, док је за облак небо/ваздух): наиме, тело одвојено од свог природног места природно се креће ка том месту, док ће тело које се налази на свом правом месту на истом и остати, изузев уколико са њега буде померено екстерном силом (Брејди 2007: 168–169). Осим тога, како истиче Едвард С. Кејси:

„[...] граница делује заједно, *hama*, са оним што ограничава: спољна граница садржаног тела здружује се са унутрашњом границом простора који (то тело) садржава. Не само што једна граница не може без ове друге, већ свака од ових активно утиче на ону другу, помажући у формирању истински здруженог простора, простора коегзистенције садржаоца и садржаног“.

(„[...] he limit acts together, *hama*, with what is limited: the outer limit of the contained body rejoining the inner limit of the containing place. Not only can one limit not exist without the other, but each actively influences the other, helping to shape a genuinely conjoint space, a space of mutual coexistence between container and contained“ [Кејси 1998: 58].)

Другим речима, простор и тело, као *хумани* или друштвени елемент тог простора, нужно обликују једно друго: простор активно обујмљује тело које се кроз њега креће или које у њему мирује, тако обликујући то тело, али и самог себе око тог тела (Брејди 2007: 169). Тело је обликовано и дефинисано простором баш као што је простор дефинисан телом.

„Скучени кризни“ простори: клаустрофобија или клаустрофилија?

Још од Хомера познати реторички топос – *locus atoenus* (*пријатно место*) – има и своју мрачну страну: то је место доколице и лењости; то је, како каже Нортроп Фрај, место где се може посејати семе, али није место где то семе може израсти и сазрети (Шлобин 1984: 29–33). *Locus atoenus* је у том смислу место инфантилности – место чији је губитак или одбацивање заправо једна врста *felix culpa*.

Скучени кризни простори Макартијевог романа *Пут* и Матићевог романа *Шахт*, на први поглед представљају антипode *пријатног места*, јер је *locus atoenus* по правилу место аркадијског, пасторалног, еденског типа. Реч је о отвореном простору, датом у свом готово природном облику (минимално измењеном од људске руке): по речима Ернста Роберта Курцијуса

То је [...] лепо, хладовином заклоњено место у природи. Међу минималним чиниоцима (оваквог места) су дрво (или неколико дрвета), лива-

да и извор или поток. (Евентуално) могу бити придодати пој птица и цвеће. Најразрађенији примерци (*пријатног места*) такође додају и поветарац.

(„It is ... a beautiful, shaded, natural site. Its minimum ingredients comprise a tree (or several trees) a meadow, and a spring or brook. Birdsong and flowers may be added. The most elaborate examples also add breeze“ [Курцијус 1990: 195].)

У Макартијевом роману, скучени кризни простор представља један подземни, бетонски бункер, док је пандан оваквог локалитета у Матићевом роману епонимни шахт у коме једно време живи протагониста Бојан Радић. Дакле, у оба случаја ради се о затвореном, људском руком сазданом простору.

Но, и затворени, скучени и лимитирајући простори могу имати пријатне аспекте; скучени, кризни или казнени простори не морају се нужно доживљавати кроз призму клаустрофобије, већ можда и кроз призму клаустрофилије. (У том смислу је упутна недавна студија Керија Хауија која носи наслов – Еротика затворених простора у средњовековној литератури (Хауи 2007); свакако да се примери спреге еротике и скученог простора могу пронаћи у, на пример, Тенисоновој *Госпи од Шалота* или Скотовом *Ајванху*, итд.)

Пријатни аспекти Макартијевог бункера и Матићевог шахта, наравно, немају везе са еротичношћу; пријатност ових локалитета пре свега проистиче из чињенице да они представљају неку врсту прибежишта, уточишта од својеврсних друштвено-просторних прогона, од својеврсних друштвено-просторних криза. У Макартијевом роману, ту друштвено-просторну кризу представља неименовани апокалиптични догађај којим је друштво разобличило простор, а који затим заузврат разобличава друштво, претварајући га у племена људождера и племена жртава; у Матићевом роману, друштвено-просторна криза има облик дистопијског тоталитарног поретка који потиरे друштвену сврху главног јунака (који је, пак, експонент једне друштвене класе – професор енглеског језика), те га присиљава да у све већој просторној констрикцији покуша да нађе прибежиште.

Међутим, без обзира што и бункер и шахт показују овај оквирни потенцијал да делимично буду и пријатна места, упоредна анализа показује да је дијалектика пријатно – непријатно или сведена на минимум или потпуно одсутна, и то у супротним правцима. Макартијев бункер се показује као готово у потпуности пријатно место, док се Матићев бункер показује потпуним и бескомпромисним непријатним местом – својеврсним *locus in-commodus*-ом.

Макартијев бункер као locus atoenus „затвореног типа“

Пријатност Макартијевог бункера најпре произлази из шире концепције романа: Макартијеви ликови су на путу ка мање-више дефинисаном циљу (обали мора – како тврди Вес Морган (*Wes Morgan*) негде у *Ju-*

жној Каролини [Волш 2009: 279]), те бункер превасходно представља – како ће се показати, упркос томе што је у америчкој литератури о путовању уобичајено да „невоље заправо почну кад путовање стане“ („the trouble actually starts when the traveling stops“ [Волш 2009: 259]) – место које ће пружити привремени одмор и окрепљење (Линколн 2009: 170–171). С друге стране, просторно кретање Матићевог Бојана Радића (најпре ка мањем стану, затим ка подруму и најзад ка шахту) оптерећено је оном карактеристично дистопијском атмосфером безизлазности, на коју се жалио још Адорно (1997: 113–117), а која је истовремено и тачка дивергенције за данашње, релативно модерне, критичке дистопије (Мојлан 2000: 188–189). Дакле, шахт за Радића не представља место окрепљења, већ крајњег понижења и потпуне осујећености.

С друге стране, Макартијев бункер, иако бетонски сив и скучен, јесте место изобиља – нема ту ни дрвета ни аркадијских извора и потока, али има флаширане воде; нема еденски воћне ни марлоовске пецарошке исхране, али има конзерви – да не помињемо муницију, сапун, батерије и свакојаке друге згоде (Макарти 2007) које чине улогу овог бункера еквивалентној улози оне лађе коју на Робинсоново острво донесу добри ветрови (Бубања 2010: 39–41). Ту овај затворени простор пружа протагонистима могућност неограниченог уживања у нагомиланим потрошачким добрима за која не морају да плате: ово место је представљено кроз пописе *ствари* које садржи – пописе који су заправо у неком смислу транспоноване шопинг-листе.

Најзад, логично је што је у Макартијевом роману *locus amoenus* неприродног, затвореног типа: сав околни природни простор је претворен у пепелом посуту пустош. Џон Кант спољашњи простор у *Путу* изједначава са културном ентропијом (Кант 2009: 192) и сматра га интертекстуалном референцом на Елиотову *Пусту земљу* (Кант 2009: 186), па је утолико логичније одмор од пустоши отвореног простора може пружити само преживели цеп цивилизације, какав је Макартијев бункер. У том смислу је и утицај овог простора на ликове и њихов људски идентитет не неки начин *цивилизујући*: он омогућава делимичан физички преображај ликова који дарује могућност уживања у ситним благодетима цивилизације какве су купање, шишање и бријање, те чиста одећа и храна (Макарти 2007: 150, 154–155).

То цивилизовање јунака у смислу физичког изгледа, праћено је и благотворним менталним утицајем простора: добијање времена за разматрање моралног подтекста коришћења бункера (Макарти 2007: 142) води изградњи осећаја захвалности (Макарти 2007: 148–149), који – преко разматрања могућности постојања добра достојног чињења добра (Макарти 2007: 153–154) – на крају води, нужно суво и шкрто приказаном, преображају у хумана бића, спремна и на безинтересно добротинство; заправо, с обзиром на околности, то добротинство је и чињење против властите користи (Макарти 2007: 166–177).

Практично једини негативни или непријатни аспект Макартијевог бункера је већ поменути стандардни састојак концепта пријатног места: његов позив на стагнацију, лењост и једну врсту инфантилности. Но, јунаци лако препознају ову инхерентну опасност пријатног места (заправо, препознаје је отац [Макарти 2007: 150–151]) и после краћег времена га напуштају – наравно, донекле измењени боравком у њему.

У постапокалиптичним приповестима, каква је без сумње и *Пут*, утицај разобличеног простора на друштво и индивидуе је често тако увећан да постаје баналан: очит је пример мутаната и сличних бића које такав простор производи. Но, у *Путу* су главни јунаци до самог краја готово недирнути глобалном разобличеношћу простора, те је утолико важнији овај утицај *интериорности*, од које Макартијеви јунаци по правилу настоје да побегну (Елис 2006: 4–5, Витек 2009: 23ff).

Матићев шахт као locus incommodus

Макартијеви ликови по правилу беже од стега места, ограђених простора, кућа, па чак и гробова. Матићев јунак је и сам у бегу који је тесно повезан са променама просторног окружења. Но, док Макартијеви јунаци теже ослобађању од скучених простора, Матићев Бојан Радић бежи ка све скученијим просторима: он напушта свој велики стан зарад мањег, из тог мањег стана се сели у атомско склониште, подрум, те најзад у један шахт у близини Савског моста.

Утицај затворених простора на идентитет протагонисте показује се као значајна тема Матићевог романа још у тренуцима који претходе јунаковом доспевању у шахт: поменути простори његових станова као да су на неки начин оживотворени једном врстом сукобљености са главним јунаком. Ти простори као да одбацују Радића као некакво страно тело, са којим нису у складу: Радићу у првом стану нестаје сва уштеђевина, иако врата стана нису проваљена, већ их он затиче закључана (Матић 2009: 82–83). Стиче се утисак да је сам простор на неки начин отео Радићев новац, или да га је некако сам понудио моћним лоповима. Тако нешто сугерише и Радићева реакција, који као да криви сам простор, који затим почиње да уништава, ломећи прозоре и преврћући намештај (Матић 2009: 82). Већ следећа његова реакција је била да се реши стана продајом истог (Матић 2009: 83).

Долазак у нови, скученији простор најпре се чини добрим потезом и Радић је задовољан: од новца претеклог приликом ове купопродаје животног простора, Радић је приуштио себи нове вештачке зубе, што опет ствара почетни утисак о благотворном утицају овог новог јунаковог животног простора (Матић 2009: 85).

Но, убрзо се испоставља да и овај простор издаје Радића на сличан или још гори начин: свој преостали новац Радић је опет поверио свом стану, уграђујући га у само његово ткиво (сакрио га је испод паркета). И овај

пут, наравно, бива изневерен, те схвата да његови прогонитељи нису само друштвени експоненти, већ и неко невидљиво, метафизичко зло (Матић 2009: 88).

Живот у подрумима и шахту, Радића психички и физички мења (у мање-више очекиваном правцу) претварајући га у прљавог, краставог просјака, чији нови, бели вештачки зуби постају гротескни детаљ који га чини још накараднијим. И опет, овај утицај одражава се и на јунаков интелектуални идентитет: простор га претвара у посебну врсту човека – човека из шахта, пацоликог по изгледу, и по понашању и размишљању (Матић 2009: 99–101).

Подножни простор цивилизације не само да модификује јунаков идентитет као индивидуе, већ му полако преотима основну људскост:

[...] полако сам развијао једну врсту животињске интуиције, па сам могао да погодим, чак и са удаљености од десет метара, која врста намирница се налази у контејнеру [...] све сам више подсећао на неког монструозног човеколиког пацова. Почео сам и да њушим као пацов, да једем као пацов па чак и да се одлично сналазим у мраку као пацов (Матић 2009: 99, 101).

Тај шахт, коме се јунак иницијално такође радује, јер је добро скривен, јер нуди удобност (каква, на пример, произлази из чињеница да кроз њега пролазе топле цеви градског грејања [Матић 2009: 98]) готово да се показује на неком нивоу еквивалентним отвореном простору Макартијевог постапокалиптичног света, а који такође људе претвара у духовно-интелектуалне (ако не и биолошке¹) мутанте. Тако се на крају показује како су начини доживљавања затвореног и отвореног простора у Макартијевом и Матићевом роману у овом делу некако инверзни.

Међутим, дистопијска безизлазност Матићевог света не допушта да антипод скупљеног простора буде носилац позитивних значења. Истина, у почетним деловима романа се чини да отворени урбани простор благотворно делује на Матића (Матић 2009: 9). Но, убрзо тај простор постаје еквивалент или барем експонент друштвеног прогона којем јунак бива подвргнут. Најзад, тај друштвено-просторни прогон потиरे социјално отуђену индивидуу: пошто из шахта доспе у затворску хелију, Радић на крају ипак исту-

¹ *Прави* мутанти се не појављују у *Путу*; неки критичари мисле да је неименована катастрофа у Макартијевом роману метафорично-алегоријска, те да она није нуклеарни холокауст, јер нема непосредних знакова утицаја радијације на ликове (Кант 2009: 185–186). Међутим, можда није сасвим без значаја то што се, на самом почетку романа, протагониста присећа тек прекинутог сна у коме је у тами некакве пећине гледао бледу сподобу, балаву, слепих белих очију и полупрозрачног тела (Макарти 2007: 1–2), дакле сподобу која би могла бити схваћена као одраз протагонистиног претходног искуства са *правим мутантима*, или пак као одраз његове бојазни од евентуалног сусрета са њима. Таквој претпоставци иде у прилог и понављање сличног сна о *створењима* (Макарти 2007: 156).

па на широки, отворени простор, који ће се показати простором предвиђеним за његово погубљење.

Закључак

Полазећи од претпоставки теорије о дијалектичком карактеру односа друштва (и друштвених елемената) и простора (и места), дошло се до закључка да су начини на које скучени *кризни простори* Макартијевог романа *Пут* (подземни бункер), те Матићевог романа *Шахт* (епонимни шахт) утичу на (не само друштвени) идентитет ликова, нејвећим делом супротни. У контексту (нарочито тзв. постапокалиптичне) литературе, *скучени кризни простор* показују се као (можда и примарно) пријатан (*locus amoenus*), али и као непријатан (*locus incommodus*). И Матићев шахт и Макартијев бункер начелно задржавају ову инхерентну амбивалентност. Међутим, у Макартијевом роману, пријатни аспект скученог кризног простора је толико примаран, да се његов бункер показује као *locus amoenus затвореног типа*; као мали џеп цивилизације скривен усред ентропије спољњег простора, бункер благотворно утиче на друштвено-интелектуални и етички идентитет протагониста (па чак и на њихов физички изглед). У Матићевом роману, међутим, пријатни аспекти скученог кризног простора (шахт) су толико редуковани да се он показује као својеврсни *locus incommodus* – простор који готово укида не само друштвени, него и хумани идентитет протагонисте. Насупрот Макартијевом бункеру, Матићев шахт зато изобличује протагонисту у животињу, односно својеврсног хибрида пацова и човека. С друге стране, значење Матићевог скученог кризног простора у овом смислу делимично кореспондира са значењем отвореног простора Макартијевог постапокалиптичног света, који такође претвара људе у духовно-интелектуалне (можда чак и *праве*, биолошке) мутанте. Ипак, на крају се показује да ова *обрнута пропорционалност* не важи за однос Матићев спољашњи простор – Макартијев унутрашњи простор, јер апсолутни дистопијски песимизам *Шахта* не оставља места за читање Матићевог отвореног простора као симболичног антипода скученог кризног простора, односно као својеврсног *носиоца позитивних вредности*.

Литература

- Адорно 1997 (1983): T. Adorno, Aldous Huxsley and Utopia, у *Prisms*, (transl. Samuel and Shierry Weber), Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Брејди 2007: M. Brady, Space and the Persistence of Place in *Paradise Lost*, у: *Milton Quarterly*, Vol. 41, No. 3, 167–182.
- Бубања 2009: Н. Бубања, Архетип пусто острво и „постапокалиптична“ фикција: *Пут* Кормака Макартија, *Наслеђе* 14/1, 33–43.
- Витек 2009: T. Witek, Reeds and Hides: Cormac McCarthy's Domestic Spaces, у: (уред.) Н. Bloom, *Cormac McCarthy*, New York: Bloom's Literary Criticism, Infobase Publishing, 23–30.
- Волш 2009: C. J. Walsh, *In the Wake of the Sun: Navigating the Southern Works of Cormac McCarthy*, Knoxville: Newfound Press.
- Елис 2006: J. Ellis, *No Place for Home: Spatial Constraint and Character Flight in the Novels of Cormac McCarthy*, New York & London: Routledge.
- Кант 2009: J. Cant, The Road, у: (уред.) Н. Bloom, *Cormac McCarthy*, New York: Bloom's Literary Criticism, Infobase Publishing, 183–200.
- Кејси 1998: E. S. Casey, *The Fate of Place: A Philosophical History*, Los Angeles: University of California Press.
- Курцијус 1990: E. R. Curtius, *European literature and the Latin Middle Ages*, New Jersey: Princeton University Press.
- Линколн 2009: K. Lincoln, *Cormac McCarthy: American Canticles*, New York: Palgrave, MacMillan.
- Луфевр 1991: H. Lefebvre, *The Production of Space*, (transl.) D. Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell Publishing.
- Макарти 2007: К. Макарти, *Пут*, прев. Весна Подгорац и Бранислава Јурашин, Београд: Вебоок.
- Матић 2009: А. Матић, *Шахм*, Београд: Стубови културе.
- Мојлан 2000: T. Moylan, *Scraps of the Untainted Sky: Science Fiction, Utopia, Dystopia*, Boulder Colorado: Westview Press.
- Нил 2009: J. Kneale, Space, у: (уред.) M. Bould et al, *The Routledge Companion to Science Fiction*, New York: Routledge, 423–432.
- Соја 1989: E. W. Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London & New York: Verso.
- Хауи 2007: C. Howie, *Claustrophilia: erotics of enclosed spaces in medieval literature*, New York: Palgrave MacMillan.
- Шлобин 1984: R. C. Schlobin, The Locus Amoenus and the Fantasy Quest, у: *Kansas Quarterly* 16, 29–33.

ЈАКОВ ИГЊАТОВИЋ: ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ**

У политичком, културном, етничком и књижевном троуглу Србија–Аустрија–Угарска, слојевита и трауматична позиција Јакова Игњатовића на историјским оквирима српско-мађарских сукоба 1848. и 1849, пројекција је искуства егзила, и то не као његов најучесталији модел, који подразумева принудно или добровољно изгнанство са родне територије услед политичке неподобности. Наиме, изгнаничку ситуацију, готово сижејно нарализовану у Игњатовићевим *Мемоарима*, разумећемо уколико писцу доделимо егзиларну репрезентативност, с обзиром на то да у овом случају егзилант није осамљени изопштеник, већ потомак једне од предводничких исељеничких породица, јер „Максимовићи и Игњатовићи су од хајдучке лозе, буздоване су пред патријархом Чарнојевићем носили“ (Игњатовић 1988: 398)¹. Сходно томе, говорећи о проблему персоналног идентитета, имплицативно ће нам се оцртавати и отисци кризе колективног идентитета. Иако се Игњатовићева мемоарска проза лоцира у време доминације реализма, приповедач свој тематски комплекс попуњава у делима романтичарске поетике као што су „примери трагања за српском самобитношћу, за супстанцијално српским, за изворношћу, за српским духом, српским хумором, српским пјесмама, све до домишљања како би се од српских ласцивних тамбурашких пјесама дошло до српске мелодраме и опере“ (Иванић 1990: 58). Раздвајајући магистралне токове европског романтизма, одређеног у знатнијој мери уобличавањем индивидуалног идентитета, од српске истоимене традиције неговане у другачијим геополитичким условима, можемо формирање српског романтичарског идентитета спознати негде на пола пута између индивидуе и заједнице. Игњатовићев идентитет дешифрујемо, дакле, као индивидуални идентитет замишљен на безграничној субјективности, који уједно не искључује појам целовитости, свеобухватне и веће од самог сопства. Премда нам се може учинити да тако артикулисани идентитет рађа сумњу у могућности опстанка субјективитета, посреди је ипак концепт индивидуалности који одржава идеју персоналног идентитета пу-

* ja.zanita@yahoo.com

** Овај рад је део истраживања која се изводе на пројекту 178025 *Поетика српског реализма*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ У загради дати број односи се на број странице извора чији су библиографски подаци дати на крају рада.

тем поистовећивања појединца са особеношћу културе или нације којој припада (Брајовић 2007: 76–77). Романтичарски идентитет Јакова Игњатовића на тај начин хармонично осцилира између личног ја и свеукупности.

Упркос томе што је приповедач рођен у мађарском граду Сентандреји, у *Мемоарима* се слика тог града профилише као опредељена српским становништвом, културом и језиком, јер „Сентандрејци имали су ту привилегију да и несрби морали су српски говорити, и у друштвеном животу српски језик био је дипломатичан и бонтонски, па ма какав мађарски гиздавац, на пример, на балу није много вредео, особито код женског спола, ако није српски говорио“ (Игњатовић 1988: 6). Боравећи девет година током детињства у назначеном окружењу, у туђој земљи која обручује експонат српског културног поља – Сентандреју, приповедач је задобио постоље за накнадно довршење конституисања родног, језичког, верског, породичног и политичког идентитета. На основу свега изреченог, отвара се питање у којој мери живот Јакова Игњатовића у Угарској можемо једноставно дефинисати као егзил, нарочито ако се има у виду да се у одређеним моментима и Србија јужно од Саве и Дунава, парадоксално, али не и без потпора, може третирати као простор егзила. Дакле, не само да се јављају потешкоће приликом територијалног смештања егзила већ и у временској перспективи, почетак изгнанства као да се удвостручује одласком из Сентандреје, којим се на симболичан начин опетује напуштање прадедовске Србије, те ће истинско искуство егзила Јакова Игњатовића заправо тек тада кренути да се одвија. Оно што иде у прилог оваквој хипотези јесте конфигурисање емоционалног каталога својственог исељеничком сензибилитету са доминантном улогом страха као последице тек креиране свесности да је „сва околина чиста од Срба“ (Игњатовић 1988: 6), те да неометано у таквом подручју „могу Мађари једаред на Србе дићи се и Сентандрејце“ (Игњатовић 1988: 6). Забринутост, осећање издвојености и узнемиреност појављују се као знаци прве реакције суочавања егзиланта са новим светом.

Проблем идентитета у егзилу семантизован је динамиком идентитета јунака *Мемоара*, при чему се мотивација бележења успомена може довести у везу са духовном потребом егзиланта да од почетка до краја проналази и афирмише један идентитет, наслућујући његов потенцијал неодређености или променљивости услед деловања разнородних друштвених и културних регула. Жанровски се сами текст успоставља као наративизована политика сећања, која треба да испише личну историју не би ли самог писца повела пут самоспознаје, а читаоце ослободила исконструисаних заблуда о личности Јакова Игњатовића. Дестабилизација идентитета оспољихе се у тренутку кад српска влада постигне договор са Аустријом о питању формирања самосталне Војводине и пружи јој војну помоћ у борби против Мађара. Не знајући како да определи свој политички идентитет, приповедач нам у наредном одломку раскрива окрњеност и подељеност идентитета, будући да попут протагонисте драме удвајања жалобно говори: „На срцу ми је лежала слобода Мађарске, као моје домовине, и слобода Старе Србије,

оне земље из које су моји преци дошли. Млад, пун воље за рад, спреман за акцију, шта сам сад требао чинити? Да ли да прекрштеним рукама гледам покољ, или да се бацим на једну или другу страну? Тежак избор. [...] Да се тучем против домовине, да се кољем са онима који се истим плодом земље хране, који су са мном под истим законима, под истим кровом? Немогуће. Да ли да задирем у рану, у тело једнокрвног брата? Немогуће“ (Игњатовић 1988: 151). Истовремено и Србин и Мађар, ни Србин ни Мађар, ближи трагичном сазнању о отуђености него свести о изграђеном идентитету, сустановник Мађара и сапатник Срба, писац *Мемоара* још пре евидентирања кризе антиципирао је сопствену колебљивост и лабилност, те превентивно посезао за стабилним наративима литературе и званичне историје, за Старом Србијом Немањића, допирући до изворишта српског националног идентитета – народне књижевности, *Историје разних словенских народова* Јована Рајића, јер „који је Србин читати знао, читао је, и та Рајићева историја била му је огледало за прошлост, будилник за будућност“ (Игњатовић 1988: 33), те нарочито поштованог Доситеја коме у поглављу „Омиљена лектира“ одаје хвалу с обзиром на чињеницу да представља „оракулум у културном преласку“ (Игњатовић 1988: 81). Поменути наративни знаци могу нам послужити као докази поводом тврђења Едварда Саида у есеју „Размишљања о изгнанству“ о тесној повезаности национализма и изгнанства, јер „сваки национализам се у свом раном стадијуму развија из стања отуђености“, те је „међуигра између национализма и изгнанства попут Хегелове дијалектике слуге и господара, супротности које се међусобно прожимају и сачињавају“ (Саид 2008). Национализам Јакова Игњатовића читамо, дакле, као тежњу за успостављањем континуиране егзистенције, као покушај превазилажења озлеђујућег искуства егзила, али не у смислу острашћеног национализма који искључује друге, већ у кључу дубоког разумевања других култура и језика, као што је у овом случају мађарски.

Србија функционише у тексту и пишчевом животу као профилактичко место идентитета упркос томе што Игњатовић први пут посећује Београд са тридесетак година. Међутим, назначени простор неће бити у потпуности непознат придошлом егзиланту, будући да је одувек од рођака и татора слушао приче о својим саплеменицима и читао дела проминентних српских писаца: Сарајлије, Видаковића, Јоакима Вујића, Стерије и других. Следствено томе, отварају нам се могућности за перцепцију реконструисаног и изнова створеног света ишчезле прошлости, специфичне меморије која успоставља везу са сигнаlima протеклог времена на посредан начин – пре свега путем домишљања или примишљања самог егзиланта, што нас приближава појму постмеморије коју Маријана Хирш опредељује као снажнији облик сећања, управо јер је његова веза са извором посредована имажинативним улагањем и стварањем, те постмеморија фигурира као одлика оних који одрастају под утицајем наратива, креираних пре њиховог рођења, и прича обликованих трауматичним догађајима неразумљивим до краја (Hirsch 1996: 661–664).

Мисао о једном коначном повратку у изгубљену земљу – резервисани топос књижевности егзила, објашњава нам разлог Игњатовићеве незаинтересованости за стварање Војводине на мађарској територији, као и његов толико нападани политички концепт уједињења српског и мађарског народа против владавине Беча, будући да откривајући идеолошки циљ препоручује да опхођење са Мађарима треба да буде такво „да нам иду на руку да задобијемо наше старо земљиште, па да се вратимо онамо откуд смо дошли“ (Игњатовић 1988: 131). Након јавног говора у којем је разложио концептуалне предлоге, нашао се у затвору, не само из политичких побуда кажњен од монархије већ и проглашен издајником српског народа, те ће у *Мемоарима* као жанровски граничној документарно-уметничкој прози у знатнијој мери бити присутне естетске категорије – трагичност, драматичност, патетичност, театралност, произведене на исповедним местима попут наредног: „И пропашћу невино, од незналица осуђен као изрод, као неверан мом роду и племену [...] после моје смрти да стојим жигосан пред потомством, да сам издајица, тек што сам у живот ступио... Напољу усклици, а ја несрећни сужањ“ (Игњатовић 1988: 186). По ослобођењу из затвора, покушаји да се укључи у друштвени живот јужне Угарске остали су јалови, те се услед неприхваћености одлучује да емигрира у Београд почетком 1849, што нас сада враћа идеји одређења Србије као простора изгнанства, премда је примереније рећи да је посредни нелогична ситуација двосмерног егзила, јер се егзил сада успоставља као одлазак са територије већ обележене егзилом.

Боравак у Београду, за који се не зна поуздано да ли је трајао годину-две или више, означимо стога двоструко – као повратак земљи првобитног и оригиналног идентитета и као пространство егзила у односу на актуелна збивања из пищевог живота. Време путовања од Мађарске до Србије делује као несмишљено комбиновано визуелно поигравање стварних слика са сликама прошлости, при чему се слике моделоване у памћењу путем прича и народних песама супротстављају реалним околностима, препознају као неидентичне са њима, што резултира разочарењем приликом првог погледа на Земун, који је посве друкчије и лепше био уображен у постмеморији егзиланта. Имајући то у виду, можемо просудити да је конструкција постмеморије изгнанника неретко ближа уобразиљи и фикцији, самим тим и уметности, него очигледности постојећих реалема. Међутим, постмеморијална ситуација није доследно варљива наспрам очекивања, те нам следећа наглашено лирична нарација може изледати као сведочанство задовољавајућег утиска: „Тај први додир земље срца ми се косну. Чудновато неко осећање ме обузело. Час пре наслањала ми се нога на земљи домовине која ме је родила, а сад ју остављам и долазим у туђу земљу, туђу државу, туђу домовину, јер две домовине уједаред имати не могу; али долазим у ону земљу, у ону тачку земље, коју су можда дирнули, газили моји преци, који су се са Чарнојевићем иселили да си нову отаџбину нађу, и долазим у онај народ од кога сам један откинут, забачен лист“ (291). Мотиви-

ма попут наведених, *Мамоари* смањују растојање које их дели од романеског жанра, градивно се образују као „роман о књижевности и политици“ (Деретић 2002: 811), прецизније као роман о егзилу, нарочито ако узмемо у разматрање и коментар Јована Деретића, поводом јунака супротстављеног Милану Наранџићу, у којем наводи: „Његов антипод Бранко Орлић, у чију је личност и доживљаје аутор транспоновао самог себе, остао је бледа, књишка апстракција“ (Деретић 2002: 813). Потенцијално смо на трагу разрешења загонетке јер, чини се, романескни лик Бранка Орлића био је редукован и у знатној мери сакривен од читалаца због аутобиографског утемељења. *Мемоари*, хронолошки млађи од романа *Милан Наранџић*, извесно су накнадна допуна недореченог, прећутаног или затајеног приповедања. Одређујући се као један откинут забачен лист у односу на целину нације, Јаков Игњатовић навешћује карактер своје посете домовини, слутњу немогућности коначног повратка, упркос томе што у неколико поглавља описује на привлачан начин културну атмосферу у Београду, разговоре, сусрете са Кодером и Радичевићем. Из свих бележака изгнанника емитују се осећања неједнакости, неприпадности и инфериорности, која заједно са незадовољавајућим политичким и књижевним приликама подупиру жељу за повратком у Мађарску, што се ипак не остварује наредних пет година, јер након слома револуције, означен као непријатељ Беч, мора да са „многим мађарским и пољским емигрантима отпутује у Француску“ (Матовић 1988: 553). На том месту, па све до доласка у Сентандреју, *Мемоари* се прекидају, те ни приповедач нити његови каснији биографи не омогућавају нам да поздано тврдимо да је парадокс егзиларне ситуације новом емиграцијом еволуирао, нити да се суочавамо са још једним изгнанством поновно са места у неместо, са уписивањем егзила у простор без граница.

Откривајући намеру и циљ приповедања, Игњатовић се удаљава од романтизма и прикључује реду писаца реалиста – вером у потенцијал постојања једне објективне историографије, у стабилитет заустављеног времена ликовима и догађајима као потврдама искуственог знања, те каже: „Ми сувременници зато баш имамо се искрености и истине држати, да оно што забележимо служи потомству за прави извор прошлости из кога ће поуку црпити“ (Игњатовић 1988: 121). Међутим, творећи личну и колективну историју и наговештавајући постојеће паралелне историје, које носе на себи „печат субјективне партаичности“ (Игњатовић 1988: 121), пишчева наратив се донекле отвара и модернијим фокализацијама историје, различитим перспективама, сликама које могу бити ротирани, изокренуте, искривљене, као што је била током 19. и почетком 20. века у историји књижевности слика самог Јакова Игњатовића или пак пројекције у *Мемоарима* пренете као одрази „огледала прошлог доба“, пројекције несвесног и нехотичног одступања, јер „механизам огледала сам преузима иницијативу измичући својеглаво руководству писца који је *желео* да остане веран историји“ (Петровић 1988: 547). С једне стране, поверење у ранију стабилност историје, важно за романтичарско-националну концепцију идентитета, с

друге стране, непоузданост актуелне званичне историје и политике, узрок проблематизовања реалистичког дискурса. Доведен у питање или смештен изван сумње, статус историјског наратива у меморији или постмеморији егзиланта задобио је пресудну улогу у редефинисању идентитета, те се последње поглавље *Мемоара* „Пут је нађен“ може преиначити у „Идентитет је нађен“, посебно ако се не изузме из вида да је Јаков Игњатовић на српском језику, за разлику од Михаила Витковића и Шандора Петефија, тадашњих мађарских писаца српског порекла, „оставио импозантан број реалистичких романа, приповедака и чланака, којима је створио образац нашег друштвеног романа и отпочео нову епоху у српској књижевности“ (Бошков 1959: 15).

Извор

Игњатовић 1988: Ј. Игњатовић, *Мемоари*, Београд: Нолит.

Литература

Бошков 1959: Ж. Бошков, Сентандреја и њен сликар, у: Ј. Игњатовић, *Одабрана дела, књ. I*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.

Брајовић 2007: Т. Брајовић, *Идентично различито*, Београд: Геопоетика.

Деретић 2002: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета.

Иванић 1990: Д. Иванић, *Мемоари* Јакова Игњатовића у контексту српске мемоаристике 19. вијека, у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, бр. 38, Нови Сад.

Матовић 1988: В. Матовић, Биографска белешка, у: Ј. Игњатовић, *Мемоари*, Београд: Нолит.

Петровић 1988: М. Петровић, Романескни *Мемоари* Јакова Игњатовића, у: Ј. Игњатовић, *Мемоари*, Београд: Нолит.

Said, Edvard V. Razmišljanja o izgnanstvu. *Polja*, jul–avgust 2008. <polja.eunet.rs>. 15. 10. 2011.

Hirsch, Marianne. Past lives: Postmemories in Exile. *Poetics Today*, Winter, 1996. <oswego.edu>. 15. 10. 2011.

(ДЕ)КОНФИГУРАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА У РОМАНУ *СА СИЛАМА НЕМЕРЉИВИМ* РАСТКА ПЕТРОВИЋА

Зашто је Ирац убијен? У овом питању нешто не штима. Свако ко је читао роман *Са силама немерљивим* сетиће се трагичног краја романа, где главни јунак, такорећи сишавши с ума, решен да се убије, води дијалог са самим собом, те у једном тренутку показује намеру да напише ослобађајућу поруку: „Отишао је, ето тако, без разлога, без мере“ (Петровић 2005: 125). Према томе, јасно је да Ирца нико није убио, већ да је он извршио самоубиство. Тако да би право питање требало да гласи: зашто се Ирац убио? Као одговор на ово питање роман нуди неколико решења: убио се јер је био најдубље понижен од стране свога оца; отац је својим деловањем начинио раздор између њега и Марице, који никада није превазиђен; није остварио свој план да се отисне у Америку и тамо отпочне живот. Укратко, његово самоубиство изгледа као логичан завршетак низа разочарења која проистичу из немогућности да усклади своје жеље са стварним околностима у којима се оне не дају остварити.

Ако би неко сумњичав, упркос свим овим доказима, и даље инстистирао на питању зашто је Ирац убијен, то значи да је он остао незадовољан одговорима која дају наведена објашњења заснована на узрочно-последичним везама. Стога треба потражити неку другу логику која би стајала иза другачијих одговора. Говорећи о разлозима због којих је неко усмртио Ирца или о разлозима због којих се Ирац сам убио, ми у оба случаја говоримо о смрти. Смрт је, према Фукоу, до 18. века имала другачију улогу у друштвеном животу него што је ту улогу имала од 18. до 20. века. До 18. века она је, са једне стране, била механизам помоћу којег се утврђивала и јачала власт сувереног, власт која је имала моћ да убије и пушта људе да живе, а са друге имала је педагошку функцију, функцију онога који подучава и васпитава. Суверену власт од 18. столећа наследиће такозвана власт регулације, „која се састоји у давању живота и пуштању људи да умру“ (Фуко 1976б: 299). Израз такве власти најпре ће се појавити у прогресивној дисквалификацији смрти, чиме се јавна смрт повлачила пред скривеном, догађајући се далеко од очију јавности. Сада када је власт регулације

„све мање право да се неко убије а све више право да се умеша да би омогућила живот и право да делује на начин и услове живота, дакле, од тренутка када власт делује на том нивоу да повећа живот, да контролише

* aleksandraja.petrovic@gmail.com

незгоде, ризике, недостатке, смрт одједном, као крај живота очигледно постаје завршетак, ограничење и крај власти“ (Фуко 1976б: 300).

Она стоји са спољашње стране власти, изван њеног домаћаја. Чијој је власти – питајмо се – својом смрћу измакао Растков јунак.

Ирац је млади човек, који је детињство провео без мајке, те је најважнија фигура у његовом животу био отац. Ирчев отац, „врло снажан и мужаствен по изгледу“ (Петровић 2005: 28), са својим сином утврдио је однос, чинило му се, најпогоднији за обојицу, „не осећајући колико је његово сазнање родитељске превласти само привремено, успавано, зато што нема на чему да се испољи“ (Петровић 2005: 28). Превласт и контрола старог Ираца наизглед су доведене у питање оног тренутка када се Ирац заљубљује у Марицу, девојку сумњивог морала, и када је запретила могућност да се за њу веже цео живот. С обзиром на претњу да се син отме његовом надзору, стари Ирац посегнуће за механизмом контроле, како би спутао могуће синовљево осамостаљење. Како је контрола истовремено и заштитник од могућих недаћа, упућен на тачно одређени простор, одсечен и непомичан, тако ће отац казнити свога сина тиме што ће га избацити из куће, која је обављала сигурност и заштиту. Јер, уколико појединац напусти сигурно уточиште, он „ставља на коцку свој живот“ (Фуко 1997: 190). Иако је отац својим чином физички удаљио сина од себе, он ни у једном тренутку не губи контролу над њим. Да би се контрола и даље успешно спроводила, стари Ирац ће се званично, у новинама, одрећи сина и свог родитељског старања, не пропуштајући притом прилику да сина и оклевета.

„Ирац ту на улици, пред светом који се мувао око њега, прочита да његов, Ирчев, отац опомиње цео свет да никакве обавезе синовљеве неће плаћати и да скреће пажњу на младићев карактер свима, јер је и њега, рођеног свога оца обмањивао, срамотио и крао све док није био лишен благодети родитељског дома“ (Петровић 2005: 44).

Овим чином стари Ирац утврђује своје непрестано присуство, стављајући сину до знања да је изложен сталној видљивости. Тиме његова власт функционише аутоматски, учвршћујући моћ која се над њим остварује. Аутоматизована власт сада прелази на друго поље, на поље на којем се она врши, а онај који подлеже тој власти „преузима на себе стеге власти; он их спонтано примењује над самим собом“ (Фуко 1997: 197). Отуд не изненађује Ирчево осећање страха због тога што неко има моћ да по простој ћуди располаже његовом судбином; али још мање изненађује његова најдубља сумња у властиту част и поштење:

„Он и сам посумња у своју част која је од такве маленкости могла зависити. Још једном увиде да нешто постоји само уколико му дозвољава спољна вредност“ (Петровић 2005: 45).

Поставши начело властитог потчињавања, Ирац сада омогућава да дејство надзора над њим буде непрекидно, чак иако је сам надзор спорадичан. Он више није само у рукама оца, већ надзор врши сваки члан друшва. Посредством текста у новинама, у њега сумња и отац чијег је сина Ирац у

прошлости спасао, а који ће га, између осталог, у једном тренутку и оптужити за крађу, сумњају и радници у фирми у којој је наш јунак био запослен, чак и Стеванов отац даје себи за право да се умеша у Ирчев живот и директно утиче на његове даље одлуке. Тиме је надзор старог Ираца умножен, те дисциплину он уводи у недисциплинске просторе, у сферу регулације, чиме се успоставља један метадисциплинаран простор контроле. У таквом једном простору Ирац ће показати потребу за ослобођењем, за успостављањем неког новог смисла у неком новом дому, јер једину кућу коју младић има, он више не препознаје као своју. Ирчева жудња да одлута ма куда произлази из огромног бола који му је отац нанео, која ће му, преселивши га на друго место, омогућити да са далеке тачке хоризонта сагледа свој дом и свој дотадашњи живот као смислен и потпун. Да би, дакле, пронашао свој дом, Ирац га мора напустити, да би се потом овај, попут бумеранга, свом силином обрушио на њега:

„Ирац је знао да, када се једном буде нашао далеко од Београда, све телеснија чежња за женом и духовна за оцем претвориће се у једну велику растуженост, која ће, разуме се, као бисерна превлака дати данашњим догађајима огромну вредност, али их исто тако завршити и тиме одвојити од њега“ (Петровић 2005: 118).

Дом, који је наизглед остварив само по цену миграције и изгнанства, дезинтегрисаће се у оном тренутку када се буду стекли сви услови за његово постојање. Због немогућности да икада пронађе смисао, бол који Ирац слути води га у идеју о могућој смрти као једином излазу из драматичног сукоба између тела које обитава у дезинтегрисаном дому и смисла који ће потражити у некој далекој земљи, на неком новом хоризонту који није дом, те по себи не даје никакав смисао. Болови који проузроковаше смрт, како каже Растко, у животној шкољци посташе скупочени, очајнички трагаше за сопственом шкољком, за склоништем и сигурношћу (в. Башлар 2005: 110–134). Једино склониште и сигурност Ирац је налазио у оцу, али и то склониште бива разоткривено, а сигурност – пољуљана. На овом месту, могло би се рећи, открива се један од Ирчевих двојника: својом жељом да напусти све што га је до тог тренутка одређивало, Ирац удвостручава своје биће. Оно, у вртоглавици раздвојености, више себе не препознаје и, као такво, измиче само себи. Тако измичући, удвојиће се и као биће које вапи за бегом у своје почетке, када је наш јунак „без предаха загњурујући се наспртао на тамне и храпаве груди своје дојкиње“ (Петровић 2005: 46) или када је обешчашћен и прогнан из очевог дома ипак завапио за „топлим родитељским крилом које штити од свега на свету“ (Петровић 2005: 46).

Осећајући презир и бес према оцу као и потребу да му измакне и ослободи га се, у младом Ирцу истовремено се пројектује и љубав и чежња за њим. Као да се ментална сталност његовога *ја*, која препознаје сопствену казну у понижености, обешчашћености и у очевом кићењу, изокреће супротно вртлогу кретања чијим се изазивачем сам субјект осећа. Тиме *ја* обликује своје отуђујеће одредиште, у којем се сједињује

„са фигуром у коју се човек пројектује као у утваре које га савлађују, као аутомат најзад, у којем свет његовог фабриковања тежи у двосмисленом односу ка свршетку“ (Лакан 1983: 7).

Формирање тога другог *ја* у сопственом оклопу отуђујећег идентитета, који обележава ментални развој субјекта, раздваја самог појединца и његово унутрашње борилиште. Нашавши се у бици између љубави према оцу и потреби да буде вољен, са једне стране, и осећања одбачености које га одводи све до места његовог отпочињања, истовремено га откидајући од онога што је он сада, између личне оgrade и прљавих баруштина, на два краја истог бојишта, млади Ирац заплиће се у трагање за оним најдаљим унутрашњим које би га учинило целим. Његово биће, на бојишту умножено на више других, удвостручава се и утростручава само да би успоставило своју целовитост. Како Ирац није у стању да општи са својим двојником, тако се од свог двојника и отуђује, те умножавајући сопствено биће на много отуђених других, нема коме да се супротстави. Тако се Ирцу, пред крај живота, када се најзад чинило да је све уређено и пошто је у свом поседу имао карту за прекоокеанску земљу о којој је сањао још од детињства, приказује мисао о самоубиству, упорна и отуђена, независна и постојана, али, једнако, и као одраз његове свести.

Али је она мисао у њему упорно убацивала, између свега што је говорио: „Ту сам! Ту сам!“

– Чекај, – рече Ирац одлучно као да говори стварно некоме лицу; – да видимо! Ко си ти? И кад си дошла ту?“ (Петровић 2005: 121).

Утврђујући своје присуство, мисао о самоубиству субјекту није страна. Она указује на догађај који ће се неминовно догодити и против кога се наш јунак више не може борити, јер је сам догађај, о чему нам Ирац и сведочи (Петровић 2005: 122), у спрези са његовом вољом: оно што је некада сам желео. С обзиром на успостављену везу између младог Ирца и снаге те мисли, везу која сведочи однос одсликавања и апстракције између свести појединца и њеног одраза, мисао о самоубиству отуђује се од сопственог власника, не пристајући на било какву размену у којој би дошло до поновног сједињења са њим. Изостајање њених одговора на постављена питања *Ко си ти? И кад си дошла ту?* утврђује позицију те мисли као ауторитативну, самосталну и стварну: она ничим није обавезана да одговори на постављена питања, никоме не полаже рачуне, не да се угушити нити поново присвојити, већ, не прекидајући са својим *извориштем*, настоји да му се наметне и да га савлада:

„Ти се убијаш, јер сам још увек, и за увек, ја ту! Не варај се; види само колико је комично твоје решење да пристанеш на оно што не може избећи! Хоћеш, јер мораш!“ (Петровић 2005: 123).

Наместо дуалног, Ирац између себе и своје мисли успоставља отуђени однос. Њему је тиме онемогућено и заувек забрањено да општи са сопственом сенком или да придобије њену наклоност. Остајући истовремено и његова саблазан и трајна претња, нагнаће га да вољно пристане на

присилно самоубиство. У покушају да се спасе, Ирац ће тежити за успостављањем онога што би се могло назвати недељивим умом, „онај однос идеалне еквивалентности који, по нама, чини суштину субјекта, чак и приликом његовог удвајања“ (Бодријар 1991: 158). Тај покушај одвешће га до места на којем би био, чинило му се, сасвим слободан од живота, да би са тог истог места угледао још једног себе, јадног, сићушног, маленог и смешног пред циновским силама живота.

„И тамо далеко, далеко, иза и испод тих зидова, као да они не постоје, он је гледао ментално, као каво обасјано острвце у ноћи, себе и свој досадашњи живот. Он је гледао себе, маленог, маленог и смешног, како је ту немоћно размлатан у борби са циновским силама живота. И као да је могао распознати израз тога сићушног створа [...]“ (Петровић 2005: 124).

Сада већ отелотворени двојник, пред његовим очима, у борби са животом био је битку за живот, тако да та битка више није имала никакве везе са самим Ирцем. Нашавши се у медијуму борбе двојник сведочи његово одсуство, те се исход борбе објављује као туђ. Према томе, у циљу да зазме место изнад своје затворености, Ирац се среће са индискретним лицем Другога, откинутим од себе, које га доводи у питање. Како је Ирчево постојање зависно од Другог, који му се приказује као отуђен и далек, могућност његовог самоозначавања, у којем се прво лице преноси на друго, ма како то било необично, суштинска је у смислу који се придодаје *свести* менталног догађаја. Једном рефлексijом, где ће се прво лице осликати у другом, и обрнуто, Ирчев свет постаје свет несрећног и сићушног човечуљка, који му се у жару борбе са силама живота открива као „јадно биће, осуђено унапред на пропаст и заборав“ (Петровић 2005: 124).

Његово биће, умножено на више других, сада личну рефлексiju налази према томе и у многобројним отелотвореним приказима. Њихова тела сачињена су од ткива различитог састава. Та су тела попут оних која се могу срести у техници колажа или монтаже, њихове границе су променљиве а динамика непрестана: „некада је то само разбијена па поново састављена људска слика, некада је то митолошко чудовиште у коме су измешани животињски и људски органи, а некада је то непознати склоп истовремено органског и неорганског састава“ (Росић 2003: 111). Успостављајући интимност са другошћу, која се јавља у лику бестелесних анђела или пак у немоћном бићу, бестелесном по себи, које се нашло у донкихотовској борби за живот, тело субјекта постаје раздвојено. Тела анђела се у роману *Са силама немерљивим* појављују у Стевановој причи као главни актери у борби за спасење брода, потом се Ирцу објављују у сну, да би на самом крају романа анђео преузео улогу сведока једне суицидне радње. Ирчев свет постаје, заправо, свет анђела, а њихова тела јављају се као астрална пројекција Ирчевог тела. Она имају свој пуни облик и целовиту форму. Обучена су у љубичасте хаљине, украшена прелепим крилима, са белегом на челу, који их, попут тетоваже, чини кохерентним и непрозирним. Наги и развијени, са раскошним и дивним телима снажних морнара, светли и увијени у широке

хаљине, са огромним крилима и лицима детињства, оца и Марице, у својој пуноћи испуњавали су култ савршеног тела које не припада ниједној раси. Они су налик Иречвом телу које му се указује кроз сећање:

„Али при сећању на своје тело, које је најпре чувао од свих болести, а после до скоро био поносит и обожавао га због његовога здравља и лепоте, то тело које је очврснуо спорт, и исфинила чулност, његов дух се одједном испразни“ (Петровић 2005: 125).

Здраво, развијено, лепо и префињено тело младића, лишено је прозности и прозрачности као и тело анђела, чија глатка кожа, „функционализована као облога целофана“ (Бодријар 1991: 119), прекрива мишићава тела и даје им квалитет довршености. Особина довршености резултат је неутрализације свега онога што би било знак и означено и самим тим онемогућило симулацију исцељеног и савшеног. Назначена нагост путем изражавања снаге мишићавих тела и његове лепоте, према томе, ништа не подразумева: „ни тело за рад, ни тело за уживање, ни ерогено тело, ни расцепљено тело“ (Бодријар 1991: 120) – она, заправо, не подразумева тело по себи, већ га превазилази симулирајући пацификовано тело. Затворено у своје знакове, а под условом да никада више неће бити здраво, тело је „одбацило јасне и чврсте границе, појам целине и складности, могућност да икада буде целовито, и да као такво буде нечији дом“ (Петровић 2005: 112). Отуд сећање на тело није ништа друго до успостављање дијагнозе тела – дијагнозе која ће потврдити његову смрт.

Смрт тела, међутим, догодљива је по цену смрти субјекта. Пражњење његовог духа доказ је да је субјект изгубио своју душу: ону сенку којој се појединац више не може обратити и која за њега више не постоји. Изгубити своју душу, то већ значи и заборавити своје тело. „И обратно, када сенка израста и постаје аутономна сила“, као сенка анђела, која, на крају романа, тик пред Ирчево самоубиство, попут какве утваре, истеже и развија своја крила да полети, „сенка је ту да би прождрала субјекта који ју је изгубио“ (Бодријар 1991: 159). И она га, тако оснажена, прождире. Оно што је субјекту било преостало јесте да, тежећи целовитости, покушава да обједини све друге који подједнако живе као и он сам, све док се тако „обједињени, индивидуализовани субјект“ (Бодријар 1991: 159) не супротстави „једино себи, у отуђењу и смрти“ (Бодријар 1991: 159).

Према томе, одговор на питање *зашто је Ирац убијен?* налази се у речима *целовитост бића и идентитет*. С обзиром на то да је власт заправо „преграда између живота и смрти, та мостарина и контрола између две обале“ (Бодријар 1991: 145), она је истовремено и граница између субјекта и његовог раздвојеног тела, између индивидуе и њеног распарчаног идентитета. Црећи снагу и моћ из тих раздора, „успоставља своје утицаје баш над животом и над његовим целим током: смрт јој је граница, тренутак који јој измиче“ (Фуко 1976а: 122). Тако, у тренутку када буде осетио да се његов син откида од њега, да је са њим прекинуо,

„стари Ирац први пут у свом животу замисли свог сина као мртвог. Као некада када је видео своју жену да одлази из живота, престајући одједном да има ма какве везе са њим. [...] Стари осети свирепи бол што га баш оно што највише сачињава његов живот напушта независно од њега“ (Петровић 2005: 90).

Како више нема посла са појединачном смрћу, власти једино преостаје да субјект препусти смрти. Отуд отац допушта смрти да се освети, а син, чији је идентитет урушен, а биће дезинтегрисано, тражи једини пут ка слободи и поновним утемељењем, пут који води у смрт.

Литература

- Башлар 2005: Г. Башлар, *Поетика протора*, Чачак–Београд: Алеф: библиотека часописа Градац, 110–134.
- Бодријар 1991: Ž. Bodrijar, *Simbolička razmena i smrt*, preveo Miodrag Marković, Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Лакан 1983: Ž. Lakan, „Stadijum ogledala kao tvoritelj funkcije. Ja kakva nam se otkriva i psihoanalitičkom iskustvu“ u: *Spisi*, Beograd: Prosveta, 5–13.
- Петровић 2005: Р. Петровић, *Са силама немерљивим*, Београд: Народна књига.
- Росић 2003: Т. Росић, Растко: скандал и екстаза тела, у: Зборник *Откривање другог неба: Растко Петровић*, Београд: Културни центар Београда, 103–116.
- Фуко 1976a: М. Фуко, *Istorija seksualnosti – volja za znanjem*, prevela Jelena Stakoć, Beograd: Prosveta, 119–140.
- Фуко 1997: М. Фуко, *Надзирати и кажњавати – настанак затвора*, превела Ана А. Јовановић, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 190–220.
- Фуко 1976b: М. Фуко, *Треба бранити друштво – Предавања на Колеж де Франсу из 1976. године*, превео Павле Секеруш, Нови Сад: Светови, 290–320.

ИДЕНТИТЕТ У ОРКАНСКИМ ВИСОВИМА

Иако објављен давне 1847. године роман *Оркански висови* (*Wuthering Heights*) и даље је у жижи интересовања читалачке публике широм свијета. Разлога за популарност и већ вијековну актуелност романа је много: необична радња смјештена у забачене јоркширске пустаре, веома снажан емотивни набој који плијени, нетипичан расплет који је тешко дефинисати, неконтролисана освета и необуздана љубав које се често преплићу, мноштво готских и романтичарских елемената, специфична нарација итд. У овом раду ћемо се фокусирати на проблем идентитета и трагања за *собом* и покушати да појаснимо комплексност и вишезначност везе идентитета и љубави.

Главни јунаци романа, Катарина Ерншо (Catherine Earnshaw) и Хитклиф (Heathcliff), већ при првом сусрету искрено и суштински препознају сличности њихових необузданих природа које ће их, касније, заувјек везати. Дакле, још у најранијем дјетињству, одмах након Хитклифовог уласка у породицу Ерншо, успоставља се веза која ће касније бити оспоравана и забрањивана и која је само привидно прекинута. Катарина је, за разлику од Хитклифа, на почетку приче представљена као лик са изграђеним идентитетом: дијете из угледне, имућне породице и, самим тим, обећавајуће будућности. Са друге стране Хитклиф, кога стари господин Ерншо налази напушеног на улици и доводи у свој дом, представља милионе оних који су услед немилосрдних друштвених конвенција тог доба били препуштени сами себи. Он и њему слични нису имали право чак ни на презиме који би, макар формално, употпунило њихов идентитет, класну припадност и друштвени положај. Иако је имао само име, ни оно није било искључиво његово – назван је по преминулом сину господина и госпође Ерншо, чиме постаје сјена преминулог сина и брата и сјена која се само назире у новом дому.

Све ове разлике које су постојале између двоје младих пријатеља биле су, за њих, невидљиве у окружењу у коме су они проводили најсрећније тренутке, којих ће се касније са жалом присјећати. Тамо, у пустари висова, гдје су уживали у чарима често сурове али несвакидашње лијепе природе, гдје нису важиле актуелне друштвене конвенције и норме они су пронашли свој рај, башту из маште у којој су могли да се посвете једно другом и гдје је танана мембрана између њихових унутрашњих бића нестајала. У складу с тим природа Орканских висова била је налик природи два мала

* ogyk10@gmail.com

одметника: снажна, необуздана, неисцрпна, неукротива, каткад сурова. И управо у том окружењу, природном и исконском, двије душе су постајале једна, која се, опет, утапала у амбијент и неисцрпну природну енергију.

Иако је боравак у кући био неизбјежан, Катарина и Хитклиф се од самог почетка у том окружењу нису могли пронаћи и осјећати као у дому, већ само као у затвору. Кући је недостајала слобода и она је рушила њихово јединство, везу ван сваких конвенција, што је било равно светогрђу.

Временом, та веза и симбиоза унутрашњих бића, њихов јединствени идентитет постаје и физички видљив. Тако Катарина постаје Хитклифов „чупави дупликаат“ (Бронте 2004: 47) („a rough-headed counterpart to himself“ [Brontë 2009: 47]) чиме се јасно наговјештава зачетак новог идентитета, јединства два бића налик полубожанству. Идилична прича о љубави и досегнутом идентитету који се реализује у срцу природе, ту на самом извору живота, далеко од рушилачке бујице друштва и цивилизације траје све до тренутка када се та иста цивилизација не уроти против њих.

Најпознатији љубавници енглеског романа, можемо их тако слободно назвати, могли су се, како је већ речено, самоидентификовати искључиво у природном окружењу висова. Оно што је занимљиво је да се та идентификација није могла остварити ни на једном другом мјесту, чак ни у рају. Разлога за експлицитно одбијање могућности да се срећно живи у рају је много.

Бунтовничке и плаховите природе, какве се биле природе Хитклифа и Кетрин, нису могли прихватити званичну религију јер им је она понуђена на крајње огољен и суров начин. Најлажнији од свих фарисеја, Џозеф (Joseph), који је био задужен да овим младим људима усади религијске постулате и да их гаји, успио је само да распламса њихову ригидност ка том и таквом учењу. Други разлог лежи у чињеници да је њихова љубав, какав год утисак да је остављала, ипак била сведена на овоземаљске оквири и својом искреношћу, исконском чистотом и снагом била њихова религија. Ова религија, коју су многи прије али и после њих препознали као такву, баш као ни званична религија није могла да понуди одговоре на питања као што су: Ко смо? Одакле долазимо? Која нам је сврха? Куда одлазимо са овога свијета? Разлика између званичне, традиционалне религије и љубави, која је добила суштинску улогу религије и у којој се наши јунаци идентификују, је у томе што љубав може да премости онај јаз пред којим су сви немоћни. Без љубави, чак и рај у оном облику који традиционална догма великодушно нуди, за њих је пакао уколико обоје, тј. цијело биће није тамо. Тако ће Катарина у искрености признати: „Нели, ја бих у рају била врло несрећна“ (Бронте 2004: 69) („If I were in heaven, Nelly, I should be extremely miserable“ [Brontë 2009: 71]). Харолд Блум (Harold Bloom) напомиње да напуштене мочваре представљају „примитивни, овоземаљски рај гдје су Кетрин и Хитклиф слободни и једнаки“ („a savage earthly paradise where

Cathy and Heathcliff are free and equal“) док је дом Линтонових „рестриктивни рај“ („restrictive heaven“ [Bloom 2008: 23])¹.

Одлуком да се ипак уда за Едгара Линтона (Edgar Linton), углађеног и питомог младића са Трешкрос греинца (Thrushcross Grange), Катарина повлачи потез којим ће се замрачити судбине свих ликова романа и довести кап каја прелива Хитклифову чашу горке освете, коју ће пити сви заједно. Овом одлуком она, такође, издаје и себе и своје друго ја. Жеља за посједовањем аристократског богатства јесте рушилачки фактор и директан чин признавања Хитклифове деградације, чиме се деградира и сопствени идентитет. Разум је, као и толико пута до сада, превладао законитости срца, материјално и пролазно је надвладао духовно и вјечно:

„Као што рај није за мене, тако исто није за мене ни удаја за Едгара Линтона, и да онај неваљалац тамо није тако срозао Хитклифа, не би ми на памет пало да се удајем за Линтона. Сад би за мене било понижење да се удам за Хитклифа, те он неће никад сазнати колико га волим, и то не зато што је леп, Нели, већ зато што је више ја него што сам и сама. Било од чега да су наше душе саздане, његова и моја су исте; а Линтонова се разликује од моје као месечев зрак од муње и мраз од ветра“ (Бронте 2004: 70).

(„I’ve no more business to marry Edgar Linton than I have to be in heaven; and if the wicked man in there had not brought Heathcliff so low, I shouldn’t thought of it. It would degrade me to marry Heathcliff, now, so he shall never know how I love him; and that, not because he’s handsome, Nelly, but because he’s more myself than I am. Whatever our souls are made of, his and mine are the same, and Linton’s is as different as a moonbeam from lightning, or frost from fire“ [Brontë 2009: 71]).

Жудња за изгубљеном половином сопственог идентитета, Хитклифом, биће евидентна, како нам сама јунакиња признаје, и у случају удаје за Линтона и у случају одласка у рај. Ни једна ни друга опција нису срећно рјешење за њу, а коначна одлука је илустрација моралног посрнућа лика иза кога долази незамисливо разарање изникло из процјепса сада раздовженог, а некада кохерентног, заједничког идентитета. Постојање заједничког идентитета нам потврђује и сама јунакиња, која недвосмислено појашњава да су њихове душе исте и да имају идентичан садржај, како год то други називали. Оно што збуњује је чињеница да ће управо главна јунакиња, иако трезвено објашњава ситуацију као јасну (Хитклиф је њена суштина садржана у другом тијелу док је Линтон њена супротност) свјесно учинити погрешан корак који суштински илуструје њен пад. И не само њен, него и пад оне епохе и читаве плејаде јунака који су истим оваквим путем ходили. Једина препрека да се сједини са својом суштином, са они, другим ја је чињеница да је Хитклифов статус на друштвеној лествици исувише низак и да он, као такав, колико год близак и драг њој био не може бити њен су-

¹ Гдје год то није посебно назначено, енглески цитати су дати у сопственом преводу.

пруг. Само због тога што би било исувише понижавајуће за њу удати се за таквог човјека; човјека који је воли, који је спреман на све само да буду заједно, човјека који је такође свјестан чињенице да већ дијеле заједнички идентитет и да су, самим тим, већ формално и нераскидиво везани.

У наставку романа, Катарина нам даје још један у низу доказа о постојању заједничког идентитета и потврду хармоничне симбиозе душа:

„Не уместо то да изразим; али свакако и ти као и сви остали, осећаш да постоји или би требало да постоји твоје постојање изван тебе. Каква би била корист од тога што сам створена ако сам сва садржана овде? Моје велике несреће на овом свету су и Хитклифове несреће, а сваку сам осећала од почетка; он је моја велика мисао у животу. Кад би све остало нестало а он остао, ја бих још увек постојала, а када би он био уништен а сви други остали, свет би ми постао сасвим туђ, чинило би ми се да нисам део њега“ (Бронте 2004: 71).

(„I cannot express it; but surely you and every body have a notion that there is, or should be, an existence of yours beyond you. What were the use of my creation if I were entirely contained here? My great miseries in this world have been Heathcliff's miseries, and I watched and felt each from the beginning; my great thought in living is himself. If all else perished, and *he* remained, I should still continue to be; and, if all else remained, and he were annihilated, the Universe would turn to a mighty stranger. I should not seem a part of it“ [Brontë 2009: 72]).

Из наведеног примјера се јасно види да је суштина постојања Катарининог свијета сведена на Хитклифово постојање. Њена велика мисао у животу није ни религија, ни суштина, ни смисао живота. Хитклиф на тај начин у Катаринином животу заузима мјесто религије и филозофије и постаје оличење љубави. Њено постојање је у тијесној и нераскидивој вези са постојањем њене друге половине која суштински представља универзум. Без њега постојања нема. Љубав, спона која је нераскидиво везала два тијела у једно биће, је оруђе помоћу кога се то постојање оваплотило, а то нам потврђује и сама јунакиња ријечима:

„Моја љубав према Линтону је као лишће у шуми – време ће је изменити, свесна сам тога, као што зима мења дрвеће. Моја љубав према Хитклифу личи на вечите стене испод површине; извор мало видљиве радости али неопходне. Нели, ја *сам* Хитклиф. Увек, увек мислим на њега, не као на неко задовољство јер ни ја нисам увек задовољство сама себи, већ као на своје сопствено биће“ (Бронте 2004: 71).

(„My love for Linton is like the foliage in the woods. Time will change it, I'm aware, as winter changes the trees – my love for Heathcliff resembles the eternal rocks beneath – a source of little visible delight, but necessary. Nelly, I *am* Heathcliff - he's always, always in my mind – not as a pleasure, any more than I am always pleasure to myself – but, as my own being-...“ [Brontë 2009: 73]).

Љубав коју Катарина гаји према Линтону, тешко да је дорасла да се тако назове. Умјесто љубав, боље би било користити термин наклоност, онај исти термин који ће и Хитклиф касније употријебити. Наклоност, која је на свој страни имала несебичну помоћ углађености, пристојног друштвеног положаја и утицаја односи побједу над искомском верзијом љубави. Та искомска љубав је на самом почетку била несебична и искрена, и управо је она довела до тога да се главни јунаци огледају једно у другом и да не примјећују никакве разлике, јер у сваком случају виде само себе, своје биће у једном од два тијела.

За главне јунаке романа идентитет, као што смо видјели, није сведен на постојање у једном тијелу. Могло би се рећи да они заузимају више религиозно становиште, суштину божанства, да у свакоме од нас постоји један дио божанског бића и да се постојање не поистовјећује са пуким бивствовањем јединке у тијелу. Пошто до физичког јединства не може доћи, Хитклиф ће учинити све да се веза на духовном плану одржи и никада не прекине. Тако се чак ни након Катаринине смрти њих двоје нису растали – она, сјећање на њу, никада нису ишчезли из Хитклифовог сјећања, и сада његов једини циљ јесте да се након смрти поново уједини са Катаринином, смислом и сврхом његовог овоземаљског живота. Алтруистичким настојањем Хитклиф никада није дозволио чак ни смрти да покида споне које су му биле светије од било кога на овоме свијету.

Још једна илустрација који доприноси бољем разумијевању проблема идентитета у роману је чињеница да Катарина, сада госпођа Линтон, у огледалу не препознаје свој лик. И сама постаје свјесна да је начинивши погрешан корак издала и Хитклифа и себе, и самим тим свој идентитет замијенила за нови свијет на имању Линтонових који, само на почетку, са одушевљењем прихвата. Касније, пред сам крај живота, у покајничком настојању да исправи грешку, експлицитно наређује да мјесто њеног вјечног починка не смије бити породична гробница Линтонових. Умјесто тога, жели да се врати оној слободи коју је имала у дјетињству одбијајући да се идентификује са породицом чије презиме носи.

Иванка Ковачевић истиче како је Емили Бронте идеју о апсолутној љубави довела до логичког краја:

„Тежња заљубљеног да се изједначи, споји са вољеном особом води личност натраг себи, безмерна љубав је опсесивна, она у ствари појачава осећање самог себе и води усамљености. Хитклиф и Катарина осећају да су стопљени, али не сексуалном љубави коју нису остварили већ идеалном сродношћу душа“ (Ковачевић 1991: 269).

Оно што је Катарина дубоко и искрено осјећала али што није знала баш најбоље да објасни, И. Ковачевић овдје назива *идеалном сродношћу душа*. Та сродност се свакако не односи на крвно сродство већ искључиво на духовну везу која је изњедрила несвакидашње интензивно везивање душа и стварање једног идентитета.

Такође, једно од веома важних питања јесте и оно да ли Катарина може да у истом тренутку воли двојицу мушкараца. Питање је комплексно али веома битно. У конкретном случају, Катарина је била заљубљена у Хиктклифа, вољела га је више од себе и био јој је све, само са њим је осјећала живот и знала је да је њено постојање сведено и на њега, да су нераскидиви дио једно другог. У емотивном и духовном смислу, она се препознаје и огледа у њему али и идентификује са њим у потпуности. Његов једини недостатак био је тај што није имао адекватан друштвени положај са којим би, у њеним очима, досегнуо савршенство које, иначе, не обитава на земљи. Како неки критичари новеде:

„Катарина је жељела да задржи и Хиктклифа и Едгара за себе, да живот проведе између одговорности и слободе, цивилизације и ероса, викторијанског помирења и романтичарског бунта. У немогућности да обухвати Едгаров друштвени поредак и инстинктивни начин живота који је дијелила са Хиктклифом, Кети одлучује да умре, надајући се да ће превазићи ограничени свијет непомирљивости.“

(„Catherine wanted to retain Edgar and Heathcliff, to live suspended between responsibility and freedom, civilization and eros, Victorian acquiescence and Romantic rebellion. Finding herself unable to span Edgar's social order and the life of instinct that she shared with Heathcliff, Cathy chooses to die, hoping to transcend a finite

world of irreconcilables“ [Bloom 2008: 52]).

Освета којој се Хиктклиф очајнички одаје резултат је његове нагомилане вишегодишње патње и увреда које је трпио од околине, али је прије свега та осветничка бујица била покренута због издаје коју му је приредила његова вољена и формално али не и суштински постала туђа жена. Катарининим одласком Хиктклиф остаје лишен сваке врсте љубави, све оно што му је у животу фалило а што је био пронашао у Катарини нестало је. Како Бламирес [Blamires] примјећује:

„Катастрофа се рађа из људске страсти, необично неодољиве узајамне самоидентификације Хиктклифа и Катарине, Катаринине, како се чини, рационалног одбијања те идентификације у конвенционалном браку и Хиктклифове неколебљиве одлучности да изврши освету којом ће спојити озбиљност овог изазова са оним што је најдубље у животима њих двоје.“

(„Disaster springs from human passion, the strangely irresistible mutual self-identification of Heathcliff and Catherine, Catharine's seemingly rational thwarting of it in conventional marriage, and Heathcliff's unflinching determination to exact vengeance that will match the enormity of this challenge to what is deepest in the lives of the two of them“ [Blamires 1988: 52]).

Освета овдје није представљена само као пука жеља за оном Шайлоковом фунтом меса, већ у исто вријеме и покушај реинтеграције, повратка на пређашњи стадијум и рехабилитација урушеног идентитета.

Дороти ван Гент (Dorothy Van Ghent) пореди роман са „удаљеним планинама изгубљеним у магли, надахнутим мистериозним, универзалним, полубожанским животом који само може да се 'препозна' али не и да се разумије“ („...distant mountains lost among mists, seems to be animated by some mysterious, universal, half-divine life which can only be 'recognized', not understood“ [Ghent 1961: 154]). Са друге стране, Ален Волтер (Allen Walter) главне јунаке пореди са двије ријеке које по својој конфигурацији морају да се улију једна у другу, али њихови токови су преусмјерени – за Хитклифа то значи уништење свега што му се нашло на путу. Када се на крају Хитклиф придружи Катарини хармонија и баланс се поново враћају (Allen 1991: 196). Преусмјерење токова ријека о којима говори А. Волтер представља онај тренутак када Катарина добровољно одлучује да својом удајом раскине нераскидиве везе и поруши изграђени идентитет.

Важно је напоменути да смрт у *Орканским висовима* није представљена као окончање живота и бивствовања већ ослобађање духа и излазак и окончање изгнанства из свијета коме су припадали. Пред сам крај Катарининог живота, приликом сусрета са Хитклифом, он ће сломљеног срца завапити: „Волим *свог* убицу – али како да волим *твог*“ (Бронте 2004: 138). („I love *my* murderer – but *yours*! How can I?“ [Brontë 2009: 142]). Комплексност питања идентитета овдје се доводи до врхунца – иста енергија од које су саздани, која их је покретала и на чијим темељима почива њихова љубав усмјерена је ка самоуништењу – Катарина је преусмјерила бујицу енергије ка сопственом уништењу, прво издајом љубави према Хитклифу а затим и окончању сопственог живота. И тако убивши себе, убила је и њега.

Кроз смрт се покушава повратити првобитно изгубљени статус слободе из дјетињства који је остао нетакнут у њиховом сјећању и који им је помогао да не изгубе визију истог таквог стања и након живота на земљи. Наредбом гробару да се након његове смрти извади даска на ковчегу до Катарине, Хитклиф жели да се осигура да ће вјечност ипак провести заједно, ако не у неком другом свијету, онда претворени у пепео једно поред другог. А и то ће бити срећа за обоје. Како наводи Д. Гент, тако поново долази до изражаја страст у којој појединац губи себе у оном другом, и у потпуној идентификацији са другом особом, дезинтеграцији у несвјесност дјетињства, и у анонимној природној енергији (Ghent 1961: 159). Роман се завршава наговјештајем да су Кетрин и Хитклиф поново сједињени у рају мочваре, оном истом мјесту које је изнедрило и освједочило њихову љубав и гдје се они поново сједињују и физички и духовно.

Укратко, као што смо могли видјети, својеврсна сродност живота и мисли Катарине и Хитклифа који су одрасли у побуни против респектабилности и лицемјерног морала прекинута је Катарининим одласком на имање Линтонових гдје се осјећала као храст посађен у саксију. Њену љубав, енергију и имагинацију потиснуо је терет конвенционалности и била је изгубљена у оном што називамо *друго*. Умјесто ка креативности, њихове енергије сада су биле усресређене ка деструктивности: њена ка самоуни-

штењу а његова ка освети која је заузела мјесто љубави и била исто тако силовита. Живот у, за њих, суровом окружењу их је раздвојио, али их је смрт реинтегрисала. И како су сами тврдили, рај или пепео, свеједно је, само да су заједно.

Литература

- Бронте 2004: Е. Бронте, *Оркански висови*, Београд: Политика.
Бронте 2009: Е. Brontë, *Wuthering Heights*, Oxford: University Press.
Ковачевић 1991: И. Ковачевић и др., *Енглеска књижевност 2*, Сарајево: Свјетлост.
Гент 1961: D. Ghent, *The English Novel*, New York: Harper Torchbooks.
Бламирес 1988: Н. Blamires, *The Victorian Age of Literature*, Harlow: Longman.
Ален 1991: W. Allen, *The English Novel*, London: Penguin Books.
Блум 2008: Н. Bloom, *Bloom's Guide: Wuthering Heights*, New York: Infobase Publishing.

КОНСТРУКЦИЈА ДЕКОНСТРУКЦИЈЕ НАРАТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА АЛБАХАРИЈЕВОГ *СНЕЖНОГ ЧОВЕКА*

Рикерова херменеутика сопства подједнако је удаљена и од Декартове апологије *Cogita* и од Ничеовог одбацивања *Cogita* као пуке илузије. Рефигурирајући своју херменеутику сопства, Рикер супротставља ове две филозофске традиције упозоравајући да је ова опозиција неутемељена. Радијализација картезијанског *Cogita* произлази из амбиције самоутемељења ега, док је његово свргавање радијализација сумње на којој се он темељи, те како каже Рикер, Ниче просто само сумња боље од Декарта. По њему, субјект се не може спознати у тренутку и до крајности, већ је неопходан заобилазни приступ субјективној свести. Субјект, дакле, није конститутиван ни за свет, ни за самог себе. Он се да разумети тек дугим, заобилазним путем интерпретације, рефигурирајући се тако у наративни идентитет.

Наративни идентитет је поетско разрешење херменеутичког круга. Рикер бира дуг, не онтолошки већ феноменолошки, пут разумевања на коме је бивање бића његово саморазумевање, односно пут који није ништа друго до херменеутички круг по коме се биће креће како би се вратило само себи.

У тумачењу приче пред којом сопство остварује своје саморазумевање, Рикер усваја Аристотелово поимање мимезе тесно повезане са митом који производи литерарност књижевног дела и отвара простор за фикцију. Али Рикер иде даље од Аристотела, успостављајући тријаду мимезиса. Наиме, будући да се људско време/живот одвија као антиципација будућности задржавањем прошлости у сећању, наратија, тако, тече кроз три стадијума: префигурације (практичног предразумевања), конфигурације или фабуле (низање догађаја, ситуација, околности, циљева у *као да* каузалном реду, чиме улазимо у краљевство фикције) и рефигурације (као чин читања у коме се наше властито разумевање света увећава новим могућностима разумевања које своје упориште имају у самој наратији). Наратија, тако, захтева читаоца да би била потпуна.

Фабула нам омогућава да наратију разумемо и као наратију и као мимезис стварног света, али као у огледалу. Наиме, у причи унапред предочено време конфигурира се у поновном предочавању времена, док је у стварном животу обрнуто-будућност антиципирамо медитирајући о прошлости. Наративни идентитет је плод рефигурације која следи након пре-

* maja.milutinovic77@gmail.com

фигуративног поимања света и конфигурације приче. И префигурација и конфигурација, међутим, почивају на наративном идентитету онога ко се упушта у миметичку активност, из чега произлази да је наративни идентитет променљив и нестабилан, односно подложен деловању нових рефигурација.

До разрешења дијалектике идем-идентитета и ипсе-идентитета може доћи једино у наративном облику, те је зато категорија наративног идентитета уједно и наративна конфигурација, односно повезивање догађаја у фабули је то које омогућава дијалектичку интеграцију опозиција у подручју идентитета.

С тим у вези, конфигурација сопства се може повезати са конституисањем идентитета фабуле који се конфигурира у дијалектичком процесу захтева за усклађеношћу и допуштања неусклађености, који све до закључења приче тај идентитет доводе у опасност. Дијалектика сопства је дакле последица дијалектике усклађености и неусклађености коју развија композиција радње. Наиме, на подручју усклађености, лик ствара особеност јединства сопственог сопства, сопственог живота, јединства које се посматра као временски тоталитет који је сам по себи јединствен и који идентитет лика разликује од идентитета *другог*. Међутим, принцип неусклађености прети тоталитету идентитета лика тиме што дати идентитет дисеминира у мноштво имагинативних варијација. Стога, наративни идентитет лика може се разумети само у оптици дијалектике истости карактера и ипсестета карактера. Ова два модалитета идентитета, истост и ипсестет, као покушаји одржања кохерентности живота и распршивања те конхерентности кроз догађаје који лик избацују из орбите јединственог и хармоничног живота, само су почетни ступањ у формирању једног пола дијалектичког процеса конституисања наративног идентитета лика.

Рикерова херменеутика имагинације позива на прелазак из дискурса у чин, у деловање, у конституисање новог *ја*, односно нових сопствених другости. Границе актуелног, тренутног, реалног се привидно бришу, поништавају и отварају се хоризонти нових могућих светова дијалектички отворених за никада до краја довршено самотражење, самотумачење и саморазумевање. У светлу тих нових могућих светова нужно се намеће мноштво могућих питања. Колико вољни/принудни улазак у трансцендентални/реални Нови свет ништа-идентитета доприноси конституисању *сопства*? Да ли тај Нови свет представља апсолут, тоталитарно *друго* које у потпуности одузима примат другости Старог света, али и Итаке сопственог *сопства* Албахаријевог јунака?

Покушајмо да ова питања најпре посматрамо у визури простора којим се Албахаријев јунак креће након напуштања постора Старог света/Европе, простора „[...] где је и најмања фатаморгана била значајнија од сваког стварног предмета [...] где је одсуство увек имало више значења од било ког присуства [...]“, места „[...] које, наизглед, није било у центру историје, већ увек помало померено, помало постранце, помало ексцен-

трично, тамо где се, парадоксално, историја увек догађала, заостајући за средиштем, спокојно пре немира, немирно након успостављеног мира.“ Он улази у простор Новог света уверен „[...] да је само свет с оне стране света прави свет, да је прозирност права пуноћа [...] (Албахари 1995: 75), улази у свет кривих огледала [...] у којима се приближавање види као удаљавање, тако да [...] човек челом удара у стакло, уверен да потрага за одразом, за утеклим сопством тек почиње“ (Албахари 1995: 89). Нови свет омеђен је простором једног *нигде*, простором фукоовске хетеротопије у којој се есхатологије прошлости и будућности укидају само да би биле замењене једном есхатологијом садашњости, простором клопке чије се *сопство* первертира у многоструке другости система нужности – *губитак, слепило, заразу*. „У Европи [...] живи се један живот, а овде се свако мења и свако, за време једног живота, проживи најмање четири. Када се Европа распада [...] људи ходају као муве без главе, а овде, ако се нешто икада распадне, само промене маску. У Европи је [...] самоћа облик изгнанства, а овде је начин живота [...] Нико одавде не излази жив [...]“ (Албахари 1995: 62).

Да би употпунили слику Новог света као простора једног неместа у који Албахаријев јунак ступа, посматрајмо опозицију места – неместа онако како је Марк Оже дословно дефинише:

„Место и неместо су флексибилни антиподи: место се никада сасвим не брише, а неместо никада то није у потпуности, попут палимпсеста у који се стално изнова уписује мутни механизам идентитета и релације“ (Оже 2005: 76).

Дакле, за разлику од антрополошког места које је одређено идентитетом, језичким споразумевањем, неписаним правилима понашања, неместо је то које ствара привремени, заједнички, мутни идентитет становника тог једног *нигде*. Тај привремено стечени идентитет доноси становнику неместа релативну анонимност и ослобођење, али ослобођење од сопственог идентитета. Корисник неместа тако пристаје да постане предмет манипулације препуштајући се у потпуности том пријатном осећају као свако ко се свесно подређује *другоме*.

„Једно време ће уживати у пасивном задовољству због свог пролазног губитка идентитета, као и у донекле активнијој радости какву доноси уживљавање у ту улогу, у својство корисника неместа. Коначно ће се суочити са сопственом сликом, али веома необичном. Једини лик који ће му се пред очима појавити, једини глас који ће зачути у том немом дијалогу [...] биће његови: лик и глас једне усамљености утолико чудније што личи на милионе других [...] Простор неместа не ствара ни лични идентитет ни међусобне односе, већ искључиво самоћу [...]“ (Албахари 1995: 69).

Овде се нужно сада намеће питање, како је у том свету, простору усамљене индивидуалности, привремености, пролазности, месту чије *сопство* почива искључиво на стерилној дисперзији истости Новог света у многоструке другости – систем/нужност/програм понашања/универзитет, уопште могуће говорити о конституисању било каквог идентитета? Да ли

је у том простору могуће једино говорити о конструкцији деконструкције сопства јунака? У контексту ових питања упустимо се у рикеровску игру трагања за сопством јунака/емигранта, Старог/Новог света, места/неместа у Албахаријевом роману *Снежни човек*.

Албахаријев јунак ступа у ожеовски детерминисан простор неместа академског сталежа Новог света који одише воњом вере у образовање које *систем* намеће. „Целог живота сам мрзео универзитет, а сада сам седео у самом средишту академског живота, осећао како пулсира око мене и морао сам да се претварам да га не мрзим, да га не осећам. Све те приче о значају образовања биле су заправо безначајне, нико у том свету академије, ни у једном свету академије, није знао шта је образовање и како се оно стиче, све је то било испразно поигравање чињеницама, задовољавање таштине и подупирање илузије“ (Албахари 1995: 19). Бежећи од правила понашања система *храма науке* Старог света, у Новом свету Албахаријев јунак пропада у исто бласто из ког се извукао, „[...] у празне речи [...] језик осуђен на љуске, језик у којем више ништа нема никакву вредност, у којем свака реч може да замени било коју другу, скидајући тако одговорност са онога ко говори, омогућавајући свакоме да говори, доводећи под знак сумње сваког ко се одлучио за тишину“ (Албахари 1995: 90). Капиларна моћ *олтара са-знања* Новог света као идем-идентита у процесу конституисања сопства главног јунака, успостављајући хегемонију над њим, укида могућност успостављања дијалектике истости и ипсеитета главног јунака. Наиме, *обесправљено* сопство Албахаријевог јунака губи свој ослонац у истости, те остаје да постоји неко време у модусима ипсеитета – *неодлучности, сумње, мржње*. Унутар *зидина* Паноптикона Универзитета модуси ипсеитета опстају, али ван и они се деконструишу. „Када сам излазио из високе универзитетске зграде, мржња је висила на мени као топла одећа; док сам се удаљавао, отпадала је са мене, претварала се у наслаге крпа и подеротина. У мраку већ надомак куће, осећао сам се поново наг“ (Албахари 1995: 66).

„Ако је истина да је фикција довршена тек у животу, а да се живот може разумети тек кроз причу о њему, онда је *истражен* живот [...] заправо, исприповедан живот“ (Ricoeur 1991: 31).

Следећи Рикера налазимо да разумети себе значи разумети себе пред дискусом властитог деловања, те да се тек из дискуса у чину интерпретације сопство конституише, и то сопство различито од *ја*, од ког, каже Рикер, потиче подстицај за откривање властите историје. Како се конституише сопство различито од *ја* када Албахаријев јунак има испред себе само стерилно *друго*, стерилни *систем* који не допушта стерилну причу другог? Да ли га то первертира само у биће фикције, јер без другог прича, у шире постављеним оквирима, дакле наратија као таква, не постоји, односно не добија свој легитимитет, а самим тим ни валидацију сопствене конституције, а ни конституције наративног идентитета. Други, прича *другог* не постоји, постоји само дужност и захтев *система* за причом, захтев да сопство јунака постане сопство *другог*/сопство *система*. „Када од мојег *ја* направи

своје *ти*, други постаје његов господар и претвара га у таоца. Али он није његов господар зато што њиме влада, него је његов господар зато што од њега нешто захтева [...] *ја* из тог положаја не може да научи ништа, јер ту нема шта да се научи (заповест није информација), оно не зна чак ни да ли је други такође једно *ја*, не зна ни шта други од њега хоће, чак ни да ли уопште нешто хоће, али зна да му је обавезно [...] други избија у моје поље апсолутно осиромашено, без атрибута, он нема своје место, своје време, своју суштину, он је само захтев и моја дужност“ (Лиотар 1991: 118). систем/академија/други је ту само да приповеда, проповеда против слободе избора, слободе одустајања, слободе разлике, да забрани празнине између речи, тишине између звукова, белине између слика, те да сваку причу/сопство преобрати у „[...] конструкције, архитектонске љуштуре, костуре језика [...]“ (Албахари 2004: 30). Прилику за прогањање *систем* добија и тиме што је „ја“ Албахаријевог јунака пасивно „[...] против своје воље, везано у новом наступу нарцизма који протестује против падања под удар и не прихвата екстериоритет. Враћање *ја* из положаја *ти*, у који га је други ставио, овог другог претвара у прогонитеља [...] Немогуће је не одговорити на императивни позив тог створења, али васкрсење из пасивности ни по чему не превазилази пасивност [...]“ (Лиотар 1991: 119–120).

Васкрсење сопства Албахаријевог јунака је немогуће управо због наметнуте пасивности другости његовог ипсеитета, јединог пола дијалектике његовог идентитета. Та и таква пасивност не рађа причу којом би Албахаријев јунак могао да покуша да се истргне из стиска *нежности* свеприсутног академског сталежа, већ само да артикулише понеки низ реченица прекинут ћутањем, мислима, урликом и на крају причом упућеном ножним прстима. „Све у свему“, рекао сам својим ножним прстима, „немамо куда да одемо“ [...] Ножни прсти су ћутали. „Дошао сам“, рекао сам, „зато што сам престао да трајем, зато што сам поверовао да живот може поново да буде трајање [...] увек нови почетак, никада крај и нашао сам се у мрежи нових почетака, у сталном понављању, у немогућности да било шта буде другачије од онога што је некада, једном било [...] Дошао сам [...] зато што сам поверовао [...] да ћу [...] увидети да је све могло да се одигра на други начин, да је стварност, заправо, садржана у чину избора, у супротстављању било каквој нежности. (Албахари 1995: 138).

„Можемо да прихватимо да мене нема без другог ако је други моје друго. Моје *ја* се конституише тако што се изгуби, а затим опорави од својих отуђења у нарцисоидном кретању које га постиче да буде за себе. Међутим, онај други, којег не би било без мене, ипак није моје друго, он није тренутно отуђење и моја одисеја, већ нешто што је ремети [...] Далеко од тога да ме обогати и да ми даје прилику да увећам и расветлим своје искуство, долазак другог ме укида као субјекта једног искуства“ (Лиотар 1991: 120). Албахаријев јунак је управо пример оваквог разбаштињења сопства под притиском мноштва модуса ипсе-идентитета који потиру сваки покушај успостављања истости и идем-идентитета и било какве конструктивне

дијалектике као основних предуслова за конфигурисање једног наративног идентитета. Његово „ја“ се не конституише кроз опоравак од својих отуђења. Напротив, оно остаје да пребива у мраку, да хода рубом левка „[...] упркос његовом труљењу, његовој пешчаној структури [...]“ која ће га попут сваког живог блата на крају испоручити „[...] чељустима које су вребале на дну, у мраку [...]“ (Албахари 1995: 95). Његово сопство је деконструисано у „[...] црту између две тачке [...]“, тачке мржње и мрака. Његов идентитет постаје „[...] тело [...] храна и измет, енергија и излучевина, тањир и чешаљ, сок и мокраћа [...]“ (Албахари 1995: 97–99). Након што је у свеопштој релативизацији језика и света сигуран једино у сазнање да се изван нужности система, хегемоније његовог идем-идентита не може, уклонио мапе са зидова своје куће, загледавши се у голе зидове као у слику коначног пораза, јунак романа ће се једне снежне ноћи запутити за траговима поларног зеца. Ићи ће за њима све док не остане потпуно сам у снежној пустињи. Тада све нестаје, јунак се поистовећује са празнином ништа-идентитета Новог света, сопсведеног празног места идентитета. Нестаје и прво лице приповедања приче, без појаве свезнајућег приповедача, нестаје и језик обележен категоријом субјекта јер је и субјекат постао белина, празнина. После свега остаје само стерилни снимак хладне зимске ноћи. „И када се, мало касније, зец обазриво примакао ониском снежном обличју и гурнуо њушку међу слепљене пахуље, нико му није ништа рекао. После је снег престао да пада, и на небу се, као што је ред, појавио месец“ (Албахари 1995: 154). Ко изговара те речи, ко посматра и описује тај приказ су питања на која нема ко да да одговор. Предео је испражњен, језик је испражњен, над пустињом природе лебди месечева снежна светлост, у ноћи света, у којој владају фантоми нужности и заповести јаловог сопства Новог света.

Немогућност Албахаријевог јунака да конституише властити идентитет отвара неколико питања. Да ли је он само биће фикције које остаје у рикеровском јарку између живота и фикције? Где он види своје постојање, своје *сопство*? У ништавилу? Могли бисмо рећи у ништавилу које није ништа о коме се нема ништа рећи. „Реченица: *Ја сам ништа* мора да сачува своју парадоксалну форму: *ништа* не би више значило ништа ако *ништа* не би заиста било приписано једном *ја* [...]“ (Рикер 2004: 174). Али ко је то *ја* када субјект схвати да је ништа? Рекли бисмо да је то само једно сопство лишено помоћи истости и идем-идентитета, један ништа-идентитет у празном пољу преображаја. Кажемо празно поље преображаја чиме доводимо у питање само сопство наратије. Наиме, свака политика конфигурирања идентитета подразумева непрекидно трансформисање једне фигуре у друге, чиме се оне међусобно тумаче, дешифрију. Овај процес декодирања фигуре може бити бесконачан у смислу непрекидног трансформисања фигуре, идентитета романа у фигуру, идентитет, у овом случају, главног јунака Албахаријевог романа *Снежни човек*. Али тај процес трансформације се не чини могућим јер идентитет/сопство главног јунака није конституисано у

оквиру простора самог романа. Где је онда сопство овог Албахаријевог романа, у роману или празном месту романа без сопственог *сопства* и сопства његовог главног јунака? Да ли сопство *Снежног човека* лежи у пуко-тини, у простору дијалектике његовог ништа-идентитета и идем-идентитета читаоца? Да ли читалачки идем-идентитет представља Левинасово *друго* где Албахаријева прича постаје ништа друго до исповест једног таоца?

Текст приче његовог *Снежног човека* би нама читаоцима/интерпретаторима „казао: „Да ви сте моји господари. Не, не баш ви, именовани или још неименовани читаоци, него ви ка којима усмеравам своје писање, изнад видљивих глава нагнутих над мој спис, јер онај који чита је тражио, он зове. Онај који пише је везан тим захтевом, узнемирен, ван себе, није сигуран да ли се, док пише везује или ослобађа. Он нам се предаје у руке, нама читаоцима. Да ли су то руке добрих или злих анђела? [...] Писац то не зна, а ни анђели, они се не препознају [...]“ (Лиотар 1991: 99). Писање, дакле, није жртвовање, оно је сведочанство о распуклом *сопству* и његовој склоности да саслуша позив, а други/читалац не мора нужно да се претвара у прогонитеља дела, већ да деридијански разигра дијалектику истости и ипсеитета текста према читалачком/интерпретаторском идем-идентитету.

Литература

- Албахари 1995: Д. Албахари, *Снежни човек*, Београд: Време књиге.
Лиотар 1991: Ж. Ф. Лиотар, *Раскол*, са француског превела Светлана
Оже 2005: М. Оже, *Неместа*, превела са француског Ана А. Јовано-
вић, Београд: Круг.
Рикер 2004: П. Рикер, *Сопство као други*, Београд: ЈАСЕН.
Стојановић, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Маја М. Анђелковић*
Анка Ж. Ристић
Универзитет у Крагујевцу
Филолшко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност

Кратко саопштење

СТВАРАЊЕ ИДЕНТИТЕТА МУЧЕНИКА У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ**

Полазећи од чињенице да се у великом броју дела старе српске књижевности, сходно културолошким и поетичким тенденцијама и особеностима, појављују фигуре мученика, у раду ћемо се бавити њиховом квалификацијом и уделом жртве у формирању ових типских фигура, узимајући за ову прилику два дела: *Житије Ђорђа Кратовца* од попа Пеје и Јефимијину *Похвалу кнезу Лазару*. Оба ова дела нуде могућност да се недвосмислено сагледа како лик мученика има у основи свог структурирања филозофску и теолошку димензију, исто онако како је на њима могуће показати колики је раскол у бићу човека који се зарад љубави према Господу и жеље за обожењем одриче овоземаљског живота и прелази у такво стање у коме живи само оно божанско у себи, а *Свето писмо* уздиже изнад претпоставки и људских назнака, заснивајући га на унутарњем и личном сведочанству, како свом, тако Светог духа. Отуда се отвара и питање да ли је окретање ка новом животу заправо слобода за коју је вредело жртвовати се или пак потпуно одрицање од сопствене воље и приближавање оном другом, несхватљивом, светом, са којим мученик жели да се саобрази.

Поп Пеја, бугарски писац, за кога се претпоставља да је био Ђорђу духовни учитељ, саставио је *Житије светог Ђорђа Кратовца* убрзо после Ђорђеове смрти. Ђорђе је поднео мученичку смрт спаљивањем усред Софије 1515. године. У уводном делу *Житија*, поп Пеја истиче зашто је се посветио уметничком грађењу лика једног младића – бележењем Ђорђевог живота сачуваће од заборавља његов подвиг и борбу коју је поднео због Христа. Сходно поетичком обрасцу, Кратовац, како поетика светог текста налаже, још за својих млађих дана бива препознат као наочит и врло способан, смеран и једноставан, видно се истицао читањем добрих дела, нарочито учен или како се наводи у делу „вешт у књигама и спреман на сваки одговор“ (Јовановић 2000а: 312). Успостављање лика мученика отпочиње у тренутку у коме Турци, „подстакнути бесом“, нису могли истрпети доброту овог младића који је делао на страни супротној од њихове, на страни

* zmajce7@yahoo.com

** Овај рад је део истраживања која се изводе на пројекту 178018 *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

хришћанства, насупротив мухамеданству. Покушали су да га, уобичајеним стереотипом једне поетике жртве, привуку себи, најпре „милом“ – спроводећи систем питање/одговор чиме су покушали да убеди Ђорђа у једину правоверност њиховог учења, а како у томе нису успели, следећи корак спроведен је силом – прво затварањем Ђорђа у тамницу, затим јавним испитивањем о исправности двеју религија: хришћанске и мухамеданске. Како су начини Турака да Ђорђа приволе својој страни градацијски расли, од блажих ка суровијима, тако је и Ђорђе бивао све упорнији да ни по коју цену не одустане од своје вере, хришћанске, и све одлучнији да се не приклони мухамеданству. Цену своје упорности и одлучности платио је тако што је осуђен за хуљење, потом је везан, трзан, свучен и гурнут, на крају, у ватру.

Према новозаветном суђењу Христу, Пеја, дакле, уводи у *Житије* суђење Ђорђу Кратовцу и то као кључан симболички фактор за коначну трансформацију профано –свето и конституисање лика мученика. „Судија рече: *Ја верујем више овом мноштву него теби једном. И пошто се не одричеш Христа, достојан си смрти*“ (Јовановић 2000а: 320). По изговарању пресуде, почело је извршење казне и то на традиционалан начин, што подразумева изазивање саблазни од стране правосуђа. Наиме, главна мета кажњавања било је тело, раскомадано, јавно изложено, живо или мртво. Кажњавање је физичке природе, наношење бола и патње далеко су од прикривености и префињености, пригушености. Судити, значило је: установити истину о кривичном делу, утврдити ко је његов починилац и применити над њим казну која по закону следи. Доношење пресуде било је у складу са истином, а што је, с друге стране, омогућавало поштовање ова три услова: познавање дела, познавање лица одговорног за дело и познавање закона.

У складу са споменутим правилима која важе у процесу спровођења казне над осуђеним, можемо пратити грађење лика Ђорђа Кратовца, а чије су карактеристике успостављане како су казнени поступци одмицали. Лик мученика Ђорђа Кратовца изграђен је у простору који је организован тако да пружа једну ограничавајућу перспективу – Турци представљају власт или судију, имају моћ над потчињеним, постају власт која је у праву, која је ту да суди по (својој) истини, да строго, чак и застрашујуће казни кривца који се о ту истину (или квазиистину) огрешио, а где никако нема места за испитивање начела или права на које се власт позива. Све се своди на моћ, тачније надмоћ. Круг се тако затвара, Ђорђе је крив, осуђен и кажњен. Све је, дакле, спроведено према правилима наводнога судства, све је било у духу средњовековних мучења, средњовековног спровођења казне којом се тело осуђеног и његово уништавање стављају у први план, онако како би гледаоце/слушаоце/читаоце могло да застраши (Фуко 1997). Међутим, у овако осветљеном контексту може се поставити питање – да ли је казна заиста спроведена? Ако се држимо плана телесности, казна је недвосмислено спроведена јер је резултирала смрћу. Но, ако за примарни план поставимо план духовности, како нам налаже поетика, онда можемо уствр-

дити да казна није спроведена, да је немогућност спровођења казне последица могућности успостављања новог идентитета онога који страда, новог идентитета мученика.

„Остави ме да будем хришћанин и да живим са хришћанима. Ако ли то не желиш, нека ти буде јасно да ме ништа не може раставити од Христове вере и љубави његове: нити богатство земаљско, нити слава ова пролазна, нити, опет, огањ или мач, нити друга каква мука!“ (Јовановић 2000а: 318). До тренутка сусрета са Турцима, Ђорђе је живео у миру свог религијског опредељења, животом у коме је био невин и слободан. Од тренутка сусрета, а затим и сукоба са мухамеданцима, Ђорђе отпочиње један нови живот, у коме је сада крив, кажњен, заробљен. Како се казнени поступци нижу, било да су то батине, плување, свлачење, па чак и спаљивање, тако нам се и лик Ђорђа Кратовца објављује у неком новом светлу, као да почиње да живи једним другим животом или боље речено једним другим *ја* у истом животу, где је то ново *ја* постало мученичко јер је било истрајно, непоколебљиво, на крају и свето, неуништиво. Упркос неодустајању Турака да казну спроведу до краја, испоставило се да је тело мученика немогуће спалити, тело остаје цело и у највећем пламену. Турци тако бивају осуђени сопственим сведочењем. За успостављање лика мученика који својим мучеништвом задобија нови идентитет и постаје божаствен, поп Пеја се не служи само казном као процесом кроз који је ново *ја* изграђено, већ се ослања и на представу Ђорђа као хришћанина. Тако Ђорђе верује да смо сви од Бога настали, али разлике међу људима стварају се отуда што сваки човек у себи и за себе може да гради неку заблуду која ће, иако у лику измишљотина, учинити да се од Бога и удаљимо. Затим, када у посматрању божјих дела видимо светлост *његове* представе и *његовог* царства бесмртног и даље можемо остати у тами, ипак ћемо гледати у *ништа*, иако је поглед упрт у јасна сведочанства. Разлог овоме налазимо у духу који је сувише „телесан“, зато остајемо слепи јер у посматрању свеопштег склопа света, у посматрању неба, не налазимо Творца, Ствараоца, већ се заустављамо дивећи се створеном. Турци се тако диве своме царству, мноштву освојених градова и великим приходима које добијају, доводећи, непромишљено, све наведено у везу са божјом љубављу. Ђорђе наводи цитате из *Светога писма*, за шта каже: „Истину коју сам проповедао о Христу, за њу сам спреман и умрети.“ (Јовановић 2000а: 320). Ђорђе је спознавши себе, спознао божанско у себи, спознао је Бога, а *Свето писмо* је уздигао изнад претпоставки, људских разлога, назнака, засновао га је на унутарњем сведочанству Светог духа. Ђорђе верује у хришћанске речи да је могуће сачувати живот и када тело буде уништено. Свестан свог двојаког састава – духовног и телесног – и разумевајући разлике међу њима, предао је радосно своје тело за Христа, као што је и Христ учинио за људски род.

Дакле, он је само привидно кажњен, и само привидно одељен од живота. Можда бисмо могли то другачије да кажемо, и то из његове перспективе: он је кажњавањем телесности подстакнут на духовно, он је деље-

њем од земаљског одељен од пропадљивог и управо тек тада саображен са Христом. Није ли казна, из те тако померене перспективе, заправо награда?

Ако у овом делу евентуално има назначених запитаности, онда оне изостају из Јефимијине *Похвале кнезу Лазару* стога што се Лазар јасно определио за царство небеско онда када му је дата могућност избора: „Господарио си земљом отачаства ти и у свим добрим узвеселио уручене ти хришћане и мужаственим срцем и жељом побожности изашао си на змију и непријатеља божаствених цркава, расудив да је неистрпљиво срцу твојем гледати хришћане отачаства ти да буду савладани Исмаилћанима, еда би ово задобио: оставио пролазну висоту земаљског господства и обагрио се крвљу својом и састао се са војницима небеског цара“ (Јовановић 2000б: 92).

Јефимија недвосмислено истиче опредељење Лазарево за оно што је духовне природе, чиме се „земаљско господство“ као симбол телесности ставља у други план, на исти начин ко што се непропадљивост душе уздиже над пропадљивошћу тела и земног богатства. Обагривање крвљу и изабрана смрт предуслов су добијања награде, до чије остваривања долази у тренутку када се истовремено дешавају смрт и завршни ступањ реализације стварања идентитета мученика. Смрт као средство постизања циља и награде он бира, исто онако како је бира Јефимија и други писци, када смрт кнежеву користе да владарски идентитет надвлада идентитет мученика. Па, чак и на оном свету, како наглашава Јефимија, Лазар је међу својим сабеседницима, светим мученицима, обагрен крвљу својом сада је међу војницима небеског цара. У читавом инсистирању на духовном подвижништву, ситем као да за тренутак бива нарушен тиме што се овоземаљски принципи друштвених положаја пресликавају у онострано, те земаљски владар и ратник постаје садружбеник и саборац небеских ратника. Но, с друге стране, то пресликавање може бити и доказом величине Лазареве жртве и његовог мучеништва. У прилог томе иде и чињеница да буру љуте душе и тела може смирити једино онај који је, на готово савршен, Христу подобан, мучења венац примио, те од Бога дарован био непролазним и великим, неко као Лазар или, у другачијем контексту, неко попут Ђорђа Кратовца.

О непрекидном *препирању* душе с телом које ће бити кључним моментом у стварању идентитета мученика пише и Рене Декарт, у свом делу *О страстима душе*, када говори о двојаком саставу човека и покушава да објасни однос психичког и физичког, душе и тела у човеку. Човек се тако састоји из два бића која се узајамно искључују јер душа не може деловати на тело, ни тело на душу и та раздвојеност се назива дуализам. Тоталитет људског бића је у себи противречан и не да се схватити. Можемо да закључимо да је дуализам људске природе нужан, затим природе уопште, а онда и самог божанског бића. Вечна игра духа и тела (материје) опстаје у нужном парадоксу њиховог постојања и односа – толико различити и независни, а, ипак нераздвојиви. Међутим, једноме морамо дати право надређењеног члана. То право припада духу над телом (материјом). Само је дух оно

што вечно опстаје, а ако то прихватимо, закључићемо да је казна коју су Турци покушали спровести над Ђорђем Кратовцем немогућа, исто онако како је немогућа Лазарева смрт јер је усмерена искључиво на телесно. Не могу они који су немоћни да превазиђу телесно казнити оне који су телесно духовним већ превазишли! И на крају, опет парадокс, али као једини могући, као нужно постојећи – умирање и одрицање, у хришћанском смислу, воде нас у нови идентитет, у нови живот, воде нас у божански живот, воде нас у Бога. Тај живот је могућ јер Бог тако доводи душу у себе самог. „У испражњеност узима нас само љубав која је јака као смрт и убија човека у његовом Ја и одваја душу од тела тако да она ни са телом ни са било каквим стварима више не жели да има никаква посла у сопствену корист. На тај начин она се уопште издваја из овог света и води тамо куда је заслужила да иде. А, куда је иначе заслужила да оде него у Тебе, вечни Боже, где Ти мораш да будеш њен живот за то умирање кроз љубав“ (Екхарт 1999: 196). Лик мученика, изграђен у оквиру процеса покушаја спровођења казне над окривљеним, оснажен је тако, закључићемо, успостављањем новог идентитета, захваљујући коме Ђорђе постаје неко други, али не тек било ко, него свети и обожени.

Без обзира што су обојица, дакле и Ђорђе и Лазар, приказани као жртве, жртва је увек десиметрична, померена у односу на све дискурсе, поетичке схеме и захтеве друштва. Жанр тој жртви даје идентитет мученика и тако објављује једну истину, чува истину у себи, зна истину коју други не знају. Жртва заправо објављује истину божју јер се саображава Христовој смрти и његовом васкрснућу, истину која превазилази границе света, хуманитета, жанра. Иако нам се чини да одлучује, она нема своју вољу, она живи за друго ја, жртвује се за заједницу, овоземаљску, оноземаљску, којој припада, а када се жртвује она потврђује ту другост (истину, Бога) и тиме укида себе. Без обзира на то да ли је, као у Ђорђевој случају, жртва лична, индивидуална, или је пак, као Лазарева, колективна, независно од тога да ли је преузет новозаветни или старозаветни образац, појединац који се прикаже као жртва, коме се додели идентитет мученика, недвосмислено постаје образац средњовековном читаоцу непоновљиве истине *другости*. Отуда житија и похвале, као и друга дела старе српске књижевности, у којима се формирају идентитети мученика, тим поступком потврђују себе као жанр у коме се нека друга истина објављује.

Литература

- Декарт: Р. Декарт, *Страсти душе*, превео Милан Тасић, Београд: Графос.
- Екхарт 1999: М. Екхарт, *Јака као смрт је љубав*, избор и превод Мирјана Аврамовић, Нови Сад: Светови.
- Јовановић 2000а: : П. Пеја, Житије светог Ђорђа Кратовца, у: Т. Јовановић (ред.), *Стара српска књижевност, Хрестоматија*, Београд: Филолошки факултет, Крагујевац: Нова светлост.
- Јовановић 2000б: Монахиња Јефимија, Похвала светом кнезу Лазару, у: Т. Јовановић (ред.), *Стара српска књижевност, Хрестоматија*, Београд: Филолошки факултет, Крагујевац: Нова светлост.
- Свето Писмо, Нови завет Господа нашег Исуса Христа*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Издато у сарадњи са Британским и иностраним библијским друштвом у Београду, 1984.
- Фуко 1997: М. Фуко, *Надзирати и кажњавати, рођење затвора*, Књига 4, Београд: Просвета.

ПОСТОЈАТИ, ДАКЛЕ, НЕМАТИ ИДЕНТИТЕТ: *Критика идеолошких конфигурација идентитета***

Ко може од нас да потврди да је идентитет, осим што је популарна тема, ишта више од тога? Ко вам је рекао да имате идентитет и како се он стиче? Зар нисмо научени да нам је идентитет задат, крвљу, генетиком, политиком, класним или родним дискурсом? Да ли *бити* значи имати идентитет? Да ли *не бити* значи имати идентитет? Да ли је идентитет хомоген или нехомоген феномен? Да ли је, резонантно савременим теоријама, идентитет питање политике и репрезентације идентитета или поетике, можда онтологије коју је могуће презентовати? И шта је књижевност: понављање стареотипа или бекство од њих? Из ове запитаности изађимо на теоријски план и сагледајмо судбину модерног идентитета, али и судбину теорија и дискурса који производе наше мишљење и конфигурисање идентитета.

Од Ничеовог концепта у себи неустановљеног, трансперсоналног субјекта, што представља историјско-хуманистички моменат раномодернистичке начетости идентитета, до деконструкционистичког концепта смрти субјекта, дакле, унутар епохално-историјског лука модернитета упорно се гради и истовремено разграђује аутономија хуманистичког субјекта у перманентној игри различитих идеолошких, културолошких, социолошких, психолошких, додајмо и расних, класних и родних регистара. Имперсоналност, трансперсоналност и метаперсоналност, као постструктуралистички схваћене дискурзивне стратегије формирања идентитета, потврђују вишеструку *едипализацију* модерног субјекта, а препознавање дискурзивних механизма конституисања његове виртуелне природе намеће се као обавеза. Подразумевајући, дакле, једну прелогичку, трансценденталну територију која се скрива иза његове утопијске истости и саморазумљивости, идентитет производе идеологизовани цивилизацијски, културни, етнички, политички и национални стереотипи, па се трагање за њим не може одигравати у неком непристрасном простору.

Идентитет – постструктуралистички пре схваћен као произведен – тако постаје многоструки знак, несводив на једно могуће значење кроз које би себи прибављао легитимитет. Међутим, онтолошки оријентисани рано-постструктуралистички дискурси су зато нагласили отпор према унапред

* dudi@verat.net

** Рад је део истраживања која се спроводе на пројекту 178018 – *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски, глобални оквир* Министарства просвете и науке Републике Србије.

дефинисаном, целовитом и коначно осмишљеном идентитету, у који је похрањена телеолошка идеја еманципације (Lyotard 1990, Sloterdijk 1992). Такође, колико год је деконструкција, угасивши хуманистички схваћен субјект, еманциповала идентитет, толико су га постструктуралистичке теорије затвориле у бескрајни лавиринт идеолошке игре симболичких, семантичких или семиолошких маски.¹ Ако дискурзивне силе позивају појединце у одговарајуће улоге идентитета, онда свака дискурзивна формација обезбеђује симболичко-идеолошки простор којим она производи идентитет.

Пошто је немогуће присвојити темеље властитог идентитета, увек изнова крећемо у потрагу за неким новим, другим идентитетом, за неком другом улогом, за неком новом игром дискурса, као знаком наше трајне другости, наше слободе или само знаком наше крајње утамничености. Зато и литература нуди различите варијанте конституисања идентитета, али нас она исто тако утврђује у мишљењу да идентитет остаје само у тим трагањима, никада доследно и у потпуности запоседнуто место идентитета, да она понавља друштвене констелације или да је у њу ипак, можда, похрањен укус слободе. Зато бих, за ову прилику направио једну могућу поделу и, с једне стране, разликовао друштвено и културно, али и хуманистички, очекивано конституисање идентитета код, на пример, Киша, Деснице, Пекића, а са друге, субверзивно одустајање од идентитета да би се запосео као трајни недостатак, код, на пример, Растка Петровића, Црњанског, Андрића.

У *Прољећу Ивана Галеба* идентитет се прихвата као жанр, као роман,² док код Киша можемо утврдити прихватање идентитета као поетике и наратије.³ Фикционо конституисање идентитета посредством стереотипа (порекла, традиције, уметности, итд), деконструише се у корист метаидентитета кога формира поетика романа, као једна транснаративна фигура која је одавно самоовладава техникама заснивања и одржавања сопственог поетичког идентитета и људског хуманистичког идентитета. Овако структурирана фигура поетике, аналогна фигури идентитета, темељи се управо на свести о надоласећем крају једног света, једне поетике, једног типа субјекта. Отуда се Кишов, Пекићев, Десничин идентитет повлачи у метапозицију са које је освајање наратије могуће остварити само посредно, кроз указивање на њену крхкост, фрагментарност, дислоцираност или одсутност. И поред тога, традиција романа поетичке, етичке, геокултурне и етничке разлике изнова слива у есенцијализованој хуманистичкој наратији. И поред асимилације западноевропских модернистичких поетичких схема, педагошки,

¹ Постструктурализам би, уопштено, могао бити схваћен као политичко *смештање* деконструкције.

² Види текст: „Идентитет роман: *Прољећа Ивана Галеба* Владана Деснице“ (Бошковић 2010).

³ Види текстове: „Социјалистичка парадигма српске модернистичке и постмодернистичке литературе“ (Бошковић 2010) и „Идеолошки простори *Гробнице за Бориса Давидовића*“ (Бошковић 2008).

рационално и хуманистички центриран дискурс ових аутора означава заправо преузимање друштвено-приповедне позиције која контролише, исправља, критикује и усмерава естетско-идеолошку свест друштва.

Уколико се, међутим, за разлику од ове линије конституисања идентитета, може пронаћи и друга, ова ће идентитет градити из трагова одсутног другог које је уписано у њега. Ова модернистичка традиција, најавом смрти идентитета као смрти једног конвенционалног кода, своје ефекте шири на смрт друштва, институција, аутономије индивиде, приче, поетике (Bodrijar 1991). Ако томе додамо да је искуство одсутног феноменолошки, онтолошки и дискурзивно незаобилазан фактор симболички артикулисаног модернитета, све јасније је да ће се умножавати оно скривено, што и на месту приповедања и дискурса оставља неизвесност, а са друге стране незаокружену причу, трауму идентитета, промашај и проклетство хуманитета, сугеришући нам језгро људског неидентитета као једино могуће језгро извантрагичног идентитета, а што ће бити удес Растка Петровића, Црњанског, Андрића.

Превазилажење конвенционалног идентитета као конституисање идентитета у смрти, лук од пренаталног стања до смрти, од откривења до *Дана шестог*, наговестиће опус Растка Петровића. Не бити на овом свету, или бити по цену перманентног повратка уназад или, у Растковој другој фази, перманентног потонућа у незаокружену и никада остварену смрт, отвориће питање идентитета као непостојања или по цену константног нестајања. Само по цену утонућа у море смрти, које се може повезати са искуством бескраја зачећа, Растко ће конфигурисати идентитет као неидентитет. По исту цену, и Црњански ће формирати идентитет својих јунака. Покрећући различите игре размене идентитета, од онтолошке инстанце (Бог као *администратор*, судбина као *перикмахер*) до хуманистички схваћеног рода, он неће допустити да идентитет буде линеарно уклопљен у очекиване предрасуде модернистички схваћеног идентитета. Будући да је епоха просвећености исходиште хуманог карактера модерног човека, Црњански у *Другој књизи Сеоба* баш на самим изворима просвећености обележава све девијације модернитета: маске идентитета, морално лицемерје, политичку мистификацију, империјалну и постколонијалну свест, рационални надзор над друштвом, манипулативну политику итд.⁴ Иако је већ прекршио херојске кодексе части и доживео распад илузије Русије, Павле Исакович покушава да се, посредством смрти у рату, врати у херојску улогу, да буде, једном и дефинитивно, макар не остало ни трага за њим, свој, усред мрежа центара моћи, слома националних идеала, усред нарастајућег онтолошког ништавила на крају *Друге књиге Сеоба*. На крају романа, када се целокупна историјска визија премешта с оне стране хуманитета и распада до биолошког и физичког нихилизма, када нестају народи и топоними, остаје само

⁴ Види текстове: „Животиње, политика, род“ и „Српски бог Рат“ (Бошковић 2010).

крах просветитељских и хуманистичких предиспозиција модерног човека и гашење националног идентитета. На крају овог романа више није битно шта је повод страдању, који је смисао погибије, за коју идеју се гине, под чијом заставом и жезлом, у ком геополитичком контексту: важно је само да јунак остаје веран личној/колективној аутодеструкцији, позиву да се неразумно страда у рату, и то у рату као другом имену за слободу, тоталну еманципацију, самоидентификацију, правду, означавајући рађање постхуманог модернитета.

Приповедна игра је тако у касномодернистичким романима заувек одложена и повратна, испуњена траговима потиснутог, празнина хуманог идентитета и његовог текста. Симболизација која прати идентитете јунака (као друго име за нестајање, смрт, историјско постојање, итд) све више рачуна са одсутном семантиком *пралика*, а сваки покушај њиховог *поистовећивања* амбивалентан је, истовремено остварење и промашај који за собом остављају приповедну игру отвореном и испрекиданом, о чему ће нам сведочити и извантрагични идентитети Андрићевог Мустафе Маџара или Ћамила у хоризонту модернистичке смрти приче (Бошковић 2010).

Андрићева наративна симболизација мора, дакле, да рачуна са семантиком одсутног трага, па ће се тако свако поистовећивање формирати као заувек одложена и заувек остварена десиметрична идентификација ја – иманентно друго. А то *друго* (на пример: Ћамилов Џем или Џемов Ћамил) које се објављује, можемо схватити као глас који се не опире представи која га је, долазећи са једног онтолошки удаљеног места, запосела, као знак који себе самога упорно мимоилази јер један знак је увек с оне стране другог знака, јер је идентитет, тврди Лакан, „увођење губитка у стварност, али тај губитак ипак ништа не може да уведе“ (Lacan 1988). Зато Ћамилов идентитет ни у ком случају не може да буде целовит, потпуно присутан самом себи, јер је унапред подељен *другим*, од себе самога одсечен. Зато Мустафа Маџар одустаје од свога друштвено конструисаног идентитета у корист друштвеног идентитета немогућег субјекта. *Одсечан* од себе самога, двосмисленог порекла, изложен проблему образовања (исти проблем налазимо и код Ћамила), Мустафа отвара расцеп у идентитету, између књиге, генеалогije, себе и света, спознају о себи и свету формулишући: „Свет је пун гада“. Модернистички Хамлет, Мустафа се отвара продору семантике оног *другог* (трауме) и само детектује насељавање свога света траговима кошмара, оним фрагментарним, повратним, *чудовишним*.

Зато би нас нихилизам овакве критике идеолошких и логоцентричних предиспозиција хуманистичких аспеката мишљења и дискурса требало да доведе до разумевања књижевности у историји хуманитета. С једне стране, Десница, Киш, Пекић, идентитет постављају у контекст већ осмишљене културолошке и просветитељске наратије, хуманистичког језика и касномодернистичке поетике. Иако је неопходно бранити идеју о превазилажењу културно-историјских кодова у роману, о роману као надсубјекту, наддискурсу, она нам се враћа као бумеранг. Идентитет је посредник нечег

другог/истог, јер и роман, као и субјект, структурира грађанска свест, западна култура, дискурзивне праксе, наративни стереотипи, фикционе игре. Померања у идентитету у делима ових аутора, дакле, догађају се истовремено на плану субјективитета колико и на плану поетике романа, па роман и субјект тако остају отворени за нове контекстуализације, знак једне борбе за поетику/причину/дискурс као синониме за власт над собом, светом, идентитетом.

Да знакови не могу да метафизички уприсутне ствари, већ је поодавно, критикујући логоцентризам, изрекао Фуко. Али да сам знак не може да присвоји значење које производи, што је и Фукоова и Деридина мисао, значи да оно зависи не само од знака него од онога трансцендентно одустаног уписаног у знак. Метафизичко идеолошко инсистирање на чврстој релацији идентитет – *друго*, истовремено дакле прати деконструкционистичко инсистирање да се бескрајни смисао егзистенције, књижевности и хуманитета објављује искључиво у одступању од идентитета. Зар то не значи да је десimetriја знака и означеног, истости и другог, дакле, преступ књижевности простор за идентитет, да је заправо одсуство језика место догађања и објављивања људске егзистенције: макар је тако код Растка, Црњанског, Андрића.

Иза идентитета сваког текста, опет, могу се препознати умножене структуре моћи (политичка, друштвена, класна, колонијална, културна итд). Она може бити идентификована и као свепрожимајућа моћ која у своју мрежу укључује дискурс литературе: уколико су стереотипи идентитета били подривени литературом, она сада бива подривена сопственим свесним/несвесним хуманистичким, просветитељским, поетичко-наративним стереотипима, али и свесним/несвесним стереотипима субјекта. Моћ управо тражи субверзивна подручја, наглашава Фуко у *Историји сексуалности*, какво је и литература, која наизглед почива изван њене институционалне надлежности, не би ли себе саму маскирала, учинила подношљивијом и гарантовала сопствену ефикаснију продуктивност.

Да ли нас, консеквентно томе, књижевност заводи универзалним стереотипима, утврђујући нас у идеолошки контролисаним просторима или се ми само селимо са равни на раван, са дискурса на дискурс, никада не сагледавајући крај хуманистичког писма и границе игре идентитета? Да ли је, дакле, књижевност простор еманципације или нашег затварања у један безизлазни лавиринт предрасуда и илузија еманципације? Да ли посредством литературе нама влада друштвенополитичка моћ? Несумњивао да, али ако је тако, ипак знамо да себе можемо идентификовати са јунацима Кишове или Пекићеве прозе или са скривеном наративном свешћу која нас усмерава ка хуманитету, ка једној елементарној друштвеној људскости коју све теже видимо. Такође, ипак знамо да себе можемо видети у Њамилу, Павлу Исаковичу, субјекту поезије Растка Петровића, у једној бескрајној отворености смрти сваке идентификације, не би ли се идентитет досегао, у једном непостојању које је једини залог идентитета, у једном самоу-

биству за свет, у једном, оном Растковом стиху: „То, то! Умрети, никада више не живети. Никада“. У једном *не бити*, да би се *постојало*.

Литература

- Бодијар 1991. Ž. Bodrijar, *Simbolička razmena i smrt*, preveo Miodrag Marković, Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Бошковић 2008. Д. Бошковић, *Текстуално (не)свесно Гробнице за Бориса Давидовича*, Београд: Службени гласник.
- Бошковић 2010. Д. Бошковић, *Заблуде модернизма*, Београд: Службени гласник.
- Derida 1984: Ž. Derida, Potpis Događaj Kontekst, prev. M. Stanisavac, Beograd: Delo 6, 7–35.
- Fuko 1982. M. Fuko, *Istorija seksulanosti*, prev. J. Stakić, Beograd: Prosveta.
- Lacan 1988. Ž. Lacan, O strukturi kao inmikstovanju drugosti, što je postavka svakog subjekta, *Strukturalistička kontroverza*, Beograd: Prosveta, 219–229.
- Lyotard 1990. J-F. Lyotard, *Postmoderna protumačena djeci*, prev. K. Jančin, Zagreb: August Cesarec, Naprijed.
- Sloterdijk 1992. P. Sloterdijk, *Kritika ciničkoga uma*, prev. Boris Hudoletnjak, Zagreb: Globus.

БИБЛИЈСКА ТРАДИЦИЈА – НАСЛЕЂЕ СТРУКТУРНИХ, СЕМАНТИЧКИХ, АРХЕТИПСКИХ МОДЕЛА И СПЕЦИФИЧНОСТИ *УМЕТНИЧКЕ БИБЛИЈЕ* ЈОРДАНА ЈОВКОВА. СТВАРАЊЕ КАРАКТЕРА И КЊИЖЕВНОГ ИДЕНТИТЕТА БУГАРСКЕ РЕАЛИСТИЧКЕ ПРОЗЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

1.0

Формулисање теме управо на тај начин прво, и уствари, категорички упућује ка аутоматизованој лакоћи на безначајним метафорама – псеудотермина из лексике уџбеничке *књижевне критике*. Међутим, ризик од непрестижности насловне формулације је оправдан, полазећи од њене основаности и пригодности с обзиром на циљеве разраде.

Ово излагање је покушај да се открије и истражи смисао или циљеви дискредитованог шаблона *уметничке библије*, не да би оправдало свој наслов већ да потражи и образложи још један контекст живљења Јовковљевог стваралаштва. И поред тога што тај контекст може да буде индивидуално ограничен и доста споран, и чак да није у целини концепцијски прихватљив и да се не базира на некаквом научном консензусу, он ће ипак остати вредан и тиме што је *још један*.

Провокација о интерпретаторској стратегији повезаној са *Библијом* наметнула се приликом тумачења неких прича Јовкова да би и концепцијски била образложена тезом из књиге Нортропа Фраја *Велики код*: „Библијска сликовитост и приповедања [...] створили су једну сликовиту структуру – митолошки универзум како је називан – унутар које се развијала западна књижевност чак до деветнаестог века и у великој мери наставља да се развија“.

Било би и сувише неозбиљно када се не би уважиле дубоке типолошке разлике како на уметничком тако и социокултурном плану, између *изванредно библијских* Милтна и Блејка, чије стваралаштво (и не само оно, разуме се) је инспирисало мисли и уопштавања канадског научника, и Јовковљеве „особене религиозности – не вере, а живљења с другим светом“ (Мутафов 1991: 71), Јовковљеве *својеврсне религије* (Игов). Уважавајући разлике треба да потражимо и заједничке, ако не апсолутно идентичне, оно бар довољно сличне карактеристике естетских светова који су иначе заиста неупоредиви један с другим. Карактеристике чија је генеза управо у би-

* braris9@gmail.com

блијском *митолошком универзуму*. Као основа за њихово тражење у текстовима Јордана Јовкова може да послужи уверење да је „Библија основни елемент у нашој сопственој традицији надахнућа ма шта ми и да мислимо и да верујемо у њу“ (Стефанов 1992: 56) Њихово проналажење не би било обавезно недобронамерно истраживачка шпекулација, ако приступ тексту није оптерећен неоснованом наметнутости, океан и чак уопште од претензије за оцењивање и категоризацију. Управо због жеље о поштену и добронамерном односу према текстовима Јовкова и према различитим језичким интерпретаторским дискурсима које они производе, ова разрада ће непрекидно настојати да се удаљава од аксиоматских формулација оцењивачког карактера покушаће да савлада догматичност крајњих одговора – својих и туђих.

1.1

Аутоматизована метафора *уметничка Библија* у ствари није апсолутно дискредитована као семантички стерилна. Али обично коришћена као смисаоно неодређен поетско критички стереотип, као да је изгубила способност да детерминише специфику једног естетског света у његовом разликовању од другог или од других. И услед те своје шаблонске употребе она би могла да се примени не према сваком уметничком универзуму, у тумачењу стваралаштва сваког писца, уколико то стваралаштво представља космогонију, људску историју, есхатологију, филозофију. У том смислу и Јовковљев уметнички свет представља једну својеврсну библију-књигу, која осмишља *човека, биће, васиону*. Књига која истражује иконске *основе*, која даје одговор вечним *питањима*. Али за разлику од светих писама свих религија, која немају претензије за обухват *тоталне истине* у промишљању *човек, биће, васиона*, која не желе да постулирају као иконске *основе* својих провиђења, која релативизује своје властите одговоре на вечна *питања* (сличног значења, предпостављамо, је искористио и Игов своје одређење за циклус *Старопланинске легенде – Једна од бугарских библија*).

Те семантичке димензије метафоре *уметничка Библија* представљају карактеристике естетског уопште, оне су иманентно карактеристичне црте сваке велике уметности. А специфичне њихове карактеристике стваралаштва Јордана Јовкова би требало потражити изван тог опште важећег и исувише клишираног значења. И не упркос њега.

У својим причама Јордан Јовков не промишља, не интерпретира хришћанску концепцију света и човека. Априорно, у његовим делима су присутни њени просторни параметри, њена вредносна хијерархија, ликови из библијске парадигме. Чак у неким причама су коришћене буквалне текстуалне позајмице из канонских и апокрифних библијских текстова или су остварене сложене и теже декодирајуће текстуалне трансформације делова из *Библије*.

Цитиране са уважавањем њихове сакралности и традиционално високе вредности, хришћанске реалије међутим функционишу у текстовима Јовкова не као меродавни критерији о свему, не као узвишена надуметничка мера по основним компонентама универзума. А као један естетски подсистем, равноправан и као супостојећа, која заједно с другим уметничким подсистемима у делима Јовкова која рађа смисао-фолклорне цитате, митологеме, културне и књижевне цитате. Управо то супостојање, семантички дијалог и размена између „неколико једнаких у функционалном односу подсистема, који се одликују способношћу да се повезују са најразличитијим ситуацијама у интерпретацији, условљава карактеристике високе валентности Јовковљевих текстова“ (Кирова 1995: 123). И не само оправдава већ и захтева читалачку и још више критичку рецепцију у више и чак различитих праваца.

Хришћанска света књига могла би да се промишља и као архиводел за компоновање целовитог уметничког света Јордана Јовкова. У ствари, оно што првобитно означава реч *Библија* је та Библија, мале књиге. И заиста *Библија* много више личи на малу библиотеку, него на стварну књигу, али *по традицији је читана као једна целина*, зато што „најмање има почетак и крај, као и некакве трагове заједничке структуре, осим тога постоји и корпус конкретних ликова више тачака, који се појављују толико често да јасно наговештавају некакав обједињујући принцип“ (Кирова 1995: 125).

Некакав обједињавајући принцип спаја и приче Јовкова у обимнијим текстуалним целинама „различитог степена композицијско-фабулске повезаности или лабавости“ (Кирова 1995: 127), које даје основе да би био један мање или више компактни макротекст, не једини са становишта формалних принципа, каузално несређен, неорганизован од заједничке фабулске стратегије, а само *са некаквим траговима заједничке структуре*.

„Та архитектоничка особеност Јовковљевог макротекста, његова композицијска стратегија, која узрокује ликови и теме да се узајамно допуњују, а чињенице и епизоде да се присећају једни за друге“ (Кирова 1995: 130) И тако моделирајући један унутрашњи дијалогијски, самоогледајући дискурс који се враћа себи има своју давнашњу структурну матрицу у унутрашњој текстуалној повезаности симболних шема, понављајуће вербалне конструкције и понављајући ликови у *Библији*. Управо тај саоднос у великој мери преодређује семантичку целовитост и јединство.

Целовитост и јединство који као карактеристике Јовковљевог уметничког света дају основе да он буде *подозрив у тежњи ка обимнијим епским целинама* (Игов 2008: 257) у *изграђивању савременог бугарског епоса* (Мешекон 1989: 75) – знак унутрашње повезаности и монолитности текстуалне заједнице, услед оствареног дијалога, узајамног повезивања њених компоненти.

Целовитост и јединство који релативизују жанровску одређеност Јовковљевих текстова као приче и провоцирају различите критичке жан-

ровске неологизме: *новелистичко-отворени роман* (Игов) о *вечери у Анти-мовском хану*, *полуроман –полуциклус* (Панова о *Да су могли да говоре*) – знак унутрашње мобилности текстуалне целине услед динамички оствариваног дијалога узајамног привлачења – одбацивања њених компоненти.

Целовитост и јединство којих и сам Јовков свестан као суштинских карактеристика његовог стваралаштва: *Моје су приче увек повезане* – речи, цитиране од стране професора Казанцијева и имају сталну тежњу ка компактности уметничког система, израз тенденције ка синтизму. Код Јовкова та тенденција би могла се протумачи као унутрашње дијалогички ћи се дискурса који се сам примећује, тако и као поливалентног дискурса према туђим културним текстовима – уметничким и критичким. Зато што приче Јовкова продуцирају високу међутекстуалну напетост не само једна према другој а и према целој дотадашњој (и досадашња) књижевне баштине. У том смислу оне представљају систем уметничких инвинција, акумулирале даље и ближе културне традиције у времену и разноврсно естетско искуство и прекодирали га у монолитно обојени индивидуални стваралачки глас, глас који артикулише на први поглед непомирљиве различите језичке културне цитате и парафразе из парадигме митолошког – паганског пантеизма и православног боготражења. Али различитих језика и непомирљивих само на први поглед. Зато што, у ствари, помоћу тог гласа проговара једна културна интерференција која је код Бугара прешла у традицију. Код Јовкова „вечито паганство – природно и хришћанско-етичка мудрост синтетизовани су у својеврсну религију“ (Игов 2008: 159). Синтеза, резултат повишеног продирања текстова из једног уметничког система у други што је врло карактеристично за културни развој Бугарског народа због његове историјске судбине.

У ствари библијски универзум, еманципован од тесног догматског промишљања део је једне прамитологијске васионе који у даљој историји човечанства услед интерференције цивилизацијских слојева, друштвених структура, естетских платформи, се репродукује варијантно, свесно или не, у свакој епохи у сваком националном уметничком контексту, у сваком индивидуалном стваралаштву. Несхоластичко промишљање *Библије* и њена сликовита структура као део једне прамитологијске парадигме (чак у дискурсу Н. Фраја, где је *Библија мит, мит, у секундарном смислу, свети мит; прича која изражава важне, значајне ствари друштва*) категорички скида супротност: Јовков – паганина, митског, фоклорног човека, или Јовкова – хришћанина, православног човека. Али чак и слично тумачење *Библије* да је лако оспораван као јеретичан, профан и у том смислу некоректан, оно ипак остаје принципни смисао естетске анализе која не дозвољава никакве шпекулације сличног карактера. Зато што патос истраживања није и не може да буде *Какав је био Јовков, на какве начине још би могло да се тумачи његово стваралаштво*.

Свако етикетирање је површно и штетно и свако антагонизирање у оцењивању критичких дискурса је неефикасно зато што једно истраживање

које тежи да даје резултате никада се не може базирати на оцењивачком суду. Поштена и продубљена истраживачка процедура требало би да открива хоризонте за промишљање, а не да маркира границе уметничких феномена, зато што се границе најчешће показују као илузорне грађевине критичке кратковидости или несагледавања чак у иначе плодноним и значајним истраживањима.

Не очаравајући се некаквом властитом надмоћношћу, која је у ствари једино у временској дистанци, можемо да оставимо не толико проницљиво одређење Ивана Мешекова о стваралаштву Јовкова: *национално-психолошки атавизам и реакција* (Мешек 1989: 134) Али, ако је то непродуктивна у граничности у крајњој категоричности дате квалификације, то друга запажања у истом истраживању га чине значајним и радозналим управо зато што постављају критичку перспективу макер и несвесно, макар и као провокацију за промишљање.

У ствари оно што је највише збунило Мешекова – разјашњење друштвеноисторијских догађаја с Богом, претварање савремене социјално животне у сеоску стварност у библијском казању – могло би да буде растумачено код друге интерпретацијске обојености као моделирање веза између текстова који функционишу и као сигнализатори о особеностима контаката између фолклора и различитих митолошких и религиозно-митолошких система који су утицали на Јовковљево стваралаштво.

Управо таквој стратегији анализе је адекватније објашњење самог Мешекова о „*библизираном мимезису, о божанској обојености реалија код Јовкова: „[...]мисао о Богу, осећај искупљења греха даје линију развоја у причи, предодређује сижу, лица, конфликте, чак поетске ликове, поређења, епитете, уопште стил“* (Мешек 1989: 162).

Сутретирање елемената из религиозне парадигме – грех, искупљење, Бог – са априори уметничким категоријама – сижу, поетски ликови, стил – замењује ортодоксалну маркираност хришћанских реалија као догмате са естетским функцијама компонената у уметничком универзуму који им намеће једну од својих основних карактеристика – фикционалност, и тако оне престају да буду објашњење или стварност да би постале уметност: мисао о Богу постаје сижу, стил, лик. Остварена је префункционализација хришћанских библијских реалија.

Димензије божанске супстанце у Јовковљевој „Уметничкој Библији“

У Јовковим текстовима је осмишљено како достизање до једне карактерне –религиозне наднорме, тако и до естетског апсолута, до савршенства космичке хармоније. Ето због чега и сама божанска супстанца, и правац ка њој у Јовковом уметничком универзуму имају различите промере, различите културне пројекције, таложени у широком дијапазону лик Бога –

од ортодоксалне религиозне сакралности до пространства слободних уметничких инвенција.

Но у свим *хипостазама* божански лик чува функцију вишег коректива људског присуства у свету, осмишљен не само као натпример, но и као натциљ, у животу људи; он није апстрактни апсолут изван граница људског, а његов апотеоз, његово савршено оваплоћивање, које захтева напоре смртних за њихову земаљску реализацију. У том смислу основни психолошки тип Јовкових јунака могао би да се одреди као *човека који је лицем у лице с Богом, источни човек*. Објављено у дискурсу Руског религиозног филозофа Соловова, који третира цивилизацијске моделе *источног богочовека* и *западног човекобога* као антагоничне концепције за постизање *савршене супстанце*, ово опредељење интегрира нов контекст за Јовкова, *обожен реализам*.

Не само да у малом ништавном људском бићу и животу долази до изражаја огромно, *велико биће и живот Бога* (Мешиков 1989: 170) но и људско тражи да достигне божанске промере, да поврати и чак непрекидно да обнавља, изнова и изнова, већ једном достигнуто савршенство богочовека.

Иначе формулисана, ова доминирајућа инвенција у Јовковим делима могла би да гласи: *сваки мученик је Христ, чак и да није Божји Син* (Добрев 1989: 58) Али независно од начина њеног артикулисања, она ће остати битна одредница даљег промишљавања стваралаштва Јордана Јовкова у овом раду. Стваралаштво, фокусирано у кретању између људског у божанственог и захваљујући томе људима се привиђа љубав, патња и милост, савршени као небеско а у Бога – не толико његове трансценденталне димензије, колико непосредно присуство људске земље – као име – упориште или као личностни дух светиње.

Тешко да може бити *набеђен* Јовков за апсолутно ортодоксално осмишљање божјег лика, зато што национална културна традиција (фоکلорна, а и књижевна) већ га је веома *одомаћила*, у одређеном степену га дедогматизирала. Не намеће се питање о профанизирању типа! Исус Христ – супер звезда, већ о префункционализирању и чак у извесном смислу и пресемантизирање реалигиозног осећаја, осећај за Бога од ортодоксалне традиције. Јовковљева *својеврсна религија* је у суштини индивидуална стваралачка реакција на самосвојну религиозност Бугарина, одређивана вишеструко, различито и различито добро, било као „тријумф гејзир душе или артистичко рушење, које се може насликати и као игнорисање тираније и закона свакодневице и праксе, било као религиозно осећање беспоговорног покорства слуге свом господару и Бога“ (Мешеков 1989: 190). Али можда је најближе адекватном тумачењу религиозности бугарског народа у стваралачком промишљању Јовкова, управо И. Мешекова, у једном другом његовом критичком посматрању: *...све оно које представља живот народа је у ствари сама његова религија*. Међутим ово тумачење религиозности као да не мења њену суштину – она би требало да буде духовни поглед

према оностраним реалијама и непролазних вредности, а не мисао за *ту и сада*, не продирање у свакодневицу.

У том смислу могло да се говори о пресемантизацији религиозног осећања, осећања Бога у бугарској културној традицији и код Јовкова – као преодређивање вредности. Као непролазно, могу се означити моралне норме, обичаји, сујеверја, светковине, подвизи у љубави, рад, битке. А оноземалско, трансцедентно, божанско би могло да буде реално, људско присуство овде и сада. То је можда филозофија фолклорно-апокрифне преставе о лику Бога, која је широко присутна у народнон стваралаштву и штедљиво, али ипак експлицирана, и у стваралаштву Јовкова: „Одједном када смо се окренули- један старији човек велике беле браде, један такав... као да је сишао са неке иконе. Гледа нас, гледа, зањиха главом и рече: – није лепо што радите на празник. Није лепо...“ (*Стари људи*).

Нигде у одломку лик белобрадог старца није номиниран као божански. Он се промишља као такав захваљујући својим визуелним карактеристикама, присутне у колективном културном наслеђу народа као својствене божјем лику. Пажњу привлачи и интерферирање те фолклорне-апокрифне визије са канонским представљањем Бога. Православна традиција представљања Христовог лика је истиснула на периферији иконографски тип *Ветхтиј Дениј* (старији од дана), што је заиста представљање *старог човека са дугим белом брадом*. Али пошто је периферан, врло ретко се користи тај иконописни тип, није репрезентативан, није типичан за лик Бога – Сина у културној традицији. И ипак управо његове карактеристике доводе у текст следеће поређење: *као да је сишао са неке иконе*. (Идентичан као визија је иконографски тип Бога-Оца, али он није *силазио на земљу, није ходао међу људима*.) На тај начин различитим представљањем Бога у различитим контекстима добија се један иконски, легендарноортодоксални његов лик у причи који је јасно одраз сличне компилативне представе у народној баштини.

После одрицања од директног називања и тумачења лика Бога различитих културних пројекција, даље у тексту се стиже и до одрицања његовог реалног постојања и чак до његовог легитимисања као нестварног, до његове травестије: „Хтео је да јој каже да је у заблуди да је само некада Господ силазио на земљу и корачао а не сада. Сада Господа нема. Тај човек који је долазио и кога су зауставили на њиви био је некакав просјак или неки шарлатан. Можда неки влашки циганин...“ Ако упоште у конкретном случају је целисходно да се говори о травестији (у смислу дискредитовања сакралног помоћу санкционисања његове лажљивости и *попримања обележја свакодневног*), она једва и да има божански ниво. *Сада нема господа* не може се промишљати као нешто што је аналог оног Ничеовог *Бог је мртав*, а пре као вапај у стваралаштву Јовкова због недостатка реалног присуства *овде и сада* божанског – божанског као еманације људске тежње ка савршенству, „због недостатка милости, благе речи, поштовања“ (*Вукадин говори с богом*).

Не само Вукадин подиже очи од земаљског простора према небу са недовољним речима које асоцирају на врлине и божје име – потпора, нада, и узвишени коректив за праведност: Због чега нема доброг а зло се шири?... зашто убијају невиног и зашто угњетавају сиромаша?... зашто у ово тешко време скриваш себе, господе? Зашто? И Моканин уздише: „Боже, колико мука има на овом свету, боже?“, гледајући *према небу*, према Спаситељу, који је искупио све људске грехове и после тога *иза кочија*, иза спашених невиних који искупљују незнане грехове и као да ћутке поставља своје *зашто?* А одговор је можда дат пре хиљаде година: *зато што када Господ воли кажњава га и благоволи* (Послан. 3:12). Зато што је страдање као егзистенција, искушење за смртне који су изабрали пут праведности који је истовремено стремљење нагоре, ка Богу, уздизање у вертикалном библијском простору од вредности ка светости и ходање по мукама земаљским *све по жици, све по жици*, брођење бескрајним хоризонтом невоље. Земни пут праведника који следи жицу увек са црним ластавицама, увек са црним данима, завршава се опет тамо, где и небеска лествица – код светости, код доброг рођеног у искушењима страдалничке судбине. *Туга је боља од смеха зато што када је тужно лице, срце постаје боље* (екл. 7:3). Добра туга и тужна доброта – казнаи опрост за Јовковљеве праведнике.

Једва да су за „мистика Јовкова зло, као и добро од Бога, не од друштва“ (Мешеков 1989: 210), али за Јовкове јунаке мистика бића тешко се своди на социјалне законитости. Они могу и да не поседују осећај о „напредној савременој друштвеној мисли“, али имају осећај за *вечиту праведност* и *узвишену хармонију* подредили своје постојање, коју називају Бог, призивају као његову вредносну меру у одлучујућим моментима или спокојном промишљају као заслужену судбину: *Али је судбина људи ипак у рукама бога (Сенебирска браћа)*. Међутим то није филозофија *вековног роба и раба*. То је вечита мудрост и откровење библијских сказања: *Али судбина човека је од Господа* (сказ.29:26) То је и спозња или нејасан предосећај о постојању савршене моћи – творца васионе и демиург бића.

Промишљање Бога као антропоморфизираних космичке стваралачке снаге, као створење – оваплоћење светиња, чије име није толикој сакрална номинанца, колико је вербална магија произлази из културног контекста *митолошке* епохе, коју Жан Батист Вико карактерише помоћу преовлађујућег *поетског* језичког исказа о ситуира у време Омира о пребиблијски култура Блиског истока. У времену када је Бог – постојани дух и зато што не постоје стварне вербалне апстракције, свака је реч особени знак за означавање божанског присуства у природи – храм.

Код Јовкова тај културни аспект божјег лика налази своје пројекције у очуваној од стране његових јунака исконској вези митског човека са светошћу, у њиховом, такође, религиозном осећању – откровењу о припадности природи, која је претвара у сакрални простор, у храм: „Силазила је дубоким удолинама, кретала се под крошњама старих букви и стари храстова као под кровом цркве“ (*Кошута*).

У том храму црквене тајне су чудесне појаве божјих светиња: „А кад се смрачило и постао тамно, са неба су се спустила кандила [...] На сваком гробу по кандило. Као звезде...“ (*Јуначке главе*); „Пољана је тонула у мрак и безбројне жуте јагорчевине нежно су се њихале као упалене свеће“ (*На Игликиној пољани*).

Кандила над гробовима јунака, свеће, упалене због смрти Крајналије, у ствари представљају космички обред, који светост, Бог, извршава у природном храму звезда и жутих јагорчевина које су знаци његовог присуства, једно од његових имена. *У том храму хајдуци су скинули своје велике шубаре и прекрстили се, тамо се чује Бог да прости за Крајналију, тамо Вукадин разговара с Богом – изнад села, на брду, испод великог старог бреста, тамо Моканин тражи божју милост.*

У цркви – природи одлази и Стефан из приче *Кошута* са грешном страшћу да посегне на божју творевину. Употреба сакаралних ореола у дочаравању лика Кошуте у тој причи представља још једну експликацију интерференције културних модела у бугарској уметничкој традицији и у стваралачкој спознаји Јордана Јовкова. Кошута је и део божанског духа природе, и *Света Богородица је. Некоме се привиђа као жена а некоме као кошута*. Она је и драга а њен лик је повезан са мотивом о кошуту у *Песми над Песмама* из Библије. Из традиције хришћанског свете књиге је и симболично представљање праведника божјих људи помоћу лика срне или кошуте.

Изоштрену осећајност о „страшној фантастичној митологији малог потока који тече међу камењем, маховина, увиснулим травама, ушущканим цветићима, вечерње свежине траве, сенки, шума...“¹ у спознаји својих ликова Јовков је пројектовао као живу религиозно-естетску интуицију о уређеном божјем свету, као пантеистичко-романтично осећање које се не конфронтира са вредностима једне друге цивилизацијске парадигме – хришћанске, зато што се од интеграције између њих консолидовала културна традиција за човечанство, при чему је каснија библијска структура ликова акумулирала наслеђе од поверених илузија и књижевног искуства, да би га преосмислили и прекрстили, али и да га сачувају и повере даљој културној историји, чији је део и стваралаштво Јордана Јовкова. Због тога у њему жива интегрисаност цивилизацијских модела и структура ликова као подсистеми уметничког универзума. У анализи овог догађаја истраживач ризикује да фаворизује значај једне од њих као доминирајуће да би му концепција звучала хармоничније и доследније. Чини нам се да ће у овом случају хармоничност и доследност бити на рачун прецизног односа према тексту који упорно демонстрира полифонију различитих културних гласова. Полифонија која оптерећује критичку страст за јасну и крајњу категоризацију али и која је непрекидно провоцира својом бескрајном некатегоризационошћу.

¹ Речи писца у разговору са Сп. Казанџијев.

Промишљање стваралачког универзума Јордана Јовкова као *уметничка Библија* у овој разради не означава фаворизовање хришћанске парадигме ликова као доминирајуће над осталим естетским подсистемима, који функционишу у текстовима Јовкова или као метатекстуални смисаони катализатори према њима. Она је изабрана као *код* за критичку рецепцију са јасном спознајом постојећег интензивног дијалога између различитих структура ликова и са жељом да буду представљене бар неке комуникационе ситуације у којима се налази библијски митолошки универзум у стваралачком свету Јордана Јовкова. Ипак, тако изабрани *код* предпоставља основна операција анализе да буде откривање и интерпретација дела Јовкова управо на елементима библијске структуре ликова.

Зато што би Јовковљева проза заиста могла да се промишља као *матрица писане речи, као језик који се преплиће са другим језиком* (Мутафов 1991: 103) – језик песама, легенди, предања, пословица, загонетки. Али да ли само са њим? Да ли је заиста само фолклор *стални филтер* (Мутафов 1991: 103) за свет Јовкова?

Најмање да би се релативизовала категоричност и претенција о свеобухватности те (и сваке друге) рецепције, потребно је да се потраже још *филтери* и библијски митолошки универзум који је један од најискушавајућих.

Литература

Библија 2007: Шабаци: Глас цркве.

Василев 1992: В. Василев, *От 1920 до днес* в студији, статии, полемики, Софија: Български писател.

Георгиев 1979: С. Георгиев, *Език и стил на Йордан Йовков*, Софија: Захарий Стојанов.

Игов 2008: С. Игов, *Историја бугарске књижевности 1878 - 1944*, Београд: Филип Вишњић.

Јанев 1975: С. Јанев, *Традиции и жанр*, Софија: Универзитетско издателство

Јовков 1989: Й. Йовков, *Съчинения в два тома*, Софија,.

Кирова 1995: М. Кирова, *Йордан Йовков. Красота и романтика в „Старопланински легенди“*, Пловдив: Жанет.

Мешеков 1989: И. Мешеков, *Художник и психолог на селото, в: Есета, студии, рецензии*, Софи: ИК Христо Ботев.

Мутафов 1991: Е. Мутафов, *Йовков и българския космос, в: Нова христоматия*, Софија: Универзитетско издателство.

Сарандев 1988: И. Сарандев, *Йордан Йовков. Жизен и творчески пъ*, Софија: Захарий Стојанов.

Стефанов 1992: В. Стефанов, *Йовковите герои четат знаците в Творбата – безкраен диалог*, Софија: Универзитетско издателство.

Тодоров 1994: Ц. Тодоров, *Повествозанието како процес на изразување*, в:
Литературата 2/94, Софија.

Тодоров 2007: Ц. Тодоров, *Поетика на прозата*, Софија: ИК Христо Боте.

Фрај 1985: Н. Фрај, *Велики код (ЕКС)*, Београд: Просвета.

.

ИДЕНТИТЕТ НАРОДА У МИТОЛОШКО-СИМВОЛИЧНОЈ ОСНОВИ КЊИЖЕВНОСТИ И ПОКУШАЈ ЊЕГОВЕ ПРОМЕНЕ**

Медијално и идеограмско

Живот и књижевност преплићу се невидљивим нитима и онда када је готово јасно да уметност не мења свет; на исти начин на који су повезани то двоје, преплићу се и мит и живот или књижевност и мит. Мит је значајним делом нека врста пресека народног живота и књижевности, при чему стрелица те релације није искључиво окренута у једном смеру, мада супстанцијално живот представља шире поље, док функционални смисао тог односа претежно одређује књижевност. Тачније, живот и књижевност деле исту основу која је неупитна, а то не може бити ништа друго до мит. Савремени живот готово да нема никакав однос према књижевности, књижевност се труди да покаже како много зна о животу. Склони смо да верујемо да је књижевност инструментализована у покушајима уређења света. Губитак увида у духовне сфере, самим тим и у феномен књижевности, код широког слоја неспецијализованих припадника друштва резултат је преузимања матрице англосаксонске духовне и друштвене науке, по којој мате-

* lira@microsky.net

** Наслов овог рада доноси у себи један архаичан израз који може да заведе на нешто на шта се сам рад не односи или да изазове извесне недоумице шта су ауторове намере, те с тим у вези дужни смо да дамо кратко појашњење: зашто *митолошко-симболична* а не митолошко симболична основа? Употреба термина симбол уобичајена је у ујелингвистичким дисциплинама, пре свега у стилистици, и као таква носи прилично формално-научна обележја, а изведена именица симболизам односи се на правац или поступак у књижевном стварању. Симболичност нечега, премда готово истоветно симболичности, у тој нијансираности нуди шири оквир од лингвистике и књижевности и пресудно упућује на садржинску необичност наизглед сличну метафизичкој (натчулној), али различиту од ње у томе што је митска симболичност реална и чулна. Оставља, такође, могућност за свевременост, а не искључиво за епохе у којима су симболизам или неосимболизам били преовлађујуће школе уметничког стварања и нарочито је волуминознија од самог књижевно-уметничког поступка. Да се та два термина сасвим не поклапају видљиво је и у чињеници да нико није спреман да употреби симболизам уместо симболизма, јер оно што би се тиме означило у време живе употребе *симбола* није ни постојало. Стога сматрамо да су митолошке представе симболичне, а када им доделимо атрибуте симболичности онда смо дужни да дамо неко објашњење слично овоме.

ријалне потребе појединца и друштва апсолутно одређују њихово учешће у животу. Свеукупно западно мисаоно наслеђе од седамнаестог века почива на рационализму и субјективизму, чиме настоји да полаже право на реалан, емпиријски однос према стварности, иако у корену сваког и таквог научног доказивања постоји нешто што није подложно провери и што се подразумева као аксиоматско (Лосев 2000: 16). Отвореност према рационалном утицају, који је више-мање лишен духовног садржаја, нарочито код малих народа и култура прави сваку, не само духовну, пустош, стога Леви-Строс јеретички саветује да у циљу очувања аутентичног и духовног у својим културама, те заједнице морају да негују извесну непропусност пред тоталитарном светском културом. „U svakom slučaju ne treba misliti da su te razlike štetne i da ih treba prevazići. U stvari, te razlike su izuzetno plodonosne. Bez razlika je napredak nemoguć. [...] Ako jedna kultura želi da bude autentična i produktivna, njeni članovi moraju biti ubeđeni u svoju originalnost i, do određene mere, superiornost nad drugima. Umanjene komunikacije su za jednu kulturu neophodan uslov za osnovnu kreativnost“ (Леви-Строс 2009: 24–25).

Највећи број елемената народног живота потиче из старих времена када је све било нерашчлањено, тако да се не може јасно одредити шта је из предродовског, родовског, паганског, хришћанског или псеудонауочног периода. У појединачним митским представама може бити, да се изразимо термином Лазе Костића, и *супротица*, али оно што је важно за мит јесте, не његова формално-логичка конзистентност свих елемената, него оно у њему *медијално*. Исто тако, не можемо судити шта је првобитно настало у фолклору, у миту, у књижевности или је стигло из неких других садржаја народног живота. Свеукупна хеленска митологија слила се у књижевни израз, премда, претпостављамо да је то најпре била религија јер је у њој заступљена целокупна теогонија и космогонија старогрчког света. Утицај распада птоломејског света на науку, религију, мит и уметност био је диферентан: на науку потпун, на религију ограничен, на мит и уметност готово безначајан.

Недоумици о првотности форми суштински доприносе три основне карактеристике непосредне свести које се показују у *конкретности*, *нерашчлањености* и *сликовности* сазнања. Мит почива на сликовном доживљају, сазнање које извире из њега је непосредно, чулно и страна му је свака врста узрочности. Сродност мита и књижевности је и у њиховим формалним особинама: обоје стварају самосвојан свет у његовој нераздељивости који се перципира сликовно. Том визуелизацијом примарно утичу на чулни свет, док појмовна анализа створеног не потиче из мита и књижевности већ из филозофског приступа њима који следи са извесном задршком. *Идеограмска* природа интуитивних форми сазнања проистекла је из конкретног односа према стварима које су се поимале у њиховом појавном облику, али не као облик него као слика, садржај који је лик сливен са изразом те ствари. Оне у сећању остају као непоновљиве слике, имају просторност и инфраструктурни су део свести. Мишљење у оквирима митског

заснива се на двострукој релацији: посматрач гледа на свет који уређује и он је тим светом захваћен (Фрајденберг 1987: 59).

Необичност митске слике често се погрешно замишља као фантастичност и као апстрактност садржаја. Митотворац не учествује у свету независно од реалног које га окружује, његова изражена способност замишљања никада га не одваја *од природе, бога, цара и тотема* (Фрајденберг 1987: 49). Како год сматрали митску активност, као фолклорну или уметничку, она је део стварног учешћа њеног аутора у реалном свету, у њој нема ничег безинтересног већ само спонтаног, објективног и историјског. У митским сликама нема формалног, свака метафоричност, када је има, израз је реалног садржаја.

Мит и идентитет народа

Признати закључци Боасове (1982: 14) антропологије јесу да не постоји фундаментална разлика у начину мишљења примитивног и цивилизованог човека, као и да је биолошка основа раса непоуздан елемент за било какав научан доказ. Мит није наука, па ни она превазиђена, али одређено знање у сликама то може да буде, јер је он спознајни процес, интегрална свест човека о свету и о себи самом. Уобичајен је став да је то израз човека на примитивном нивоу развоја, крсте га још и као *дивљу мисао*, Леви-Строс му даје културолошки прихватљивије име казујући да је то *мисао људи без или пре настанка писма*, а Боас то назива достигнућем *неуког* човека. У том смислу може се разумети да је српски косовски мит имао обе форме, настао, преношен и по суштини је усмена творевина људи који нису познавали писменост; Вук Караџић га је, маниром првог и правог српског антрополога, забележио у писану заоставштину народне културе. На тај начин је попут хеленског стављен у оквире књижевног жанра.

Неприродно је одбацивање онога што је првобитно, натегнута теза о сукобу старог и новог израз је борбе са досадом, то је формална ствар која са суштином нема никаквог додира, јер се живот, духовни и физички, углавном одвија на принципу претакања једног у друго. Теза о антагонистичком развоју у књижевности и уметности која је заснована на апсолутном порицању непосредне традиције веома је сумњива, будући да и рационалистички свет науке напредује малим корацима ослањајући се на раније достигнуто. На исти начин и одбацивање митског као нечега чему је време давно истекло и према чему се сада односимо надмоћно потпуно је неутемељено, пре ће бити да је код савременог човека готово проћердана способност да разумева оно што је митотворна прошлост уобличила, те он књижевност и уметност саткану на митолошко-символичној основи доживљава као албум шарених, необичних и тешко разумљивих разгледница прошлости. Губитак архетипске свести, односно, мита и његово неповезивање са савременим животом отвара празан простор за сваку врсту утицаја са стране који ће да замени оно у прошлости утемељено, упозорава Јунг.

„Ако не можемо архетипове да порекнемо нити да их на неки други начин неутрализујемо, ми се на сваком stepenu у диференцијацији свести до којег цивилизација долази suočavamo са задатком да пронађемо ново и том stepenu адекватно тумачење како бисмо живот прошлости, који још постоји у нама, повезали са животом садашњости, који прети да му умакне. Ако не дође до тог повезивања, настаје бескорена, не више према прошлости окренута свест која беспомоћно подлеже свим сугестијама, то јест постаје практично пријемчива за психичке епидемије. С изгубљеном прошлошћу која је управо постала 'неугледна', безвредна и нешто што више не може да се ревалоризује, изгубљен је и спасилац јер је спасилац или нешто неугледно или из неугледног проистекло“ (Јунг 2007: 113). Осим тога што несвесност сопствене митологије и њено неразумевање заједницу и човека чини подложним за сваку врсту духовне епидемије, она их чини и објектом пред реверзибилним, по свему разарајућим, утицајем те исте митологије. Фон Гротова теза о *енергијском принципу*, коју Јунг (1984: 75) потврђује, подразумева да као што нема заувек расуте и погубљене материје у физичком тако нема ни нестале енергије у духовном свету. Оно што је похрањено у заборав наизглед је нестало, истинито је једино да га више нисмо свесни и самим тим не управљамо њиме, што ће га у будућности преточити у неконтролисану нагонску силу. Архетипску природу мита види и Нортроп Фрај (1991: 29–30): мит увек тежи да буде прича а архетип њено значење, или схваћено као музика – прича је мелодија а значење хармонија. Књижевно проучавање полази од те основне структуре да би могло прећи са архетипова на проучавање жанрова, где је уочено да се *драма развила из обредног аспекта мита*, из епифаније лирика а епско настоји да преузме *централну енциклопедијску структуру*.

Пракса постхердеровске епохе да се идентитет народа поуздано утврђује на основу идентитета језика нарушена је. У српскословенском језику, у средњем веку, термин *језици* употребљавао се у значењу народи, међутим, митологија нове западне политичке мисли ненаучним и антикултурним преседанима учинила је такав процес немогућим; но ако је језички основ и релативизован према српском народу, он је још мање релевантан за оне који су се примитивном деобом издвојили у посебне ентитете. Оно од чега пате новостворени феномени јесте недостатак аутентичног мита. За разлику од језика који су, променивши му име, прихватили од Срба, симболичне основе српског мита су се радо одrekli будући да је она неодвојива од магије имена. Стваралац косовског мита је народни певач, он има своје колективно име које је личност тог мита. Он је истовремено и субјекат – онај који ствара, и објекат – онај који се ствара или настаје кроз тај мит. То је једна сасвим аутентична митотворна ситуација где су субјект и објект неразлучиви или филозофски казано субјект–објект стање. Мит је формалан и изражајан онолико колико је слика изложеног садржаја.

Ипак, доскора су се у хрватској уметности могли наћи примери у којима се несумњиво читовала митолошко-симболична основа косовског завета. Ликовни израз најзначајнијег хрватског вајара Ивана Мештровића

директно је извирао из књижевне и митске традиције Срба, представљајући, по мишљењима неких савременика, ретардацију у односу на модернистички стил, али су фигуре његовог *Видовданског храма* до те мере биле уметнички аутентичне да га је и неприкосновени Огист Роден сматрао највећим феноменом међу вајарима. Мештровићев божанствени дар у савршеној чистоти израза оваплотио се у тој фази успелије неголи након промене његових поетичких становишта. За ту нуминозност заслужна је колико аутентична стваралачка снага толико и симболичност митског наслеђа. Као син Далматинске Загоре сматрао га је својим неотуђивим иметком; о томе најбоље сведоче речи које је 1914. године упутио италијанском вајару Бистрофију: „I ja baš kao i moj narod koji smo dosad smatrani barbarima i nižom rasom, osjećamo izvjesno nepovjerenje prema evropskoj kulturi, pa se zato i izražavamo na način koji nije u skladu s načinom mišljenja i iskazivanja misli uobičajenih u Evropi. Ali, ja sam uvjeren da i ono što osjeća moj narod može biti lijepo i čovječansko, kao i način na koji on to pokušava da izrazi“ (Кечмет 1964: 11). Поред тога што етику и естетику косовског завета, не двојећи их, прихвата као елементарно своју, Мештровић гаји јасно подозрење у европско мишљење (*ratio*) и интуитивно поверење у осећање (*emotio*) свог народа. Из свега овога закључујемо да се мит нê да кривотворити на начин на који је могуће променити име језику и да пресудно чини онтологију корпуса који на њему настаје, стога што се, за разлику од апстрактне научне истине исказане у појмовном језику, истина у миту огледа у телесности и историчности личности о којој говори.

Мит се одликује дубоком структуром садржаја; он је, за разлику од бајке (Лити 1994: 84–85) која је осветљена – извучена симболика на површину свести и приведена до високог стила форме, настао на предању. Оно је само по себи коначно, али како је мит психичка енергија која је покретна, предању је укинуо сваку форму и претворио га у искуство. То искуство нема ништа каузално у себи јер се остварује у *чуду*, које за разлику од рационалног разумевања има више од две димензије, што значи и неограничене могућности. Митотворна активност није проистекла из доколице, из залудне и будаласте игре твораца или из интелектуалног овладавања светом, већ из унутрашње потребе човека да се односи према сопственој судбини и свету у којем се она одиграва. Разуме се: и да ствара, можемо слободно рећи и да уметнички креира, јер се човек предписмовне ере према свеукупном животу, духовном и материјалном, односио *систематично*; што је прошлост дубља та одлика је непобитнија.

Непосредно, интуитивно, митско упућује на несвесни слој психе, на онај претежни и главни део унутрашњег живота на који никакав спољашњи и свесни циљ, тенденција немају битан утицај. „Iza svijesti postoji jedan život, koji se ne može jednostavno i bez ostatka integrisati sa sviješću, već ova, naprotiv, proističe iz njega kao iz svog izvora. Saglasno takvom uvjerenju, koje je dijelio i sam Frojd, Jung je smatrao da pitanje nesvjesnog ima životni značaj i da upravo ono odlučuje o 'biti ili ne biti' duhovnog života čovjeka (Зуровац

1994: 170) Занемаривање мистично-симболичног осећаја света који настаје у окриљу подсвесног дела личности, десило се установљењем основа рационалне европске науке и уметности. Седамнаести век је, по Леви-Стросу, време када обележја мита из књижевности прелазе у музику; два су главна жанра која он уочава: опера и италијанска инструментална музика (Фрескобалди) (Леви-Строс 2009: 51). Појавом и превлашћу рационализма мит је потражио жанр у којем ће се неометано изразити. Српска микроцивилизација, у то време уроњена у атрофирајућу отоманску стварност, била је потпуно изопштена из ових културно-историјских процеса, међутим, можемо је разумети у духу претходних објашњења такође као књижевно-музичку, можда у инверзном историјату – оно што је првобитно било музичко прешло је у књижевно. Колико год су гусле музички инструмент који творе сиромашан тонски израз, оне се ничим другим не могу сматрати.

Интегритет косовског мита

Митологија никада не нестаје, њен утицај једнако постоји код савременог као и код човека било које раније епохе, мит је напосто енергиска сила која управља животом. Јасно нам је и да се митотворна активност из далеке прошлости до наших дана преливала из слике у слику као на непрекинутом филмском платну и да су одређени детаљи остајали и након великих промена, зато што мит увек поседује извесну медијалност, суштинску коју мноштво малих детаља који нису на главном току ни у чему не ометају. Небројени су примери шароликих слика митске свести од сасвим различите мустре на целом српском простору, па и поред свих неповољних спољашњих утицаја тај трансцендирани простор на унутрашњи самоорганизацијући начин остаје у дугом периоду интегрисан. Хомогеност се огледа у препознавању *светог* у односу на *профани* простор, као и *центра* тог светог простора (Елијаде 1998: 21). Несумњиво је да је та средишња повезујућа сила *косовски завет* будући да не постоји ни културна ни геополитичка центрираност српског корпуса. Општи, свенародни однос према Лазаревој жртви „постиче се у епској поезији јединством јавног мњења, посредном карактеризацијом из уста поданика, вазала, ратника, наратора, у име народног искуства...” (Пешић 1997: 133).

Пишући о Љуби Ненадовићу и о његовом путу у Црну Гору, Андрић осветљава једну изузетну митску слику тамошњег српског народа, најсличнију старозаветном изгону Јевреја. „Ова је драма почела на Косову. Љуба Ненадовић, иако и сам Србин, био је изненађен када је видео у Црној Гори живу снагу косовске традиције, која је у тим брдима и после столећа, била стварност, исто толико блиска и стварна као хлеб и вода. Намучене жене које су се одмарале поред бремена дрва на каменој ивици пута говориле су му о Косову као о својој особеној судбини и личној трагедији. 'Наша је права на Косову закопана', говорили су људи резигнирано и не помишљајући да је траже другим путем до онога који им косовски завет налаже.

Целокупна судбина свих људи била је тим заветом омеђена и управљена. Као у најдревнијим легендама, које су увек и највећа људска стварност, сваки је на себи лично осећао историјску клетву која је 'лафе' претворила у 'ратаре', оставивши им у души 'страшну мисао Обилића', да тако живе разапети између своје 'ратарске', рајинске стварности и витешке, обилићевске мисли. Црна Гора и свет који је избегао у њена брда били су квинтесенција тог косовског мистерија. Све што се у тим брдима рађало, долазило је на свет са рефлексом косовске крви у погледу“ (Андрић 1981: 9). Андрић је, у ствари, писао о Његошу налазећи да је он више од било кога израз *нашег основног и најдубљег колективног осећања*, видећи у његовој *девици, свесно или несвесно*, смисао свих српских *борби за ослобођење, од Карађорђа па до најновијих времена*. Разапетост између две равни живота – рајинске стварности и обилићевске мисли – открива дијалектичност из које се рађа историја. Централно место владикиног књижевног опуса Андрић налази у заветној Лазаревој мисли упоређујући *паденије* царства са Адамовим падом. Косовски мит је уопште прожет библијском мишљу, јер шта је друго кнежева добровољна жртва неголи Аврамова неограничена вера у Господа. Кулминација смисла косовског мита у светлу јеванђеоских сведочења заокружује се сценаријем набијања на колац Радисава у роману *На Дрини ћуприја*, непрекинутим митским током од Христа, преко Лазара, до Радисава. То заправо и јесте симболичност мита: Христ, Лазар и Радисав никада нису исти, увек су само то што јесу, нема аналогичност, али су сврстани у митску *хијерархичност*. Неки би њихов положај назвали *трагизмом* заборављајући да христолика мисао не познаје трагично или би то, пак, окарактерисали као митски образац, но кад би одиста било готовог обрасца то би значило да садржај макар колико постоји одвојено од облика и тада то не би био мит.

Његоша је као средиште српске књижевности видео и Синиша Кордић. Тврдио је да се хришћанска идеја није остварила у потпуности као легитимна конфесија српске средњовековне државе колико у завету обезглављеног народа као митска и књижевноуметничка компензација историјског развоја. „Од Косова Српски народ се уживљава у хришћанство, а то је уживљавање дубоко и необично, јер је условљено великом Косовском трагедијом... Тек после пропасти царства, Срби у целом догађају виде и прст Божији. И одатле почиње и њихово унутарње доживљавање Косова и хришћанства. То доживљавање је значило изграђивање народа који није могао своју пропаст на Косову другачије разумети, свестан неравне битке коју води за своју веру и Христа, него и за читаву Европу, која ту не учествује. И отуда је и цела песма која говори о предкосовској вечери само одраз 'Тајне вечере' Христове...“ (Кордић 1930: 438). Кордић је исправно предосећао разлику између религије и мита, јер они нису исто иако често изгледају као једно, религија је увек представљена преко одређеног броја митских сцена, док мит може сасвим без религиозности. Природа српског мита, међутим, својом главном идејом – одређењем за *царство небеско* –

објективизује његову религиозну суштину. Кордић је о историји српског песништва, које је сматрао магистралним у нашој књижевности, судио из основа митског – истицао је његов стадијални ток; особито је издвајао народни еп и Његоша као петрифицирани облик епа, претпостављајући међу њима јединствени симболични поредак, сублимиран у косовском завету. Сметњу да се Његош у светској књижевности разуме напоре са најгенијалнијим песницима видео је једино у томе што он није дао специјално свој начин мишљења, већ је до неслућених граница интензивирао народни дух изражен у усменом песништву.

Мит на разне начине врши утицај на књижевна дела, у средњем веку се то одвијало на одређеном степену канона, где је књижевност тематско-мотивски и жанровски одређена а притом је и идејно утврђена религијским бивствено-вредносним светом. У старом веку религија се није нужно показивала у тематици, али на неки унутарњи начин самом природом света уређивала је књижевност, она је сасвим испуњена митологијом. Новија књижевност баштини све могућности митског које су јој претходиле, а двадесети век је, наизглед парадоксално, највећи стваралац митологија, углавном десакрализованих. Склоност која се показује у стварању нових митова једнако се огледа и у затрпавању већ постојећих. Ствараоци нове митологије у прекрајању старих прибегавају елементарном принципу настанка митотворног, уводе елементе реалног и играју се измишљотинама које се никако не могу у време настанка сматрати митским, већ само садржајем који такође постаје одвојен од суште реалности; створене слике редовно се доводе у супротност са давно насталим, те се добија смеша уобичајеног и необичног. Тек створена фантазма има склоност да се утврди као нова митологема, потом се више таквих, слично књижевном стварању, уланчава стварајући нову митологију која поседа место оне коју је варирала. Стара митологија губи на аутентичности, увођењем рационалног старо наизглед постаје неупотребљиво, антропоморфно надвладава а нуминозно ишчезава.

Подложност утицају са стране може произаћи из незнања или из опортуности према центрима утицаја. У савременој српској књижевности значајан је број оних који представљају један, други или оба услова (де)митологизације. У уводном тексту критичко-полемичке књиге Бојана Стојановић Пантовић (2008: 16) настоји да се терминолошки одреди према ономе што исправно називамо косовским митом, налазећи да се то не може именовати тако. При томе се позива на *склоп темељне српске духовне, верске, историјске и књижевноуметничке традиције*. Стојановић Пантовић не зна да основа том склопу једино може бити мит. Даље тврди: „примереније је говорити о косовском предању, легенди, завештању, завету или мисли па чак и култу, док реч 'мит', која је код нас често у савременој употреби, може лако да подразумева њену злоупотребу, тендециозно тумачење и манипулацију. Мит је у првом реду одлика примитивних друштава и свести која још није на нивоу апстрактних и симболичних уопштавања. Стога се темељи на доследно биполарним, манихејским опозицијама и кружном

доживљају времена које не познаје историјску променљивост“ (Стојановић Пантовић 2008: 16) Овај цитат у свакој појединости је нетачан, али својом целином упућује на једину истину – косовски мит има елементе свих побројаних феномена, као што се једнако у њему налазе и елементи приче, песме, сентенце и др. и то га ни у чему не спречава да и даље буде мит. Исправно је тек то да није добацио до апстрактног, јер је то за мит противприродно, али од њега нема ништа симболичније. Символ ништа не уопштава већ индукује појединачно. Насупрот ономе што тврди ауторка, свесност мита искључује могућност злоупотребе; злоупотреба не говори ништа о њему самоме, не садржи је као што ни највећа научна открића не носе у себи нехумане злоупотребе којима су послужила. Мит је одлика човека свих епоха. Тврдња Стојановић Пантовић да је косовски мит лишен историје неприхватљива је, српски Хомери нису никако другачије доживљавали поезију неголи као голу историјску (с)тварност. Сва чуда која се јављају у српском епу отелотворена су као реалне чињенице тог света, укључене у његову функционалност и историјску сврховитост. „Мит је *песничка одвојеност дата као ствар*“ (Лосев 2000: 170). О осећању историје Елиот (1972: 287) тврди да прошлост није само оно што је протекло, већ и оно савремено што је у прошлости, и да је то истовремени смисао за вечно и пролазно, то је традиција која књижевност чини самосвесном.

Мит није само заинтересован, већ је и одговоран за народну судбину, он је основни начин осмишљавања стварности. Ако духовни идентитет народа схватимо као самосвест, као личност, онда запажамо да та личност има две равни, једна која представља њено голо биће, унутрашње, оно што се никада не мења, а друга је та која се манифестује у променама, која има спољашњи лик створен од саме личности изнутра, али и од онога што је споља, што је догађај. Када би догађаји сасвим променили прву раван, онда би се добило нешто сасвим друго, нешто што до тада није постојало, и ту би био крај ономе што је некад било. Између вечно бивствујећег које је непроменљиво и променљивог догађа се историја у виду настајућег.

Стојановић Пантовић каже да је косовско завештање реплика сличних извансрпских митова, доводећи га у везу са епизодом из античког мита и са словеначким митом о кнезу Чртомиру. Оба ова страна феномена назива митом, а косовски завет обележава као „мит“. Поклапање косовског и словеначког мита о кнезу Чртомиру који у име загробне љубави према вољеној жени, али и апсурдне позиције апсолутног губитника, прихвата хришћанство, веру својих тлачитеља и завојевача, сасвим двоји Србе и Словенце. Зашто се свети кнез Лазар одлучио за саможртвовање одредивши се за царство небеско? Он то није могао да учини *под притиском много надмоћније турске силе*, како вели Стојановић Пантовић, да би окончао своју земаљску пропаст. Под притиском је могао да постане вазал, то није било неуобичајено, напротив, било је сасвим опортуно. Кнез Лазар је митолошка парадигма, свест српског бића која је детерминанта за свако будуће опредељење. Дубина и значај његове одлуке јасно се рефлектује у разлици

према онима који су прихватили привилегије преласком у ислам. Њихова одлука, која јесте била личне природе, сав биолошки род и заједницу која од њих настаје лишава мита и идентитета, као и историје пре тог чина. Они су престали да буду што су некада били и постали су друго, које више нема митолошку основу. За њих Меша Селимовић (Поповић 1986: 429–430) каже да, иако су остали Босанци и нису се мешали са Турцима, променивши веру представљају најусамљенију групу људи у историји и више нису исти својој браћи са којом деле обичаје, начин живота, језик, љубав према заједници, те постају истргнути сегмент овог света.

На крају Стојановић Пантовић изводи закључак како (не) треба располагати митским наслеђем: „уколико се само формално и мотивски репродукује и глорификује наслеђе косовског завета без његове креативне реинтерпретације, без одступања од канонизоване парадигме – било у правцу егзистенцијалног скептицизма, гротескне апокалиптичне визије или носталгично-меланхоличног подсећања на оно *некада* и *сада* у маниру Јована Стерије Поповића – суочени смо са тенденциозном, анахроном поезијом која има изванкњижевне циљеве“ (Стојановић Пантовић 2008: 18–19). Косовски мит је медијалан за Србе, при чему га не ометају, нити он њих, други митски садржаји. Није настао тек тако, показали смо да се интуитивна свест преливала из слике у слику, у дијалектици између непроменљивог и променљивог слоја личности, док је антагонистичка смена парадигми резултат рационалног мишљења. Дакле, ни сви евентуални облици паганске свести који се могу наћи у косовској (Поповић 1977) или уз њу не противрече хришћанском миту, јер мит није ни наука ни религија. Стојановић Пантовић о миту суди на нивоу свести на којем њега нема, зато њено рационалистичко мишљење подразумева да мит настаје из традиције, а, у ствари, је обрнуто: мит је непосредан доживљај на којем настаје традиција, која је, опет, вероватни посредник између народног живота и књижевности. Замерке које ауторка упућује у виду потребе за *реинтерпретацијом мита* су *ab absurdo*, таква акција иде у смеру демитологизовано-митологизоване свести или, јунговски речено, *психичке епидемије*.

То се још јасније запажа у једном интервјуу са Светиславом Басаром (*Политика*, 32. 10. 2010). Незнање које редовно показује када говори о улози Вука Караџића, Добрице Ћосића и неких других имена српске културе почива на слепили за митско. Оптужба да је Вук у тој мери „*реформисао*“ *азбуку да је целокупно предвуковско наслеђе остало нечитко будућим генерацијама* окренута је управо против онога који је изговорио; ако је тачно да је Вук попростачио српску културу темељећи је као народну, а знамо да овај савремени писац није докраја овладао ни таквом писменошћу, шта би тек са Басаром било да Вук није утицао на културу свог доба?! Као и Вуку, и Караџићу суди из синхроне перспективе, оптужујући их обојицу за сав *опскурантизам* код Срба. Насупрот њима стоји Басарина *просвећеност*, но ако је алудирао на *мрачњаштво* код Срба, митолошко-символична основа српске културе заснована је на светлосном миту, за разлику од

оних митологија којима жели да подреди српски мит. Тврдња *више је Срба страдало у међусобним покољима четника и партизана него што их је погинуло од немачког метка и усташке каме* нема никаквог утемељења, већ напосто настоји да се установи као митологема, на којој би се временом засновала митска основа хтонског српског духа.

Када Басара карикира Добрицу Ћосића он је у великој заблуди јер се бави само субјективном апстракцијом о Ћосићу, дакле, објектом који је део његових фантазми. У томе не постоји никакав реалан, опипљив однос између субјекта и објекта, јер Басарин *Ћосић* егзистира само у фикцији свог измислиоца. Он покушава да се односи на *оца нације*, али тај однос апстрактне фантазије према митском не може да да ништа што је замисливо. Тврдња да *догађаји имају и симболично значење*, подразумева неко додатно поред главног значења; међутим, догађаји пре свега имају симболично значење јер у *симболу* за разлику од *алегорије* и *схеме* (Јосев 2000: 35–36) не претеже ни спољашњи израз ни унутрашњи смисао, а то јесте особина мита. Симбол је истоветан ономе што значи, ту нема вишка смисла. Из контекста се да разумети да он под симболом претпоставља историјске догађаје као навестице или моделе будућих збитија, тада то не би био симболичан него схематичан израз. Ако догађаји првенствено буду схематични, биће белодано да су Срби изгубили свој мит и да је Басара у праву.

Литература

- Андрић 1981: И. Андрић, *Уметник и његово дело*, књ. 13, Београд: Просвета.
- Боас 1982: F. Boas, *Um primitivnog čoveka*, Beograd: Prosveta.
- Елијаде 1998: М. Елијаде, *Свето и профано*, Београд: Доситеј.
- Елиот 1972: T. S. Eliot, Tradicija i individualni talenat, u: Sreten Marić, Đordije Vuković, priredili, *Rađanje moderne književnosti, Poezija*, Beograd: Nolit, 286–293.
- Зуровац 1994: М. Zurovac, *Djetinjstvo i zrelost umjetnosti*, Novi Sad: Književna zajednica,.
- Јунг 1984: К. Г. Јунг, *Динамика несвесног*, Нови Сад: Матица српска.
- Јунг 2007: К. G. Jung, K. Kerenji, *Uvod u suštinu mitologije*, Beograd: Fedon.
- Кечкемет 1964: D. Kečkemet, *Ivan Meštrović*, Beograd: Jugoslavija.
- Кордић 1930: С. Кордић, *Један поглед на развој српске књижевности, Поезија*, Београд: Народна одбрана, 5, 28, 438–440.
- Леви-Строс 2009: К. Levi-Stros, *Mit i značenje*, Beograd: Službeni glasnik.
- Лити 1994: М. Liti, *Evropska narodna bajka*, Beograd: Bata, Orbis.
- Лосев 2000: А. Лосев, *Дијалектика мита*, Београд: ZEPTEP Book World.
- Марић 2002: И. Марић, *Философија на истоку Европе*, Београд: Плато.
- Пешић 1997: Р. Пешић, Н. Милошевић – Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд: Требник.
- Политика*: Poslove trežnjenja Srba ostavljam Pelagiću i policiji, intervju sa Svetislavom Basarom vodio Zoran Radisavljević, Beograd: 23. 10. 2010.
- Поповић 1986: R. Popović, *Životopis Meše Selimovića*, u: Razija Lagumdžija priredila, *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, Sarajevo: Oslobođenje, 413–447.
- Поповић 1977: М. Поповић, *Видовдан и часни крст*, Београд: Слово љубве.
- Стојановић Пантовић 2008: Б. Стојановић Пантовић, *Оштар угао*, Зрењанин: Агора.
- Фрај 1991: N. Fraj, *Mit i struktura*, Sarajevo: Svjetlost.
- Фрејденберг 1987: О. Mihajlovna Frejdenberg, *Mit i antička književnost*, Beograd: Prosveta.
- Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон М.А.М.

ПАРАДОКС АПСУРДА: СМИСАО У БЕСМИСЛЕНОМ

„Ја живим за Клајва. Сврха мога живота је да будем оно што он тражи у жени. Ја сам, као што видите, мушка творевина и желим да будем оно што мушкарци желе да будем.“

(„I live for Clive. The whole aim of my life is to be what he looks for in a wife. I am a man's creation as you see, and what men want is what I want to be.“¹ [Churchill 1985: 251])

Иако драма из које је преузет овај цитат није у својој основи драма апсурда, искористили смо овај сегмент драме да бисмо илустровала на самом почетку овога рада да постоји смисао у бесмислу, чак и онда када га не видимо одмах. Наиме, Бети, која изговара цитиране ријечи, је мушкарац који игра жену, тако се сам доживљава и тако га други виде и само је један (или једна) у низу ликова који својим примјером мијешања полова означавају истовјетну конфузију и губитак идентитета у савременом друштву. Овакав и слични примјери многобројни су у драмама позоришта апсурда које представља предмет изучавања овог рада и за које сматрамо да заслужује много више пажње од оне која му се данас поклања.

Позориште апсурда смјештено је у тачно одређени период прошлог вијека, односно у педесете и шездесете године када су настала дјела његових главних представника, Семјуела Бекета (Samuel Beckett), Ежена Жонеска (Eugene Ionesco), Жана Женеа (Jean Genet), а онда и Харолда Пинтера (Harold Pinter) и Едварда Олбија (Edward Albee). Међутим, упркос оваквим ограничењима у времену, те другим која се тичу одлика овог жанра, позориште апсурда живи и даље. И данас, као и у времену послје Другог свјетског рата, очигледна је људска зачуђеност и конфузија, па чак и неуспјех када су у питању његови егзистенцијалистички ставови или недостатак истих. И даље човјек није у могућности да пронађе и понуди основне одговоре на нека од питања која га муче од памтивјека као што су: Зашто сам овдје? Како живјети? Зашто је смрт непобједива и има ли живота послје ње? И данас човјек осјећа исту беспомоћност и обесправљеност у односу на бесконачни нам универзум и дивљу природу, упркос томе што редовно шаље своје изасланике у свемир, а природу мучи и подјармљује из дана у

* svjetjung@yahoo.ca

¹ Властити превод, као и остали преводи који стоје поред оригинала, осим ако то није посебно назначено.

дан. Досада и бесмисао постојања је пошаст нашег доба, а драма апсурда или макар одједи њених елемената присутни су и у драмама савременог позоришта и служе као инструмент за освјешћивање успаваних маса које се само шоком могу пробудити из механичке и учмале егзистенције. Ове одлике покушали смо пронаћи у драмама два велика савремена писца са енглеског говорног подручја, и то из Енглеске на примјеру драма Керил Черчил (Caryl Churchill), а из Сједињених Америчких Држава, драма Сема Шепарда (Sam Shepard).

У свакодневном говору често се користи израз апсурдно, чиме означавамо углавном нешто што је бесмислено, смијешно и у колизији са здравим разумом. Обично не сматрамо да је апсурдно смислено и друштвено корисно, па не чуди што је и Едвард Олби, један од најбољих и најхрабријих модерних драмских писаца, био дубоко увријеђен када је чуо да припада позоришту апсурда. Он је за апсурдно позориште држао Бродвеј и ни по коју цијену није хтио бити његов члан. Његова прва помисао била је више него логична, јер, пита се он, шта би могло бити апсурдније од позоришта које *добром* драмом сматра ону која доноси новац, а *рђавом* ону која не доноси. За њега је то позориште „у којем је подражавање уступило мјесто подражавању подражавања“ и у коме свако гребе и уједа да би доспео на плакат „као да то значи приступ у последње атомско склониште на свету“ и „у коме се не даје Бекет, Чехов, Ибзен... или Шекспир. А шта би могло бити апсурдније од тога?!“ (Олби 1975: 412–413). Испоставило се да је Бродвеј само један фрагмент апсурдног и да насупрот њему стоји читав модерни свијет, а ова слика позоришта није се много измијенила од овог времена.

Дефиницију бесмисленог, односно апсурдног, дао је један од његових најзначајнијих представника, Ежен Јонеско, када је рекао да је апсурдно оно што је лишено циља и да је човјек који је одсјечен од својих религиозних, метафизичких и трансценденталних коријена, изгубљен човјек. Тада све његове акције постају бесмислене, апсурдне, бескорисне. („Absurd is that which is devoid of purpose... Cut off from his religions, metaphysical, and transcendental roots, man is lost; all his action become senseless, absurd, useless“ [Еслин 2001: 23]). Покидавши везе са вањским свијетом и традицијом и изуевши себе из цјелине којој је некада припадао, човјек је сам себе довео у изолацију и учинио свој живот бесмисленим. Према Шепарду, губитак и усамљеност модерног човјека проистекли су из прекида ове везе са природом, која је даље условила отуђење и одвојеност мушкарца од жене, а онда и језика од истине. Ово је губитак за којим жале Шепардови јунаци, а и он сам, а када је тај губитак толико акутан, онда они, према ријечима Керол Розен (Carol Rosen), посежу за насиљем, алкохолом или дрогом као људи који осјећају огромну глад за било чим (глад за дрогом, глад за сексом) гдје глад представља директан одговор на дубински осјећај празнине и усамљености, или, можда, прекинутости („People who have a profound hunger for anything – the hunger for drugs, the hunger for sex – this hunger is a

direct response to a profound sense of emptiness and aloneness, maybe, or disconnectiveness“ [Бигзби 2002: 11]).

Интензивна фрагментација цјелине, која је једна од основних особина модерног доба, има своје историјско упориште у времену након Другог свјетског рата када је живот изгубио своје значење, а човјек се осјетио странцем одсјеченим од живота (Еслин 2001: 23). До рата, недостатак и губитак религиозне вјере био је маскиран вјером у прогрес и у национализам, а после рата сваки облик вјере у било шта био је потпуно затрт. Свијет се у потпуности издијелио и изгубио сваки смисао, а људи су остали потпуно несвјесни ове чињенице и деструктивне снаге коју овакав свијет има на њихове животе. И као увијек, онда је позориште било то које је на себе преузело ту огромну одговорност, која је и његова главна функција, а то је да нас натјера да видимо. У позоришту апсурда гледалац је суочен са „шизофреничним свијетом“ (исто: 413) око себе и принуђен је да види сав бесмисао и очај ситуације у којој се налази. Без наметнутих илузија и константних страхова, човјек је у могућности да се свјесно суочи са својом ситуацијом, да види формулисане своје стрепње и тако их се ослободи, а у томе му помаже управо позориште апсурда.

Овај осјећај свеукупног бесмисла и потпуну неумјесност елемената рационалног, позориште апсурда изражава отвореним одбијањем употребе било каквог рационалног приступа и дискурзивне мисли (исто: 24). Тако се, на примјер, јунаци Шепардове драме *Блуз Дивљег Пса* (*Mad Dog Blues*, 1971) друже са Полом Бањаном (Paul Bunyan), Меј Вест (Maе West) и Марлен Дитрих (Marlene Dietrich), док се у драми *Невидљива рука* (*Unseen Hand*) из 1970. појављују ванземаљци са утиснутим отисцима руке на лицу која контролише њихове мисли и против које би да се побуне, а у чему им треба помоћи 120-годишњи револвераш са пребивалиштем у старом шевролету. Бесмисао је представљен бесмисленом сликом, звуком, ријечју. О бесмисленом се не расправља, бесмислено се представља. Да би помогао свијету на умору да се што прије дезинтегрише, Јонеско је био међу првима које је почео да ствара апсурдне драме. Према његовим ријечима, потребно је „осјетити бесмисленост и невјероватност свакодневног живота и језика да бисмо били у стању да га и превазиђемо; а да бисмо га превазишли, прво се морамо њима натопити“ („to feel the absurdity or improbability of everyday life and language is already to have transcended it; in order to transcend it, you must first saturate yourself in it.“ [Инес 1993: 216]). Из овог разлога, да бисмо се „натопили“ бесмисленим, осјетили га и онда превазишли, користе се технике нове и крајње необичне у дотадашњем позоришном свијету.

Умјесто конструисане приче, писци стварају драму без икакве приче и драму без јасно оцртаног лика кога можемо сматрати личношћу у драми. То су драме за које не можемо рећи да су о било чему, јер се у њима заправо ништа и не дешава, не постоји акција у конвенционалном смислу ове ријечи, а поступци ликова су и сами нејасни и непредвидљиви. Умјесто ја-

сно прецизиране и разјашњене теме, драма апсурда изгледа као да нема ни почетка ни краја, на што се надовезује и појава слабљења, готово паралисања спољашње радње због чега су савремени писци често анатемисани и критиковани. Тачно је да у овим драмама радња не тече, оно што се дешава је оно што видимо ту пред нама, сада, у моменту давања драме, нема развоја радње и чини нам се да све стоји и да ништа не може да се деси. Њихове драме баве се старим и од давнина добро познатим актерима драма, љубављу, мржњом, сажаљењем, храброшћу итд., али иако су њихова имена остала скоро иста, до које мјере су се, пита Метерлинк (Maurice Maeterlinck), видови, својства, значај, утицај, скривене навике тих идеалних актера измијенили? И наставља, одговарајући на постављено питање: „они немају више ниједно од својих старих оружја, ниједан од својих негдашњих уреза. [...] Срећа и несрећа бића одлучују се у тесној соби, крај стола, по крај ватре. Људи воле, пате, чине да други пате, умиру тихо, у свом углу... нема изузетне несреће или среће... неочекиване и случајне лепоте... нема бога... нема судбине...” (Метерлинк 1975: 94).

Из наведеног видимо да је фрагментација узела маха већ крајем 19. и почетком 20. вијека када је човјек престао да вјерује у Бога и у судбину зарад нових идеала модерног времена. Некада су двобоји, убиства, ратови, сплетке и преваре били дио свакодневице и било је нормално да буду и дио сценске представе, али данас, иако и даље има догађаја разних врста о чему нас редовно извјештавају путем средстава јавног информисања, опала је драматична вриједност свега овога. Живот је постао *психологичнији*, да употребимо термин Андрејева, услед појаве новог јунака: интелекта. Данас човјек више мисли, а мање дјела и прави сукоби се воде унутар бића, а не напољу, наочиглед свих. Уочљива је тежња и код обичних људи и писаца да што дубље сиђу у људску свијест и баве се моралним проблемима, тако да не треба чудити што је поезија данас другачија и доста апстрактнија од старе. Андрејев иде чак и даље у својој одбрани пасивности радње ако тако можемо рећи, па слободно и јеретички тврди да радња чак и није потребна (Андрејев 1975: 169). Најстатичнија од консултованих драма Керил Черчил јесте драма *Уста пуна птица* (*Mouthful of birds*) у којој ауторка у два чина презентује низ неповезаних сцена са неразвијеним ликовима и неодређеним им мотивима. Тако, на примјер, у првој сцени видимо Дионизија како плеше у бијелом хаљетку, а одмах затим пратимо разговор два актера драме о дерању зеца и припремању истог у сосу од сувих шљива. У наставку, Черчилова реда епизоде са телефонисткињом, викаром, дизачем тегова, итд. и завршава први дио са чак три сцене у којима се различити ликови једни другима извињавају:

ПОЛ: (на телефону) Жао ми је што не могу стићи на конференцију. Угануо сам чланак.

МАРША: (на телефону) Не могу ући, изгубила сам глас.

ИВОН: (на телефону) Жао ми је што морам отказати твој састанак, повриједила сам руку.

ДОРИН: Не долазим данас, видим дупло.

ДЕРЕК: Не могу на пливање јутрос, мамурам.

(PAUL: *[on telephone]* I'm sorry I can't make the conference. I've sprained my ankle.

MARCIA: *[on telephone]* I can't come in, I've lost my voice.

YVONNE: *[on telephone]* I'm afraid I have to cancel your appointment, I've hurt my hand.

DOREEN: I won't be in today, I'm seeing double.

DEREK: I can't go swimming this morning, I've got a hangover [Черчил 1998: 8]).

Будући да се и сам живот све више удаљава од спољашње радње, а све више повлачи у дубине душе и у привидну „непомичност интелектуалних преживљавања“, радња и није потребна. Андрејев наводи примјер савременог трагичног јунака, Ничеа, и подсјећа да чудесни Заратустра није произашао из пустоловина и поступака, већ доколице и тишине кабинета, као и да је можда највећи драмски јунак икада, Хамлет, заправо, гениј неактивности. Андрејева одбрана статичности модерне драме служи нам и као доказ статичности живота изазваног добровољном људском изолацијом и повлачењем у себе, умјесто окренутости свијету изван нас и успостављању динамичних веза са њим.

У служби бесмисленог и са истом намјером да се све обезначи, ломе се и изврће и језик, па умјесто кохерентног дијалога, ликови бесмислено брбљају:

ЧОВЈЕК: Постоји нова врста лака коју можеш купити за то. Треба га само премазати пар пута.

МЛАДИЋ: Два пута?

ЧОВЈЕК: Да, само пар пута ће бити довољно.

МЛАДИЋ: Два?

ЧОВЈЕК: Да, два или три.

МЛАДИЋ: Три или два?

ЧОВЈЕК: Само пар.

МЛАДИЋ: Два?

ЧОВЈЕК: Да.

МЛАДИЋ: Добро.

(MAN: There's a new kind of preservative you can buy that will be good for it. It only takes a couple of coats.

BOY: Two coats?

MAN: Yes, just a couple will do it.

BOY: Two?

MAN: Yes, two or three.

BOY: Three or two?

MAN: Just a couple.

BOY: Two?

MAN: Yes.

BOY: Good.

MAN: Yes. (*A long pause.*) That ought to do it.

BOY: Good [Шепард 1996: 47]).

Писци драма апсурда користе мноштво клишеа, стереотипа и сло-гана с циљем да свакодневни говор у коме се ови користе преко сваке мје-ре извргну руглу, пародирају и на крају, свладају. До које мјере се језик из-врће, видимо на примјеру Шепардове драме *Зуб злочина* (*The Tooth of Cri-me*, 1997) за чије потребе је креиран потпуно нови језик по угледу на Бар-цизову *Паклену поморанџу*, тако да осим нових ријечи, драма обилује раз-личитим терминологијама од компјутерске до спортске, те различитим сленговима, од попа до подземља:

„Ево како. Три четвртинке половинке дрпио од Кит Муна. Не још. Не још. Сад. Чија је то шема? Мора да је из албума *Сретни Цек*. Баш сада. Тројке. Шест осмина. Тако је, сада надлази. Батерија. Дупли бас. Утицај Свјежег крема. Гдје је то? Која пјесма? Да. Стара ствар Скип Џејмса...”

(„Here’s a mode. Three-four cut time copped from Keith Moon. Early. Very early. Now. Where’s that pattern? Gotta be in the *Happy Jack* album. Right around there. Triplets. Six-eight. Here it comes. Battery. Double bass talk. Fresh Cream influence. Where’s that? Which track? Yeah. The old Skip James tune...” [Шепард 1996: 228]).²

Дакле, ма како апсурдан, овакав дијалог поприма одлике натурали-зма, јер кроз драматизовање мањка истинске комуникације између драм-ских ликова, писци желе да прикажу истовјетну слику неразумијевања у савременом друштву изван позоришта. Данас, ријечи не носе никакво зна-чење, чак и онда када се користе, јер је комуникација међу људима замрла у толикој мјери да је постала готово немогућа. О комуникацији данас нобе-ловац Харолд Пинтер је у интервјуу са Тајнаном (Kenneth Tynan), рекао да је она толико застрашујућа да постоји намјерно избјегавање комуникације међу људима, тако да они без престанка разговарају о небитним стварима и бесмислицама умјесто о ономе што је у основи њиховог односа (Еслин 2001: 244). Ова некомуникативност у драмама је присутна у виду дужих или краћих пауза, понављања ријечи, неспоразума или употребе различи-тих врста говора тј. различитих жаргона. Ријечи, тај чудесан изум наше вр-сте, каже Јонеско, „месија антипозоришта“, у „Лондонској распри“ са Тај-наном одбачене су као некорисне и лажне (Тајнан 1975: 403). Отуда се огроман значај придаје визуелном изразу у савременом позоришту, јер ри-јечи више нису довољне и не могу описати истинске стрепње, осјећања и

² Кит Џон Мун (1946–1978), бубњар енглеске рок групе *The Who*; „Happy Jack“ album – америчко издање другог албума групе *The Who* из 1966. године; Fresh Cream – назив деби албума британског блуз-рок бенда Крим из 1960-их; Skip James (1902–1969), амерички блуз пјевач, гитариста, пијаниста и стихописац.

потребе модерног човјека, барем док се не изађе изван поља свакодневне тричаве комуникације и не пронађе неки нови и аутентичнији вид општења са свијетом који нас окружује.

Преко ових неповезаних слика – трагова које гледалац повезује у смислену цјелину уз помоћ властитих креативних способности, позориште апсурда „ослобађа скривене страхове и потиснуту агресивност“ („releases and liberates hidden fears and repressed aggressions“), а „активира критичке и интелектуалне способности гледалаца“ („triggering spectator’s critical intellectual attitude“ [Еслин 2001: 412]) који, на овај начин, долазе у додир са стварношћу таквом каква јесте и онда је превазиђу. Апатични Алек из Черчилове драме *Посједници* (Owners) који никада ни о чему не брине и служи се паролом да оно што треба да се деси, и десиће се, те да човјек једино може и треба да тихо сједи и ништа не ради, јер трава расте и без њега, пренуо се из своје учмалости тек онда када је свијет видео и прихватио због онога што он и јесте:

А: Једног зимског јутра пожелио сам да видим море. Сиво море, помислио сам, тврди пијесак. Онда сам скочио из кревета и отишао. Стигао сам тамо и било је обично.

М: Разочарење.

А: Не, уопште не. Само је тако било. Видео сам га онаквог какво је било.

(А: I longed very much one morning for the sea in winter. Grey sea, I thought, gritty sand. So I leapt up from the bed, grabbed a train, went. I got there and it was nothing special. Grey sea, like I thought, gritty sand.

М: A let down.

А: No, not at all. Just right. I saw what it was [Черчил 1985: 47]).

Има оних који нису у стању да пронађу смисао у бесмисленом и да схвате драме апсурда, а има и оних који то и не покушавају и прокламују како овакве бесмислене и неповезане драме може свако написати. Најбољи одговор на овакве оптужбе дао је Мартин Еслин рекавши да није истина да је лако конструисати ирационалан заплет, као што није истина да свако дијете зна цртати као Пикасо (Еслин 2001: 421). А на оптужбе на рачун овог позоришта да је оно нејасно, разорно, смушено и депресивно, Едвард Олби, са којим смо започели причу о апсурдном, каже да овакве оптужбе узрокује гледиште да се у позориште иде због забаве и разоноде: „Рекао бих да се здравље нације и друштва може одредити по уметности коју тражи. Тражили смо да нам филмови и ТВ немају везе ни са чим... И ако то исто затражимо од живог позоришта, шта ће нам остати од аудио-визуелних уметности, изузев плеса (у коме нико не говори) и музике (коју нико не слуша)?“ (Олби 1975: 415).

Отуда и његова идеја да је позориште апсурда заправо реалистичко позориште нашег времена, те да је оно преузело одговорност да разбуди публику и помогне јој да нађе смисао у драмској умјетности, али и животу

које она осликава, животу у коме постоји потреба за поновним успостављањем прекинутих веза са универзумом и са изгубљеним осјећајем космичког чуда и првобитне стрепње, како га назива др Јан Чулик („cosmic wonder and primeval anguish“ [Креб 2006]). У супротном, ми се покоравимо друштвеним конвенцијама и дозвољавамо да, као што је рекао Сем Шепард, наши умови буду условљени и културолошки предодређени, а позориште губи свој значај и бива непотребно, посебно у друштву у коме ми живимо и у коме је толико изражена индивидуалност да позориште није потребно ни као вид колективног уживања у умјетничком дјелу (Драма 1975: 7).

Литература

- Андрејев 1975: Л. Андрејев, Писмо о позоришту, у: *Рађање модерне књижевности: Драма*, предговор приредила Мирјана Миочиновић, Београд: Нолит.
- Бигзби 2002: С. Bigsby, Born injured: the theatre of Sam Shepard, у: Matthew Roudané (ед.), *The Cambridge Companion to Sam Shepard*, Georgia State University: Cambridge University Press.
- Черчил 1985: С. Churchill, *Plays 1: Owners, Traps, Vinegar Tom, Light Shining in Buckinghamshire, Cloud Nine*, London: Methuen Paperback.
- Черчил 1998: С. Churchill, *Plays: 3 (Icecream / Mad Forest / Thyestes / The Skriker / Lives of the Great Poisoners / A Mouthful of Birds)*. (v. 3). Nick Hern Books.
- Crabb, Jerome P. *Theatre of the absurd*. Theatre Database, 3 Sep. 2006. <http://www.theatredatabase.com/20th_century/theatre_of_the_absurd.html>. 26. april 2011.
- Еслин 2001: М. Esslin, *The Theatre of the Absurd*, 3rd edition, Methuen.
- Innes 1993: С. Innes, *Avant Garde 1892/1992*, London: Routledge.
- Тајнан 1975: К. Тајнан, Лондонска распра, у: *Рађање модерне књижевности: Драма*, предговор приредила Мирјана Миочиновић, Београд: Нолит.
- Метерлинк 1975: М. Метерлинк, Модерна драма, у: *Рађање модерне књижевности: Драма*, предговор приредила Мирјана Миочиновић, Београд: Нолит.
- Олби 1975: Е. Олби, Које је то позориште апсурдно?, у: *Рађање модерне књижевности: Драма*, предговор приредила Мирјана Миочиновић, Београд: Нолит.
- Шепард 1996: S. Shepard, *The Rock Garden* у: *Plays 1*. London: Methuen Drama.
- Шепард 1997: S. Shepard, *The Tooth of Crime* у: *Plays 2*, Introduction by Richard Gilman, London, Boston: Faber and Faber.

УТИЦАЈ КЊИЖЕВНИХ ЈУНАКА НА ФОРМИРАЊЕ ИДЕНТИТЕТА У МЛАЂЕМ ШКОЛСКОМ УЗРАСТУ

У књижевном делу личности се уобличавају помоћу речи и представљају књижевне ликове. На нивоу приче ликови су невербалне конструкције или апстракти. Иако ови конструкти никако нису људска бића у буквалном смислу речи, они јесу делимично моделовани према читаочевом схватању људи, и у том смислу они јесу налик човеку (Римон-Кенан 2007: 46). Према томе, лик је такође сачињен од збира одређених мисаоних, моралних и емотивних чинилаца који условљавају начин реаговања, понашања и говора. „Конкретизујући простор и време у коме се одвија нека прича, ми саме књижевне јунаке почињемо да гледамо као *стварне*, видимо их као бића која имају низ сличности са људима који испуњавају свет око нас“ (Микић 2005: 286). С обзиром на овако успостављене релације између књижевних ликова и реалних особа, јасно је да се ликови ипак читају, разумевају и анализирају као стварни људи, једино што *наративно* и *фиктивно* упућују на уметнички свет и његове творевине. Заправо се у читалачкој свести успоставља раван илузије у којој су могуће поредбене везе између стварних личности и ликова у књижевном делу.

Извесно је да књижевни лик представља средишњи и обједињавајући фактор прозног дискурса и издваја се као најдинамичнији чинилац интерпретације прозног дела у наставном контексту. Ова изразито аутономна значењска јединица има моћ снажног естетског деловања на реципијента. Због тога је актуализовање проблематике коју собом носе књижевни јунаци један од прихватљивих методичких путева за снажење практичног емоционално-моралног испољавања ученика почев од најранијег школског узраста. Продубљено доживљавање и ваљано тумачење литерарних актера као носилаца идејне суштине књижевноуметничког текста може се у конкретним наставним околностима остварити афирмацијом модела идентификавања, односно дистанцирања од њиховог неприхватљивог и непожељног поступања.

Помињући расправе које долазе до закључака да се идентитет формира у процесу идентификације, Калер (2009: 131) у својој *Теорији књижевности* издваја и Фројдов став о томе да је идентификација психолошки процес током којег субјект асимилује аспект другог и мења се. Личност или сопство конституише се низом идентификација. У вези с тим Калер наводи да је Жак Лакан као почетак стварања идентитета означио такозвани

* maja0205@gmail.com

стадијум огледала. Дете се идентификује са сопственим одразом у огледалу опажајући себе као целину, као нешто што жели да буде. Идентитет је, како се ту истиче, производ низа делимичних идентификација и никада није потпун. Социолошко становиште такође помиње *огледање* (енгл. *mirroring*): у нашем мозгу се увек приликом опажања друге особе аутоматски активира слика или осећај онога што та особа ради или изражава (Големан 2010: 65). Чини се како субјект тражи потврду самог себе и сопствени интегритет у односу на другог, и у њему, који је налик некој врсти огледала, управо и налази свој идентитет. Идентификација је, према наведеним теоријским образложењима, усмерена на стварање идентитета. А у контексту остваривања повезаности између читаоца и књижевног дела поменута се тврдња може интерпретирати и на следећи начин: „постајемо оно што смо идентификујући се са јунацима о којима читамо“ (Калер 2009: 130). Уколико се прихвати најшире одређење идентитета као свести о сопству (персоналном или колективном), то захтева да се између онога што представља *ја* и *другог* успостави одређена разлика. Међутим, процес долажења до суштине сопственог бића – самодеофинисање, изискује и успостављање присне везе, тражење заједничког језгра са тим *другим*¹. Таква психоментална кретања усмерена су на формирање идентитета као комплексне одреднице човековог индивидуалног постојања и егзистирања у колективу. Идентитет се може посматрати као скуп особених обележја индивидуе и нуклеус једне личности, што му, на први поглед, добавља статус фиксираних и непроменљивих категорија која се одликује континуитетом. Ипак, о идентитету се може говорити и као о једној динамичкој форми, а то имплицира и моменталне идентификације. Без уживљавања, поистовећивања, емпатичке релације која укључује постојање другог и преметање почетних улога, не може се постићи ни суштинско разумевање књижевних јунака, нити се може допрећи до смисла исприповеданог. Мењајући угао посматрања, читалац почиње да доживљава, сагледава, разуме или вреднује управо из новоуспостављене визуре. То свакако не подразумева некритичко прихватање приказаних јунака будући да претерана идентификација често инклинира губитку самоидентитета и формирању стереотипа.² Наиме, потребно је само покренути извесне механизме приближавања, усклађивања или пак отклона, који уводе у почетну фазу решавања појединих недоумица из егзистенцијалне, аксиолошке, етичке, психолошке или интелектуалне сфере.

¹ Такво неопходно посредовање субјекта помоћу посматрања, говора, свести другога, постаће најважнија одлика Бахтиновог дискурса који прекорачује границе науке о књижевности у правцу друштвене онтологије. Док се не позове на оно што је друго, субјекат не успева сам да дефинише сопствени идентитет, а укључујући у сопствену структуру оно што је друго, ослобађа се илузије о унутрашњем јединству (Буђињска, Марковски 2009: 179).

² Културни идентитет се, између осталог, оформљује помоћу одређених културних стереотипа или *система нормативних постулата*.

Дете – ученик још увек индуктивно резонује. Иницијална тачка његовог мишљења јесу појединачни случајеви и непосредна реалност. То значи да „ако има замишљен модел, оно га сматра реалним и у свом резонувању полази директно од њега“ (Миочиновић 2002: 135). У равни доживљаја и промишљања о књижевном јунаку, ученици млађих разреда основне школе најпре хипотетички проверавају његово понашање у непосредном окружењу – отелотворују га, измештају из литерарне целине, замишљају као некога чије је присуство у датом тренутку могуће, па тако бива да оно што је створено у простору уметничке фантазије, иако нереално, ипак изазива потпуно дубоке, уверљиве емоције и интензивне менталне реакције. То се, с обзиром да је почетна фаза децјег слушаљачко-читалачког књижевног искуства везана за бајку, пре свега односи на бајковне јунаке. Бетелхајм (1979: 20) сматра да се бајке обраћају „пропупелом егу детета“ и подстичу његов развој захваљујући томе што третирају општељудске проблеме на које је децји ум осетљив: примењујући психоаналитички модел људске личности, те приче преносе важне поруке свесном, пресвесном и несвесном уму. Его није чврст и стабилан ослонац неког јединственог индивидуалног система, него је приморан да у односу на друге налази свој идентитет. Да су таква запажања оправдана потврђују и методичке сугестије да школска обрада треба да подржи интензивне доживљајно-маштовне склоности деце овог узраста, али да је потребан и рационалнији приступ из ког ће с временом проистећи знање о одликама појединих прозних врста и оцртати се обриси индивидуалног читалачког *хоризонта очекивања*.

Овом приликом ћемо преиспитати наслаге субјективног и доживљајног у теоријско-методичкој интерпретацији јунака бајке, образлажући поводе и узроке због којих управо тај субјективни моменат, који иницира поистовећивање, долази у први план. Већ при помињању наслова неких народних бајки, ученици показују разумевање за одређен тип ликова и јунака (Мркаљ 2008: 167) и тенденцију да оно што су чули/прочитали оживотворе дајући тим ликовима карактер – иако и Лити и Проп сматрају да јунаци који припадају овом жанру заправо немају одлуке условљене карактеролошком матрицом. Методичка дилема се, укратко, састоји у следећем: да ли тада треба подстицати сагледавање јунака бајке са психолошког становишта, ако се зна да су они постављени једнодимензионално, као бестелесне фигуре које не располажу емоцијама, осећањима и способношћу расуђивања (Мркаљ 2006: 112). С обзиром на сукоб добра и зла, ученици треба да проматрају поступке позитивног и критички сагледавају негативне јунаке, па се као питање намеће и то да ли ће се истраживати шта је морална подлога покретачких мотива главног актера. Деликатан је и проблем неприличних и кажњивих дела које на путу до циља понекад почини главни лик у бајци или начина на који заслужи чаробна средства и поверење чудесних помоћника, који у жанровском концепту бајке у ствари фигурирају као стабилне функције. Према процени проучавалаца који су се бавили значењем и утицајем бајке на свест и психу детета, нужно је најпре успоставити неке

поуздане и постојане вредносне, моралне и естетске системе, а онда у њих сукцесивно уносити аксиолошке валере. „Двосмислености морају сачекати док се на основу позитивних идентификација не успостави сразмерно чврста личност“. Уједно се заговара и важност „заоштрено постављене егзистенцијалне дилеме“ будући да би комплекснија фабула и недовољно јасно обликовани, односно амбивалентни ликови, „за дете замрсили ствари“ (Бетелхајм 1979: 24, 23).

Млађи ученици ретко сумњају у оправданост поступака позитивног јунака, чак и кад су они морално непримерени. За психологију овог узраста карактеристично је прихватање необичног као нормалног, а наставна пракса показује да се због тога мења и оптика посматрања многих других елемената повезаних са јунаковим реакцијама: он није доживљен као емоционално инертан. Дете у раном школском узрасту неће прихватити модел понашања сачињен од апстрактних етичких садржаја. Зато се истражују могућности стваралачког приступа књижевном лику које подразумевају активно учешће ученика – реципијента. Приче намењене деци посредством јунака буде саосећање и активирају импулс саучествовања у његовој судбини. Емпатија и поверење у текст прате читалачки приступ наивној причи која се остварује кроз наивно читање, а за Цветана Тодорова то је оно читање при којем се „стварни читалац поистовећује са ликом“. Васпитна улога књижевног јунака видљива је у изграђивању ученичких ставова, погледа на свет, идеала, а посебно у моделу идентификовања. Јунак је кохезиона сила, интегративни чинилац, а његова активност – поступци, гестови и речи усмерени су ка читачевом емоционално-мисаоном средишту. Читалац млађег узраста *удахњује живот* јунаку бајке и прати његове поступке тако што му се диви, стрепи у ситуацијама у којима јунак наилази на препреке, радује се када му помагачи добронамерно саветују како да успешно савлада постављене захтеве. Будући да јунак, а нарочито онај коме је додељена позиција главног актера, у својим активностима реализује потенцијалне тежње и жеље детета – читаоца, оно ће, пратећи наративне путање којима га кроз бајку проводи такав лик, у њему тражити одлике сличне ономе што у том тренутку идентификује као сопствену суштину. Ако се идентитету приписује могућност динамичких промена, онда до њих долази тако што се одређена својства која поседује јунак у бајци на специфичне начине здружују са осталим предиспонираним цртама личности најмлађих читалаца успостављајући јединствену целину.

И дескриптивни текстови предвиђени за наставну обраду у млађим разредима основне школе нуде могућност да се при тумачењу открива не само сликовитост књижевног језика него и да се реконструишу углови и позиција из којих се посматра јер то доприноси актуализацији чулних сли-

ка. У одломку приповетке *Град* Јанка Веселиновића³ у првом лицу се саопштава доживљај и виђење разорне непогоде на селу. Примењени приповедни поступак указује на важност субјекта из чије се визуре опис даје пошто та чињеница дозвољава емпатички приступ и „улажење у духовни свет онога који запажа“ (Николић 1992: 252). Иако је дескрипцији иманентна извесна статичност, у једном делу одломка опис је динамизован и на спољашњем, и на унутрашњем плану, најпре увођењем мотива ветра, а онда и наглашавањем нараторове узнемирености и страха. Да би се у наставној интерпретацији потцртало све о чему је управо било речи и успоставило поистовећивање ученичке имагинативне перцепције са нараторовом (Николић 1992: 260), послужиће следећа питања и захтеви.

Ко посматра и описује шта се дешава у селу пре и после непогоде? У ком лицу се о томе говори? Присетите се где се налази приповедач. На који начин место са ког посматра утиче на сликовитост и убедљивост његовог описа? Како се он осећа док посматра жену и дете у соби? Шта указује на његову тугу и забринутост? О чему размишља у тим тренуцима? Замислите да стојите поред њега и гледате исто што и он. Опишите приказ који наратор каже: „Ништа јадније нисам видео у свом веку“. Какво расположење у вама изазива пустош коју је град за собом оставио?

Ученик, дакле, заузима перспективу јунака, односно наратора, и пролази кроз механизам усмерене идентификације, ставља се у позицију другог који заступа специфичну социјалну, емотивну или вредносну оријентацију, одређен доживљај и поглед на постављени проблем. Читањем откривено, сазнато и проживљено могло би детету да помогне у реалним дешавањима: у бољој процени ситуација и особа, антиципирању последица, у конкретном конструктивном поступању приликом решавања проблематичних односа. „У позном детињству јавља се најразвијенији облик емпатије пошто су деца у стању да разумеју да је патња изазвана одређеном ситуацијом...“ (Големан 2005: 102). У међуљудском комуницирању евидентна је веза између емпатије и алтруизма – емпатичка емоција усмерава нас ка моралном деловању и уздизању до узорних етичких принципа. Савремени тренутак тражи сензитивизацију у васпитању, што доказује да се нешто мора учинити на плану квалитетнијег слушања и разумевања другог. Кад смо усредсређени на себе, наш свет се скупља док се наши проблеми и заокупљености повећавају; али кад се усредсредимо на друге, наш се свет шири (Големан 2010: 61). Такав приступ подразумева наглашену емоционалну, а потом и рационалну компоненту, и рачуна с траговима специфичног читалачког искуства који се оживотворују и постају активни чиниоци у формирању персоналног идентитета. Усвајање одређеног идентитета

³ Реч је о одломку из Читанке за четврти разред основне школе *Прича без краја*, аутора Зоране Опачић-Николић и Данице Пантовић у издању Завода за уџбенике и наставна средства из 2006. године.

ствара услове за социјализацију, дозвољава уклапање у постојећи систем вредности и олакшава прихватање функционалних културних образаца којима би истовремено требало да афирмишу осећајност, моралност и интелектуалност. Отуда се очекује да наставни подстицаји у вези са књижевним јунацима буду адекватно подешени и корелирају са отвореношћу рецепијената „да прихвате улогу саучесника у судбини јунака“ (Бајић 2006: 37–43), односно у једном драматичном исечку из његовог живота.

Савремени методички приступи подразумевају и проблемско усмеравање у организацији и осмишљавању наставе књижевности, што би значило да ће ученици бити оспособљавани да самосталним истраживањем анализирају задатке и долазе до смислених закључака и одговора. Питања – проблеми нарочито истичу неке етичке дилеме и недоумице и захтевају мисаону и емоционалну активацију, процењивање исправности понуђених ауторских исказа, дијалогских секвенци, унутрашњих монолога и поступака јунака, повремено аргументовање проналажењем одговарајућих делова текста и, на крају, опредељивање за решење које се чини најприхватљивијим. Постављање проблемског питања уједно је и почетна етапа наставне ситуације овог типа. Поводом приче Гроздане Олујић *Шаренорепа* то питање би могло да гласи: Да ли вам је некада било забрањено да се дружите са неким ко се од вас много разликује? Ученици ће изнети своја искуства и кратко их образложити, а пошто је проблем најављен и прича интерпретативно прочитана, у групама се обавља политематски рад (свака група има свој део теме, задаци су диференцирани), с тим што ће свако у групи радити исти задатак појединачно, на свом наставном листићу. Ово је један од могућих модела интерпретирања ликова у поменутој ауторској бајци која се обрађује у 2. разреду основне школе.

1. листић

Који се ликови појављују у причи *Шаренорепа*?

Како је девојчица посматрала тигра у кавезу?

На који начин се понашао тигар док је девојчица гледала у њега?

2. листић

У причи *Шаренорепа* приказан је:

а) страх девојчице од дивље звери,

б) пријатељство између девојчице и тигра,

в) свађа између девојчице и њених родитеља.

Догађаји који су приказани у овој причи изазивају:

а) смех, б) бес, в) тугу, г) радост.

Девојчица је, долазећи у зоолошки врт, поступила:

а) непромишљено, б) добронамерно, в) кажњавала је родитеље што нема кућног љубимца.

3. листић

Пронађи и подвучи у читанци реченицу која показује жељу девојчице да се здружи с тигром.

Кад је девојчица била близу њега, тигар је:

- а) ударао шапама о жице кавеза,
 - б) мирно и незаинтересовано посматрао девојчицу,
 - в) са уживањем прео гледајући у девојчицу испред свог кавеза.
- Чиме је девојчица показивала колико јој је тигар драг?

4. листић

Наведи чиме девојчица показује да стално мисли на тигра и да јој он недостаје.

Чувар је открио блискост између девојчице и тигра тако што је:

- а) пажљиво посматрао шта се збива у зоо врту,
- б) чуо од девојчине мајке шта се дешава,
- в) видео како девојчица милује тигра кроз решетке кавеза.

Мајка је помислила: „Па она воли тигра више од родитеља!“ Тиме је изразила:

- а) задовољство и радост, б) изненађење и забринутост, в) љубав,
- г) љубомору.

5. листић

Забранивши девојчици да одлази у зоолошки врт, мајка је поступила:

- а) превише строго, б) добронамерно, в) разумно, г) лукаво, д) непромишљено.

Девојчица је забрану поднела:

- а) равнодушно,
- б) није се обазирала на мајчине речи и наставила је да одлази у зоолошки врт,
- в) разболела се од туге што неће моћи да виђа и посећује тигра,
- г) надала се да ће се мајка ускоро предомислити.

6. листић

Кад се девојчица разболела, родитељи су окачили изнад њеног кревета цртеж тигра.

То показује:

- а) разумели су ћеркину потребу да се дружи са опасном звери,
- б) мислили су да ће девојчица оздравити ако посматра слику тигра,
- в) и они су заволели дивљу, пругасту звер.

Тигар је нестао из свог кавеза зато што је:

- а) осетио како његовој малој пријатељици треба помоћ,
- б) пожелео поново да буде слободан,
- в) хтео да се освети девојичиним родитељима што су јој забранили посете зоо врту.

Одабери тврдњу која је по твом мишљењу тачна:

а) девојчица би добијала лоше оцене да је наставила сваког дана да обилази тигра,

б) кад осети пријатељство и нежност и тигар може да промени своју ћуд, иако је дивља звер,

в) опасне животиње не умеју да узврате љубав и пажњу.

7. листић

Кад желимо да сачувамо правог пријатеља:

а) помажемо увек кад видимо да му је тешко,

б) не нудимо му помоћ док је сам не затражи.

Које особине треба да има неко да би постао твој пријатељ:

а) несебичан, б) незахвалан, в) пун разумевања, г) лукав, д) искрен.

Заокружи мисао која најбоље исказује поруку ове приче:

а) Ко има друга има све.

б) Човек је сам себи довољан.

в) Пријатељ се у невољи познаје.

г) Вук длаку мења али ћуд никако.

8. листић

Поступци девојчице и тигра откривају:

а) да се они одричу пријатељства кад наиђу на неки проблем,

б) желе да напусте свој дом и оду негде далеко,

в) пријатељи се разумеју и без речи,

г) верују да пријатељство може да савлада све препреке.

Означи заједничке особине девојчице и тигра у овој причи:

а) добронамерни, б) радознали, в) племенити, г) вредни, д) сналажљиви, ђ) пожртвовани.

У предложеном методичком концепту обраде књижевноуметничког текста највише је пажње посвећено ликовима, али су ученици из њихових речи, гестова, поступака и проживљавања, као и из ауторских коментара и саме наратије могли да увиде и смисаону суштину приче. Завршна целина часа резервисана је за самосталан стваралачки рад који би требало да продуби оно што је на часу интерпретирано. Могуће је и овај захтев издиференцирати тако што ће једна група писмено, из перспективе девојчице, у првом лицу, сажето препричати причу износећи јунакињине жеље и осећања. Друга група ће добити исти тип задатка, само ће заузети улогу тигра, а трећа треба да замисли и у облику дијалога забележи краћи разговор између мајке и чувара зоолошког врта. Методички је упутно ученицима што прецизније објаснити шта се од њих очекује или им понудити модел, односно започети причање како би се брже и потпуније унели и уживели у улоге јунака.

Тиме се практично, и то већ на раном школском узрасту, потврђује Калерово запажање да „књижевна дела, приказујући ствари из перспективе јунака, подстичу идентификацију читалаца са њима“, и да је један од важних аспеката књижевности и њена улога у стварању идентитета својих

читалаца – тако што им даје предиспозиције да сазнају „како изгледа наћи се у одређеној ситуацији, како у појединим ситуацијама треба деловати или шта могу да осећају“ (Калер 2009: 130). Показује се, дакле, да је смисао поистовећивања, а пре свега емоционално-мисаоног удубљивања у улоге књижевних јунака заправо у поступном припремању за потенцијално сличне емпиријске околности. То је, евидентно, мудра пречица до сазнања о интринзичним проблемима људских бића, до спознавања себе и других, и уједно један од модуса уобличавања персоналног идентитета.

Литература

- Бетелхајм 1979: В. Betelhajm, *Značenje bajke*, Београд: Југославија.
- Бужињска, Марковски 2009: А. Bužinjska, i М. Р. Markovski, *Književne teorije XX veka*, Београд: Službeni glasnik.
- Големан 2005: D. Goleman, *Emocionalna inteligencija*, Београд: Geopoetika.
- Големан 2010: D. Goleman, *Socijalna inteligencija*, Београд: Geopoetika.
- Калер 2009: Dž. Kaler, *Teorija književnosti*, Београд: Službeni glasnik.
- Микић 2005: Р. Микић, *Прича и значење*, Београд: „Филип Вишњић“.
- Миочиновић 2002: Љ. Миочиновић, *Пијажеова теорија интелектуалног развоја*, Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Мркаљ 2006: З. Мркаљ, *Однос између теоријског и доживљајног приступа народној бајци*, Књижевност и језик, LIII/1–2, Београд, 111–124.
- Мркаљ 2008: З. Мркаљ, *Наставно проучавање народних приповедака и предања*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Николић 1992: М. Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Римон-Кенан 2007: Š. Rimon-Kenan, *Narativna proza. Savremena poetika*, Београд: Narodna knjiga – Alfa.

ПРОУЧАВАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ У ШКОЛИ И ЦИЉЕВИ ВАСПИТНОГ ИДЕНТИТЕТА

1. Увод

У вези с националном књижевношћу поставља се питање шта је то национална књижевност и како би требало да се пише њена историја, а да се задовољи научна објективност. Основни критеријум за одређивање националне књижевности требало би да буде језик, мада многи примјери показују да национална књижевност није одређена увијек само језиком и да територијалне и државне границе неке земље нису и границе националне књижевности. Тако српска књижевност није омеђена само границама Србије, него бројни српски писци стварају на тлу БиХ и у дијаспори. „Национална књижевност је књижевност једног народа, нације, изражена једним језиком, без обзира на нарјечја. Назив је настао у новије доба (почетком 19. века) и везан је за пробуђено национално осећање појединих народа, кад је идеја нације добила своју јасну историјску димензију, произашлу из представе о скупини људи који говоре истим језиком прошавши кроз заједнички историјски развој“ (Речник 1985: 782).

Књижевност сваког језика има своју властиту традицију и проблематику дату разликама у језичкој грађи. У оквиру развоја европске књижевности постоје индивидуалне разлике сваке националне књижевности које произлазе из историјских и структуралних појава. Многи историчари књижевности нису били поборници идеје о националној књижевности. Бенедито Кроче у *Реформи умјетничке и књижевне историје* пише да појединачно умјетничко дјело једном формом обухвата читав свијет и цјелокупну историју. Умјетност изражава и оно што је појединачно и оно што је општељудско, али не и ону структуру која је у средини (нација). Према Крочеу, како је умјетност, ако јесте умјетност, увијек индивидуална и увијек универзална, самим тим је увијек наднационална. Ипак придјев национална неће нестати јер упркос магловитости те категорије, сваки је аутор негдје рођен и то није неважно. Књиге су укоријењене у земљи, а та земља је специфична. Не постоји безимена земља у којој се пише универзалним језиком и зато књижевност има везе са очувањем националног идентитета. Сваки писац је обиљежен својим дјетињством и мјестима из најранијих сјећања, па ма гдје касније живио.

* brankabrckalo@yahoo.com

Овај рад је посвећен сагледавању везе између проучавања националне књижевности у школи и развијања код ученика васпитног идентитета, који обједињује више различитих компоненти. Разматрају се питања креирања наставних програма из књижевности, како би се реализовали циљеви и задаци образовања везани за развијање васпитног идентитета.

2. Проучавањем националне књижевности у школи и развијање васпитног идентитета

Проучавањем националне књижевности у школи развија се и учвршћује васпитни идентитет ученика и развија код њих свијест о припадању одређеној заједници. „Идентитет – identity – доживљај сталности, битних карактеристика, властите личности, заснован на континуитету циљева, наmjера и сјећања, властитог понашања и односа других људи према нама“ (Поткоњак, Шимлеша 1989: 254).

Идентитет је посебност и различитост сваког човјека у односу на друге. „Човеков идентитет је све оно што човек стварно јесте, било да је тога свестан или не“ (Поткоњак, Шимлеша 1989: 254).

Постоје различите врсте идентитета које се васпитањем изграђују – индивидуални, професионални и национални. Васпитање и образовање су дјелатности у оквиру којих млади усвајају искуства и норме до којих се дошло у цивилизацијском развоју и задовољавају сазнајне и емотивне потребе, развијајући своју личност и учвршћујући идентитет. Национални идентитет се ствара у процесу социјализације, нарочито примарне, у породици усвајањем матерњег језика и националне културе у којој се личности формирају. У примарној социјализацији се формира емотивна димензија националног идентитета: љубав према завичају и отаџбини. Да би се то развијало и у школи, у наставним програмима се постављају васпитни циљеви и задаци. То су „захтеви за запажање, обликовање и развијање појединих својстава ученикове личности у току наставе“ (Вилотијевић 1999: 257).

„Задатак наставника је да у току наставе ученике васпитава – интелектуално, физички, морално и естетски, тј. да доприноси свестраном развоју њихове личности“ (Вилотијевић 1999: 257).

Васпитање поред значаја за изграђивање личности има и велики удио у развоју друштва. Васпитање је друштвена дјелатност и друштво се кроз васпитање одржава, обнавља и развија. Без васпитања нема ни развоја друштва. Развој личности и развој друштва су међусобно повезани.

Закон о основном образовању и васпитању Републике Српске од 2008. године у циљеве образовања, између осталих, убраја:

1. развијање свијести о позитивној припадности властитом културном идентитету, језику и традицији на начин примјерен цивилизацијским тековинама;
2. развијање и његовање потреба за културом и очување културног наслеђа и културних добара;

3. развијање и његовање основних моралних вриједности, ставова и односа.

Кључни фактор за препознавање, дефинисање и афирмацију културног идентитета јесте културно наслеђе. Културна баштина, материјална и нематеријална, заједничко је богатство једне нације, а и човјечанства у својој разноликости и посебности. Средишњи дио српске културе и по много чему најважнији је књижевност. Она у себи чува језичке, културне и цивилизацијске слојеве свога народа. У њу је уткано колективно памћење, митологија, обичаји, историјска догађања, али и свакодневни живот испуњен патњама, несрећама, узлетима и надањима. Један од начина чувања тог богатства а уједно и очувања идентитета народа, поготово у условима убрзане глобализације јесте да се оно проучава као обавезни наставни садржаји у школи. Законом о образовању и васпитању дефинисани програмски циљеви захтијевају избор дјела која буде и подстичу родољубива осјећања, величају дух предака, историјске прошлости, придају значај традицији, као скупу норми, идеја, обичаја и вриједности у колективном памћењу српског народа. У садржајима из националне књижевности заступљени су сви видови човјековог испољавања у оквиру друштвене заједнице из које је потекао, па самим тим представљају солидну основу за остваривање многих циљева са подручја моралног, радног, интелектуалног, естетског и уопште хуманистичког васпитања. Уз помоћ умјетничких текстова, могу се код ученика развијати многе врлине, на примјер, дружељубивост, осјећање за правду, искреност, солидарност, радиност, понос, родољубље, толеранција, хуманизам, поштовање националних и општедруштвених вриједности и све друге врсте привржености добру. Бројни су примјери из српске усмене и писане књижевности у којима племенити јунаци више пате и страдају него порочни. Сазнање да племенитост и врлина не морају увијек да буду ни признати ни награђени представља још снажнију осуду зла и порока. Оно дјелује као мотивација да се још снажније супротставимо злу. Примјери страдања племенитих јунака нису присутни само у баладама, бајкама и трагедијама, већ и у многим другим књижевним дјелима, на примјер *Нечиста крв*, *Покојник*, *Коштана*, *Проклета авлија*, *На Дрини ћуприја*, *Народни непријатељ*, *Кроз мећаву*, *Увела ружа*, *Књига о Милутину*, *Све ће то народ позлатити*, *Глава шећера*.

Књижевност не документује него осмишљава прошлост, па самим тим одређује и друштвене токове у будућности. Она је битан чинилац српског идентитета и зато све расправе о књижевности дотичу и културно-национална питања.

3. Креирање наставних програма из књижевности у савременим друштвеним околностима

Проучавање тематске, идејне и естетске структуре књижевног дјела у складу је са васпитнообразовним циљевима наставе књижевности, који су одређени наставним програмом.

„Ваљано тумачење уметничког текста подразумева присуство етичког и идејног гледишта свуда где ликови делују и зборе, осећају, мисле, испољавају своје ставове, у сваком опису где се личности пројектују и у сваком догађају и сукобу што утичу на људску судбину“ (Николић 1999: 20).

Да би се ови задаци образовања и васпитања у настави књижевности остварили, важно је питање ко одлучује о избору садржаја за наставни програм базираних на културном идентитету.

„Ако тај програм стварају присталице постмодернистичких теорија, извесно је да ће идентитет бити маргинализован. Или, ако се захтеви према обликовању културног идентитета у васпитању шаљу из перспективе европских интеграција, онда ће овај програм претрпети редукцију“ (Аврамовић 2010: 76).

У савременом глобалном друштву са свим његовим противрјечностима и сложеним облицима друштвеног живота поставља се питање потребе националног васпитања и развијања патриотских осјећања као вриједносне категорије. Намеће се питање шта национална књижевност значи у друштву које с лакоћом чита глобално, које упија романе с интернета. Упркос свој новој отворености граница и простора, неке чињенице се никад неће промијенити, као на примјер, да националну књижевност не чине само писци него и читаоци.

„И док постоје националне државе, макар и са ограниченим и пригушеним суверенитетом, постоји потреба (да би оне управо и постојале, опстајале) за националним васпитањем и развојем патриотизма“ (Марковић 2010: 34).

Прилагођавање глобализацијским процесима одвија се уз сталну потребу за очувањем националних образовних система у којима проучавање националне књижевности има важну улогу. Улога наставних програма, као и улога самог наставника је да код ученика, поред развијања свијести о припадности сопственом народу, развија и космополитско осјећање, као и алтруизам.

„Закон јединства је основни закон живота. Треба нагласити како јединство није униформност, односно није могуће креирати јединство у једнакости него у различитости“.¹

Циљ савремених интеграцијских процеса је сачувати европско културно богатство, али и језичку различитост засновану на различитим кул-

¹ Предавање на семинару: Education for Peace – EFP, Н. В. Данес, одржаном 2003. године у Сарајеву.

турним и националним традицијама. То не значи да народи треба да мисле једнообразно, него да треба да дође до тјешњег повезивања једне националне књижевности са другима и да се ствара духовно јединство општество-вјечанског карактера.

Из свега тога произлази потреба да се наставни програм за српски језик и књижевност размотри, преиспита и прилагоди стварним потребама друштва у цјелини. Унапређивање наставних програма постиже се систематским и поступним измјенама уз уважавање традиције српског образовања без некритичког преузимања туђих модела. Намеће се више питања везаних за наставно проучавање националне књижевности и њену заступљеност у наставним програмима за основну и средњу школу:

а) *Питање критеријума утврђивања припадности дјела националној књижевности.*

При избору дјела националне књижевности за наставне програме јавља се велика потешкоћа сврставања, јер у часу у ком је нека књижевност идентификована као национална, наша властита, сама књижевност ће подрити ову идентификацију, јер у бити она се мијеша, преводи, мијења, присваја. У том смислу инсистирање на националном у књижевности може бити потреба да се превазиђе несталност, прелажење и да се задржи на познатом старом и сигурном а оно је само у прошлости. Више је него видљиво шта су нашем идентитету давали Свети Сава, Доситеј Обрадовић, Вук Караџић, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај, Лаза Лазаревић, Милан Ракић, Петар Кочић, Борисав Станковић, Милош Црњански, Васко Попа, Иво Андрић, Добрица Ћосић, Љубомир Симовић. Међутим, данас је тешко утврдити границе између хрватске, српске, босанске и црногорске књижевности, јер то води ка ванкњижевним границама – политичким и идеолошким.

б) *Питање критеријума за избор текстова.*

Критеријум за избор књижевних текстова без сумње би требало да буде умјетничка вриједност и естетска респектабилност. Гете у *Разговору са Екерманом* од 1827. године истиче став „да се оно што је истински заслужно признања одликује тиме што припада цијелом човјечанству“ (стр. 457).

Анализа ранијих наставних програма за српски језик и књижевност у основној и средњој школи на подручју БиХ показује да на избор књижевних текстова који ће се проучавати у школи не утиче само естетски критеријум, него често и национални, идеолошки и политички фактор. То су ванкњижевни критеријуми који не произлазе из структуре књижевних дјела и њихових универзалних вриједности, него уважавају да је вриједно оно што је национално или оно што припада актуелној политици и владајућој идеологији. Наставни програми на тлу БиХ од Другог свјетског рата па све до 90-их година 20. вијека изразито су идеолошки обојени. Као показатељ

може послужити програм за српски језик из 80-их година, а исто се односи и на све остале програме, до коначне прекретнице у политичком смислу коју означавају 90-те године. По наставном програму из 80-их година, ученици се већ у првом разреду основне школе сусрећу са књижевним текстовима који су тематски везани за Други свјетски рат и револуцију. То је не-примјерено узрасту ученика и њиховим интересовањима, поготово што у својој свијести не доживљавају рат као нешто тематски и временски блиско. Цјелокупно образовање и васпитање из времена 80-их година било је под утицајем социјалистичке или марксистичке идеологије. Идеолошки утицај је ограничавао и спречавао творце програма, па је и настава књижевности била суочена са ограничностима и пресијама. Циљеви и задаци наставе матерњег језика и књижевности у поменутом програму за основну школу формулисани су у духу социјалистичке идеологије. Циљ наставе књижевности је био „упознавање ученика са значајним књижевним остварењима народа и народности БиХ и народа и народности социјалистичких република и покрајина“ (НПОШ 1980: 27).

Упознавање ученика са овим књижевним остварењима, како је формулисано циљем проучавања књижевности, „развија код њих љубав и поштовање према културној баштини народа и народности СФРЈ, братство и јединство, као највећу и најдрагоцјенију тековину НОБ-а, равноправност и социјалистичко заједништво наших народа и народности“ (НПОШ 1980: 27).

Овако формулисани циљеви упућују на то да критеријум за избор текстова није естетски него политички и идеолошки, што упозорава на могућност злоупотребе лектире у идеолошке сврхе, јер је у програму требало да буду заступљени књижевни представници свих република и покрајина бивше Југославије, те су се тако у њему могли наћи умјетнички мање вриједни текстови, да би се испоштовала равноправна заступљеност писаца свих народа и народности. Избор писаца и текстова у програму за основну школу потпуно се измијенио од 80-их година до данас. Тако су у наставном програму за Републику Српску већ од 1993. године више заступљени текстови везани за српску народну усмену традицију, поготово лирске народне пјесме, којих је мало у програму из 80-их година. Овај податак упућује на помјерање тежишта са књижевности НОБ-а и револуције на националну књижевност, на српску историју и традицију, што је у складу са политичким догађајима у БиХ. Томе доприноси и заступљеност родољубивих пјесама Ђуре Јакшића, Алексе Шантића, Милана Ракића у програму. Међутим, у Наставни програм који се данас користи у Републици Српској уврштени су неки писци из другог ентитета БиХ, а и из Хрватске, због укупних ентитетских и међунационалних односа. На примјер, у другом разреду основне школе заступљени су писци којих нема у србијанском програму, као што су: Ахмет Хромаћић, Насиха Капићић-Хацић, Луко Палџетак.

Данас при креирању наставних програма за српски језик и књижевност остаје дилема да ли уврстити само највеће писце националне књижев-

ности или обухватити и ауторе дјела слабијег квалитета, само зато што имају неки историјски значај. Концепт вриједносне редукције подразумијева да избор писаца и дјела одређују високи естетски критеријуми. С друге стране, концепт свеобухватности подразумијева да се уз велика дјела у настави тумаче и нека умјетнички слабија остварења јер она носе одлике карактеристичне за одређени књижевни период (то се односи на наставни програм за средњу школу, гдје се књижевни текстови изучавају према књижевним епохама и правцима).

в) Питање уврићавања савремених писаца у програм.

У вези с избором писаца и дјела за наставни програм јавља се и дилема да ли дјела неких живих писаца за која критика још није изрекла коначан вриједносни суд треба уврстити у наставни програм. Иако је један од принципа за избор наставних садржаја – актуелизација, тј потреба повезивања наставних садржаја са животном актуелном стварношћу, ипак је за нека књижевна остварења потребна извјесна временска дистанца да би се процијенила њихова умјетничка вриједност и да би се уврстила у списак обавезне лектире. С друге стране, савремена књижевна дјела приступачна су дјечи и младима јер не постоји језичка баријера у комуникацији са таквим дјелима као што постоји у комуникацији са дјелима старијих епоха која су писана архаичким језиком. Ученици су некад склони да некритички осуде и одбаце све што припада прошлости и није дио њиховог савременог живота. Зато је неопходно наставне програме из књижевности повремено освјежавати и допуњавати актуелним текстовима савремених писаца. При томе треба водити рачуна да одабрани текстови ипак буду на потребном естетском нивоу. Прожимање поетског и поучног присутно је у већој или мањој мјери и у дјелима савремене књижевности у којима се промовише стицање врлина и развијање позитивних ставова, усвајање културних навика и тако захватају све стране дјечијег психолошког развоја. Савремене текстове потребно је у програм уносити поступно и са одређеном мјером. У времену када себичност, духовно сиромаштво и насиље угрожавају наш друштвени живот, драгоцјени су примјери народне традиције, јер дух старине, патријархалност, религиозност, епска традиција су свијетле визије које бар на тренутак озаре душу младог читаоца у тежњи за очувањем присних породичних односа. Поставља се питање може ли поезија модерног израза која говори о промијењеним односима у друштву и породици бити адекватна замјена поезији која слика традиционалне вриједности оличене у топлим породичним односима.

г) Питање редукције програмских садржаја.

У вези са проучавањем националне књижевности у школи намеће се још једно значајно питање, које је покренула реформа школског система, а то је смањење оптерећења ученика редукцијом наставних програма. При томе се не може заобићи проблем како редукovati програмом пропи-

сана изузетно вриједна дјела српске књижевности. Како, на примјер, прописана дјела из епохе српског реализма за средњу школу свести на одређени број страница када је ријеч о обимним романима. Такво редуковање може да води у површност, у проучавање романа преко репрезентативних одломака у схематизам и приказивање књижевних дјела и писаца у неким скраћеним прегледима књижевности и био-библиографским подацима о ауторима. Таквим поступањем ученици усвајају само фактографска знања, а она представљају нижи облик знања, јер се од ученика захтијева само репродуковање чињеница, а не стваралачки и проблемски однос према књижевности. Зна се колико је 19. вијек значајан за развој националне књижевности, јер су тада у Србији створени услови за слободан, самосталан, национални, политички и културни развитак. Тај развитак почиње са Вуком Караџићем јер је он имао пресудан значај за коначно умјетничко обликовање епске јуначке пјесме. Иако је још Доситеј Обрадовић говорио да треба писати књиге које ће разумјети најпростији сељани и пастири, ипак, тек са појавом Вука народни живот и српска стварност постају најважнији садржај наше књижевности. „Устанак, Вук и народна песма су појаве што су имале најшири европски одјек, којима је српски народ ушао као активан чинилац у европску истотију и културу новијих времена“ (Детретић 1983).

Један од основних задатака проучавања књижевности у настави јесте изграђивање и усвајање система вриједности, те оспособљавање ученика за критичко и самостално вредновање књижевних текстова. Такав задатак не може се реализовати ако ученици проучавају само мањи број издвојених књижевних текстова или само чињенице из пишевог живота.

Наставним програмом српског језика и књижевности за основну школу предвиђени текстови за проучавање групишу се на основу тематско-мотивске сродности. Изостављањем неких текстова нарушила би се тематска организација и изгубила би се могућност за конципирање ширег тематског круга. Тако би оправдано изостављање појединих наслова из програма захтијевало да се надокнади дјелом сличне тематике, а приближних или већих умјетничких и васпитних вриједности, како би се реализовали циљеви програма. У супротном, о штетности неаргуменоване редукције не треба ни говорити, јер зна се да настава књижевности представља фундаментални сегмент образовања и васпитања дјеце и у основној и у средњој школи.

Деструкција савремене књижевности и негација вриједносних критеријума нарушава стабилност књижевног система српске књижевности. То ствара препреку у богаћењу корпуса националне књижевности. Не смије се пристати на редукцију система српске књижевности ни у науци о књижевности ни у наставним програмима за српски језик и књижевност.

4. Закључак

Као што не постоји ниједна безимена земља у којој се пише универзалним језиком, тако не постоји ни књижевност која не би имала националну одредницу. Зато је књижевност повезана са очувањем националног идентитета. Бројна су књижевна дјела из којих проговара српска књижевност и култура. Па чак ако се предање прелама у најличнији обрт, то чини оно највредније у нашој књижевности, јер иза индивидуалне драме наслеђује се традиција, историја, судбина.

Васпитање и образовање су дјелатности у оквиру којих млади усвајају искуства и норме до којих се дошло у цивилизацијском развоју и задовољавају сазнајне и емотивне потребе, развијајући свој идентитет. То се нарочито остварује проучавањем националне књижевности као важне културне тековине, која пружа обиље сазнања, о прошлости, блиској и далекој, о начину живота, вјеровањима и схватањима предака, о њиховим идеалима.

Зато се у наставним програмима постављају васпитни циљеви и задаци. Закон о основном образовању и васпитању Републике Српске од 2008. године тачно дефинише циљеве образовања. Дефинисани програмски циљеви захтијевају избор књижевних дјела која буде и подстичу родољубива осјећања, величају дух предака, историјске прошлости, придају значај традицији, као скупу норми, идеја, обичаја и вриједности. Такође је важно да се у настави проучавају они текстови који својим идејама подстичу алтруизам и космополитска осјећања.

Намеће се више питања везаних за наставно проучавање националне књижевности и њену заступљеност у наставним програмима за основну и средњу школу: а) питање критеријума утврђивања припадности дјела националној књижевности, б) питање критеријума за избор текстова, в) питање уврштавања савремених писаца у програм, г) питање редукције програмских садржаја. Творци будућих програма требало би да се позабаве овим питањима.

Извори

НПОШ 1980: *Наставни план и програм за основно образовање и васпитање*, Сарајево: Републички просвјетно-педагошки завод.

НПСШ 1980: *Наставни план за средње школе*, Сарајево: Републички просвјетно-педагошки завод.

НПОШ 1993: *Наставни план и програм за основну школу*, Пале: Министарство образовања, науке и културе.

НПГ 1993: *Наставни план и програм за гимназију*, Пале: Министарство образовања, науке и културе.

НПОШ 2003: *Наставни план и програм за основну школу*, Пале: Министарство образовања, науке и културе.

Закон о основном образовању и васпитању Републике Српске од 2008.
<<http://www.narodnaskupstinars.net/zakon.php>>. 29. 10. 2011.

Литература

- Аврамовић 2010: З. Аврамовић, Образовна политика између глобалног и националног васпитања, у: Тематски зборник: *Могућности националног васпитања у време глобализације*, Врање: Учитељски факултет.
- Вилотијевић 1999: М. Вилотијевић, *Дидактика 3*, Београд: Учитељски факултет.
- Деретић 1983: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит.
- Марковић 2010: Д. Ж. Марковић, Улога националног васпитања у очувању културног идентитета у глобализирајућем друштву, у: Тематски зборник: *Могућности националног васпитања у време глобализације*, Врање: Учитељски факултет.
- Маркјевич 1974: Х. Маркјевич, *Наука о књижевности*, Београд: Нолит.
- Николић 1999: М. Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Поткоњак, Шимлеша 1989: Н. Поткоњак, П. Шимлеша, *Педагошка енциклопедија 1*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Загреб: ИРО Школска књига.
- Речник 1985: *Речник књижевних термина*, Београд: Нолит.

ИДЕНТИФИКАЦИЈА СРПСКИХ ЈУНАЧКИХ ПРИЧА**

1.

Проблем националног идентитета у књижевности и проблем националног идентитета и књижевности веома је сложен. Књижевност може бити извор за изучавање идентитета, али и национални идентитет и национални менталитет могу утицати на фиктивни свет књижевних дела. Оба ова аспекта укључена су у рад који је посвећен идентификацији, систематизацији и опису српских јуначких прича, где спадају и друга питања везана за проучавање односа између националног идентитета, језика и књижевности.

Наравно, најпре се мора одредити сâм појам идентитета, а затим приступити издвајању жанра српске јуначке приче, како на дијахроном тако и на синхронном плану система српске књижевности. Да би се то постигло, морају се запазити значењске и обликовне етнопоетичке истоветности прича српских писаца и приступити анализи питања која утичу на проучавање односа између националног идентитета и књижевности. Идентификација поетичких истоветности на основу којих се у систему српске књижевности може издвојити жанр јуначке приче мора да има своје почетке, трајање и домете, што је књижевно-формацијски детерминисано.

Српска јуначка прича у различитим стилским формацијама није јединствена. Стваралачки контекст, укус епохе, доминантни поступци, упркос кодификованој етичкој димензији, значајно предодређују модалитете српске јуначке приче. На то, упркос релативној аутономији књижевноуметничких дела, знатно утичу различити животни контексти. У новим контекстима живота људи, засигурно се осећа и криза идентитета.² То значи да идентитет није окамењена константа, једном и за свагда дата. Практична потврда свега је и објављивање *Српских јуначких прича*³. Постојање жанра српске јуначке приче тиме је и емпиријски потврђено.

* tiodor.rosic@yandex.ru

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014 „Динамика структура савременог српског језика“, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

² На нивоу савременог књижевног дискурса, разарање српске државе и отпори реконституцији система српске књижевности праћени су и кризом идентитета у савременој књижевности, као и маргинализовањем утицаја националног идентитета на савремену књижевност. Истраживања у датом смеру тек предстоје и овом приликом ће остати по страни.

³ *Српске јуначке приче*, приредио Тиодор Росић, Bookland, Београд, 2005.

Књижевне творевине могу се анализирати и кроз призму личног и друштвеног идентитета. Овом приликом разматране су јуначке приче српских писаца, а оне народне остале су по страни. У раду је дато неколико основних теза. Једна од кључних је да књижевност може буде извор и материјал за проучавање проблема националног и језичког идентитета. Циљ истраживања је издавање, опис и дефинисање српске јуначке приче као врсте. Рад треба да покаже да даља истраживања идентитета српских јуначких прича могла значајно да допринесу продубљивању етнопоетичких сазнања о овом књижевном жанру као изразу културе једног народа.

2.

а) Појам српских јуначких прича

Међу српским националним идеалима, јунаштво је у самом врху. Оно је оличење снаге, моћи и витештва – борбе за правду и национално достојанство. О јунаштву и јунацима најчешће се пева у десетерцу, али се о томе и приповеда. Јунаштво је стожерни епски мотив српских јуначких песама. Песме о Краљевићу Марку у том погледу ничим не заостају за песмама о Ахилу, Роланду, Зигфриду, у грчком, француском и немачком епу. Све оне главне витешке, херојске особине тих јунака својствене су и циклусу песама о овоме славном српском јунаку, али и јунацима преткосовског, косовског и покосовског циклуса епских народних песама. Епски јуначки мотиви својствени су поезији, али су присутни и у прози. У поезији су они целовитије представљени, а у прози, бар у њеном усменом сегменту, дати су у прилично сировом стању.

Поделивши српске народне песме и приче на мушке и женске, Вук Стеф. Карацић је главну пажњу посветио народним лирским и епским песмама, знатну пажњу усмерио је на женске приповетке или гатке, а недовољну на мушке приче. У мушким приповеткама, које могу бити и шаљиве, како вели Вук у предговору *Српским народним приповијеткама*, за разлику од женских, „нема чудеса, него оно што се приповиједа рекао би човјек да је заиста могло бити“ (Карацић 1969^a [1953]: 58). Могући су тако, да додамо, и подвизи јунака.

Упркос недовољној систематичности у бележењу српских јуначких прича, па и одсуству неког посебног интересовања за њих, оно што је допрло до нас – било преко Вука, било преко других записивача – омогућује да се посебно издвоји овај вид усменог народног казивања. Ту, наравно, није крај. Имајући у виду да и приче српских писаца – надахнуте животом и јуначким делима појединаца из националне историје, од најстаријих времена, преко хајдучке, ускочке, устаничке, до новијих војевања за слободу – тематско-мотивски такође чине посебан вид приповедања, могуће је изнети тезу о знатном утицају народне српске јуначке приче на приче српских писаца.

Приче српских писаца – јуначке, а и оне народне, обимом могу бити краће и дуже, слично Вуковој подели мушких приповедака на дугачке и кратке. „Приповијетка у народу нашем“, истицао је Вук у предговору *Српским народним приповијеткама*, „особито по јужнијем крајевима, највише се зове *прича*, као што се говори и *причати* мјесто *приповиједати*...“ (СНП 1969 [1853]: 58). Пошавши од оваквог његовог гледишта, а на основу тематско-мотивских чињеница, поред приповедака, које имају више ликовна и развијеније казивање, у књизи *Српске јуначке приче* нашле су се и приче у ужом смислу – предања и легенде о српским јунацима, оним историјским, али и оним безименим.

Епски прозни мотиви о јунацима, о њиховим јуначким, витешким делима и непоколебљивој душевној одлучности, израз су пресудне потребе национално-државног окупљања, али и тежње ка остваривању мита који ће отелотворити народне представе о слави и моћи, праведности и слободи.

Као и српска епска песма, и српска јуначка прича, она народна и она писана, приповедана је у славу заслужних предака, какви су, рецимо, кнез Лазар, или Милош Обилић, Краљевић Марко или велики жупан Властимир; какав је Вуков Карађорђе, или хајдук Стојан Велетовац и чича Стојан из Андрићеве приповетке „Велетовци“ (Андрић 1988: 115). Оно што је за Грке херој, то је за Србе јунак. Српски јунаци су национално, верски, историјски и династички одређени. Ако Роланд гине за *славну Француску*, српски јунаци, како се пева, војују за *крст часни и слободу златну*.

У српским народним умотворинама среће се мотив о чудесном рођењу јунака и његовој натприродној снази. Српски јунаци често имају божанске особине. Премда не наслеђују божанску бесмртност, неки од њих, поред тога што кроз сећања потомака стичу бесмртност имена, ипак могу постати бесмртни. И наша народна приповетка познаје мит о хероју који не умире. Марко Краљевић се, рецимо, склонио у пећину и спава, баш као и Фридрих Барбароса у германским сагама или краљ Артур са витезовима округлог стола. Пред Шарцем му стоји мало маховине, сабља му је ударена у греду, како Шарац једе маховину тако се сабља помера, кад Шарац маховину поједе и сабља из греде испадне, тада ће се Марко пробудити и на свет изаћи (Карацић 1969^a: 186).

Младост је предодређена да чини јуначка дела. Стари српски писци, према античкој традицији о седам човекових узраста, за човека у четвртом добу живота – од двадесет треће до чердесет четврте – кажу *јуноша*. Нису, дакле, увек у равнотежи јуначке ратничке врлине и мудрост. Жестина младости нема мудрост старости. Али, плаховитост јуначне младости оличава народ у узлету, што су Срби не тако давно и били.

б) Српске јуначке приче као извор материјала за изучавање идентитета

Идентитет није статична већ покретна категорија. Има своје постојане и променљиве одлике. У прве спадају име, полна припадност, матерњи

језик, место рођења; у друге држављанство, територија, религија, професија. Ту је и колективни идентитет: етнички, регионални, религија итд. Зависно од околности, може доћи до промене у структури идентитета. Мењају се његове доминантне компоненте, распадају старе и стварају нове. Тако је и на нивоу књижевности.

Идентитет је својство појединца да се буде свој у променљивим друштвеним ситуацијама. Резултат је свести о томе шта тог појединца као личност разликује од других, а шта му је заједничко са корпусном националном карактерологијом, етиком, обичајима и менталитетом. Један од облика националног идентитета може се схватити и као скуп колективног мишљења, веровања, ставова који карактеришу групу људи као нацију. Овај концепт од посебног је значаја у модерном свету. Он покреће процес глобализације и супротан је антиглобализму (Гарјушан 2009: 67).

Постоје многе теорије народа и националног идентитета. Национални идентитет, и индивидуално и колективно, има хијерархијску структуру: вишу – државноправну, нижу – етнокултурну. Према Поповој, постоје четири аспекта националног идентитета: историјски (у прошлости нације је било значајних историјских догађаја, народ има будућност пред којим је одговоран), етички (људи који чине народ, имају неке сличности, перформансе и принципе које их разликују од других), географски (група људи на одређеној географској области) и културни – заједничке вредности, укуси, ставови, језик (Попова 2004: 24).

Многе од тих компоненти експлицитно су или имплицитно и кохезионо присутни у књижевности, надасве у спским јуначким причама.

Српске јуначке приче, како народне тако и ауторске, добар су извор за изучавање идентитета. Национални идентитет човека је свестан осећај припадности одређеном народу. Јавно испољавање своје националне припадности представља апсолутно људско право, али не и обавезу, јер задире у интимне сфере живота сваког појединца.

Једна од главних српских етичких црта јесте етика дужности. У ери глобализације може се говорити о кризи професионалног идентитета и незадовољству радом или избором професије. Криза националног идентитета може да објасни узрок ксенофобије и национализма, проблем скинхедса младих.

Српска јуначка прича фиксира и ствара идеју о националном идентитету и, наравно, указује на избор уметничких средстава којима књижевност показује национална вредности. Категорија националног идентитета, с друге стране, служи као начин разумевања књижевних процеса и појединачних утицаја на жанр књижевних дела, на стварање типа књижевног јунака, на хронотопе и друге елементе уметничке структуре. А опет, све то за читаоца има образовне и дидактичке вредности (Попова 2001: 47).

Српске јуначке приче су поуздан извор божанских врлина – вере, наде, љубави али и карактерних врлина храбрости, племенитости, даре-

жљивости, разборитости, великодушности, осећања части и стида, христоцентричне љубави према противнику.

Наставна интерпретација тема моралног понашања и човечности, показује да приче српских писаца имају велику васпитну вредност. Етика верности, љубави и части, наравно, не треба да буде тумачена с позиција рационалистичког дидактичког утилитаризма, већ с позиције дела као естетске чињенице.

в) Утицај националног идентитета и националног менталитета на обликовање српске јуначке приче

Упркос релативизацији утицаја националних тема и мотива, карактерологије и етичког кодекса на доминантно фиктивне компоненте књижевног дела, српска јуначка прича може да буде поуздан извор о утицају националног менталитета и идентитета на фиктивни свет књижевних дела. Етика дужности, на пример, нагнала је сеоског првака из села Слатина да од грчког свештеника још за живота измоли опело (Божовић 1990: 50). Упркос сумњи да књижевност може да послужи као поуздан извор, може се закључити да стварност књижевног дела виђена кроз очи аутора има много елемената који говоре о оживљавању групног идентитета. Многи српски писци бивали су надахнути херојским индивидуализмом јунака, који као члан заједнице брани морални кодекс делујући из властитих побуда у име општег добра. Српски приповедачи с прошлости скидају велове да би кроз сећање дочарали херојске карактере, догађаје и радњу. Зар о томе речито не говори прича Зарије Р. Поповића „Борба у Великој Хочи“ (*Српске јуначке приче* 2005: 162)? Сведочи то, истовремено, и о развоју концепта права групе, што упућује на илузорност рационалистичког идеала апстрактног човечанства. Етички кодекс српских јуначких прича наводи на закључак да човек није биће, изван културе и пола. Управо својом уметничком истином српске јуначке приче могу да буду поуздан извор за изучавање националног идентитета. Парадигматична је у том погледу прича Григорија Божовића „Злате од Слатине“ (Божовић 1990: 50).

г) Аутономна етика дужности

Хетерономна и аутономна начела, начела изван и у самоме човеку, умногоме одређују етички човеков профил и његово деловање. Извори и смисао моралног деловања у истинским књижевноуметничким делима нису, нити треба да буду израз било какве моралне принуде, ауторитета, вануметничке принуде. Бивају наметнуте етиком дужности самога писца. Приче српских писаца афирмишу индивидуалне вредности сопства. Путоказ моралног деловања у писању и представљају пишчеве властите етичке врлине.

Аутономна етика дужности дијахроно и синхроно одређује тематско-мотивски инвентар српских писаца. Врлина вере, наде и љубави, уз врлине мудрости, храбрости, праведности и мере, у подтексту су аутономне

етике дужности. Свака од ових врлина може и треба да буде предмет проблемско-стваралачке наставе. По томе су приче српских писаца важан естетски и васпитно-образовни чинилац у остваривању моралних вредности у уверењима и поступању.

Глобализација доноси разне изазове. Очување разлика је витални интерес. Тенденција супротстављања офанзиви технократске утилитаристичке етике и тривијалне масовне културе постаје и видљива и довољно јасна. Проучавање жанра јуначких прича српских писаца, представља важну чињеницу. То за последицу не сме да има радикални традиционализам и верски фундемантализам, већ у будућности треба да буде усмерено на сличност у разликама.

д) Језички идентитет

Јуначке приче српских писаца важне су и за питања односа језичког и националног идентитета. На простору некадашње Југославије овај проблем је утолико значајнији јер задире у проблеме језичког идентитета већег броја група које се користе књижевним језицима преузетим из језика исте лингвистичке основе. Пошто је језички идентитет примарнији од идентитета стеченог декларативном политичком вољом или вером, и народи који су изабрали српски језик за свој књижевни језик, упркос етничком идентитету, свој језички идентитет су везали за идентитет српског језика. Упркос научним чињеницама, језичкополитичке ствари, међутим, стоје дружичје. Долази до преименовања српског језика⁴.

Атак на идентитет и интегритет српског језика праћен је и својатањем српске књижевности. У том погледу, између осталог, речите су судбине српских писаца Анђелка М. Крстића и Косте Абрашевића или бугарских Николе Вапцарова и Христа Смирненског. Они се у Македонији сматрају *дводомним* писцима. Анђелку М. Крстићу, кроз фалсификовање његовог језичког идентитета, приписује се македонски идентитет. Полази се од говора његових књижевних јунака и пренебрегава њихова староштокавска основа. Чак се иде дотле да се и именима појединих његових јунака даје македонска основа. Уз све, занемарују се и тематско-мотивске доминанте овога писца везане за стару и јужну Србију и потиरे културни идентитет конкретне језичке заједнице у одређеном времену и простору.

ђ) О топици српских јуначких прича

Према иманентним (унутрашњим) карактеристикама и особинама српских јуначких прича могуће је извршити систематизацију њихове доминантне националне топике. Међу средствима изражавања националног менталитета и идентитета националној топици припада посебно место. Ту

⁴ Одступа се од хрватског национално-језичког идентитета везаног за чакавско и кајкавско наречје, а присваја српски штокавски као властити национални.

су: топоси чојства, јунаштва, изгубљене битке, топоси хришћанских кардиналних врлина (вере, наде, љубави), топоси хрбрости, витешке славе, племенитости, дарежљивости, слободе, разборитости, великодушности, осећање части, стида, преобраћања непријатеља у пријатеља и праштања који спадају у карактерне врлине; топоси растављања заљубљених итд.

На основу увида у унутартекстуалне компоненте јуначких прича српских писаца може се говорити о променљивости неких елемената националне топице. Са реализмом, у српску јуначку причу улазе и извесни критички тонови према српској херојској слави, националном достојанству и витештву.

Узећемо неколико карактеристичних и илустративних примера.

Етика љубави, вере и наде одређује карактерологију главног јунака приповетке „Злате од Слатине“ Григорија Божовића (Божовић 1990: 50). Истовремено, етика националне љубави надахнула је и самог писца. У тој прозној творевини проткано је и више других етичких врлина, попут љубави према крвнику, хришћанског праштања, жртве, вере.

Изнето је гледиште да је ово и најбоља српска приповетка, заснована на аутономној етици дужности и индивидуализованим карактеролошким цртама лика чије се врлине парадигматично типолошки инваријантно остварују и чине супротност модалитетима порока туђинских карактеролошких црта. Према својим етичким и естетским одликама речено је да она мора да се нађе у средњошколским наставним плановима и програмима (Росић 2010: 125).

Индивидуалне етичке врлине могу постати типолошке парадигме националне карактерологије етике љубави, која у овој приповеци није само етнички одређена. Злате успева да се савлада и отклони страст злопамћења. Он се у мржњи, што су крвнички хтели да га обесе, не свети Бугарима, који се пред Турцима склоне у бунар са тајним пролазом. Не ода их. У леденом зноју, са пеном на устима, док му из носа куља врела крв, а са чела и главе теку млазеви, задовољан је што је остао човек и избегао да буде потказивач, шпијун – што није предао крштене некрштеним зликовцима. Напушта га мржња према целатима и у души расплине нека топла љубав према прогоњеним људима. Уместо мржње, долази до изражаја новозаветна снага његове хришћанске љубави. Нема освете, јавља се самилосно праштање.

Вођен хришћанским погледима на свет и етичким мотивом љубави према Богу и ближњему, он уместо старозаветног натчовечанског Бога поверује у бога правде, у богочовека. Бугари, међутим, поред првобитне захвалности, не одрекну се пређашњих намера. Наставе по старом, не би ли га привукли на своју страну.

Уз лик Злата од Слатине као битне особине, својство и карактерне црте јављају се, дакле, атрибути одважности, смелости, храбрости, самилости, одлучности, одговорности, вере, наде и љубави. Његови поступци примерени су етици дужности и одговорности, вођени су моралним законима и начелима и усмерени ка општим вредностима.

Злате не пристаје на негацију свог властитог националног идентитета. Одолева и супротставља се храброшћу. Његова храброст заодева се ореолом хришћанског жртвовања, а та храброст је љубав која се и зарад Бога и зарад властитих националних идеала подноси лако.

У приповеци је присутан и топос љубави према крвнику. Највећа победа српског јунака је управо она над самим собом. Хришћанску милосрдност и саосећајност, у приповеци „Чудни подвижник“ (Божовић 1990: 231–238), испољио је према свом душманину загонетни прота Дејан Поповић. Трагични сукоб зликовца Арнаутина са протом завршава се зликовчевим убиством. Тада, међутим, наступа сасвим неочекивани обрт. Уместо тријумфа што је убио насилника – који му је раније кућу спалио и наругао му се на невиђен начин, оденувши се у његово погребно одело – прота се, пришавши убијеном противнику, осећа сасвим супротно: „Нећеш ми веровати“, каже прота поверавајући се, „у животу сам побио толико људи и никад ми срце није штречнуло над њиховим телесима, а сад ми се нешто прекиде у души и осетих и бол и срам и страшну љубав према крвнику, оваквом истом мученику као што сам и сâм. Клекох крај њега, пољубих га у чело, покрих га рупцем, па онако, ни сâм не знам што и по којем закону, почех му изнад главе нешто читати...“ (Божовић 1990: 236–237).

Супротно проти, који се због убиства зликовца Мета Фирија чак и распопио, а раније је према сопственом признању служио и у крвавим хаљинама, поступа Арнаутин у потресној причи „Борба у Великој Хочи“ Зарије Р. Поповића (*Српске јуначке приче* 2005: 162).

Заклевши се да ће седморицу српских четника провести кроз велику Хочу, Арнаутин их намами у кулу, „на со и хлеб“, па их онда изда. Арнаути опколе кулу, а обавесте и Турке. Кад сви осим учитеља Лазара погину, донесу сламу и потпале је. Лазар испали последњи метак и скочи са куле. Херојска смрт четника и учитеља Лазара претходила је херојском чину његове мајке. Два дана касније, два унакажена леша, учитељев и још један, Турци изложе пред џамијом у Призрену. Нико од Срба, иако су познавали учитеља, не рече да је то он. Препознали су га и Турци. Доведу његову мајку, али мајка одрекне да је то њен син, да би спасила друге Србе. На сва убеђивања, она остане при своме, а кад је уклоне, она за сином стане да нариче, љубећи одећу која је иза њега остала.

Кад су се у границама Карађорђевог и Милошевог Србије огласила звона слободе, стара Србија је још била у ропству. У ослобођеном делу Србије јавила се хајдучија, не она која се борила против Турака, већ она која се побунила против властитог реда и поретка. Та појава није промакла писцима, рецимо Лази К. Лазаревићу у приповеци „У добри час хајдуци“ (Лазаревић 1986: 72) или Милану Ђ. Милићевићу у одломку „Даник“ (Милићевић 1922: 166).

Посебан статус има приповетка Јована Стерије Поповића „Кнез Јанко из Коњске и дахија Аганлија“ (Стерија 1981: 7). У њој доминира топос јунака који непријатеља учини пријатељем својим. Ту причу Стерија је

чуо у Београду. Мотив је узет из истинитог догађаја о којем је слушао. Да јунак уме да надвиси самога себе потврђује и та прича. На добротинство кнеза Јанка, добротинством узврати Дахија Аганлија. Кнез Јанко пазио је младог али болесног Аганлију. Кад овај постане моћни дахија, он се побратими са кнезом. У Србији, међутим, плане Карађорђевог устанак. Аганлија раскине побратимство са кнезом и опомене га да бежи, како га Турци не би ухватили. Кад кнежева жена с дететом буде ухваћена, он и њој, узвраћајући што га је у болести неговала, дозволи да узме дете и оде.

Ова прича има високи морални ниво. Људски не поступају само српски већ и противнички јунаци. Говори то и о неострашћености и самих српских писаца, па и о поштовању неких новозаветних етичких начела. Колико само снаге и православне ширине има у причи хајдука на данику, где хајдуци обдан бораве испредајући приче, спавајући или чистећи оружје! Реч је о одломку из приповести „Хајдуци“ Милана Ђ. Милићевића (Милићевић 1922: 166) у коме се казује како је хајдук плакао за Турчином. Са места где су убили Турчина и у Дрину бацили, коњ ни да се помери није хтео. Кад је хајдук видео колико коњ жали свог господара, удариле су му сузе на очи. „У тога је коња било више човјештва него у његова господара“ (Милићевић 1922: 171), речено је у причи.

На престолу српских јуначких идеала витешка слава је у самом врху. У славу оружја српског не пева само гуслар, већ се и приповеда о одбрани слободе, земље и правде. У величању витешке славе, величине и слободе нарочито су се истицали романтичарски писци, попут, рецимо, Ђуре Јакшића у причи „Син седога Гамзе“ (Јакшић (1978: 24), где је, уз казивање о слави коју су Срби у бојевима задобили, бранећи земљу и слободу, уплетена и сентиментална прича о љубави принцезе, хришћанке, и сина седога Гамзе, многоверца.

Топосу витешке славе близак је топос слободе. Сломом српске средњовековне државе није сломљена и тежња ка слободи. У српски славолук слободе и јунаштва, уградили су српски писци не само јунаке који су оличење племићке моћи и витештва већ и оне безимене хајдуке, ускоке, устанике, борце против турске зверске тираније. Кругу приповедака борбе против Турака припада приповетка Богобоја Атанасковића „Две сестре“ (Атанасковић [Б. Г.]: 32), а прича Јанка М. Веселиновића „Стрелац“ приповеткама витешког кодекса (Веселиновић 2002: 104). А прича „Ноћне сени“ Анђелка М. Крстића (*Српске јуначке приче* 2005: 165) хибридног је карактера. У уз топос борбе против Турака, величанствено је дат топос неузвраћене љубави и освете због противникове смрти, а упутна је, видели смо, и за истраживање језичког идентитета.

Писци војевања за слободу, рецимо Вука Караџића или проте Матеје Ненадовића, нису напустили традиционалну представу о јунаку одважном да се осмели на све па и на херојску смрт, попут српских кнезова Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина. На погубљењу, а према Протиним *Мемоарима*, Алекса Ненадовић узвикне према дахији: „Фочићу, Фочићу,

не молим те за живот, него те само молим немој ме бешчасном смрћу морити, но сабљом којом се јунаци губе“ (Ненадовић 1971: 55). Вук Стеф. Карацић, за Хајдук Вељка Петровића, између осталог, вели: „По срцу и телесном јунаштву био је први не само у Србији, него се слободно може рећи и у цијелој Европи. У вријеме Ахила и Милоша Обилића он би заиста њихов друг био, а у његово вријеме Бог зна би ли се они могли с њим испоредити“ (Карацић 1969: 49).

Топос изгубљене битке и растављања младих доминантан је у причи „Вилино чедо“ Лазе Костића (Костић 1989: 61). Она одише меканим и нежним романтичарским штимунгом, у којој се приповеда о Косовском боју и Косовки Девојци, ћерки виле, где је присутан и мотив о јунакињи која по разбојишту тражи заручника. У Костићевој причи, исто као у епској песми, Косовка Девојка шета по разбојишту и, из кондира вином напајајући рањене јунаке, тражи Милоша Обилића, Косанчић Ивана и Топлицу Ивана, како се каже, три алемцвега у венцу српске славе.

Високо место у српском витешком кодексу има лепота душе. *Примјери чојства и јунаштва* Марка Миљанова ненадмашан су пример душевне јуначке ширине, али и величине патријархалног ратничког морала. Бјелопавловић Стано оде код Турчина да му честита и вида ране које му је нанео у боју. Донео је на леђима овна, како би га одрао и у његову кожу увио рањеног Турчина. Стано је доласком међу Турке испољио невиђену храброст, чојство и јунаштво. Рањени Турчин страхује да Турци Стана на повратку не ухвате. Тек све се добро свршило. „Како је кроз Турке прошâ“, вели се у причи, „он зна, а да је дома здраво дошâ, то и други знају“ (*Српске јуначке приче* 2005: 133).

Нови тематско-мотивски оквири учинили су да већ на самим почецима српске реалистичке приповетке писци напусте пренаглашену епску, херојску слику прошлости и, најчешће кроз хумор, унесу извесне критичке тонове. Такав је, рецимо случај у приповеци Стјепана Митрова Љубише „Кањош Мацедоновић“ (Љубиша 2001: 18), у чијем поднаслову стоји да је то прича из петнаестог века.

Кроз хумористички усмерено казивање, засновано превасходно на сукобу патријархалне паштровићке и извештачене млетачке културе, Љубиша је направио извештачност од безрезервног повлађивања прошлости. Ти хумористички и критички тонови имаће сјајну надградњу у приповеткама Петра Кочића, посебно у оним о Симеуну Ђаку (Кочић 1968: 87).

Не каже се за јунаке тек тако: *Крв јуначка, душа девојачка!* Српски јунаци, у свим временима, кроз несебичност и узвишене задатке, сачували су племенитост душе. Грађа показује да њих не води мржња, жудња за осветом, или охоло самољубље. Звезда водиља већине јунака у причама је јасно одређен и омеђен патриотизам, али и општехришћанско милосрђе.

Јуначке приче српских писаца, али и приче оних безимених, златним речима уткане су у национални славолук. Приповеда се у њима о кнежевом подвигу, Косовској бици, Милошу Обилићу и Краљевићу Марку.

Казују како су се столећима горски хајдуци тукли с Турцима у спомен српске славе и слободе. Подсећањем на све оне силне подвижнике слободе у устанцима, бунама и ослободилачким покретима, у Карађорђевој, обреновићкој Србији, широм јужне Србије, у Црној Гори, Босни и Херцеговини, оне крепе срца, враћају наду и национално достојанство.

ф) Етнички идентитет, етничка припадност, и јединство. Осећање припадности одређеној културној традицији

Јуначка прича може да буде важан васпитни ресурс за очување и одржавање националног и културног идентитета. Може да допринесе афирмацији етничитета, односно правилном односу према националном пореклу, култури и језику. Несумљив је њен значај у идентификацији са одређеном културном традицијом, насупрот глобализацији која утиче на национални идентитет, мења садржај културног обрасца и доноси многе проблеме, укључујући слабење емотивних веза заједнице.

Уз глобалистичке настраје, постоји и обнова различитих облика културног самопоптрђивања, заједнице, рецимо кроз фолклор. Могуће је неговање идентитета који се заснива на етничкој, верској, језичкој основи или на локалном регионалном и чак клановским функцијама.

Даља истраживања српске јуначке приче нужно морају бити посвећена проблемима етнопоетике у старој српској књижевности и прози 19. и 20. века. Посебно треба имати у виду стваралаштво оних аутора чије дело обилује жанром јуначке приче, попут: Константина Михаиловић из Островице, Стевана Сремаца, Ђуре Јакшића, Славомира Настасијевића, Лазе Костића, Стефана Митрова Љубише, Јакова Игњатовића, Вука Стеф. Караџића, Јована Стерије Поповића, Проте Матеје Ненадовиће, Богобоја Атанацковића, Марка Миљанова, Јанка М. Веселиновића, Милана Ђ. Милићевића, Лаза К. Лазаревића, Петра Кочића, Зарије Р. Поповића, Анђелка М. Крстића, Григорија Божовића, Иве Андрића.⁵ Не треба занемарити ни народне јуначке приче и предања, што је вишеструко важно за митопоетичка и етнопоетичка истраживања.

Узимајући у обзир социјалну и естетску промену свести, чији је резултат одбацивање идеолошких предрасуда, треба ићи у сусрет повећаном интересовању за национално порекло књижевности. Постаје релевантна, али недовољна, истраживања комплекса функционисања фолклора у савременој књижевности, па треба приступити обухватнијем коришћењу фолклорног материјала у делима писаца. Етнопоетика може да буде креативно продуктивно средство уметничког представљања.

3.

⁵ Уз приче наведених писаца у *Српским јуначким причама* (приредио Тиодор Росић, Bookland, Београд, 2005), објављене су народне јуначке приче „Краљевић Марко“, „Краљевић Марко у пећини“ и народна предања „Милош Обилић“ и „Срђа Злопоглеђа“.

Применом аналитичко-синтетичке методе, приступљено је утврђивању значењске и обликовне етнопоетичке истоветности прича српских писаца. Најпре је одређен појам српске јуначке приче и дефинисан идентитет, а потом је српским јуначким причама приступљено као извору и материјалу за изучавање идентитета. Потврђен је несумњив утицај националног идентитета и националног менталитета на обликовање српске јуначке приче и шире књижевних дела. Посебно је било речи о аутономној етици дужности као важном покретачу књижевног стварања и афирмацији аутономних књижевних начела наспрам хетерономије највећег добра. Главни део рада односио се на истраживање топике српских јуначких прича.

Издвојени су топоси чојства, јунаштва, изгубљене битке, топоси хришћанских кардиналних врлина (вере, наде, љубави), топоси хрбрости, витешке славе, племенитости, дарежљивости, слободе, разборитости, великодушности, осећање части, стида, преобраћања непријатеља у пријатеља и праштања, који спадају у карактерне врлине; топоси растављања заљубљених итд. Закључено је да њима међу средствима изражавања националног менталитета и идентитета припада посебно место, без обзира што они нису стална већ као и идентитет променљива категорија. Истакнуто је, такође да је енички идентитет, етничка припадност, или једноство сећање припадности одређеној културној традицији. Постојање жанра српске јуначке приче емпиријски је потврђено објављивањем *Српских јуначких прича* (Bookland, Београд, 2005).

Посебно је апострофирано гледиште да изучавања јуначких прича српских писаца могу знатно да допринесу како митопоетичкој тако и етнопоетичкој слици српске књижевности. Предстоје даља истраживања митопоетичке традиције, фолклорне етике и естетике – тумачења њихове улоге у обликовању идеолошких и уметничких структура.

Извори

- Андрић 1988: И. Андрић, Велетовци, у: *Сабрана дела Иве Андрића*, књ. пета, Београд: Просвета, БИГЗ, СКЗ, Нолит, 115–123.
- Атанацковић [Б. Г.]: Б. Атанацковић, Две сестре, у: *Целокупна дела, Библиотека српских писаца*, Издавачко предузеће Београд: „Народна просвета“, 32–39.
- Веселиновић 2002: Ј. Веселиновић, Стрелац, у: *Најлепше приче за сваки дан – 365 прича из целог света*, приредио Тиодор Росић, Београд: Источник, 104–105.
- Божовић 1990: Г. Божовић, *Неизмишљени ликови*, избор, Приштина: Јединство.
- Игњатовић 1988: Ј. Игњатовић, Романтичарско историјске приповетке, у: *Одабрана дела Јакова Игњатовића*, књ. 7, Нови Сад – Приштина: Матица српска – Јединство, 412–429.

- Јакшић 1978: Ђ. Јакшић, Приповетке, у: *Сабрана дела I*, Београд: Слово љубве, 24–42.
- Поповић 1981: Ј. С. Поповић, *Кнез Јанко из Коњске и дахија Аганлија*, Историјски музеј Србије, Београд: Народна библиотека Србије, 7–11.
- Караџић 1969: В. С. Караџић, Прва година српскога војевања на даије, у: *Даница*, забавник за годину 1828 / Беч: Штампарија јерменскога манастира (Дела Вука Караџића: *Даница*; приредио др Мирослав Пантић) Београд: Просвета, 155–156.
- Караџић 1969: В. С. Караџић, Смрт Смаил-аге Ченгијћа (истинити догађај), у: Вук Стеф. Караџић: *Српске народне пјесме*, књ. четврта, Београд: Просвета, 1976, 314–316.
- Караџић 1969^a: В. С. Караџић, Марко Краљевић, у: Вук Стеф. Караџић: *Етнографски списи – О Црној Гори*, Београд: Просвета, 1979, 185–186.
- Караџић 1969: В. С. Караџић, Житије Ајдук-Вељка Петровића, у: *Даница*, забавник за годину 1826 / Беч: Штампарија јерменскога манастира (Дела Вука Караџића: *Даница* 1826, 1827, 1828, 1829, 1834; приредио др Мирослав Пантић) Београд: Просвета, 48–49.
- Костић 1989: Л. Костић, Приповетке – о позоришту и уметности, у: *Сабрана дела Лазе Костића*, Нови Сад: Матица српска, 61–75.
- Кочић 1968, П. Кочић, *Приповетке*, Београд: Просвета, 87–93.
- Лазаревић 1986: Л. К. Лазаревић, У добри час хајдуци!, у: *Целокупна дела*, св. 1, САНУ: Београд, 72–79.
- Љубиша 2001: С. М. Љубиша, *Кањош Мацедонових и друге приповетке*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Милићевић 1922: М. Ђ. Милићевић, Даник, у: *Зимње вечери, приче из народног живота у Србији*, Београд: Издавач књижаре Геца Кона, 166–179.
- Миљанов 2005: М. Миљанов, Примјери чојства и јунаштва (61), у: *Српске јуначке приче*, приредио Тиодор Росић, Bookland, Београд.
- Михаиловић из Острвице 1986: К. Михаиловић из Острвице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 98–100.
- Настасијевић 1966: С. Настасијевић, *Легенде о Милошу Обилићу*, Београд: Народна књига, 78–98.
- Поповић 2005: З. Р. Поповић, Борба у Великој Хочи, у: *Српске јуначке приче*, приредио Тиодор Росић, Bookland, Београд, 131–133.
- Ненадовић 1971: Прота М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд: Просвета, 55–59.
- Сремац [Б. Г]: С. Сремац, Из књига староставних, у: *Целокупна дела*, књ. 7, Библиотека српских писаца, Београд: Издавачко предузеће „Народна просвета“, 243–251.
- Српске јуначке приче* 2005: приредио Тиодор Росић, Београд: Bookland.

СНП 1988 ('1853): *Српске народне приповијетке*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, Беч. / Сабрана дела Вука Карацића, књига трећа; приредио Мирослав Пантић, Београд: Просвета.

Литература

- Гарушьян 2009: С. А. Гарушьян, Проблема национальной идентичности в эссеистике Джона Фаулза/ - Б. м. - С. 67–71. Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология = Научный журнал; 15236. – Саратов: Изд-во Саратовского университета.
- Калер 2009: Џ. Калер, *Теорија књижевности – сасвим кратак увод*, Београд: Службени гласник.
- Карацић (1969а [1953]): В. С. Карацић, Предговор, у: *Српске народне приповијетке* 1969 ('1853): скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић / Беч: Штампарија јерменскога манастира (Дела Вука Карацића: *Српске народне приповијетке*, приредио др Мирослав Пантић), Београд: Просвета.
- Попова 2000: М. К. Попова, *Проблема национальной идентичности и литература*, Вестник ВГУ, Серия 1, Гуманитарные науки, N 2, 45–46.
- Попова 2004: М. К. Попова, *Национальная идентичность и ее отражение в художественном сознании*, Воронеж: Воронежский государственный университет.
- Росић 2010: Т. Росић, Националне и туђинске карактеролошке црте у приповеци 'Злате од Слатине' Григорија Божовића, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу / *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са међународног научног скупа оджаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (30–31 X 2009), Књига II, Империјални оквири књижевности и културе, Крагујевац.

БЕСЕДА О ПРИЧИ И ПРИЧАЊУ ИВЕ АНДРИЋА

Беседа је, по дефиницији, брижљиво срочен говор поводом значајног догађаја или одређене прилике. Као узвишени вид усменог опхођења, обележава је осмишљеност и формална коректност, јединство централне мисли, склад, правилно расуђивање, примери и други лингвистичко-стилски елементи који имају моћ привлачења и задржавања пажње. Вештина говорења је у проналажењу одговарајућих и јасно уочљивих чињеница, колико и у сликама поређаних и слушалаштву приступачних. Предметност, јасност, опажајност, дотераност и циљ јесу битна својства Андрићеве беседе изговорене децембра 1961. Године пред Нобеловим комитетом Шведске академије. Прецизно семантичко ситуирање сваке језичке форме и речи узето појединачно, граматичка коректност, логика, психолошка уверљивост и изражајна лепота, оно реторичко абц-тројство: тачност, краткоћа и јасност дају Андрићевом говору хомогену и конзистентну заокруженост.

Као полуфилозофска и полубелетристичка конструкција, беседа задовољава човекова интересовања која са уметношћу не стоје у непосредној вези. Упркос томе, евидентан је њен израз у којем се, као што се може видети на Андрићевом примеру, манифестују све вредности језика. Казивање прожето важним мислима, речи оснажене висином и бојом гласа, топлином и мекотом изговора, говорење које узима од архитектуре добро сређену структуру, од поезије пуноћу слике поређења, од музике звуковни ефекат, нужно испуњава више функција, међу којима естетску као једну од најзначајних комуникационих димензија. Карактер беседе као шире говорне целине одређују унутарње и спољашње околности, као што су сврха говора, тема и тренутак реализације. Говор укључује не само конкретну комуникациону ситуацију, већ и претпоставке које се прећутно подразумевају.

Андрићеви лични квалитети, углед, остварено дело, друштвени положај и примеран живот, чиниоци су који дају психолошку подлогу излагању, и у знатној мери унапред потчињавају својој речи. Људски лик, његова смиреност, радиност и имиџ, чине саопштену мисао слушањем, пријемчивом и најделотворнијим средством уверавања. Звук и тежину речи одређује субјект који изговара и атмосфера у којој је изговорена. Изграђене личности и када говоре једнолично и начине погрешке, бивају прихваћене као ауторитети, штавише, ауторитет претегне над аргументацијом. Писци, иначе је познато, нису најбољи говорници. У друкчијој, неодговарајућој улози, они показују незнато умење говорења. Томас Ман (Thomas Mann) је писао, да они као оратори „не само да се разликују, већ се и супротставља-

* petrovictihomir@gmail.com

ју један другом, јер се њихов рад и остварење њиховог делања одвијају на различите начине“.

Јединство циља, мисли и излагања, заокруженост у једну целину, јесу највиши реторички критеријум. Делови Андрићеве беседе о причи и причању, и они склопљени „сами од себе“ не егзистирају као одвојене целине, већ повезани у једну потпуност. Умеће је у организовању мисаоних низова са својом садржином. Сваки од њих се разлаже на одељке и пододељке, на чињенице и разлоге, тврдње и доказе, допунске разлоге и завршну мисао. Композиција Андрићеве беседе заснована је на врло сумарној шеми: увод, разрада и закључак. Излагање базирано на мисаоној дисциплини, критеријумима логичности и систематичности, карактерише логички структуриране значењске целине, осећање за равнотежу и ритам. Обликовање је у чињеницама поређаним пропорционално према њиховој важности.

Сразмерност делова, закони спољашње и унутрашње композиције ређају се према начелу јединства, равномерности и прогресије. При томе, веза међу њима, Андрићеви мајсторски прелази из целине у целину, „распоред притисака“ на поједине реченичне сегменте омогућују сигурно кретање ка циљу. Налик на чврсто повезаним беочузима, стегнути спретно и прорачунатом аргументацијом у једно жариште, организовани према реторичким начелима, делови беседе о причи и причању омогућују природни ток излагања.

Расчлањавање целине или неког појма на саставне елементе ради њиховог упознавања и њихових међусобних односа, као и одређење њиховог излагања и редоследа по систему јачине и важности, једно је од средишњих питања реторике. Распоред аргумената помаже држање материје под контролом и праћење властитог излагања. Ствари се не представљају стихийски, узгред и нерепрезентативно, већ се имају у виду истакнута места у беседи. И најјачи доказ употребљен на погрешном месту и у погрешном часу, премашује свој успех и губи од своје снаге. Почетак и крај су, у принципу, најочљивија места и носиоци најјаче информативне снаге, а најмање очљиво је средње место.

Вештина Андрићевог говорења огледа се у снази изрекнуте мисли и њеном логичном развоју. Редослед и сређеност, градирање чињеница и доказа, постепено приближавање завршници, појачава заинтересованост и придобија пажњу публике. Прелажење са једног логичног склопа на други, напредовање ка циљу, има улогу неке врсте природног увода у нову групу мисли, андрићевски речено, моста између једног и другог дела излагања. Систематско усмеравање чињеница ка одређеном закључку не допушта скокове, празнине или хрпаваост између одељака. Реторичко начело *semper crescens oratio* је поступак којим се мисао стално тера напред у правцу циља. Претходно положен темељ креће сваку наредну мисао у правцу повученом право по дужини. Беседникова мисао стално напредује и нешто ново казује. По степену усмеравања ствари ка циљу, запажа се раст снаге стила и ар-

гумената; посреди је говорење у којем иза обазриве или релативно слабије речи долази јача, а иза ове још јача. Вештина је у, као што се запажа на Андрићевом примеру, усаглашености речи са речима, у реченицама које нису изоловане карике једног ланца: где свака следећа реченица укључује значење претходне.

Као упитно-монолошка реченица или низ међусобно повезаних питања, у којима постепено расте афективни набој, реторичко питање остварује вишеструке говорне функције. Реч је, по свему, о најснажнијој и најефикаснијој беседничкој фигури без које Андрићева беседа није прошла. Постављајући питање: „Како се то постигне, којим начином и којим путевима“, Андрић усредсређује занимање на оно што се њиме казује, упозорава на посебну важност или на неке чињенице између осталих. Беседник овим путем појачава интересовање одабраног слушаоштва, подвлачи основну мисао и наглашава позадину теме.

Зрно из којег треба да никне и развије се говор, почетак беседе слови као композицијски сегмент од којег, често, зависи разрада основне теме и укупан реторички учинак. Без почетних подстицаја, централни и завршни део излагања, ма колико успешно замишљен, осујећује оптималну слушаочеву активност. Неретко се на бази брижљиве реализације уводних речи доноси оцена о целини беседе.

Проистекао из датих околности као природан и нераздвојан сегмент са осталим структурним говорним елементима, Андрићев увод наговештава оквир теме, смер и карактер онога што следи: „У извршењу својих високих задатка“, започео је Андрић своју реч, „Нобелов комитет Шведске академије решио је овога пута да писца једне, као што се каже, мале земље, одликује Нобеловом наградом која, у међународним размерама, значи високо признање. Нека ми је допуштено да, примајући то признање, кажем неколико речи о тој земљи и додам неколико општих разматрања у вези са делом које сте изволели наградити.“

Дискретно је наговештена перспектива предмета и, у неком смислу, план излагања. Успостављање пријатељске атмосфере и повољне психолошке напетости анимира и везују за предмет. Интенција је успоставити контакт на самом почетку, створити „интересне везе“, пробудити радозналост, изазвати симпатије.

Састављен од развијене основне мисли и њеног тумачења, главни део говора пружа „целовит одговор“. Као у најобимнијем сегменту, предмет се разрађује и процењује с неколико тачака гледишта. На примамљив и интелигентан начин, лаурет Андрић, излаже књижевне чињенице и нека запажања, а у сврху поткрепљивања постављене тезе.

Андрић, њему својственом уздржљивошћу, говори о ауторима књижевних дела и, посебно, „као нешто сложенијем и тежем делу задатка“ о причи и причању. Одмереним речником елаборира ствари које се тичу писаца и књижевности као човекове духовне еманиције:

„На хиљаду разних језика, у најразноличнијим условима живота, из века у век, од древних патријархалних причања у колибама, поред ватре, па све до дела модерних приповедача која излазе у овом тренутку из издавачких кућа у великим светским центрима, испреда се прича о судбини човековој, коју без краја и прекида причају људи људима. Начини и облици тога причања мењају се с временом и приликама, али потреба за причом и причањем остаје, а прича тече даље и причању краја нема. Тако нам понека изгледа да човечанство од првог блеска свести, кроз векове, прича само себи, у милион варијаната, упоредо с дахом својих плућа и ритмом свога бића, стално исту причу. А та прича као да жели, попут легендарне Шехерезаде, да завара крвника, да одгоди неминовност трагичност удеса који нам прети и продужи илузију живота и трајања. Или, можда приповедач својим делом треба да помогне човеку да се снађе и нађе. Можда је његов позив да говори у име свих који нису умели, или оборени пре времена од живота-крвника нису стигли да се изразе. Или можда то приповедач прича сам себи своју причу, као дете које пева у мраку да би заварало страх?“

Језик треба да је, учи свеукупно уметничко дело знаменитог српског писца, у служби ослобађања човека, у служби светлости, истине, исправних и корисних циљева. У основици његовој треба да лежи врлина, честитост, поштење, хуманост. Језик усађује у човека праведност и испуњава осећањем доброте и лепоте. Снагом полета најбоље песме и властитим вибрацијама, реч делује катарзично, ствара у човеку осећање да је учинио унутарњи напредак. Говор који пламти истинитошћу попут бакље, уверљив и замаман, може да усколеба и привуче на једну страну, да изврши суштински утицај на позитивно мотивисаног слушаоца. Продорна и уверљива реч је потресала као драма и *куцала* на савест и осећање. Књижевно дело треба да буде прожето духом истине, и служи друштву без предрасуда, као што су изrekli при пријему Нобелове награде Кафка (Franz Kafka) и Солжењџин (Алексáндр Исáевич Солжени́цын). „Јер, приповедач и његово дело не служе ничим ако на један или на други начин не служе човеку и човечности“, истиче Андрић пред високим скупом.

Угледни аудиторијум са којим је српски лаурат суочен, ослобођен потреба за ораторским украсима и сценском опуштеношћу, очекивао је чврсто стајање на тлу реалности. Информације и утврђене чињенице јесу живац доказа и најснајжније реторичко средство убеђивања. У беседи *О причи и причању*, директним или изведеним, објективним или субјективним доказима, Андрић потврђује властито књижевно гледиште. Снага чињеница се не може надоместити никаквом речитошћу и имагинацијом, моћи логичког расуђивања или концентрацијом. Без материјалних доказа шарм елоквенције нестаје, чар бледи, емоције потону. Андрићева беседа није у речитости, већ у верификованом факту. Ипак, материјална грађа нема ону строгост и правилност као у логици. У свечано говору прослављеног писца она се преклапа са стилским обележјима језика и ставља у сенку емоције и уобразиље. Андрићева мисао је јасна, кондензована, самостална,

непосредна и слободна. Правилно и јасно развијање мисли у реч и стављање у функцију даје говорењу оправдање за више место на вредносној лествици људског стварања.

Мисао и осећање као унутарњи и још неартикулисани језик претходе исказаној речи. Мисао је, рекло се, почетак поступања. Тешкоћа је, међутим, изразити мисли и утиске у целини и до краја. Пре но што добију облик који се може исказати, мисли и судови се налазе у неком неодређеном и аморфном стању. Зрелост Андрићеве беседе се огледа у утканим мислима, као што су: „Најпоследње, зар се у прошлости као и у садашњости не суочавамо са сличним појавама: бити човек, рођен без свога знања и без своје воље, бачен у океан постојања. Морати пливати, постојати. Носити идентитет. Издржати атмосферски притисак свега око себе, све сударе, непредвидљиве и непредвиђене поступке своје и туђе, који понајчешће нису по мери наших снага. А поврх свега тога, треба још издржати и своју мисао о томе. Укратко: бити човек.“

Да би казано у беседи остало дуже у свести слушалаца и постало њихова трајна својина, прибегава се, између осталог, коришћењу примера, доживљаја, читавих целина, досетки, изолованих реченица, сентенци, верификованих дидактичких изрека, пословица и слично. Реторички је квалитет помоћи се туђим као личним изразом, јер се не говори само у своје име. Ма о чему умовао, човек се спотиче о мисли које су већ изговорене и записане. Арсенал мудрих мисли и изрека представљају легитимно средство комуникације и беседнички поступак. Као у језичкој уметности, није важно порекло грађе, него начин њеног обликовања. „Све што је лепо речено и моја је мисао“, речи су грчког филозофа.

Расуђивање поткрепљено примером чини Андрићево излагање јасним и рељефним, искричавим и привлачним. Сликовито представљање предмета појачава опис чини га схватљивим, очигледним, емотивнијим и прихватљивијим. Претварање доказа у пример, а пример у слику импонује људима, иначе, склоним да мисле у сликама. Андрић у својој свечаној беседи наводи речи Монтескјеа (Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu) да: „писци нису добри суци“, Гетеа (Johann Wolfgang von Goethe): „Уметничко је да ствара, а не да говори“, француског романсијера: „Шта је историја? Клин о који ја вешам своје романе“ или старе речи „Размишљао сам о древним данима, сећао се година вечности“. (У потврду својих ставова субјект се позива на туђе, уколико није у стању да понуди властито виђење или одговор. Монтењ (Michel Eyquem de Montaigne) је рекао: „Ја пуштам друге да кажу оно што ја не умем тако добро да кажем, каткад из недостатка речи, каткад из недостатка разумевања“. Нужност учења, памћења и схватања туђих мисли, без којих се не може постати говорник, илуструју Лесингове (Gotthold Ephraim Lessing) речи: „Био бих тако сиромашан, тако хладан, тако кратковид, да нисам у извесном смислу научио скромно усвајати туђа блага, грејати се на туђој ватри и помоћу наочара у уметности ојачати очи“.

Говор треба да се одвија с мером, садржајно, без застоја или лутања на споредне стазе. На моменте, чисто из реторичких разлога, Андрић, учини се, као да излази из тежишта и смисла теме у њеном строгом оквиру. Говорник не може одмах и већ на почетку прећи на главну мисао и приказати сасвим укратко суштину теме. Занимање за излагање задржава се одређено време, онако као што чини приповедач према захтевима епске радње: напредујући ка постављеном циљу, он успорава, надопуњава излагање новим појединостима које имају карактер дигресија, епизода и понављања.

Уметање наоко посебних логичких целина које, на први поглед, не стоје у директној вези са изабраним предметом, чине Андрићево говорење занимљивим, богатим и приближеним. Посве интересно уткане мисли доприносе бољем расветљавању о причи и приповедању, живости, рељефности и општој импресији. *Удаљавања* која не ремете магистралну линију, нити штете јединству и чврстини композиције говора, повраћају интересовање, освежавају пажњу. Реч стављена на своје право место, као нужна, зрела и самоникла, у Андрићевом говору пада као крушка. Вештина коришћења речи није нешто одвојено од саме мисли и осећања, ствар технике, већ ствар визије, обртања и одмеравања мисли.

Андрићево стилски коректно, уравнотежено и промишљено говорење кореспондира са правилном конструкцијом, свесним или несвесним бирањем најпримеренијих речи, у њиховом приручном или грубом облику. Владање линијом тона претпоставља језичке јединице строго подударним са предметом, у служби специфичне комуникацијске ситуације и намеравањим реторичким ефектима. Разумљивост и схватљивост поруке у једном слушаочевом даху долази од погођених речи, које севну пред човековим умом као семафор, речи које властитом сликовитошћу остварују јачу емоционалност, усмеравају човека да мисли на њу.

Уравнотеженост, сређеност мисли, саображавање логичко-граматичким законитостима, збијен и течан израз иманентни су Андрићевом интелектуалном стилу. Језик идеја и сугестија српског писца карактерише комуникација на нивоу виших културних потреба, извесна апстрактност и објективност.

Непостојање двосмислености, обуздавање узлета имажинације прати реч стешњена, тврда и безбојна. беседу следе изрази и реченице структурно заокруглени и подређени логичном размишљању и појмовном уопштавању. Лексика у свом примљеном значењу, оштроумност и опрезност не познају неодмереност или смишљену некоресподентност.

Вредност Андрићеве беседничке речи је у једноставности, природности и одмерености. Израз је чист, прав, непосредан, искрен, уздржанији у емоцијама и јасан. Најтежи је једноставан стил, истицао је сам писац. Одмерена реченица сугестивније и аргументованије преноси објективно намеравано значење и чини ствар сочнијим. Економичност и језичка опрезност штеде време, смањују напрезање при говорењу и слушању, уједно, омогућују одржање пажње и пријатну комуникацију.

Што већа количина мисли са што мање речи, као у пословицама дефиницијска прецизност, стилска је вредност Андрићевог говорења. Економија је у одстрањивању и стављању у заграде; у одбацивању фраза и свега онога што аутору лично може бити пријатно и драго да спомене, али је за сам предмет безначајно. Писање је у брисању, истицао је Андрић. Сумарно говорење отеловљење је не само језгровитости и сложености, већ и пуноће садржаја и смислености. Несхваћена у уском смислу речи, знак мере и финог укуса, економичност постиже елеганцију израза и једну од најдрагоценијих естетских вредности која се може имати.

Основ доброг и прегледног изражавања, јасност је прва ознака на вертикалној говорној скали. И уметничке творевине, сви су изгледи, прожете рефлексijом, све мање су извор маште и осећања. Јасноћу угрожава не само збркана реченична конструкција, него и оно насиље и варничење које настаје из насилних узајамних судара речи. Јасноћа је у одговарајућем избору речи, у тачним и подесним речима. Код Андрића, она се огледа у једноставној и схватљивој реченичној конструкцији, као и у одмереном темпу излагања и логичким паузама. Продукт Андрићеве високе културе и префињености, јасност омогућава потпуно разумевање и мисаони увид у садржину и структуру теме, у све њене делове и међусобно узрочно-последичне односе.

Аудиторијум привлачи блесак језичког сјаја и израз који је по себи ранг поезије, привлаче га снажне и заљуљане реченице, које звуче као цар звоно. Књижевноуметнички стил, делимично или у целини, излази изван оквира стандардног језика. Стилска лепота се постиже простим одступањем од прихваћеног реда речи у реченици, нарушавањем стандардне конгреуности, редуковањем реченичних фрагмената и сличним поступцима. Уметнички говор дивергира од уобичајене језичке употребе, прекорачује и пркоси нормама стандарда. Нове изражајне могућности осигуравају се стављањем речи у неприродни контекст, те неконзистентним и нервозним ритмом реченица, искиданим језиком или узимањем необавезних црта општег језика. Сликовитост, проширивање семантичке амплитуде језика, неочекиване појаве и информације настају кршењем окамењених логичких реакција и језичким девијацијама. Андрић је, ван сваке сумње, својим укупним књижевним опусом показао да поступак *онеобичавања* и *семантичких исклизнућа* излаже погибелји једностраности.

Говорење великог писца није у преношењу речи из њиховог значења у неко друго, супротно од њиховог темељног. Неуоквирење и надвладавање поетског буне здраво рецепијентово осећање, отежавају разумљивост, жив и реалистички језик. Казивање на друкчији начин, кићење књижевним украсима и замагљивање мисли које заводе на нетачну слику, несвојствени су беседи српског нобеловца.

Човек је ирационално и рационално биће. На његово понашање утичу ирационална (језичка) средства, неретко ефикасније него рационални говор. С тог разлога је сврсисходније побудити осећања него мисли.

Андрићево бесеђење се, међутим, не манифестује једино у строгој доследности и закључцима који задовољавају разум, већ у обраћању емоцијама. Прожет мислима, осећањима и жељама, оно носи у себи ванестетску и естетску димензију. Говор преферира истину и логику, али су неуздржана осећања његова укалкулисана конституента.

Из опште тежње за несвакидашњим и лепим, из неутољиве потребе да се, осим интелектуално, изречено доживи имагинативно, Андрић држи до спољашно-формалне стране. Метафоричко-значењско говорење, она двосмисленост која преовлађује међу светом духа и светом чулне супстанце, настали су из потребе да се свет исказе снажније и суптилније у свим његовим видовима. Исказивање мисли и осећања на поетски недослован начин, афективност, говорење у стању повишене свесности, уздижу материју у свести појединца.

Излагање не сме тећи недотерано, без осећајне пажње и тоpline. И обични људи размишљају и говоре у сликама, пословицама и изрекама. Свако брижљиво употребљава речи како би исказао свој естетски доживљај предмета о којем говори. Поезија је у самом језику. Естетска страна Андрићеве беседе огледа се у предоченим мислима и идејама, у форми и начину њиховог остварења, у језику и стилу. Естетско је општа и заједничка категорија свих подручја његовог израза. У природи је информативног језика да искорачи и постане макар минимално уметнички. Језик реторике, који слови као комплекснији комуникацијски дискурс, тим више полаже на афективност енергије и поетски сјај.

Естетска компонента је важна конституента Андрићевог говорења. Емоционално бојење саопштених факата, уношење лепоте у изложено и стилске фигуре дижу говор на степен садржајно-поетског, активирају различите емоционалне процесе, отварају просторе асоцијацијама, доживљајима и мислима који обузимају слушаоца. Говорење необојено осећањем, ненаграђено песничким акцентима, одузима садржини од њене свежине и саопштајног жара. Подигнуто на степен поетичности, оно се у Андрићевој речи валоризује као интелектуално осмишљен дискурс.

Природа говора, као и свака креативност, подразумева имагинацију. Као апсолутна естетичка категорија, имагинација изражава, на складан и чулима пријемчив начин, оно што је сувопарно и опоро, повезује рационалне и емотивне говорне слојеве. Нестегнута разумом, она дубље продире у садржину, ублажава рационалистички говорни слој, упечатљивије дочава. Говор празно одзвања без поетско-маштовитих елемената. Ако свака уметност тражи пут ка другим уметностима, уметност беседништва тражи пут ка поезији. Реторика која се сама сврстава у круг *уметности речи*, својом необичношћу и сликовитошћу стоји у *сестринском* односу са књижевношћу. Андрићева реч, ретко принуђена да означи оно чега нема у њеном потенцијалном значењу, у неким сегментима, даје беседи белетристичке обресе.

Осмишљеност, пун реторички погодак јесте у ономе што је речено, као и ономе што се осети и доживи, у отворености, искрености и поверењу, сажетије речено, у садржини и начину интерпретације. Инвентиван распоред речи, једна техничка *литерарна елаборација* анимира и покреће слушаоце, може изазвати дубоке и трајне емоције.

Изречена мисао, кадикад, уноси више него што је намеравано. Са становишта естетске информације, Андрићева мисао чини поруку већом и делотворнијом: „Има нас који смо више склони да на творце уметничких дела гледамо као на неме, одсутне савременике, било као на славне покојнике, и који смо мишљења да је говор уметничког дела чистији и јаснији ако се не меша са живим гласом његовог ствараоца. Такво схватање није ни усамљено ни ново.“ И обрнуто, што је више познатог, интелектуалног, некитњастог, утолико је мање информацијског и ентропијског. Језикословци истичу да се израз утолико поима уколико се, осим изреченог, схвата и оно што је пређуто.

Говорни језик је, у исто време, сликовит и емоционално обојен. Међутим, живописност и емотивност Андрићевог израза нема исти квалитет као у поетском дискурсу. Друкчијег *механизма* од израза у поетској комуникацији, естетско је у свечаном говору српског писца подређено референцијално, практично-когнитивној, а само делимично естетској служби.

Као и у причи, слушаочев слух на крају тражи свршетак као свесно прихватање закључних размишљања. Завршетак не сме ухватити слушаоце неспремним; све треба да указује на крај и призив коначности. Крај се констатује по тону свођења рачуна и у смиреном ритму. Сходно грађи и изложених ставова, Андрић потенцира на свој начин значај теме, заокружује и повезује у целину.

Завршна мисао логички проистиче из главног дела. Наметнута из напред реченог и логике ствари, завршна Андрићева мисао звучи природно, непозајмљено. Закључак беседе писца награђеног високим одличјем конвергира са уводом: „То је битно. И то је оно што сам сматрао за добро да истакнем у овом свом кратком пригодном разматрању које ћу, ако ми допустите, завршити као што сам и почео: с изразом дубоке и искрене захвалности.“

ОЧУВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА УСЛОВ ОЧУВАЊА НАРОДА**

Питање идентитета како појединца, тако и колектива, постало је актуелно у периоду глобализације која је реалност света у којем живимо, а чије последице се не могу сагледати у догледној будућности. Глобализација је предмет расправа: да ли је она талас тржишне експанзије без граница, или је то политички ток промена људског друштва? Да ли је глобализација диригован систем једне светске силе? Какве ће последице имати по идентитет појединца, односно лични идентитет и колективни идентитет? Може ли глобализација да угрози идентитет појединца и народа и услови нестанак народа? Ако сваки појединац поседује изграђен лични идентитет, ако је припадник националног идентитета народа којем припада, како ће се као личност уклопити у глобализацију, као и у нови вид европског идентитета?

Поставља се питање националног и културног идентитета. Национални идентитет се може подвести под питање колективног идентитета, које се базира на осећају заједничког наслеђа, сећања и судбине народа које се преноси са генерације на генерацију. Сама историја није довољно битна за развој националног идентитета колико је битна слика, односно перцепција историјских догађаја.

Национални идентитет подразумева: језик, традицију, обичаје једног народа, боље речено на културном идентитету израстао је национални, или је национални идентитет утицао на формирање културног идентитета. Колика је улога културног идентитета у очувању националног може се видети у политичком животу Срба у Аустроугарској монархији почетком 20. века. Српски књижевник Вељко Петровић тим поводом констатује: *Зађите само у Сомбор, Нови Сад, Суботицу, Темишвар и друге вароши Угарске, па запитајте где им се деца школују, загледајте у кућу колико има српских књига и листова, прислушајте како се у њиховим кућама говори.*¹ Отуд је била разумљива потреба неких представника српске грађанске интелигенције да приступе аналитичнијем и методолошки свестранијем погледу на националну идеју. Анализиран је актуелни став о национализму и критиковане су његове слабости са намером да се превазиђу. Основни недостатак

* maraknez@sbb.rs

** Рад је рађен у оквиру пројекта *Друштвени односи Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права са аспекта европских интеграција* бр. 47024 Републичког министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Вељко Петровић, чланци *Српска интелигенција у Угарској и Искрена реч из омладине* објављени у *Србобрану* 1904, цитирано из Вељко Петровић, *Времена и догађаја*, Матица српска, Нови Сад, 1954, стр. 519 и 521.

био је епски опредељен поглед на прошлост који је афирмисао ирационалну мотивацију, а онемогућавао рационално расуђивање.

Угледни српски јавни радник, правник, публициста и политичар Јован Јоца Лалошевић из Сомбора писао је: *Ми смо народ који се епски васпитавао, и који на борбу и на живот сувише епски гледа* (Слога 1910, бр. 42). Овакав епски карактер националне идеје било је могуће превазићи само даљим образовањем и културним радом међу становништвом. Са друге стране, отварање према европској култури, у својој хитрини, замаху и ширини отварања могло је да има за последицу и утапање у шире националне идентитете бројнијих и јачих народа. Због тога је српском народу било потребно ускладити тзв. процес демократизације, односно осавремењивање и модернизацију српског народа у институционалном и правном погледу са процесом развоја националног програма. *Демократизам као оружје и средство за ослобођење наше и за обезбеђење слободног народног живота, користан је, потребан је, добар је. Али демократизам као крајњи циљ, као правац који води интернационализму није још за нас, штетан је и убитачан [...] Јер ако је истина да ће нас демократија ослободити данашњих окова, истина је и то да нас неће демократија, него једино национализам одржати и сачувати од однарођења. Демократизам је мач, национализам је штит; у борби за опстанак и напредак потребни су нам обоје* (Лалошевић 1910).

Били су ово постулати који су чинили рефлесију новог у либералним идејама Срба оног времена. Нација је била производ моралних вредности која ствара предуслов за политичко јединство и ширу националну лојалност. Она није завршен и једном препознат чинилац, већ процес који траје и чија градација зависи од актера. Чврст темељ такве нације и њеног напретка било је осећање заједничког етничког или народног јединства и прошлости, језичка сличност и богатство, хришћанска повезаност, обичајна истоветност, традиционална блискост и карактерна личност.

Национална делатност након 1910. године код српске грађанске елите била је преовлађујућа на културном пољу. Стварање културне нације био је предуслов стварања политичке нације Срба у Аустроугарској монархији.

У политичким околностима у Монархији културно-уметничко стваралаштво и образовно уздизање становништа, као главне одлике националног рада, посебно су неговане међу бројним српским интелектуалцима у јужној Угарској, данашњој Војводини.

Тихомир Остојић, који је у то време постао секретар Матице српске, Васа Стајић, Вељко Петровић, Лаза Костић, Исидора Секулић и др. сматрали су да је неопходно побољшати образовање народа и тиме га учинити способним да постане политички јединствена нација, а не ускостранички расцепкана флукутирајућа маса. На овај начин је народ требало да се сусретне са модерним и значајним стваралаштвом Европе, упозна са актуелним тенденцијама и изгради свој модел кроз укрштање сопствених тра-

диционалних вредности и европских тековина. За овај круг интелектуалаца је, насупрот радикалном захтеву и револуционарној искључивости, метод постепености и самоусавршавања био најбољи могући начин рада на остваривању националних циљева. Концепт нације који се заснива на одлучујућој улози образовне елите једног народа има и своју савремену теоријску препознатљивост.

*Свесна интелигенција сваког европског народа ради на том, да књигом унесе своје идеје у народ, да га њиме пробуди, освети и упути напредку. Српска би интелигенција више него икоја имала разлог да се о том послу бави. Сада, кад се цео свет око нас, па и велики народи, свом вољом и снагом бацио на просвећивање и образовање најширих слојева народних, кад се највећи научници, универзитетски професори и академици, не стиде држати предавања за народ, за раднике, и писати популарне књиге, сада би српска интелигенција требала неуморно и књигом да просвећује свој народ, који је заостао у много чему, да га оспособи за утакмицу са силнима и великима који на њ са свих страна насрћу.*²

У том контексту Исидора Секулић је тих година у часопису сомборске школске омладине *Нови Србин*, уважавајући мишљење чувених суграђана писаца, постављала темељ културном национализму. Такав национализам је отвореношћу, изложеношћу и неминовним прожимањем изазивао уплашеност доминантног ксенофобног и политикантског националног опсценартства и мистицизма, а који је највише одмагао управо оном кога је требао да импресионира.

Заснован на моралним и етничким вредностима, културни национализам „требало би да нема мистике“ и „требало је савлађивати мистицизам“. Односно *тај национализам треба да је и по суштини и по облику чиста, висока култура. Култура у најбољем смислу речи. Морал, хуманизам, етика, честитост. Ваљаност и честитост и првокласност не само српска, него човечанска* (Секулић 1913). Оваква размишљања Исидоре Секулић била су блиска тезама о националном раду које је формулисао Јован Цвијић.

Он је на темељу својих дугодишњих теренских географских и етнолошких истраживања једном приликом на предавању у Колу српских сеистара 1907. године покушао да формулише карактер националне идеје српског народа.

Заговарајући *истински патриотизам*, а не *патриотизам фразе*, Цвијић је упозоравао на сву одговорност и комплексност са којим се сусреће мала и млада нација.

Његова мисао била је уперена против националне идеје засноване на мржњи према другим народима. „У свима изложеним погледима о националном раду, погледима који се оснивају само на праву и на народној сна-

² Конференција у Матици српској о 'књигама за народ', Т. Остојић (1902), *Извештај референта Редакцијског одбора*, Нови Сад, стр. 6 и 7.

зи не сме бити ни трага од онога што се зове шовинизам. Право национално осећање не сме да буде осећање мржње према другим народима, затим не сме да буде прецењивање своје вредности и права а потцењивање особина и права других народа. Обожавање, култ, прецењивање самога себе код народа је исто тако злочесто као и код појединаца. Шовинистичке тежње одговорају демагогији у политичком животу“ (Цвијић 1907: 22). Да би се то остварило, по Цвијићу, универзитет мора да буде носилац националне мисли, „односно образована интелигенција која ће морати све више да „комуницира и да долази у додир са културним светом. То је био пут формирања носећег патриотског осећања којим треба да је „прожет живот сваке и најскромније личности у држави“.

У овом контексту идеја писали су и српски интелектуалци из БиХ, а преносила их и гласила Срба из Војводине. Тако је сомборска *Слога* преузела један веома интересантан чланак из сарајевске *Српске ријечи* под називом *Наш национализам* не кријући да се у потпуности слаже са изнетим идејама. Аутор је био млади доцент географије на београдском универзитету, др Јефто Дедијер. Са значајно присутном дозом самокритичних погледа и одлучних потеза, спремних и на коперниканске заокрете, а ослањајући се на истраживања Јована Цвијића, аутор је читалачкој публици представио основне слабости национализма Срба и намеру да се оне превазиђу. Основни недостатак био је епски опредељен поглед на прошлост који је афирмисао иррационалну мотивацију, а онемогућавао рационално расуђивање. *Ми смо народ који се епски васпитавао, и који на борбу и на живот сувише епски гледа. У јавном животу не видимо целина, њихову интенцију и интерес, већ појединце, личности, махом себе као јунаке. Опијени смо личном сујетом и главни мотив јавног рада је лична слава или чак и лична корист* (*Слога* 1910, бр. 42). У таквој ситуацији није постојао континуитет националног осећања, а државна национална политика тешко да је могла да оствари стратешку идеју националног програма. Он је требало да буде последица сагледаних могућности и карактера појединца или више њих који су га припремали и који су били тамничари или обвезници погледа условљеног оквиром свог времена, али не и перспективе развоја која је могла да се створи проучавањем и научним приступом.

Наше национално осећање нам често изгледа моментално и праскаво. Ми се одушевљавамо од времена на време. У нас се измењују стања сангвиничног ентузијазма и једне страшне апатије.

Те промене имају нешто што наличи на душевно стање једног алкохоличара. Има читавих крајева који су живели дуго у једном безграничном одушевљењу, а данас су представници песимизма и скептицизма (исто).

Била је ово идеја малобројних, не само у Срба, већ уопште у оквирима европских националних покрета. Њена намера била је и да примири, прилагоди и навикне осећања према сопственом народу са потенцијалним сударом нечијег другог истоветног осећања. Отуд и многи истакнути инте-

лектуалци Европе пишу о патриотизму и национализму као о појмовима које догађајна историја међусобно супротставља.

Њихов латентни додир врло често интонира конфронтацију и прети да доведе до драматичних сучељавања. *Патриотизам, по нашем мишљењу, несумњиво припада позитивној сфери, сфери љубави. Осим тога, чини се да је нераздвојно повезан са сфером субјективног [...] Насупрот томе, националну свест посматрамо као објективно дату величину коју можемо рашичланити, просуђивати и вредновати. Национална свест је у теорији уверење, in actu највећим делом пркос. Она готово у потпуности живи у сфери надметања и супротстављања, дакле, на страни раздора. Узајамни односи нација могу бити племенито надметање [...] али су ипак остали испуњени гордошћу, похлепом, мржњом и завишћу* (Хајзинха 1996: 88).

Овај антагонизам, осведочен у ратним сукобима прве половине 20. века и раније наизглед је био незаобилазан и наметао је своју уобразиљу редоследа догађаја. Била је то формула која се огледала у надмености става да патриотско осећање условљава национализам чија се изворна побуда у неговању вредности сопственог народа губи у изливу мржње и зависти према вредностима другог народа. Реакција на упућену и усмерену сировост *вулгарног национализма* од другог народа била је истоветног идентитета. Типологизовала се и схематизовала политичка реалност додира национализама. Тако остварени шовинизми, односно извитоперени и доктринирани национализми насрнули су у свом бесу своје опсене и политичке индоктринације један на другог. Наизглед је потпуно било неизводљиво помирити национализме и вратити се њиховој широкогрудости. Погубност романтизма постао је осведочен историјски процес.

Мана овог одговора о националном идентитету са неконфликтним и афирмативним карактером била је у његовом неуспеху на пољу политичког реализма, а што је почетком двадесетог века било и те како уочљиво на простору Балкана. Потпуно је идеалистички и илузорно било очекивати *широкогрудост* и *племенитост* оних који су политичку делатност сагледавали у политикантском страначком сучељавању сопствених интереса. Елитизам, а тиме и политичка маргинализација идеје о *културном национализму* био је неминован. Ипак њена заслуга је велика јер афирмише један садржајнији културни и политички приступ и из перспективе историјског погледа отвара простор за квалитетнија разматрања.

Значај Текелијанума за очување културног и националног идентитета Срба у Војводини

Културна збивања у Војводини у другој половини 19. века условила су стварање националног идентитета, што је резултирало очувањем српског народа и његовом присаједињењу матици Србији. Оснивањем *Матице српске* 1826. године у Пешти утемељен је развој српске културе на просторима Аустроугарске монархије. Сава Текелија, угарски племић српског

породице, оснива 1838. године завод за школовање српске омладине. Текелијин завод примао је православне Србе рођене у земљама *угарске круне*, под условом да су завршили шест разреда гимназије, да слушају правне, медицинске, филозофске или техничке науке, да су сиромашни, здрави и да добро уче. Српски ђаци у Текелијануму били су дужни да изучавају словенску и српску граматику и да читају књиге о словенској и српској историји. Правила понашања и изучавање српског језика и историје одредио је Текелија својом Уредбом од 1840. године, желећи да текелијанци својим образовањем представљају елиту српског народа. Текелијанци су васпитавани у православном духу како би се одржала православна вера. Божић су у Заводу славили по српском обичају, не само питомци, већ и сви српски ђаци који би се у то време затекли у Пешти. Сваке године о Светом Сави одржавана је свечана прослава у Текелијануму.

У Текелијануму су боравили многи српски интелектуалци: Јован Јовановић Змај (као питамац, али и као управник Текелијанума), Коста Руварац, Ђорђе Бугарски, Миша Димитријевић, Гига Гершић, Ника Лугумерски, Јован Туроман, Ђока Максимовић, Ника Максимовић, Мита Поповић, Милан Шевић, Богдан Гавриловић, Радивој Кашанин, Тихомир Остојић, Лазар Томановић, Исидора Секулић, Вељко Петровић, а чести гости били су Лаза Костић и Светозар Милетић. Текелијанум је био место окупљања свих Срба, посебно ученика, студената, интелектуалне српске елите која је боравила у Пешти. Као резултат дружења српске интелектуалне омладине у Текелијануму је основано 1861. год. ђачко удружење *Преодница* (Ковачек 1997), које је имало за циљ унапређивање културе и књижевности српског народа. У раду *Преоднице* истицао се посебно млади песник, текелијанац, Коста Руварац, који се сматра оснивачем овог друштва, а име *Преодница* дао је Гига Гершић (доцније један од оснивача Српске радикалне странке и члан њеног Главног одбора). *Преоднице* и њени циљеви били су претходница за оснивање *Уједињене омладине српске*, 1866. године у Новом Саду.

Многе идеје и корисне народне акције покренуте су у Текелијануму, који је нашем народу дао више стотина интелектуалаца. Пијетет према великом народном добротвору Сави Текелији одржавао се не само међу питомцима Завода, већ и међу свом српском студентском омладином. По узору на Текелију, многи српски добротвори помагали су развој српске просвете и културе у 19. веку (Кнежевић 2006).

Следбеник Саве Текелије, Стеван В. Поповић, питамац, а потом управник Текелијиног завода од 1882. до 1918. године, окупљао је Србе борећи се за очување културног и националног идентитета.

Стеван В. Поповић, као управник установе од посебног националног значаја за српску омладину и српски народ, следећи пут Саве Текелије, истиче: *У данашњем кобном времену треба да нам је прва и стална брига како ћемо своју народност обезбедити – да не подлегне јакој навали туђе културе* (Кнежевић 2006: 168).

Као посланик у Мађарском сабору и члан Црквено-школског савета српског у Сремским Карловцима имао је утицаја на доношење одлука у области образовања. Давао је конкретне предлоге за подизање српских школа, ђачких домова, за васпитање и образовања српске женске омладине. Услед великог броја превода из туђе књижевности Стеван В. Поповић указује на драгоценост српске народне књижевности у васпитању и образовању српске омладине: *У народним нашим умотворинама има далеко крајнијега и љепшега штива, која би дјечији ум боље поучавала и дечије срце љепше питомила.*³

*Све оно што је изљуштено из душе нашег народа и као бисер низано у његовим умотворинама, што је у србској и хрватској књижевности најљепше, то треба да се употреби као најподеснији материјал за узгој наше омладине у народном духу.*⁴ Превodeћи читанке за српску децу, он је у њих уносио народне песме, пословице и песме из новије српске поезије.

Као посланик у Народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима, на Земаљском сабору Хрватске и Славоније у Загребу, у пештанском мађарском парламенту, и на седницама Међународног парламентарног скупа у Берлину и Паризу говорио је на српском, мађарском, немачком и француском језику и у своје говоре укључивао потребе српског народа из разних области, а најчешће из образовања и културе.

Био је пријатељ и дописивао се са знаменитим личностима: Јованом Грчићем, Тихомиром Остојићем, Мишом Димитријевићем, Миланом Савићем, Антонијем Хацићем, Ђорђем Рајковићем, Јованом Јовановићем Змајем, Лазом Костићем, Стојаном Новаковићем, Јованом Ђорђевићем, Ђуром Јакшићем, Ђорђем Натошевићем, Митом Нешковићем окупљајући их као сараднике *Српских илустрованих новина*, које је уређивао, и *Великог српског календара „Орао“*, који је издавао и уређивао. Текелијанум је био место њиховог окупљања, у њему је Светозар Милетић покренуо *Заставу*, и припремао скупштину Уједињене омладине српске као културно удружење. Међутим, Уједињена омладина српска била је политичко удружење, окупљала је Србе изнад 18 година у циљу очувања националног идентитета.

Имала је за циљ учвршћивање и развијање свести о националном јединству српског народа, и стварању јединствене српске државе. Том циљу подредила је целокупну своју делатност и развила је од Пеште до Цетиња, од Задра до Арада. Окупила је прогресивне снаге из Србије, Црне Горе, Боке, Далмације, Босне и Херцеговине, које су се залагале за решење наци-

³ *Говори Стевана Васина Поповића народног заступника изборног комитета шимановачкога, 9. сипечња и 13. вељаче 1900. у сједницама Сабора Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, у Загребу, Тисак краљевске земаљске тискарне, 1900, стр. 63.*

⁴ Исто, стр. 55.

оналног питања. Управник Текелијанума Стеван В. Поповић, педагог, књижевник, посланик, издавач календара, педагошких гласила, дечјег листа, првих српских збирки за децу, подржавао је идеје Светозара Милетића, упорно радећи на изграђивању културног идентитета Срба. Његово деловање у политичком животу Срба на просторима аустријске царевине било је у циљу обједињавања и просвећивања српског народа. *Српство дели Дунав и Сава, али оно тражи ипак једно земљиште, где ће моћи без зазора да слије своје осећаје – то је земљиште уметности. Камо лепе среће, да нас ова заједничка веза – књижевност и уметност што теише спаја. На овим пољима могу и треба да се братски сусретну сви српски умови, сва српска срца.*⁵

Поповић сматра да је образовање услов опстанка народа: *Без знања, без обилнога и реалистичнога знања нема у нашем веку напретка ни једном, па ни српском народу.*⁶

До Првог светског рата Текелијина задужбина ишколовала је више од 400 питомаца, који су били значајан део српске интелигенције не само у Аустроугарској, већ у свим крајевима где су живели Срби. Након Првог светског рата и присаједињења Војводине Србији, многи Срби са територије бивше Аустроугарске преселили су се у Србију, како би стечено образовање ставили у службу своје отаџбине и свог народа. Српска интелектуална елита у 19. веку и почетком 20. века образујући се у Пешти, окупљајући се у Текелијануму, чувала је свој културни и национални идентитет, чувала је и сачувала свој народ.

Закључак

Културно уздизање, откривање сопствених народних вредности, образовање и поучавање народа како би били спремни за историјски опстанак у времену које предстоји били су темељ тзв. *просвећене демократије*. Ове вредности показале су се, *на срећу*, као неизоставне, али *нажалост* као неразумљиве и тиме непотребне. Како смо видели за многе српске интелектуалце, чија непролазна дела трају до данас поменути разлог *на срећу* био је више него довољан стимуланс за рад. Залагање за културни идентитет, поштовање и уважавање своје историје и традиције, услов су очувања националног идентитета, а тиме и очувања народа. Срби у Војводини у другој половини деветнаестог, и првој половини двадесетог века, изграђивали су снажно свој културни идентитет упоредо са јачањем националног идентитета, свесни да ће на тај начин опстати као народ. Дакле, очување културног идентитета је услов очувања националног идентитета, очување идентитета појединца је услов очувања народа.

⁵ Исто, стр. 12. 215–224.

⁶ Исто, стр. 215–224.

Литература

- Гелнер 1997: Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад.
- Говори Стевана Васина Поповића народног заступника изборног котара шимановачкога, 9. сијечња и 13. вељаче 1900. у сједницама Сабора Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, у Загребу, Тисак краљевске земаљске тискарне, стр. 55, 1900.
- Кнежевић 2006: М. Кнежевић, *Стеван В. Поповић у српској култури*, Сомбор: Педагошки факултет.
- Ковачек 1997: Б. Ковачек, *Текелијанумске историје XIX века*, Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1989: Л. Костић, *О Змају*, Нови Сад: Матица српска.
- Лалошевић 1910: Ј. Лалошевић, Демократизам – национализам, *Слога*, бр. 51, 19. децембар 1910. (1. јануар 1911).
- Лесковац 1938: М. Лесковац, *Писма Стојана Новаковића Стевану В. Поповићу*, Нови Сад, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVIII/1–2, 215–224.
- Микавица 2004: Д. Микавица, *Последњи српски панкалист, политичко-филозофска биографија Лазе Костића*, Нови Сад: Стилос.
- Наш национализам*, *Слога*, бр. 42, 17 (30) октобар 1910.
- Павловић 2004: С. К. Павловић, *Србија историја из имена*, Београд.
- Петровић 1904: В. Петровић, *Српска интелигенција у Угарској и Искрена реч из омладине*, Србобран.
- Петровић 1954: В. Петровић, *Времена и догађаји*, Нови Сад: Матица српска, *Просвећивати народ*, *Слога*, бр. 19, 12 (25) мај 1913.
- Протић 1987: П. Протић, *Предговор, Лаза Костић и критика у доба националног романтизма*, Београд: Српска књижевна критика, изабрани критички радови, књига 3.
- Ренан 1907: Е. Ренан, *Шта је нација?*, Београд.
- Секулић 1913: И. Секулић, *Културни национализам*, *Нови Србин*, јануар–јуни.
- Хајзинха 1996: Ј. Хајзинха, *Национализам и патриотизам у Европи на крају XIX века*, Нови Сад: Прометеј.
- Хердер 1989: Г. Хердер, *Расправа о пореклу језика*, Сремски Карловци.
- Цвијић 1907: Ј. Цвијић, *О националном раду*, Београд.
- Цвијић 1907: Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање, Српски и југословенски проблем*, Београд: Говори и чланци.

УСМЕНО СТВАРАЛАШТВО И ИДЕНТИТЕТ СРПСКОГ НАРОДА

*Пригрлимо драго камење
наше народне поезије.
Нек га има у свакој колиби и кући,
нек има прилике свако читати –
нек пређе у крв и душу опет што је
из крви и здравог духа и племенитог
српског осећања изаврело.
Ништа вредније и ваљаније
од тога немамо.*

Јован Јовановић Змај

Увод

Српска народна књижевност представља прави драгуљ наше културне баштине. Складним јединством садржине и форме, лепотом поетског језика, ритмом, мелодијом и богатством речи, тематском разноврсношћу, композиционом оригиналношћу, дела народне књижевности остварују вишеструке уметничке домете у погледу естетског васпитања ученика и њиховог духовног развоја. Успешним и систематским подстицањем и неговањем естетских и емоционалних доживљаја, потребом проучавања уметнички вредних остварења усмене књижевности, развија се код ученика љубав према народној и уопште књижевној уметности, снаже трајне потребе да се ужива у лепоти уметничке речи, али и да се гради и обликује сопствено биће. Народна књижевност је, пре свега, уметност речи, зато песме и друге књижевне врсте изазивају снажне емоције и естетска задовољства. Међутим, осим у естетском, народна књижевност има велики значај и у погледу *моралног васпитања* будућих нараштаја. Дела народног стваралаштва прожета исправним моралним ставовима према свету и животу уопште доприносе моралном обликовању ученикове личности. Тиме деца формирају исправан став према свом народу, домовини, раду, изграђују културни и национални идентитет. Такође, утичу на развој човекових карактерних и вољних особина, као што су: праведност, истинољубивост, критичност, самокритичност, оптимизам.

* bubastojanovic@gmail.com

Ненаметљиво истицање и откривање уметнички вредних порука у делима народне књижевности може помоћи ученицима да развију свест о себи, својим прецима, прошлости, правима и дужностима, о односу према другима и њиховим потребама. Овај део књижевности доприноси успостављању ученикове свести о заснованости његових вредности на личним квалитетима, личном ангажовању и поступању, а у складу са пожељним кодексом понашања, одређеним неписаним правилима предака. На томе се заснива уважавање и поштовање сопствене личности, али и њено критичко самооцењивање, што је посебно важно данас, јер помаже ученицима да упознају боље како себе тако и друге. Ова врста књижевности својим порукама утиче на развијање учениковог правилног односа према другима у колективу и широј друштвеној заједници, али и на изграђивању сопствене личности.

Народне приче и песме певају и *говоре* у непрегледном спектру мотива, о породичним и друштвеним, колективним осећањима, расположењима, ставовима и односима. У породичним, љубавним и многим врстама обредне лирике средишње место заузимају осећања, потребе и интересовања народног човека прошлости, наших предака, али су то и потребе савременог човека. Сва дела ове књижевности поетском речју *уче* да међуљудски односи треба да се заснивају на међусобном разумевању и уважавању, на уживљавању у ситуације и духовна стања других, на саосећању са њима, на истинољубивости, правичности, критичности и поштењу, јер једино такви односи омогућују заједничко живљење, међусобно помагање и сарадњу, а тиме и просперитет једног друштва. При том, обрадом ових дела и неговањем љубави према културној и књижевној баштини нашег народа треба инсистирати на формирању националног и културног идентитета сваког појединца. У прошлости многи великани Србије, свесни значаја књижевног блага српског народа, својим несебичним радом допринели су очувању српства и неговању националног идентитета. Међу њима посебно место припада Вуку Караџићу.

Усмено стваралаштво и Вук Караџић као гласник српства у свету

Вук Стефановић Караџић, као велики истраживач народног блага, сакупљао је народне песме читавих педесет година, од краја 1813. до почетка 1846. године. Збирку је објављивао три пута, стално је увећавајући. *Мала простонародна славено-србска пјеснарица* је Копитаревом заслугом дошла у руке Јозефа Добровског, Јакоба Грима и Гетеа. Грима је одушевила снага лирских песама. Не скривајући свој занос, изрекао је да такво благо љубавне лирике није ископано после хебрејске *Песме над песмама* (Недић 1976: 128).

Нова књига, *Народна србска пјеснарица*, објављена је 1815. године после Караџићевог боравка у Срему где је од Тешана Подруговића, Филипа Вишњића, следе Живане, оца Стефана, следе Степаније, баба-Јелене и

других певача, записао неколико десетина епских и преко двеста лирских песама. Она представља велики напредак у односу на претходну, јер је у њој Вук поштовао изворност песама што представља њену посебну вредност. Објављујући своју оцену *Народне србске пјеснарице* Јернеј Копитар је истакао истанчаност лирских примера, нарочито краљичких. Анализирајући епске песме рекао је да у њима све најчешће подсећа на Хомера (Недић 1976: 128). Да би немачки читаоци још боље осетили вредност књиге, Копитар је одмах превео у целини. После немачких и чешких књижевних кругова, одушевљење за Караџићеву збирку обузимало је и друге, мађарске и руске књижевнике. Тиме је почео значајан продор српског усменог стваралаштва, пре свега песништва, у европску књижевност.

Спремајући ново издање збирке, Караџић је непрестано прикупљао песме. Многи учени људи тога доба били су му од помоћи. Лукијан Мушички му је послао *Косовку дјевојку* и још неколико песама слепе жене из Гргуревца. Међу свежењем песама Вуку је највероватније послао и песму *Смрт мајке Југовића*. Две лирске песме добио је од Стевана Стратимировића. За Вука Караџића песме су сакупљали и Јован Стерија Поповић, Петар Петровић Његош, Бранко Радичевић, Милица Стојадиновић Српкиња, Сима Милутиновић Сарајлија и други. Од старца Милије записао је песме: *Бановић Страхиња*, *Женидба Максима Црнојевића*, *Сестра Леке капетана*, *Гавран харамбаша* и *Лима*. Најбољу варијанту песме *Зидање Скадра* записао је од старца Рашка. Многи други, како обични, тако и људи од пера, сакупљали су и слали Вуку народне песме, свесни значаја његовог сакупљачког рада за опште добро целокупног српског рода.

Захваљујући тим људима Вук припрема збирку од четири књиге, под називом *Народне српске пјесме*, у којој је ујединио скоро све записе из претходне две и нове песме које је сакупио у периоду од 1815. до 1833. године. Не чекајући да се појави цело издање нове збирке, Грим је одмах поздравио излагање треће књиге. Без оклевања је хтео да обавести свет о једном у тишини започетом подухвату који ће током времена скренути на себе пажњу читаве културне Европе, а пре свега бити несумњиво благотворан за издавачеву отаџбину (Недић 1976: 130). Она (Вукова збирка) садржи у себи стихове у двадесет страница, али пуних највеличанственије природне поезије, какву нема да покаже ниједно друго словенско племе и са којим се по слаткоћи, безазлености и љупкости тешко да упоређивати чак и оно најбоље што од народних песама поседују немачки народи (Кољевић 1982: 111). Грим је своју оцену изразио тиме што је истакао да су српске песме испеване чистим, племенитим језиком од почетка до краја. Међу свим славенским народним племенима ови Срби су са својим нежним и уопште певким језиком у првом реду обдарени песмом, певањем и снагом, па се чини да је милостиво небо одувек хтело да им њихову немаштину књига надокнади божјим благословом народне поезије (Кољевић 1982: 92–93). По њему наше народне лирске песме спајају у себи најбоље особине источњачке и западњачке лирике. Оне имају мирис руже, а не ружиног уља – ка-

же Грим у приказу I и II збирке Вукових песама (Кољевић 1982: 126–127). Од епских песама, *Зидање Скадра* је за њега једна од најпотреснијих песама свих народа и времена. Најлепше песме припадају косовском циклусу. Деси ли се неки значајан догађај, вредан песме, она одједном шикне, и нико не зна на ком месту најпре, и свуда продре, стари, много слушани изрази и обрти као да се сами од себе спајају (Кољевић 1982: 118).

Подстакнут Гримовим речима и велики немачки песник Гете почео је да се интересује за српске песме. Велики песник се окренуо пре свега лирици, и то љубавној. Оцењујући наше народне љубавне песме он каже: Ма шта да је, све је дато кратко, али довољно јасно, и махом почиње каквим описом природе, осећањем предела или слутњом какве елементарне силе. Осећања су најистакнутија (Недић 1976: 131).

Литерарни квалитети српских народних умотворина такође су велики па су одувек привлачили пажњу познатих уметника и научника књижевне уметности. Сам Гете је песме првих трију Вукових збирки оценио као природне, сваке цене вредне умотворине. Ова поезија уме од нечег безазленог и наизглед нехајног да створи загонетку, али и да неприметно наниже оно шта заправо хоће да каже: као што птица која долеће најпре неколико кружи, а онда може да се одједном благо спусти на свој предмет, пошто је једно време лебдела над њим (Кољевић 1982: 86–87).

О српским усменим песмама, подстакнути Вуковим збиркама, тада пишу и многи други представници европске научне и књижевне јавности. Двојица од њих разматрају их у оквиру универзитетских предавања одржаних у Паризу. На Сорбони 1831. и 1832. године, Клод Фориел упоређује српско народно песништво са новогрчким. Десет година касније, 1841. године, Адам Мицкијевич у Француском колеџу анализирајући песму старца Милије истиче да се ни у једној књижевности не може наћи кратка поема тако обрађена, тако добро сложена у свим појединостима и довршена, као поема о женидби Максима Црнојевића. Нема ничега привлачнијег од стила тих песама, он надвисује чак и правилност и изразитост епског стила. То је врхунац савршенства који је могао да досегне словенски стил. Ово само говори о великом уметничком домету даровитих литерарних стваралаца српског народа. Њихова стваралачка способност оригиналног и непоновљивог уметничког обликовања реалне стварности напаћеног српског народа потврђује непревазиђену вредност нашег народног блага, које није мирне остављало многе знамените људе књижевне Европе, а и шире. Свакако не треба да оставља равнодушним ни наше најмлађе генерације које у њима треба да препознају огледало традиције свог народа, древни дух предака на коме ће формирати и своје национално биће.

Народна књижевност и стваралаштво великана српске књижевности

Својом непроцењивом књижевном вредношћу збирке песама Вука Карацића несумњиво су узбуркале књижевну јавност широм Европе и изазвале позитивне критике значајних људи из света књижевности. Све то утицало је да наше усмено благо буде снажан подстрек за изворно стваралаштво многих великана наше и светске књижевности. Епоха романтизма, као и многе друге епохе, поникле су на народној књижевности и фолклору. Калеидоскопско присуство усмене књижевности на неким од врхунаца српског књижевног израза указује да је богата народна традиција била и остала *вјечна зубља вјечне помрчине* и у српској, као и у толиким другим културама (Кољевић 2005: 11). Дубљом анализом литературе приметан је снажан утицај који је народна књижевност имала на литерарно стваралаштво многих код нас и у свету. Тако рецимо, Александар Сергејевич Пушкин је за своју бајку у стиху *Бајка о рибару и рибици*, рекао да је то прелепа српска бајка. Постоји велика сличност у мотивима, садржини и ликовима између нашег народног приповедача и песника и старогрчких песника и писаца Хомера (*Илијада и Одисеја*), Шекспира, Шевченка и других.

Свакако је највећи утицај усмена народна реч имала на југословенску и српску књижевност. У српској књижевности 19. века јавили су се песници чија су дела била прожета *народним духом* израженим у усменом стваралаштву. Српски романтичарски правац добрим делом произишао је из лепоте народних лирских и епских песама. Најпознатији представник ове тенденције у нашој књижевности тога доба био је песник и историчар Сима Милутиновић Сарајлија, пријатељ Вука Крацића и обожаваца Хајдук Вељка Петровића. Већ 1826. године објавио је велики еп *Србијанку* са предметом о Првом српском устанку, а десетак година касније и еп о Другом српском устанку под називом *Тројесестарство*, да би се 1840. године појавио додаток *Србијанки* под називом *Тројебратство* у коме се налазе и две подуже песме о Хајдук Вељку. И његове драме су прожете народним духом. Милутиновић је својим стваралачким интересовањем за народну реч упутио српску писану књижевност на народну поезију као извор нових стваралачких инспирација. Последњи велики пример српског романтичарског песништва, чувена песма Лазе Костића *Santa Maria della Salute*, такође, не заобилази нашу усмену књижевност, јер је грађена у лирском десетерцу. Целокупна епска, лирска и драмска поезија тога доба биле су под снажним утицајем народне речи. Чак је и Његош своје прве учитеље у писању имао у народним гусларима, а и сам је радо певао уз гусле. Међу песницима нико није тако добро познавао и осећао оно што је најрепрезентативније у народном песништву као он. Зато је усменом изразу у *Горском вијенцу*, моћној синтези слике и звука, дао нов поетски сјај (Златановић 1996: 187).

Подстакнути Вуковим сакупљачким радом многи наши познати књижевници и сами су сакупљали и издавали збирке усменог стваралаштва. Тако на пример, пословице је Стјепан Митров Љубиша расуо по страницама *Причања Вука Дојчевића*. Лаза Лазаревић је записивао пословице, а као студент и драмске игре. Љубомир Ненадовић је записао знатан део ратничко-патријахалних анегдота. Јанко Веселиновић је објавио збирку *Севдалинки*. Стеван Сремац је у *Ивковој слави* и *Зони Замфировој* дао прегршт усмене лирике нишкога краја. Бранислав Нушић је, као етнограф краја у коме је службовао, објавио књигу *Косово* која садржи и народне песме, здравице, пословице, загонетке и приповетке. Милован Глишић је сакупљао народно благо и издао читаву збирку народних песама 1872. године. Јован Јовановић Змај је бележио народне песме, а касније и сам стварао у народном духу. Његова наклоност према народним песмама је очигледна. Веома видљив и јак утицај народне књижевности на Змајево стваралаштво посебно је очигледан у стиховима под насловима: *Девојка чека драгог*, *Двоја врата*, *Зора руди*, *Дика Јела* које је испевао полазећи од примера љубавне и сватовске лирике свога краја, Бачке и Срема. Многа његова дела испевана су у епском десетерцу, или комбинацији симетричног осмерца са петерцем. Василије Радикић у својој студији *Змајево песништво за децу* (Радикић 2003) показује у којој мери је Змај био везан за народну традицију, на који начин је посезао за народним песништвом и тражио инспирацију у том непресушном врелу мудрости.

Нобеловац Иво Андрић, у свом књижевном делу овенчаном светском славом, оживео је људске ликове појединих сакупљача усменог блага. Сликао је певање народних песама: задржавајући се некад и више на њему, уводио га је с посебним осећањем у густо ткиво својих књижевних творевина. За прву приповетку, *Пут Алије Ђерзелеза*, добио је значајан подстицај из народног песништва. У своје стилу показао је блискост са стилем наше усмене литературе. Његова дела богата су стиховима из народних песама. Народне легенде Андрић помиње највише у роману *На Дрини ћуприја*. Ту је приметна легенда о зидању вишеградског моста: о Раду Неимару, који је морао живети стотинама година да би саградио све што је лепо и трајно по српским земљама, о вили бродарици која омета рад, о двоје узиданих близанаца – Стоји и Остоји – о мајци која доји своју жртвовану децу кроз отворе на стубовима, о млеку које већ стотинама година тече из зида на.

Колики значај Андрић придаје усменој легенди, нарочито њеној филозофској поруци, показао је небројено пута. То је истакао и једном приликом у Стокхолму када је рекао: Можда је у тим причањима, усменим и писменим, садржана права историја човечанства и можда би се из њих могао бар наслутити, ако не и сазнати, смисао историје (Недић 1976: 207). Чињеница је да је велико познавање народне књижевности, између осталог, било Андрићу од велике помоћи да дође до складног израза. Утицај народног стваралаштва огледа се и у структури његове реченице, та сличност се

пре свега, огледа у *дужини* (Недић 1976: 217). Андрић је у своју реченицу примао и устаљене изразе из народне књижевности. Често им је удахњивао нову снагу.

Богата усмена књижевност врањског краја оставила је видљив траг у души великог врањског писца Борисава Станковића. Баба Злата је свог унука водила у староврањске домове где је будући писац упознао лирско певање, уживао у сеновитим баштама и гостинским собама, опојном мирису липе и хладовини дуда, где се уз народну причу и песму надахњивао за своје касније уметнички вредно књижевно стваралаштво. Није случајно Стојан у *Певцима*, прототип пишевог оца, најснажније насликан лирски певач у српској књижевности (Златановић 1996: 188).

Народно усмено стваралаштво и традиција значајано су утицали и на друге врсте уметности. Постали су велика инспирација у сликарству и музици. У време процвата народне књижевности настале су многе значајне ликовне композиције Стеве Тодоровића, Ђорђа Крстића, Уроша Предића и других. Сликара Паја Јовановић је крајем 19. века насликао чак двадесетак композиција са мотивима из српске историје и традиције (*Свети Сава крунише Провенчаног, Свети Сава измирује браћу, Прича о боју на Косову...*). Српска духовна црквена музика у ово доба почиње да доживљава прави препород. У хармонизацији за вишегласни хор добија облике и форму уметничке музике зрелог израза захваљујући Корнелију Станковићу, који је мелодије лаичке духовне песме хармонизовао у хор, а касније је то наставио Мокрањац.

Народна књижевност у функцији очувања идентитета српског народа данас

Поштоваци усменог књижевног блага, свесни његове непроцењиве вредности и значаја који има у естетском и моралном васпитању будућих генерација, а пре свега у обликовању националног идентитета, не слажу се са досадашњим третманом овог дела књижевности и на све начине покушавају да скрену пажњу јавности, просветним властима и осталима који су, посредно или непосредно укључени у образовни систем наше земље, на вредности и огроман значај који народна књижевност и народно стваралаштво имају за очување националног идентитета једног народа.

Чињеница са којом се многи данас слажу је да дела књижевне прошлости не треба оповргавати зато што су написана у складу са поетиком свог, а не нашег времена, да их не треба одбацивати зато што су другачија од савремених остварења и модерних схватања уметничког стваралаштва. У делима књижевне прошлости треба трагати за оним што је живо у садашњости (Елиот 1963: 33–34). Треба настојати да се чува језик традиције као опомена да ће српски род живети све дотле док улаже своје умне снаге у тумачење значења речи које ишчежавају, али које су богатство и документ постојања (Смиљковић и др. 2009: 177) српскога народа. Значај и ве-

личина даровитих народних приповедача и песника, великих бораца за српски језик и српски род, омогућила је нашим прецима да из паганског незнања уђу у цивилизацијске кругове културне Европе и покажу ко смо, шта имамо и колико вредимо. Борба Вука Караџића и његових истомишљеника да народни говор буде основица књижевног језика и његов богат сакупљачки рад учинили су да Срби својом усменом књижевношћу оставе снажан печат на културни живот Европе, али и шире. Његовање љубави према усменој књижевности нашег народа као и продубљивање знања о прошлости и великој борби наших предака за очување језика, духа српства, чување својег *ја* допринело би развијању свести најмлађих генерација о традицији, о вредностима које наше народно књижевно благо чине непревазиђеним и данас актуелним у свету. Језик, писмо и књижевност једног народа део су његовог културног идентитета, део националног блага. Зато борбу за његово очување и заслужено место морамо наставити и даље, јер како истиче велики жупан Стефан Немања:

Чувајте, чедо моје мило, језик као земљу. Реч се може изгубити као град, као земља, као душа. А шта је народ изгуби ли језик, земљу, душу?

Сви велики народи света моћни су и велики зато што се не стиде својих корена и са поносом чувају успомену на своју прошлост, а са пажњом и пијететом приступају делима из тог периода. По узору на њих требало би да и ми са много више пажње приступамо нашој књижевној баштини, да васпитавамо млађе нараштаје да имају другачији однос према прошлости, јер кроз народну реч јача љубав према прецима, прошлости, култури, традицији. Дела народне књижевности заступљена су у наставном плану и програму основне школе, али се недовољно пажње поклања проблемима њихове наставне интерпретације; не узима се у обзир да је временска дистанца све већа, да су могућности ученика за разумевање и доживљавање ограничене. Промене кроз које пролази наше друштво намећу озбиљну потребу за мењањем односа према овом делу књижевности, као и начину интерпретације у настави.

Тражећи нит која спаја *некад* и *сад*, при наставној интерпретацији постепено и ненаметљиво требало би да уводимо најмлађе у занимљиву, а истовремено славну далеку прошлост српског народа, чиме је приближавамо, а она им постаје доступна, разумљива и подстицајна за лично ангажовање. Тиме се руши временска баријера са које је данас доживљавају, јер народно песништво није само прошлост, народно песништво је и садашњост, али и будућност.

Закључак

Народна књижевност има моћ да свестрано васпитава и развија ученикову личност, морално је обликује, јача, духовно оплемењује, чини је комплетнијом, емоционално богатијом, морално снажнијом и интелектуално моћнијом. Ученик на примерима народног стваралаштва буди и јача интересовање за моралне проблеме, развија потребу за естетским доживљајем ствари које га окружују; снажи и изоштрава моћ естетског и моралног опажања, као и моралног и неморалног поступања; васпитава вољу, изграђује позитиван карактер, оплемењује себе у духу српства. Љубав према себи и другима, несебични поступци, алтруизам и пожртвованост јачају и духовно богате његову личност, развијају патриотска осећања, негују љубав према домовини, природи, животу уопште. Својом оригиналношћу, богатством, слојевитошћу и језичком лепотом, од свог постанка до данас, народна књижевност је имала непревазиђену *естетску, литерарну, васпитну и забавну* функцију у друштвеној заједници којој припада. Она је представљала, чувала, преносила и богатила садржаје духовне културе српског народа. Дела народне књижевности и народни језик, који кроз њих живи, чувају слику једног малог, напаћеног, али духовно моћног, интелектуално јаког, издржљивог, моралног народа на Балкану. Она су огледало културне традиције, документ историје, јер сликовитија су сведочанство о човеку прошлости него многи материјални споменици. Зато је брига за језик, за усмену књижевност и писмо нашег народа данас борба за очување идентитета српског народа. Сви посленици писане речи (просветни радници, издавачи, књижевници, уредници ТВ програма, сви јавни радници и остали) требало би да воде *битку* за српску реч, српску ћирилицу, српску поезију и прозу, као што је водио Вук Карацић, јер тиме воде битку за себе, своје потомке, свој народ, своје *ја*.

Позивамо се на речи Јована Јовановића Змаја са почетка рада и понављамо да је свака нова генерација не само песника него и осталих посланика рада и стваралаштва, почињала на народним песмама и приповеткама, јер изговарамо у себи те древне, ко зна кад срочене песме, загонетке, пословице, враџбине, клетве и бајке, и оне искрсавају пред нама у новом, неслућеном сјају, у ненацетој свежини, као да су данас настале, како истиче Васко Попа. И тако ће бити докле год буде сунца и земље и нашег чаробног језика. Докле год буде наше стално обнављане љубави, увек друкчије и увек верне народној поезији. Овим опомињемо да је брига за наше културно и књижевно благо лични и професионални задатак сваког од нас, али и цивилизацијска одредница друштва, јер без прошлости нема будућности.

Литература

- Елиот 1963: С. Т. Елиот, *Традиција и индивидуални таленат*, Изабрани текстови, превела Милица Михајловић, Београд: Просвета.
- Златановић 1996: М. Златановић, *Народно песништво данас*, Право и лажно песништво, Деспотовац, 187–192.
- Карацић 1964: В. С. Карацић, *О српској народној поезији*, приредио Бора Маринковић, Београд: Просвета.
- Клеут 2003: М. Клеут, *Српска народна књижевност*, Нови Сад: Академска књига.
- Кољевић 2005: С. Кољевић, *Вјечна зубља, Одјеци усмене у писаној књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кољевић 1982: С. Кољевић, *Ка поетици народног песништва*, страна критика о нашој народној поезији, Београд: Просвета.
- Недић 1976: В. Недић, *О усменом песништву*, приредио Мирослав Пантић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Радикић 2003: В. Радикић, *Змајево песништво за децу*, Нови Сад: Змајеве дечје игре.
- Смиљковић и др. 2009: С. Смиљковић, Р. Жугић, С. Стојановић, *Настава српског језика на дијалекатском подручју*, Врање: Учитељски факултет у Врању.

Секција за библиотекарство

ПРИСТУПИ И ПОГЛЕДИ НА СРПСКЕ КАЛЕНДАРЕ ДО 1941. ГОДИНЕ

1.

На календаре, као на датумаре незауостављивог времена и као на периодичне публикације занимљиве садржине, најчешће помишљамо на почетку сваке године и низа православних празника. Тада се редовно подсјећамо да их, због различитих бројчаних ознака, православни и католици не славе у исто вријеме. Веома дуга подјела на источно и западно хришћанство, условила је и настанак различитих календарских публикација. У томе је и српски народ приложио и свој удио, који никада није заборављен, иако је он различито прихванат и оцјењиван. Тако је настала и растурена литература о српским календарима, коју можемо да посматрамо као несистематизовану, нецјеловиту и недовољну. То стање није ни оправдано, а ни прихватљиво, али нам је узалудно чуђење што се оно задржало од његових нејасних почетака до овога времена.

Да бисмо бар у контурама спознали токове у настајању српских календара и прихватили их без предрасуда и превеликих емоција, неопходно је право научно истраживање, које би нам дало и довољно аргумената за објективно оцјењивање. Та литература није систематизована, па је за њено представљање неопходна велика научна предспрема и прави интелектуални напор. Овдје ћемо изложити парцијалне назнаке ове занимљиве теме, без крупних намјера и истраживачког заноса.

Од почетка 18. до средине 20. вијека, за наш народ је приређен и објављен замашан број календара, па је већ дуже оправдано устаљен појам *српска календарска књижевност*. Ипак, ни календарима као дијеловима наше особене периодике, а ни тој календарској књижевности, није још дата потпуна и исправна стручна и научна оцјена. Нијесу чак устаљени ни прихватљиви методи у вредновању наших календара, нити је дата приближно сагласна оцјена њихове опште и укупне вриједности за културу, књижевност, просвијећеност и духовност српског народа. Већ је уочено непотпуно, па и нестално представљање српских календара у југословенским енциклопедијама објављеним у 20. вијеку.¹

* maksimovicm@sbb.rs

¹ Димитрије Вученов: *Како су представљени алманаси у нашим енциклопедијама*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1971, XXXIX, 3–4, стр. 314–350; Миодраг Матицки: *Алманаси код Срба и Црногораца*,

Није само недовољно досадашње представљање српских календара (сведено највише на кратке осврте и на енциклопедијске одреднице) прави повод за друкчије и свестраније писање о њима. Много јаче разлоге за ново посматрање и оцјењивање треба налазити у неоспорном, а још неизмјереном доприносу српске календарске књижевности као цјелине. То тражи и исказивање више присности према календарима и њима сродним алманасима, а и одупирање оним грубим схватањима да се они не треба да приређују у данашњем времену. Ово је тема која је већ дуже предмет нашег интересовања, уз паралелно приређивање календара Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“.²

У олаком и површном приступу, има и оних историчара наше културе који мисле да о српским календарима знају довољно да задовоље своју основну радозналост. Тај површан, па и недопустив однос према овој посебној врсти стваралаштва, није могуће у нас одједном измијенити, јер је он превише укоријењен. Српски календари су у цјелини маргинализовани у стручним и научним приступима, па то тражи и јачу и свестранију одбрану њиховог угледа. Свјесни таквог неприхватљивог односа, а и тешког мијењања устаљених погледа према нашим календарима, ипак нам се чини да ово наше писање неће бити само узалудан покушај.

За наш почетак, најприје се усмјеравамо на визуелне утиске које примамо у листању старијих календара: посебан спољни изглед, јасна унутрашња структура, која започиње календаријумом, затим илустровани прилози (фотографије или репродукције умјетничких слика), карактеристична врста писма којим су штампани, уз калиграфски обликована иницијална слова. Затим се наше усмјерење окреће према њиховој садржини, испуњеној поучним, забавним, стручним и литерарним текстовима. Они нам тако откривају намјере приређивача и уредника да су њихови календари превасходно препоручени читаоцима који немају антирелигијску одбојност, а ни идеолошку искључивост. У коначном збиру, открива се да је суштински циљ календарâ да се на приступачан, популаран начин представе значајна сазнања и домети у разним научним, техничким, књижевним и умјетничким видовима властитог народа и у укупним цивилизацијским токовима.

У 18. вијеку, када су штампани први српски календари, свештенство Српске православне цркве имало је кључну улогу у њиховом припремању, одобравању и штампању. Календари су били и врло погодан облик

Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1975, LXI, 3–4, стр. 227–235.

² О томе у текстовима В. Максимовића: *Уз „Просвјетин“ календар за 1993. годину*, Календар Просвјета за 1992. годину, Фоча, 1992, стр. 17–18; *Календар и данашњица*, Календар Просвјета за 1994. и 1995, Србиње, 1994, стр. 17–18; *Први период „Просвјетиних“ календара (1905–1914)*. (Зборник) Српска проза данас. Сто година „Просвјете“ и њених знаменитих личности, Билећа–Гацко, 2003, стр. 329–345; *Српски календари у прошлом и нашем времену*, Календар Просвјета 2006, Пале, 2006, стр. 17–20.

духовне подучења вјерника, али и начин обавјештавања о црквеном дјеловању и практичном раду архијереја, монаштва и парохијалних свештеника. Већ у почетку, приређивачи у предговорима или напоменама посебно наглашавају да календаре намјењују своме народу и српском отачеству. У томе је био изричит већ Захарије Орфелин (1726–1785), кога с пуним правом треба сматрати зачетником српске календарске књижевности.

Већ у утврђивању основног хронолошког реда, којим су српски календари настајали од средине 18. вијека до наших дана, намеће нам се историографски приступ у њиховом разврставању, посматрању, анализирању и прихватању. Ипак, овдје немамо намјеру да стриктно означавамо фазе, прилике и потпуну садржину календара, који би били замјена за њихову историју. За такав крупан рад су неопходни друкчији подстицаји и знатно шири захвати који, на стварним темељима, уобличавају укупне историјске, социјалне и просвјетне прилике и окончавају се чврстом синтезом свих сазнања која су уткана у наше календаре.

Као први предуслов за њихово историографско представљање, неопходна је цјеловита и поуздана библиографија српских календара, која у нас још није комплетно објављена.³ Тако би се најприје утврдио њихов укупан број, имена њихових приређивача, уредника и издавача, као и штампарије и мјеста гдје су они објављени. Тек након тога поузданог библиографског путоказа, требало би обавити разврставање наших календара према њиховом профилу, садржини и намјени или, пак, према хронолошком реду.

Веома би било битно утврђивање институција (државни органи, друштва и црква) или појединаца, који су стајали иза приређивача календара, а затим и назначаване социјалне структуре и образовног нивоа претплатника и читалаца. Тако би се боље уочило да је програмирано и намјенско издавање српских календара одређивало и њихову основну садржину, као и избор приређивача, уредника и сарадника. Све то од данашњих оцјењивача календара тражи предспрему, стручност, али и велику вољу и истраживачке напоре. Сада се не примјећују никаква планирана представљања српских календара, нити се њиховом историјом бави нека научна и културна институција. То још више подстиче да се српски календари обрађују бар у парцијалним радовима појединаца – историчара српске културе.

2.

Национални ослободилачки покрет против Турака, који је био посебно изражен у двије буне (1804. и 1815. године), завршен је стварањем нове српске државе на релативно малом простору у односу на укупну ши-

³ Дјелимичан библиографски попис налазимо у: Миодраг Матицки: *Библиографија српских алманаха и календара I*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1986, као и у *Српској библиографији. Књиге 1868–1944. Књига 8*, Народна библиотека Србије, Београд, 1992, стр. 5–489.

рину Српства. У кнежевини Србији, којом је низ година аутократски управљао насљедњи кнез Милош Обреновић, дошло је до правог развоја просвјете, културе, књижевности, штампарства и издаваштва. Међу разним штампаним књигама, били су и календари. Осим православне цркве, која је у томе имала претежно покровитељску улогу, о објављивању календара брину највише појединци, а дјелимично и српска државна власт. Она у њима налази и практичне начине властите пропаганде и прокламовања својих националних и политичких концепција и циљева.

Најбољи доказ непосредног државног интересовања за српске календаре испољио је управо кнез Милош Обреновић. Он је лично надгледао припремање и објављивање *Календара Књажевства Србије за 1841. годину*, изричито тражећи да се његов родослов уврсти у тај календар, а по реду који је сâм сачинио.⁴

Још наглашенију националну садржину и намјену српски календари су добили у првим деценијама 19. вијека, када се у Србији обнавља национална држава послје вишевијековне турске подјармљености. Српском народу је требало дати нову просвијећеност и ојачати укупну православну духовност и културу. Послије просвјетитељских идеја и рационалности Доситеја Обрадовића, у пробуђеном националном заносу, као снажном одјеку европског романтизма, нови српски ствараоци су настојали да подстрек налазе у искону и бићу властитог народа. И поред свих различитости, отпора и препрека, Вук Стефановић Караџић (1787–1864) је утемељио и остварио трајне и непревазиђене погледе на српски језик, изворну (народну) књижевност, фолклор и историју. Био је прави, непатворени изданак неуништивног српског стваралачког духа. У оквирима тога времена, које данас изгледа и бурно, романтично и заносно, али и препородно, тако да се из њега не издваја ни врло рационални лик Вука Стефановића Караџића, српски календари су имали јасну и важну националну функцију.

Српски календари нијесу приређивани према чврсто утврђеном националном, идеолошком и културном програму. Познато је да таквог националног акта и није било. Ипак, у дугом временском слиједу, који су означавали сваковрсни историјски датуми и догађаји и друштвене појаве, српски календари су били слика свога времена и одраз општег стања и судбине српског народа у цјелини. Суштина и укупна садржина календара који су објављивани, па и њихова филозофска и духовна спознаја, неодвојиви су од оних који су их приређивали. Тако су остављали јасан печат времена у коме су живјели и опстајали, казујући јасно или дискретно и своја политичка увјерења и погледе. Понекад смо запањени колико су неки календари приређивани смионо, а пријатно нас импресионира интелектуална снага и образовни ниво приређивача.

Сви су они, за своје вријеме и прилике, били изнимне и истакнуте личности, а веома често литерарни ствараоци и културни прегаоци. Тако

⁴ Миодраг Матицки: нав. дјело, стр. 23.

се, у нашој визији која има емотивну основу, издвајају они који су били видљиве ознаке у појединим етапама српске календарске књижевности, па и наводимо њихова имена: Захарије Орфелин (1726–1785), Димитрије Давидовић (1789–1838), Вук Стефановић Караџић (1787–1864), Димитрије П. Тирол (1793–1857), Јован Хацић (1799–1869), Димитрије Милаковић (1805–1858), Јован Стерија Поповић (1806–1856), Атанасије Николић (1803–1882), Љубомир П. Ненадовић (1826–1895), Данило Медаковић (1819–1881), Јован Сундечић (1825–1900), Стеван В. Поповић (1844–1918), Александар Сандић (1836–1908), Јован Јовановић Змај (1833–1904), Лазар Томановић (1845–1933), Никола Т. Кашиковић (1861–1927), Антун Фабрис (1864–1904), Дионисије Миковић (1861–1942), Ђорђе А. Чокорило (1874–1923), Светозар Ђоровић (1875–1919), Ристо Радуловић (1880–1915), Никола Видаковић (1867–1947), Перо Слијепчевић (1888–1964), Ђорђе Пејановић (1878–1962), Мирко Максимовић (1890–1946) и други.

На непосредан начин стичемо и врло битан утисак да су приређивачи и издавачи српских календара били веома свјесни њиховог значаја, а и прилика у којима су они настајали, као и образовног нивоа и конкретних захтјева њихових читалаца. Ако се присјетимо свих приређивача српских календара од давног па до новијег времена, онда нема дилеме да су то, са понеким изузетком, били свјетовна лица врло јасног националног усмјерења. Зато су и њихови календари, испуњавајући народне захтјеве, били знатно садржајнији од оних које су припремали православни свештеници и објављивале званичне институције наше цркве. Њихови календари су били шематизовани, па су се углавном састојали од календаријума и главних православних молитава, уз неке додатке корисне за народни живот (датирање вашара, сајмова и народних свечаности, зодијачки знакови и мјесечеве мијене). Ти су календари имали јасну намјену да, поред осталог, помогну утемељењу и јачању вјерских осјећања, а и националних ознака истакнутих српских светитеља.

3.

Нашу неизбјежну пажњу изазивају они наслови наших календара, који су узети из наше народне лексике, а затим допуњени поднасловима или продуженим насловима у којима се редовно исказује српско национално име. Посебно су били симболични наслови *Даница* (према народном имену планете Венере), *Орао* и *Орлић*, као симболи слободе и небеског пространства. Њима се придружују и асоцијативни и метафорични наслови: *Грлица*, *Голуб*, *Голубица*, *Ласта*, *Звезда*, *Звездар*, *Змај*, *Зора*, *Зорица*, *Ружица*, *Јавор*, *Зимзелен*, *Бриљан*, *Цвеће* и други.

Српски календари су носили имена и разних наших топонима: *Авала*, *Београд*, *Бока*, *Балкан*, *Војводина*, *Делиград*, *Гружа*, *Захумље*, *Златар*, *Ловћен*, *Зета*, *Колубара*, *Мостар*, *Србобран* итд. Такође су означавали и ужу географску припадност: *Банаћанин*, *Бачванин*, *Београђанин*, *Босанац*,

Далматинац, Херцеговац, Личанин, Шумадинац, Мачванин, Новосађанин, Шапчанин, Драгачевац и други. Иза тих назива, сваки календар је подразумевао и своју ближу намјену, а у честим случајевима, прикривао је прави национални идентитет пред туђинском државном цензуром.

Веома је широк географски простор на коме су припремани и штампани српски календари: у Венецији, Бечу, Будиму, Женеви, Питсбургу (САД), Темишвару, Солуну, Цариграду, Дубровнику, Чикагу, Бизерти, Сегсарду (Мађарска), Београду, Новом Саду, Загребу, Великој Кикинди, Сарајеву, Сремској Митровици, Великом Бечкереку (Зрењанину), Панчеву, Земуну, Чуругу, Сегедину, Суботици, Бечеју, Крагујевцу, Сремској Каменици, Битољу, Сентомашу (Србобрану), Осијеку, Чачку, Цетињу, Никшићу, Сомбору, Сремским Карловцима, Задру, Пожаревцу, Приштини и другим мјестима.

На знатном броју српских календара нема имена њихових приређивача, па ни уредника, већ само назив штампарија и мјесто гдје су они објављени. Та приређивачка анонимност била је, свакако, условљена и околностима, које данас и не можемо прецизније означити. И док та појава остаје непознаница, уочавамо и имена више приређивача који импонују дужином бриге о календарима и бројем оних које су лично приредили. Међу прве треба споменути Димитрија Давидовића који је, од 1815. до 1835. године, приредио девет *Забавника*. Вук Стефановић Караџић је у распону од 1826. до 1834. године припремио пет годишта свога забавника „Данице“. Димитрије П. Тирол је у Темишвару објавио три *Банатска алманаха* за 1827, 1828. и 1829. годину, као и два календара *Уранија* за 1837. и 1838. годину. Сарађујући са књижаром и издавачем Глигоријем Возаревићем из Београда, Јован Хацић (књижевни псеудоним Милош Светић) је, од 1839. до 1844. године, приредио пет календара *Голубица*. Од 1850. до 1859. године Данило Медаковић је у Новом Саду припремио и објавио десет „Годишњака Великог календара Војводства Србије, како се он најприје звао.

Све ове бројке приређених и објављених српских календара изгледају скромне када се дође до Стевана В. Поповића, који је од 1875. до 1902. године припремио и објавио чак 27 годишта свога календара *Орао*. Они су штампани у Новом Саду, Будимпешти и Сремским Карловцима. Уз Поповића треба придружити и врло активног Александра Сандића, који је урадио двадесет бројева *Годишњака Великог Српског илустрованог календара* (од 1871. до 1892. године).

Упамћен је релативно мали број састављача календаријума, јер су њихова имена, по неком необјашњеном обичају, изостављана. Смисао њиховог посла није био нимало лак, ни једноставан. Он је подразумевао упућеност у астрономију и метеорологију (у положај Сунца, мјесечеве мјене, помрачења, зодијачке знакове, временске прогнозе и друго), као и у црквено рачунање времена, са покретним празницима и преступним годинама, у разлике између старог јулијанског и новог грегоријанског календара. Требало је знати и елементе јеврејског (*јудејског*) и мухамеданског ка-

лендара. Иако су били везани за нашу, православну цркву, састављачи календаријума нијесу сви били и свештеници.

У прегледању низа наших календара, открили смо само ове састављаче календаријума: Александра Сандића, Андрију М. Матића и Милана Мратинковића, који су били професори гимназија и богословија. Само је Сандић остао познат, али не као састављач календаријума, већ као близак сарадник Вука Стефановића Караџића, писац више књига и приређивач низа годишта *Великог српског илустрованог календара* у Новом Саду. Андрија М. Матић је припремао календаријум за публикације *Орао* у Новом Саду и *Неретљанин* у Мостару. Остао је забиљежен и као писац чланка *Јубилеј календара „Орла“*. *Поводом педесетогодишњице* (Велики српски народни илустровани календар за преступну годину 1924, Нови Сад, [1923], стр. 17). Милан Мратинковић је био професор сарајевске Богословије (до рата 1941. године) и састављач календаријума у сарајевским календарима *Просвјета* и *Братство*.

Илустративни прилози постали су видљива ознака српских календара од друге половине 19. вијека. Они су помагали да се код читалаца створи пријатнији визуелни утисак, као и да остане сликовит траг о одређеном времену и људима у њему. Када су се у томе осјетиле све јаче потребе и створили погодни технички услови, објављивани су и посебни *илустровани календари*. Као њихове илустрације, објављене су репродукције сликарских радова (цртежи, портрети и пејзажи) чувених српских сликара (а нарочито Паје Јовановића, Марка Мурата, Влаха Буковца) као и појединачне и скупне фотографије. Сви они данас имају и посебну документарну вриједност.

Сликари-илустратори, те ликовни и технички уредници календара били су доста вични томе послу, па су испољавали не само жеље будућих читалаца, већ и своја индивидуална естетска схватања. Они су чешће остављали анонимни, али би се, уз више напора, могла утврдити и многа имена оних који су били непосредни илустратори наших календара. Имена сликара су готово редовно навођена. На сликама су најчешће били мотиви из српске националне историје и наше знамените личности (Свети Сава, цар Душан и кнез Лазар, посебно). Такође се запажају фотографије српских, руских, грчких и палестинских православних храмова и репродукције светачких икона.

Посебну вриједност, коју данашњи истраживачи наше прошлости налазе у српским календарима, представљају читуље (некролози) разним личностима, истакнутим у јавном животу свога времена. Осим у календарима, о некима од њих и нема писаних података. Најчешће су то били скромни и вриједни људи, који су се истицали својим добротворним помагањем православних храмова, српских школа, просвјетно-културних друштава и научних установа. У календарским читуљама о њима увијек је истицан њихов српски и православни идентитет. По обичају, некролози су

објављивани анонимно, па се тако и не зна ко стоји иза благонаклоног представљања покојника.

Не можемо се ослободити основног и битног утиска да су српски календари од самог почетка припремани и објављивани и у неповољним условима за њихове приређиваче, уреднике и издаваче. На самим почецима (у 18. вијеку) Срби нијесу имали властитих штампарија, па су њихове књиге објављиване и далеко од отаџбине (у Венецији, Бечу, Будиму, Лајпцигу, Цариграду и другим градовима). Големи дио српства је и касније (у 19. вијеку) остао под туђинском влашћу, која није била наклоњена православној вјери, српској просвјети, култури и књижевности. Тако су српски календари, објављивани на територији аустроугарске монархије, морали да трпе строгу државну цензуру, па и оштре обрачуне према њиховим приређивачима и штампарима. Зато нам ти календари и данас изгледају привлачнији за уочавање српског књижевног и културног идентитета у времену које је запамтила наша историја.

4.

У првој половини 19. вијека српски календари су настајали и самоиницијативом појединаца, иза којих нијесу стајале ни црквене, а ни државне власти. Пратили су их зато отпори неистомишљеника, а и државних институција, али су ипак биле најтеже материјалне околности, односно штампарски и пословни трошкови. Да би се то стање отклонило или бар ублажило, јер им продаја није била унапријед обезбијеђена, приређивачи календара су благовремено објављивали огласе, најављујући њихов излазак и тражећи претплатнике или *пренумеранте*.

Чини нам се да је у томе посебну спретност испољио Вук Стефановић Караџић, који је, као и за штампање других својих књига, тражио на разне начине, а највише преко својих пријатеља и присталица, пренумеранте за штампање својих календара *Даница* за 1826–1829. и 1834. годину. Њихова имена, уз додавање њихових занимања, титула и мјеста живљења објављена су у свим тим календарима. Данас су то занимљиви подаци о читаоцима календара и о веома широким просторима на којима су они растурани и популарисани. Вук је у томе био најбољи примјер, иако је то била пословна пракса и других приређивача и издавача. И они су објављивали огласе и нудили пренумерантима утврђене попусте у цијени свога календара. Чинио је то већ Вуков претходник Димитрије Давидовић, а још интензивније они који су дошли иза њих.

У неизвјесним материјалним приликама у којима су штампали своје календаре, приређивачи су тражили не само добротворе међу богатим људима, већ и претплатнике у разним друштвеним слојевима – у државним чиновницима, свештеницима, учитељима, трговцима и земљопосједницима, па чак и међу ученицима. Претплатнике или пренумеранте налазили су наклоњени скупљачи који су, на име накнаде за свој труд, добивали на по-

клон један примерак календара, ако су успјели да нађу десет претплатника. Они су најчешће слали новац унапријед штампару календара или директно његовом приређивачу. Пренумеранти су имали и попуст у односу на коначну цијену календара. Њихова имена, занимања и мјеста боравка навође-на су на видљивом мјесту у календару, најчешће на његовом крају. Да би се дошло до претплатника, приређивач календара или његов штампар објављивали су јавни оглас (*Објављеније*) о основној садржини и времену када ће се календар појавити из штампе. Тако су поступили, на примјер, Димитрије Давидовић (у своме *Забавнику*, који је излазио у периоду од 1815. до 1836. године), Вук Стефановић Караџић (у забавнику *Даница*), Димитрије П. Тирол (у *Банатском алманаху* за 1827. и 1828. годину) и други.

Поред пренумераната који су претплаћивањем непосредно финансијски помагали објављивање српских календара, нарочито у првој половини 19. вијека, њихови издавачи и приређивачи су и на друге начине настојали да имају материјалну подршку. Успијевали су да добију помоћ добротора и појединих националних друштава, а и несебичних књижара, који су улагали и замашне новчане суме да се календари благовремено припреме и штампају. Бројна су имена која налазимо на страницама наших календара, а са захвалношћу се спомињу. Надамо се да нећемо погријешити, ако ипак издвојимо Глигорија Возаревића (1790–1848), незаборавног и врло вриједног београдског књижара.⁵

Посебну помоћ у штампању српских календара чинили су новци од огласа разних приватних фирми и друштвених установа. Иако им то није била намјена у вријеме објављивања, данас ти огласи имају и особену документарну вриједност, јер су и слика некадашњег привредног и друштвеног активитета. Објављивање огласа постао је трајан поступак у почецима 20. вијека, па се он примјењује и приликом припремања и објављивања календара у нашем времену.

5.

Занимљиво би било посебно, тематизовано издвајање читалаца српских календара, јер би се тек тада показали и прави ефекти који су они постигли у образовном, културном и духовном уздицању нашег народа, а видео би се и пуни резултат њиховог доприноса књижевном и умјетничком раду. Добар, разложен и оправдан обичај знатног дијела старијих српских календара био је да на својим страницама објављују имена пренумераната (претплатника) и мјесто гдје су они живјели, као и њихова занимања. То није истовремено и потпуна слика свих њихових читалаца. Из тих имена пренумераната ипак се наслућују широки простори до којих су допирали српски календари.

⁵ Опширно о њему у монографији Љубомира Дурковића Јакшића: *Књига о Глигорију Возаревићу*, Београд, 1995.

Осим читалаца, за календаре се паралелно вежу и њима чак претходе сарадници – најприје њихови приређивачи и издавачи, а онда писци текстова и илустратори. Данас је тешко утврдити колики су допринос дали календари у појединачној афирмацији писаца, али се зато у њима уочавају текстови и многих врло значајних српских књижевника. Неки су још за живота били сарадници календара, а много је више оних чији су радови касније прештампавани у разним приликама, како би – према замисли приређивача – дали и прави допринос садржини њихове публикације. Без текстова наших знаменитих писаца, као и без прилога из наше богате народне књижевности, календари би – по својој форми и садржини – били сасвим друкчији, по квалитету слабији, а у укупном културном и духовном доприносу знатно сиромашнији.

Према нашем чврстом увјерењу, у тим размјерама треба налазити суштине ове врсте наших периодичних публикација и јасно разликовати црквене календаре, које је чинио само календаријум и његови кратки пропратни прилози, од садржајно много богатијих календара, као правих зборника разноврсних текстова. Они су своја изворишта налазили у националној и општој историји, етнографији, фолклору, педагогији, филологији, теологији, народној књижевности и у савременом литерарном стваралаштву, па у пољопривреди, економији, географији, техници, занатству, трговини итд.

Јасно национално и православно усмјерење српских календара није спријечило њихову изразиту толеранцију према другим народима и религијама. Нијесу били ријетки примјери да су у те публикације уврштавани, поред православног, и католички, јеврејски и мухамедански календаријуми. Као по неписаном првилу, српски календари се нијесу претварали у полемичке и памфлетске публикације. Духовна православна смиреност и допуштање да се истовремено испољавају врло различита, па чак и опречна мишљења, били су основна водила за приређивача српских календара. То је и резултирало запаженим низом веома садржајних и корисних публикација које успјешно потиру оне површне и у комерцијалне и трговинске сврхе намијењене календаре.

У укупном представљању српске календарске књижевности, од Орфелиновог времена, па нарочито до средине 19. вијека није тешко открити прихватање и неких форми тадашњих руских, њемачких и мађарских календара. Приређивачи наших календара су се у знатном броју школовали у тадашњој Аустрији (у Бечу највише). Били су тако добро упознати са савременом литературом и културом тих земаља и зналци њихових језика. Схватили су и укупни сазнајни значај календара. Идентично православље и словенско сродство природно су упућивали не само наше свештенике, већ и наше тадашње интелектуалце на руске државне, културне центре у Петрограду, Москви и Кијеву. До српских простора су све више стизали руски школски уџбеници и календари, па су били узор и нашим састављачи-

ма тих за народ врло корисних публикација. О томе су остали трагови у нашој историографији и књижевној историји.

Када је ријеч о сродностима првих српских календара са онима из истог времена у Европи, онда се може закључити да то ни у прошлости није била непозната тема. Ипак она није непосредно и систематски третирана, већ узгредно на нивоу обичног подсјећања у писању о појединим приређивачима календара. Било је веома мало компаративног посматрања одређеног српског и неког страног календара који му је могао бити узор. Тако су, на примјер, у календару Захарија Орфелина из 1783. године, уочавани руски утицаји. За Димитрија Давидовића је успут речено да је, у састављању свога *Забавника*, слиједио њемачке примјере, а Димитрије П. Тирол је наводно свој забавник *Уранија* назвао према истоименом мађарском календару.

Због њиховог сродног изгледа и садржине, па и паралелног кориштења два термина, често се и не раздвајају значења *календара* и *алманаха*. Примљени из туђих језика (из латинског и арапског), они су прихваћени и код Срба, потпуно замјењујући оне који су постали архаични, па су изостављени и у нашој црквеној употреби (мјесецослов, на примјер). Недовољна разграниченост у употребљавању термина календар и алманах долази, поред осталог, и у чињеници да су они до 18. вијека имали исто значење – спис за подјелу времена на дане, седмице, мјесеце и године. И док календар и даље задржава то основно одређење, јасно испољено у своме *календаријуму*, алманах све више постаје зборник књижевних, поучних и стручних текстова који су намијењени широком кругу читалаца. Он поприма и домаћи и данас одрживи термин *забавник*. Ипак се може тврдити да код српских приређивача ове врсте периодичних публикација није постојала и чврста, а ни образложена, подјела календара и алманаха. Понекад су се у њиховом наслову спајала оба назива (*календар алманах*). Без обзира какав је био његов обим и садржина, календар се односио на одређену годину, па му је додавана ознака *годишњак*. Ову разноврсност показују и ови српски примјери: *Вечниј календар* Захарија Орфелина за 1783. годину; *Забавник* Димитрија Давидовића за 1815, 1816, 1818, 1819, 1820, 1821, 1833, 1834. и 1835. годину; *Банатски Алманах* Димитрија П. Тирола за 1827. и 1828. годину; *Даница Забавник* Вука Стефановића Карацића за 1826, 1827, 1828, 1829. и 1834. годину, као и *Годишњак. Велики календар Војводства Србије за 1850.* који су приредили и штампали у Земуну Јован Суботић и Данило Медаковић.

6.

Иако српске календаре, настале у дугом времену и у запаженом броју, а на врло широким просторима, најприје уочавамо у заједничком збиру, уз елементарне библиографске ознаке, ипак су они и појединачно специфични. Већ у почецима су настојали да донесу што више општекори-

сних и једноставно писаних текстова, које би могао да чита што шири круг читалаца. Они нијесу, без правог оправдања носили, чак и у свом имену, назив *забавник*. У каснијим временима, њихова национална српска ознака добивала је првенство чак изнад вјерског-православног одређења. Тако је настала и јасна разграниченост између *црквених* и *свјетовних* календара.

Све бољи успон српске календарске књижевности у другој половини 19. вијека, праћен новим научним дометима и све јачим друштвеним потребама, тражили су и формалну и садржинску разноврсност српских календара. Тако су настајали календари ослоњени на одређене струке, занимања и профиле читалаца. Од тада се објављују посебни здравствени, пољопривредни, трговачки, школски, војни, чиновнички, жељезнички, задружни, индустријски, музички, шаљиви, рударски, грађевински, ветеринарски, жандармеријски, живинарски, извиђачки, инвалидски и други календари. С обзиром на њихову бројност и особености, требало би – у широком и исцрпном представљању – навести и конкретне примјере. То ипак није могуће учинити у ограниченим просторима који има овај наш оглед. Учинимо ипак само једну изnimку, када су у питању малобројни *војни календари*.

У нашим општим погледима на српску календарску продукцију у 19. вијеку, долазимо и до посебног изненађења. Наиме, српска ратна и војна историја била је врло честа тема наших календара. Али, у истом времену, врло ријетко су приређивани и објављивани и посебни *војни* и *ратни* календари. Најстарији је „*Ратник*“ *Календар за просту годину 1878.* – Издање Димитрија М. Николића. Штампарија Н. Стефановића и друга. 1877. Био је врло скромног садржаја и без ауторских прилога. Након *Ратника*, приређен је „*Војник*“ *Календар за просту годину 1887.* За Краљевску српску војску. Удесили Карановић и Бешлић. – Београд – Ниш (1886), чији су издавачи били познати књижари Велимир Валозић, А. Пурић и Душан Валозић.

Запажен је био календар „*Српски борци*“ *Војнички календар за 1909. годину*, који је приредио Светозар Магдаленић, а штампала Народна штампарија Љубомира Ј. Бојовића 1908. године у Београду. У њему су описани бројни примјери храбрих, неустрашивих ратника који би остали и потпуно заборављени, јер нијесу имали и старјешинске функције. Један дио чланака (укупно 20) у овом календару преузет је из *Гласа Војске*.

„*Војнички календар за просту годину 1918*“ објављен је 1917. године у Солуну, у штампарској радионици Министарства војног, а као издање Ратног пресбироа Врховне команде. Дијељен је бесплатно српским војницима. У календару су били литерарни и други прилози Ива Типика (*Јелак*), Милосава Јелића (*Harley* и *Дарја Александровна*), Јована Маговчевића (*На висинама*), Милоша С. Арсеновића (*Не дати да умрем*), Момчила Живановића (*На помолу нових дана*) и Дамјана В. Рашића (*Сад или никад!*). На овоме календару није наведено име његовог приређивача и уредника.

Иза српских календара, припреманих и објављиваних у различитом и релативно дугом времену, најчешће су стајале организоване издавачке и књижарске куће, културне установе, књижевне групе, трговачке и привредне организације, као и званичне црквене и државне власти. У посебним случајевима, календари су добивали и карактер званичне публикације.

Као претходник српским државним, званичним календарима може се сматрати „Великиј београдскиј календар за годину 1852. са шематизмом Књажевства Србије. Издање књижаре Милоша Поповића у Београду.“ Исти календар је објављен и за 1853. годину. Од 1854. године излазио је *Календар са шематизмом Књажевства Србије* (а од 1883. Краљевине Србије). Нијесу навођена имена његових приређивача, а није ни доносио забавне, односно литерарне прилоге. Био је намијењен само за службене сврхе, па је на тај начин и слика тадашње државне власти и њене структуре. Као његов наставак био је *Државни календар Краљевине Србије* од 1894. до 1914. године. Након стварања заједничке државе, од 1919. до 1924. године објављиван је под насловом *Државни календар Краљевине Срба, Хрватата и Словенаца*.

7.

Чак и у општим погледима, без детаљнијег утврђивања појединости, запажамо да су српске календаре приређивали и уређивали – поред многих данас заборављених или самониклих – врло значајни књижевници, научници и други ствараоци. Већ је истакнуто да од наших календарских почетака, па до средине 20. вијека, наилазимо на незаборавне књижевне личности, који су били приређивачи или сарадници ове врсте публикација. Уз њих се складно придружују чувени новинари и публицисти, који су такође помогли утемељењу нове српске културе, науке и духовности. Сви њихови календари и алманаси заслужују да буду посебно представљени и афирмисани, јер не треба да их покрије заборав.

Иако смо свјесни да, у синтетизованом посматрању, није упутно да се јаче издвајају поједини приређивачи српских календара, ипак ћемо већ овдје издвојити Јована Стерију Поповића и Јована Јовановића Змаја. Не чинимо то искључиво зато што је ријеч о нашим заиста великим писцима, већ зато што су они, потпуно сами, искључиво својим текстовима испуњавали календаре које су приређивали и што су у њима испољавали своју склоност за шалу и комичност. Све то их је упућивало да те текстове потписују и особеним, шалвим псеудонима. Тако је Стерија био Винко Лозић, а Змај је постао Будалина Змале.

Јован Поповић Стерија (1806–1856) приредио је и објавио три своја шалвива календара: *Нови забавни календар* (Будим, 1830); *Винка Лозића други забавни календар* (Будим, 1832); *Веселај за годину 1835. или Винка Лозића трећи забавни календар* (Будим, 1835). Сама појава ове врсте календара треба да буде запажена, јер је схватамо и као посебну фазу српске

календарске литературе, а и као претечу низу шалливих календара, који су се касније јавили, а нарочито у првој половини 20. вијека. Стеријини календари били су прикладни и његовим комичним погледима на друштво и свијет, које је испољио у својим комедијама *Лажа и паралажа* (1830), *Тврдица или Кир Јања* (1837), *Зла жена* (1838) и *Покондирена тиква*, као и у *Роману без романа* (1832).

Стеријиним календарима није дата у новом времену готово никаква пажња. Предност је добило представљање његовог великог комедиографског дјела и крупне улоге коју је Стерија имао у култури новоуспостављене српске државе, док је од 1840. до 1848. године живио у Београду као високи државни чиновник. Он је, поред осталог, предложио 28. септембра 1841. године да се оснује Српска академија наука, али је то законодавац преименовао у Друштво српске словености.

У правом низу листова и часописа које је Јован Јовановић Змај уређивао у разним временима и градовима, готово да се не спомиње и календар *Положенник*, који је он уређивао од 1872. до 1876. године у Новом Саду, а чији је издавач била Српска народна задружна штампарија. Најприје је објављен *Положенник. Календар за преступну годину 1872*. Пет годишта било којега календара даје довољно повода да погледамо њихову садржину. Наше интересовање још више изазива чињеница да је календар *Положенник* уређивао један од најчувенијих српских писаца. Свој печат томе календару Змај је дао личним избором прилога, а посебно уврштавањем неких својих познатих пјесама (*Дижимо школе*, на примјер). За потребе тога календара, Змај је преводио радове Шандора Петефија и Мавра Јокајија, тада врло популарних мађарских писаца или је, по тадашњем обичају, *посрбљавао* неке њихове и друге текстове (Пјера Жана де Беранжеа, на примјер). Има довољно индиција да је Змај потпуно сам припремао сва годишта календара *Положенник*, објављујући у њему (често без потписа) искључиво своје радове и своје преводе страних писаца. Након овога календара, Змај је у Панчеву покренуо „*Зимзелен*“ *Забавни календар за просту годину 1877*. Био је доста сличан претходном. И њега је испунио искључиво својим текстовима, од којих је неке потписао псеудонима.⁶

8.

Посматрани у дугом хронолошком низу у коме су настајали од средине 18. вијека, па до нашег времена, српски календари дају доста стваралачких подстицаја за садашње представљање и оцјењивање. Пошто није написана цјеловита и синтетизована историја српске календарске књижевности, остало нам је довољно простора за самосталне и објективне присту-

⁶ О томе Змајевом раду шире је писао Миодраг Матицки: *Јован Јовановић Змај као уредник и сарадник алманаха и календара*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 1990, књ. XXXVIII, 3, стр. 523–528.

пе. У њима тако сводимо главне асоцијације који у нама изазивају српски календари у цјелини, без обзира на вријеме и мјесто гдје су они припремани и објављивани.

У њиховој форми и садржини налазимо сродности, које их препознатљиво обиљежавају. Врло сличне су им и главне намјене – да подуче своје читаоце, да их подстакну на лични активитет, да их подсјете на прошто добро и људе у њима, који су се истакли разним дјелима и стваралачким способностима. Непрестана помисао на будуће читаоце тражила је од састављача и издавача календара и посебне захтјеве да понуде текстове популарно писане, а да при томе избјегну неукус и тривијалност.

Врло јасне намјене давале су српским календарима и уопштене називе: *књига за народ* и *народна читанка*. Прихватамо то и без детаљнијег објашњења, као својеврсну парадигму за популарисање цијеле једне књижевности, која није добила и право вредновање у читавом току у коме је настајала. Немамо дилеме да она тражи ново читање и правично представљање, како не би пала у потпуни заборав.

Сувише је упрошћено схватање да календари треба да објављују само популарне текстове за *обичан* народ. Ако у томе има и повода, ипак се таква тврдња мора узимати са суздржаношћу и опрезом, јер се не може лако дефинисати шта су ти *популарни* текстови, али им се у оцјењивачком контексту ипак даје мања вриједност. Популарни текстови немају само поучни карактер нити једнообразну форму и садржину. Било би сасвим погрешно, ако бисмо међу њих сврстали и оне који се узимају из богате српске народне књижевности. Управо та књижевност (а нарочито њена лирска и епска поезија), много више од политичких и идеолошких прокламација, показује српски национални идентитет, психу и духовност нашега народа. Тога су већ у почецима (а посебно у 19. вијеку) били свјесни приређивачи наших календара, па се у њима налази и право обиље народних умотворина.

Српски календари су и својеврсне хронике свога времена, па су у њима сачувани добри извори података о догађајима и људима који би били заборављени да нијесу забиљежени. Већ је довољно истицано да су књижевници били врло чести приређивачи српских календара, али и њихови још чешћи сарадници. Тако је то била и прилика да неки писци постану популарни и међу читаоцима скромног образовања и у нашим руралним срединама. На погодан и ненаметљив начин, у календарима су могле да се саопште нове идеје или да се још више утемеље, прихвате и потврде претходне. Иако их формално не сврставамо у научне публикације, прилози у календарима су имали и научни, а посебно документарни смисао и садржину. А нарочито треба споменути да у календарима налазимо научне изворе и корисну литературу, који нам могу помоћи у писању властитих текстова.

Већина српских свјетовних календара је преузимала и понеки садржај црквеног календара, при чему је био обавезан православни календаризам. Од тога ослонца, приређивачи календара, као свјетовњаци, обликовали

су публикације према властитим замислима, могућностима и намјени. Није упамћен спор између српске званичне црквене власти и приређивача свјетовних календара због неприкладне и антихришћанске садржине. Приређивачи српских календара били су привржени православној цркви, иако већина њих није потицала из свештеничких редова. Нијесу посебно запажени ни благослови црквених архијереја којима су препоручивани поједини приређивачи и њихови календари. Међусобни толерантан однос се подразумијевао у границама неписаних моралних норми.

Када у овоме времену враћамо сјећања на богату и дугу прошлост српске календарске књижевности, неизбежно осјећамо потребу да знамо обиље онога што је чини, а и праву оправданост њеног постојања и упућености према народу у чијем је окриљу стварана. То је оно битно усмјерење које нас одводи према историјској прошлости српског народа и његовим цивилизацијским тековинама. Тако стичемо и увјерење да би, без календара, била осјетна празнина у нашем општем и духовном образовању, просвјетљивању, култури и књижевности. Тако би се и наши календари могли и да посматрају парцијално – у појединачним оквирима тих широких стваралачких подручја. Ако би било заиста тешко измјерити значење календара у оним подручјима који немају јасно омеђене оквире, у култури на примјер, онда нам се чини да је највидљивије оно што су дали у српској књижевности.

Уз ове неуједначености, па и неслагања која су већ изречена о токовима и садржајима, профилима, врстама српских календара као и о њиховим приређивачима, уредницима, издавачима и штампарима, о њима се треба да изрекне коначна позитивна оцјена. Са такве наше посматрачке и оцјењивачке позиције треба да се усмјеримо према српским календарима у данашњици. За то имамо неколико ваљаних разлога, које треба изложити без намјера да изричемо оштре судове и доносимо неутемеље незакључке.

Гордана М. Стокић Симончић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за библиотекарство и информатику
Жељко У. Вучковић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет Сомбор
Катедра за информатику и медије

Оригинални научни рад

БИБЛИОТЕКА КАО ИДЕНТИТЕТ: ПРОБЛЕМИ ИСТОРИЈЕ СРПСКИХ БИБЛИОТЕКА

Увод

Користећи наслов есеја Алберта Мангела из књиге *Библиотека но-ћу* и Мангелово полазиште да су националне библиотеке *излог нације* и *наша колективна дефиниција* (Мангел 2008: 234–244), аутори овог рада проширили су његову поставку на библиотеке свих типова и делатност библиотекара уопште. Сматрајући да ниво економског и социјалног развоја, демократичност односа у друштву и његов однос према култури, образовању и информисању грађана директно утичу на положај библиотека, аутори настоје да објасне неке од разлога за недовољну *видљивост* и *препознатљивост* библиотека у савременом српском друштву. С једне стране, посматрајући библиотеку као агенцију друштва они прате њен значај за успоста-вљање и чување колективног идентитета заједнице, а са друге, они у библиотеци виде могућност за формирање снажног професионалног иденти-тета библиотекара. У своме аналитичко-синтетичком разматрању они пола-зе од две хипотезе: 1) да српске библиотеке немају изграђен идентитет ни у јавности ни у оквиру саме професије и 2) да изучавање историје и валидни судови о дометима појединих епоха у развоју српских библиотека могу во-дити ка промени постојеће ситуације.

Библиотеке и идентитет

На први поглед могло би се учинити да су библиотеке места уса-мљености, фрагментарности и случајности. Читаоци у њих долазе по вла-ститом, слободном избору и нахођењу, проналазе и користе књиге и ин-формације које су им потребне. Користе их онако и онолико како сами же-ле и о томе никоме не морају да полажу рачуне. Доиста, и сам чин читања изгледа као чин самоће и издвојености из света. Човек са отвореном књи-гом у руци, без обзира да ли се налази у гомили људи, на плажи или у ме-

* gordana.stokic@yahoo.com

троу, заправо се налази у једном особеном, издвојеном и затвореном простору, у једном заштићеном и повлашћеном свету.

Међутим, при пажљивијем испитивању могу се довести у питање представе о библиотекама као местима усамљености, случајности и фрагментарности. Свака библиотека, без обзира на своју величину, заправо је сећање на Александријску библиотеку, носталгија за универзалношћу и уређеношћу света. И сам чин читања, ма како слободан и индивидуалан био, заправо нас повезује са светом, са другим људима, стварајући имагинарне или, ређе, и реалне заједнице читалаца који деле исти доживљај света, иста или слична уверења, вредности, идеале и наде. Библиотеке тако у исти мах омогућују и стварање личног и стварање колективног идентитета, као и претпоставки да се ови идентитети прожму и повежу у једном могућем свету комуникационе рационалности.

Од Александрије до наших дана, библиотеке су својеврсна социјална легитимација заједница које свој идентитет заснивају на *култури памћења, знања и комуникације*. У тексту *Сазнање без субјекта сазнања* Карл Попер, један од најзначајнијих филозофа двадесетог века, пише о три света, на која се дели све што постоји. Први је свет материјалних ствари, други је свет субјективне реалности људске психе, и трећи, за библиотекарство и филозофију најинтересантнији, јесте свет објективног знања. Трећи свет ствара човек, али када се знање фиксира у облику текста, може се говорити о његовој објективности и независности. Цивилизација и човек могу да ишчезну, пише Попер, али ако се сачувају публикације као носиоци објективног знања, могуће је замислити да нека друга интелигентна бића реконструишу историју, културу, цивилизацију, чак и спољашњи облик људских бића и тако сачувају наш јединствени космички идентитет.¹

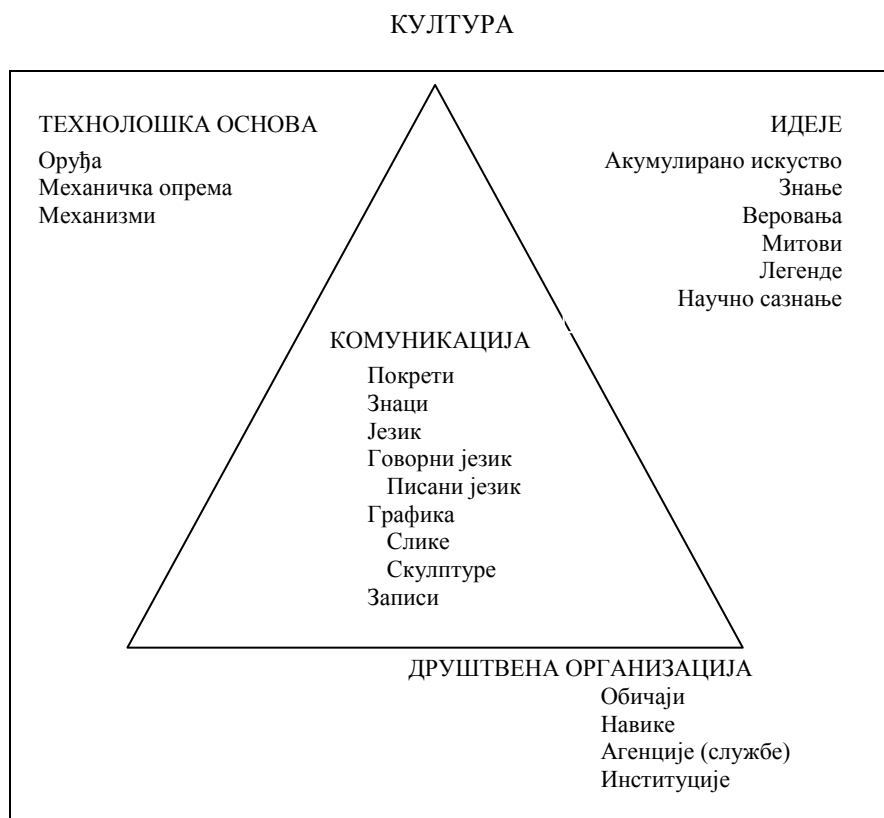
Разумевање природе, суштине и функција библиотека и теорије и праксе библиотекарства, па тако и улоге коју библиотеке играју у формирању, трансмисији и очувању личног и колективног идентитета, мора започети преиспитивањем места и улоге које су библиотеке имале у друштвеном комуникационом процесу током своје богате историје. Али пре него се позабавимо оваквим испитивањем, ваља, макар као радну хипотезу, напоменути да се сваки идентитет, било да је реч о личном, групном или колективном његовом виду, суштински заснива на феномену *памћења*. И као појединци и као друштво, ми смо оно што јесмо првенствено на основу онога што памтимо о себи и о својој историји. Ако су, а верујемо да јесу, библиотеке *памћење света*, њихова улога у формирању и очувању идентитета заправо добија суштински значај и управо ова улога могла би бити основа за превредновање друштвене мисије и друштвене улоге библиотеке као социјалне службе и институције.

¹ О онтолошкој проблематици библиотекарства видети прилоге у руском часопису *Библиотековедение* 4-5 (1996).

Џеси Шир указао је да функције библиотеке као друштвене службе (агенције) и улоге библиотека, које су се током времена мењале, треба истраживати у два правца: имплицитно, кроз анализу историјског развоја библиотека и експлицитно, кроз разматрање социолошких и библиотекарских теорија и концепција о функцијама библиотека у друштву. Без обзира да ли је улога библиотека велика или мала, значајна или безначајна, централна или периферна, суштинска или орнаментална, демократска или елитна, она је у крајњем случају друштвено условљена: „Од глиненних плочица Сумера и Ниниве и папируса старог Египта, преко оскудне опреме средњовековних манастира и збирки, до модерних слободних јавних библиотека, библиотеке су претрпеле дугу серију преображаја које су зависиле од стања њима савремених заједница. Свака велика промена друштвених идеала производила је промене у библиотекама. Ипак, упркос свим преображајима остајало је јединствено и стално језгро, језгро које је давало библиотеци институционално јединство и које је остало суштински непроменљиво“ (Shera 1976: 13).

Да бисмо могли разумети шта су библиотеке биле током своје историје, шта су данас и какве ће бити у будућности, морамо познавати природу друштва, културних и вредносних система унутар којих библиотеке обављају своју делатност. У својим радовима Џеси Шир често користи аналогiju троугла као погодне графичке метафоре за изражавање идеја о односу библиотекарства и друштва. Тако, на пример, сликом троугла он предочава природу социјалне одговорности библиотекарства. Наспрамне стране троугла приказују *књиге* (тј. графичке записе цивилизације) и *људе* (тј. друштвени и културни систем), а основицу троугла чини веза *књиге и људи* која изражава друштвену функцију и одговорност библиотекара да кроз своје методе и технике омогуће максимално ефикасно коришћење знања и људског искуства на добробит појединаца и људске заједнице.

И природу културног система Шир представља дијаграмом троугла (Shera 1970: 56). Лева страна троугла представља физичка оруђа, опрему и механизме. Свака култура, од камених секира до електронских рачунара, развија властита оруђа. Зрелост једне културе често се процењује управо ступњем развоја њених материјалних оруђа и средстава. Међутим, ни овај материјални аспект не би се могао развијати без друге две стране троугла.

Наспрамну страну *троугла културе* чини целокупност идеја, теорија и веровања које друштво развија, уобличава на основу искуства и обједињује у филозофске или теолошке системе који обезбеђују интелектуалну и духовну хармонију. База троугла представља друштвену организацију или институционални систем. Култура, дакле, није неорганизован, већ веома високо специјализован систем, чак и у такозваним примитивним друштвима. Друштвена организација обједињује и повезује технолошку основу културе са идејама, знањем и вредностима једног друштва. Друштвена подела рада обезбеђује појединцима и социјалним групацијама специфичне улоге и место у структури глобалне заједнице.

Институције су социјални инструменти кроз које култура делује и кроз које се културни систем одржава и унапређује. Оне су основни градивни елемент друштвене структуре и посебно, структуре културе, из чега проистиче и њихова моћ и утицај. Чак и у примитивним друштвима институције установљују норме понашања, систем награда и казни и одвајање било ког члана заједнице из одређених институционалних оквира представља опасност за његов статус, па чак и живот. Институције су кохезивна снага друштва и културе: оне представљају темељ континуитета, трајности и стабилности једног друштва и његове културе. Поред тога што су поу-

здан показатељ стања и достигнућа културног система, институције су и претпоставка и залог укупног друштвеног идентитета и развоја. Способност институција да повежу традицију и савременост, да ускладе своје историјско наслеђе и језгро хуманистичке мисије са захтевима и потребама модерног човека и времена, представља меру њихове данашње успешности, делотворности и сврсисходности. Институције су израз потребе да се појединачни људски напори, способности и достигнућа удруже и тиме ојачају и учине општедоступним друштвеним добром. Отуда су оне поуздано средство социјалне интеграције и покретач друштвене динамике.

У центру *троугла културе*, налази се комуникација. Култура и људска способност комуникације су нераздвојиви, не могу постојати засебно, њихова еволуција тече симултано. Кроз комуникациони систем култура обликује како појединца, тако и људску врсту у целини. Култура се може разумети као систем интерперсоналне размене обичаја, знања, веровања и друштвених норми кроз које се формира лични и колективни идентитет.

Потреба за библиотекама, које схватамо као део друштвене организације и инструмент културе, све је већа што друштва имају сложенију структуру. Библиотеке се, у том контексту, указују као веома значајан – и све значајнији – сегмент комуникационог система. С друге стране, због утицаја комуникације, како на структуру, организацију и делатност друштва као целине, тако и на развој сваког појединца, изучавање метода и начина комуникације има кључно место у библиотекарству.

Проблеми изучавања и истраживања историје српских библиотека

Увид у постојећу литературу о развоју библиотека код Срба, неминовно води до закључка да она, иако не мала обимом, не нуди комплетну, доследну, научно утемељену и синтетичку слику. Овакав закључак проистиче из три упадљиве чињенице: 1) у погледу садржине, развој појединачних библиотека и биографије представљају најпретежнији вид бављења историјом српских библиотека, 2) у приступу проблематици присутни су интуитивно и ненеучно бављење историјом, и 3) спољни реметилачки фактор представља амбивалентан став друштва према историји као дисциплини и, рекли бисмо, њена тренутна политичка неподобност.

Историјом српских библиотека бави се сразмерно мали број библиотекара, а изван струке – готово нико. Само малобројни, од оних који су се упустили у овакву врсту истраживања, имају релевантна знања о историјском методу и техникама истраживања, а израђене студије по правилу сасвим сведено баратају демографским подацима, не осврћу се на друштвену структуру, не баве се у знатној мери економским показатељима, нити покушајима да се истраживана тема стави у контекст развоја српског библиотекарства. Најмање је оних истраживача и оних истраживања која омогућавају да се историја домаћих библиотека сагледа у контексту друштвене и

културне историје Срба, с једне стране, и глобалне историје библиотека, с друге. Социолошке и културолошке анализе, као и квантитативна израчунавања, међутим, добар су пут да се избегну импресионистичке процене, једнако као и пристрасност и искривљавања. Иако аналитичко-синтетичка историјска сагледавања у једној области настају углавном тек пошто се акумулирају претходна истраживања појединих феномена, па се актуелно стање може третирати као развојна фаза дисциплине историје библиотека код Срба, ипак се, у контексту разумевања појава и неговања заједничког памћења код припадника библиотекарске професије, она морају оценити као сасвим недовољна.

Интуитивно и ненаучно бављење историјом српских библиотека понекад се огледа у недовољном владању методологијом историјског истраживања, али много чешће и опасније у потпуном пренебрегавању димензија историје библиотека као дисциплине и у произвољном тумачењу архивских докумената. Тако се код нас мешају читалишта и јавне библиотеке као институције, иако постоје потпуно јасни критеријуми за њихово разликовање, траже оснивачки акти библиотека у време када Србија није имала ни устав, а постојећи оснивачки акти библиотека – пренебрегавају зарад померања датума дубље у прошлост. Када се томе дода некритичко преносење и ширење оваквих података, постаје јасно да историја српских библиотека представља, у приличној мери, сиву зону.

Из домена дневне праксе прелио се на историју библиотека још један проблем. Амбивалентан став друштва према историји као дисциплини и, рекли бисмо, тренутна *политичка некоректност* историје, свакако су једним делом довела до *одустајања* од савремене историје тј. до неспремности да се истражује развој српског библиотекарства од 1945. године до наших дана. У распону од националистичких до тенденција глобализације и од идеолошких до ставова историоскептика, треба тражити разлог што данас заслужено место у развоју српског библиотекарства не заузима, по својим професионалним димензијама фасцинантан период 1960–1990. године. Како је данашњим библиотекаремa прилично непознат овај период, онемогућене су им две основне претпоставке колективног памћења, а то су осећање континуитета и ослањање на недавну прошлост при анализи тренутног стања и стратегијском размишљању о будућности. Додатан проблем представља чињеница што је најближа прошлост, она из последње деценије 20. века, оптерећена ратним збивањима и тешким оптужбама за уништавање туђе културне баштине.²

² Видети:

IFLA/FAIFE REPORT / APRIL 2000: Libraries in Kosova/Kosovo, <<http://archive.ifla.org/faife/faife/kosova/kosorepo.htm>>, преузето 15. октобра 2011.

Andras Riedlmayer 2002: „From the Ashes: The Past and Future of Bosnia’s Cultural Heritage“, in *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, ed. by Maya Shatzmiller. Montréal: McGill-Queen’s University Press, 2002: 98–135.

„Да би нека друштвена група имала свој колективни идентитет, потребно је да постоји заједничко тумачење догађаја и доживљеног који су током времена утицали на обликовање те заједнице“ (Тош 2008: 23). Овај став историчара Џона Тоша, према коме заједничко памћење представља предуслов за постојање колективног идентитета, може објаснити бројне мањкавости у вези са позиционирањем библиотека у савременом српском друштву. Између осталих и оне који се баве историјом домаћих библиотека.

Корени савременог српског библиотекарства налазе се у 18. веку. Три века развоја библиотека и готово један век дуги покушаји да се делатност библиотекара етаблира као професија, нису уродили заједничким памћењем: данас не знамо, на пример, ко је први српски библиотекар и на основу којих критеријума бисмо га првим библиотекарском могли означити; тек треба да утврдимо колико је јавних библиотека радило у Србији између два светска рата; недоследност у тумачењу односа читалишта и јавних библиотека чини године оснивања појединих јавних библиотека у најмању руку проблематичним; немамо јасну представу о укупним димензијама српског библиотекарства после Другог рата; о професионалном удружењу, Библиотекарском друштву Србије, знамо мало, сем да постоји преко 60 година; немамо лексикон знаменитих библиотекара; не трудимо се да оповргнемо страшне оптужбе које нас терете да смо народ који се, у последњој деценији 20. века, вандалски односио према туђој књижи и библиотекама.

С друге стране, савремена теорија менаџмента увела је у употребу појмове корпорацијског идентитета, културе организације и визуелног идентитета. Истраживања феномена културе организације која започињу седамдесетих година 20. века, указала су на социјалне и индивидуалне аспекте организације, због којих су га бројни аутори назвали *коперниканским преокретом* у теорији менаџмента. Суштина оваквог преокрета је у спознаји да је човек у организацији биће смисла и вредности, биће које на

Andras Riedlmayer 2007: „Crimes of War, Crimes of Peace: Destruction of Libraries during an... in *Preserving Cultural Heritage*, ed. by Michèle Cloonan and Ross Harvey. Library Trends, 56.1. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2007: 107–132.

Matthew Battles 2003. *Library: An Unquiet History*, New York: W. W. Norton

Текст посвећен страдању српске књиге и библиотека на Косову и Метохији аутора Г. Стокић Симончић и З. Вукадиновића, излаган на 75. конференцији Међународне асоцијације библиотекарских друштава и институција (IFLA), у Милану 2009, био је повод за протест косовске стране, која је, 2010. у Гетеборгу, добила прилику да изложи своје становиште:

Gordana Stokić Simončić, Zoran Č. Vukadinović, Serbian books and libraries in Kosovo and Metochia, <<http://www.ifla.org/files/hq/papers/ifla75/78-stokic-en.pdf>>, преузето 15. октобра 2011.

Sali Bashot, Besim J. Kokollari, Kosova Libraries: History and Development, <<http://www.ifla.org/files/hq/papers/ifla76/136-bashota-en.pdf>>, преузето 15. октобра 2011.

свој начин интерпретира стварност око себе. Тако радна средина више није само објективна стварност, већ и субјективна стварност коју креирају људи са својим вредностима, мишљењима и емоцијама. (Стокић Симончић, Вучковић 2003: 215). Култура организације представља снажан чинилац интерне интеграције, као и екстерне адаптације предузећа или установе. Култура организације гради се на основу система вредности, квалитета система управљања, социјалне осетљивости, управљања ресурсима, комуникације и информисаности, као унутрашњих аспеката, али се прелива преко граница организације и делује на окружење, које препознаје одређени корпорацијски идентитет. Спољна манифестација корпорацијског идентитета је визуелни идентитет (којег чине лого, боје, тип слова, амблеми, меморандум, дизајн веб-странице, типизирани флајери, брошуре и обавештења...), који се уграђује у свест других људи и подргава суду јавности (Stokić Simončić 2008: 244).

Закључак

Видљивост и препознатљивост као атрибути идентитета јасно се могу анализирати на примеру позиције, друштвеног статуса и угледа библиотека у Србији. Домаће библиотеке користи близу 10% становника Србије, па се, с обзиром на ту чињеницу, може говорити и о карактеристикама друштва и о друштвеном утицају и учинку библиотека. За запослене у библиотекама ово је опомињући податак, јер посредно говори о слабир учинцима и скромним очекивањима од библиотека. Но, то је и позив на успостављање новог система вредности.

Историјска истраживања у домену библиотекарства омогућавају да се открију појединци и организације који су својим деловањем изграђивали културу књиге и читања, процеси који су водили институционализацији прикупљања, чувања и организовања забележеног знања, напори усмерени на доступност, коришћење информација, као и на подршку процесима образовања и научног истраживања, могућности за индивидуално и колективно напредовање проистекли из делатности библиотека... Резултати таквих истраживања уграђују се у општи корпус историјско-културолошких знања, али и у идејни оквир у коме се крећу појединци, а који почива на памћењу као нужној претпоставци за формирање идентитета.

Усвајањем заједничких вредности и развојем осећања припадности, одговорности, посвећености и готовости, библиотека се спремно суочава са изазовима окружења, утире пут променама и постаје адаптивна. Непрекидни развој организационе интелигенције, утемељене на четири нивоа знања: *know-what* (когнитивно знање), *know-how* (напредне вештине), *know-why* (разумевање система), *care-why* (самотивишућа креативност), омогућава библиотекама да као изазове прихвате доживотно учење, деинституционализацију школа, оперативност знања, посредовање у протоку знања, управљање... У те процесе библиотекари треба да усаде своје трајне вред-

ности: услуживање корисника, правичност приступа, приватност, демократичност, рационалност, интелектуалну слободу, образовање и – управљање. Управљање записима, управљања професионалним вредностима и праксом, те управљање библиотекама нуде могућност да библиотекари заслуже поштовање своје заједнице (Gorman 2000: 71) и да се докажу као неопходан чинилац просперитета друштва.

Као и свака друга историја и историја библиотека повећава човеково разумевање и моћ савладавања окружења. За професионалну заједницу библиотекара у Србији она има пресудан значај јер представља темељ професионалног идентитета и основу за превредновање друштвене мисије и друштвене улоге библиотеке као социјалне службе и институције. Просперитетна друштва реагују на јачање професионалног идентитета библиотекара тако што у њему налазе све веће могућности за остваривање сопствених вредности и за даљу афирмацију личног и колективног идентитета својих чланова.

Литература

- Battles 2003: M. Battles, *Library: An Unquiet History*, New York, W.W. Norton.
- Gorman 2000: M. Gorman, *Our Enduring Values: Librarianship in the 21st Century*, Chicago, ALA.
- Mangel 2008: A. Mangel, *Biblioteka noću*, Beograd, Geopoetika.
- Попер 2002: К. Попер: *Objektivno saznanje*. Beograd, Paideia.
- Shera 1970: J. H. Shera, *Sociological Foundations of Librarianship*, Bombay, Asia Publishing House.
- Shera 1976: J. H. Shera, *Introduction to Library Science: Basic Elements of Library Service*, Littleton, Colorado, Libraries Unlimited, Inc.
- Стокић Симончић, Вучковић 2003: Г. Стокић Симончић, Ж. Вучковић, *Управљање библиотекама у добу знања*, Источно Сарајево, Матична библиотека.
- Stokić Simončić 2008: *Best Practice u 22 priče: komunikacija, kultura organizacije, odnosi biblioteka s javnošću*, Pančevo, Gradska biblioteka.
- Тош 2008: Џ. Тош, *У трагању за историјом: Циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје*, Београд, Clio.

ПРИНЦИПИ НАБАВНЕ ПОЛИТИКЕ НАЦИОНАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ И ОЧУВАЊЕ НАРОДНОГ И ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Национална библиотека је била, јесте и биће једна од најважнијих културних институција сваког народа и сваке државе, зато што је у њој похрањено писано благо тог народа и те државе, зато што је она темељ националног библиотечко-информационог система и матица око које се окупљају све друге библиотеке. Тако националне библиотеке данас морају да ускладе све задатке мирећи прошлост, садашњост и будућност, а успешније функционисање тих библиотека је резултат хармоничног споја класичног и виртуелног библиотекарства. Да би биле музеји писане речи и чувари сведочанстава о етничком и државном идентитету, ове библиотеке морају систематски и свеобухватно, правилно и доследно, попуњавати и најбрижљивије чувати национални фонд. Ту писану културну баштину чини све што је штампано или објављено на територији државе којој библиотека припада, све што је објављено на језику народа те државе, све што је публиковао припадник те државе или народа на било ком језику, као и значајна дела о тој земљи, народу или појединцу објављена било где у свету. Само такво књижохранилиште трајно сведочи о думетима, вредностима и постигнућима народа и државе, доприноси самоспознаји и самокритици, јача самосвест и одржава национални континуитет, дајући слику развоја и напретка матице којој је један од најпоузданијих стожера.

Све националне библиотеке поштују готово исте критеријуме по којима попуњавају национални фонд. У нас је принципе набавне политике засновао Тура Даничић, слава српске књиге. Као старешина српске националне библиотеке донео је прва Правила, која је одобрило Попечитељство просвештенија и којима су одређени карактер Народне библиотеке и начела попуњавања фондова која се и данас поштују – свака српска књига, свака књига која се тиче српског народа и највредније књиге из сваког раздела књижевности, на било ком језику. Потоњи библиотекар, Јанко Шафарик, поставио је као најпречи задатак систематско попуњавање фонда јужнословенском књигом и монументалним делима светске књижевности. Његовом заслугом су, по Закону о печатњи из 1870. године, обезбеђена Библиотеци три бесплатна примерка сваког штампаног списка. Он је започео формирање збирке највреднијих рукописних и старих штампаних књига српских и словенских.

* mircov@ius.bg.ac.rs

У Закону о Народној библиотеци који је донет 1901, већ у првом члану стоји да, пошто је задатак Библиотеке да помаже неговање науке и олакшава ширење народног образовања, у њој треба да буде: „Свака српска и хрватска књига, часописи и новине; свака књига о српском народу и српским земљама на ком било језику; по могућству, свака књига која се тиче књижевности, историје, језика, права, географије, етнологије, јестаственице и. т. д. југословенских народа; свака знатнија књига која се тиче суседа српског народа; најврсније књиге из сваког раздела светске књижевности, на ком било културном језику, с нарочитим обзиром на словенске књижевности“.

Године 1903, непосредно након доношења овог преважног закона, управник Библиотеке постаје Јован Томић. Он је успешно водио ову институцију наредне 24 године и њеним најважнијим задатком сматрао попуњавање националног фонда новим издањима и старим празнинама у књигама, али и свим публикацијама неопходним једној великој општенаучној библиотеци. Наставио је да брижно прибавља уникате и раритете, посебно за збирку рукописних и старих штампаних књига, а сам је, као одличан и искусан палеограф, водио и тај одељак рукописа и штампарских првина. Ова раритетна и уникатна грађа је била од непроцењивог значаја за национални фонд и почетком двадесетог века збирка је садржавала око 1.000 примерака и била највреднија на Балкану. Након шестоаприлског страдања Библиотеке, приоритетни задатак, уз систематско попуњавање фонда текућом књижном продукцијом, био је, а и данас јесте, прибављање публикација потребних за њену реконституцију, при чему се посебна пажња поклања библиотечкој грађи која припада националној баштини.

На чело Народне библиотеке Србије 1965. године долази Милорад Панића Суреп, ентузијасте и ерудите, кога памтимо као једног од највећих поштовалаца и заштитника свеукупног националног културног наслеђа. За његовог кратког управниковања Библиотека је доживела велики бољитак који се огледао у раду на реконституцији фонда и заштити и чувању највреднијег дела српске баштине, убрзању израде Српске ретроспективне библиографије, основању књиговезнице и конзерваторске лабораторије за лечење и рестаурирацију најдрагоценијих библиотечких предмета. Суреп је претходно, као министра културе Србије, основано у Народној библиотеци Археографско одељење, којим је потом не само руководио, већ и обрађивао рукописне књиге и радио на прикупљању старих, посебно оних који су некада припадале Библиотеци. Он је утемељио и збирку средњовековне графике, развио размену и сарадњу са свим водећим библиотекама, а круна свих напора је било подизање нове зграде за Библиотеку у којој је оптимализован рад, адекватно похрањен књижни фонд, а музејски примерци потпуно обезбеђени у трезору.

Функције, задаћа и организација националних библиотека се мењају и проширују пратећи целокупан развој друштва и, надам се, самог библиотекарства и информационих наука и технологија. И правна регулатива,

коју представљају одговарајући закони, подзаконска акта и прописи, ну-
жно се мења и усклађује са новим стањем. Код нас су у припреми нови за-
кон о библиотечкој делатности, (важећи је из 1994. године) и закон о оба-
везном примерку публикација (важећи је Закон о културним добрима из
исте године). Све националне библиотеке финансира држава из буџета, а
оне су под покровитељством надлежног министарства (културе или про-
свете), па њихова судбина зависи од материјалних могућности државе, али
и од правилног схватања њихове улоге и значаја у националним оквирима.

Националне библиотеке попуњавају фондове куповином, разменом,
поклоном, али је најважнији и најплодотворнији вид набавке обавезни при-
мерак. Институција обавезног примерка је једна од највећих светских кул-
турних тековина и без ње не би ни било могуће свеколико и потпуно бога-
ћење националног фонда. Обавезни примерак је установио у Француској
1537. године просвећени владар Франсоа I, а у Србији је уведен одмах по
оснивању националне библиотеке, 1832. године, одлуком мудрог књаза
Милоша Обреновића. Код нас дужностни примерак представља законску
обавезу штампара (издавача, ако штампар није на нашој територији) да од-
ређени број примерака сваке публикације достави националној библиоте-
ци, од којих један, похрањен у трезору библиотеке, постаје експонат музеја
писане речи земље, а други улази у састав редовног фонда доступног кори-
сницима.

Куповином Народна библиотека Србије обезбеђује нова издања ко-
ја нису пристигла или не стижу обавезним примерком, континуације и се-
ријске публикације, дела суседних и балканских земаља, свих словенских
земаља, као и капитална дела целокупне светске књижне продукције. При-
оритет је, ипак, попуњавање старих празнина у књигама, односно откуп
публикација потребних за реконституцију националног фонда.

Поклоном је Библиотека и установљена, и све до данашњих дана
овај вид набавке је изузетно важан и драгоцен. Број публикација које Би-
блиотека добија од дародаваца неких година иде до више десетина хиљада.
Овим публикацијама се попуњава фонд Народне библиотеке Србије, али и
других заинтересованих библиотека и поклон је, најчешће, извор библио-
течке грађе којом се реконструише национални фонд и допуњава Српска
ретроспективна библиографија новим библиографским јединицама.

Размена је за све националне библиотеке од изузетног значаја, јер
се њом најкомплетније формира део националног фонда, популарно назван
други о нама. Размена код нас установљена двадесетих година прошлог ве-
ка, данас се обавља са бројним институцијама у земљи и свету и њом се пр-
венствено обезбеђују сербика, али и све друге публикације релевантне за
национални фонд. Веома је важно и што се њом врше презентација, попу-
ларисање и пласман наше књижне продукције у земљи и свету и на тај на-
чин доприноси ширењу знања о националним вредностима и постигнућима.

Националне библиотеке, што није случај с другим типовима библиотеке, прикупљају све врсте публикација, односно и књижну и некњижну грађу, без обзира на то да ли је та грађа објављена на традиционалним или електронским и другим савременим носиоцима информација. Најважније је, наравно, прикупљање свих релевантних монографских публикација – књига, брошура, сепарата и серијских публикација – новина, листова и часописа. Поред тога, једнако брижљиво и свеобухватно се прибављају званичне публикације, музикалије и аудио, видео и аудивизуелна документа, фотодокумента – фотографије и албуми, филмови, картографска грађа – мапе, планови и глобуси, ситан документациони материјал – плакати, леци и огласи, каталози, календари, умножени уметнички и сценски програми, репродукције уметничких слика и цртежа, графике, гравире, дописнице, разгледнице и поштанске марке, микроформе – микрофилмови, микрофиши и слајдови, као и све друге публикације литографисане, репрографисане, умножене офсет штампом или било којом другом класичном или модерном техником.

Развој аналогне технике је донео велики напредак, јер је омогућио појаву нових медија за преношење информација – магнетоскопа, видео-диска, видео-касете, дијапозитива, филма, магнетофона, аудио-касете, аудио-диска, телефона. Наредан, још успешнији корак представљају дигиталне технике које су омогућиле појаву рачунара, терминала, мреже, сервера, микрорачунара, скенера, ЦД-рома, ДВД-а. Оне су преузеле апсолутни примат и омогућиле енормни пораст броја електронских публикација, како off line – дистрибуираних на физичким носачима, тако и on line – дистрибуираних на интернету. Дакле, свакодневно уочљив напредак технологије резултирао је и резултира најразличитијим новим и све усавршенијим физичким медијима, као и компјутерским програмима и софтверима, електронским и мултимедијалним аутоматским базама података, експертским системима и свим другим облицима документа који се називају вештачком интелигенцијом. Без обзира на врсту грађе и без обзира да ли су у питању класични или нови медији, све што припада националном фонду мора се у потпуности прикупити и чувати, уз то је неминовно да, како би се сачувао и презентовао највреднији део националног фонда, националне библиотеке врше дигитализацију тих публикација, првенствено униката, раритета и вредне архивске грађе.

У националним библиотекама се за сваку врсту грађе формира посебна колекција, тако да поред збирке књига и збирке периодике, да би се свеобухватно похранила национална баштина, постоје и збирке у којима је заступљен посебан библиотечки материјал. Често је то уникатна и раритетна грађа која има особиту историјску, културну или научну вредност и пружа обиље драгоцених података о држави и народу, као и знаменитим појединцима, њиховом животу, раду и стваралаштву. Тако су у Народној библиотеци Србије похрањене следеће посебне збирке: музикалија и фонодокумента, картографских публикација, графика и гравира, плаката, лета-

ка, разгледница и другог ситног документационог материјала, фотодокумента, књижевних и других рукописа, архивалија, библиотека целина и библиотека легата, књижевних и научних заоставштина. Те заоставштине, као и поклоњене или откупљене библиотеке целине и завештане легат библиотеке садрже рукописе објављених и необјављених дела, архивалије, преписку, документа, фотографије, уметничке слике, личне предмете и сва друга аутентична сведочанства о животу и стваралаштву оних личности којима су припадале. Од изузетног националног и културноисторијског значаја је и збирка старе и ретке књиге и археографски фонд. Збирка старе књиге садржи инкунабуле и друге старе штампане публикације издате до 1867, објављене на нашој и страниј ћирилици, латиници, глагољници, готици и грчком писму. У Археографском фонду су похрањене средњовековне и млађе рукописне књиге објављене од 13. до 18. века и старе српске књиге штампане од 1494. до 1638. године, које се и по садржају и по форми ослањају на најстарије рукописне књиге. Ретке књиге нису хронолошки омеђене, већ су у тој колекцији све оне које нису уобичајена штампарска продукција, као што су књиге настале у току ратова, објављене у малим тиражима, разна нумерисана, библиофилска и друга ретка издања, ретки репринти или факсимили старих књига, док збирку ретких примерака чине књиге са аутографима, посветама, ex libris-има, маргиналијама и др.

Дакле, националне библиотеке, правилно креираном, доследно и темељно спровођеном набавном политиком, обезбеђују васколику књижну и некњижну грађу која, трајно и безбедно похрањена, представља најважније и најдрагоценије сведочанство о народу и држави и доприноси очувању, неговању и ширењу националне културе. Вазда на ползу свог народа, Народна библиотека Србије је судбински везана за његов живот, страдања, али и напредак. Она је и чувар националне повести и извориште културног и научног уздизања и просперитета. Она нам, како каже њен знаменити управник Милорад Панић Суреп, преноси родну реч која одзвања из дубине од десет векова, а та родна реч у којој је садржано свеукупно духовно богатство мора бити чувана и преношена, ширена и умножавана, тако да да не губећи корене, негујући традицију, памтећи и бележећи значајно остварујемо духовни континуитет и прогрес.

Литература

- Кићовић 1960: М. Кићовић Историја Народне библиотеке у Београду, Београд: Народна библиотека.
- Симовић 1999: Д. Симовић, Обавезни примерак – прошлост у будућности, Гласник Народне библиотеке Србије, I/1, Београд, 103–112.
- Печар 1999: Х. Печар, Историја Аустријске националне библиотеке, Гласник Народне библиотеке Србије, I/1, Београд, 299–308.
- Ињац 1999: В. Ињац, Француска национална библиотека: историјат, организација, нова библиотека, Гласник Народне библиотеке Србије, I/1, Београд, 349–365.
- Бегенишић 1999: Д. Бегенишић, Немачка национална библиотека, Гласник Народне библиотеке Србије, I/1, Београд, 267–377.
- Планкош 2001: Ј. Планкош, Национална библиотека Мађарске, Гласник Народне библиотеке Србије, III/1, Београд, 195–214.
- Бегенишић 2008: Д. Бегенишић, Набавка и набавна политика у библиотекама, Годишњак библиотека Срема, 8, Сремска Митровица, 45–50.

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОГРАФИЈА НОВОГА ДОБА

Ретроспективне или националне библиографије књиге су највишег ранга и спадају у капитална, основна, стожерна издања свакога народа. Национална библиографија новог доба пред свеколику библиографску јавност поставља нове захтеве.

1. Библиографско наслеђе

Подстакнута само ентузијазмом, преданошћу и напорима малобројних подвижника, српска библиографија је деценијама стајала на маргинама националног културног прегалаштва. Ако нам такав вид библиографског рада пружа један од одговора о изградњи српског националног бића, онда је он и слика у чему смо и колико напредовали, а колико заостајали за другим земљама и народима, и где нам је место на културној мапи света.

До свођења књижног биланса, српски народ је прошао дуг и заматан пут, преко библиографских бележака у рубрикама смесица и књижевних вести у српској периодици с краја 18. и прве половине 19. века, Новаковићеве *Српска библијографија за новију књижевност: 1741–1867* (1869), волонтерског рада групе ентузијаста окупљених око Павла Поповића, у оквиру Библиографског одсека на Филозофском факултету Универзитета у Београду, оснивања Југословенског библиографског института (1950), до Георгија Михаиловића и његове *Српске библиографије XVIII века* (1964), као претеча пројеката ретроспективне и текуће библиографије српског народа у издању Народне библиотеке Србије.

Југословенски библиографски институт у Београду започео је 1950. године са објављивањем националне библиографије. Редовност у објављивању наведених серија библиографија ЈУБИН је одржавао све до распада СФРЈ. Институт је започео и друге библиографске пројекте: од 1969. године са *Библиографијом превода у СФРЈ* (од 1992. СРЈ) – излази и даље; од 1971. *Библиографијом званичних публикација СФРЈ* (СРЈ) – излази и даље, и од 1974. *Библиографијом рото-штампе и стрипова* – такође се и данас објављује. ЈУБИН је оформио *Централни каталог страних књига и страних серијских публикација у библиотекама Југославије* (штампане после 1919. године), који и данас води.

Овде треба поменути и једну скоро заборављену библиографску серију. Наиме, од 1959. године Југословенска ауторска агенција објављивала

* trajkovic.bor@sbb.rs

је годишње књижице под насловом *Југословенска књижевност у иностранству*, региструјући преводе књижевних дела наших аутора објављене ван земље. Последња, 25. свеска, изашла је 1985. године.

И Библиотека Матице српске није остала по страни. Њени библиографи су 1981. године започели систематски рад на објављивању публикација издатих и штампаних у Војводини, као и књига војвођанских аутора у издању других домаћих и страних издавача. Из Матичине библиографске радионице изашао је и један број запажених библиографија војвођанских часописа.

Закон о библиотечкој делатности, донесен давне 1994. године, вратио је Народној библиотеци Србије надлежност да израђује и објављује текућу националну библиографију.

Данас, када је окончан рад на ретроспективној библиографији књига и 20 томова *Српске библиографије: књиге 1868–1944*, стоје на полицама наших и страних библиотека, када релативно редовно излази текућа српска библиографија (несрећног имена *Библиографија Србије*), и све је доступно у електронском облику, смеши ли се лепша будућност нашој националној библиографији?

Ово питање нас неминовно враћа у библиотеке, природно окружење свих великих библиографских подухвата.

2. Ново доба

Појавом интернета, глобална мрежа је агресивно почела да утиче на рад библиотека позних деведесетих година прошлог века. „Нове библиотеке“, како вели Питер Брофи, „захтевају нову технолошку инфраструктуру“ (Брофи 2005: 142). Данас је библиографски предлогачак одређен целокупношћу информационих ресурса доступних путем глобалне рачунарске мреже. Отуда виртуелна библиотека, поред бриге о прикупљању, обради, организацији, чувању, заштити и коришћењу електронских ресурса, сада има задатак садржинске обраде, вредновања и квалитативне селекције електронских публикација. Образовање библиотечко-информационих стручњака, дакле – библиотекара – информатичара, од суштинске је важности код обављања сложених претраживања, избора и вредновања података. Док је некада централизовање прикупљања и описивања материјала ради њене целовитости било пресудно за исцрпност библиографског рада, данас је све више анализа информација и аналитичка обрада електронских докумената који укључују поред текста и слику, звук и видео запис – уобичајена форма библиотечког рада (Вучковић, Тодоров 2010: 98–99).

Библиографски простор је проширен квалитативно новим информационим садржајима, што неминовно води реинтерпретацији библиографских производа. Да ли дефинисање нових интелектуалних активности, експанзија информација и генерисање нових знања воде библиографију путем ослобађања неадекватног статуса услужне научне дисциплине? Једно

је сигурно – нова библиографска трансформација знања тражи и новог библиографа.

3. Библиограф и управљање информацијама

Ово нас враћа на најважнији субјекат библиографије, библиографа – истраживача, стожера сваке, а нарочито националне библиографије. „Ако је чињеница да нема развоја ниједне науке без примене библиографског метода, онда је библиографија глобална друштвена појава чија актуелност никада не замире“ (Трајковић 2011: 562). Када је појединац у нас, из научних или професионалних разлога упућен на библиографска истраживања, онда је пред њим стрпљив, дуготрајан и скуп посао. Ако, при том, у библиотеци не затекне неког попут легендарне Смиљке Кашић из Народне библиотеке Србије или Радивоја Мићића из Матичине библиотеке – е, онда је препуштен себи и својој научној сналажљивости, вештини и умећу.

Поставићемо овде једно *богохулно* питање: да ли то значи да ће виртуелна библиотека истиснути истраживаче из националних библиотека? Библиограф на националном пројекту, не може се задовољити метаподацима, њему треба увек више! Он мора и даље да види, да дотакне, провери и пронађе у обиљу похрањеног и систематизованог знања онај драгоцен податак, коцкицу која недостаје у том прецизном мозаику који се зове библиографија. Рећи ћемо, па светски је тренд да библиотека (читај: национална), буде глобални резервоар информација. Питање је хоће ли, и када, наши библиографски стратези порадити на развоју такве организационе инфраструктуре, која ће омогућити стварање суштински нових концепција приступа информацијама и изворима. Библиотекари и библиографи морају да се наметну у овом процесу као архитекте и творци структурисаног универзума информација. Овде, пре свега, мислим на анализу информација и аналитичку обраду докумената. Надаље, отварам нова питања, ако је национална текућа библиографија грађа за будућу ретроспективну библиографију, колико је она исцрпна и колико још посла предстоји неким новим библиографима, њеним творцима? Надам се да је глобална библиографска мрежа довољно исцрпна да нам пружи релевантне податке за *Библиографију Србије*, и поуздано нас информише о српској књижној продукцији расутој по свету.

4. Колико кошта библиографија?

Следеће питање које се природно намеће је да ли је библиографија скупа работа. Ако је по дефиницији библиографија обезбеђивање информација институцијама и јавности ради коришћења у сопствене и општенаучне сврхе, колико је онда израда националне библиографије скуп посао? Полазећи од општег места да је *информација* као и њен носилац – *роба* и да има своју вредност, да ли национална библиотека која управља обезбеђивањем

тих изора на уређен, координисан начин (било традиционални или електронски), може без прецизног плана и помоћи државе успешно да обавља своју мисију. Не може ни у *белом свету*! Да наведемо најважнија питања о начину управљања фондовима која је навела Комисија за библиотечко-информациону делатност у Великој Британији:

- *Садржај*: дигитализовани текст, слике, звук и све интегрисанији мултимедијални пакети чувају се у личним, локалним, регионалним, националним или међународним базама података, заједно са индексима, каталозима и описима који омогућавају лоцирање садржаја.
- *Повезаност*: персонални рачунари, локалне мреже, регионалне и националне мреже, међународне везе, заједно са усмеривачима и програмским системима који мрежни саобраћај упућују у правом смеру.
- *Стручност*: вештине – и корисника и стручних посредника – потребне да се прибаве и користе умрежене информације (Брофи 2005: 189).

(Извор: Library and Information Commission – Комисија за библиотечко-информациону делатност).

Очигледно је функционисање националне библиотеке сложен организам и скупа организација. Подсећам да се у јавним библиотекама у Великој Британији основне библиотечке услуге не наплаћују (коришћење референских збирки, позајмљивање књига), обезбеђује се бесплатан приступ интернету, али приступ многим сервисима подразумева плаћање чланарине (Хил 2008: 182).

Претраживање и преношење информација никада није било бесплатно. То се плаћало државним средствима, средствима библиотеке, универзитета, институције. За оне информације које се могу наћи у књигама и часописима, библиотеке су обезбедиле изворе, па корисници могу бесплатно, преко својих рачунара да их користе. Колико библиотеке испуњавају очекивања корисника, зависи од њихове библиографске базе, али и од захтевности корисника. Махом, просечни посетилац таквих информационих извора буде задовољен.

5. *Порука библиографа*

Дакле, израда националне библиографије зависна је од структурисаног интерфејса националне библиотеке. Међутим, библиографски циљеви су историјски одређени. Како се шири граница библиографског универзума, сразмерно напретку укупног академског знања, отвара се могућност да се приступи свему што представља креацију људског ума, успостављањем универзалне библиографске контроле. Притом се не сме заборавити прво библиографско правило, пренос информација (података) мора да буде праћено обавезом да се осигура њена тачност. Како је библиографско ис-

траживање захтевније од свих других, сложићемо се, оно што данас чини корпус електронских библиографских база великих српских библиотека, недовољно је за озбиљан национални библиографски посао.

Поделили смо нека своја професионална размишљања на задату тему, отворили, надамо се, нека питања, и само осенчили проблеме са којима се суочава наша национална библиографија новог миленијума. Уверени сам да и библиографију чека светла будућност, са довољно стручних и професионалних библиотекара, спремних за нова библиографска прегнућа.

Литература

- Аранитовић 2009: Д. Аранитовић прев. прир. *Библиотека као огледало васељене: огледи из савремене руске науке о библиотекарству*, Београд, Службени гласник. Инђија, Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“ (Библиотека Lexis, Едиција Слово).
- Брофи 2005: Р. Brofi, *Biblioteka u dvadeset prvom veku*, Beograd, Clio.
- Вучковић, Тодоров 2010: Ж. Вучковић, Н. Тодоров, *Култура и читање у времену интернета*, Инђија, Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“.
- Ле Коадик 2005: I-F. Le Koadik, *Nauka o informacijama*, Beograd, Clio, Narodna biblioteka Srbije.
- Свенонијус 2007: I. Svenonijus, *Intelektualna osnova organizovanja informacija*, Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Clio.
- Хил 2008: М. В. Hil, *Uticaj informacije na društvo: ispitivanje njene prirode, vrednosti i upotrebe: prevod drugog prerađenog i dopunjenog izdanja*, Beograd, Narodna biblioteka Srbije.
- Трајковић 2011: Б. Трајковић, *За нови поглед на библиографију као науку, Наука и политика, Данашње релације: политика – наука – библиотекарство: зборник радова са научног скупа (Пале, 22–23. мај 2010)*, књ. 5, том 1, Пале, Филозофски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву, 562.

БИБЛИОГРАФИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И ЊЕН ЗНАЧАЈ У ДАНАШЊЕМ ВРЕМЕНУ

Може се поуздано рећи да цијело библиотекарство представља одраз идентитета једног народа. Кроз националну библиографију у правом смислу то најбоље можемо препознати. Говорити о идентитету, а не споменути библиографију, њен научни значај и допринос за идентификацију националне, стручне, персоналне или било које друге припадности, било би чак неправедно.

Библиографија није само попис одређене грађе, него представља слику једног времена, како у научном, тако и у сваком другом стваралачком смислу. Она је сама по себи индентитет једног времена или сегмента који представља. Зато је на нама велика одговорност да укажемо на њен значај и њену афирмацију. У научним круговима схватање њеног значаја је препознатљиво када погледамо које су се све личности бавиле библиографијом. Ту налазимо плејаду научника који су се осим својом струком, бавили и озбиљним библиографским пописима, а на принципима који су били актуелни за одређено вријеме. Ако посматрамо озбиљност пројекта израде ретроспективне националне библиографије, дужину трајања посла, тим сарадника који је укључен у пројекат, број библиотека у којима је вршено истраживање, онда је нашу тврдњу да је библиографија одраз идентитета једног народа лако и потврдити.

Историјске назнаке развоја библиографије у БиХ

Њедовољан развој школства, а и библиотекарства у БиХ, условљен дугогодишњом туђинском влашћу, одразио се и на појаву усамљених библиографских радова. Интензивнији библиографски рад осјећа се тек после Другог свјетског рата. Немамо довољно ни писаних извора којима можемо исцрпно представити све библиографске примјере у појединим периодима у БиХ. Том темом се бавио мали број појединаца, па ћемо и ми овом приликом дати само кратке историјске назнаке у склопу теме која говори о библиографији у садашњем тренутку.

На скромна индивидуална настојања у библиографском раду наилазимо релативно рано. Углавном су се прве библиографије односиле на жеље њихових аутора да представе домаћу књижевност. У томе се нарочито истичу босански фрањеваци, међу којима се спомиње Филип Ластрић

* maksimovicm@sbb.rs

(1690–1773), као први писац из Босне и Херцеговине који је објавио библиографски попис штампаних дјела под називом *Преглед старина босанске провинције* 1765. године¹. Послије њега јавља се Иван Фрањо Јукић (1818–1857) који је написао значајан библиографски текст *Књижевност босанска*, објављен у два наврата у часопису *Босански пријатељ* у Загребу, у годинама 1850. и 1851. Вриједно је споменути и још нека имена културних посленика, која се вежу за библиографски и научни рад у БиХ, а то су: Јако Матковић, Јулијан Јеленић, Радослав Главаш, Сафвет-бег Башагић, Хамдија Крешевљаковић, Јосип Милаковић и други. Неколицину ових значајних имена треба препустити неком обимнијем историјском представљању библиографског рада на овим просторима.

Дужност нам је да споменемо и значајне Србе који су се, осим осталог, бавили и библиографским радом у БиХ. Незаобилазно је истаћи Нићифора Дучића (1832–1900) који се бавио и истраживањем и описивањем наших рукописа у манастиру Хиландару, и објавио текст *Старине Хиландарске*², у коме наглашава значај пописивања и представљања књига које се тамо налазе. Ту идеју су коначно реализовали Димитрије Богдановић и Дејан Медаковић објављујући *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* 1978. године (Богдановић: 1978). Народна библиотека Србије, након дугогодишњег рада на том пројекту, објавила је и каталог књига Манастира Хиландара (Живанов прир. 1989, 2004).

Осим Нићифора Дучића вриједно је споменути Саву Косановића (1839–1903) који је објавио библиографски попис словенских књига и рукописа у библиотеци манастира Свете Катарине на Синају 1885. Мостарска *Зора* је 1899. објавила персоналну библиографију анонимног аутора под насловом *Књижевни рад Архимандрита Нићифора Дучића* (Максимовић 1982: 35–43).

Незаобилазно је име Данила А. Живаљевића, који је у тексту објављеном *Босанској вили*³ у наставцима у под насловом *Неколике биографско-библиографске белешке*, дао допринос афирмацији библиографије. Значајнијим библиографским истраживањем грађе о Босни и Херцеговини и Црној Гори бавио се Чех Фердинанд Велц (1864–1920), који је био наставник сликања у сарајевској гимназији. Његова библиографија под насловом *Vibliografska građa o Bosni i Hercegovini: (1488–1918)* објављена је тек 1991. године у Сарајеву, а *Библиографија Црне Горе: 1800–1912*, објављена је 1991. године на Цетињу у Црној Гори (Велц 1991).

¹ Lastrić, F. 1765, *Pregled starina bosanske provincije* (Epitome vetustatum provinciae Bosniensis). Venecija.

² Прештампано из *Гласника Српског ученог друштва*, 56, Дучић, Н. 1884. *Старине хиландарске*. У Београду: Штампарија Краљевине Србије.

³ Објављено у *Босанској вили*, Сарајево, 1901, год. 16, бр. 12, стр. 11–13; бр. 2, стр. 32–3; бр. 3, стр. 48–51; бр. 4, стр.; бр. 5, стр.; бр. 6, стр.; бр. 7, стр.

О институционалном раду на библиографији у Босни и Херцеговини можемо озбиљније говорити тек у аустроугарском периоду. Формирањем Института за истраживање Балкана, на чијем се челу налазио познати научник Карло Пач, било је покушаја да се разне научне активности усмјере према одређеним научним областима. У конкретним активностима истицали су се нарочито већ афирмисани научници Јевто Дедијер и Владимир Ћоровић (Максимовић 2009: 279–291). Интересовања Владимира Ћоровића била су више везана за књижевне и историјске теме и народно стваралаштво, па су се и његове библиографије односиле на српске народне пјесме и приповијетке.⁴ Ћоровић је 1913. године објавио и *Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja od I godišta 1889. pa do XXV godišta 1913*. Схватајући значај употребе библиографије у научном раду, он се и даље, бар успутно, бавио и библиографијом. Можемо споменути и свестраног Пера Слијепчевића који се понекада такође бавио библиографијом.

Све до 1945. године у Босни и Херцеговини немамо систематског рада на библиографији, а ни националне библиотеке која би утицала на њену афирмацију и развој. Међу претечама савременог библиотекарства у БиХ, а и библиографије је свакако Ћорђе Пејановић (1878–1962). Он је, осим више штампаних књига и радова, објавио 1961. године и *Библиографију штампе Босне и Херцеговине 1850–1941*, која је претходно у суженом издању штампана 1949. Пејановић је био иницијатор и један од учесника у формирању библиографске службе у тек основаној Народној библиотеци НРБиХ 1945. године. Израдио је и прву *Bosansko-hercegovačku bibliografiju knjiga i brošura: 1945–1951*. године (Пејановић: 1953), а касније и *Bosansko-hercegovačku bibliografiju knjiga za 1952. godinu* и оставио трајни допринос, како у библиотекарству, тако и у библиографији БиХ (Пејановић 1954). Готово цијели свој радни вијек, од 1912. па до 1949. године био је библиотекар *Просвјетине централне библиотеке* (в. Максимовић 2007: 121–131).

Практичном израдом библиографије у новије вријеме, поред запажених појединаца, бавиле су се и установе, међу којима су најзначајније Народна и универзитетске библиотека БиХ и Институт за књижевност и језик у Сарајеву. Објављене су многе значајне библиографије као заједнички пројекти истраживачких институција у БиХ. Институт за књижевност у Сарајеву објавио је више значајних библиографија, међу којима је по обиму и значају замашна *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine: 1850–1918*. (Библиографија...1991).

Српска библиографија: књиге: 1868–1944. штампане у издању Народне библиотеке Србије обухватила је и књиге аутора из БиХ. То је веома значајно због недовољног пописа библиографске грађе у БиХ, како у про-

⁴ Ћоровић, В. (1905), Прилог библиографији српских народних приповједака. У: *Српски књижевни гласник*, Београд, књ. 15, бр. 4, стр. 304–307; Ћоровић, В. (1911), Српске народне пјесме. Библиографски преглед збирки. У: *Српски књижевни гласник*, Београд, књ. 17, бр. 8, стр. 593–603; бр. 9, стр. 672–681; - бр. 10, стр. 750–758.

шлом тако и садашњем времену. Када погледамо генезу рада на националној библиографији у Србији, онда видимо да она сеже већ од Захарија Орфелина (Трајковић 2000: 27–34). На примјеру ових, а и осталих библиографија најочигледније можемо потврдити нашу тезу да је библиографија знак народног идентитета.

Библиографија као знак идентитета

Научним значајем, а и мјестом библиографије у научном простору интересантно је мишљење руских теоретичара. Тако се Људмила Викторова Астахова у своме тексту *Библиографско знање као посебан тип научног знања*, посебно ослања на мишљење В. А. Фокјејева. Она тврди да у предмету библиографског сазнања треба главну улогу општег појма да игра текст. „Суштина библиографије у поређењу са другим видовима хуманистичке делатности јесте у њеном предмету, знању о тексту као носиоцу знања о адекватним предметним сферама његовог функционисања у укупном УЉД (универзуму људске делатности)... Широки дијапазон у дефинисању места библиографије у систему наука условљен је тиме што се она налази на месту спајања наука о друштву и наука о знању и сазнању“. Познавање суштинских и функционалних аспеката текста обавезује и познавање његове суштине. Та поставка омогућава укључивање цјелокупних функционалних библиографских процеса до поставке библиографија – корисник (Астахова 2009: 354).

Библиографија је присутна свакодневно у научном раду, а за њену израду потребна су широка, често и скривена научна знања, познавање текста, метода и технике научно-истраживачког рада, као и правила, принципа и стандарда у библиотекарству. Бавити се библиографијом подразумијева посједовање посебних способности као што су упорност и истраживачки нерв, познавање система образовања и потреба прилагођавања захтјевима одређеног времена. Бити библиограф значи бити и научник, али и визионар у правом смислу. Све што се ради има трајни карактер. Највећу мјеру научности има ретроспективна библиографија, при чијој изради се подразумијева и сагледавање социјалног контекста. Може се накнадно утврђивати њена исцрпност и допуњавати, али она остаје незаобилазни извор и за будућа покољења истраживача. Она значи огледало времена у коме је настала, како начином представљања, тако и садржајем и разлогом за њено појављивање.

Данашња настојања да се свака библиографија подведе у стандардизовани облик, лако прилагодљив новим технологијама, не искључује оне прегоаце који су је сачињавали и на сасвим класичан начин.⁵ Ако се бавимо израдом библиографије у предвиђеном стандарду за библиографску об-

⁵ Стојан Новаковић: *Српска библиографија за новију књижевност*: 1741–1867. Београд: Српско учено друштво, 1869.

раду, корисници могу имати и неких недоумица у њеној прегледности и широј научној употреби.

Библиографија Републике Српске и њен значај у данашњем времену

У протеклих двадесетак година нема систематског рада на библиографији у БиХ. Избијањем рата на овим просторима 1992–1995. године, неријешена политичка, а и територијална питања, довела су до прекида у текућој националној библиографији и успостављања нових односа у већ подијељеној БиХ. Како је држава подијељена у два ентитета, тако су и многе њене надлежности раздвојене.

У Федерацији Босне и Херцеговине је тек 1995. године штампана *Bibliografija monografskih publikacija: 1992–1994: popis ratnih izdanja* (Хреновица, прир. 1995), а 1998. године у издању НУБ БиХ изашла је и *Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija 1992–1996, Niz A* (Слагало 2008). Ова библиографија, а и наредне, не обухватају издавачку продукцију Републике Српске.

Текућа *Библиографија Републике Српске: књиге, брошуре и музикалије*, покренута је 2000. године, а ретроспективна библиографија је израђена под називом *Библиографија Републике Српске: 1992–1999*. Иако ова библиографија, а можда и наредне, нису пописале сву продукцију РС, јер су рађене на основу обавезног примјерка штампаних ствари, који је био нередован, треба истаћи труд и жељу да се попише штампана продукција РС. Скромни тим стручњака Народне и универзитетске библиотеке РС у Бањалуци, послје њеног формирања 1999. године успио је 2000. године да оснује Агенцију за додјелу ISBN броја за монографске публикације. Тек послје тог потеза организује се и израда текуће библиографије, као једног од важних сегмента рада. Наслов *Библиографија Републике Српске* нејасно говори о каквој се библиографији ради. Рађена је према обавезном примјерку, а касније и према CIP-бази података са примјеном територијалног критеријума, са стручним распоредом грађе, што значи да представља текућу Библиографију штампаних издања у Републици Српској. Уз библиографију израђују се и слједећи регистри: Именски, Предметни, Регистар страних наслова. „Припрема и испис библиографије израђен је помоћу рачунарског програма Winisiis-библио“. *Библиографија* излази два пута годишње у штампаном облику и може се он-лајн претраживати на сајту НУБРС у PDF формату. За сада су он-лајн доступна само издања до 2005. године.⁶

Пошто су за израду националне библиографије значајни и други критеријуми, у Републици Српској се није приступило њеној изради, нити се ушло у заједнички пројекат са БиХ. Отежана комуникација између три конститутивна народа, а и нагомилани политички и други поратни пробле-

⁶< <http://www.nubrs.rs.ba>> (Доступно 1. 12. 2011.)

ми, нису резултирали заједничким договором око израде било каквог библиографског пројекта на нивоу БиХ. Република Српска је постигла договор са Народном библиотеком Србије 2005. године да са својом продукцијом уђе у српски национални пројекат под називом *Сербика*. Пројекат предвиђа преузимање издавачке продукција РС, из Народне библиотеке РС У Бањалуци. У тексту се каже да ће у *Сербику* буду укључене и публикације објављене у Републици Српској (комплетна издавачка продукција), која путем размене пристиже из НУБ Бањалуке⁷.

Колико нисмо афирмисали значај библиографије и њену значајну употребу ни код самих библиотекара, говоре и искуства са курса за полагање стручних испита у Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске. Када поставимо питање ко су корисници и колико имамо сазнања о употреби библиографија, онда се морамо критички осврнути на минимална досадашња истраживања код нас. Тестирајући полазнике курса за полагање стручног испита из библиотекарства у Бањалуци 2005. године, као предавача из предмета Библиографија, аутора овог текста изненадили су одговори на постављена питања: *Шта је библиографија? Да ли сте у своме раду користили било коју библиографију? И наведите бар једну библиографију*. Од 40 полазника курса, различитих степена стручне спреме, једва 20% је одговорило на та питања. То је било упозорење да се теорија библиографије треба изучавати посебно озбиљно на студијама библиотекарства, а по могућности иницирати теме на више научних и стручних скупова. Библиографија је потребна и корисна у свим научним областима.

Умјесто закључка

Када сагледамо досадашње скромне показатеље о библиографским радовима у БиХ, закључујемо да библиографија није имала потребну афирмацију у протеклом времену. Бурна историјска догађања и нестабилност на просторима Босне и Херцеговине одразили су се и на библиографски рад и његову афирмацију. Према свему изложеном је јасна тврдња да библиографија представљала одраз идентитета у сваком погледу.

У данашњем времену технолошког напретка и потребе брже доступности информација, њен недостатак се најочитије манифестује у научном смислу. Досадашња скромна библиографска продукција, узрокована и ратним догађањима 1992/1995. године, гдје се види да је тек након више година покренута текућа библиографија и то подијељена у различитим ентитетима и са различитим начином организовања, не могу бити поуздани показатељи истраживачима за тај период.

Неопходна је свијест о потреби ангажовања, како државних институција, тако и појединаца, на убрзаној изради ретроспективних библиографија за протекли период у БиХ. За данашње истраживаче тај недостатак

⁷ Предговор (доступно на: <<http://www.nb.rs>>).

представља отежане могућности у научноистраживачком раду и недостатак исцрпних података. Само сазнање да у Републици Српској у периоду 1992–2010. немамо повезане библиотеке у јединствен информациони систем, говори нам о посебним тешкоћама у научном раду уопште, а у библиотекарству посебно.

Извори и литература

- Астахова Викторова 2009: Љ. Викторова Астахова, Библиографско знање као посебан тип научног знања, у: *Библиотека огледало васељене*, Београд: Службени гласник, 354–364.
- Bibliografije književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine: 1850–1918*: Tom I–IV, Sarajevo: Institut za književnost, 1991.
- Bibliografija monografskih publikacija: 1992–1994: popis ratnih izdanja* (urednik Muhamed Zlatan Hrenovica), Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 1995.
- Библиографија Републике Српске: књиге, брошуре и музикалије*, Бањалука: Народна и универзитетска библиотека РС, стр. 3, 2002.
- Богдановић, Медаковић 1978: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије.
- Velc 1991: F. F. Velc, *Bibliografija Crne Gore 1800–1912*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“.
- Velc 1991: F. F. Velc, *Bibliografska građa o Bosni i Hercegovini: (1488–1918)*, Sarajevo: Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Живанов и др. прир. 1989–1990: М. Живанов и др., *Манастир Хиландар. Каталог књига на српскохрватском језику: од XVIII до XX века*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Живанов 2004: М. Живанов, *Манастир Хиландар. Каталог књига на бугарском и руском језику од 19. до 20. века*, део 2, Н-III. Београд: Народна библиотека Србије.
- Ћоровић 1905: В. Ћоровић, Прилог библиографији српских народних приповиједака, у: *Српски књижевни гласник*, Београд, књ. 15, бр. 4, 304–307.
- Ћоровић 1911: В. Ћоровић, Српске народне пјесме. Библиографски преглед збирки, у: *Српски књижевни гласник*, Београд, књ. 17, бр. 8, 593–603; бр. 9, 672–681; бр. 10, 750–758.
- Књижевни рад Архимандрита Нићифора Дучића. Поводом 50 година монашког живота и 40 годишњице књижевног рада, у: *Зора*, Мостар, Год. 4, бр. 10, 332–336, 1899.
- Максимовић 1982: V. Maksimović, Osnovni tokovi dosadašnjeg bibliografskog rada u BiH, u *Bibliotekarstvo*, Sarajevo: Društvo bibliotekara BiH, God. 28, 35–43.

- Максимовић 2009: М. Максимовић, Прилог за библиографију Јевта Дедије-ра, у: *Српска проза данас*, Научни скуп историчара у Гацку, 19–21. септембар 2008, Билећа: Просвјета; Гацко: Просвјета; Београд: Фонд „Светозар и Владимир Ћоровић“, 279–291.
- Максимовић 2010: М. Максимовић, Нова библиографска реалност, у: *Библиотеке будућности: перспективе и развој*, Зборник радова са стручног скупа, Бијељина 21–23. априла 2010, Вишеград: Друштво библиотекара РС, 132–143.
- Максимовић 2007: М. Максимовић, *Ђорђе Пејановић: живот и дјело*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 121–131.
- Пејановић 1949: Ђ. Пејановић, *Штампа у Босне и Херцеговине 1850–1941*, Сарајево, „Веселин Маслеша“.
- Pejanović 1951: Ђ. Pejanović: *Bosansko-hercegovačka bibliografija knjiga i brošura: 1945–1951*, Sarajevo: Svjetlost.
- Pejanović 1954: Ђ. Pejanović, *Bosansko-hercegovačka bibliografija knjiga za 1952. godinu*, Sarajevo: Svjetlost.
- Слагало 2008: Ј. Слагало: *Библиографија у Босни и Херцеговини с освртом на израду петроспективне библиографије Републике Српске: 1992–1994*, у: *Српска библиографија данас*, Зборник радова, Матица српска, 213–215.
- Живанов 1988–2008: М. Живанов, редактор, *Српска библиографија: књиге: 1868–1944*, књ. 1–20, Београд: Народна библиотека Србије.
- Трајковић 2008: Б. Трајковић, Стојан Новаковић и национална текућа библиографија, у: *Календар „Просвјета“*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 288–292.
- Трајковић 2000: Б. Трајковић, Текућа национална библиографија: наслеђе и перспективе, у: *Гласник Народне библиотеке Србије*, год. 2, бр. 1, 27–34.

Јелена В. Јањић*

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске
Бањалука

Кратко саопштење

РЕТРОСПЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Библиографија систематичним биљежењем нашег штампаног наслеђа доприноси очувању духовне баштине и српског националног идентитета на простору Републике Српске. Ретроспективна библиографија свједочи о духовном трајању народа и простора, па је, самим тим, од непроцјениве вриједности. Према *Закону о измјенама и допунама Закона о библиотечној дјелатности*, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске врши израду „текуће, ретроспективне и друге српске националне библиографије“ (*Закон о измјенама и допунама Закона о библиотечној дјелатности* 2008). Фонд националне библиотеке је зато историјски драгоцјен.

У оквиру Библиографског одјељења 2000. године покренута је израда текуће библиографије Републике Српске суочена са бројним потешкоћама, а прије свега с неуређеним и неблаговременим достављањем обавезног примјерка Библиотеци. Данас су умногоме превазиђени проблеми око достављања обавезног примјерка издавача, те се библиографија израђује *de visu* на основу обавезног примјерка, који уредно пристиже. Од 2006. библиографија се израђује уз програмску подршку COBISS, а на основу редигованих записа из електронског каталога Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске узајамне библиографско-каталошке базе података COBIB.BH. Библиографија излази годишње. Покретањем текуће националне библиографије монографских публикација омогућено је систематско праћење издавачке продукције на подручју Републике Српске.

Ради потпунијег увида у библиографски рад данас осврнућемо се на библиографски рад у непосредној прошлости у Босни и Херцеговини.

Народна и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине (Сарајево) од 1977. издавала је текуће библиографије монографских и серијских публикација, а повремено библиографије чланака. Од 1984. *Bibliografija bosanskohercegovačke knjige* израђивана је на основу записа похрањених у YUBIB базу, чији се хост налазио у ИЗУМ-у. Ратом је прекинут рад на текућој библиографији. Године 1995. изашла је прва библиографија монографских публикација из ратног периода 1992–1994, (*Bibliografija monografskih publikacija: 1992–1994*: 1995), а 1998. *Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija 1992–1996. Niz A*, која „sadržava ne samo bibliografske opise za publikacije koje su štampane ili drugom tehnikom umnožene i objavljene na području Bosne i Hercegovine u periodu rata, već i opise za

* jelena.janjic@nub.rs

svu štampanu građu objavljenu diljem svijeta...” (Tuzlak 1998: 83). Библиографским описом није обухваћен простор Републике Српске, иако на сасвим супротно упућује назив библиографије, а и наведени текст. Праксу коришћену при изради поменутих двију послјератних ретроспективних библиографија, непописивање издаваштва Републике Српске, овај библиографски центар користи и при изради текуће библиографије.¹ Тако се текућа *Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija* израђује „koristeći obavezan primjerak kao osnovu za sadržaj bibliografije“, (*Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija*: 2010) како стоји у уводном тексту. Према *Закону о измјенама и допунама Закона о библиотечкој дјелатности*, од 11 примјерака публикације добијене путем обавезног примјерка „Народна и универзитетска библиотека Републике Српске задржава за себе два примјерка сваке библиотечке јединице достављене као обавезни примјерак, а по један примјерак доставља матичним библиотекама Републике Српске, Народној библиотеци Србије и Библиотеци Матице српске“ (*Закон о измјенама и допунама Закона о библиотечкој дјелатности* 2008). Закон не обавезује издаваче Републике Српске на достављање обавезног примјерка Националној и универзитетској библиотеци Босне и Херцеговине.

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске путем размјене доставља НУБ-у БиХ само дио продукције, углавном серијских публикација. У поменутој текућој библиографији за 2007. годину налазимо сасвим мали број публикација штампаних на подручју Републике Српске, које су пристигле путем размјене или на неки други начин (60 библиографских јединица од укупно 1.120, колико садржи ова библиографија). Истичемо да је у Републици Српској у току 2007. објављено 1.074 публикација. Поставља се питање како таква текућа библиографија може носити наслов *Босанскохерцеговачка*.

Библиографија Републике Српске: монографске публикације израђује се према територијалном критеријуму. Критеријум опсега *Библиографије* условљен је историјским специфичностима. Свјесни смо чињенице да је овако утемељена библиографија ограничена територијалним оквирима. Говорећи о судбини српског народа на нашим просторима у свјетлу библиографских истраживања, Здравка Радуловић каже: „Од времена Арсенија Чарнојевића до данас, сеобе су постојале његов симбол и историјска реалност, тако да јединство територије никада није било у стању да обезбиједи и јединство српске књиге“ (Радуловић 2008: 85-86). Библиографија утемељена на територијалном принципу не обухвата текућа издања наших ауто-

¹ Сличан метод НУБ БиХ користила је при изради *Bibliografije univerzitetskih i naučnih publikacija: 1949–2009: 60 godina postojanja i rada Univerziteta u Sarajevu*, [priredili Dženana Tuzlak i dr., Univerzitet i Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo, 2010], у којој су игнорисани бројни истакнути и уважени српски научни радници Сарајевског универзитета, попут академика Славка Леовца, проф. др Николе Кољевића и др.

ра који живе и стварају изван граница Републике Српске, али то чини *Библиографија Србије*,² а и *Библиографија Србики*. Према одлуци Уређивачког одбора *Србики*, у Библиографију су увршћене и „публикације објављене у Републици Српској (комплетна издавачка продукција), које путем размене пристижу из НУБ Бања Лука“ (*Библиографија Србики*: преузето 5. маја 2011). На тај начин *Србики* библиографски обједињује комплетну издавачку продукцију Републике Српске. *Библиографија Србики* излази у електронском издању. Сматрамо да би штампано издање било бољи вид овако значајне публикације. Говорећи о *Библиографији књига у Војводини*, сумњу у електронско објављивање библиографија исказала је и Марија Јованцаи мислећи на непрестано дорађивање и допуњавање е-публикација: „То је судбина електронских издања за коју су забринути многи стручњаци и истраживачи. И зато штампани облик *Библиографије* има безброј предности у односу на електронски. Свака свеска је сведок времена у којем су објављене књиге описане у њој и представља извор информација о том времену“ (Јованцаи 2008. 179-180).

Поред текуће библиографије, од изузетног националног и културног значаја свакако је ретроспективна библиографија.

С циљем да се обједини и јавности пружи на увид обим и структура издавачке дјелатности Републике Српске у ратном и послератном периоду, израђена је *Библиографија Републике Српске: 1992–1999*. Библиографија је утемељена на територијалном принципу. Грађа за Библиографију прикупљена је на основу свих каталога Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске (писаних и електронског). Основни извор за *Библиографију* је обавезни примјерак достављен Библиотеци, те поклон, размјена или куповина. У изради библиографије велику помоћ представљала је *Bibliografija Jugoslavije*, коју је издавао Југословенски библиографско-информацијски институт (YUBIN), пошто је од 1993. године Библиографски институт регистровао и издавачку продукцију Републике Српске. (Радуловић 2001, 29). Седамдесет и шест библиографских јединица преузето је из *Bibliografije Jugoslavije*, а означене су звјездицом *, која упућује на секундарност извора. У протеклом периоду на тај начин формиран каталог дезидерата омогућио је Библиотеци да фонд обогати и тим књигама.

Према временском односу и одређењу грађе коју пописује, Библиографија је ретроспективна. Према начину библиографског распореда и класификацији грађе, Библиографија је хронолошка. Унутар хронолошког распореда грађа је сортирана азбучно. Поштовано је писмо сваке библиографске јединице. Библиографија садржи 654 библиографске јединице. Библиографију прате двије врсте регистара: Регистар аутора и Регистар наслова, који су азбучно уређени.

² Народна библиотека Србије од 2003. године израђује текућу *Библиографију Србије* по територијалном принципу, што подразумијева библиографски опис издавачке продукције Србије.

Библиографски записи формирани су у складу са Међународним стандардом ISBD (M) (International Standard Bibliographic Description for Monographic Publications), те Комуникационим форматом за машински читљиво каталогизирање и размјену библиографских информација – CO-MARC/B (Machine Readable Cataloguing Format) и *Pravilnikom i priručnikom za izradu abecednih kataloga. Dio 1, 2*, Eve Verone. У јединственој индивидуалној и колективној одредници примијењено је ћирилично писмо и фонетска транскрипција (за публикације на српском језику, оригинали и преводи).

У предговору *Српске библиографије за новију књижевност: 1741–1867*, штампане 1869. године, истакнути српски библиограф Стојан Новаковић каже: „Свему је потпуном почетак од непотпунога“ (Новаковић 1969: XXIV). Свјесни чињенице да библиографска грађа Републике Српске за период 1992–1999. није у потпуности описана услед ратних околности у којима књига није пристизала у библиотеку, те тешких послјератних прилика, у оквиру Библиографског одјељења покренули смо израду двију ретроспективних библиографија под називом *Допуне Библиографије књига Републике Српске*, које су у припреми. Библиографија ће бити утемељна на територијалном принципу. Прва књига представља допуне поменутој ретроспективној библиографији, *Библиографија Републике Српске: монографске публикације. Допуне 1992–1999*, поред ранијим издањем обухваћених публикација, садржи и све књиге из овог периода које су накнадно пристигле у Библиотеку. С намјером да исцрпно представи издавачку дјелатност, у ову библиографију увршћен је дио публикација преузет из узајамне библиографско-каталожке базе података Србије COBIB.SR, од којих неке примјерке Библиотека не посједује.

Друга књига – *Библиографија Републике Српске: монографске публикације: 2000–2010*, представља допуне текућој библиографији Републике Српске, а односи се на прву деценију двадесет првог вијека. Ова библиографија ће представљати исцрпан преглед деценијског стваралаштва у Републици Српској, садржаће све књиге обухваћене текућом библиографијом, као и књиге накнадно приспјеле у Библиотеку. У току рада формираће се и каталог дезидерата из тог периода. Овако замишљен библиографски опис дводеценијског издаваштва у Републици Српској омогућиће и израду поузданог регистра аутора Републике Српске, чиме ће библиографски рад у будућности бити умногоме олакшан.

За разлику од *Ретроспективне библиографије Републике Српске* објављене 2004, која је била хронолошка, у *Допунама Библиографије књига Републике Српске* грађа је распоређена према областима. Грађа се класификује и распоређује према систему Универзалне децималне класификације (UDC³). У оквиру УДК група јединице су разврстане азбучним редослије-

³ Universal Decimal Classification.

дом. Библиографија садржи три врсте регистара: Именски регистар, Регистар наслова и Предметни регистар, који су такође азбучно уређени.

Очувању српске националне баштине и културног трајања на тлу Републике Српске свакако доприноси израда ретроспективних библиографија, како, разматрајући питање ретроспективне библиографије у Срба, и каже Радован Мићић (75): „Управо у ретроспективним библиографијама очуван је континуитет бележења књига објављених у свим земљама у којима су Срби стварали своју културу и, захваљујући томе, сачуван је универзални карактер тих библиографија.“

Заједно са другим библиографијама које биљеже српске књиге, *Библиографија Републике Српске* несумњиво ће допринијети доступности библиографских извора потребних за проучавање свеколике културе и науке српског народа и бити драгоцјен извор за тематски разноврсна проучавања.

Да би се остварио пуни увид у издаваштво Републике Српске, потребно је посебну пажњу посветити изради ретроспективне библиографије серијских публикација, а као императив – и библиографију прилога у серијским публикацијама. Тиме би деценијски предан библиографски рад Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске био значајно унапријеђен.

Литература

- Библиографија Републике Српске. Монографске публикације 2000–2010*: Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, књ. 1–10,.
- Библиографија Србикиа. Монографске публикације и некњижна грађа*: Београд: Народна библиотека Србије, <http://www.nb.rs/pages/article.php?id=9586/> (преузето 5. маја 2011).
- Bibliografija monografskih publikacija: 1992–1994: popis ratnih izdanja 1995*: urednik Muhamed Zlatan Hrenovica, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Библиографија Србије. Монографске публикације*: Београд: Народна библиотека Србије, <http://www.nb.rs/pages/article.php?id=7379> (преузето 5. маја 2011).
- Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija: 1992–1996 1998*: [izradili Nada Milićević, Marija Sedić, Dženana Dreca], Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija, 2007. 2010*: Niz A, God. 11, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, „
- Закон о библиотечкој дјелатности*, Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, бр. 52/2001, 1062–1067.

- Закон о измјенама и допунама Закона о библиотечкој дјелатности*, Службени гласник Републике Српске, бр. 112/2008, 1–3.
- Закон о измјенама и допунама Закона о библиотечкој дјелатности*, Службени гласник Републике Српске, бр. 112/2008, члан 19, 2.
- Јованцаи 2008: М. Јованцаи, *О Библиографији књига у Војводини*. У: *Српска библиографија данас: зборник радова*, Матица српска, Нови Сад, 179–180.
- Мићић 1990: Р. Мићић, *Српске ретроспективне библиографије и бележење књига објављених у суседним земљама*. У: *Сусрети библиографа '89*, Народна библиотека „Др. Ђорђе Натошевић“, Инђија, 74–77.
- Новаковић 1869: С. Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност: 1741–1867*, Биоград, XXIV.
- Радуловић 2001: З. Радуловић, *Националне библиографије република бивше Југославије – десетогодишње искуство – 1992–2002*, Гласник Народне библиотеке Србије, вол. 3, бр. 1, 17–40.
- Радуловић 2008: З. Радуловић, *Српска ретроспективна библиографија – шта сањамо, а шта нам се догађа? У: Српска библиографија данас: зборник радова*, Матица српска, Нови Сад, 85–104.
- Слагало 2004: Ј. Слагало, *Библиографија Републике Српске: 1992–1999*, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука.
- Tuzlak, 1998: Dž. Тузлак, Rad na tekućoj bibliografiji Bosne i Hercegovine u NUBBiH, *Bosniaca*, Sarajevo, God. III, br. 2, 83.

СРПСКА ЦЕНТРАЛНА БИБЛИОТЕКА „ПРОСВЈЕТА“ КАО НОСИЛАЦ НАЦИОНАЛНОГ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

У сваком научно-истраживачком посматрању српске културе у Босни и Херцеговини у 20. вијеку значајно мјесто заузима Српска централна библиотека „Просвјета“. Основана је 1911. године у оквиру Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“¹ у чијим оквирима се и данас налази. Све вријеме свог постојања и дјеловања, остала је уско везана за рад Друштва, за његове формалне и програмске циљеве. Основни циљ Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“, од његовог оснивања 1902. па до данас, поред утврђеног програма рада, био је очување националног идентитета у постојећим владајућим режимима. Само име Друштва показује колико су Срби у Босни и Херцеговини држали до националног карактера Друштва у тежњи да се одупру окупацији. Неки библиотекари, Српске централне библиотеке „Просвјета“, налазили су се на истакнутим функцијама у Друштву. Ђорђе Пејановић је био руководилац Библиотеке цијело вријеме њеног постојања (од 1912. до 1949), а од 1934. године био је секретар Друштва и уредник неколико „Просвјетиних“ *Календара* и приређивач *Буквара*.

Српска централна библиотека „Просвјета“ је за све вријеме свог постојања и дјеловања, дијелила и подносила тешку судбину свог народа. У свом драматичном и испрекиданом стогодишњем трајању прошла је кроз различите историјске фазе и друштвене системе, који су за српски народ били периоди националних успона и надахнућа, али и периоди трагичних страдања и невоља. Радила је у различитим друштвеним системима који

* colovic_bojana@yahoo.com

¹ Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ основано је 1902. године са циљем да помогне школовање сиромашних српских ђака из Босне и Херцеговине који се школују у средњим школама у Босни и Херцеговини и на великим школама у Аустроугарској монархији. Рад „Просвјете“ кретао се у разним правцима, и увијек се прилагођавао најактуелнијим потребама времена. Тако је „Просвјета“ проширила своју дјелатност и бавила се, између осталог, и оснивањем српских земљорадничких задруга, оснивањем течајева за неписмене, помагањем српских школа у Босни и Херцеговини, ширењем просвјете у народу оснивањем библиотека, поучним књигама и листовима, популарним предавањима и слично. Тако је створена основа да се Друштво може бавити свим аспектима културног и просвјетног рада, ради бржег културно-просвјетног и привредног развоја српског народа у Босни и Херцеговини. Друштво „Просвјета“ постоји и данас и ове године, на Видовдан 28. јуна, прославља сто десет година од оснивања.

нису били исто наклоњени ка српском народу и његовим културним установама.

Идеја за оснивање Српске централне библиотеке, јавила се након солидних промишљања, рационалних одлука и неопходних припрема. У њима су биле непосредно укључени и истакнути ствараоци и зналци правих вриједности књига и библиотека у континуираном очувању националне посебности, а и у подстицању оних снага које ће се испољити у разнородном стваралаштву. Најистакнутији међу њима, а који су касније највише допринијели развоју библиотекарства у теоријском и практичном погледу, били су Ђорђе Пејановић, Владимир Ћоровић и Ристо Радуловић.

В. Ћоровић је прво проучио европска искуства о оснивању и раду библиотека и из њих узео оно што највише одговара, па је своје програмске циљеве прилагодио домаћим потребама. Разлоге за оснивање библиотеке изнио је у часопису *Босанска вила* из 1911. године у тексту „Српска централна библиотека у Сарајеву“. У том тексту он помиње оскудицу услова за научни рад у нашој земљи и закључује да у читавој Босни и Херцеговини нема ниједне библиотеке која би могла да обезбиједи неопходне изворе и литературу за научно-истраживачки рад. Затим истиче да су већ постојеће библиотеке непознате и неупотребљиве. „Оне све немају каталога познатих коме другом осим библиотекара; има их много за које се у опште не зна да постоје. Дјела која су у њима, често су од велике научне вриједности, много пута библиографске ријеткости, али им једно, нико, не зна праве вриједности, а друго оне су тамо сведно као закопане“ (Ћоровић 1911: 18).

Због ових разлога В. Ћоровић се залагао да се у Сарајеву, у мјесту гдје се највише окупљала српска интелигенција, оснује једна велика српска библиотека, која ће чувати све оно што је потребно за проучавање српске прошлости као и за васпитање у садашњости. Када је библиотечки фонд у питању, он напомиње да би се требала нарочито обратити пажња на то да се у библиотеку добава све што су до сада написали Босанци и Херцеговци, и то сви, без разлике вјере и народности, даље све што је издавано у Босни и Херцеговини, књиге, брошуре, часописи и најзад по могућности све што се до сада писало о Босни и Херцеговини на страни, да то буде временом једна од најпотпунијих наших библиотека, које ће имати озбиљне препоруке за бављење научним радом. Такође, Библиотека је према програмским циљевима В. Ћоровића имала задатак да прикупи сва дјела која говоре о историји, књижевности и култури српског народа. В. Ћоровић је имао на уму оснивање једне библиотеке која би се по данашњим критеријумима могла уврстити у националну библиотеку.

Поред В. Ћоровића, један од иницијатора настанка Библиотеке био и Ристо Радуловић. Он је у циљу прикупљања књига за будућу библиотеку, почетком 1911. године боравио у Београду и Новом Саду, гдје је тражио на поклон књиге за будућу библиотеку. Од најзначајнијих српских културних институција на позив за прикупљање књига за будућу библиотеку највише су се одазвале: Српска краљевска академија, Српска државна штампарија,

Српска књижевна задруга, Управа Чупићеве задужбине и Коло српских се-стара у Београду.

Народна библиотека у Београду поклонила је све своје дупликате новој Библиотеци. Лист *Просвјета* је пратио од почетка акцију прикупљања књига и објављивао имена њихових донатора.

У том периоду мало је било породица које су имале своје библиотеке, али су они који су имали радо поклањали. Од појединаца највише за Библиотеку је учинио српски књижевник и научник и председник Српске академије наука, Стојан Новаковић, а затим слиједе Јован Скерлић, Владимир Ђоровић, Михајло Гавриловић, Ристо Јеремић, Ристо Радуловић и други. Српско пјевачко друштво „Слога“ у Сарајеву поклонило је цијелу своју библиотеку, око 1.600 књига, а „Гусле“ у Мостару све старије књиге (Маџар 2001: 124). Тако је формиран први фонд библиотеке. С обзиром на то, да је почетни књижни фонд библиотеке био, углавном, набављен из поменутих српских културних институција и од истакнутих српских књижевника и научника, можемо да закључимо да су највећи дио фонда чиниле српске књиге и књиге српских аутора.

Поред листа *Просвјета* и *Босанске виле* и остали српски листови у Босни и Херцеговини као што су, *Српска ријеч*, *Народ* и *Отаџбина*, дали су на својим страницама снажну подршку акцији за оснивање Српске централне библиотеке у Сарајеву, тако што су регистровали све поклоне књига које је Библиотека добијала.

Да је Српска централна библиотека „Просвјета“, акцији прикупљања књига придавала велики патриотски и културни значај, јасно се види у једном не потписаном тексту „Српска централна библиотека“ који је објавила *Босанска вила* 30. 11. 1912. године у броју 21 и 22, у коме се наводи: „Сваки поклон библиотеци, поклон је српском народу. Сваки такав дар помагач је узвишене акције, да се сачувају и искористе сигурни свјedoци наше културе и духовног развитака, да се српској науци послужи, да се култура и писменост што више шири и да се подижу сви слојеви нашег народа. То је национална дужност и појединца и цјелине; то је искрена љубав и права братска помоћ“. Из овога апела се види да је од самог почетка преовладавала концепција о стварању националне и научне библиотеке која би у свом фонду посједовала све врсте библиотечког материјала, потребног за очување културне баштине једног народа, а који ће свакако бити користан за развој образовања и за научно-истраживачки рад (Ласица 2011: 42).

Послије двије године припрема Српска централна библиотека „Просвјета“ у Сарајеву је званично отворена за јавност 8. јануара 1913. године. Тада је у свом фонду имала 3.127 дјела у 4.258 свеска.² Смјештена је

² Љетопис Српске централне библиотеке у Сарајеву, Одјељење Специјалних збирки у Националној и универзитетској библиотеци Босне и Херцеговине чува се као дио заоставштине „Просвјетине“ централне библиотеке, као дио неинвентарисане грађе, у фасцикли 417, стр. 2. Љетопис је у рукопису и уређивао га је библиотекар Ђорђе Пејановић.

била у просторије „Просвјетиног дома“ у Улици Симе Милутиновића Сарајлије бр. 1 у Сарајеву, на другом спрату, лијево.

Убрзо након оснивања Српска централна библиотека „Просвјета“ је организовала мрежу покретних књижница на терену. У року од годину дана, од јуна 1913. до јуна 1914. године основано је 13 сталних библиотека (осам среских и пет окружних) (Пејановић 1957: 7). Један од основних њених задатака је био да путем књижница помаже напредак српског народа на просвјетном и културном пољу у Босни и Херцеговини. У овом периоду је радила до избијања Првог свјетског рата 1914. године.

У свом фонду највише је имала књига на српском језику, као и корисника српске националности. Таква структура се задржала и у каснијим периодима њеног рада. Према подацима из извјештаја 31. 05. 1930. године, највише је имала књига на српском језику 72,90%, а на осталим језицима 28,10 % књижног фонда (Архив БиХ, ПКД: 114). Структура корисника изван библиотеке по вјери била сљедећа: православца 52,52%, римокатолика 22,48%, муслимана 13,93% и јевреја 11,07% (Архив БиХ: ПКД 114). На основу ове статистике дознајемо да је Библиотека била отворена и за припаднике осталих нација у Босни и Херцеговини.

У другом периоду рада од 1918. до 1941. године, за вријеме Краљевине Југославије, Библиотека је радила у доста повољнијим условима. Била је савремено уређена. Имала је сва одјељења као и модерне библиотеке: одјељење за рад са корисницима (соба за издавање књига), одјељење за обраду (соба за рад библиотекара), одјељење периодике, реферално одјељење и читаоницу за кориснике и за научне раднике, која су и данас неопходна и значајна за успјешан рад једне библиотеке.

Све књиге су биле пописане и стручно обрађене. Организација и рад је била прописана Пејановићем *Правилником за уређење Српске централне библиотеке „Просвјета“*. Библиотека је имала књигу инвентара, књигу принова, књигу опомена, азбучни, стручни и мјесни каталог, посебан каталог за издања босанскохерцеговачких аутора (*Bosnensia* 1913–1949)³, каталог периодике и каталог поручених књига.

³ Каталог *Bosnensia* (Босанске ствари) , уређивао је библиотекар Ђорђе Пејановић а у томе послу му је, према његовој тврдњи, помагао књижевник Бори воје Јевтић који је до Првог свјетског рата радио као помоћник библиотекара и сарадник *Српске омладине*. Значајан је за испитивање и проучавање културне баштине јер су се у њему налазиле пописане све књиге које говоре о Босни и Херцеговини, као и књиге аутора који су поријеклом везани за ово подручје. Каталог је у рукопису и садржи минимум најосновнијих података потребних за идентификацију публикације, а то су: име и презиме аутора, наслов дјела, мјесто издања и година издања. У облику је књиге формата А4 и има 74 стране. Подијељен је по струкама у 15 група: I Историја, историјске расправе, помоћне историјске науке, II Географија и Картографија, III Етнографија – Етнологија – Фолклор, IV Путописи, V Културна Историја, VI Лепа књижевност, VII Медицина и Хигијена, VIII Државно правна дјела, IX Закони – Наредбе, X Финансије, XI Политика, XII Социологија

Редовно је вођена библиотечка статистика: статистика стања књига, статистика позајмљивања и враћања књига, статистика посјетилаца и читалаца и статистика дневног рада „Просвјетине“ централне библиотеке.⁴

Библиотекари су редовно уписивали важна дешавања у Библиотеци у двије књиге: Летопис Српске централне библиотеке у Сарајеву и Летопис рада „Просвјетине“ централне библиотеке.⁵ Без свега наведеног, данас се не би могла ни замислити савремена организација библиотечног пословања.

Према Пејановићевом *Правилнику* била је уређена Српска централна библиотека „Просвјета“⁶, Библиотека Хрватског културног друштва „Напредак“, Библиотека Фрањевачке гимназије у Високом и Библиотека Филозофског факултета у Скопљу. До почетка Другог свјетског рата, библиотеке су биле, углавном, уређене према „Просвјетиној“ централној библиотеци у Сарајеву. То нам показује да је „Просвјетина“ библиотека у Сарајеву својом организацијом и радом служила као узор осталим библиотекама у Босни и Херцеговини.

Српска централна библиотека „Просвјета“ је организовала прву мрежу јавних библиотека у Босни и Херцеговини, и тако омогућила да књига на што бржи начин дође до корисника. То свакако представља један од најзначајнијих видова народног просвједивања преко кога је Библиотека остварила свој утицај. Брижно бираном литературом утицала је на духовно формирање своје, у првом реду, српске читалачке публике. Зато је

– Социјализам, XIII Природне науке, XIV Економија, Привреда, правила, промет и статистика и XV Богословље – Филозофија. Унутар сваке групе, каталог је сређен алфаветски, према презимену аутора или ако је аутор непознат, онда по алфаветском редослиједу наслова. Данас се чува у Националној и универзитетској библиотеци Босне и Херцеговине, у Сарајеву, у Одјељењу специјалних збирки, међу оставштином „Просвјетине“ централне библиотеке, као дио неинвентарисане грађе, у фасцикли број 6.

⁴ Детаљније о томе погледати у: Ласица, Б: *Значај Српске централне библиотеке „Просвјета“ за развој библиотекарства у Босни и Херцеговини*: магистарски рад, 2011. стр. 58–63.

⁵ У Летопис Српске централне библиотеке у Сарајеву уписивали су се главни догађаји и промјене које су се односиле на рад библиотеке, а то су, када је основана, ко је био први привремени библиотекар, када је добила сталног библиотекара да ли је Библиотека радила стално или са прекидима, зашто је дошло до одређених прекида, уколико их је било, да ли је било неких измјена када су у питању библиотекар и просторије Библиотеке, када је вршена ревизија библиотечног фонда као и остали битни подаци. У Летопису рада „Просвјетине“ централне библиотеке укратко би се на крају сваког мјесеца уносили најбитнији подаци о учешћу Библиотеке у раду око организације „Просвјетиних“ нових књижница (сталних и покретних) у Сарајеву и изван Сарајева, о попуњавању њихових фондова, о раду Библиотеке са поклонима разних друштава и установа и слично.

⁶ Српска централна библиотека се од 1925. година називала „Просвјетина“ централна библиотека.

било оправдано толико инсистирање на попуњавању књижног фонда, првенствено српским књигама и књигама српских писаца. Све књижнице⁷ су се дијелиле на сталне, покретне, филијале и дјечије. Све су биле јавне библиотеке основане са циљем да „поуче, васпитају и забаве“. Доступне су биле свима, без обзира на године, сталеж, образовање, националну припадност и слично. У међуратном периоду основано је 295 књижница: 207 сталних, 68 покретних, 5 дјечијих и 15 филијала (Башовић 1986: 161). Књижнице су се налазиле у свим бановинама широм Југославије, у 247 мјеста (74 у вароши и 173 у селима) и једна изван границе Југославије (у Трсту).

Српска централна библиотека „Просвјета“ била је, не само културни, просвјетни и образовни центар, него и средиште научног рада и матична установа за развој библиотекарства у Босни и Херцеговини. То је била прва јавна установа ове врсте на простору Босне и Херцеговине је са организованом мрежом јавних библиотека све до оснивања Народне библиотеке „Филип Вишњић“ у Бијелини 1932. године и Народне библиотеке у Бањој Луци 1936. године. Пружањем помоћи у књигама, стручним савјетима за уређење библиотеке, као и разним апелима, Српска централна библиотека је пружала максималну подршку развоју библиотекарства и образовања у Босни и Херцеговини.

Нешто касније, 1945. године по узору на „Просвјетину“ библиотеку, на чврстим основама и са много јаснијим контурама даљег перспективног развоја библиотека и библиотекарства, основана је и Народна библиотека Босне и Херцеговине у Сарајеву. Зато са правом можемо рећи да је „Просвјетина“ библиотека била матична установа за развој библиотекарства у Босни и Херцеговини, јер до тада у нашој земљи није постојала ниједна велика библиотека која би могла послужити као узор у стручном организовању и вођењу ове установе.

Трећи период рада Библиотеке је био од 1945. до 1949. године, у вријеме социјализма. У овом четворогодишњем периоду Библиотека је радила по ранијем систему и пракси. Била је спремна да обнови мрежу својих библиотека на терену, али је развој библиотекарства тада преузела држава. Нова власт је у прољеће 1948. године донијела одлуку о оснивању Савеза културно-просвјетних друштава, што је био први корак за укидање националних друштава. Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ је, као и остала национална друштва, одлуком тадашњих власти, укинута 5. маја 1949. године, и сва његова имовина заједно са библиотеком је предата Савезу културно-просвјетних друштава Босне и Херцеговине (*Сарајевски дневник*, 1945: 80).

Четврти период Библиотека је почела 1993. године у доста тешким околностима, за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини

⁷ У употреби су оба израза, књижница и библиотека. У међуратном периоду назив библиотека се употребљавао за „Просвјетину“ централну библиотеку, а за остале се, обично, употребљавао назив књижнице.

(1992–1995) . Овај пут је њено сједиште измјештено из Сарајева у Фочу. Са сједиштем у Фочи она ради и данас, а надамо се и у будуће. Као матична библиотека за простор Старе Херцеговине, Српска централна библиотека „Просвјета“, координира и подстиче рад библиотека које су по Закону о библиотечкој дјелатности Републике Српске у њеној надлежности, а то су библиотеке у: Калиновику, Чајничу, Рудом, Вишеграду и у Новом Горажду.

Савременом унутрашњом организацијом, богатим књижним фондом и великим бројем корисника, представља културно средиште од посебног значаја за цијелу Републику Српску. И данас Српска централна библиотека „Просвјета“ има највише корисника српске националности. То је оправдано чињеницом да се данас Српска централна библиотека „Просвјета“ налази у Фочи, која је на територији Републике Српске, гдје је највећим дијелом живи српско становништво, а Библиотека је исто као и раније отворена за припаднике свих конститутивних народа и народности у Босни и Херцеговини.

Библиотека је у свом испрекиданом стогодишњем трајању преживјела три велика рата (1914–1918, 1941–1945, 1992–1995), у којима је дијелила судбину свог народа. У Првом свјетском рату процијењено је да је из Српске централне библиотеке у Сарајеву уништено око 1.500 свезака, а укупан губитак у књижном фонду заједно са мрежом библиотека, процијењен је на 10.900 свезака (Архив БиХ, ПКД 144: 1346/19). У Другом свјетском рату је из „Просвјетине“ централне библиотеке и мреже, од 104.118 свезака (односно од 106.035 свезака, колико их је имала децембра 1940. године) нестало 79.000 свезака што је чинило 76% библиотечког фонда (Башовић 1986: 162).

Библиотека је два пута била насилно затварана за вријеме ратова (1914. и 1941) а трећи пут, одлуком владајућег режима, мирним путем, укинута (1949). Након укидања „Просвјетине“ централне библиотеке, њен фонд укључен је у колекцију новоосноване државне Народне библиотеке Народне Републике Босне и Херцеговине, а њен библиотекар, Ђорђе Пејановић је примљен за библиотекара. „Просвјетина“ централна библиотека, према попису обављеном, 30. априла 1949. године, имала је 31.887 униката, а дупликата 24.241, то јесте укупно 56.128 књига (Маџар 2001: 311). У Народној библиотеци Босне и Херцеговине у Сарајеву се, као посебна збирка, налазио фонд „Просвјетине“ централне библиотеке, као и њени каталози, којима се служила њена читалачка публика, све до 1992. године. Међутим, почетком грађанског рата на територији Босне и Херцеговине, тачније 25. августа 1992. године, уништен је један дио фонда ове библиотеке, а са њиме и дио збирке „Просвјетине“ централне библиотеке. Преостали дио књижног фонда је спасен и пренијет у новоосновану Националну и универзитетску библиотеку Босне и Херцеговине 1997. године, која се налази у историјама некадашње касарне „Маршал Тито“ у Сарајеву.

У свим овим периодима „Просвјетина“ централна библиотека представљала је симбол општег и духовног уздизања према циљевима којима је тежила српска национална култура и просвјета.

Резултати формирања Српске централне библиотеке „Просвјета“ своју пуну вриједност добијају тек када се сведу у историјске оквире у којима су створени и сагледани у свјетлу каснијих достигнућа у области библиотекарства у Босни и Херцеговини, грађених на чврстим основама и са много јаснијим контурама даљег перспективног развоја библиотека и библиотекарства код нас. Поред књижног фонда који су највише чиниле српске књиге и књиге српских писаца, поред савремене организације и структуре корисника, оснивање мреже јавних библиотека представља један од највећих доприноса Српске централне библиотеке „Просвјета“, општекултурном напретку српског народа у Босни и Херцеговини. Зато, на основу свега до сада наведеног, можемо да закључимо да је Српска централна библиотека „Просвјета“, установа која је обиљежила културну историју српског народа у Босни и Херцеговини у 20. вијеку и дала велики допринос ширењу и јачању националног идентитета.

Извори

Архив, Босне и Херцеговине „Просвјета“ ПКД 114, 1346/19.

Архив Босне и Херцеговине „Просвјета“ ПКД 114 Структура књижног фонда Српске централне библиотеке „Просвјета“ према језику, извјештај из 31.05.1930. год.

Архив Босне и Херцеговине „Просвјета“ ПКД 114 Структура корисника по вјери у Српској централној библиотеци „Просвјета“, извјештај из 31.05.1930. год.

Летопис Српске централне библиотеке у Сарајеву, Одјељење Специјалних збирки у Националној и универзитетској библиотеци Босне и Херцеговине, неинвентарисана грађа, фасцикла 417, стр. 2.

Литература

- Аноним 1912: Српска централна библиотека, у : *Босанска вила*, 30. XI 1912, XXVII, 21. и 22.
- Аноним 1945: „Просвјетина“ централна библиотека обнавља рад, у: *Сарајевски дневник*, Сарајево, 2. X. I, 80, стр.3.
- Башовић 1986: Лj. Баšовић, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini: 1918–1945*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Кларић 2004: S. Klarić, *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo „Prosvjeta“: (1902–1949): sumarno-analitički inventar*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.
- Ласица 2011: Б. Ласица, *Значај Српске централне библиотеке „Просвјета“ за развој библиотекарства у Босни и Херцеговини*: магистарски рад, Пале.
- Максимовић 2002 : В. Максимовић, *Библиографија друштва „Просвјета“: 1902–2002*, Српско Сарајево: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Максимовић 2007: М.Максимовић, *Ђорђе Пејановић: живот и дјело*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Маџар 2001: Б. Маџар, *Просвјета Српско просвјетно и културно друштво: 1902–1949*, Бања Лука, Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Пејановић 1958: Ђ. Pejanović, *Pravilnik o unutrašnjem redu i uređenju „Prosvjetine“ centralne biblioteke u Sarajevu*, u: *Bilten društva bibliotekara i Narodne biblioteke BiH*, Sarajevo, IV, 1–2. str. 57–77.
- Пејановић 1960: Ђ. Pejanović, *Iz života „Prosvjetine“ centralne biblioteke u Sarajevu: osnivanje i rad*, u: *Bibliotekarstvo*, Sarajevo VI, 1, str. 17–25.
- Пејановић 1960: Još neki karakteristični momenti iz života „Prosvjetine“ centralne biblioteke u Sarajevu, u: *Bibliotekarstvo*, Sarajevo, VI, 1, str. 25–27.
- Пејановић 1957: „Prosvjetine knjižnice“, u: *Bilten društva bibliotekara i Narodne biblioteke NBBiH*, Sarajevo, III, 9–10, str. 7.
- Радуловић 1911: Р. Радуловић, Српска централна библиотека „Просвјета“ у Сарајеву, у: *Преглед*, Сарајево, II, 1–3, str. 2–4.
- Ћеклић, Максимовић 2002: С. Ћеклић, М.Максимовић, (приређивачи), *Стотину година друштва „Просвјета“ 1902–2002*, Српско Сарајево: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Ђоровић 1911: В. Ђоровић, Српска централна библиотека у Сарајеву, у: *Босанска вила*, 30. I 1911, XXVI, 2.

Резиме

Прва књига тротомног Зборника радова са научног скупа *Наука и идентитет* посвећена је радовима из филолошких наука. Из ових области рад је организован у секцијама за лингвистику, књижевност и библиотекарство. Ове су секције биле подијељене на десет сесија. Лингвистичке су сесије организоване на следеће подтеме: *Језик и идентитет*, *Језик прозе Републике Српске*, *Језичка култура у језику медија* и *Грамматика и превођење*. Радови приспјели за штампу испитују лингвистичке феномене у дијахронијској равни од *Повеље Кулина бана* до питања његовог очувања у сфери масмедија. Секција *Језик прозе Републике Српске* понудила је радове о савременим српским писцима из Републике Српске. Радови посвећени *Језичкој култури и језику медија* потврђују колико је ова област данас интересантна истраживачима. Подтема *Грамматика и превођење* доноси нам радове у којима се компаративно изучавају различити лингвистички феномени у европским језицима.

Књижевноисторијска подтема *Ратна поезија Републике Српске* актуелизује истраживања поезије настале у и о Отаџбинском рату у посљедњој деценији двадесетог вијека. Компаратистичка тема *Иван В. Лалић и свјетска лирика* доноси веома интересантна компаративна тумачења Лалићеве поезије у европском контексту. Радови из три сесије посвећене подтеми *Идентитет у књижевности* у веома широком дијапазону обрађују овај међуоднос у књижевнотеоријској и књижевноисторијској равни.

Сама подтема секције за библиотекарство *Национална библиографија и национална библиотека као знак идентитета* омогућила је ауторима да својим радовима осветле проблематику традиционалног у односу на све феномене којима се библиотекарство бавило и бави, као и на његове перспективе у будућем времену.

Summary

The first of the three volume Conference Proceedings *Science and Identity* is dedicated to the philological topics. There were several sections: linguistic, literary and librarian. These sections consisted of ten sessions. Each session dealt with the following sub-topics: *Language and identity*, *Language of the prose of the Republic of Srpska*, *Language culture in the media language* and *Grammar and translating*. The papers analyse linguistic phenomena in diachronic perspective from *Povelja Kulina Bana* to their contemporary forms applied in mass media. The section *Language of the prose of the Republic of Srpska* presented papers regarding language in the works of contemporary writers in the Republic of Srpska. The papers on *Language culture in the media language* confirmed the attractiveness of the topic. *Grammar and translating* session presented the papers on comparative approaches to various linguistic phenomena within European languages.

The literary-historical topic *War Poetry of the Republic of Srpska* actualizes researches on poetry of the liberation war of the last decade of the 20th century. The topic *Ivan V. Lalić* and comparative lyrics brought very interesting comparative interpretations of Lalić's poetry within the European context. The three sessions on *Identity in Literature* analyzed in a large diapason the interrelation between literary history and literary theory.

The topic of the librarian section *National bibliography and national library as a sign of identity* gave the authors the opportunity to enlighten the traditional problems regarding all past and contemporary librarian phenomena and their future perspectives.

Садржај

<i>Секција за лингвистику</i>	5
Снежана В. Билбија ОДНОСИ ЈЕЗИКА У РОМАНУ <i>МИРИС</i> <i>КИШЕ НА БАЛКАНУ</i> И ЊЕГОВОМ ЕНГЛЕСКОМ ПРЕВОДУ	7
Јелена М. Марковић ИДЕНТИТЕТ ВРЕМЕНА У ЈЕЗИКУ	17
Мирољуб Б. Јоковић ЛИНГВИСТИЧКИ ПРЕОКРЕТ У САГЛЕДАВАЊУ ИСТОРИЈЕ	27
Биљана С. Самарџић ПОВЕЉА БАНА КУЛИНА У ИДЕНТИТЕТУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА	33
Ана З. Ранђеловић и др. ЈЕЗИЧКА (НЕ)КУЛТУРА У БЕОГРАДСКИМ КУЛТУРНИМ ВОДИЧИМА	43
Милена М. Недељковић ОЧУВАЊЕ ЈЕЗИКА У СФЕРИ МАС-МЕДИЈА	53
Миланка Ј. Бабић ЕТНИЧКИ МАРКИРАНЕ ЈЕЗИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ У РОМАНУ <i>СИЛА - ПУТ У ЗАВИЧАЈ</i> БРАНКА БРЂАНИНА	57
Милош М. Ковачевић СИНТАКСА И СТИЛИСТИКА УПИТНИХ ИСКАЗА У РОМАНУ <i>ГОСПОДСКА УЛИЦА</i> РАНКА РИСОЈЕВИЋА	67
Сања Ж. Ђуровић ПОПРИДЕВЉАВАЊЕ РАДНОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРИДЕВА ГЛАГОЛА ТИПА (-)ВЕНУТИ И (-)МРЗНУТИ	89
Неђо Г. Јошић ОСВРТ НА ЛЕКСИКУ У ПРИПОВЈЕДАЧКОМ ДЈЕЛУ Ћ. ДАМЈАНОВИЋА	101
Милка В. Николић АУТОРСКО МАРКИРАЊЕ ФИГУРАТИВНОГ ЗНАЧЕЊА У ДЕЛУ <i>АНАТЕМА</i> ВОЈИСЛАВА ЛУБАРДЕ	107
Јелена Л. Петковић О ЈЕДНОМ ТИПУ ИСПОЉАВАЊА ВИШЕСТРУКЕ НЕГАЦИЈЕ У ЗАВИСНОСЛОЖЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА	117

Милан Н. Шипка

О ПЕЈОРАТИВНОЈ УПОТРЕБИ
ЕТНИКА И ЕТНОНИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 127

Срето З. Танасић
ЕКСПЛИЦИТНИ И НЕЕКСПЛИЦИТНИ АГЕНС У
ПАСИВНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА У ЈЕЗИКУ МЕДИЈА 137

Јаворка В. Маринковић
ЈЕЗИЧКА КУЛТУРА У ЈЕЗИКУ МЕДИЈА
НА ИЗРАЗИТО ДИЈАЛЕКАТСКОМ ПОДРУЧЈУ 147

Илијана Р. Чутура
Јелена М. Стевановић
О НЕКИМ ОСОБИНАМА ЈЕЗИЧКЕ КУЛТУРЕ У ТЕКСТОВИМА
ДНЕВНИХ ЛИСТОВА У СРБИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 155

Савка Н. Благојевић
Сандра Д. Стефановић
САВРЕМЕНИ ПРИСТУП У АНАЛИЗИ
ЈЕЗИКА МЕДИЈА: ПРИМЕР МУЛТИМОДАЛНОГ
ПРИКАЗА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У СРПСКИМ МЕДИЈИМА 171

Аида В. Кршо
ПОЗНАВАЊЕ ФУНКЦИОНАЛНИХ СТИЛОВА
СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА КАО ЕЛЕМЕНАТ КУЛТУРЕ ГОВОРА 183

Светлана М. Слијепчевић
О РАЗВИТКУ ОПОЗИЦИЈЕ *МИ:ОНИ* ПРЕМА
ОПОЗИЦИЈИ *МИ:ДРУГИ* У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ СРБИЈЕ 189

Јелена Љ. Максимовић
ПРЕНОШЕЊЕ ТУЂЕГ ГОВОРА У НОВИНСКОМ ИЗВЕШТАЈУ 197

Милица Д. Богдановић
АНГЛОГЛОБАЛИЗАЦИЈА МЕДИЈА 207

Слободан Б. Новокмет
ПРАВОПИСНЕ НЕДОУМИЦЕ НА ДРУШТВЕНОЈ МРЕЖИ ФЕЈСБУК 217

Јелица Р. Стојановић
УПОТРЕБА ПРЕДЛОШКОПАДЕЖНИХ
КОНСТРУКЦИЈА СА АКУЗАТИВОМ – ЛОКАТИВОМ И
ИНСТРУМЕНТАЛОМ У ЗНАЧЕЊУ ПРОСТОРНИХ ОДНОСА
У *ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА* (16-19. ВИЈЕК) 229

Зорица В. Никитовић САКРАЛНОСТ КАО СЕМАНТИЧКА КАТЕГОРИЈА	245
Веран Ј. Станојевић ОДРЕЂЕНИ ЧЛАН У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ И ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА	259
Маја М. Жарковић ПРОДУКТИВНОСТ САКСОНСКОГ ГЕНИТИВА КАО ДЕТЕРМИНАТОРА И ПРЕМОДИФИКАТОРА ИМЕНИЧКЕ ФРАЗЕ	273
Жана Г. Гавриловић УТИЦАЈ ПРОГРЕСИВНОГ ОБЛИКА НА ЗНАЧЕЊЕ ЕНГЛЕСКИХ ГЛАГОЛА	283
Милица Љ. Стојановић Наташа М. Миланов О АНГЛИЦИЗМИМА ИЗ СФЕРЕ ИНФОРМАТИКЕ И МОГУЋНОСТИМА ЊИХОВЕ АДАПТАЦИЈЕ	293
Марина В. Кебара ПОЈАМ ЈЕЗИЧКЕ СПОСОБНОСТИ СА АСПЕКТА ПСИХОЛИНГВИСТИКЕ – МЕТОД АНАЛИЗЕ ЈЕЗИЧКЕ СЕМАНТИКЕ	305
Tijana Đ. Vasiljević Stokić PROBLEMI EKVIVALENCIJE U NASTAVI PREVOĐENJA KAO REZULTAT SOCIOKULTURNIH RAZLIKA IZMEĐU IZVORNOG JEZIKA I JEZIKA CILJA	319
Danica S. Piršl Solzica Popovska JEZIK MEDIJA U KREIRANJU IDENTITETA	329
Божица Д. Кнежевић ФОНЕТСКИ ДИЈАЛЕКТИЗМИ У ПОЕТСКОМ ТЕКСТУ ЂОРЂА СЛАДОЈА	335
<i>Секција за књижевност</i>	347
Бранко С. Летић РАТНА ПОЕЗИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У АНТОЛОГИЈАМА	349
Љубомир В. Зуковић РАДОВАН БЕЋИРОВИЋ ТРЕБЈЕШКИ	365
Саша Д. Кнежевић ЕПСКА ПЈЕСМА О ОТАЏБИНСКОМ РАТУ	371

Ранко В. Поповић РАТНО И ПОРАТНО ПЈЕСНИШТВО ЂОРЂА НЕШИЋА	379
Нада Н. Савковић БОСАНСКЕ ВРЛИНЕ И ПОРОЦИ ВОЈВОЂАНСКЕ ВАРОШИ	391
Маријана Г. Радовић САРАЈЕВО У РАТНОЈ ПОЕЗИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ (1992–2000)	403
Часлав В. Николић МИЛОШ ЦРЊАНСКИ И ИДЕНТИТЕТ КУЛТУРЕ: <i>СТРАЖИЛОВО, СЕРБИЈА И ЛАМЕНТ НАД БЕОГРАДОМ</i>	413
Бранко Б. Брђанин ПОЗОРИШТЕ И (НАЦИОНАЛНИ) ИДЕНТИТЕТ	427
Марија Ч. Летић АНГЛОАМЕРИЧКА ПОЕЗИЈА У ПОДТЕКСТУ ДЈЕЛА ИВАНА В. ЛАЛИЋА	441
Владан П. Бартула ЕСХАТОЛОШКА ПРИРОДА <i>ПРВОГ КАНОНА</i> ИВАНА В. ЛАЛИЋА	451
Мирјана М. Лукић МИЛОРАД Ј. МИТРОВИЋ У КОМПАРАТИВНОМ КОНТЕКСТУ	463
Жељка В. Пржуљ ПОЕТИЧКА НАЧЕЛА СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА У КОНТЕКСТУ ЕВРОПСКЕ АВАНГАРДЕ	473
Радославка Р. Сударушић БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ИВАНУ В. ЛАЛИЋУ ОД 1997. ДО КРАЈА 2011. ГОДИНЕ	483
Снежана С. Башчаревић ИДЕНТИТЕТ У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ	505
Никола М. Бубања ДРУШТВЕНО-ПРОСТОРНА ДИЈАЛЕКТИКА И ИДЕНТИТЕТ: „СКУЧЕНИ КРИЗНИ ПРОСТОРИ“ У РОМАНУ <i>ПУТ КОРМАКА</i> МАКАРТИЈА И РОМАНУ <i>ШАХТ</i> АНДРИЈЕ МАТИЋА	515
Ана С. Живковић ЈАКОВ ИГЊАТОВИЋ: ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ	523
Александра М. Петровић (ДЕ)КОНФИГУРАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА У РОМАНУ <i>СА СИЛАМА НЕМЕРЉИВИМ</i> РАСТКА ПЕТРОВИЋА	529

Огњен М. Куртеш ИДЕНТИТЕТ У <i>ОРКАНСКИМ ВИСОВИМА</i>	537
Маја Р. Милутиновић Јелена С. Андрејић КОНСТРУКЦИЈА ДЕКОНСТРУКЦИЈЕ НАРАТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА АЛБАХАРИЈЕВОГ <i>СНЕЖНОГ ЧОВЕКА</i>	545
Маја М. Анђелковић Анка Ж. Ристић СТВАРАЊЕ ИДЕНТИТЕТА МУЧЕНИКА У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	553
Драган Б. Бошковић ПОСТОЈАТИ, ДАКЛЕ, НЕМАТИ ИДЕНТИТЕТ: <i>КРИТИКА ИДЕОЛОШКИХ КОНФИГУРАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА</i>	559
Бранко С. Ристић БИБЛИЈСКА ТРАДИЦИЈА – НАСЛЕЂЕ СТРУКТУРНИХ, СЕМАНТИЧКИХ, АРХЕТИПСКИХ МОДЕЛА И СПЕЦИФИЧНОСТИ <i>УМЕТНИЧКЕ БИБЛИЈЕ</i> ЈОРДАНА ЈОВКОВА	565
Ненад Р. Кебара ИДЕНТИТЕТ НАРОДА У МИТОЛОШКО-СИМВОЛИЧНОЈ ОСНОВИ КЊИЖЕВНОСТИ И ПОКУШАЈ ЊЕГОВЕ ПРОМЕНЕ	577
Свјетлана Р. Огњеновић ПАРАДОКС АПСУРДА: СМИСАО У БЕСМИСЛЕНОМ	589
Маја М. Димитријевић УТИЦАЈ КЊИЖЕВНИХ ЈУНАКА НА ФОРМИРАЊЕ ИДЕНТИТЕТА У МЛАЂЕМ ШКОЛСКОМ УЗРАСТУ	597
Бранка Р. Брчкало ПРОУЧАВАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ У ШКОЛИ И ЦИЉЕВИ ВАСПИТНОГ ИДЕНТИТЕТА	607
Тиодор Р. Росић ИДЕНТИФИКАЦИЈА СРПСКИХ ЈУНАЧКИХ ПРИЧА	617
Тихомир Б. Петровић БЕСЕДА <i>О ПРИЧИ И ПРИЧАЊУ</i> ИВЕ АНДРИЋА	631
Мара С. Кнежевић Саша Марковић ОЧУВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА УСЛОВ ОЧУВАЊА НАРОДА	641

Буба Д. Стојановић УСМЕНО СТВАРАЛАШТВО И ИДЕНТИТЕТ СРПСКОГ НАРОДА	651
<i>Секција за библиотекарство</i>	661
Војислав Ј. Максимовић ПРИСТУПИ И ПОГЛЕДИ НА СРПСКЕ КАЛЕНДАРЕ ДО 1941. ГОДИНЕ	663
Гордана М. Стокић Симончић Жељко У. Вучковић БИБЛИОТЕКА КАО ИДЕНТИТЕТ: ПРОБЛЕМИ ИСТОРИЈЕ СРПСКИХ БИБЛИОТЕКА	679
Светлана В. Мирчов ПРИНЦИПИ НАБАВНЕ ПОЛИТИКЕ НАЦИОНАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ И ОЧУВАЊЕ НАРОДНОГ И ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА	689
Борјанка В. Трајковић НАЦИОНАЛНА БИБЛИОГРАФИЈА НОВОГА ДОБА	695
Милена М. Максимовић БИБЛИОГРАФИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И ЊЕН ЗНАЧАЈ У ДАНАШЊЕМ ВРЕМЕНУ	701
Јелена В. Јањић РЕТРОСПЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	709
Бојана М. Ласица СРПСКА ЦЕНТРАЛНА БИБЛИОТЕКА „ПРОСВЈЕТА“ КАО НОСИЛАЦ НАЦИОНАЛНОГ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА	715

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

001(082)
811(082)
811.163.41(082)

НАУЧНИ скуп Наука и идентитет (6 ; 2011 ; Пале)

Наука и идентитет . Филолошке науке : зборник
радова са Научног скупа , (Пале , 21-22. мај 2011.)
/ [главни уредник Милош Ковачевић] . – Пале :
Филозофски факултет , 2012 (Пале : DiS Company) . –
723 стр. : илустр. ; 24 цм . – (Посебна издања .
Научни скупови ; Књ. 6, т. 1)

Тираж 300. – Библиографија уз све радове.

ISBN 978-99938-47-42-7

COBISS.BH-ID 2778904